

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

УДК: 94:168.522(477.52/6)“1900/1922”

На правах рукопису

Михайлюк Олександр Володимирович

**Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття ХХ ст.
(1900-1922 рр.): Соціокультурні трансформації**

07.00.01 – історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант:
доктор історичних наук, професор
Якунін Віктор Кузьмович

Дніпропетровськ
2009

Зміст

Вступ	3
Розділ 1. Теоретико-методологічна основа, історіографія, джерела дослідження	14
1.1. Теоретико-методологічна основа дослідження	14
1.2. Історіографія проблеми	28
1.3. Джерельна база дослідження	50
Розділ 2. Селянське світосприйняття	62
2.1. Селянство як «уявлена спільнота»	62
2.2. Традиціоналізм селянського світогляду	76
2.3. Вплив модернізації на світогляд та соціальну психологію селян	93
Розділ 3. Селянська економіка	115
3.1. Стан селянського господарства на початку ХХ ст.	115
3.2. Селянський спосіб господарювання	134
Розділ 4. Селянський соціальний устрій	162
4.1. Сільська громада як соціальний мікрокосм	162
4.2. Влада, право і закон у селянському сприйнятті	204
4.3. Селянський «мир» і «зовнішній світ»	223
4.4. Селянський «мир» і земство	233
4.5. Ставлення селян до національної проблеми	238
4.6. Селянський бунт	245
Розділ 5. Селянство в умовах революції та громадянської війни	267
5.1. Зміни в світогляді та соціальній психології селян	267
5.2. «Аграрна революція» і селянська економіка	297
5.3. Селянське повстанство	329
5.4. «Общинна революція»	361
Висновки	396
Джерела та література	402

Вступ

Актуальність теми. Селянство завжди привертало увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників, які вивчали різні сторони його життєдіяльності. Проте вивчення селянства залишається актуальним, оскільки в рамках загального руслу селянознавчих досліджень постійно змінюється предмет дослідження. Сучасний етап розвитку історичного пізнання характеризується загальною переорієнтацією дослідницького мислення, переосмисленням історичних явищ і процесів, методів їх вивчення. Характерною тенденцією сучасного історичного пізнання є прагнення максимально осягнути «людський вимір» історії. Якщо історія селянства в соціально-економічному чи політичному аспекті вже давно стала предметом посиленої уваги дослідників, то соціокультурна проблематика стала розроблятися порівняно недавно. Між тим, саме соціокультурна проблематика визнається сучасними дослідниками одним з найбільш перспективних напрямів в історичній науці.

Дослідження селянства та його історії має як суто наукове, так і прикладне значення. Селянство і селянська культура постають як один із базисних факторів історії українських земель як у рамках Російської імперії і Радянського Союзу, так і сучасного етапу розвитку. Селянство становило основну масу населення України на початку ХХ ст., воно багато в чому визначало своєрідність соціокультурних процесів, що протікали впродовж всього ХХ ст. І на початку ХХІ ст. сільські жителі становлять 32,8% населення України [1334]. До них близькі за умовами життя та менталітетом жителі селищ міського типу і малих міст. Та й більшість населення великих міст – це вихідці з села в першому або другому-третьому поколінні, які значною мірою зберегли не лише зв'язки з селом, а й елементи селянського менталітету, хоча й дещо видозміненого. Саме «селянськість» України може стати ключем до розуміння багатьох явищ та процесів як у її минулому, так і в сьогоденні.

Проблеми способу життя селянства та його світогляду, селянської культури в широкому значенні слова становлять інтерес для дослідників усіх періодів історії України. Дослідження соціокультурних процесів перших десятиліть ХХ ст. набуває особливої значимості, оскільки це була епоха прискореної модернізації, війн та революцій, глибоких соціальних та політичних потрясінь, що викликало суттєві зрушення в культурі, соціальності та суспільній свідомості селянства.

Вважається, що селянство становить певну трудність для дослідження. Свого часу К.Маркс назвав селянство «незрозумілим ієрогліфом для цивілізованого розуму» [1614. С.42]. Хоча з часів Маркса з'явилася маса досліджень, присвячених селянській проблематиці, «Великий незнайомиць», «незграбний клас», «Янус в лаптях», – подібні визначення примножуються з кількістю праць, присвячених селянству.

Отже, тема дисертаційного дослідження має наукове, загальногуманітарне, суспільно-політичне значення, що і обумовлює її актуальність.

Дисертаційна робота складає частину досліджень, які виконувалися згідно наукової проблематики кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара: «Українське суспільство в умовах системних трансформацій (друга половина ХІХ – ХХ ст.)». Дисертацію виконано в рамках держбюджетної теми історичного факультету ДНУ «Етнонаціональна історія духовного розвитку Наддніпрянщини ХVІ – початку ХХ ст

.: суспільна думка та воєнна історія» (затверджена Міністерством освіти і науки України за №15/20-148. Державна реєстрація за номером – 0101U001527).

Мета дослідження полягає в аналізі трансформацій селянства як соціальної спільноти та його культури в умовах модернізаційних та революційних перетворень перших десятиліть ХХ ст. Культура тут розуміється в широкому плані як спосіб життєдіяльності, в аксіологічному – як система норм та цінностей, в семіотичному – як система знаків та символів, що складають свого роду програму, патерни життєвих практик селянства.

Завдання дослідження процесів трансформації «традиційного суспільства» надзвичайно багатогранні. Його виконання становить відомі труднощі, обумовлені масштабністю постановки проблеми. Необхідно, з одного боку, врахувати й проаналізувати взаємодію багатьох елементів селянської культури, кожний з яких міг би бути об'єктом спеціального розгляду, а з іншого боку – дослідити їх зміни. В силу неможливості охопити всю широту та складність проблеми, для досягнення поставленої мети вирішувався ряд конкретних **дослідницьких завдань**:

- з'ясувати рівень повноти та об'єктивності висвітлення проблеми в історіографії та стан джерельної бази;
- окреслити методологічні підходи в дослідженні селянства;
- уточнити визначення поняття «селянство»;
- з'ясувати соціально-економічне становище селянства України і характер аграрних відносин, простежити їх зміни в ході модернізації та революційних перетворень ;
- дати аналіз економічної діяльності селянства, особливостей «селянської економіки», мотивації селян до праці;
- охарактеризувати світоглядні засади, спосіб світосприйняття селянства та їх трансформації в умовах прискореної модернізації, революції та громадянської війни;
- охарактеризувати прояви соціокультурних протиріч між містом та селом;
- простежити еволюцію соціальної поведінки селянства, що припускає не тільки аналіз поведінкових практик, а й ціннісних орієнтацій, установок свідомості і моделей сприйняття дійсності, стереотипів та уявлень;
- дати аналіз політичної психології та політичної поведінки селянства, ставлення селян до влади;
- проаналізувати ставлення селян до національної проблеми;
- охарактеризувати прояви протестної поведінки селян, природу селянського бунту та повстанства;
- показати вплив селянства на розвиток політичної ситуації в період революції та громадянської війни, його роль у становленні нового соціального устрою.

З огляду на вимоги щодо обсягу такого роду досліджень, в дисертації не ставилося завдання всебічного та детального аналізу суто економічних аспектів функціонування сільського господарства, аграрної та продовольчої політики різних партій та урядів досліджуваного періоду, хоча цих питань автор більш детально торкався в попередніх публікаціях [1112; 1661; 1673; 1680; 1683]. В дисертації лише окреслені загальні тенденції розвитку сільського господарства та акцентовані соціокультурні аспекти економічної поведінки селянства.

При визначенні **об'єкта** та **предмета** дослідження, автор виходив з того, що об'єкт існує незалежно від нашого знання, він існував і до його появи. Предмет же нашого знання, навпроти, формується самим знанням [див. дет. 1663].

Об'єктом дослідження є селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття ХХ ст. (1900-1922 рр.) як соціокультурний феномен.

Предметом дослідження постають селянський соціальний устрій та культура, їх трансформації в умовах модернізаційних та революційних перетворень.

Теоретико-методологічна основа. Дисертаційне дослідження базується на соціокультурному підході до аналізу суспільства, використовуються також елементи конструктивістського підходу. На концептуальному рівні використовуються модернізаційний і цивілізаційний підходи. Дослідження присвячене проблематиці, що знаходиться на межі соціальної історії та історії культури. Це зумовило відповідний набір методів дослідження. Основні **методи**, які використовуються в дослідженні – це діалектичний, історико-порівняльний, культурно-генетичний, культурно-семіотичний, історико-типологічний, системний, хронологічний, метод термінологічного аналізу, індукції та дедукції, екстраполяції, історичної інтерпретації, соціального моделювання. Діалектичний метод припускає розгляд всіх явищ і процесів в загальному взаємозв'язку, взаємообумовленості і розвитку. Він, зокрема, дозволяє розглядати соціальні явища та процеси в єдності та боротьбі притаманних їм протиріч, що важливо для дослідження селянства, враховуючи притаманні йому суперечності та амбівалентність. Історико-порівняльний метод дозволяє виявити схожість і відмінність між явищами чи процесами, загальне й специфічне в їхньому розвитку. Історико-порівняльний метод це, перш за все, вивчення суспільно-історичного розвитку в широкому просторовому і часовому аспектах, а також тих менш широких явищ і процесів, суть яких не може бути розкрита шляхом безпосереднього аналізу зважаючи на їх складність, суперечливість і незавершеність, а також прогалини в конкретно історичних даних. За допомогою його пізнається перш за все корінна суть реальності у всьому її різноманітті, а не її конкретна специфіка [1466. С.175]. Зміст культурно-генетичного методу полягає в тому, що при поясненні «поточних» соціальних колізій в окремих культурних регіонах і країнах дослідник має спиратися не тільки на процеси, що безпосередньо спостерігаються, але і на всю, взяту в гранично доступній глибині, історію цих регіонів і країн, на виявлення їх культурно-історичної унікальності. Мова йде не про феноменологічну оболонку історії, а її культуруотворюючі чинники, про те, що сьогодні називають «кодом культури» [1436. С.10-13]. Тут на перший план виходить така риса культури, як відтворення діяльності за історично заданими основами. Вона виявляє момент постійності у змісті діяльності, що змінюється, переносі цього змісту, трансляції образів, підтримки безперервності історичного процесу, зв'язку його етапів [див. дет. 1676]. Культурно-семіотичний метод передбачає апеляцію до внутрішньої позиції самих учасників історичного процесу: значимим визнається те, що являється значимим з їхнього погляду. Мова йде про реконструкцію «тих суб'єктивних мотивів, що виявляються безпосереднім імпульсом для тих або інших дій (що так чи інакше визначають хід подій)» [1978. С.11]. Проте, тут завжди треба мати на увазі, що це буде лише нашим власним уявленням про уявлення інших людей. Історико-типологічний метод дозволяє на основі суттєвих

критеріїв (ознак) упорядкувати великий історичний матеріал, розділити досліджувані явища чи процеси на якісно визначені типи; виділити загальне, особливе й специфічне, а з іншого боку, показати їх взаємозв'язок. Він дозволяє виявити типові характеристики селянського суспільства та його культури з урахуванням їх конкретної різноманітності. Плідним вбачається також застосування методу «ідеального типу» М.Вебера, котрий являє собою абстрактно-теоретичну модель конкретного історичного процесу чи явища. Метод термінологічного аналізу, який передбачає дослідження історії термінів і позначуваних ними понять, уточнення змісту та обсягу понять дозволив, зокрема, уточнити визначення поняття «селянство». Системний підхід дозволяє розглядати суспільство і його культуру в їх цілісності, як систему у всіх взаємозв'язках її складових. Кожна культура нагадує специфічний живий організм, утворений з взаємодіючих частин, проявів та компонентів як то спосіб життя, норми, цінності, мотиви поведінки, традиції, ментальність тощо підгруп та індивідів. В понятті «соціокультурний» враховуються всі реалії суспільних відносин, що дозволяє розглядати дане суспільство як щось визначене й цілісне, які б внутрішні суперечності не були йому притаманні. Дослідження соціокультурних явищ та процесів потребує використання міждисциплінарного підходу (соціальна історія, культурологія, етнологія, соціальна психологія та ін.). Історія має бути орієнтованою на комплексний аналіз суб'єктивного і об'єктивного, мікро- і макроструктур, перетворюючись у своїй основі на соціокультурну в тій мірі, в якій реалізується її синтетичний потенціал. В соціокультурних дослідженнях мають значення їх комплексний характер, всебічність, чи, використовуючи термінологію К.Гірца, «насичений опис», тобто насичений інтерпретаціями опис. Все це дозволило реконструювати узагальнений образ селянства України початку ХХ ст. як уможлядну модель, а також змодельювати процеси соціокультурної трансформації селянської спільноти в умовах модернізаційних та революційних перетворень перших десятиліть ХХ ст.

Існує ряд **принципів** – вимог щодо застосування методів і забезпечення достовірності результатів дослідження. Одним із найважливіших принципів, на думку більшості вітчизняних істориків, є принцип об'єктивності, який зобов'язує розглядати історичні явища і події у всій їх складності, багатогранності й суперечливості, вимагає, щоб методи дослідження і позиція дослідника не впливали на одержані результати. Хоча протягом ХХ ст. неодноразово порушувалося питання про неможливість досягнення об'єктивної істини і безплідність таких спроб, історична реальність, чи, краще сказати, реальність минулого є об'єктивною, тобто не залежною від нашого її сприйняття, від того, як ми її осмислюємо, розуміємо й інтерпретуємо [див. дет. 1652; 1668; 1670; 1677]. Важливим у процесі пізнання є принцип історизму, який передбачає розгляд історичних фактів, явищ та процесів адекватно конкретним історичним умовам, в динаміці їх розвитку.

Хронологія дослідження охоплює період початку ХХ ст. та революційний період 1917 – початку 1920-х рр. Такі хронологічні рамки дозволяють, насамперед, простежити зміни в становищі селянства, які відбувалися в результаті модернізації та революційних перетворень, подивитися під ширшим кутом зору на цілий ряд політичних і соціальних процесів, не поділяючи їх на до- і революційні, на причини та наслідки. Як відомо, «*in historia non datur saltus*» – історія не знає скачків. Її смисл

не можна зрозуміти без реконструкції тієї цілісності, котра існує в реальному житті, але часто втрачається в дослідженнях істориків. У революції брали участь люди, що сформувалися в рамках певної культури з її традиціями. І навіть при негативному ставленні до цієї традиції, вийти з неї їм було неможливо. Тобто, революцію та її хід не можна зрозуміти поза контекстом історичної традиції, відриваючи революційний період від усього попереднього розвитку. Таким чином, зроблена спроба поєднати дві епохи, з тим, щоб простежити спільне та відмінне в селянській соціальності та культурі в часовому просторі. Такий підхід дає можливість перебороти канонізований у радянській історіографії погляд на революцію й перемогу радянської влади як на прорив в авангард світового прогресу й реалізацію вищого типу суспільного устрою. Але цей підхід робить недоцільною також і альтернативний погляд на революцію як аномалію, збій з нормального шляху розвитку й суцільний ланцюг фатальних помилок і упущених можливостей.

Деякими авторами вже робилися спроби розширення хронологічних рамок щодо трактовки революційного процесу в Російській імперії. Вбачається продуктивною пропозиція не розділяти Першу світову війну і революцію, трактуючи їх як одне ціле [див. 1206. С.17; 1217; 1304. С.102-103]. В.П.Данилов запропонував концепцію «селянської революції 1902-1922 рр.», висловлював думку, що з хвилі селянських повстань, які прокотилися чорноземною смугою України і Росії в 1902 р. розпочалася селянська революція, на тлі (і основі) якої розгорталися всі інші соціальні і політичні революції, включаючи Жовтневу 1917 р. [1331]. Запропоноване В.П.Даниловим виокремлення періоду 1902-1922 рр. було підтримане іншими дослідниками [1494; 1924; 2035 та ін.]

Таким чином, визнаючи умовність будь-якої періодизації в історії, будемо виходити з хронологічних рамок 1900-1922 рр. Нижня межа обумовлена тим, що з початком ХХ ст. в Російській імперії посилювалися модернізаційні процеси, відбувалася масштабна соціокультурна трансформація суспільства. Верхня межа обумовлена тим, що в 1922 р. реально закінчився революційний період, був остаточно скасований «воєнний комунізм» і був прийнятий Земельний кодекс.

Територіальні рамки дослідження обмежуються українськими губерніями, що входили до складу Російської імперії і згодом увійшли до складу УСРР. У зв'язку з тим, що територія Західної України перебувала під владою Австро-Угорщини, цей регіон через свою специфіку заслуговує на окрему увагу.

Наукова новизна дослідження визначається самою постановкою проблеми, комплексним підходом до її розкриття. Вона полягає у новому прочитанні та інтерпретації фактів і документів, їх теоретичному осмисленні та побудові власної пояснювальної моделі. Новизна дослідження значною мірою визначається використанням досягнень методології міждисциплінарного синтезу. Безпосередні результати дослідження, які мають ознаки наукової новизни, можна назвати такі:

- обґрунтовано визначення поняття «селянство» як «уявленої спільноти»;
- встановлено, що основні характеристики селянської культури визначалися її симпрактичністю;
- обґрунтовано, що соціокультурні протиріччя між містом та селом були одним з найважливіших чинників історичного процесу в умовах модернізаційних та революційних перетворень;

- в результаті аналізу економічної діяльності селянства, особливостей «селянської економіки», мотивації селян до праці доведено, що вони визначалися не тільки суто економічними, а й соціально-психологічними, моральними, релігійними, світоглядними тощо факторами;
- підтверджено, що на початку ХХ ст. поширення капіталізму в аграрному секторі та політика уряду призводили до зміни характеру аграрних відносин, що об'єктивно вело до «розселення» сільського господарства;
- доведено, що саме аграрний лад Російської імперії обумовив своєрідність революційних процесів у Росії й Україні;
- показано, що в умовах прискореної модернізації, революції та громадянської війни відбувалося розмивання світоглядних засад селянства, що позначилося на його моральному стані, ставленні до релігії, праці, традицій тощо;
- доведено, що основою селянського соціального устрою була сільська громада як адміністративна, господарська, церковна одиниця та як соціокультурна спільнота;
- в результаті аналізу образу влади в селянському світогляді та їх поведінкових практик у взаєминах з владою розкрита амбівалентність ставлення селянства до влади, що визначало суперечливість і неоднозначність його політичної поведінки;
- в результаті аналізу селянського сприйняття права та закону виявлено, що селяни у своїй повсякденності керувалися звичаєвим правом, їм був притаманний правовий нігілізм, специфічне ставлення до порушень законності;
- показано, що селянство, будучи носієм етнічних особливостей, не могло їх відрефлектувати, самостійно виробити національну свідомість, було мало сприйнятливим до національно-політичних ідей, а прояви етнічних конфліктів мали антимодернізаційну, традиціоналістську спрямованість;
- розкрита суперечливість політичної поведінки селян в умовах революції та громадянської війни, котру можна в цілому визначити як результат зіткнення традиціоналізму і привнесеного ззовні революціонаризму;
- проаналізовані прояви протестної поведінки селян щодо різних політичних режимів, розкрита природа селянського бунту як, головним чином, реакції на руйнацію традиційного укладу та повстанства як, переважно, «соціального бандитизму»;
- показано, що саме вплив селянства багато в чому визначив розвиток політичної ситуації в період революції та громадянської війни, відіграв важливу роль у становленні нового соціального устрою.

Теоретичне значення дисертаційного дослідження полягає в концептуальному осмисленні селянської культури в широкому значенні цього слова, соціокультурних процесів, які відбувалися в перші десятиліття ХХ ст.

Практичне значення дисертації визначається можливістю використання її результатів для подальшої наукової розробки історії селянства початку ХХ ст. Матеріали дослідження можуть бути використані при розробці нормативних курсів та спецкурсів з історії України та культурології.

Апробація теми та результатів дослідження здійснена при обговоренні на кафедрі української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету та кафедрі документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної

академії України; у виступах дисертанта на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях, зокрема:

Міжнародних наукових конференціях: «Відродження української державності: проблеми історії та культури» (Одеса, 1996), «Громадянське суспільство та соціальні права» (Ялта, 1997); IV Міжнародний конгрес українців (Одеса, 1999); «Методологічні проблеми суспільно-гуманітарних наук і освіти в умовах трансформації суспільства» (Дніпропетровськ, 1999); Міжнародних наукових конференціях, організованих Товариством російської філософії при Українському філософському фонді: Бердяєвські читання (Київ, 1999), «Філософія права в Росії: Вітчизняна війна 1812 року і розвиток російської політичної культури» (Київ, 2002), «Феномен філософської критики в культурі російського Срібного віку», присвяченої 100-річчю збірника статей про російську інтелігенцію «Віхи» (Київ, 2009); «Наука і освіта'2000» (Київ – Дніпропетровськ – Харків – Черкаси, 2000); «Історичне джерелознавство в інформаційному суспільстві» (Дніпропетровськ, 2000), «Генеza, становлення та діяльність інтелігенції: міждисциплінарний підхід» (Іваново, 2000), «Філософія Джона Локка і сучасність» (Дніпропетровськ, 2001), «Формування національних, загальнолюдських ціннісних орієнтацій студентської молоді» (Київ, 2002), I-VI Філософсько-богословських читаннях «Православ'я у світовій культурі» (Дніпропетровськ, 2003-2008); «Філософія І.Канта і сучасність» (Дніпропетровськ, 2004), IV Російському філософському конгресі «Філософія і майбутнє цивілізації» (Москва, 2005); «Револуція і суспільство» (Дніпропетровськ, 2005), «Політична культура інтелігенції та її місце і роль в житті суспільства (Іваново, 2006), «Інтелігенція в процесах перетворення світу: історичні виклики, соціальні проекти та досягнення» (Іваново, 2007), «Філософія освіти і сучасність» (Дніпропетровськ, 2007), III міжнародних Гуржіївських читаннях (Черкаси, 2007), «Україна в контексті європейських революційних процесів перших десятиліть ХХ століття» (Київ, 2007), «Україна і Росія: історія та образ історії». Російсько-українська наукова конференція (Москва, 2008); «Філософія освіти в контексті історико-філософського знання» (Дніпропетровськ, 2008); «Різноманіття культур: неокласика і контркультура» (Харків, 2009).

Всеукраїнських наукових конференціях: «Міжнаціональні відносини на Півдні України: історія та сучасність» (Запоріжжя, 1993); «Південь України і складання української державності: історія і сучасність» (Одеса, 1994); III-VII Наукових читаннях «Питання аграрної історії України та Росії», присвячених пам'яті Д.П.Пойди (Дніпропетровськ, 1998-2008); II-VII Всеукраїнських симпозиумах з проблем аграрної історії (Черкаси, 2000-2008); «ХХ століття – століття революцій» (Дніпропетровськ, 1997); «Україна і світ на межі тисячоліть: міжнародні відносини, право, історія, культура в зв'язках із християнською традицією» (Хмельницький, 1999); «Україна в ХХІ столітті: перспективи розвитку гуманітарних наук та освіти» (Дніпропетровськ, 2000); «Інтелігенція і влада» (Одеса, 2002), «Громадянське суспільство і місцева влада: контури взаємодії» (Дніпропетровськ, 2002); «Українська держава і гетьманський рух новітньої доби» (Київ, 2003); «Православ'я – наука – суспільство: проблеми взаємодії» (Черкаси, 2003); Історико-філософських читаннях «Колізії синтезу філософії і релігії в історії вітчизняної філософії (до 180-річчя Памфіла Юркевича та 130-річчя Семена Франка)» (Полтава, 2007), «Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії» (Київ, 2008).

Регіональних наукових конференціях: Науковій конференції, присвяченій 30-річчю кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХДУ (ІІ Астахівські читання) (Харків, 1994); «Соціалізм і багатопартійність. Історія та сучасність» (Дніпропетровськ, 1994), «Значення внеску св. рівноапостольних Кирила і Мефодія в розвиток слов'янської та світової писемності і культури» (Дніпропетровськ, 1996), «Національне питання в суспільно-політичному та культурному житті Східної України (минуле, сучасне, майбутнє)» (Харків, 2000); Краєзнавчій науково-практичній конференції «Церковна історія і культура у відродженні Придунав'я» (Ізмаїл, 2002), Наукових читаннях «Актуальні питання політичної історії України та Росії ХІХ-ХХ ст.», присвячених пам'яті А.М.Черненка (Дніпропетровськ, 2006, 2009), Перших регіональних читаннях присвячених 100-річчю від дня народження Л.І.Брежнєва (Дніпродзержинськ, 2006); «Соціально-гуманітарна освіта і наука в сучасному українському суспільстві: проблеми та перспективи розвитку» (Дніпропетровськ, 2009).

Результати дисертаційного дослідження висвітлені в монографії (36,9 др. арк.), колективній монографії (27,8 др. арк.), у 24 наукових статтях, надрукованих у фахових виданнях, загальним обсягом 15,95 др. арк., а також у 40 інших публікаціях загальним обсягом 20 др. арк.

Структура дисертації відповідає меті і завданням дослідження. Робота складається із вступу, п'яти розділів, висновків (загальний обсяг основного тексту – 401 стор.) та списку використаних джерел і літератури (2107 позиції на 196 стор.). Загальний обсяг дисертації – 597 стор.

Розділ 1. Теоретико-методологічна основа, історіографія, джерела дослідження

1.1. Теоретико-методологічна основа дослідження

Коли дослідник береться за вирішення навіть вузьких, спеціальних проблем, він не може обійти проблеми загальні, його мислення завжди концептуальне. Історик виходить з більш широкої картини світу, з загального світобачення, певної філософії історії; не може обійтися без філософського, епістемологічного підходу до історичного пізнання [REF_Ref216152259 \r \h * MERGEFORMAT 1400. С.52]. В явному чи не явному вигляді вони так, чи інакше постають передумовою кожного конкретного історичного дослідження. «Адже без попередньої, задалегідь розробленої теорії неможлива ніяка наукова праця. – писав Л.Февр, – Уявна конструкція, що відповідає нашій тязі до пізнання, теорія саме і є наочним прикладом наукового досвіду» [1983. С.69].

Історичне пізнання не зводиться до суми фактів чи до набору інформації про минуле. По суті, минуле стає історією в міру його осмислення, а осмислене минуле інтегрується в самосвідомість. Для сучасного підходу характерна відмова від оповідальної історії, прагнення до постановки проблем і вироблення наукових гіпотез, корінна зміна ставлення до об'єкта дослідження. Не можна ототожнювати знання про об'єкт і сам об'єкт. Об'єкт вивчення і саме вивчення – не одне й те саме. Будь-який дослідницький об'єкт для історика – це лише інтелектуальний конструкт, «результат надважких розумових зусиль», а не одвічна «вихідна точка» [1583. С.337]. Сформований у культурі чи науці образ минулого служить не більш ніж умовою можливості розуміння історичної дійсності, не здатним замінити її саму. Картина минулого, створювана істориками, має характер моделі. «Кожного разу реконструюючи історію, ми її конструємо», – ця фраза А.Я.Гуревича вже стала крилатою. Історик, так би мовити, моделює минуле на основі наявної в нього інформації, яка не може бути вичерпною. Знання про минуле завжди носить гіпотетичний характер. Ототожнення об'єкта і предмета є свого роду науковим волюнтаризмом. Не можна сприймати гіпотези, з якими, власне кажучи, тільки й мали справу історики, за реальні об'єкти. А.Я.Гуревич навіть говорить про «средостеніє» між живою історією та її науковим зображенням [1312. С.86].

Предметом історичного дослідження є відображення, експлікація та інтерпретація минулого в історичній пам'яті, історичних документах та в працях дослідників і створення на цій основі уявлення про них. Говорячи словами К.Гірца, головним у нашій роботі є експлікація і – навіть гірше – експлікація експлікацій [1274. С.16]. Специфічне «мистецтво» історика – інтерпретація – може застосовуватися лише до утворень, пов'язаних із кон'юнктивним життєвим простором і цілком відрізняється від аналізу і пояснення однозначно об'єктивного теоретичного комплексу, наприклад, ланцюга висновків у математиці. Іманентній інтерпретації доступний лише вкладений в утворення зміст, що припускається і не збігається з його об'єктивним змістом, а може розглядатися лише як одне з можливих тлумачень порівняно з цими об'єктивними змістами [1610. С.431, 437]. Головна думка Г.-Г.Гадамера, висловлена в роботі «Істина і метод»: розуміння завжди є різночитання [див. 1257]. Множина інтерпретацій і навіть конфлікт інтерпретацій є не вадою чи пороком, а достоїнством розуміння, що створює суть інтерпретації, – зазначає П.Рікьор [див. 1839].

Дослідження «традиційного суспільства» як проблеми почалася з того моменту, як модерна Європейська цивілізація почала розуміти свою якісну відмінність від

цивілізацій попередніх часів. Відкриття раніше невідомих країн та народів поставило перед західноєвропейськими мислителями вимогу раціонального пояснення причин відмінностей між культурами різних народів. Ця епоха ознаменувалася «відкриттям народів» не лише на інших континентах, європейська цивілізація почала відкривати для себе і власних селян – зневажених з часів раннього середньовіччя сервів та віланів. Дослідження «традиційного суспільства» в новоевропейському суспільствознавстві йшло від простого опису аграрних суспільств до визнання його специфічним способом життя й світосприйняття, якісно відмінного і де в чому прямо протилежного індустріальній цивілізації. Перші спроби наукового вивчення цього феномену почалися у другій половині XIX ст. Ряд фундаментальних для розуміння традиційної цивілізації ідей сформулював К.Маркс, аналізуючи «форми, що передували капіталістичному виробництву». Характерно, що цінності та засади традиціоналізму в системі К.Маркса розповсюджуються на всі докапіталістичні суспільства незалежно від способу виробництва. З кінця XIX ст. «традиційне суспільство» стало об'єктом наукових досліджень філософів, соціологів та економістів – М.Вебера, Е.Дюркгейма, В.Зомбарта, Е.Кассіра, Ф.Тьоніса, О.Шпенглера та ін. «Традиційне суспільство» досліджували, перш за все, етнологи. Питання про особливості світосприйняття в традиційних культурах було поставлене Е.Тайлором. В XX ст. важливий внесок у вивчення архаїчного та традиційного суспільства, традиційного менталітету зробили такі видатні етнологи та культурологи як П.Бурдьє, Е.Геллнер, Р.Генон, К.Гірц, М.Еліаде, Л.Леві-Брюль, К.Леві-Строс, Б.Маліновський, Р.Редфілд, Дж.Скотт, В.Тернер, М.М.Бахтін, Ю.М.Лотман, О.М.Панченко, Б.А.Успенський та ін. Дякуючи, перш за все, школі «Анналів», поняття «традиційного суспільства» ввійшло в праці істориків. Серед істориків, котрі намагалися відтворити соціокультурний контекст доіндустріального суспільства, особливо варто назвати роботи Ф.Броделя, А.Я.Гуревича, Ж.Лефевра, Е.-П.Томпсона, Е.Хобсбаума. Особливої актуальності дослідження традиційної культури набули в зв'язку з процесами модернізації, що посилювалися в XX ст. та складностями, породженими ними. Зустріч і конфронтацію двох типів цивілізації, двох типів мислення, які можна умовно назвати традиційним і сучасним, М.Еліаде зараховував до найбільш важливих подій XX ст. [2060. С.7]

Темі модернізації, коментуванню та критиці різних теорій модернізації присвячена величезна література. Тут не має потреби її детального аналізу, варто обмежитися лише загальною характеристикою концепції модернізації та обумовити її застосування в даній роботі. Хоча поняття «модернізації» виникло в західній соціології і політології як своєрідна метатеорія для здійснення політичних та соціально-економічних трансформацій в країнах третього світу після Другої світової війни [див. 1280], в основу цієї концепції лягли ідеї про змістовну трансформацію соціокультурної сфери в контексті переходу від «традиційного» до «нетрадиційного» суспільства, висловлені в різних філософських традиціях починаючи з середини XIX ст. Її розробляли такі видатні вчені, як К.Маркс, М.Вебер, Е.Дюркгейм, Ш.Ейзенштадт, Ч.Кулі, М.Леві, Т.Парсонс, Ф.Тьоніс та ін. У цих концепціях накопичений значний теоретичний досвід аналізу процесів переходу від «традиційного» до «індустріального» суспільства, різні можливості, що виникають на цьому шляху, загальні закономірності й особливості, пов'язані зі специфікою суспільства і країни, що переживає модернізацію.

В рамках модернізаційної парадигми зазвичай протиставляється «традиційне» («аграрне») і «сучасне» («модерне», «індустріальне») суспільства. Тут йдеться скоріше про ідеально-типові конструкції, а не про емпірично представлені історичні чи сучасні реалії. Теорія модернізації розглядає основний зміст епохи нового й новітнього часу як поступовий і нерівномірний перехід окремих країн і культур від традиційного, аграрного, холістського, соборного, орієнтованого на незмінність суспільства до суспільства сучасного типу – торгово-промислового, індустріального (а зараз – постіндустріального), міського й індивідуалістського, що сповідує ідею постійного розвитку. Модернізація розглядається як сукупність процесів індустріалізації, секуляризації, бюрократизації, урбанізації, становлення системи загальної освіти та представницької політичної влади, зростання просторової і соціальної мобільності тощо, – процесів, які ведуть до формування «відкритого суспільства», на противагу «закритому традиційному» [1975. С.10]. Концепція модернізації – один зі змістовних аспектів концепції індустріалізації, а саме – теоретична модель семантичних і аксіологічних трансформацій свідомості й культури в контексті становлення індустріального суспільства [див. 1692; 2012; 2086 та ін.]. Втім, спеціалісти визнають, що поняття «модернізація» не досить чітке, допускає певні двозначності в тлумаченні його змісту [див. 1771. С.54-59, 138]. Дослідник скоріше стикається з великою кількістю різноманітних моделей та теорій [1579].

Марксистський формаційний підхід певною мірою відповідає загальній модернізаційній парадигмі, особливо в аспекті переходу від феодального до капіталістичного суспільства. Але якщо формаційний підхід концентрується на розвиткові продуктивних сил та виробничих відносин, то концепція модернізації охоплює, окрім цього, всі сторони соціального і культурного розвитку.

Загалом модернізаційній парадигмі властива позитивна оцінка самого процесу модернізації як прогресивного і перспективного. Нерідко історичний аспект поступається місцем ідеологічному і навіть пропагандистському, коли сучасне західне суспільство подається як взірець для наслідування, єдино можлива перспектива і мета розвитку всіх народів. При цьому цінності, притаманні західній цивілізації (приватна власність, індивідуалізм, матеріальний успіх та ін.), оголошуються загальнолюдськими.

Модернізаційна парадигма неодноразово переглядалася. До найбільш важливих особливостей еволюції парадигми можна віднести перегляд ролі і місця традиційного соціокультурного контексту модернізації, надання йому більшого значення порівняно з ранніми концептуальними схемами; зростання уваги до конфліктів в процесі модернізації і впливу зовнішніх (по відношенню до країни, що вивчається) факторів; інкорпорацію в теоретичну модель чинника історичної випадковості; визнання циклічної природи процесу модернізації; акцент на важкий, болісний, хворобливий характер модернізаційних перетворень; визнання множинності шляхів розвитку і модернізації; відмову від трактування модернізації як безперервного і нескінченного процесу; визнання обумовленості модернізації «зовнішніми» і «внутрішніми» обмежувачами [див. 1771 та ін.].

Близькими за проблематикою до модернізаційних концепцій є сучасні «концепції залежності». Для «теорії залежності» характерне жорстке протиставлення країн ядра (розвинених суспільств або метрополій) слабозвиненим країнам світової периферії, які є економічними сателітами перших («центр-периферійна теорія»). Процес

індустріалізації та модернізації з погляду «теорії залежності» набуває несамостійного, підлеглого характеру, відображає процес експансії домінуючих країн. Прихильники цієї концепції звертають увагу на негативні наслідки модернізації для слаборозвинених країн. В будь-якому разі ситуація залежності перетворює ці країни у відсталі та експлуатовані [див. 1771. С.149-155]. Останнім часом з'являються постмодерністські соціальні теорії, котрі показують неєдиність західного шляху, неєдиність соціалістичної альтернативи, можливість жити на основі традиції, подолання протилежності між середньовічною та локківською людиною, можливість не розвиватися, піддають критиці право Заходу диктувати світу свою волю, заперечують концепт всесвітньої історії як історії, яка іде у напрямі, відкритим Заходом тощо [див. 1984; 1985].

Треба враховувати обмеженість концепції модернізації як методологічного підходу, розглядати його саме як метод, а не як сам історичний процес, котрий не можна трактувати однолінійно. Більш коректним було б використання терміна модернізація *лише* у вузькому значенні слова (за висловом В.Шелохаєва) – тобто, лише як дослідницький метод, підхід до вивчення історичного процесу [REF_Ref144989417 r \h * MERGEFORMAT 1740. С.79]. За термінологією М.Вебера, – ідеальний тип, теоретичний еталон при описі емпіричного матеріалу.

Для даного дослідження особливий інтерес становить трактовка модернізації в Російській імперії Т.Шанінім. На думку Т.Шаніна, ідея прогресу з усіма численними варіаціями перетворилася на могутню ідеологію, тобто стала перешкодою колективно му знанню. Росія, на його думку, не була унікальною, її особливості не варто перебільшувати – вони виступають різко головним чином через зацикленість рівняння на Західну Європу і США. Він відносить Росію до «третього світу», «країн, що розвиваються», не до «догоняючого», а до «залежного» типу розвитку. Саме Росія першою опинилася в цій ситуації на початку ХХ ст. «Третьосвітність» він розглядає як центральний елемент її існування та розвитку в ХХ ст. [2028; 2035 та ін.].

Останніми роками стає популярним трактувати в контексті модернізаційної теорії історичний розвиток Росії та України [напр. 1279-1282]. За оцінками більшості сучасних дослідників російська історія не вписується в звичні для Європи рамки феодального і буржуазного розвитку. Росія являла собою приклад швидкої модернізації і трансформації «традиційного суспільства». Модернізація мала вимушений характер і відбувалася як накладення західних зразків на внутрішні, власні закономірності і структури. Мало місце химерне поєднання західної і традиційної культури, які так і не утворили нову цілісність. Формується гібридний тип суспільства. Але при всіх видимих перемінах залишалися незмінними деякі глибинні механізми функціонування культури. Багатьма дослідниками революційний процес в Росії трактується як реакція суспільного організму на процеси модернізації, на кризу європеїзованої культури, як наслідок кризи модернізації, першу в історії спробу відмови прийняти парадигму західної цивілізації [див. дет. 1660].

Особливої популярності в сучасній вітчизняній історіографії набув цивілізаційний підхід. Велике значення в цьому плані мало видання в 90-ті рр. ХХ ст. праць М.Я.Данилевського, О.Шпенглера, А.Дж.Тойнбі, Ф.Броделя, С.Хантінгтона. Пік популярності цивілізаційного підходу припадає на середину 90-х рр. Прибічники даного підходу наполягають на структурній і змістовній унікальності великих просторово-часових історичних масивів. Головний зміст цивілізаційного підходу полягає у виявленні й описі стійких структур тривалої дії. Саме поняття локальної

цивілізації припускає наявність таких структур. В російській історіографії в рамках цивілізаційного підходу, щоправда по різному трактованого, працюють Б.Єрасов, І. Іонов, С.Кара-Мурза, І.Орлова, О.Панарін, Л.Семеннікова, Є.Черняк, І.Яковенко та ін. [REF_Ref186177233 \r \h * MERGEFORMAT 1398; REF_Ref126944914 \r \h * MERGEFORMAT 1442; 1734; REF_Ref216795403 \r \h * MERGEFORMAT 1752; REF_Ref127467233 \r \h * MERGEFORMAT 1869; 2025; REF_Ref216756942 \r \h * MERGEFORMAT 2086 та ін.] У рамках цього підходу позначилися досить серйозні розбіжності, виділилися певні напрями. Але ідея російської самобутності (з тим чи іншим знаком) однаково визнається різними напрямками. Серед українських дослідників цивілізаційний підхід також набув популярності. Слід виділити в цьому плані книгу Ю.Павленка [1743]. Робляться також спроби обґрунтувати існування окремої «української цивілізації» [див. 1290; 1688 та ін.], але виглядають вони не досить переконливо.

Цивілізаційне розуміння історії – це лише гіпотеза. Термін «цивілізація» несе велике семантичне й етимологічне навантаження. Різні автори по різному трактують його зміст, як і по різному розуміють цивілізаційний підхід пояснення історичного процесу. Відсутність загально визнаного поняття цивілізації унеможливорює його науковий аналіз, а оперування цією категорією припустиме лише при чіткому роз'ясненні, що під нею мається на увазі. Зміст цивілізаційних досліджень утворюється не отриманими або передбачуваними результатами, а характером і принципами постановки дослідницьких проблем. Соціальні, економічні, політичні, культурні явища стають предметом цивілізаційного дослідження не в їх емпіричній даності, а на певному теоретичному рівні розгляду. Але як будь-яку загальну теорію, цивілізаційний підхід, як і формаційний, варто розглядати як абстракцію, ідеально-типову конструкцію, котра, згідно з методологічною вимогою М.Вебера, покликана бути лише засобом пізнання, евристичне значення якого високе, якщо використовувати його для порівняння з дійсністю, і яке, в той же час, може бути небезпечним, якщо його розглядати як емпірично значущу чи навіть реальну (тобто по суті метафізичну) «діючу силу», «тенденцію» і т.д. [1209. С.404]. В історико-культурологічних дослідженнях поняття «цивілізація» є допоміжним. За його допомогою конкретна соціокультурна реальність має досліджуватися, а не «підганятися» під певну теоретичну конструкцію.

Поряд із цивілізаційним виділяють досить близький, хоча й відмінний від нього підхід, що з певною мірою умовності називають соціоантропологічним або історико-антропологічним. Його утвердження в історіографії відносять до другої половини ХІХ ст. і пов'язують з іменами В.О.Ключевського, П.М.Мілюкова, М.М.Бахтіна, А.Я. Гуревича та ін. Ю.М.Афанасьєв вважає, що цей підхід поки що не одержав належного епістемологічного обґрунтування, хоча його елементи виявляються в дослідницькій проблематиці, в методологічних прийомах, в особливому ставленні до предмета досліджень. Тематику таких досліджень визначають так: людина в її природному оточенні, природному і соціальному середовищі, з її почуттями, умонастроями, переживаннями, реакціями на те, що її оточує. Предметом досліджень стають не процеси, війни, революції й економічні цикли, а люди, що їх переживають. Методологічні прийоми визначаються бажанням поглянути на досліджуваний предмет зсередини, зрозуміти його внутрішню логіку. Історична антропологія в цьому розумінні перетинається з етнологією та структуралізмом. Та важко погодитися з визначенням Ю. М.Афанасьєвим методології даного підходу: вчений прагне досліджувати, головним

чином, текст, а не контекст, в першу чергу внутрішній устрій і функціонування, а не зовнішні фактори [1139. С.14-15]. Все ж, вбачається, що в даному підході найважливіше – саме соціокультурний контекст, який визначає поведінку людини і можливість тих чи інших історичних подій. Увага переноситься на людину – учасника суспільного процесу, взятого як «актора». Поняття «актор» має на увазі погляд на людину як активне начало. Людина, проте, бачиться не стільки «автором» раціональних життєвих стратегій, скільки таким, що «грає» в рамках наявного культурного тексту і змінює цей текст своєю грою. Людина береться не «сама по собі», а як член соціального покоління, групи, суспільства. Те, що відбувається з людиною, тісно переплетене з соціальною динамікою в цілому.

Хоча елементи соціокультурного підходу застосовувало чимало авторів принаймі з кінця ХІХ ст., його обґрунтування, як і сам термін, пов'язують з науковою діяльністю П.Сорокіна [1909]. Визначення соціокультурного підходу та його категоріального апарату дається в ряді робіт сучасних філософів, соціологів, культурологів [REF_Ref126947941 \r\h * MERGEFORMAT 1143; 1256; 1370; 1451; 1545-1547; 1914; 1916; 1934; 2024 та ін.]. Одним з перших серед радянських науковців в період «перебудови» став застосовувати соціокультурний підхід до інтерпретації історії Росії О.С.Ахієзер. Проте важко погодитися з рядом його положень, особливо з трактуванням поняття «соціокультурний», перш за все, як протиріччя (між соціальністю і культурою), а не як їх єдності [REF_Ref228448975 \r\h * MERGEFORMAT 1140- REF_Ref127345369 \r\h * MERGEFORMAT 1144].

Соціокультурний підхід не протиставляється формаційному і не ототожнюється з цивілізаційним, а охоплює основи обох цих найважливіших зрізів історичного процесу, а також похідне від них [див. 1513. С.135; 1545. С.6]. Його специфічною рисою є універсалізм, що дозволяє розглянути культурні, політичні, господарські та інші елементи суспільного цілого. Соціокультурний підхід дає можливість поставити проблему співвідношення культури і соціального устрою. Культура розглядається насамперед з боку соціального, як невід'ємний аспект поведінки людини в групі, у суспільстві. Тим самим передбачається більш ємний контекст, у рамках якого слід розглядати соціальні відносини: культура і соціум виступають як дві іпостасі єдиної функціонуючої, саморегульованої системи, що самозмінюється. Доки історик зосереджує свою увагу на закономірностях розвитку суспільного ладу і його економіки, проблеми культури можуть залишатися поза його полем зору. Але як тільки він ставить питання про поведінку людей – суб'єктів історичного процесу, йому мимоволі доведеться впритул зайнятися їх соціальною психологією, домінуючими розумовими установками, їхнім інтелектуальним багажем, тим образом світу, що виникав у їх свідомості в процесі соціальної практики і накладав незгладимий відбиток на останню; дослідник побачить, що серед механізмів, які керували досліджуваним соціумом, певну роль відіграли забобони, релігійні переконання, вірування і магичні ритуали цих людей; їх «хибна свідомість» була невід'ємним компонентом життя людських колективів. У результаті культура і соціальні відносини постають у сфері розгляду вченого в нерозривному зв'язку, у тій природній суперечливій єдності, яку становила собою реальна історія цих людей [1316. С.13].

Структура соціокультурної взаємодії містить в собі три аспекти, невіддільних один від одного: особу, суспільство і культуру. Жоден з членів цієї нерозривної

тріади не може існувати без двох інших [1909. С.218]. В соціокультурному підході, таким чином, перетинаються макро (культура, суспільство) і мікро (людина) рівні. Такий підхід тяжіє до «тотальної історії», яка охоплює всі сфери життя людини та суспільства – «усе пов'язано з усім». Як не буває людини «взагалі», так не буває і культури «взагалі», – існують різні конкретні культури (типи, різновиди, форми культури, субкультури), що були реалізовані в історії людства. Специфіка цього підходу полягає в тому, що про культуру тут мова йде як про чинсь культуру. З усього розмаїття визначень поняття «культура» варто акцентувати увагу на розумінні культури як сукупності інформації, якою володіють її носії, та зразків поведінки, використовуваних в її межах [1735. С.22]. Культура описує когнітивно схоплену і організовану в символічні порядки повсякденність, що мислиться як ментальна координатна сітка і одночасно як її емпірична, практична реалізація в житті [див. 1274. С.56, 292-298].

Людина – істота, що живе не тільки у фізичному, а й у символічному універсумі, в знаково-символічному світі, яка творить цей світ і його асимілює [1447. С.29-30]. Цей світ і є світ культури. Цей світ у різноманітті його символічних систем (і систем цінностей у цих символах виражених) багато в чому визначає характер усіх видів людської діяльності, у тому числі і таких, що здаються незалежними від культури. Соціальна поведінка людей лише частково диктується їх матеріальними інтересами і соціальним станом. Вплив матеріальних факторів неможливо зрозуміти, якщо ігнорувати світ емоцій та ідей, культурних традицій, вірувань та стереотипів [1317. С.33-34]. Історія суспільства й утворюючих його великих і малих груп не може далі вивчатися у відриві від історії картин світу, систем цінностей, форм соціальної поведінки, символів і ритуалів [1313. С.9]. Поведінка людей часом виявляється обумовленою не їх дійсними й усвідомленими інтересами, а звичками і «ролями», що укоренилися в суспільстві. Не стільки реальна дійсність керувала селянами, скільки її переломлення через особливості селянського світосприйняття. Селянин реагує не на «об'єктивні умови», а на умови, що сприймаються ним за посередництвом соціально сформованих схем, які організують його сприйняття [1198. С.90].

Конструктивізм – це широкий напрям в соціальних науках, що характеризується різноманітністю точок зору. Найбільш відомими теоріями конструктивізму є феноменологічна соціологія (П.Бергер, Т.Лукман, А.Шютц) [1156; 2057], структуралістський конструктивізм П.Бурдьє [1198], а також конструктивістський підхід до аналізу етнічності (Б.Андерсон, В.Тишков, Е. Хобсбаум та ін.) [1117; 1938; 1939; 2010]. З погляду конструктивізму, соціальну реальність досягають як історичні й повсякденні конструкції індивідуальних і колективних акторів. Конструктивістський підхід заснований на тому, що соціальна дія створює і змінює суспільні відносини й інститути. Згідно такому розумінню, суспільство і його соціальні інститути за своєю суттю є тим, чому самі люди надають значення. Це є підставою для висновку про те, що розуміння поведінки і вчинків людей можливо лише на основі осмислення ними власної поведінки в конкретній ситуації. Події і процеси як зовнішнього, так і внутрішнього світу, переломлюючись крізь систему індивідуальних відносин суб'єкта, утворюють змістовно-сміслове поле суб'єктивної реальності, той образно-символічний простір,

крізь який і осмислюється буття. Цей підхід орієнтований на вивчення повсякденної реальності в її осмисленні членами суспільства. Він прагне виявити внутрішні механізми повсякденної усвідомленої або неусвідомленої поведінки людей.

У свій час під впливом романтизму культура вважалася сферою життєдіяльності, яка «звільняє людину від тягара повсякденності і сліпого слідування традиції». Зараз поняття культури ототожнюється саме з цим «тягарем», що вважається функціональним для безупинного повсякденного існування індивіда [1735. С.8]. Тільки за допомогою ознайомлення з «простим життям» людей можна, згідно з Ю.М.Лотманом, зрозуміти історію [1583]. Історія повсякденності – досить впливовий напрям у світовій історіографії. Останнім часом тема повсякденності стала проникати і у вітчизняну історичну науку [1489; 1967; 2068]. Однак, історична наука не завершила процес інституалізації цього напрямку. Можна погодитися з думкою О.А.Удода: постійні зв'язки повсякденного життя з іншими сферами унеможливають окреслення чітких меж предмета дослідження. Очевидно, що, зважаючи на суб'єктивізм творчості історика, мабуть і не варто прагнути до певних рамок у галузі дослідження повсякденності [1967. С.288-294].

Повсякденність будь-якої історичної епохи є проявом базових цінностей суспільства. У повсякденності люди діють відповідно до історично сформованого змісту культури, повсякденність постає як «культурне несвідоме» в самому широкому діапазоні соціокультурних практик. До сфери «культурного несвідомого» входять «звичаї», «вдачі», «конвенції», «традиції», соціально-духовні інститути. «Це не стільки ті знання і погляди, які раціонально засвоєні особою в процесі виховання, освіти і т.п. ..., скільки ті, які несвідомо асимілюються людиною вже через саму її зануреність в певний культурний світ, постаючи як ... невисловлений контекст цієї культури» [1507. С.36]. Життєвий досвід повсякденності ніколи не розглядає якусь дію ізольовано за наявності контексту причинних зв'язків або простого переплетення декількох причинних рядів, а завжди трактує його як функцію «зовнішньої або внутрішньої загальної ситуації». Мова йде про реконструкцію цілісної картини з окремих частин – підлягаючих інтерпретації дій і явищ [1610. С.328]. Повсякденність розуміється як видиме, але непомітне [1478]. Її важко описувати, тому що це повсякденність, тому що вона самодостатня і сама собою розуміється. У періоди «спокійного» розвитку про неї не сперечаються, носії повсякденності її наче б то не помічають (на відміну від сторонніх, вихованих в іншому середовищі спостерігачів). Але в епохи скачків повсякденність перетворюється на подію [1755. С.13-15]. Тобто, можна сказати, що на фоні переламних подій сама повсякденність стає більш помітною і відкритою для аналізу.

Важливе місце в дослідженні належить категорії «ментальність». Співтовариству вчених притаманна широка і різноманітна інтерпретація цього поняття, єдиного загальноновизнаного визначення немає. Водночас існує загальне розуміння ментальності як сукупності невербалізованих, невідрефлектованих установок свідомості. Дослідники здебільшого розуміють під менталітетом сукупність базових психологічних і ціннісних установок, стереотипів сприйняття дійсності й уявлень, розумових звичок індивідів і груп, що визначають їхню соціальну поведінку тощо. Історія ментальностей виникла на протигагу до історії ідей, котра пов'язується з діяльністю окремих видатних осіб і постала як засіб вивчення уявлень, типових для основної маси людей, здебільшого

невідрефлексованих цією масою. В понятті ментальності вбачають «психологізовані й аксіологізовані соціокультурні конструкти». У ньому поєднані соціолого-культурологічний аналіз та психологізуюча інтерпретація, що дозволяє використовувати його в діапазоні від спеціальних історичних тем до загальногуманітарних міркувань. Антропосоціологічне поняття ментальності збігається з переходом від психології свідомості до психології поведінки, де свідомість – не більше ніж рівень [2050. С.109]. Природне і культурне, раціональне й емоційне, свідоме і несвідоме, індивідуальне і суспільне – усі ці опозиції перетинаються на рівні ментальності, розчиняючись в її структурах [1230. С.177].

Перше завдання історика, як і етнолога, полягає в тому, щоб реконструювати більш ранні уявлення в їх нередукованій специфічності, не обвиваючи їх анахронічними категоріями і не міряючи їх відповідно до норм ментального оснащення ХХ ст. (що імпліцитно розуміється як необхідний наслідок безперервного прогресу) [REF_Ref222457232 \r\h * MERGEFORMAT 2042]. Історична ментальність визначається як набір способів і змістів мислення та сприйняття, типових для відповідного колективу у відповідний період. Однак не всі сучасники мають однакову ментальність. За своїми ментально-духовними ознаками селянство було неоднорідним, тому поширення на всю селянську масу однозначних характеристик, як це часом робиться в історичних працях, не наблизить нас до пізнання історичного минулого [1350. С.360].

В.В.Кабанов вбачає безглуздою саму думку про модне нині вивчення «менталітету» російського селянина «взагалі», про «бінарність» його свідомості та інші високі матерії. Особливе здивування в нього викликає вторгнення в цю сферу (цілком загадкову) іноземців. «Вони так «насобачились» у розумінні «менталітету» російського мужика, немов усе життя ходили в онучах, пили самогон і їли лаптем щі» [1420. С.48]. Останній закид зрозумілий, але вбачається не зовсім коректним. Тут ми стикаємося зі складною методологічною проблемою. Ще О.Шпенглер писав: «Неможливо до кінця вникнути силами власної душі в історичний аспект світу чужих культур, у картину становлення, складену з цілком інакше схильних душ» [2054. С.6]. Інша культура є зовсім незрозумілою для стороннього спостерігача. Звичні моделі розуміння не спрацьовують, і чужа культура є чимось абсолютно незбагненим. А це фактично означає, що розуміння іншокультурного світу стає, по суті, недосяжним [1841. С.9, 23]. З іншого боку, для осмислення історичного явища чи епохи потрібна позиція, говорячи словами М.М.Бахтіна, «вненаходимого» (стороннього) спостерігача, тобто між суб'єктом і об'єктом дослідження повинна утворитися семіотична і часова дистанція. Селянська культура не може бути відрефлексована «зсередини». «Ходити в онучах, пити самогон, їсти лаптем щі» – ще не означає розуміти селянську культуру і селянську ментальність.

Деякі дослідники зазначають, що сам термін «історія ментальності» є неусталеною величиною, визнають саме поняття ментальність не зовсім науковим, вказують на його поняттєву розмитість тощо. До того ж, це поняття останнім часом виявилось досить-таки дискредитованим. Переставши служити елементом винятково дослідницького дискурсу, цей термін перекочував у публіцистику, зробився загальноновживаним у засобах масової інформації, навіть на рівні побутового спілкування. Та все ж вбачається, що пізнавальний потенціал цього поняття не вичерпаний. Воно

широко використовується в культурологічних дослідженнях для опису явищ повсякденної свідомості людей різних епох. Особливо продуктивно воно використовується для аналізу архаїчних структур, міфологічної свідомості, «традиційного» суспільства.

Для того, щоб уникнути деякої недомовленості, невизначеності при дефініції поняття менталітету, А.Я.Гуревич запропонував замінити його категорією «картина світу», евристична цінність якої, на його думку, сумнівів не викликає. Він називає декілька параметрів вивчення «картини світу», зокрема: образи соціального цілого і його частин; форми релігійності; конфлікт різних культур та їх взаємодія; соціальні фобії і колективні психози; символіку влади і сприйняття політичного устрою тощо [1315. С.287-289].

Найбільш складним при вивченні будь-якого соціально-економічного чи політичного перетворення є відтворення психологічної атмосфери, у якій воно здійснювалося. Якщо в радянській історіографії традиційно основна увага приділялася пропагандистській і агітаційній роботі політичних партій в умовах боротьби за створення широкої соціальної бази і реалізацію власних програмних установок, а найбільш значимі акти тих чи інших великих соціальних груп пояснювалися виходячи з їх «природної» ідеологічної схильності, то останнім часом спостерігається зворотна тенденція – пояснювати соціальну поведінку цих груп переважно в контексті ментального виміру. Насамперед це стосується селянства. Ментальні структури свідомості мають велику інерційність, стають стійкими елементами свідомості різних поколінь. Але в періоди бурхливих історичних змін, особливо таких, як революції та громадянські війни, відбуваються й прискорені трансформації менталітету, психологія мас набуває нових, часто несподіваних рис. Саме революція, що порушує звичний ритм життя суспільства, ніби «випробовує на міцність» усталені норми сприйняття дійсності і традиційних моделей поведінки людини. У моменти революційних колізій різкіше відтінюються специфічні риси глибинних шарів свідомості, виражені досить слабко в часи відносної стабільності. В революційний час на раптові, випадкові ситуації виникають несподівані, спонтанні, стихійні реакції, багато в чому побудовані на емоціях. Система традиційних цінностей входить в суперечність з особистим досвідом індивіда, продовжуючи водночас впливати на його поведінку і на ставлення до дійсності. Це переплетення нових реалій і устояних, звичних уявлень дає в результаті вигадливий симбіоз, коли суспільна свідомість намагається поєднати несумісне. Виникає нове уявлення про навколишній світ. Важливо враховувати мозаїчність і багатокомпонентність масової свідомості перехідної епохи. Для історика революції оперування категорією «ментальність» ускладнене ще й тією обставиною, що поведінка мас в умовах революційної кризи значною мірою детермінується ідеологічними гаслами й настановами. Революція завжди спричиняє порушення балансу між стійкими, сформованими протягом багатьох десятиліть і навіть століть невідрефлектованими стереотипами мислення і поведінки, з одного боку, і рухомими, мінливими, раціоналізованими елементами колективної свідомості – з іншого. Тому тут виникає проблема взаємодії двох різних рівнів колективних уявлень. Певно, занадто спрощено було б виводити з ментальності всі соціально значимі поведінкові акти селянства, вважає В.Л.Кожевін [1472]. Втім, це не означає, що від цієї категорії взагалі слід відмовитися. Особливості світосприйняття селянства, які витікали з його способу життя

і формувались віками, переломлювали через себе ідеологічні та політичні впливи, і, в остаточному рахунку, визначали його поведінку.

Таким чином, застосування соціокультурного підходу дозволяє під новим ракурсом поглянути на селянську культуру, селянський спосіб життя, проаналізувати їх трансформацію в умовах модернізації та революційних перетворень, розкрити роль селянства в історичному процесі перших десятиліть ХХ ст.

1.2. Історіографія проблеми.

Історіографія селянської проблематики практично неосяжна. Окремі відомості про селянство початку ХХ ст. можна знайти чи не в кожній публікації, присвяченій цьому періоду. І майже в кожній з них можна знайти інформацію, яка стосується соціокультурної проблематики. Детальний аналіз усього масиву літератури з історії селянства початку ХХ ст. міг би стати темою спеціального дослідження. Це не входить до завдань даної праці. Відтак доцільно обмежитися окресленням загальних тенденцій висвітлення історії селянства України перших десятиліть ХХ ст. в історіографії. Соціокультурний аспект історії селянства України перших десятиліть ХХ ст. представлений порівняно незначною кількістю досліджень, на яких варто зупинитися окремо.

Інтерес до свого «народу», котрий, фактично ототожнювався з селянством, пробудився в «освіченого шару» Російської імперії з кінця ХVІІІ ст., головним чином, під впливом ідеології Просвітництва та романтизму. З цього часу починається дослідження селянства України, перш за все, в етнографічному аспекті. Ці дослідження активізувалися з 60-х років ХІХ ст. під впливом селянської реформи. Серед багатьох дослідників цього періоду можна виділити Ф.К.Вовка, Д.К.Зеленіна, В.В.Іванова, В.П.Милорадовича, О.М.Піпіна, М.Ф.Сумцова, П.П.Чубинського [479; 584; 789; 996; 997; 1020; 1383] та ін., в працях яких описувались та аналізувались народний побут, звичаї, вірування, світогляд тощо. Специфіку української етнографії О.М.Піпін вбачав, з одного боку, у тісному її зв'язку з народницьким рухом, з іншого, – в «ідеалізації малоруської старовини»; етнографічний рух був пов'язаний з такими напрямками, як слов'янофільство та західництво, співпадаючи то з одним, то з іншим [див. 1484. С.45].

З другої половини ХІХ ст. в зв'язку з підготовкою і проведенням селянської реформи та викликаними нею змінами зростає число досліджень, присвячених окремим аспектам селянського життя. Проблему вивчали за різними напрямками: економічним, соціально-політичним, історичним, культурно-етнографічним. Сюди ж слід віднести публікації різного характеру (від описово-публіцистичних до історико-економічних), створені в умовах протистояння політико-теоретичних ідей щодо розвитку Росії взагалі та її сільського господарства, зокрема.

Стан селянського землеробства викликав жвавий інтерес з боку вчених-економістів, земських статистиків, агрономів, урядових чиновників тощо. Аграрне питання з різних позицій аналізували С.Ю.Вітте, В.П.Воронцов, В.І.Гурко, А.С.Єрмолов, О.А.Кауфман, В.І.Ленін, М.П.Макаров, П.П.Маслов, М.П.Огановський, О.В.Пешехонов, Д.І.Піхно, О.С.Посников, С.М.Прокопович, О.О.Салтиков, В.Святловський, П.А.Столипін, О.В.Чаянов, О.І.Чупров та ін. [446; 556; 596; 597; 646; 700; 701; 710; 726; 760; 774; 775; 827; 866; 868; 883; 898; 899; 951; 958; 992; 1053-1058; 1078; 1079 та ін.] Функції

селянської общини досліджували П.Веніамінов, К.Ф.Головін, О.С.Ізгоев, А.Є. Лосицький, А.А.Ріттих, І.В.Чернишов та ін. [453; 498; 620; 745; 746; 920; 921; 1063 та ін.] Питанням правового становища селянства, його правосвідомості, ставлення до влади присвячені праці П.О.Вихляєва, М.П.Дружинін, О.Я.Єфименко, Л.А.Кассо, К.Р. Качоровського, О.О.Корнілова, О.О.Леонтєєва, В.В.Тенішева та ін. [465; 466; 550; 557; 642; 653; 670; 739; 740; 1008 та ін.] Селянський рух знайшов висвітлення в працях Б. Веселовського, М.І.Воробйова, П.П.Маслова, С.М.Прокоповича та ін. [457; 483; 776; 898-900 та ін.] Варто виділити окремо т. зв. «організаційно-виробничий» напрям (О.В. Чайнов, М.П.Макаров, О.М.Челінцев та ін.). Вони доводили особливу «сімейно-трудову» організацію селянського господарства та «стійкість» його проти розвитку капіталізму. Цей напрям, який був неодноразово критикований і зазнав розгрому за радянських часів, знаходить високі оцінки у багатьох сучасних дослідників [див. 2029-2039]. В літературі цього періоду виділяють три напрями: консервативний, ліберальний і революційно-демократичний. В свою чергу, кожен з цих напрямів не був однорідний.

У дореволюційний період з'явилося чимало літератури, в якій, головним чином, на рівні філософських узагальнень розглядалися проблеми особливостей «народної душі», культурної «самобутності», релігійності, того, що зараз називають ментальністю [напр. 787; 928; 1011; 1159 та ін.]. Але практично не було робіт, у яких би спеціально розглядалася проблеми духовного й морального стану села. Окремо слід назвати публікації в церковних виданнях.

В українській історіографії цього періоду переважав «народницький» напрямок, якому був характерний посилений інтерес до селянства. М.С.Грушевський підкреслював, що з 1860-х рр. українська історична наука зорієнтована на історію селянської маси, на її інтереси та свідомість [1236. С.84]. Селянство посідало одне з провідних місць в історичній концепції самого М.С.Грушевського. Він вважав селянство практично єдиним репрезентантом української етнічності, що зберігся протягом усього історичного часу. Саме воно, за переконанням М.С.Грушевського, було єдиною соціальною базою для тогочасного українського національного відродження, для формування модерної нації [1236. С.28-32]. Така позиція М.С. Грушевського давала підстави його критикам з марксистського табору, зокрема М.І. Яворському, робити закиди, що історик етнографічно обмежував український історичний процес, оскільки пов'язував його лише з селянством, вважав сучасну українську націю «мужицькою нацією» [див. 2081].

Роботи цього періоду, присвячені селянській проблематиці, традиційно відносять до історіографії, хоча, на наш погляд, їх правомірніше було б віднести до джерел. Автори описували та аналізували сучасні їм явища та процеси, більше того, часто були їх активними діючими особами. З огляду на незавершеність процесів, що відбувалися в суспільстві, для більшості робіт характерна відсутність цілісної концепції бачення проблеми. Дослідники не могли звільнитися від ідеологічної упередженості, їхні роботи вирізняє яскраво виражена кон'юнктурна спрямованість. Майже всі дослідники цього періоду погоджувались у висновках про незадовільний рівень народного добробуту, поганий стан матеріально-технічної бази, низький культурний рівень населення і т.п., але шляхи виходу з кризи пропонували різні. Для народників – це зрівняльний розподіл землі через общину, для марксистів – ліквідація феодальних пережитків і поміщицького землеволодіння, націоналізація землі, для лібералів – підвищення культурного рівня

селянства та скасування обмежень свободи пересування населення, агротехнічні заходи в сільському господарстві тощо. Значення дореволюційних досліджень з селянознавчої проблематики полягає в тому, що вони, ґрунтуючись на багатій фактологічній базі, давали багато об'єктивної інформації про стан сільського господарства в цілому, селянства, показуючи його реальні проблеми. І не можна заперечувати наукові досягнення кожного з названих напрямів. Зрозуміло, далеко не всі висновки названих авторів є безперечними, однак цінність їх праць полягає, насамперед, у тому, що в них був накопичений значний фактичний матеріал та поставлені основні питання для подальшого дослідження.

В період революції та громадянської війни селянська проблематика, у зв'язку з її важливістю та гостротою, неодноразово піднімалася політичними, державними та військовими діячами, літераторами, науковцями, просто сучасниками та свідками подій. Роботи, статті, виступи, щоденники тощо, написані «на злобу дня», В.А. Антонова-Овсієнка, М.К.Владимирова, О.М.Горького, М.С.Грушевського, В.П.Затонського, І. Еренбурга, В.Г.Короленка, В.І.Леніна, Д.З.Мануїльського, М.Пришвіна, Х.Г. Раковського, Л.Д.Троцького, Є.Чикаленка та ін. [418; 469-473; 505; 510; 511; 572; 672; 708-710; 719; 770-772; 895; 908; 909; 973; 1016; 1071; 1096 та ін.] становлять значний інтерес як в історіографічному, так і в джерелознавчому плані. Будучи очевидцями та безпосередніми учасниками політичних перетворень, вони, зрозуміло, не могли уникнути суб'єктивізму та описовості, однак, своїми аналітичними аспектами їх праці закладали підвалини історіографії проблеми. Серед авторів цього періоду, які, претендуючи на науковість, безпосередньо торкалися проблем селянства України, слід назвати М. Байєра, К.Воблого, О.А.Кауфмана, М.Д.Кондратьєва, М.П.Макарова, К.Мацієвича, І. Фещенко-Чопівського, О.В.Чаянова О.М.Челінцева, О.Щадилова та ін. [422; REF _Ref126927590 \r \h * MERGEFORMAT 478; REF _Ref183752446 \r \h * MERGEFORMAT 643; REF _Ref127117796 \r \h * MERGEFORMAT 644; REF _Ref172131516 \r \h * MERGEFORMAT 645; REF _Ref127118333 \r \h * MERGEFORMAT 761; REF _Ref126915933 \r \h * MERGEFORMAT 762; REF _Ref174117331 \r \h * MERGEFORMAT 784; REF _Ref136097335 \r \h * MERGEFORMAT 785; REF _Ref127129868 \r \h * MERGEFORMAT 1043; REF _Ref127192078 \r \h * MERGEFORMAT 1057; REF _Ref171958513 \r \h * MERGEFORMAT 1060; 1087 та ін.]

У 20-ті рр. ХХ ст. селянська проблематика була в полі уваги політичних та державних діячів, економістів, вчених-аграрників, котрі, вирішуючи практичні завдання, аналізували проблеми аграрних перетворень, стан селянського господарства, зміни, які відбувалися в житті села тощо. Питання історії селянства торкалися автори загальних робіт з історії України, історії революційного руху, історії революції та громадянської війни. По закінченні громадянської війни в Радянській країні протягом певного часу допускався відносний ідеологічний плюралізм, поряд з марксистським напрямом існували інші течії. Ліберальних поглядів, наприклад, дотримувався Б.Д. Бруцкус [REF _Ref140634502 \r \h * MERGEFORMAT 436]. Продовжував свою діяльність і користувався значним впливом «організаційно-виробничий» напрям [REF _Ref127118333 \r \h * MERGEFORMAT 761; 1053; 1057]. Відстоювали теорію «сімейно-трудового селянського господарства» М.Д.Кондратьєв, С.Л.Маслов, М.П.Огановський та ін. [667; 830] Меншовицькі установки продовжували представляти П.П.Маслов, М.М.Суханов, І.В. Чернишов та ін. [776; 998; 1002; 1064 та ін.] У руслі ленінських оцінок були написані дослідження С.М.Дубровського, М.І.Карпова, П.І.Лященка, А.В.Шестакова та ін. [641;

REF_Ref127550011 \r \h * MERGEFORMAT 1352; REF_Ref189945941 \r \h * MERGEFORMAT 1355 та ін.] Поряд із цим були зроблені перші кроки з виявлення та публікації документів і матеріалів, що характеризують селянський рух Росії в революціях 1905-1907 рр. і 1917 р.

Загальний стан сільського господарства України, наслідки аграрної революції та різні аспекти історії селянства висвітлювали А.Альтерман, К.Г.Воблий, М.Б.Гуревич, В. Качинський, Н.Мірза-Авакянц, П.М.Першин, О.Погребинський, О.Подвинський, М. Рубач, О.Щадилов, П.І.Фомін, В.Якиманський та ін. [REF_Ref21593240 \r \h * MERGEFORMAT 414; REF_Ref127120306 \r \h * MERGEFORMAT 415; REF_Ref126927590 \r \h * MERGEFORMAT 478; REF_Ref127121233 \r \h * MERGEFORMAT 516- REF_Ref216666011 \r \h * MERGEFORMAT 519; REF_Ref216666039 \r \h * MERGEFORMAT 647- 652; 874; 875; 1046; 1089; 1101 ; 1690; 1761 та ін.] Були опубліковані роботи, присвячені общині та місцевому самоуправлінню на селі. Політиці Радянської влади щодо селянства в період революції та громадянської війни присвячені роботи Д.З.Мануїльського, Х.Г.Раковського, О.Г.Шліхтера та ін. Повстанському рухові селян і репресивним заходам проти нього присвячені роботи Р.П.Ейдемана, М.Є.Какуріна, М.Кубаніна, Д.З.Лебеда та ін. [2069; 2070; 1427; 1091; 1092; 1093; 1525; 699; 1086 та ін.]

В літературі 20-х рр. помітний значний інтерес до суспільно-політичних настроїв селянства, що було пов'язано з безпосередніми завданнями радянського будівництва в умовах переходу до непу. Загалом, дослідження українського села, що проводилися в 20-х р. за дорученням партійних органів, дали відносно об'єктивну картину настроїв, що поширювалися серед різних верств селянства [див. 1349]. Значний інтерес становлять матеріали, зібрані «Комісією для виучування звичаєвого права України» (1918-1934), котрі були опубліковані в спеціальних збірниках [432; 497; 565; 640 та ін.].

Активні учасники революції та громадянської війни з переможеного табору, науковці, просто свідки та сучасники подій, які опинилися в еміграції, намагалися осмислити те, що відбулося, видавали спогади, документи, історичні, економічні, соціологічні, філософські дослідження. Зокрема, з 1921 по 1937 р. у Берліні за редакцією відомого кадетського діяча І.В.Гессена видавався «Архив русской революции», в якому друкувалися спогади сучасників та документи. В них часто, так чи інакше, торкалися проблем селянства та його ролі в революції. Інтерес становить погляд на революцію в Росії представників російської еміграції: О.М.Бердяєва, С.М.Булгакова, П.М.Мілюкова, П.О.Сорокіна, Ф.А.Степуна, Г.П.Федотова, С.Л.Франка та ін. [1039; 1158; 1160; 1162; 1636; 1637; 1908; 1918; 1993 та ін.] Їм притаманне розуміння російської революції як результату фундаментальних процесів європейської та російської історії, як логічного завершення духовної кризи, що переживалася суспільством; намагання пояснити причини, хід, результати та значення революції, виходячи з аналізу самобутності Росії; обґрунтування глибинного зв'язку революції з проблемою соціокультурного розколу тощо. Виділяючи характерні риси революції, П.Сорокін на перше місце ставив зміни в поведінці людей, їх психології, ідеології, віруваннях та цінностях [1908. С.269].

З представників української еміграції слід назвати, перш за все, В.Винниченка, П.Христюка, М.Шаповала, І.Мазепу, Д.Дорошенка, П.Скоропадського, В.Липинського, Н.Махна, М.Ковалевського та ін. [458-460; 543-546; 661; 757-759; 781; 973; 1049; 1081; 1082;

1565], праці яких неодноразово ставали об'єктом історіографічного аналізу сучасних дослідників [див. 1902; 1903 та ін.]. Особливо слід відзначити роботу Української господарської академії в Подєбрадах, зокрема, наукові праці О.К.Мицюка [1689]. В літературі повоєнної діаспори з'являються студії І.Витановича, І.Лисяка-Рудницького, І. Нагаєвського, Н.Полонської-Василенко та ін. [REF_Ref127129923 \r \h * MERGEFORMAT 1233; 1567; 1705; 1781 та ін.] Частково деякі роботи представників української та російської еміграції були опубліковані в Радянському Союзі у збірнику «Революция на Украине по мемуарам белых» [912].

З 30-х рр. XX ст. радянська історична наука потрапляє під жорсткий ідейно-політичний контроль партійних органів. В цей час зазнав переслідувань і перестав існувати «організаційно-виробничий» напрям, були розгромлені історичні школи М.М. Покровського, М.І.Яворського. Хоча в цей період вийшло декілька спеціальних праць за темою, вузька джерельна база й особлива політизація історичних праць позначалися на якості як спеціальних, так і узагальнюючих робіт. В українській радянській історіографії пануючою стала методологічна парадигма, що своєрідно поєднувала позитивізм, народництво та марксизм. Роботам цього періоду притаманні елементи догматизму й цитатно-ілюстративного методу подання матеріалу, бідність джерельної бази. Радянська історична наука, як вважають деякі автори, потрапила в смугу кризи і, по суті, деградувала [2092]. Така тенденція простежується до другої половини 50-х рр.

З середини 50-х рр. XX ст. почався новий етап у розвитку радянської історичної науки. Кількість досліджень зросла, підвищився їх якісний рівень, розширилася тематика. В радянській історіографії теоретичні й конкретно-історичні аспекти проблеми знайшли відображення в загальних працях з історії СРСР та УРСР, історії селянства, дослідженнях, присвячених історії трьох російських революцій, еволюції аграрного ладу, класовій боротьбі на селі початку XX ст., в період революції та громадянської війни. Дискусії 60 – 70-х рр. викликали новий інтерес до економічних та соціальних проблем аграрної історії. Нового звучання набула проблема рівня розвитку капіталізму в країні, багатокладності економіки, характеру аграрного устрою напередодні революції, співвідношення «першої» і «другої соціальних воєн» на селі тощо. Об'єктивно ці дискусії дали певний імпульс розробці як теоретичних, так і конкретних питань аграрної історії. Серед авторів цього часу, які досліджували аграрну проблематику на загальнодержавному рівні, варто назвати А.М.Анфімова, В.П.Данилова, С.М. Дубровського, П.Н.Зиряннова, В.В.Кабанова, І.Д.Ковальченка, Б.Г.Литвака, Л.В.Милова, П.М.Першина, Ю.О.Полякова, А.Л.Сидорова, К.М.Тарновського, С.П.Трапезникова та ін. [1122-1127; 1323-1328; 1353; 1354; 1354; 1357; 1392; 1421; 1465-1470; 1568; 1635; 1759; 1760; 1782; 1877; 1929; 1949; 1950 та ін.] З українських вчених радянського періоду слід назвати В.В.Калініченка, Ю.Ю.Кондуфора, Ф.Є.Лося, М.Н.Лещенка, Р.Д.Ляха, Б.К. Мигалья, В.І.Михайлову, О.Г.Михайлюка, Д.П.Пойду, І.К.Рибалку, М.Рубача, М.М. Супруненка, П.П.Теличука, Ю.І.Терещенка, Ф.Г.Турченка, І.М.Реву та ін. [1431-1433; 1495; 1582; 1561-1564; 1594; 1632; 1773; 1812; 1836-1838; 1849-1851; 1931; 1936; 1957 та ін.] Були видані узагальнюючі праці з історії селянства [REF_Ref233823158 \r \h * MERGEFORMAT 1399; REF_Ref127131901 \r \h * MERGEFORMAT 1409; REF_Ref127127864 \r \h * MERGEFORMAT 1410].

В період «відлиги» виявився дослідницький інтерес до питань соціальної психології і суспільної свідомості. Це пов'язано, перш за все, з науковою діяльністю Б.

Ф.Поршнева [REF_Ref127520783 \r \h * MERGEFORMAT 1787; REF_Ref214417493 \r \h * MERGEFORMAT 1788 та ін.]. Однією з перших робіт з історії селянства, де були поєднані класовий і соціально-психологічний підходи, була стаття Б.Г.Литвака [REF_Ref214382851 \r \h * MERGEFORMAT 1569]. В цьому ж руслі й інші роботи, написані Б.Г.Литваком, П.С. Кабитовим, В.А.Козловим [REF_Ref129369182 \r \h * MERGEFORMAT 1424; REF_Ref214417305 \r \h * MERGEFORMAT 1425; REF_Ref214417325 \r \h * MERGEFORMAT 1568]. Дослідження семіотики культури проводилися в роботах Ю.М.Лотмана, В.М.Живова, Б.А.Успенського [1583; 1584; 1976-1979 та ін.]. Вивчення образів народної культури пов'язане з творчістю М.М.Бахтіна, А.Я.Гуревича, О.М.Панченка [1150; 1316; 1318; 1755 та ін.].

Історична наука в СРСР була, насамперед, наукою політичною. Домінантою практично всіх історичних робіт, присвячених селянству, було дослідження соціально-економічних питань і класової боротьби. Соціальної та культурної історії не приділялося належної уваги. Під категорією суспільної свідомості селянства розумілися, перш за все, його соціально-політичні погляди. При цьому проблеми соціальної психології, духовного життя селян мало досліджувалися в радянській історіографії і частіше всього подавалися в плані «духовного звільнення», «зростання свідомості», наростання антиклерикальних настроїв тощо.

Оцінюючи в цілому радянську історіографію проблеми, не можна не зазначити, що надмірна політизованість, моноконцептуальність, тенденційність, вибіркоче ставлення до джерел, однобока інтерпретація історичних фактів тощо, звичайно ж, наклали відбиток на праці дослідників. Однак ці вади не применшують достоїнств проведених досліджень. Створена солідна фактологічна база, дана загальна характеристика аграрного розвитку країни, що зберігає своє значення при будь-яких концептуальних побудовах. Тим більше, що і в рамках домінуючої тоді марксистсько-ленінської концепції були можливі і високопрофесійні конкретно-історичні дослідження, і високий рівень теоретичного узагальнення. Цілком слушною в цьому плані є думка, що «парадигма повного розриву з радянським минулим у вигляді відмови від величезної маси напрацьованого інтелектуального продукту показує не тільки свою нежиттєздатність, а й відверту згубність, шкідливість» [1404, С.5].

Як писав А.М.Анфімов: «незважаючи на безперечні успіхи декількох поколінь радянських істориків у вивченні російського дореволюційного села в різних аспектах його складної історії, до теперішнього часу неясних питань навряд чи залишилося менше, якщо не стало більше» [1124, С.3]. Вбачається, що подібні висновки можуть стосуватися не лише радянської історіографії і не лише дореволюційної історії селянства. Вони рівною мірою стосуються і сучасної історіографії, та й завжди актуальні для істориків.

Щодо періоду розвитку історіографії, який настав після «перебудови» та розпаду СРСР існують два, здавалось би, протилежні судження: з одного боку, численні твердження про можливість нарешті пізнати *справжню* історію; з іншого боку, оцінка його як періоду кризи у вітчизняній історичній науці. Вбачається, що ні та, ні інша думка не є вичерпною, хоча обидві по своєму справедливі. Стан історичної науки завжди відбиває стан суспільства, певний етап його розвитку. Процес переоцінки історії відбувався в період нового різкого перелому в історичному розвитку. Викликаний цим зламом психологічний шок виявився особливо сильним для всього суспільства, включаючи й істориків. Дійсно, сама постановка багатьох проблем як справді наукових,

відкритих різноманітним інтерпретаціям і конкуренції пояснювальних теорій стала можливою лише зі звільненням історичних досліджень від вузьких рамок обов'язкової ідеології, відходом від заідеологізованих спрощених схем, нав'язуваних офіційною історіографією, відкриттям раніше таємних архівів тощо. Та опинившись в центрі суспільної уваги, вони виявилися ціннісно забарвленими і заполітизованими, що не сприяло власне науковому пізнанню. Під прикриттям відмови від «принципу партійності» пануючою стала ліберальна ідеологічна парадигма (в її демократичному, консервативному, національному чи інших різновидах). І після «перебудови» більшість вітчизняних істориків залишались на старих «народницько-марксистських-позитивістських» методологічних засадах, змінивши лише ідеологічні позиції та оцінки, часом «з точністю до навпаки».

Кризові явища в історичній науці СРСР, які почали проявляти себе ще в 80-ті роки, на початку 90-х років вилилися в справжню кризу, яка особливо глибоко позначилась на історії ХХ ст. Це визнавали і визнають колишні радянські, а тепер українські і російські історики, на це вказують і західні спеціалісти. А.Я.Гуревич писав, що криза поширилася на саме «ремесло» історика, на те, як він працює, якими категоріями мислить, на історичну гносеологію. Значна частина вітчизняних істориків опинилася в стані філософської і методологічної розгубленості [1313. С.5].

Кризові явища у вітчизняній історичній науці не зводяться лише до кризи марксистської методології, як вважають деякі дослідники, тим більше, що криза тією чи іншою мірою, в тій, чи іншій формі охопила не лише весь «пострадянський простір», а й історичне знання далеко за його межами. Вона пов'язана з розумінням самого предмету історії і методів історичної науки. Це насамперед торкнулося розуміння характеру взаємин історика з джерелом, предмета і способів історичного пізнання, змісту і природи отриманого історичного знання, а також форми його викладу і наступних інтерпретацій історичного тексту [1832. С.25]. Історичній науці ставлять діагнози «епістемологічної кризи», проголошують корінну «зміну парадигм» і навіть «нову революцію в історичній науці». Сучасна епістемологічна ситуація в історичній науці викликана значною мірою «викликом постмодернізму», який взагалі ставить під сумнів саму можливість об'єктивного дослідження, історію розглядає як міф, різновидність літературної творчості тощо. Постмодерністська критика підкреслює ту обставину, що історик як у минулому, так і в сьогоденні, вільно чи мимоволі будує свій текст, підкоряючись вимогам риторики, яка панує в його час. Вибудовуючи свій сюжет, історик формує оповідь відповідно до звичок думки і мови своєї культури. Інтерпретація минулого провадиться в рамках певної дискурсної формації. Будучи включеним у соціокультурний контекст, раціонально організований і соціокультурно детермінований засіб вербальної артикуляції, що репрезентує у собі специфіку характерного для того або іншого соціокультурного середовища типу раціональності, дискурс розглядається як самодостатня форма артикуляції знання в конкретній культурній традиції – без якихось значимих моментів, що привносяться з боку суб'єкта. Вплив постмодернізму на сучасне історичне пізнання, окрім всього іншого, проявляється у тенденції до дезавування усталених цінностей, викриття та розвінчування різного роду міфів, породжених епохою модерну, що подобається далеко не всім.

Саму кризу одні трактують як кризу офіційної ідеології і офіційної історіографії, другі – як кризу масової історичної свідомості, треті – як період пошуку нових підходів, постановки нових питань тощо. Разом з тим, більшість дослідників кризу історичної науки розглядають як «кризу росту». Криза будь-якої діючої системи є однією з фаз її поступальної ходи, – підкреслює О.П.Реєнт. Криза росту історичної науки знаходить своє відображення в суттєвому зламі стереотипів, в глибинній трансформації дослідницьких методів і наукових підходів [1821].

За роки незалежності було опубліковано ряд праць, присвячених селянству України перших десятиліть ХХ ст. У більшості з них історія селянства розглядається в соціально-економічному чи політичному аспекті. Способу життя селянства, його світосприйняття, менталітету, мотивації до праці, участі в політичних подіях тощо так чи інакше торкаються практично всі автори, які займаються дослідженнями етнології, історії культури України, історії революції та громадянської війни, селянознавчою проблематикою. В цьому плані серед українських авторів слід назвати роботи філософів [1517; 1743; 1784; 1940; 1941; 2077 та ін.], в яких розглядаються особливості української культури, національного характеру та ментальності, осмислення історичного шляху України; істориків, які торкаються селянської проблематики [1181; 1182; 1216-1223; 1260; 1299-1302; 1303; 1304; 1403; 1434; 1438; 1439; 1531; 1532; 1621-1623; 1767-1769; 1818-1831; 1899-1903; 1955; 1956; 1958; 1959; 2023 та ін.] В останні роки з'явився ряд нових цікавих досліджень із селянознавчої проблематики, у тому числі періоду революції та громадянської війни [1119; 1130; 1184; 1207; 1227; 1228; 1239; 1244; 1250; 1270; 1935; 2004; 2027 та ін.]. Історії селянства були присвячені ряд наукових конференцій, зокрема, шість Всеукраїнських симпозіумів з проблем аграрної історії (Черкаси), сім Наукових читань, присвячених пам'яті Д.П.Пойди (Дніпропетровськ). При Черкаському національному університеті створений Науково-дослідний інститут селянства. Значний внесок в дослідження історії селянства України роблять автори збірника наукових праць «Український селянин». Своєрідним підсумком та узагальненням досліджень з історії селянства стало видання Інститутом історії України НАН України двотомника «Історія українського селянства». Та незважаючи на значну бібліографію робіт з історії села, селянства й аграрних відносин, цілий ряд проблем дотепер залишається слабо розробленим, і, насамперед, це проблеми соціальної історії та проблеми селянської ментальності [див. також 1311]. Назріла необхідність комплексного вивчення питань, пов'язаних з історією селянства України цього періоду, що передбачає залучення до наукового обігу результатів досліджень у різних галузях суспільствознавства. Мова йде не про доповнення старих уявлень невідомими раніше фактами і подробицями, а про складання нових уявлень, нового знання, заснованого на всьому доступному об'ємі історичних джерел та їх новому прочитанні. Тут важливо звернутися до питань природи селянства, способу його життя, світогляду, менталітету, тобто селянської культури в широкому значенні цього слова. На передній план виходить завдання розуміння світу іншої культури, проблема перекладу мов культури. Цієї теми автору вже доводилося торкатися в ряді попередніх публікацій [див. 1649-1686 та ін.].

У дослідженні історії революції та громадянської війни є певні успіхи в українських істориків [див. 1224; 1678; 1744; 1900 та ін.]. Увага дослідників революційного періоду продовжує концентруватися на політичній історії, тобто до політичних лідерів, ідеології, партій, режимів, терору, здійснюваного ними тощо.

Соціокультурній проблематиці приділяється порівняно мало уваги. На погляд В. Верстюка, зображення «української революції» виключно засобами політичної історії – як протистояння та взаємодію певних політичних сил чи як чергування національно-державних режимів – позбавлене довгої перспективи і матиме вигляд наукового сурогату аж доти, доки до вивчення політичних явищ не додасться всебічний аналіз стану українського соціуму доби революції, особливостей його структури, специфіки стосунків міста з селом [1218].

Останнім часом значну увагу дослідники приділяють взаєминам влади і селянства, роблять спроби описати політичну поведінку селянства в революційний період, визначити його «політичну позицію» чи навіть «політичну програму». В сучасній українській історичній науці спостерігається тенденція висвітлення даної проблематики в дещо однобокому плані, коли на перше місце виноситься конфронтаційний та карально-репресивний бік взаємин влади, особливо Радянської держави і селянства. Але цей бік взаємин не можна абсолютизувати, його слід розглядати лише в загальному історичному контексті, якомога ширшому. Багато сучасних істориків звинувачують радянський уряд у прагненні до невмотивованої сваволі та насильства щодо селянства. Така абстрактна постановка проблеми заважає конкретно-історично оцінити взаємовідносини держави і селянства в різні періоди історії, зокрема, в революційний період.

З усього масиву досліджень українських істориків слід виділити ряд робіт, які мають безпосереднє відношення до теми дисертації. Це окремі праці О.П.Реєнта, Ю.П.Присяжнюка, О.Н.Атоян, В.С.Лозового.

О.П.Реєнт в своїх роботах, перш за все у монографії «Більшовизм і українська революція 1917-1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів» [1819] робить спробу окреслення нових підходів до осмислення історичного процесу, зокрема революційного періоду. За відправний пункт О.П.Реєнт бере деякі положення М.О.Бердяєва. Реєнт аналізує соціальне підґрунтя радикалізму, специфіку кризового розвитку Росії, роль селянської общини, як і взагалі, роль селянства у революції. Він дійшов висновку про центральну роль селянства у революції та вирішальну роль його впливу на формування нового ладу. Невелика за об'ємом, ця праця має характер постановки проблем, але це й свого роду програмна робота, висновки й положення якої можуть бути важливим підґрунтям для подальших досліджень в цьому напрямі. Ця тематика була продовжена у працях, написаних О.П.Реєнтом у співавторстві з В.М.Ткаченком [1940; 1941]. О.П.Реєнт та В.М.Ткаченко застосовують термін «історіософія», розуміючи його як філософське розуміння історичного процесу, теорію історії. Хоча сам термін «історіософія», який допускає широке трактування [див. 1454; 1455], можливо, не досить вдалий і викликає зауваження інших дослідників [1902. С.19-20]. Більшість авторів не розрізняють філософію історії та історіософію, використовують ці терміни як тотожні, що, на наш погляд, не зовсім справедливо. Історіософія може розглядатися як певна сукупність суспільно-світоглядних ідей, які складають оціночний критерій у філософській системі викладу історії, як свого роду «ідеологія історії». Це виводить історіософію за рамки власне науки.

У ряді свої робіт Ю.П.Присяжнюк чи не перший в українській історіографії робить спроби аналізу селянської ментальності другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [1795-1802 та ін.]. Він оцінює нинішній стан теоретичного осмислення селянської

проблематики у кращому разі як «фрагментарний та однобічний», взагалі вважає, що в українській історіографії селянознавство як методологічно виокремлений і належним чином обґрунтований напрям досліджень так і не склалося [1799. С.25, 66]. На противагу позитивістським та неопозитивістським (чи «стихійно позитивістським») підходам, які, на його думку, продовжують домінувати в сучасній українській історіографії селянства, він намагається опиратися на методологію, перш за все, школи Анналів, наробітки історичної психології та антропології тощо. В полі зору Присяжнюка селянська релігійність, ставлення до землі, праці, влади тощо. Його роботи ґрунтуються на солідній джерельній базі. Але з деякими положеннями Ю.П. Присяжнюка важко погодитися. Так, він не дає визначення самого поняття «селянство», фактично, отожднює селянство і етнос. Хоча в назві монографії декларується соціоментальний підхід, фактично в дослідженні селянства застосовується етнопсихологічний підхід. На наш погляд, дещо спрощено Ю.П.Присяжнюк трактує саме поняття «традиціоналізм», схильний до певної абсолютизації етноіндивідуальних ознак українських селян, їх індивідуалізму, прихильності до землі тощо. Проблематичною вбачається трактовка селянства як «історичної особистості», чи спроби віднайти «езотеричні особливості» «хліборобської людності», яка «сягає глибини віків» і фактично зводиться до «етнопсихологічної самобутності» [1799. С.69; 1803. С.66-76]. Вбачається, що він сам значною мірою залишається під впливом «народницької» історіографії. Не погоджуючись з деякими концептуальними засадами Ю.П.Присяжнюка, ми визнаємо його внесок в дослідження проблеми, будемо використовувати його висновки та приведені фактичний матеріал.

О.Н.Атоян досліджує селянську правосвідомість, соціально-психологічні та ментальні чинники селянського повстанства періоду громадянської війни. В своїх дослідженнях вона спирається на методологічні наробітки таких авторів, як Е. Хобсбаум, Р.Редфільд, Т.Шанін та ін. Слідом за Хобсбаумом вона застосовує термін «соціальний бандитизм», який, на наш погляд, найадекватніше характеризує селянське повстанство [1134-1136]. До селянської правосвідомості революційного періоду звертається й В.С.Лозовий. Він пов'язує анархію революційної пори з особливостями селянської правосвідомості [1578].

В цілому ж соціокультурні аспекти історії селянства, як правило, постають в працях сучасних українських дослідників, лише у вигляді окремих фрагментів.

Відзначаючи зростаючий професіоналізм досліджень, не можна не помічати недоліків сучасної української історіографії. Більшість робіт з цієї тематики мають прикладний характер, пріоритет надається фактам, а концептуальне осмислення їх відходить на другий план. Як зазначає Л.О.Зашкільняк, українське історіописання залишається на рівні ХІХ ст.: в його епіцентрі видатні особистості, політичні партії, ідеології та рухи, що розглядаються крізь призму національної ідеї [1380. С.11]. За оцінкою О.П.Реєнта, українські історики в переважній більшості «не наважуються вийти за межі конкретно-історичних досліджень, полишаючи царину історіософського осягнення історії людства філософам, соціологам, етнографам, економістам» [1826]. Цілком слушно О.П.Реєнт зосереджує увагу на необхідності вивчення конкретних явищ побутового, психологічного, релігійно-етичного порядку, що в кінцевому підсумку є рушіями і мотиваційними чинниками людської діяльності та самоорганізації [1818. С. 36]. Постає настійна потреба, зазначає І.Ф.Курас, в макроаналізі суспільства

орієнтуватися на соціокультурний підхід, який і спрямовує свій погляд саме на грані культури і соціальності. Соціокультурна методологія стає пріоритетною. Вона діє у взаємозв'язку з цивілізаційною та інформаційною [1533. С.620]. Різні автори методично вказують на необхідність вироблення нових теоретичних і методологічних підходів щодо вивчення історичних процесів в Україні. Виявлення закономірностей історії України ХХ ст. розглядається як обов'язок вітчизняних істориків [1531. С.9]. Хоча, на наш погляд, тут більш коректно говорити не про виявлення (а часто – винайдення) якихось (кому які більше до душі) закономірностей, а про пояснення й інтерпретацію.

Вітчизняною історіографією вже накопичений величезний фактографічний матеріал, котрий потребує узагальнення та осмислення на більш глибокому концептуально-теоретичному рівні, із залученням методів соціологічного, соціально-психологічного, культурологічного аналізу тощо. Період «первісного накопичення» емпіричних знань у вітчизняній історіографії дещо затягнувся, вказує О.П.Рєєнт [1821]. Можна погодитися з думкою А.І.Епштейна про те, що «вихід з кризи історичного мислення вимагає посилення уваги до розробки питань теорії історичного знання (цю частину історичної науки часто називають епістемологією). ...Сьогодні історіософія (хоча щодо цього терміну є певні зауваження – О.М.) повинна рішуче потіснити фактографію. Пошук нових фактів треба постійно продовжувати, але на першому плані мусить бути їх осмислення» [1369. С.26-31].

Досить активно провадяться дослідження селянства та його історії в Росії. Тут, перш за все, слід назвати результати наукової діяльності Центру селянознавства та аграрних реформ Московської вищої школи соціально-економічних наук (МВШСН), керуваного Т.Шаніним і вже покійним В.П.Даниловим, особливо видання хрестоматії «Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире» (М., 1992), проведення сумісно з Інститутом російської історії РАН теоретичного семінару «Современные концепции аграрного развития», матеріали якого протягом 1990-х рр. постійно публікувалися в журналі «Отечественная история». Крім того, проблеми аграрної історії обговорювалися на щорічному міжнародному симпозиумі у МВШСН «Куда идет Россия?», історичну секцію якого очолював В.П.Данилов. Різні аспекти селянознавчої проблематики стали предметом обговорення наукових конференцій «Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX вв.)» (М., 1996), «Крестьяне и власть» (М.-Тамбов, 1996) та ін. Спроби визначити нові підходи до історії російського селянства були зроблені авторами збірників «Судьбы российского крестьянства» (М., 1996), «Крестьяноведение: Теория. История. Современность» (М., 1996). Важливе значення для розуміння природи селянства та особливостей аграрної історії Росії мають роботи А.М.Анфімова, О.Г.Буховця, О.Г.Вронського, А.В.Гордона, М.М.Громико, В.П.Данилова, П.Н.Зирянова, П.С.Кабитова, В.В.Казарезова, І.Є.Кознової, Л.В.Милова, С.А.Нікольського; П.І.Симуша, В.Г.Тюкавкіна та ін. [1113; REF_Ref216755612 \r \h *

MERGEFORMAT 1128; 1153; REF_Ref127521581 \r \h * MERGEFORMAT 1200; REF_Ref127365244 \r \h * MERGEFORMAT 1201; REF_Ref127365843 \r \h * MERGEFORMAT 1253; REF_Ref126925673 \r \h * MERGEFORMAT 1287; REF_Ref126925130 \r \h * MERGEFORMAT 1288; REF_Ref126927438 \r \h * MERGEFORMAT 1289; REF_Ref127289116 \r \h * MERGEFORMAT 1306; REF_Ref185480770 \r \h * MERGEFORMAT 1307; REF_Ref185480771 \r \h * MERGEFORMAT 1308; 1322; 1324; 1331; REF_Ref127215088 \r \h * MERGEFORMAT 1391; REF_Ref127276679 \r \h * MERGEFORMAT 1393; REF_Ref129369182 \r \h * MERGEFORMAT 1424; REF_Ref216755754 \r \h * MERGEFORMAT 1426; REF _

Ref216755790 \r \h * MERGEFORMAT 1481; REF_Ref216755792 \r \h * MERGEFORMAT 1482; REF_Ref216755793 \r \h * MERGEFORMAT 1483; REF_Ref126940021 \r \h * MERGEFORMAT 1635; 1713; REF_Ref216755841 \r \h * MERGEFORMAT 1880; REF_Ref127130750 \r \h * MERGEFORMAT 1963 та ін.] Окремо слід назвати праці А.Г.Вишневського [1234] і Б.М.Миронова [1646; 1647], які викликала значний резонанс серед наукового співтовариства, стали предметом широкого обговорення [див. 1846]. Без урахування цих праць, за словами В.П.Булдакова, навряд чи хтось зможе запропонувати щось якісно нове в осмисленні російської історії [1194] (вбачається, що й української також). Те ж саме можна сказати й про роботи самого В.П. Булдакова, котрі приречені стати історіографічним явищем і аж ніяк не тільки у вивченні жовтневих подій 1917 р. [1574. С.141], хоча в його концепції є багато як прихильників, так і противників [див. 1515]. Проблеми історії революції, Першої світової та громадянської війни стали предметом обговорення міжнародних колоквиумів «1917 год в России: массы, партии, власть» (СПб., 1993), «Россия и первая мировая война» (М., 1999) та міжнародних конференціях «1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению» (М., 1997) і «1917 год в судьбах России и мира. Октябрьская революция: от новых источников к новому осмыслению» (М., 1997), конференції «Революция и человек: социально-психологический аспект» (М., 1994) та ін. Спроби реконструкції менталітету різних верств населення Російської імперії, у тому числі селян, в період першої світової війни та революції зроблені в ряді статей [1121; 1145; 1386 та ін.], в фундаментальній монографії О.С.Поршневої [1789]. Історія селянства революційного періоду стала об'єктом досліджень Ю.П.Бокарева, В.М. Бухарева, В.В.Кабанова, А.А.Курьонишева, Д.І.Люкшина, Т.В.Осипової, С.А. Павлюченкова, В.Л.Теліцина, С.В.Ярова та ін. [1172; 1173; 1174; 1418; 1419; 1420; 1422; 1423; 1535; 1536; 1591; 1592; 1737; 1738; 1746; 1747; 1748; 1930; 2094; 2095 та ін.]

В останні роки в Росії активно ведуться історіософські, історичні, культурологічні, соціологічні, етнопсихологічні та інші дослідження в сфері виявлення джерел і фундаментальних архетипів російської ментальності, її своєрідності як особливого духовного феномену, специфіки російського національного характеру й психічного складу, значення соціокультурного фактору російської модернізації. Особливий інтерес із погляду розглянутої теми становить ряд сучасних досліджень з етнічної психології й менталітету російського народу, в яких аналізуються умови формування, зміст і специфіка різних форм і проявів його традиційної свідомості. Варто також згадати роботу Незалежного теоретичного семінару «Соціокультурна методологія аналізу російського суспільства» під керівництвом О.С.Ахієзера і праці самого О.С.Ахієзера [1140-1144]. В останні роки вийшов ряд досліджень, присвячених проблемам духовності в контексті селянської культури, проте значна їх частина освітлює вузькі і спеціальні теми [1164; 1306; 1307; 1308; 1590; 1844 та ін.]. Із сучасних російських авторів, праці яких торкаються історії селянства, варто назвати також О.Зінов'єва, С.Г.Кара-Мурзу, В. Кожинова, С.В.Лур'є, В.П.Макаренка, Л.І.Семенникову, І.Г.Яковенка та ін. [1387; 1441; 1442; 1589; 1590; 1599; 1869; 2085; 2086; 2087 та ін.] При всій політичній та ідеологічній заангажованості (ліберально-західницькій, «почвенно»-консервативній, неомарксистській тощо) названих авторів, їх роботи вже стали історіографічним явищем і, при критичному ставленні, вони можуть бути корисними як для розуміння історії початку ХХ ст., так і сучасності.

Огляд сучасної російської історіографії селянознавчої проблематики дається у відповідних розділах статей, монографій, дисертацій і, зокрема, в спеціальних статтях В.Ф.Верстюка, А.А.Куренишева, О.П.Реєнта [1215; 1535; 1820] та ін. Можна цілком погодитися з висновками В.Ф.Верстюка: поки українська історична наука шукала самоствердження на шляхах націо- та державотворення, російська продемонструвала куди більші потужності [1215. С.108]. В цьому плані значної шкоди українській історичній науці завдає відмежування, часто демонстративне, від російської, і фактична самоізоляція, в тому числі й мовна. Слід відзначити, що в своїх роботах російські автори широко залучають і «українські матеріали».

Серед робіт, що безпосередньо торкаються нашої проблематики, слід назвати ряд робіт В.П.Данилова, монографію В.Б.Безгіна та ряд дисертацій [1147; 1252; 1720; 1924; 1966 та ін.], останнім часом захищених в Росії.

В.П.Данилов розглядав аграрну революцію 1902-1922 рр. як безупинний процес, що був викликаний індустріально-ринковою модернізацією і мав яскраво виражену антикапіталістичну спрямованість [1321; REF_Ref127370939 \r \h * MERGEFORMAT 1324; REF_Ref238295842 \r \h * MERGEFORMAT 1331].

Монографія В.Б.Безгіна присвячена селянській повсякденності кін. XIX – поч. XX ст. написана на матеріалах Центральночорноземних губерній Росії. Автор робить спробу проаналізувати вплив на сільську повсякденність аграрної реформи і процесу модернізації; визначити зміст і функції селянського самоврядування, показати буденне сприйняття влади селянами, розглянути форми селянського протесту, вивчити особливості правових уявлень селян і роль звичаєвого права в житті села, встановити види і принципи селянського правосуддя, дослідити засади селянської сім'ї та їх еволюцію, охарактеризувати становище жінки в сімейному побуті, дати оцінку процесу сімейних розділів, з'ясувати значення православ'я в повсякденному житті села, описати сільські марновірства і обряди, розкрити природу і прояви сільських пороків. В монографії реалістично, навіть, можна сказати, натуралістично описані деякі деталі селянського побуту. Монографія багата фактичним матеріалом, але тяжіє до описовості, деякі характеристики російського селянства показані досить некритично [1153].

Докторська дисертація О.О.Сухової присвячена соціальним уявленням та поведінці селянства в період 1902-1922 рр. на матеріалах Середнього Поволжя. Застосування багатофакторного методу дозволило авторці виділити ряд гострих суперечностей, що лежали в основі соціальної динаміки в дану епоху, в числі яких: суперечність між загальним напрямом, ходом і темпами процесу коммодифікації в аграрній сфері і спротивом родової громадської свідомості до будь-яких змін в господарській практиці, що сприймаються як загроза відтворенню традиційних соціальних орієнтацій; між значним зростанням чисельності сільського населення і можливостями екстенсивної системи землекористування при збереженні колишніх принципів господарської практики і рутинної техніки; між розвитком елементів ринкової свідомості і міфологемами егалітаризму та заперечення приватної власності; між патріархальною субкультурою сільського співтовариства і ерзац-зразками міської субкультури, що проникали в село тощо. На думку О.О.Сухової, своєрідність революції, її характер і об'єктивний зміст детермінуються особливостями селянської ментальності, селянської рефлексії щодо імперативів модернізації. Та при цьому ряд моментів викликають критичні зауваження. Це, перш за все, авторська дефініція

менталітету як національного методу пізнання дійсності, трактовка соціокультурного підходу (за О.С.Ахієзером) як співвідношення незмінності (вплив культури) і мінливості (вплив соціальності), трактування всього періоду 1902-1922 рр. як «общинної революції», певна ідеалізація селянства в його ставленні до землі, власності, пріоритету архаїчних цінностей трудової етики тощо [1924].

В монографії білоруського автора В.Л.Носевича на основі мікроісторичного дослідження регіону Коренщина Мінської обл. з кінця XIV ст. до сьогодення зроблена спроба реконструкції традиційної селянської спільноти як цілісної системи. Досліджуючи процеси модернізації, автор приходять до висновку, що село так ніколи і не змогло пристосуватися до світу, в якому все, навіть земля і людська праця, вільно продається і купується. А продукти розпаду «традиційного суспільства» багато в чому послужили ґрунтом, на якому виросла сучасна політична ситуація в Білорусі [1719]. Монографія С.Токця охоплює період другої половини XIX – першої третини XX ст. і присвячена процесам модернізації в білоруському селі. В дослідженні використовуються соціологічні, етнологічні і культурно-антропологічні моделі та підходи, особливе місце належить мікроісторичному підходу. Автор багато уваги приділяє визначенню самого поняття «модернізація», показує її особливості в Російській імперії та на її білоруських землях. Він зазначає, що пошуки однопричинних тлумачень модернізації білоруського села малоперспективні. В монографії розглянуті зміни в господарстві і демографії, релігійному житті, поширення письменності, зміни в соціальному житті та розпад традиційних цінностей селян. При тому, що автор схильний до перебільшення «прогресивності» модернізаційних процесів та їх позитивного сприйняття селянами, він показав, що «одночасно вивільнялися інстинкти людської природи, які раніше стримувалися жорстким контролем з боку громади і фізичного примусу» [1944. С.117].

В цілому, аналіз літератури останніх років, виданої в Україні, Росії та Білорусії показує, що модернізаційні процеси проходили в різних регіонах Російської імперії в цілому однотипно, однаково позначалися на житті селянства і викликали його однотипову реакцію.

Науковці «далекого зарубіжжя» традиційно приділяють велику увагу дослідженням селянства та його історії. Наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XX ст., за словами Т.Шаніна, світ науки дещо парадоксально знов відкриває для себе селян. В міру того, як слово «селянин» входило в моду у суспільствознавців, воно почало просуватися прямо до вершин видавничої популярності; почалася справжня повинь селянознавчих публікацій: від спорадичних і одиничних до сотень, а потім і до тисяч назв [2033. С.8]. Біля витоків ідентифікації селянства як особливої соціальної спільноти, яка володіє набором унікальних сутнісних характеристик, в західній історіографії стояв Р.Редфілд. Він також був основоположником досліджень власне «картини світу», котрі вимагають погляду на культуру «зсередини», з тієї позиції, з якої носій даної культури дивиться на світ [1813-1815; 2101]. Одним із засновників західного селянознавства є Т. Шанін. Головна особливість його методу – міждисциплінарність, комбінація наукових тем і методів – робота на «стику» соціології, історії, філософії, економічної і політичної науки [2028-2039]. В рамках так званого структурно-аналітичного підходу у вивченні селянства західні історики звернулися до дослідження рівня суспільної свідомості народних низів в порівняно-історичному освітленні [2100].

Серед авторів-представників «далекого зарубіжжя», котрі безпосередньо торкаються проблематики історії селянства України й Росії початку ХХ ст. та революційного періоду слід назвати Д.Байрау, М.Бейкера, Д.Бовуа, К.Воробек, А. Граціозі, Л.Енгельштейн, Е.Карра, М.Левіна, Л.Лі, Р.Пайпса, Дж.Пелот, О.Редкі, О. Файджеса, М.Френкіна, Л.Хаймсона, Г.Хантера, Я.Ширмера та ін. [1148; 1154; 1168; 1296; 1297; 1446; 1553; 1554; 1555; 1749; 1750; 1751; 1809; 1982; 1994; 1999; 2000; 2001; 2067; 2096; 2097; 2099; 2104; 21052106 та ін.] Огляд літератури, присвяченої цій проблематиці в зарубіжній літературі дається в ряді спеціальних робіт [1346; 1440; 1506; 1558; 1645 та ін.].

Заслуговують на увагу праці Р.Пайпса, які після їх опублікування в російському перекладі [1749; 1750; 1751] здобули чимало прихильників серед вітчизняних дослідників. Для інших же Пайпс – фігура майже одіозна. Йому закидають упередженість, тенденційність, русофобію, не наукову, а ідеологічну позицію тощо. Значною мірою ці закиди справедливі. Разом з тим, праці Пайпса потребують зваженого критичного підходу. Пайпс наводить багато, можливо і не нових, але цікавих, уміло підібраних фактів. Цінним в роботах Пайпса є те, що він намагається поєднати дореволюційну і післяреволюційну історію Росії, ставить питання політичної спадкоємності до і після революції, багато уваги приділяє проблемам культури та її впливу на політичні події, шукає чинники революції не стільки в ідеології, скільки, головним чином, в історичному досвіді країни та її народу. До всього варто додати, що він свого часу був одним з учнів Г.В.Вернадського [1541. С.11]. В одному зі своїх виступів перед російською аудиторією Пайпс, до речі, сказав: «На жаль, в традиціях вашої історичної науки писати вчені монографії за вузькими сюжетами і не займатися їх філософським осмисленням. Деякі люди критикували мою книгу «Росія при старому режимі» не за мої погляди, а за те, що я займаюсь філософствуванням, а не вузькоісторичною тематикою. Мені здається, справжній історик повинен займатися широкими питаннями філософії, долі народу, його минулого і майбутнього» [1480. С.61]. І з цим важко не погодитися.

В дослідженні історії селянства Росії і Радянського Союзу значне місце належить американському досліднику М.Левіну. Книга М.Левіна «Російські селяни і радянська влада» [1554] свого часу для західної історіографії була справжнім поворотом від суто політичної історії, де все зводилося до боротьби за владу і сентенцій влади, до історії соціальної. М.Левін підкреслює живучість і життєздатність селянської культури після 1917 р., прихильність селянства до звичаєвого права, народної релігії, патріархальних відносин. Останнім часом М.Левін досить часто публікується в російських виданнях [1553; 1555 та ін.].

Особливе місце серед новітніх напрямів в західній історіографії належить «соціокультурній» або «новій культурній історії». До наукового апарату «нової культурної історії» увійшли методи антропології, соціальної психології, психоаналізу, психолінгвістики, семіотики, математики і інформатики, тому його називають міждисциплінарним. Нова культурна історія вивчає соціально-психологічну, культурну сторону історичного процесу. Історики цього напрямку прагнуть пізнати індивідуальні і колективні уявлення і символи; інтереси, потреби, ідеали і цінності окремої людини і свідомість цілого суспільства; практику повсякденних відносин, побут, поведінку людей. Починаючи з 80-х рр. в рамках «нової культурної історії» проявився значний інтерес до селянства Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Історики стали

розглядати питання побуту, повсякденного життя, громадських порядків, правової культури селянства, особливостей патріархальної сім'ї, рівня письменності і системи навчання в селі, впливу змін в економічному і політичному житті держави на селянський «мир» і селянську психологію; звернулися до пошуку методів пізнання селянської культури, особливо підкреслюючи важливість проведення досліджень як на макро-, так і на мікрорівнях [2096; 2097; 2099; 2104; 2105 та ін.].

Окремі аспекти проблеми порушуються в багатьох роботах вітчизняних і зарубіжних дослідників, як узагальнюючого характеру, так і присвячених спеціальним питанням соціально-економічної та політичної історії, історії селянської громади, земств, церкви, звичаєвого права, освіти, селянського руху тощо, до яких будемо звертатися у відповідних розділах дисертації.

Проведений історіографічний аналіз показав, що селянознавча проблематика викликає значний інтерес дослідників, залишається актуальною як в науковому, так і в прикладному плані. Цій тематиці присвячений великий масив літератури. Та, незважаючи на значні здобутки, цілий ряд проблем історії селянства не знайшов достатнього опрацювання. Історія селянства України традиційно вивчається в соціально-економічному, політичному аспекті, соціокультурна проблематика рідко потрапляє в поле зору істориків. Соціокультурною проблематикою займаються, головним чином, філософи, соціологи, психологи, представники інших гуманітарних наук. Не можна сказати, що історики взагалі її не торкаються, але, як правило, лише фрагментарно. Таким чином, історія селянства періоду модернізації та революцій початку ХХ ст. в соціокультурному аспекті не стала предметом спеціального дослідження в українській історіографії.

1.3. Джерельна база дослідження

Історик має справу не з реальністю, яку можна безпосередньо сприймати чи спостерігати, а з образами цієї реальності, історик працює не з минулим, а з історичними джерелами – залишками минулого. З джерел історик черпає інформацію про минуле, яку він інтерпретує, осмислює і на основі якої він відтворює, реконструює (чи конструює) картину-образ минулого. Тобто, об'єктом його пізнавальної діяльності є не минуле, а саме інформація про нього, що відобразилася в джерелах інформації, переважно в текстах і статистиці [1770. С.41]. При цьому історик сам конструює предмет дослідження, формулює запитання до минулого, виходячи із сучасного контексту, а не відшукуючи їх в архівах [1139. С.16].

Історичне джерело виконує функцію накопичення, збереження, передачі інформації про минуле [1466. С.251]. Інформація, яку несе в собі джерело, вимагає критичного ставлення, осмислення й інтерпретації. За словами М.Блока, джерела часто відфільтровують зовсім не те, що треба і майже ніколи не організують матеріал відповідно потреб пізнання [1166. С.82]. Історичне джерело не є об'єктивним відображенням події, воно дає лише ту інформацію, яку в ньому шукає історик, відповідає лише на ті питання, які історик ставить перед собою. І отримані відповіді повністю залежать від поставлених питань. Джерело не є об'єктивним відображенням історії ще й тому, що воно передає подію через світосприйняття автора, що його створив. Те чи інше розуміння картини світу, система цінностей, що існує у свідомості творця джерела, так чи інакше діють на ті дані, які воно фіксує [1400. С.519-520].

Письмо як правило носить дискурсивний характер, людина користується дискурсивними одиницями, тим самим схилиючись перед пропонованими певною культурою дискурсами. Тексти відображають не дійсність, а систему її самоопису і самосвідомості (дискурс). Сприйняті в такий спосіб «історичні джерела» не тільки не містять в собі автентичної картини епохи, а, навпаки, приховують її [1757. С.340]. Історики мають усвідомлювати, що повне знання фактів недосяжне, що єдина доступна їм реальність міститься в документі, у цьому сліді, що залишили після себе події минулого [1362. С.58]. Неможливість «прямого сприйняття реальності» зовсім не означає, що ніякого реального минулого зовсім не існувало, і тому «конструювання» цієї реальності істориком не може бути довільним [1832. С.28]. При цьому не існує принципової відмінності між вивченням далекого минулого чи сучасної події, що відбувалася за межами безпосереднього спостереження дослідника [1400. С.164]. Пам'ятники минулого здатні дати нам інформацію про нього, як не складні ті переломлення, у яких воно з'являється в джерелах. Навіть джерело, що викривлює, не перестає бути історичним джерелом [1312. С.234]. Історичне джерело, породжене певним часом, відбиває його реалії й містить колосальний масив відкритої й прихованої (опосередкованої, потребує інтерпретації) соціокультурної інформації про минуле. Історичне свідчення відносно незалежне від інтерпретації. Дослідник вступає у свого роду «діалог» із джерелом, хоча цей діалог ніколи і не може вестись на рівних. Джерело не створюється істориком із нічого, але перетворене дослідницькими операціями дійсно виглядає його створенням [1312. С.85]. Тут завжди виникає проблема, що дослідник по стає «співавтором» історичного документу, оскільки він прочитає його, виходячи зі свого світогляду, дослідницьких завдань, професійної підготовки тощо. В сучасній ситуації вимога репрезентативності джерел та їх відповідності дослідницьким результатам, відтворюваність висновків конкретного дослідження, однозначність інтерпретаційних думок виявляються недосяжними [1400. С.52].

З «перебудовою» в СРСР та його розпадом, коли відкрилися раніше засекречені архіви, стали доступними нові матеріали, багатьох професійних істориків охопила певна ейфорія, що архівні матеріали здатні суттєво змінити наше розуміння історії. Тут можна згадати «архівний фетишизм», за який дорікають «традиційній» історичній науці представники історичного постмодернізму [1757. С.341]. Залучення нових джерел, розширення джерельної бази, тобто збільшення інформації про минуле, не означає автоматичного зростання можливості нашого адекватного його осмислення й розуміння. Дослідники застерігають від ризику некритичного ставлення до нових архівних джерел, які не можна сприймати за чисту монету. А.Граціозі зазначає, що при незліченній кількості джерел, котрі друкувалися в ХХ ст., і спілкуванні між собою мільйонів грамотних людей багато речей насправді можна було пізнати – принаймні взагалі – і до недавнього відкриття колишніх радянських архівів. Особливо це стосується років громадянської війни [1297. С.8]. Можна погодитися і з думкою, що обсяг реального або гіпотетично нового не в змозі похитнути вже напрацьованого, введеного в науковий обіг [1366. С.78]. На наш погляд, розширення джерельної бази, відкриття спецфондів і т.д., тобто збільшення інформації, яке відбулося в останні десятиліття, може зробити істотний вплив головним чином на уточнення деталей. Проте мова йде не про доповнення старих уявлень невідомими раніше фактами і подробицями, а про формування нових уявлень. Р. Даніельс зазначив: зміна поглядів на минуле пов'язана не тільки з відкриттям нової

інформації, а, мабуть, більшою мірою з новими асоціаціями, породженими сучасністю [цит. за 1180. С.46]. При цьому нові інтерпретації й оцінки часто виникають не стільки на базі нових знань, залучення нових джерел, особливо, якщо їхнє число обмежене або, навпаки, надзвичайно велике (це стосується, насамперед, недавнього минулого), скільки внаслідок переосмислення, «вивертання навиворіт» старих. Та річ навіть не в цьому. Як пише Р.Пайпс, труднощі виникають не через нестачу джерел, як зазвичай думають: при всій важкодоступності певної частини документів, матеріалів, по суті, більше, ніж достатньо, і вже у всякому разі їх більше, ніж здатна переварити одна людина [1750. С.9]. Питання полягає, головним чином, у доборі й інтерпретації, у способах описання та пояснення і в поєднанні цих двох методик – описової та пояснювальної, у формуванні нового знання.

В цілому джерельна база з історії селянства початку ХХ ст. досить значна та різноманітна. Вона охоплює різні сторони життя селянства, але з різним рівнем повноти. Дослідження потребує залучення різнопланових джерел. Оскільки інформація, отримана з джерел різного походження, знижує вірогідність спотворення історичної реальності, прояви суб'єктивізму при узагальненні даних. Важливим також стає вміння дослідника не наслідувати сліпо характеристики селянства, успадковані від минулого і не уявляти селян так само, як це робили ті, хто залишив про них свідчення [1373. С.152].

Джерела прийнято класифікувати за типами і видами. Тип визначається предметною природою джерела, способом кодування і збереження інформації та його пізнавальною функцією. З цього погляду джерела можна класифікувати на писемні, етнографічні, фольклорні, лінгвістичні, усні тощо. Для історичного дослідження найбільше значення мають писемні джерела. Писемні джерела за принципом походження та цільового призначення можна розділити на види: 1. Законодавчі акти; 2. Діловодна документація; 3. Статистичні матеріали; 4. Матеріали періодичних видань; 5. Документи особистого походження (мемуари, щоденники, спогади тощо); 6. Література різного характеру – від художньо-публіцистичної до наукової.

Основу корпусу джерел дисертації складають документи масового походження. Використані джерела, опубліковані в офіційних виданнях і в спеціальних археографічних збірниках та неопубліковані джерела. З неопублікованих джерел в дисертації використані матеріали центральних та місцевих архівів, зокрема документи фондів Київської судової палати (ф.318), Полтавського губернського жандармського управління (ф.320), Волинського церковного археологічного товариства (ф.2205) Центрального державного історичного архіву м. Києва (ЦДІАК України); фондів Верховної Ради Української РСР (ф.1), Ради міністрів Української РСР (ф.2), Народного міністерства продовольчих справ УНР (ф.2197), Міністерства продовольчих справ УНР (ф.2198) Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВ України); фонду ЦК КПУ (ф.1) Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України); фондів Катеринославського губернського комітету КП(б)У (ф.1), канцелярії Катеринославського губернатора (ф.11), Катеринославської міської думи (ф.469), об'єднаного фонду волосних правлінь Катеринославської губернії (ф.Р-540), Катошинського сільського правління с.Катошино Анастас'євської волості Катеринославського повіту і губернії (ф.630), Катеринославського губернського присутствія (ф.681), Нікопольської

сільської громади м.Нікополь Катеринославського повіту Катеринославської губернії (ф.697), Катеринославського повітового комітету Всеросійського селянського союзу (ф. 831), Катеринославського губвоенкомату (ф.3649) Державного архіву Дніпропетровської області; канцелярії Полтавського цивільного губернатора (ф.83), прокурора Полтавського окружного суду (ф.138), Полтавського окружного суду (ф.540), Тарандинцівського волосного правління, с. Тарандинці Лубенського повіту Полтавської губернії (ф.753), Мирowego судді дев'ятої ділянки Лохвицького судово-мирового округу, с.Івахники Лохвицького повіту Полтавської губернії (ф.844), Полтавської комісії з єврейського питання (ф.1041), Полтавської ради робітничих і солдатських депутатів (ф.1057), Полтавського волосного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (ф.Р-13), Супрунівського волосного військового комісаріату, с.Супрунівка Полтавського повіту Полтавської губернії (ф.Р-15) Державного архіву Полтавської області; канцелярії Харківського губернатора (ф.3), Харківського губернського присутствія (ф.18) Державного архіву Харківської області; Канцелярії Херсонського губернатора (ф.1), Херсонського губернського правління (ф.3), Херсонської губернської земської управи (ф.5), Херсонської повітової земської управи (ф.6), Бехтерського волосного правління Дніпровського повіту Таврійської губернії (ф.230), Дніпровської повітової земської управи (ф.240), Херсонського губернського присутствія (ф.246), Херсонського повітового з'їзду земських начальників (ф.247), Тягинського сільського виконавчого комітету (ф.Р-321), Тягинського Херсонського повіту сільського правління (ф.322), Херсонського губернського виконавчого комітету ради робітничих та солдатських депутатів (ф.Р-1099), Херсонської губерніяльної народної управи (ф.Р-1900) Державного архіву Херсонської області; Чернігівського губернського правління (ф.127), Канцелярії Чернігівського цивільного губернатора (ф.128), Чернігівського губернського присутствія (ф.147), Чернігівської духовної консисторії (ф.679) Державного архіву Чернігівської області. Всього використано 406 справ.

В дослідженні використані законодавчі акти (нормативні документи, санкціоновані верховною владою: закони, постанови, накази, обіжники, інструкції центральних владних структур тощо), опубліковані в офіційних виданнях та збірниках документів і матеріалів, виданих за хронологічним та тематичним принципом в радянські часи та в умовах незалежної України. Закони та підзаконні акти різних урядів, які визначали правове становище селян, їх права та обов'язки, основні напрями аграрної та продовольчої політики тощо. Це законодавчі акти, опубліковані у «Своде законов Российской Империи» – офіційному зібранні чинних законодавчих актів Російської Імперії, царські укази та маніфести, нормативні акти сенату та міністерств, яким надавалось загальнообов'язкове значення та інші законодавчі акти Російської імперії, закони Тимчасового уряду, декрети, закони та постанови Радянської влади, універсали, декларації та закони Центральної Ради, грамоти гетьмана та основні закони Української Держави, закони УНР доби Директорії тощо.

Використані в дисертації архівні джерела – це, перш за все, діловодна документація державних органів, політичних партій і громадських організацій, судово-слідча документація, документи церковного походження. Найбільш

представлена документація державних органів. Для дореволюційного періоду – це накази, розпорядження, постанови, листи, рапорти, доповіді та звіти різного рангу посадовців та чиновників: міністрів, губернаторів, начальників жандармських управлінь, поліцейських повітових справників, земських начальників, повітових предводителів дворянства тощо; документи канцелярій губернаторів, губернських присутствій, повітових з'їздів земських начальників, земельних управ, волосних правлінь тощо: протоколи, довідки, інформаційно-аналітичні матеріали, ділове листування тощо. Відповідно – різного роду постанови, звіти, зведення, переписка різноманітних органів влади часів революції та громадянської війни. Документи органів влади, особливо інформаційно-аналітичні матеріали дають інформацію про правове та матеріальне становище селян, їх політичну позицію, настрої, ставлення до влади, селянські заворушення тощо. В комплексі офіційних документів, які містять матеріали про селянство, переважають матеріали з економічної, меншою мірою соціальної та політичної історії. Значно вужче коло джерел відображає культуру селянства, а тексти, які містять свідчення про самосвідомість селян, взагалі, рідкість. Офіційним документам притаманний певний формалізм. Звичайно, документи органів влади відбивають певну політичну позицію. Але будь-яка влада для нормального функціонування прагнула мати об'єктивну інформацію про становище в країні та настрої населення, особливо небезпечні для неї. Відомості органів нижчого підпорядкування для вищих органів про обстановку в суспільстві мали закритий характер і тому були досить відвертими. В дисертації використані, перш за все, документи, складені чиновниками, які мали безпосередні контакти з селянами і досить добре знали селянське життя. На більш високих рівнях управління, куди стікалася інформація від нижчих структур, здійснювався відбір та відсів інформації, робилися певні узагальнення та створювалися конструкції, значно більше заполітизовані та заідеологізовані.

Окрему групу джерел становлять документи політичних партій. Особливе місце займають документи більшовицької партії, враховуючи її становище в суспільстві після Жовтневої революції. Рішення вищих партійних органів, як правило, було підставою для прийняття відповідних законодавчих актів, постанов чи наказів державних структур. Матеріали з'їздів та конференцій РКП(б) і КП(б)У, звіти, циркуляри, інструкції тощо вищих партійних органів, документи місцевих партійних організацій частково опубліковані у спеціальних виданнях, частково зберігаються в архівах.

Цінну інформацію щодо світогляду, релігійності, психології, морального стану селян дають матеріали церковного походження. Тут варто відзначити, в першу чергу, матеріали, представлені у «Всепопданейших отчетах Обер-Прокурора Святейшого Синода по ведомству православного вероисповедания», а також публікації в газетах «Всероссийский церковно-общественный вестник», «Колокол», журналах «Церковный вестник» – офіційного органу Синоду, «Руководство для сельских пастырей» Київської духовної семінарії, «Приходской священник», Катеринославських, Київських, Полтавських, Херсонських єпархіальних відомостей та ін. Часто вони були написані парафіяльними священиками, тобто людьми, які безпосередньо спілкувалися з селянами в повсякденному житті. В матеріалах фонду Чернігівської консисторії (ф.679 ДАЧО) показаний стан релігійності селян, висвітлені деякі особливості взаємин між селянами і духовенством. Особливу цінність мають матеріали Волинського церковного

археологічного товариства (ф.2205 ЦДІАК), де зібрані описи сільськими священиками своїх парафій. Слід зазначити, що значна частина джерел з цього масиву вперше вводиться до наукового обігу у вітчизняній історіографії.

Цінний матеріал можна знайти в газетних та журнальних публікаціях, особливо в інформаціях з місць. Вони писалися кореспондентами, які реально знали селянські проблеми, хоча й часто людьми «зі сторони» (вже те, що вони були письменні і навіть писали до газети ставить їх у позицію стороннього), але в них іноді можна було почути справжній «голос селянина». При тому, що, як зазначав один з дописувачів, «стараються писати про все хороше, а про погане забувають згадати» [424. С.393]. В дисертації були використані матеріали більш ніж 30 періодичних видань загальноросійського та місцевого рівнів, які представляють різні регіони України. Це видання органів влади, політичних партій та громадських організацій, церковні видання, відомчі та незалежні видання. Серед них варто виділити часописи та журнали «Село», «Селянин», «Сельский вестник», «Сельский хозяин», «Хлебороб», «Хуторянин» та ін., безпосередньо присвячені сільській тематиці.

Статистика цього періоду, хоча й дає загальне уявлення про різні сторони селянського життя, досить неоднозначна і не завжди об'єктивна. Розбіжність даних в окремих випадках досить значна. Статистику не можна вважати «прозорим вікном у минуле», оскільки вона наповнена концептуальними категоріями і тому включає або виключає інформацію залежно від уявлень їхніх укладачів, від вимог замовників і громадської думки [1645. С.141-142]. Недовіру до статистики, особливо земської, виказують й інші автори, звертаючи увагу на її суб'єктивність та упередженість [напр. 1450]. Вживане в земській статистиці групування даних часто не адекватне сучасним дослідницьким проблемам [1400. С.448]. В цілому, як пише П.Р.Магочій, не можна вірити в абсолютну точність цифр; вони, у кращому разі, є лише приблизною оцінкою [1596. С.363].

Окрему групу джерел склали мемуари сучасників, очевидців та учасників подій. Значення мемуарної літератури як джерела визначається наявністю в ній багатого фактологічного матеріалу, який може бути відсутнім в інших видах джерел. Мемуарна література насичена враженнями, спостереженнями, роздумами авторів про описувані події. Особливістю мемуарної літератури є те, що вона за своїм жанром є близькою до художньої, яскравіше від інших писемних джерел відображає колорит, дух часу, настрої та поведінку людей. Вона містить не лише спогади, особисті враження, опис тих чи інших подій та явищ, а й елементи дослідницького характеру. При цьому, звичайно, слід враховувати суб'єктивізм такого роду джерел.

До окремого типу джерел варто віднести етнографічні джерела. Ж.Дюбі зазначає, що вивчення життя середньовічних селян не відрізняється за своїм об'єктом, джерелами і методами від вивчення «безписемних» суспільств, якими займаються етнологи [1362. С.54]. Втім, це стосується не лише середньовічних селян, адже сільське суспільство – це практично нерухоме, «холодне», за визначенням К.Леві-Строса, суспільство. Культури сільськогосподарського ухилу, як правило, пасивні стосовно історії; здебільшого вони просто переживають її [2060. С.24]. Час носив для селянина циклічний, а не поступальний характер. Позачасовість, очевидно, притаманна селянству як родова риса [1862. С.440; 2007. С.9-11]. Етнолог, підкреслює К.Леві-Строс, особливо цікавиться тим, що не написано, не тому, що досліджувані ним народи

нездатні писати, а тому, що те, чим він цікавиться, відрізняється від усього того, що люди зазвичай закарбовують на камені або папері [1556. С.32]. В цьому плані історичним джерелом може бути навіть прислів'я, що постає «готовою формулою етичної поведінки» в традиційній культурі. В етнографічних дослідженнях описані звичаї, побут, соціальні відносини, вірування селян. Про зміни світогляду селян, які відбулися в ході революції та громадянської війни багато цінної інформації дають матеріали «Комісії з виучування звичаєвого права України», публікації «Етнографічного вісника», присвячені даній тематиці.

Наукові дослідження етнографів, істориків, економістів тощо містять як багатий фактичний матеріал, так і їх власні оригінальні висновки й оцінки. Особливо варто підкреслити значення художньої літератури. Художня література робила численні спроби зрозуміти селянство і більш чи менш проникливо (залежно від таланту письменника) описала селянство як цілісний образ [див. REF_Ref211438333 \r \h * MERGEFORMAT 1175; 1305; 1585].

Історичні джерела з даної тематики можна умовно розділити на дві категорії: 1) документи, які мають різне походження і дають інформацію «про селян»; 2) документи, які мають селянське походження, «від селян». Перша категорія надзвичайно багата, можна сказати, неосяжна за своїм обсягом. Друга – надзвичайно бідна, хоча саме вона становить найбільшу цінність для дослідження. Культура селянського суспільства (для України, принаймні, до першої чверті ХХ ст.) – переважно безписемна культура. Оскільки селянин був неписьменним, ми не можемо одержати від нього якісь первинні тексти. У дослідженнях ми можемо спиратися на описи людей «зі сторони». Самі по собі ці джерела необхідні, але вони потребують принципового доповнення.

Селян називають «мовчазною більшістю». Як почути «голос селянина» – найсуттєвіша проблема селянознавства. Наше уявлення про селян складається з того, що писали про них неселяни, а уявлення і переконання останніх пронизують практично всі свідчення, наявні в нашому розпорядженні. Питання, які ставили сучасники, рідко стосувалися селян, як ті розуміли себе самі, але в набагато більшому ступені відносилися до проблеми – як визначити селян, вчинити щодо них дію, отримати від них належне. Селяни відповідали на питання і їх слова записувалися, фільтрувалися і відбиралися іншими. Більше того, селяни і говорили по різному, залежно від слухача. М.О.Енгельгард писав щодо розуміння селян представниками вищих верств, навіть тих, які довго прожили в селі і начебто знають сільське життя: «окрім справжнього життя, існує в уяві нашій (всіх людей інтелігентного класу, за винятком небагатьох, які *чуттям* зрозуміли суть) інше уявне життя, існує абсолютно цілісне, але фальшиве уявлення, так що людина за цим міражем зовсім-таки не бачить дійсності» [1095. С. 224].

До документів самих селян, а вони особливо важливі, належать всілякі селянські заяви, скарги й клопотання, накази і приговори сільських сходів, відповіді селян, зафіксовані в протоколах дізнань поліцейських та судово-слідчих органів. Селянські громади залишили мало писемних джерел. За дореволюційних часів селянські сходи значною мірою забюрократизовувалися, перетворювалися в офіційні інститути управління. Постанови сходів часто писалися на спеціальних бланках, виготовлених друкарським способом. Що ж стосується наказів і приговорів, то вони часто робилися за трафаретами: в 1905-1906 р. за трафаретами Селянського союзу, в 1917 р. переважно

за трафаретами есерів. Треба також враховувати, що в наказах і приговорах, що склалися на сходах, селяни далеко не завжди могли повністю висловити свою думку й свої бажання [див. 1353. С.14]. Скарги, заяви й клопотання селян також писалися стандартно, вказівки щодо їх складання та зразки таких документів були опубліковані, наприклад, у популярній брошурі, виданій у 1905 р. видавництвом І.Д.Ситіна «Крестьянство как свободное сословие» [686]. Документи, що виходили від селян, далеко не завжди писалися самими селянами. Більшість збережених документів складено або переписувачами і чиновниками, або партійними активістами (найчастіше вони не належали до селян), або молодими селянами, котрі не завжди відображали панівну думку. Навіть заповнення анкет Вільного економічного товариства вимагало від селян «значної громадянської мужності» [1063. С.VI], що, звичайно ж, позначилося на їх об'єктивності. Наративні джерела від селян – явище, взагалі, унікальне. Вони потребують спеціальних методів дослідження [див. 1474; 1476; 1477 1479; 1707; 1952]. В цьому плані становлять інтерес опубліковані запорізькими дослідниками щоденники та спогади, написані селянами [786; 935].

Погане збереження і важкодоступність багатьох джерел є серйозною перешкодою при узагальненні та аналізі. У розпорядженні дослідників далеко не завжди є вся сукупність джерел, з багатьох проблем ми практично не маємо джерел, які піддаються узагальненню, і змушені обмежуватися уривчастим матеріалом. Тому вбачається цілком допустимим використовувати методи екстраполяції та дедукції. При недостатній кількості документів історика слід застосувати антропологічні методи, необхідні для відновлення картини політичного життя в селі, зазначає О.Файджес [1982. С.31].

Варто підкреслити особливу цінність матеріалів, які дає «усна історія» [див. також 1733; 1967. С.36-43]. Головна цінність усних джерел полягає не стільки в інформації про події минулого, скільки в тому, як вони відобразилися в суспільній свідомості. Усні джерела дозволяють зафіксувати унікальну інформацію, непередану іншим шляхом. Якщо писемні джерела офіційного походження найчастіше відображають історію держави та її інститутів, то усні джерела звертаються до історії народу, причому словами очевидців та учасників подій. Свого часу В.Винниченко «рекомендував би всім правителям і Урядам час від часу проїхатись по своєму краю в скотячих вагонах, набитих «їхнім» народом і, змішавшись з ним, послухати його. Це – корисніше, ніж кілька десятків нарад з парламентськими фракціями» [459. С.259-260]. Але, як правило, ці розмови, як і настрої мас взагалі, мало ким фіксувалися і тим більше досліджувалися. Певною мірою вони знайшли відображення в художній літературі, мемуарах, періодиці, зведеннях каральних органів тощо. В цьому плані слід відмітити записи, зроблені С.Федорченко в період Першої світової війни, революції та громадянської війни [1038]. Хоча, можливо, вони не повністю відповідають всім науковим вимогам до історичного чи етнографічного джерела, але їх не можна розглядати і як суто художній твір. Вони відтворюють дух епохи, передають настрої мас, погляди безпосередніх учасників подій, переважно селян. В 20-ті рр. за державної підтримки активно проводилися обстеження сіл, під час яких записувалися спогади селян про різні події в їхньому житті, зокрема, спогади учасників революційного руху. Варто виділити видання, підготовлене під керівництвом А.Я.Яковлева в 1929 р. і перевидане в 1967 р. [1022]. В радянські часи, як в центрі, так і на місцях публікувалися

, головним чином з нагоди ювілеїв, збірники спогадів учасників революційних подій та громадянської війни, серед яких були й селяни за походженням. У 90-ті рр. в Росії було здійснено ряд видань, в яких наводяться матеріали опитувань, спогади селян, листи селян до владних органів тощо, тобто, документи «не про селян, а від селян» [501; 681; 1834 та ін]. У 1990-1993 рр. був здійснений російсько-британський соціологічний проект «Вивчення соціальної структури радянського і пострадянського села» під керівництвом Т.Шаніна [501]. Багато цінної інформації про селянський спосіб життя, культуру та ментальність дають матеріали опитування, проведеного в 1993-1995 рр. під керівництвом В.Нолла [810]. І хоча більшість узагальнень, зроблених В.Ноллом на основі інтерпретації цих матеріалів, виглядають щонайменше дискусійними (вже саме застосування щодо селянської спільноти терміну «громадянське суспільство» викликає сумнів [див. напр. 1261]), це не заперечує цінності самих зібраних матеріалів. Використання усних джерел створює ряд методологічних проблем, серед яких чи не найскладніша – взаємозв'язок і взаємовплив наукової історії та буденної. Буденна історія має свої особливості. Це наявність стійких стереотипів, переважання емоційних елементів над аналітичними, схильність до спрощених причинно-наслідкових зв'язків у трактуванні тих чи інших подій і явищ, їхня персоніфікація тощо.

Таким чином, робота спирається на первинні історичні тексти, писемні джерела, як опубліковані, так і неопубліковані, котрі несуть в собі різнопланову інформацію, яка прямо чи опосередковано характеризує спосіб життя, світосприйняття, мотивацію поведінки, політичну свідомість тощо селянства. Робота опирається також на вторинні історичні тексти, праці різних поколінь дослідників – вітчизняних та зарубіжних. Її основу складають сучасні дослідження з селянознавства. Використовуються джерела, матеріали, факти, узагальнення – інформація, яка вже введена до наукового обігу. Такий, свого роду, «вторинний аналіз» дозволяє виявити численні факти, яких інші автори торкалися лише побічно, по новому їх осмислити та інтерпретувати. Сформована джерельна база є репрезентативною для розв'язання поставлених у дисертації завдань. У дослідженні зроблена спроба нового прочитання, нової інтерпретації джерел з урахуванням сучасних досягнень у сфері методології історичної науки. Наукову достовірність результатів дослідження забезпечують порівняльний, критичний аналіз та синтез використаних джерел.

Розділ 2. Селянське світосприйняття

2.1. Селянство як «уявлена спільнота»

Поняття «селянство» широко використовується в науковій літературі. Селянином називають, скажімо, і смерда часів Київської Русі, і кріпака, і особисто вільного землероба, і дрібного сільського виробника XIX – початку XX ст., і селянина-колгоспника радянського періоду. Визначення ж самого поняття «селянство», як правило, не дається. Це поняття, здебільшого, використовується як щось саме по собі зрозуміле, на рівні загальноописового побутового терміна. Навіть в такому авторитетному виданні як «Історія українського селянства» лише мимохідь зазначається, що селянство, як соціальна спільнота, існує об'єктивно [1892. С.5].

Отже, саме поняття «селянство» залишається недовизначеним. Довизначення поняття у конкретному дослідженні зазвичай здійснюється неявно. В процесі інтерпретації фіксуються певні ознаки поняття, тоді як щодо інших відбувається певне абстрагування. Оскільки інтерпретація і довизначення понять пов'язані зі світоглядним чинником, то плюралізм відповідних оцінок і висновків означає і їх суб'єктивізм [2005. С.65-66]. Тобто, дослідник фактично конструює «селянство» як об'єкт свого дослідження, виходячи з власних установок та дослідницьких завдань, які він перед собою ставить, часто навіть не усвідомлюючи цього. Таким чином, поняття «селянство» постає в дослідженнях не як «об'єктивна реальність», а як умоглядна конструкція.

Питання полягає в тому, чи може поняття «селянство» стати категорією аналізу, тобто науковою дефініцією. Питання полягає також в тому, як узгоджуються між собою поняття «землероб», «сільський житель», «фермер» тощо та, власне, «селянин».

В науковій літературі неодноразово робилися спроби визначити поняття «селянство». В.І.Даль дає таке визначення: селянин (крест'янин) – хрещена людина; мужик, землероб, поселенин; сільський обиватель, що належить до нижчого податного стану [521. С.114]. В радянській історіографії щодо дореволюційного та доколгоспного селянства спроби визначення робилися, в першу чергу, через розуміння селянського господарства як соціально-економічного явища [1327. С. 6-7]. Селянство розуміється як сукупність дрібних сільськогосподарських працівників, котрі ведуть індивідуальне господарство власними засобами виробництва та силами своєї сім'ї [1178. С. 409]; чи то як суспільний клас, основним заняттям якого є землеробство та тваринництво, виготовлення сільськогосподарської продукції на землі, що перебуває у приватній, змішаній або колективній власності, шляхом використання своєї особистої праці [1780. С.316]. Робилися спроби визначення селянства через соціопросторовий вимір – тобто через протиставлення міста і села [1998. С.62]. В сучасній українській історіографії робляться спроби розглядати селянство як «природне явище» [1711. С.9-11], чи віднайти «езотеричні особливості» «хліборобської людності», яка «сягає глибини віків» і фактично зводиться до «етнопсихологічної самобутності» [1803. С.66-67, 76]. І лише окремі автори ставлять питання «як в описуваній період уявляли та визначали тих, кого ми тепер називаємо «селянами», і як це впливало на їхні дії» [1381. С.19].

Існують досить вагомні аргументи на користь того, що поняттю «селянин» взагалі немає місця в соціально-науковому аналізі. Одні автори стверджують, що у часі й просторі є безліч способів, завдяки яким сільські фермери забезпечують проживання й організують своє соціальне життя; лише невелика частина людей відповідає

визначенню селянства, тому що індивідуум протягом життя може займатися торгівлею, найманою працею, дрібним землеробством, обміном або наймом інших. Інші доводили, що концептуально даний термін має невизначені значення, адже не можна пояснити за допомогою терміну «селянин» суспільство, економіку або політику в такий же спосіб, як за допомогою інших понять [див. 1178. С.340-341].

Т.Шанін вказує на вузькість визначення селянства за однією ознакою і, в свою чергу, визначає селян як дрібних сільськогосподарських виробників, що, використовуючи простий інвентар і працю членів своєї родини, працюють – прямо чи побічно – на задоволення своїх власних споживчих потреб і виконання зобов'язань щодо тих, хто володіє політичною та економічною владою. Для характеристики більш розгорнутого загального типу селян він виділяє чотири взаємопов'язані грані: сімейне господарство, господарювання на землі, сільська культура і нижче становище в системах соціального панування [2033]. Це визначення затвердилося в сучасній західній соціології [1178. С.338]. Та при цьому, такий підхід тяжіє до простого опису, переліку основних рис селянства, число яких може бути і збільшеним. До того ж, окремі риси названі Т.Шаніним, як то «сільська культура», в свою чергу, потребують визначення. Дослідники застерігають як від догматизму занадто жорсткого визначення селянства, пов'язаного із сімейно-споживчим характером селянського господарства, так і занадто розширювальним трактуванням цього поняття, коли селянином може бути названий кожний, хто працює на землі і любить землю, незалежно від того, як він це робить [див. 1896].

Т.Шанін виділяє три фундаментальні підходи до дослідження проблеми селянства як соціального явища. Перший підхід припускає, що відмінності між селянами різних епох і країн величезні, отже, неможливо виділити характерні риси для типологізації цієї соціальної структури. Термін «селянство» розглядається не як аналітичне поняття, а як просто слово, що свідчить, що в різні епохи і в різних країнах частина населення проживала в селі і займалася сільським господарством. Прихильники другого підходу переконані, що, по-перше, в соціальному відношенні селяни дуже відрізняються від неселян; по-друге, спільні риси селянства в різний час в різних регіонах виявляються досить чітко; по-третє, селянство можна вивчати як особливе соціальне явище в рамках вже існуючих теоретичних дисциплін (економічній теорії, історії, соціології та ін.). Третій підхід заснований на переконанні його прихильників, що виділення селянства в особливий об'єкт історико-соціологічного дослідження може суттєво розширити наші уявлення про соціальну дійсність і загальні закономірності історичного процесу. Цей підхід припускає, що відмінні риси селянства настільки великі, що для їх аналізу потрібне створення особливої теоретичної науки, що дозволяє найкращим чином вивчити селянську проблему. У цієї теорії з'явилася і власна назва – «селянознавство» [2032; 2033]. У цьому зв'язку набуває підстави й визначення селянства як специфічного «способу життя» (Фей Сядун), і розуміння селянина як особливого «людського типу» (Р. Редфілд), а селянства – як категорії не лише соціально-економічної, а в широкому розумінні – антропологічної [1288. С.113]. Селянське суспільство і селянська культура мають щось спільне, зазначає Р.Редфілд. Це спосіб організації людського життя, котрий має схожі риси у всіх частинах земної кулі [1813. С.70]. Дослідники вказують на «стійкість визначених рис, характерних для селянства в дуже різних

суспільствах», «щось загальне в ньому... (певний) тип, безвідносний до конкретної місцевості» [2033]. Він спільний для місцевостей, віддалених на тисячі миль, і в ситуаціях, розділених сторіччями. Регіональні особливості фактично є модифікацією його основних, загальних рис, які, взяті в сукупності, і виокремлюють його в особливий соціальний феномен. Поширений висновок практичних досліджень, що ми маємо справу з «повторюваним синдромом» (Е.Вольф), став центральним для узагальнення і зростаючого його використання. Це привело також до зусиль зробити поняття «селянство» особливою одиницею теоретичного мислення, використовувати його як узагальнення і теоретичне поняття [2032; 2033].

Цілком слушним є зауваження Р.Пайпса, що російська селянська культура, як і культура селянства інших країн, являє собою не нижчу, слаборозвинену ступінь цивілізації, а, скоріше, власну цивілізацію [1750. С.123]. Проте, селянство не могло становити собою окрему, цілісну, самодостатню цивілізацію. Як певна суспільна верства, селянство формується разом зі становленням міст та держави. Саме поняття селянства не могло виникнути без протиставлення місту та міським жителям, без цього протиставлення воно втрачає свій сенс [див. 1998]. Селянство є частиною більшого, складнішого суспільства, більш великої соціальної системи, суспільства в цілому. За схемою Р.Редфілда «великої традиції – малої традиції» селянство постає як сільський вимір цивілізацій, які склалися. Воно становить собою суспільство-частину, культура якого – частина цілого, власне, субкультура або «напівкультура» [1813. С.200-201; 1815. С.15]. Але, з іншого боку, міський устрій органічно пов'язаний з історичним розвитком села, без села місто може існувати ще меншою мірою, ніж село без міста [926. С.82].

К.Маркс писав про селянство, що воно утворюється простим додаванням однойменних величин, схоже на те як мішок картоплин утворює мішок з картоплею. Оскільки мільйони сімей живуть в економічних умовах, що відрізняють і вороже протиставляють їхній спосіб життя, інтереси й освіту способу життя, інтересам і освіті інших класів, – вони утворюють клас. Оскільки між парцельними селянами існує лише місцевий зв'язок, оскільки тотожність їхніх інтересів не створює між ними ніякої спільності, ніякого національного зв'язку, ніякої політичної організації, – вони не утворюють класу [1611. С.207-208].

У даному випадку правомірне застосування конструктивістського підходу, згідно з яким селянство можна розглядати як уявлену спільноту. Поняття «уявлена спільнота» запропоноване Б.Андерсоном до аналізу, перш за все, етнічного феномену. Хоча деякі автори схильні розглядати селянство як «основу нації» [напр. 1626; 1892 та ін.], ці поняття далеко не співпадають, більше того, вони багато в чому протилежні (втім, це питання потребує окремого розгляду). Але селянство – це така ж соціально сконструйована категорія, як і клас чи нація, і всі ці абстракції можна лише уявити. Це не означає, що насправді ніяких «класів», «націй» та інших спільнот не існує, і всі вони лише продукт нашої уяви. «Уявлений» – це аж ніяк не «уявний». «Насправді ж, – зазначає Б.Андерсон, – будь-яка спільнота, більша за первісне поселення з безпосередніми контактами між мешканцями (хоча, можливо, й вона), є уявленою. Спільноти потрібно розрізняти не за їхньою справжністю чи несправжністю, а за манерою уявлення» [1117].

Кожна чисельно велика спільнота є уявленою в тому сенсі, що ми не знаємо всіх її членів, а приписуємо їм певні «типові», «середньостатистичні» риси, наділяємо

ймовірними, як нам здається, параметрами на підставі отриманої більш або менш (або й зовсім не) достовірної інформації. Тобто здійснюємо певну процедуру екстраполяції, абстрагування, поділяючи масу живих, конкретних людей на умовні групи. Не буває людини «взагалі». Є конкретна людина з конкретними ознаками. І за будь-якою з цих «конкретних» ознак людей можна скласифікувати, поділити й навіть протиставити, проголосивши котрусь із цих рис «найістотнішою», «важливішою» за інші. Всяке абстрагування є спрощенням, усяка класифікація грішить схематичністю, оскільки оперує неминуче обмеженою кількістю рубрик, втискаючи до них все багатоманіття світу.

Саме поняття «селянство» є соціологічною абстракцією, ідеально-типовою конструкцією. Даючи визначення поняття, варто враховувати думку М.Вебера, що соціологічне дослідження, абстрагуючись від реальності, допомагає краще зрозуміти її, разом з тим абстрагування позбавляє соціологічні поняття повноти конкретного змісту [1210. С.622]. Тут варто підкреслити умовність та конвенційний характер будь-якого терміну та поняття. Одні й ті ж поняття в різний час можуть наповнюватися різним змістом та смислом. В цьому сенсі «селянство» – це «уявлена спільнота» (так само як і поняття «клас», «стан», «нація» тощо) і цим відрізняється як поняття аналітичної концепції від відповідного загальноописового побутового терміну.

Селянство як особливий соціальний тип супроводжує історію людства починаючи з неолітичної революції. У аграрно-традиційних суспільствах селянство складало більшість населення, селянське господарство було пануючим типом економіки, перерозподіл продуктів землеробської праці визначав соціальну ієрархію і структуру влади. Але кожна культура формує своє «уявлення» про селянство. Це знайшло своє відображення, зокрема, у мові. Якщо в пізньолатинській літературі селянство фігурує під «респектабельним» ім'ям *agricolae* (землероби), то з початком середньовіччя в Європі для нього використовуються позначення, які мають принизливий характер. Англійське слово *villan*, *villain*, яким позначали залежного селянина, має спільні корені зі словами «підлий, низький, лиходій, негідник, злочинець» тощо. В російській мові затвердилося слово «крестьянин» – хрещена людина. Як зазначає Я.Кацоніс, «справа була не в тому, чи існувало «селянство» в принципі, а в тому, який сенс вкладався в цю категорію, хто повинен був вважатися селянином, а хто ні, і хто, в свою чергу, повинен був отримати право вирішувати це на практиці» [1450. С.230].

Селянство в Російській імперії, як не парадоксально це звучить – досить молодий і значною мірою штучно створений стан. В старі часи, зазначав В.І.Даль, селяни мали різні назви: люди, сироти, срібники, рядові, ісполники, ізорники, огородники, кочетники (рибалки), ролейні закупи (поселені на чужих землях), чорносошні (на общинних землях), чорні люди, огнищани та ін. [521. С.114]. Додамо, що вони мали не лише різні назви, а й різний соціальний статус. Селянство як стан остаточно формується з різних прошарків та груп, основним заняттям яких було землеробство, лише на кінець ХІХ ст. і важливу роль тут відіграла селянська реформа 1861 р. та особливості законодавства імперії. Положення від 19 лютого 1861 р. і наступні закони від 26 липня 1863 р. і 24 листопада 1866 р. прирівняли статус удільних, державних і поміщицьких селян, тим самим об'єднавши їх в стан з єдиною юрисдикцією.

У царській Росії існувало станове законодавство, за яким селянство фактично було відокремлене від інших соціальних верств. Тобто, належність до селянського

стану визначалася юридично. Приналежність до селянського стану визначалася *припискою*, формальною реєстрацією сім'ї в селянській общині («сельском обществе» за офіційною термінологією). Селяни відособлені в правах стану, відособлені як стан, закон установлює для них обмеження, які притаманні особі селянина, званню селянина й проявляється скрізь, незалежно від місця проживання [740. С.10-11, 27]. Права сільського стану (а отже і право участі в громадському користуванні землею) припинялися з переходом до іншого стану [957. С. 63]. Селянин, який отримав середню освіту і вступав до вищого навчального закладу мав вийти з сільської громади, юридично переставав бути селянином [685. С.54-55]. При цьому існувала досить численна категорія «селян за паспортом», які повністю порвали з селом і селянським способом життя, формально-юридично вважаючись селянами, фактично перейшли до інших соціальних груп. Якщо поселення отримувало статус міста, то селяни, які не побажали перейти до міщанського стану, зберігали всі права селянського стану [110. Арк.1 зв.]. Поряд з цим, існувала маса дрібних землевласників-представників інших станів – міщан і навіть дворян, частина яких вела селянський спосіб життя, хоча вони, власне, селянами не вважалися [149. Арк.14; 294. Арк.7; REF_Ref127123163 \r \h * MERGEFORMAT 1109. С.40].

Як не буває «людини взагалі», так і не буває «селянина взагалі». Істина, як завжди, конкретна: є конкретний житель конкретного села, певного віку, достатку і т.д. Серед селян завжди існували досить значні відмінності. Як писав В.В.Іванов, «цікаво подивитися на народне життя очима самого народу, прислухатися до його поглядів, вислухати його власну думку про своє життя. Далеко не однорідною масою представиться тоді селянство. Своєрідні класи з різними поглядами, звичаями та інтересами помічаються серед цього на вигляд однорідного люду» [584. С. 4]. На початку ХХ ст. мала місце значна відмінність між окремими розрядами селян України: розрізнялися колишні козаки, державні селяни, поміщицькі, удільні, общинники, подвірники, колоністи, чиншовики, однодвірці і т.п. [1931. С.49]. Вони відрізнялися умовами землеволодіння, розміром наділів, правовим становищем та нормами суспільного укладу. Досить часто у сусідніх селах чи в одному селі проживали різні категорії селян, і це призводило до загострення між ними протиріч на ґрунті земельних відносин. Селяни відрізнялися між собою також за етнічною та конфесійною ознаками. На території України існували десятки мікрорегіонів, культурні норми яких значно відрізнялися. Сучасні дослідники акцентують увагу на тому, що Україна складалася як конгломерат кількох відмінних історико-географічних територій, кожна з яких мала власну історичну долю [1956. С.5]. Не лише кожен регіон, а навіть кожне село мало свої особливості. Культура в аграрному суспільстві має тенденцію або ділитися горизонтально (на суспільні касти), або вертикально, в рамках дрібних місцевих спільнот. Е.Гелнер відзначає значну культурну диференціацію серед невеликих селянських спільнот, котрі зазвичай живуть ізольованим, замкненим життям. Там повага до горизонтальних, часом майже непомітних відмінностей, важливих саме для певної місцевості, може бути дуже серйозною [1263].

Регіональні й історичні особливості вимагають корегування і розумного застосування будь-якого запозиченого порівняння чи методу. З одного боку, відбувається «урівнювання» в юридичному, етнічному, культурному аспекті – між «хохлами» і «москалями», між «вільними» і «панськими». Але виникають нові

особливості, нові відмінності. Як писав В.В.Іванов, «мири» зближуються, але збільшується прірва, яка розділяє «класи» [REF_Ref205731352 \r \h * MERGEFORMAT 584. С. 4]. В економічному відношенні селянство не було єдиним, єдність йому надавали тільки культурні і правові генерації. Як зазначає Я.Кацоніс, шукати місце для осмисленого застосування терміну «селянство» слід в сфері права і різноманітних та мінливих формах культури і «приписування» [1450. С.230].

У цьому плані викликає інтерес порівняння селянства українського і російського. В літературі робилося чимало спроб визначити особливості українського національного характеру, підкреслити відмінність між українцями і росіянами. Цю традицію започаткував М.Костомаров статтею «Две русских народности» [674], продовжували В. Антонович [419], Д.І.Чижевський [1068] та ін. Сучасні дослідники, роблячи узагальнення, виділяють головні архетипи українського національного характеру, створені традиційною українською культурою: впевненість щодо заснування життя на регулярних трудових зусиллях; непевність щодо розпорядження здобутками власної праці та поступливість тому, хто виявить більш рішуче «право волі»; відсутність у самовизначенні українства публічного виміру життя та домінування у ньому індивідуальних чинників приватності та партикулярності; покладання більше на долю, ніж на власну самоврядну волю відносно розпорядження власним життям; архетип спонтанної вільності чи завзятої відчайдушності, котра виникла як відгук на деякі зовнішні виклики буття [див. 2044]. Але вже Д.І.Чижевський застерігав: «Не треба думати, однак, що народній характер і світогляд є повна та цілісна єдність. Є завше в кожній нації різні психологічні типи людей, є певні різноманітні соціальні типи, є, нарешті, місцеві відміни, що можемо назвати племінними. Усі такі відміни дуже ускладнюють національне обличчя народу, роблять його характеристику надзвичайно складним завданням. Від цієї різноманітності характерів залежать і певні ухили у світогляді. Не тільки з цієї причини і не тільки тому, що сучасна психологічна наука ще не дає нам певних метод до переведення психологічної характеристики певного національного типу, утримуємося ми тут від детальної спроби національної характеристики «українця» [1068. С.18]. Сучасні дослідники визнають, що поняття національного характеру (що має цілу низку термінологічних еквівалентів та смислових синонімів), яке фіксує факт певної психологічної самобутності і відмінності різних народів, належить до числа широко вживаних у соціофілософських контекстах, але разом з тим – і до числа найбільш невизначених, дискусійних за змістом. Національний характер, наголошує А.В.Швецова, не можна розуміти як статичний перелік подібних рис, властивих представникам певного етносу. Подібність психологічних рис у представників окремого етносу є похідною від історично-культурного устрою життєвого світу та вимог до особистості з боку культури, котра створює і відтворює певну *«модель» бажаного* (виділено нами – О.М.) для цієї культури типу особистості – «людини культури» [2044]. Треба враховувати, що і національна модель культури, і модель бажаного для цієї культури типу особистості розроблялися інтелігенцією. Національна культура, за словами І.-П.Химки, «насправді була нічим іншим, як місцевою версією універсальної модерної культури», вона є «скасуванням» традиційної культури і вона маскує сутність скасованої нею культури [2007. С.7, 9]. Так, якщо індивідуалізм в традиційній селянській культурі засуджувався, то в інтелігентській національній моделі культури, навпаки, вважався достоїнством.

Дослідники цілком справедливо пишуть про свідомо розроблений українськими інтелектуалами ХІХ ст. і дбайливо підтримуваний міф про українського селянина, найвідомішими складниками якого є уявлення про притаманний йому індивідуалізм та свободолюбність, демократизм, розвинений естетичний смак і пісенний таланти [1786. С. 56]. А в українській історіографії, на думку Н.Яковенко, «утвердився нині домінуючий спосіб тлумачення минулого як прецедент для підтвердження тих чи інших достоїнств українського народу» [2090. С.113].

Варто підкреслити, що як в первинних, так й у вторинних історичних текстах використовується термін «російське селянство». Здебільшого, тут мається на увазі взагалі селянство Російської імперії, до якого належало і селянство її українських губерній. Вбачається, що характеристики селянського менталітету, традиційної свідомості, особливостей психологічного складу тощо, які в них наводяться, значною мірою стосуються не лише селянства власне російського, а й українського.

У переписах, які проводилися в Російській імперії, не було графі «національність», або «народність». Тим не менше, сучасні українські дослідники на підставі різних даних роблять підрахунки, згідно з якими на 1897 р. з 23,4 млн. мешканців українських земель українці становили 17 млн (72,6%). На Лівобережжі і Правобережжі українців було відповідно 80,9 і 76,9%, у Степовій зоні – 56,9% [1970. С. 52; 1975. С.53-54]; на 1916 р. у Волинській губ. українці становили 70,1% населення, Катеринославській – 68,9%, Київській – 79,7%, Подільській – 80,9%, Полтавській – 92,9%, Харківській – 80,6%, Херсонській – 53,5%, Чернігівській 85,7%, Таврійській – 42,2% [1980. С.68].

Звичайно, як пише Ю.П.Присяжнюк, «малороси»-землероби зберігали свій «національний колорит», скоріше вже самим своїм існуванням, ніж якимись цілеспрямованими громадсько-політичними діями чи високим рівнем національної свідомості [1798. С.79]. Але ж те, що він називає «генетичним потягом до традиційних землеробських форм господарювання» було притаманне всьому селянству Російської імперії, незалежно від етнічної приналежності, і цим воно протистояло не стільки «імперським потугам» держави, скільки модернізаційним процесам, які відбувалися, чи то незалежно від втручання держави, чи свідомо насаджувалися державою. І в цьому відношенні між селянством Росії і України більше спільного ніж відмінного, до того ж ні в Росії, ні в Україні селянство не було однорідним в етнічному, релігійному, соціальному, культурному відношенні. Принаймні, в офіційних документах і законодавстві свого часу ця відмінність не позначалася. Українці були, згідно з термінологією, «росіянами» з самого початку [див. 1792. С.14]. «...Фактично на Україні напередодні революції панував «русский дух» і майже не було помітно проявів якогось небудь ширшого, масового національного руху», – писав І.Мазепа [757. С.7-8].

Тема соціокультурного розколу неодноразово поставала в історії російської суспільної думки. Розкол розуміється як один з проявів специфіки Росії, як наслідок ослаблення комунікацій всередині суспільства, як безпосередній результат конфліктного поєднання двох цивілізацій – переплетіння цивілізаційно різних типів ментальності, систем моралі, політичних культур, господарчих систем, типів правової свідомості і т.д. Його глибока цивілізаційна значимість перетворює його на центр соціокультурного життя, зафарбовує в певний колір всі суспільні явища [див. 1144]. Дореволюційній Росії був притаманний розрив в культурі між соціальними верствами.

Різка грань пролягла між сільською і міською спільнотами, сільською культурою і міською цивілізацією (використовуючи термінологією О.Шпенглера). Сучасники зазначали, що «розрив між містом і селом був не тільки економічний, а й психологічний і навіть мовний. Місто було ближче до світу європейського, село не відрізнялося від світу, яким він був при Петрі Великому, до «реформ» [цит. за 1646. С. 337-338]. Незважаючи на численні спроби модернізації, величезні шари населення Російської імперії, перш за все селянство, перебували в рамках «традиційного суспільства», архаїчної культури. На думку фахівців, прилучення общинного селянства до цивілізації в основному почалося з проникненням у село капіталістичних відносин, а остаточно завершилося вже за Радянської влади [1845. С.66]. Як пише Т.Шанін: «Глибина соціального розколу між міською і сільською Росією пояснює причину того, чому саме тут лежить найглибша своєрідність і деякі найважливіші зв'язки всередині російської революції» [2035. С.113].

Бюрократії було притаманне переважно патерналістське ставлення до селянства. В його основі лежало уявлення про те, що селянин – проста, тобто незіпсована, чиста людина, носій особливих моральних і духовних цінностей, в зв'язку з чим селянство потребує опіки та захисту з боку держави. Переважно такі погляди поділялися правлячими колами Російської імперії та лежали в основі офіційної політики щодо селянства. У доповіді Редакційної комісії міністерства внутрішніх справ з перегляду законів з селянських справ (кінець 1903 р.), говорилося: «Виховані в невтомній, завзятій праці, звичні до споконвічної одноманітної обстановки життя, навчені мінливим успіхом землеробських робіт до усвідомлення своєї залежності від зовнішніх сил природи і, отже, від засад вищого порядку, селяни, більше ніж представники будь-якої іншої частини населення, завжди стояли і стоять на боці творчих і позитивних основ громадськості і державних і, таким чином, силою речей є оплотом історичної наступності в народному житті проти будь-яких руйнівних сил і безгрунтовних течій... Сільське населення є становим цілим не за буквою закону, а за своєю внутрішньою міцністю і згуртованістю». Водночас вказувалося на брак у селянського населення «почуття законності та поваги до чужих прав» [1018. С.12, 21]. В популярній брошурі «Крестьянство как свободное сословие» говорилося, що більшість селян зовсім не знає законів, і тому уряд ставиться поблажливо до темної людини, не караючи за незнання закону за всією суворістю [685. С.3-4]. Принцип опіки охоплював всі сторони життя селян [739. С.174]. Теза про те, що народ і вся Росія ще не дозріли до сучасних інститутів, до волі взагалі, що народ (тобто селянство) «ще не вийшов з дитинства», стала однією з найпопулярніших у стані консерваторів і програвалася неодноразово на всіх етапах історії.

Правлячі кола країни повинні були зважати на життєві інтереси селянства, у протилежному разі виникала загроза стабільності держави. Спираючись на досвід інших країн, вони розуміли, що дрібне селянське землеволодіння, позбавлене охорони і пущене у вільний обіг недовговічне і поступово зникає, поступаючись земельній власності іншого характеру [1018. С.18]. Держава повинна була опікуватись селянами і захищати їх, в тому числі й від розкладаючих впливів, руйнівних ринкових відносин, «язви пролетаріатства». Держава повинна була опікуватися тим, щоб селянин залишався землеробом. Але селянин мав бути не тільки землеробом, він мав залишатися саме селянином. Недостатньо було забезпечити його матеріальне існування

, треба було зберегти і духовну селянську сутність [1018. С.15; 1559. С.216]. Як зазначав В.І.Ленін, до 1905 р. самодержавство провадило лінію Каткова й Победоносцева, намагаючись подати себе в очах народних мас таким, що стоїть «над класами», охороняє інтереси широкої маси селян, оберігає їх від збезземелювання й розорення [709. С. 260].

Важливість селянського питання в суспільно-політичному житті країни зумовило посиленій інтерес до селянства з боку інтелігенції. Особливо сакралізованим елементом у комплексі інтелігентської політичної культури виступало уявлення про «страждаючий народ», мрія про зближення з ним заради здійснення ідеалів соціальної справедливості. Багатьом представникам інтелігенції притаманна ідеалізація села і селян. Ця ідеалізація віддає романтизмом і швидше говорить про поверхове знання сільського життя. Інтелігенція, з одного боку, схилилася перед народом, але з іншого – вона його вигадувала. Інтелігенція прагнула «служити народу», тобто ідеалізованому образу, створеному нею самою. Але коли представники вищих верств зіткнулися з реальним, а не вигаданим ними народом, то вони побачили знову ж таки викривлений образ «Грядущого Хама». На початку ХХ ст. серед значної частини «освіченого шару» панувала думка про відсталість селянства, дикість, інфантилізм тощо. Втім, це цілком могло поєднуватися з «любов'ю до народу». Дореволюційна інтелігенція, сповнена почуття відірваності й провини перед народом, створила стійкий міф про селянство як про страждаюче й пригноблене, жертву, котра потребує захисту. Звідси походять і різні концепції, котрі розглядають взаємини між селянами та державою (хоч за царських часів, хоч за радянських) як свого роду перманентну «війну» [напр. 1151; 1296; 1297 та ін.]. Це був свого роду виворіт патерналістського деспотизму держави щодо селянства, саме від якого інтелігенція і прагнула його захистити. Та видаючи себе за «вболівальників» за долю селянства, інтелігенція, шукала, головним чином, політичних дивідендів в протиборстві з бюрократією. При цьому власне «народ», «селянство» служать лише приводом для ідеологічних битв, реальні завдання яких пов'язані з інтересами ідеологів. Як писав М.П.Макаров: «Здавалося, що говорячи про убогість села, люди борються з ненависним політичним ладом; це була тупа зброя російської інтелігенції в її руках проти уряду» [762. С.8].

На думку К.Касьянової, інтелігенція невпинно шукає в народі прояв західних цінностей, не знаходить, засмучується, звинувачує народ в тому, що він «не ставив собі завданням виробити і дисциплінувати особу», що він занадто шанує традиції, високо цінує покірність і, навпаки, байдуже ставиться до творчості нових форм і т.д. Народ звинувачується в тому, що його ідеали не відповідають західноєвропейським критеріям. А оскільки те, що не відповідає цим критеріям, не може вважатися культурою, остільки народ постає інтелігентові в образі темної стихії [1449. С.56].

З іншого боку, ситуація в Росії виявляє очевидні аналогії з історією адміністративного контролю в колоніальних країнах: у Росії в ролі «колонізованих» виступають селяни, а в ролі «колонізаторів» – чиновники та інтелігенція. Взаємини вищих верств із селянством виглядають як своєрідний варіант внутрішнього колоніалізму [див. 2071; 2072]. За словами Р.Пайпса, у багатьох відношеннях бюрократія ставилася до населення, як європейські держави ставилися до колоній [1750. С.5]. Частина дворян, за свідченням С.Ю.Вітте, продовжувала дивитися на селянина як на щось «середнє поміж людиною й волон» [463. С.521]. Проте, взаємини міської і

сільської культури усвідомлювалися сучасниками не стільки у власне колоніальних (експансіоністських), скільки в цивілізаторських, місіонерських і в усякому разі патерналістських термінах, які протиставляють культуру міста культурі (або точніше – безкультурності) села [1169. С.106]. За всієї парадоксальності цього, погляди і позиції бюрократії та інтелігенції багато в чому збігалися, адже вони були продуктами модернізації. І для інтелігенції власні селяни часто поставали як своєрідна колоніальна екзотика. Вони перебували в європеїзованій культурі, для якої культура «традиційного суспільства» далека і незрозуміла.

Серед інших верств, перш за все інтелігенції та бюрократії, сформувалися певні стереотипи в оцінках селян як людей розумово малорозвинених, безкультурних, відсталих, неотесаних, інфантильних, позбавлених творчого початку тощо. Селянство ніколи не розглядалося владою як повноцінна, свідомо соціальна верства. За образним виразом Т.Шаніна, селяни були об'єктом «замовчування» і «дегуманізації». Своєю місією російські політики вважали проосвіту, виховання своїх «нерозумних братів» тощо. «Селянський мир» вбачався владі не більше ніж об'єктом. Втім, і представники інтелігенції (особливо демократичної) бачили в селянах лише об'єкт для своєї пропаганди. Не дивно, що і ті, й інші важко знаходили спільну мову з «селянським миром».

Таким чином, селянство постає уявленою спільнотою, перш за все, для зовнішнього, «неселянського» світу. Тут «народ», тобто селянство, постає не як реальний феномен, а як соціальний конструкт. Представники модернізованих соціальних груп ставилися до селянства зі зневагою, ворожістю, поблажливим жалем, чи з романтичним пієтетом. Зазнавши незначної трансформації, подібні міфи, по суті, «перекочували» і до праць багатьох сучасних авторів. Зрозуміло, що таке уявлення про селянство значно відрізняється від уявлення про себе самих селян. «Смешно мне, братцы, как господа нас понимают. Коли он к тебе не с обидой, так словно к дитяти малому, только что гулюшки не гулюкает, аж тошно станет». «Кто как, иной за скота, другой за цацу считал. А какие мы настоящие, то им не по глазам было» [1038. С.55, 122].

Селянство постає як уявлена спільнота і для самих селян. Тут важливим критерієм є самоідентифікація особи з певною спільнотою. Селянин мислить завжди конкретно. В першу чергу він ідентифікує себе не з уявленою, а з конкретною спільнотою – сім'єю, общиною, селом. Та при цьому селянин ідентифікує себе саме як селянина. За Е.Гелнером, індивід має відчувати належність до спільноти не як член якоїсь складової підгрупи, а в силу спільності культурного стилю [1263]. Самоідентифікація селян в цьому відношенні має, значною мірою, апофатичний характер – через протиставлення іншим соціальним групам. Тобто, селянство постає як уявлена спільнота, члени якої не взаємодіють між собою (хоча в умовах «традиційного суспільства» на першому місці постає саме особиста взаємодія), а розглядають себе як єдину спільність із особливим статусом, характером, долею, особливим «селянським життєвим шляхом», який відрізняється від міського життя й від життя інших соціальних груп.

В цьому плані селяни різних країн могли б зрозуміти одне одного краще, ніж різні верстви однієї країни. Як зазначає Т.Шанін, «слова і символи російського селянства революційної епохи розумілися б набагато краще селянами інших країн, ніж більшістю

освічених росіян, що належали до того ж покоління» [2035. С.224]. Зрозуміло, що під «росіянами» в даному випадку Т.Шанін має на увазі не етнічних росіян, а жителів Російської імперії.

2.2. Традиціоналізм селянського світогляду

К.Маркс називав селянство «представником варварства всередині цивілізації» [1614. С.42], селянський спосіб життя – «ідіотизмом сільського життя» [1618. С.28]. Основною рисою доіндустріальних суспільств, на думку М.Вебера, була відсутність у них формально-раціонального начала, тобто раціональності, яка не тільки присутня на індивідуальному рівні людської поведінки, а ще й інституалізується у всіх сферах життя. На відміну від формально-раціонального суспільства часів сучасного М.Вебера капіталізму, традиційна організація суспільства має такі характерні риси: органічна єдність людини й світу, природного й одухотвореного, відсутність раціонального протиставлення світу людині; магичні символи, ореоли святості як посередники між людиною й світом; традиційна соціальна дія, заснована на звичці, проста реакція на звичні роздратування за одного разу прийнятою настановою; традиційне мислення суб'єкта практичної діяльності; незадоволення несправедливим стимулюванням праці, прагнення здобути належний, звичний заробіток без збільшення обсягів праці; традиційний тип панування, заснований на вірі не тільки в законність (як у сучасних державах Заходу), а й у священність здавна існуючих порядків та властей. Особливо міцним та стабільним цей тип панування робить його схожість зі структурою сім'ї та орієнтація на безпосередні особисті контакти між володарями та підлеглими [див. 1211].

Стереотипи первісного мислення багато в чому визначають специфіку світосприйняття й моделі поведінки традиціоналістських мас, перш за все селянства. Ряд фундаментальних рис селянського буття обумовлює специфічний характер історичної еволюції архаїчного типу світосприймання, що відбувається на власній основі [1287. С.45]. Культурна та структурна антропологія, етнологія досягли значних результатів у дослідженні законів, специфічних властивостей і форм первісного мислення, кодів світосприйняття й поведінки, які лежать в основі традиційної культури [1274; 1552; 1556; 1572; 1700 та ін.]. Варто зазначити деякі найзагальніші риси світосприйняття людини «традиційного суспільства»: ієрархічність, еталонність, циклічність, емоційність, значеннєвість, багатополярність мислення; пралогічний характер мислення, підпорядкованість його не стільки законам причинно-наслідкових зв'язків, скільки законам партиципації (причетності); перевага аскриптивних, партикуляристських і дифузійних моделей мотивації; синкретизм, який виражається перш за все в цілісності, нероздільності трьох форм буття – культури, суспільства та людини; традиційність – в основі стереотипів поведінки лежать не правила, а зразки, моделі, з яких виводяться юридичні, етичні й релігійні норми; емоційно-почуттєве ставлення до світу тощо. У нерозчленованому суспільстві і людина була простим і цілісним, неподільним атомом. Картина світу в цієї людини синкретична. Людині був притаманний цілісний світогляд, недиференційоване сприйняття дійсності. Синкретична свідомість не орієнтована на аналіз, на розчленовування об'єкта. Вона не була пристосована до соціальної самокритики. Аналіз замінявся моральною оцінкою. Принцип нерозчленованості уявлень різного рівня, що характеризує нерозвинений стан

соціокультурних феноменів, дозволяв здійснювати безконфліктне засвоєння нових смислів: не шляхом заперечення колишнього соціального досвіду, а за допомогою накладення, проекції, нерідко сублімації значень, не піддаючи небезпеці руйнування стабільності і цілісності світосприйняття, що було необхідною умовою збереження власної ідентичності. Носій синкретизму – це був, очевидно, основний масовий тип людини «традиційного суспільства» до початку процесу модернізації. Водночас, як одну з основних, визначальних рис психології людини «традиційного суспільства» називають амбівалентність, бінарність світосприйняття та інверсійну логіку. Людина мислить емоційно, в її свідомості вільно переплітаються протилежні думки і при цьому вона не відчуває суперечностей. Така подвійність не усвідомлювалася самою людиною, мирно й непомітно жила у свідомості, а тому не приймала характеру душевного конфлікту.

О.В.Чаянов зазначав, що «весь багатівіковий досвід селянського життя носить характер життєвих навичок, скованого, малорухомого зібрання роз'єднаних тверджень, які позбавлені гнучкості у використанні й зовсім не підлягають логічній систематизації» [1055. С.5]. Тут вбачається доречним зауваження К.Леві-Строса з приводу відмінностей між так званим «примітивним мисленням» і мисленням науковим: «Логіка міфологічного мислення так само невблаганна, як логіка позитивна і, по суті, мало чим від неї відрізняється. Різниця тут не стільки в якості логічних операцій, скільки в самій природі явищ, що піддаються логічному аналізу» [1556. С.206-207]. Іншими словами, селянське мислення не «дологічне» чи «пралогічне» – воно цілком логічне, але його логіка ґрунтується на інших посилках.

Селянина можна назвати за К.Марксом «природною людиною». Людина постає як більш природна, більш «людяна», але водночас і більш амбівалентна. З.Фрейд писав: «амбівалентність почуттів є спадщина душевного життя первісної людини, що збереглася у росіян краще й у більш доступному свідомості вигляді, ніж в інших народів» [цит. за: 2074; С.4]. Свідомість російського селянина була, якщо використовувати термінологію старшого покоління антропологів зразка Леві-Брюля, – пише Р.Пайпс, – «первісною». Найбільш рельєфною рисою свідомості такого типу є невміння мислити абстрактно. Селянин мислив конкретно в особистісних поняттях [1749. С.207]. Ця конкретність мислення і нездатність до абстракції чи не найкраще показана в оповіданні А.П.Чехова «Зловмисник»: герой оповідання просто не міг собі уявити, що відкручування простої гайки, яка йому потрібна для рибальства, може спричинити аварію поїзда та загибель людей. За своєю психологією, зазначає Б.М.Миронов, російський дорослий селянин XIX ст., як він зображався в російській класичній літературі і як це було в житті, нагадує підлітка [1647. С.303]. Якщо на основі деяких досліджень спробувати скласти колективний портрет російського селянина, пише В.П. Булдаков, то він постане як грубий і жорстокий первісний праведник – його мораль перебуває за межами сучасної етики. Він водночас первісно безгрішний і природно жорстокий, наївний і хитрий – невмираючий пасинок цивілізації, що насилує його «самість» [1195. С.50].

Світогляд селянина визначала, перш за все, «влада землі». «У землероба немає кроку, немає вчинку, немає думки, які б не належали землі... Вона прибрала його до рук без залишку, усього цілком, але зате він і не відповідає ні за що, за жоден свій крок. Раз він робить так, як велить його хазяйка-земля, він ні за що не відповідає ... Словом, якщо

тільки він слухає те, що велить йому земля, він ні в чому не винний; а головне, яке щастя не вигадувати собі життя, не вишукувати інтересів і відчуттів, коли вони самі надходять тобі щодня, лишень розплющив очі! Дощ надворі – мусиш сидіти вдома, ясна погода – маєш йти косити і т.д. Ні за що не відповідаючи, нічого сама не вигадуючи, людина живе тільки слухаючи, і ця щохвилинна, щосекундна слухняність, перетворена на щохвилинну працю, і утворює життя, яке не має, очевидно, ніякого результату... але має результат в самому собі» [1029. С.119-120]. «Влада землі» задає ритм селянського життя. Ритм формує уявлення про час, переборює межу між минулим і майбутнім на користь минулого. Ритм проявляється у всьому, формуючи циклічність життя. Уявлення про свободу волі й активність індивіда несумісне з ритмом. У ритмізованому бутті немає відповідальності за мету. Будь-яке порушення ритму здатне викликати руйнування життєвого устрою, порядку – як у світоглядному, так і в практично-виробничому плані. Опера на «старовину», довіра «старовині», сліпе слідування «старовині» створювали феномен психологічної стійкості селянського миру, а сам пріоритет «старовини» як зразка для наслідування впливали з рутинного укладу життя з його сезонною циклічністю, «круговоротом» днів і років. Селянин усвідомлював, що вчора повториться завтра. Загнаний у рамки природного плину господарського циклу, обмежений одиничними формами практики, він прагнув до непорушності, повторюваності.

Традиційна культура, за виразом Ю.М.Лотмана і Б.А.Успенського, це «культура текстів» а не «культура граматик» [див. 1584]. «Культура текстів» означає, що нормативні системи і їх ціннісні обґрунтування існують ніби у вигляді сукупності прецедентів. Життя людини традиційної культури – це перш за все виконання одвічного ритуалу. Щастя, добробут і спокій може дати лише правильна поведінка, тобто така, яка гармонізує стосунки людини з природою і суспільством і дарує відчуття цілісності буття [1514]. Міфо-ритуальна система – це єдність сакрального «слова» і сакральної «дії». Ритуал постає як найдавніший спосіб збереження інформації в неписемному суспільстві. Ритуал виконує комунікативну функцію, він не тільки фіксує, але і транслює передавані традицією жорсткі культурні структури, забезпечуючи тим самим безперервність культури [1580]. Інформація, яка фіксувалася і зберігалася в системі ритуалів, містила в собі, по-перше, певну картину світу, а, по-друге, певну модель, стереотип, зразок поведінки людей в особливо значущих ситуаціях. Сенс ритуалу – саме в повторенні, у відтворенні картини світу, що склалася, і уявлень про адекватну поведінку. «Традиційному суспільству» взагалі притаманна ритуалізація всіх сторін життя, диктат ритуалу. Ритуал тут – одна з основних форм соціального контролю.

У діяльнісному підході в культурології діяльність розглядається як головний системоутворюючий фактор, відносно якого і культура, і мислення постають вторинними, «веденими» елементами системи. Г.Успенський зазначав: «Всі взаємовідносини, весь лад життя тримаються виключно на вчинках, що неодмінно супроводжуються тільки тими роздумами, які вчинкам відповідають сповна... навіть і ознаки немає такого роду роздумів, які б не мали в результаті вчинку, або які б відправним пунктом не мали якого-небудь цілком ясно видимого, відчутного вчинку» [1032. С.81]. Символічні форми, звичаї, ритуали тощо є породженими практичною діяльністю і пов'язаними з нею. Тому символізм мислення, властивий селянинові, був

не засобом поетичного бачення світу, не естетичним явищем, а виконував утилітарну функцію. Як пише П.Бурдьє, мова може йти не про свідомо безперспективні спроби з'ясування того, наскільки усвідомлено чи неусвідомлено детермінується людська діяльність прийнятими правилами, а про те, щоб зрозуміти: правила виконуються тоді, коли це відповідає практичним потребам, і створюються лише як найповніше вираження цих потреб, котрі можуть вимагати, а можуть і не вимагати послідовної кодифікації. Технічні чи ритуальні практики визначаються матеріальними умовами життя, що сприймаються соціальними агентами за допомогою перцептивних схем, які й самі – принаймні негативно – детерміновані цими умовами (перетвореними в ту чи іншу форму виробничих відносин) [198. С.180, 193].

Все це вказує на загальний практицизм селянської свідомості і поведінки. Ті сфери діяльності, які традиційно відносять до культури, та суто практична виробнича діяльність тут тісно переплітаються. Свідомість не розділяє ідеальне й практичне, отже, не існує протистояння між моральними настановами і практичними, утилітарними цінностями. Культуру такого типу називають симпрактичною. Кожному з основних видів традиційної діяльності притаманні свої особливі суб'єктивні регулятори поведінки (уявлення для ритуалу, сюжет для фольклору, предметні схеми дій для технічної активності), але всіх їх ріднить одна загальна властивість – усі вони органічно вплетені в саму діяльність і зовсім не протистоять їй як явища «чистого», абстрактного вербального мислення [1845. С.49].

У докапіталістичних суспільствах характер масової свідомості визначається зрощенням суб'єктивних і об'єктивних, матеріальних і духовних, індивідуальних і колективних засад і сторін життєдіяльності. Така злитість веде до величезної значимості символу (частіше всього неусвідомленого, прихованого) – слова і жесту, – нерозривно пов'язаного зі світосприйняттям у цілому, внутрішніми установками і поведінкою людей. Символи, понад своє інформаційне значення, сакралізовані, вони втілюють соціальні зв'язки людей і служать засобом магічного впливу на навколишній світ (символіка культур релігійно детермінована). Символ, насамперед слово, з'єднуючи раціональні й емоційні початки, втілює не тільки світорозуміння колективу, а і його єдність, цілісність, його підвалини. Тому все, що може бути чи навіть здаватися зазіханням на недоторканність символу, розцінюється в «традиційному суспільстві» як зазіхання на підвалини, традиції, установлений порядок – на саму світобудову. Тому одним з головних завдань громадського життя в «традиційному суспільстві» стає захист символу рядом заборон і комплексом регламентуючих звичаїв, підкріплених системами жорсткого духовного контролю і навіть морального терору.

Культурологи (М.Еліаде, Дж. Кемпбел, В.Тернер та ін.) у своїх дослідженнях традиційних культур не раз звертали увагу на таку річ, як одночасне перебування архаїчної людини нібито в двох вимірах – сакральному і профанному. Внаслідок пов'язаності з природою селянство зберігає міфологічну свідомість, міфологічно-поетичне сприйняття світу. Селянин живе в певному міфологізованому ритуалізованому просторі. З іншого боку, він живе в світі тілесності та предметності. «Космічне, соціальне й тілесне дані тут у нерозривній єдності, як нероздільне живе ціле. ... Матеріально-тілесний початок тут сприймається як універсальний і всенародний і саме як такий протиставляється всякому відриву від матеріально-тілесного коріння світу, всякому відокремленню й замиканню в собі, всякій абстрактній ідеальності, всяким претензіям на відчужену й незалежну від землі й тіла значимість. Тіло й тілесне життя ... носять тут

космічний і водночас всенародний характер; це зовсім не тіло й не фізіологія у вузькому й точному сучасному розумінні; вони не індивідуалізовані до кінця й невідмежовані від іншого світу. Носієм матеріально-тілесного початку є тут не відособлена біологічна особина і не буржуазний егоїстичний індивід, а народ, притому народ, який у своєму розвитку вічно зростає і оновлюється» [1150. С.25-26]. Людина постає, перш за все, як «носій тіла», що, зокрема, породжує такі риси селянської культури, як відсутність індивідуальності, сприйняття ближнього як, перш за все, робочої сили чи соціальної ролі, а не як особистості, підкреслена грубуватість та фамільярність взаємин між собою, визнання праці лише як фізичного, тілесного напруження і недовіри до будь-якої складної розумової праці, і навіть прихильність до тілесних покарань. Все це робить селянина стихійним і навіть вульгарним матеріалістом, породжує конкретність і предметність, принципову не-абстрактність мислення. Йому притаманний спосіб світосприйняття, який М.М.Бахтін називав «гротескним реалізмом». Провідною особливістю гротескного реалізму є зниження, тобто переведення усього високого, духовного, ідеального, абстрактного в матеріально-тілесний план, у план землі й тіла в їх нерозривній єдності [1150. С.26]. М.О.Бердяєв так охарактеризував типові риси мислення народу: простота, цілісність, грубуватість, нелюбов до прикрас і до риторики, практичність думки, схильність до нігілістичного цинізму на моральній основі [1162. С.94]. Міркування й судження селянина будуються на практичності й здоровому глузді. Селянин простуватий, підозріливий та обмежений, але по-своєму розумний і проникливий. Про людей і проблеми він судив за тією ж манерою, що й розбирався зі своєю худобою, та нерідко захоплював саму суть. Селянин – хитрий прагматик, принижений і «приземлений» – в буквальному і в переносному значенні цього слова. Релігійні символи та політичні ідеологеми сублимували селянську «приземленість» й освячували її мовою культурної традиції [1287. С.37].

Коллективну свідомість «традиційного суспільства» визначає міфологічна, а пізніше релігійна картина світу. Своєрідність культури селянства, як російського, так і українського, безсумнівно, визначало православ'я. Напередодні революції 85,5% населення українських губерній вважалося православним. В Харківській губ. православним було 98,7% населення, Полтавській – 95,7%, Чернігівській – 94,6% [478. С.37]. Показово, що народна маса, більшість населення країни присвоює собі загальне ім'я – «крестьяне», тобто християни. В літературі існує суперечлива оцінка рівня релігійності народу, характеру народного православ'я. Одні бачать у народних віруваннях слов'янське язичництво, ледве прикрите легким флером християнських поглядів, інші пишуть про повну православну ортодоксію народу, його благочестя і релігійну праведність. Так, П.Сорокін писав: «Основні риси російської свідомості й усі компоненти російської культури і соціальної організації, а також усієї системи основних цінностей являли собою ідеологічне, поведінкове і матеріальне втілення цієї головної послілки (тобто християнської релігії)» [1905. С.483]. З іншого боку, В. Белінський у відомому листі до М.Гоголя писав: «По-Вашому, російський народ – найрелігійніший у світі: неправда! ... Придивіться уважніше, і Ви побачите, що це за натурою своєю глибоко атеїстичний народ. У ньому ще багато забобонів, але немає й сліду релігійності» [427].

Релігійність селянства була на початку ХХ ст. хоч і загальною, але далеко не глибокою. Вона мала швидше обрядовий або формальний характер. Під терміном

«народна віра» зазвичай розуміється комплекс уявлень і ритуалів, що утворюють тканину повсякденного релігійного життя рядових віруючих. Важливо при цьому, що релігійні погляди носіїв традиційної культури є органічною частиною цієї культури, існуючої за актуальними для неї законами і правилами. Стрижнем усіх народних (у першу чергу селянських) традицій у Росії була релігія, хоча її, найчастіше, розуміли «не по православному». Під християнським покривом зберігалися величезні шари язичництва. Численні автори наголошували на своєрідності народного православ'я, яке зберігало масу всіляких забобонів, марновірств, дохристиянських звичаїв і обрядів. Наприкінці XIX – на початку XX ст. вчені приділяли багато уваги дослідженню народних вірувань, їх систематизації та впливу на життя населення [див. 479; 789; 808; 1026 та ін.]. Селянській релігійності були характерні двовір'я та обрядовір'я. Двовір'я А. Шмеман назвав одним із ключів до російської релігійної психології [2052. С.348]. Г. Флоровський писав про «денну» і «нічну» культури [1992. С.3]. І.Огієнко вважав, що в основі народної віри лежить віра дохристиянська [628. С.8-9]. «Те, що називали в нас двовір'ям, тобто поєднання православної віри з язичницькою міфологією і язичницькою поезією, пояснює багато протиріч у російському народі», – писав М.О.Бердяєв [1163. С. 47].

Хоча, деякі сучасні дослідники, спрощено трактуючи двовір'я як просте змішання язичницьких традицій східних слов'ян і офіційного східно-християнського (православного) культу, доходять висновку про хибність протиставлення православ'я народного і церковного, заперечують концепції «народного двовір'я», «побутового православ'я», «обрядовір'я», вважають, що селянська культура виробила власні форми релігійного життя, які не мають прямого зв'язку з язичництвом і, у той же час, далеко не тотожні офіційному («канонічному») православ'ю (але чи може бути православ'я «неканонічним»? – О.М.). Зазначається, що в релігійних уявленнях селян спадщина язичницького минулого була хоч і значною, але не рівноцінною православ'ю [1153; 1754 та ін.]. М.В.Гримич вважає, що була лише одна народна віра, яка формувалася і розвивалася як адаптивно-адаптуюча система. Зрозуміло, що джерелами її були первісні дорелігійні та ранньорелігійні уявлення (те, що називають язичництвом) і християнська ідеологія (канонічна і неканонічна – апокрифічна). Це була цілком самодостатня система релігійних уявлень, самодостатня сільська релігія, подібно до інших подібних релігій в цілому світі. Українська сільська релігія (українська народна релігія) – це адаптація християнського віровчення і обрядовості до місцевих культів, звичаїв і вірувань, а не навпаки. Поняття «двовір'я» не було б таким небезпечним, вважає М.В.Гримич, якби воно не спричиняло суто механічного «відривання» від «язичницьких» релігійних уявлень «християнських», причому останні опинялися в явно дискримінованому становищі: майже все, що мало більш-менш неканонічний вияв трактувалося, як завуальоване язичництво [1302. С.5]. При цьому народна традиція не протиставляється християнській, а розглядається з нею в єдності. Висувається теорія «релігійних практик», згідно з якою «народна релігія» являє собою особливу форму релігійного життя, яка має внутрішню логіку і виконує важливі функції в повсякденному існуванні окремої людини і його соціальної групи [див. 1754]. З останнім твердженням можна цілком погодитися. Але тут річ не в прямих зв'язках з язичницькими традиціями східних слов'ян (хоча їх не можна заперечувати), а в збереженні язичницького типу релігійності, чи навіть описаного Л.Леві-Брюлем дорелігійного

пралогічного типу мислення, яке сягає корінням в глибоку архаїку.

На наш погляд, традиційний термін «двовір'я», при всій його умовності, адекватно відображає стан народної релігійності. Двовір'я являло собою не просто рядоположення чи формальне зовнішнє поєднання двох релігій, а їхнє тісне переплетіння, внутрішній синтез. Християнізація на Русі в кінцевому рахунку дуже своєрідно відбилася на менталітеті селянина: у ньому оселився не тільки християнин, а й зберігся язичник. Це не означає, що селянин не прийняв основні засади православного християнства. Навпаки, численні свідчення XVIII – початку XX ст. говорять про те, що народ широко сповідував християнство. Своєрідність культури, безсумнівно, визначало православ'я. Православ'я ввійшло в традицію, православні традиції були органічно вплетені до канви повсякденного селянського життя. Але, як писав Бердяєв, саме православ'я в Росії виявилось поязичненим [1160. С.196]. На думку деяких авторів, православ'я консервує в собі глибинні архаїчні шари культури [2085]. «Народна віра», інтегрувавши в себе перероблене і по-своєму зрозуміле православ'я, набула синкретичного характеру. Численні обряди і предмети, пов'язані з православною церквою, сприймалися як суто магічні, можна сказати, що вони вкоренилися в архаїчну магічну психологію, – зазначав Д.К.Зеленін [1383. С.411]. Скільки не таврувала церква все, що передувало християнству, як античне і варварське, як «язичницьке», його пережитки і неясні спогади таємно будили довіру до себе в селянському мозку – саме завдяки своїй «одвічності», «ісконності» [1788. С.399].

Живучість язичництва визначала «влада землі». Язичництво засноване на сакралізації природи, тобто «влади землі». Глибока спорідненість сільського жителя з природою породжувала невичерпну віру в її надприродні сили. Це постійно пробуджувало суто язичницькі емоції локального поклоніння об'єктам природи, що сприяло вигадливому переплетінню багатьох ритуалів християнського віровчення з язичницькими марновірствами й обрядами. Суть полягає не в надзвичайній силі традиції язичництва, до якого пристосувалася християнська православна церква, а в живучості язичницького менталітету селянина, у тім, що силу цієї живучості підживлювали могутні природнокліматичні фактори.

Суворі природні умови, напружена ситуація очікування результату важкої праці, багатство впливу різного роду факторів на цей результат породжували «язичницьку самодіяльність», занурюючи селянина в бездонний світ марновірств, прикмет і обрядів. Язичницькі обряди були присутні у всіх важливих подіях життя селянина. Явищ, що демонструють живучість язичницького менталітету, різноманіття своєрідних контактів і антиконтактів селянина з природою, особливо багато в домашньому побуті селянина. Його оточували буквально тисячі різного роду прикмет, повір'їв. Православні ікони в «червоному куті» хати, щоденні молитви і відвідування церкви не заважали йому зберігати численні марновірства і дотримуватися язичницьких обрядів, за якими стояла могутня віра в сили природи. Нарешті, варто згадати і про неодмінний елемент селянського побуту – ворожок, знахарів, шептунів і т.п., котрі знали, за повір'ям, з темними силами. Віра в Бога уживалася з вірою в чаклунів, знахарів, у заклинання, прикмети і т.д. Ворожильними процедурами, котрі прямо суперечили духу християнства, супроводжували і закладання нової хати, і випічку хліба, і вихід на роботу в поле, і багато інших справ [див. напр. 789]. Навіть щирий християнин свідомо чи несвідомо дотримується принципу двовірства: «Бога люби, але й чорта не гніви».

Відповідно до цього він завжди готовий здійснити обряд, який він вважає нехристиянським чи навіть ворожим християнству [1383. С.411]. Язичництво, як правило, регулює відносини людини з природою, її повсякденний побут і господарську діяльність. Християнство бере на себе функцію регуляції соціальних відносин. У оптимальному варіанті вони навіть і «не заважають» один одному, що певною мірою і виявилось в двовірстві.

Для «народної віри» було характерним старанне виконання релігійних вимог, обрядів; увагу привертала, насамперед, церковна обрядовість, у той час як богословські основи сповідуваної релігії мало усвідомлювалися. Селяни не прагнуть вникнути в суть християнських догм і дуже мало ними цікавляться. Християнська мораль їм значно доступніша і ближча, – зазначав Д.К.Зеленін [1383. С.411]. Селянська релігійність була цілком апокрифічною. Біблійний канон був канвою, якою йшло квітчасте шиття народної фантазії [див. 1514]. І.Нечуй-Левицький писав, що народ «творює собі богів, на себе глядячи», що «... український народ переніс з землі на небо форму сімейного побуту» [808. С.5]. Певне уявлення про релігійність селянства дає хоча б побіжний огляд дореволюційної церковної періодики. Наприклад, численні автори «Церковного вестника», «Руководства для сельских пастырей», «Киевских епархиальных ведомостей», «Приходского священника» та ін. писали про те, що більшість віруючих не мали навіть початкових понять про істини християнської віри і про моральність; мали грубі і дикі уявлення про моральність взагалі: злодій після вдалої справи може відслужити молебень, поставити в церкві свічку; народ любить у релігії лише зовнішній бік, в «народній вірі» переважає релігійний формалізм, різні християнські обов'язки виконуються не як потреба душі, а як «справа звичаю, звички»; народ не має уявлення про головні й прості істини християнства, майже зовсім не знає молитов чи зовсім не розуміє їхній смисл, не розуміє зміст і призначення св. таїнств, служб і обрядів, не вміє належним чином ставитися до святих та ікон; селяни навіть не знають, скільки існує богів, для них ікони – боги; у більшості селян поклоніння іконам не відповідає духу християнської віри; молитва читається машинально, неусвідомлено; на богомільля дивляться лише як на спосіб виправдання гріхів; в похоронах і поминках селян хвилює зовнішня обстановка цього дійства, вони мало моляться про душу померлого, майже не піклуються про увічнення пам'яті про померлого тощо [441; 582; 589; 849; 956; 983 та ін.]. Читання релігійних книг викликало в селян особливу нудьгу: «Читаючи життя святих, читачі й слухачі дуже стомлюються, особливо з молодих» [1424. С.41]. Знання того, як правильно виконати ту чи іншу обрядову дію, виявляється принципово більш значимим, ніж розуміння християнської суті ритуалу. Важливе місце займає комплекс заборон і приписів, чи правил здійснення тієї чи іншої дії. Звідси інша особливість релігійності – обрядовір'я. При містичному складі душі в обряді бачать щось більше, ніж зовнішню форму; за обрядом передбачається щось більш глибоке, що не можна досягнути людським розумом; у «обряд» вірять. У шануванні «обряду» і виразилася головним чином релігійність селянина. Головними рисами селянства Р.Пайпс вважає смиренність і покірність долі, його релігія виражалася в магічних заклинаннях, покликаних умилостивити природу [1750. С.128]. Для релігійної свідомості всіх росіян на початку XVIII ст., а для простого народу аж до початку XX ст., були характерні погане знання основ християнського віровчення, підміна віри суворим дотриманням її статутів і обрядів, поширеність марновірств і забобонів, відсутність належного благоговіння в церкві під

час служби і здійснення таїнств, «прагматичний» характер благочестя (від дотримання обрядів чекали практичних результатів – урожаю, здоров'я, успіху і т.д.) [1647. С.301]. Або, як писав свящ. І.Хохановський, народній релігійності притаманний «вульгарно-грубуватий утилітаризм» [1047. С.138].

Двовір'я й обрядовір'я, будучи пережитками язичництва, були формою прояву «низової» народної культури, опозиційної офіційній культурі «верхів». При цьому особливе значення має шар традиційної, архаїчної ментальності. Архаїчні інстинкти і уявлення постійно жили в суспільстві. Присутність архаїки в свідомості селян початку ХХ ст. безпосереднім чином виявлялася у всіх сферах повсякденного життя, породжувало ряд особливостей світосприйняття і поведінки. У певні епохи архаїчні тенденції піднімалися нагору, захльостували суспільство і диктували лад життя [2086. С.20].

Ієрархія «верху» і «низу», жорстке структурування соціальних зв'язків, протиставлення офіційної «серйозності» емоційним проявам «природної» поведінки об'єктивно протиставляє «офіційну» культуру тим сферам народної культури, що знаходяться в опозиції до культури панівного класу і виробляють, як показав М.М. Бахтін «свій особливий погляд на світ і особливі форми його образного відображення» [1149. С.484]. Яскраве вираження ця опозиція знаходила в народному святі, у котрому чітко простежується прагнення знецінити елітарні норми поведінки. Характерна ознака народного свята – це його веселість і неоднозначна (амбівалентна) емоційно-психологічна забарвленість, що набуває в моменти кульмінації органістичних рис. Свято – це, за Фрейдом, «організоване й урочисте руйнування заборони». В святі втілюється єдність священного і профанного, діалектика порядку і його руйнації. У російській мові слово «праздник» етимологічно пов'язане з порожнечою та неробством; в українській мові слово «свято» – з поняттям священного – уже це відображає амбівалентність свята [див. дет. 1649]. Необхідність постійного слідування нормативам культури породжує потребу в хоча б короткочасному порушенні їх, виході з рамок добропорядної, розміреної, повсякденної «культурної поведінки». Анти-поведінка (тобто зворотна поведінка, поведінка навпаки, що свідомо порушує прийняті соціальні норми) завжди відігравала велику роль у побуті. Часто вона мала ритуальний, магічний характер, виконуючи при цьому найрізноманітніші функції (зокрема, номінальну, вегетативну і т. п.). За своїм походженням ця магічна анти-поведінка пов'язана з язичницькими уявленнями про потойбічний світ. Вона співвідносилася з календарним циклом і, відповідно, у визначені часові періоди (наприклад, на святки, на масляницю, у купальські дні) анти-поведінка визнавалася доречною і навіть виправданою (чи практично неминучою). Будучи антитетично протиставленою нормативній з християнської точки зору поведінці, анти-поведінка, що виражається у свідомій відмові від прийнятих норм, сприяє збереженню традиційних язичницьких обрядів [див. 1976]. Тому поряд з поведінкою антицерковною чи взагалі антихристиянською тут можуть спостерігатися архаїчні форми поведінки, що у свій час мали цілком регламентований, обрядовий характер; однак язичницькі ритуали не сприймаються в цих умовах як самостійна і незалежна норма поведінки, але усвідомлюються – у перспективі християнських уявлень – саме як відхилення від норми, тобто реалізація «неправильної поведінки». Повсякденне життя поставало як постійне чергування «правильної» (нормативної) і «неправильної» поведінки (тобто анти-поведінки). Як свідчать

етнографи, апогеєм розгулу нечисті був час святок коли допускалися крайні форми поведінки – злодійство, хуліганство, бійки з дорослими, навіть з рідним батьком. У традиційній культурі ці прояви антисвіту обмежувалися святковим простором і часом. Зрозуміло, дуже часто доводиться спостерігати експансію анти-поведінки, що ніяк ситуаційно не обумовлена. Але навіть у цих випадках анти-поведінка не набуває самостійного ціннісного статусу: анти-поведінка залишається зворотною, переверненою поведінкою, тобто сприймається як порушення прийнятих норм [1977. С. 131-133]. Також і розповсюджена матірня лайка, що походить з язичницької архаїки і має ритуальні корені [див. 1977], являє собою форму інвективи. Інвектива виступала як найлегший і доступний спосіб звільнитися від культурних норм, зняти напругу, викликану труднощами їхнього дотримання, і отримати тимчасову психічну розрядку.

У системі цінностей православних селян свято займало важливе місце. «Свято (всьяке) – це дуже важлива первинна форма людської культури. Її не можна пояснити з практичних умов і цілей суспільної праці чи – ще більш вульгарна форма пояснення – з біологічної (фізіологічної) потреби в періодичному відпочинку. Свято завжди мало суттєвий і глибокий значеннєвий світоглядний смисл. Ніяка «вправа» в організації й удосконаленні суспільного процесу, ніяка «гра в працю» і ніякий відпочинок чи перепочинок у праці самі по собі ніколи не можуть стати святковими. Щоб вони стали святковими, до них повинно приєднатися щось з іншої сфери буття, зі сфери духовно-ідеологічної. Вони повинні одержати санкцію не зі світу засобів і необхідних умов, а зі світу вищих цілей людського існування, тобто зі світу ідеалів. Без цього немає і не може бути ніякої святковості» [1150. С.13-14]. Свято виступає як один з найважливіших для сільської традиції способів контакту із сакральним світом. Але ці контакти не вписувалися в християнське світобачення, зберігали в собі глибокий пласт архаїки. У церковній літературі неодноразово зазначалося, що в народі залишився язичницький погляд на свята, який розходиться з церковним вченням. Народ може не відзначати свята, визнані церквою, але відзначати невизнані, наприклад, різні «п'ятниці». Характер селянських свят не узгоджується з вченням церкви. «Пияцтво і свята – один з релігійних обов'язків народу», – писав В.О.Ключевський [659. С.354]. «Пияцтво, розгул, лихослів'я, непристойні пісні – все це не тільки «пробачно для свята», але часом вважається навіть необхідним», – писав «Церковный вестник» [890. С.353-354]. Сільське пияцтво було обумовлено обрядовими мотивами та суспільними звичаями, мало багато в чому ритуальний (а тому сакральний) характер. Свято в народному сприйнятті було нерозривно пов'язане з випивкою. Взагалі, в народному святі, як показав М.М.Бахтін, панує матеріально-тілесний початок [див. 1150]. Та все ж в церковних колах вважалося, що свята – «єдиний духовно-виховний засіб, а також вузда для того, щоб людина не перетворилася на тварину» [813. С.675]. Велика увага приділялася ролі духівництва в справі релігійно-моральної освіти народу з метою очищення селянських свят від язичництва, боротьби з нехристиянським характером відзначання недільних і святкових днів, зі святковими досвітками з їхніми нескромними піснями, танцями, з часто нецнотливими взаєминами юнаків і дівчат [див. напр. 407; 815. С.1577-1579 та ін.]. Втім, селяни неоднозначно ставилися до настанов священиків – і в цьому проявляється амбівалентність свідомості селянина взагалі та його ставлення до релігії, зокрема. Так, один з авторів «Приходского священника» наводить приклад сільського священика, який активно боровся проти пияцтва та інших вад сільського побуту. Але

користі від його діяльності було небагато. Парафіяни ставилися до його покарань дуже благодушно, вважаючи його суворе поводження з ними цілком заслуженим. «Покарання охоче терпіли і навіть дякували, але ... покаяння, виправлення не виявляли» [848. С.655].

Та все ж, представники церковних кіл вважали неправильним зводити «мужицьку віру» до «незліченних марновірств з їх дикостями і безглуздостями», бачити в ній лише «п'їтму безглуздох вірувань і поганих думок» [1047. С.136]. Підкреслювалося, що селянин сприйняв православ'я не як звід догм, а як звернену до кожного істину, яка формує життєві підвалини і взаємини. Глибина віри визначається рівнем духовності, а не рівнем знань про релігію. За твердженням К.П.Победоносцева, селянин прагне до вищих ідеалів життя, переконаний у тому, що ціль його земного існування знаходиться по той бік труни, і він живе для вічності [489. С.74]. Деякі сучасники вважали поспішною думку про суто зовнішню, неглибоку релігійність селян. Селянин не такий темний, як про нього говорять, писав, наприклад, один з авторів «Церковного вестника». Зустрічалося чимало селян, котрі добре знали священну літературу [697. С.4-5]. Прості селяни жертвували церкві іноді досить значні суми [напр. 876. С.407-409]. Сільські жителі люблять релігійну обрядовість, до релігії вони відчують благоговійне, сердечне почуття. Їм притаманна наївна віра та безпосередність релігійних переживань. У селян навіть буденне життя протікає поряд з релігією. У практичному житті селянин чесний, правдивий, сповнений релігійної строгості. Сімейного благочестя селянська родина дотримується суворіше, ніж освічене суспільство: повага молодших до старших, спільні молитви вранці, перед обідом і ввечері. Порівняно з міськими жителями селяни виглядали набагато релігійнішими та побожнішими. Навіть жителі малих і віддалених сіл більш релігійні та моральні, ніж жителі великих селищ. Священникам набагато важче було працювати з робітниками. Сільська молодь, потрапивши на фабрики і заводи, опинялася в антирелігійному середовищі, і морально-релігійні устої, які були винесені з села, поступово втрачалися. Сільські поняття про добро і зло видозмінювалися. Селянин, який потрапляв під вплив міського життя, вже не працівник. Він втрачав інтерес до селянської праці [445; 626; 697; 971. С.517; 1047 та ін.]. Хоча в народі й багато вад, особливо пияцтва, але селяни усвідомлюють їх гріховність. У простому народі ще живуть віра, традиції, моральність та звичаї, – робить, наприклад, висновок свящ. С.Ляде [750. С.10].

Про неіндиферентність селян до релігійних питань свідчить і певне поширення серед них сектантства та релігійного вільнодумства. В сектанстві вбачали прояв релігійних пошуків народу, релігійної спраги [1009. С.241]. Селяни з релігійних міркувань могли навіть позбутися майна [REF_Ref235890166 \r \h * MERGEFORMAT 290]. Хоча, досить часто перехід селян до секти визначався не скільки релігійними, скільки матеріальними або політичними причинами. «Німецькі колоністи живуть значно краще, ніж прості селяни, – говорили штундисти, – тому ми віддаємо перевагу способу життя німців, тому ми вступаємо в німецьку націю» [2106. Р.276]. Як зазначав єпископ Чернігівський і Ніжинський Василій, штунда і баптизм легко навертає осіб, незадоволених державним ладом, а оскільки Церква завжди підтримувала державний лад – вони легко відходять від неї [341. Арк.33-33 зв.]. Штундизм та інші секти змушували селян, що лишилися православними всупереч пропаганді «нової віри», замислюватися, раціонально формулювати ставлення до своєї віри, порушувати ті

питання, які здавалися давно вирішеними. Їх розповсюдження викликало численні конфлікти, сварки і навіть бійки між селянами на релігійному ґрунті [177. Арк.8 зв.; 185. Арк.21; 341; 396; 487. С.153; 791; 843; 1104 та ін.].

Релігія служила важливим регулятором соціальних відносин селянства, у тому числі й за допомогою обрядовості. У процесі соціалізації індивід одержував чіткі уявлення про норми і правила поведінки в різних місцях і ситуаціях. Згодом зовнішній контроль, здійснюваний з боку старших за правильністю поведінки переходив у внутрішню потребу. Разом із жорсткою релігійною регламентацією поведінки вироблялася звичка до підпорядкування старшим, смиренності і слухняності. Селянська культура – це «культура сорому», побудована на зовнішньому стримуванні. Патріархальні регулятивні системи відрізняє відсутність у індивідів права вибору, досить обмежені можливості виходу їх за межі заданих зразків.

Свідомість та поведінка людини в селянській культурі – вічний синтез сакрального і профанного. Амбівалентність свідомості селянина охарактеризував свящ. І.Хохановський: «В сільському селянині людина і звір живуть поруч, і горе, коли цей останній у ньому прокинувся. ... Дві сторони в душевному складі народу залишаються самими собою, анітрохи одна іншу не покриваючи. ... Високі якості народної душі залишаються самими собою, а негативні – самими собою» [1047. С.141]. Священик с. Розбишевки на Полтавщині так характеризував свою паству: «У прихожан убогі розуміння не тільки, взагалі, всього змісту і внутрішнього духу віри, але навіть найголовніших її істин, часто найзакостеніліше марновірство панує над розумами». У моральному відношенні: «лихослів'я, божба, грубість вдач і звичаїв, панування фізичної сили, сімейний деспотизм, відсутність якого б то не було вищого керівного початку і, нарешті, пияцтво». Та при цьому, прихожани «загалом, відрізняються набожністю і любов'ю до храму Божого. До духівництва ставляться з належною пошаною, всі християнські обов'язки виконують неухильно, на всякі добрі справи чуйні, подаяння жебракові вважають заслугою перед Богом» і т.п. [REF_Ref238004004 \r \h * MERGEFORMAT 953. С.224]

Ставлення селян до релігії й церкви було амбівалентним. Процес взаємодії офіційної церкви і селянства багато в чому був заснований на компромісі. Численні автори зазначали кризові явища в церковному житті кінця ХІХ – початку ХХ ст., пов'язуючи це, зокрема, з державною опікою, одержавленням православної церкви. Разом з тим цілком очевидним є й те, що без державного статусу, без підтримки держави російська православна церква не мала б серйозних перспектив всепоглинаючого впливу на селянство [1635. С.32]. За словами Я.Бурхардта, без державного примусу православна релігія в Росії «розпалася б на просвіту небагатьох і шаманство більшості» [цит. за 1990. С.47].

Таким чином, особливості селянської культури визначаються її симпрактичністю. Вона формує основні риси особистості, соціальності та колективної свідомості, задає спосіб життєдіяльності, спосіб світосприйняття, формує соціальні регулятивні системи. Говорячи сучасною мовою, життя селянина було запрограмоване, або задане всім господарським укладом і традиціями.

2.3. Вплив модернізації на світогляд та соціальну психологію селян

Для характеристики процесу трансформації ціннісно-нормативної системи суспільства при переході від «традиційного» суспільства до «індустріального» Е. Дюркгейм використовував поняття аномії (буквально безнормність). Під аномією розуміється стан соціуму в момент переходу від однієї системи цінностей до іншої, причому в той період, коли стара система вже зруйнована, а нова ще не сформувалася. Відбувається дезорганізація відносин суспільства й індивіда, порушується моральне регулювання індивідуальної поведінки, виникає моральний вакуум. «Наша віра похитнута, традиція втратила свою владу, індивідуальне судження звільнилося від колективного», – писав він [1363. С.379].

На рубежі ХІХ-ХХ ст. в Російській імперії відбувалася масштабна соціокультурна трансформація суспільства, яка супроводжувалася кризою традиційних уявлень і цінностей більшості населення. Пореформенна капіталістична еволюція суспільства внесла в традиційний спосіб життєдіяльності селянства низку радикальних змін і позначилася на його соціально-психологічній самобутності. Внаслідок прискореної, нав'язаної ззовні модернізації відбувається нашарування культурних пластів, водночас співіснують і еkleктично змішуються різні культурні форми, виникає ситуація «підміни мов», коли культурні форми під впливом незвичайних ситуацій, незвичних інтенцій змушені функціонувати незвичним чином, внаслідок чого й виникає соціальний конфлікт [1274. С.39]. В селянській свідомості, часто гротескно, переплітались традиційні й нові, породжені вторгненням сучасної цивілізації, смисли та уявлення.

На думку Ю.П.Присяжнюка: своєрідність трансформації традиційних рис етнопонаціонального менталітету українських селян полягала, з одного боку, в очевидному «запізненні» розвитку в глибинах «картини світу» «малороса»-простолюдина підприємницького начала, з іншого – в збереженні та привнесенні у специфіку психології вітчизняних суб'єктів ринкових відносин багатьох відтінків архаїчної «картини світу». Їхня еволюція лише певною мірою відчувала на собі кореляційний вплив цінностей прийдешньої епохи, на загал зберігаючи свої патріархальні першооснови. Ментальність українських хліборобів характеризувалася збереженням у загальних рисах традиційної землеробської культури. Крізь призму критеріїв індустріального суспільства соціальний інфантилізм селянства проглядався особливо контрастно [1797. С.176-177; 1800. С.31-27].

Селянство, можна сказати, залишається в «соціальному просторі», але випадає із «соціального часу». Та все ж вторгнення модернізації позначилося. Проникнення у село товарно-грошових відносин, розширення неземлеробських занять, розвиток відхожих промислів і багато інших явищ порушували замкнутість сільського життя, підривали традиційну культурну систему, позбавляли сенсу багато традиційних цінностей, висуваючи на їх місце інші. Коли сільська культура після багатьох років закритості раптом відкривається світу, вона починає піддаватися інтенсивній експансії далекої їй міської культури, причому не найвищої якості.

Характер села постійно змінювався. За словами О.Чаянова, на початок Першої світової війни село вже якісно було мало схоже на село минулого сторіччя [1056. С.198-199]. Земства зазначали зростання інтенсивності сільського господарства, підвищення рівня життя та покращення побуту селян [див. напр. 574]. Інші автори говорили про «здичавіння» села: «... ми бачимо страшне зубожіння і культурне виродження села. Земля родить хліби все менше і менше. Темнота і здичавіння народне стає все більшим

і більшим» [949]. Тож важко однозначно погодитися з тезою щодо активної участі селян – за їх власною ініціативою – в процесах модернізації, яку пов'язують з позитивним ставленням до грамотності, розвитком кооперації, сільським походженням нових міських прошарків тощо [1297. С.9-10].

Інтелігенти того часу захоплено вітали «пробудження» селянина. І численні сучасні автори пишуть про такі наслідки модернізації для селянства, як «пробудження від вікової сплячки», «розкріпачення психології», «зникнення інстинкту раба», «виникнення почуття людської гідності», «піднесення національної гідності» тощо [див . напр. 738. С.433; 1424. С.54; 1828. С.7 та ін.]. Вбачається, що селянство було примусово втягнуте в модернізацію, яка була пов'язана зі зламом традиційного укладу, що досить болісно переживалося селянами. Наслідки модернізації для селянства, як і саме ставлення селян до всього, що з нею пов'язане, були, принаймні, неоднозначними і суперечливими.

Суперечливі уявлення та системи цінностей парадоксальним чином співіснували в головах людей, що є характерною рисою будь-якої перехідної епохи. Дослідники зазначають змішування традиції з новими характеристиками селянства [2035. С.23]. Б. М.Миронов застерігає від перебільшень, підкреслює, що новий менталітет, хоча й досить голосно заявив про себе, все ж не став панівним до кінця імперського періоду. Та все ж він робить висновок про моральну амортизацію традиційного менталітету [1646. С.336]. Згідно теоретичної моделі, запропонованої У.Томасом і Ф.Знанецким, традиційна селянська спільнота із розвитком інтенсивних контактів з навколишнім неселянським світом починає відчувати прояви соціальної дезорганізації [2103. С.34].

Перепис 1897 р. показав низький рівень грамотності для Російської імперії в цілому: лише кожний п'ятий (21%) умів читати і писати. Лише 18,8% населення України віком старше 10 років вмiли читати. Серед власне українців цей показник був ще нижчий – 13% [993. С.249; 1304. С.61]. Але за окремими показниками картина була краща. Вбачається, що показник «віком старше 10 років» не зовсім адекватно відображає становище, адже до цієї категорії потрапляє і молодь, і старше покоління, і чоловіки, і жінки, рівень освіченості яких суттєво відрізнявся. Рівень грамотності молоді, особливо юнаків був значно вищим: у 1897 р. 45% чоловічого населення Російської імперії у віці від десяти до двадцяти одного року були записані грамотними [856]. Вже в 90-і рр. ХІХ ст. в селах Волині число грамотних чоловіків сягала 40% [1. Арк.16-18]. Особливим впливом грамотні на селі не користуються, писав, наприклад, в 1891 р. священник с.Синюток Волинської губ., оскільки грамотність зараз не рідкість і в кожній сім'ї є декілька грамотних [4. Арк.17]. Тут важлива не писемність сама по собі, а те, задля чого і як вона використовується. Письменність, як показують численні матеріали, не звільняла селян від марновiрств та забобонів [1. Арк.16-18; 3. Арк.18; 4. Арк.17 та ін.].

У 1908 р. Державна Дума ухвалила Закон про поступове, протягом 10 років, введення загальної обов'язкової початкової освіти, а верховна влада його підтримала [1647. С.94]. Витрати держави на народну освіту з 1904 до 1914 рр. зросли в 4 рази – з 42 до 161 млн. крб. на рік [2059. С.128]. Велику увагу народній освіті приділяли земства. Витрати земств на освіту зросли, за підрахунками О.І.Мармазової, в Катеринославській губ. з 1871 по 1911 рр. на 88%, в Харківській – з 1871 по 1903 – на 93%, в Чернігівській – з 1871 по 1903 – на 90%, в Полтавській – з 1871 по 1908 – на 96% [1619. С.6].

Г.І.Петровський у своїй промові в Державній думі 1913 р. називає процент грамотності в європейській Росії 30%, а в українських губерніях грамотність коливалась від 29% (в Катеринославській губ.) до 20% [993. С.249]. Якщо в 1913 р. на 1000 осіб віком від п'яти років були письменними 195 (чоловіків – 295, жінок – 95), то в 1920 – 347 (чоловіків – 451, жінок – 255). При цьому серед українців в сільській місцевості в 1920 р. письменними були 391 чоловіків, 158 жінок, або 269 обох статей на 1000 осіб (серед росіян сільської місцевості України ці цифри відповідно склали 377, 189, 278 на 1000 чол.). Найвищий показник письменності мали німці сільської місцевості України – відповідно 597, 599, 598 на 1000 чол. [1024. С.45-46]. За рівнем письменності православні поступалися католикам і протестантам: у 1897 р. рівень письменності складав у православних 19%, у католиків – 32%, у протестантів – 70% [1647. С.24].

Будь-яка система освіти історична, вона тісно пов'язана з еволюцією суспільства. У кожному суспільстві існує свій механізм продукування і передачі знань. Усна передача досвіду націлювала селян на спадкоємне відтворення певних навичок, умінь, орієнтацій і, в кращому випадку, забезпечувала дуже повільну еволюцію устояних знань і уявлень. Книга і преса робили «селянський мир» відкритим до впливу міста, високої культури, усього, що відбувалося в усьому світі, готували селян до переходу від традиційної до індустріальної культури, – пише Б.М.Миронов [1647. С.295]. На наш погляд, варто бути більш обережним з такими оптимістичними оцінками – в даному разі поширення письменності поставало не стільки фактором прилучення селянства до «високої культури», скільки фактором акультурації. У «традиційному суспільстві» основною формою навчання є особиста участь дітей у продуктивній праці дорослих. Прагматичний і інформаційний аспекти діяльності злиті воедино, внаслідок чого транслювання відповідних поведінкових норм значною мірою досягається безпосередньо в процесі самої конкретної діяльності, минаючи стадію їхньої мовної артикуляції [1845. С.11]. Потрібна для життя інформація засвоювалася як стереотипи поведінки, що ставали зразками, моделями, наслідування яким було обов'язковою умовою соціального життя колективу. Такі програми поведінки мали нерозчленований (синкретичний) характер, і тому були й образом світу, без якого неможливе функціонування культури. Такий культурний конгломерат засвоюється носієм культури як ціле і, очевидно, ніколи не рефлексується. Передача знань, здійснювана через учнівство у всіх сферах діяльності, йде поруч із залученням до певних стереотипів і моральних цінностей, вірувань і звичаїв. Сама природа знань, заснована на нагромадженні досвіду попередніх поколінь, і механізми його передачі переважані традиціями і складають основу консерватизму в селянському способі життя.

Освіта новоевропейського типу, намагаючись вибудувати нову, засновану на раціональності наукову картину світу, в першу чергу руйнує традиційну картину світу, засновану на міфологічній свідомості, релігійності, консерватизмі. Вона також виявлялася відірваною від практичної сфери, була спрямована на набуття абстрактних знань, не прив'язаних до конкретної діяльності. Внаслідок конкретності мислення селянина вона йому важко давалася. У цій системі школа є чужорідним елементом, привнесеним ззовні. Вона обмежує вплив родини, відриває дитину від гармонійної системи праці і життя, демонструє моделі, що дисонують з цією системою, і цінності, котрі неможливо в

цій системі здійснити, – звідси й опір, на який нашо́вхується школа в сільській місцевості. Мужик вважає «відбування школи» тяжкою повинністю [1095. С.180]. Селяни, в кращому разі, хотіли отримати практичну користь від навчання, сприймаючи його суто утилітарно. Діти мали навчитися читати, писати й рахувати, при цьому якнайшвидше. Батьки цілком свідомо дозволяли дітям навчатися в школі лише півтора-два роки, щоб не втратити над ними контроль, і щоб діти «не зіпсувалися». Вони більше переймалися тим, щоб дітей «тримали в строгості», ніж давали знання. Діти встигали опанувати мінімальну грамотність, яка не дозволяла їм надто піднятися над батьками в інтелектуальному плані [див. напр. 940]. «Ще недавно казали «школа хлібом не годує» і не віддавали дітей на навчання, а хоч хто і віддавав, то так, мовляв, аби хоч трохи походило поки Богу навчитись» [666]. У селянському суспільстві діти розглядалися як джерело робочої сили. Вони сприймалися не як окремий віковий прошарок із власним світосприйняттям, а радше як нові працівники, які поступово займають своє місце у господарстві [1925; С.135]. «Уже трохи повчилась, хвате. Надо, детка, робить» [810. С.106].

Г.Лебон вказував на небезпеку сучасної йому системи освіти: «вона вселяє тому, хто її здобув, відразу до умов свого суспільного становища, так що селянин вже не бажає більш залишатися селянином. ... Внизу сходів така виховна система створює цілі армії незадоволених своєю долею пролетарів, готових до обурення» [1551. С.55]. Вбачається обґрунтованою думка Р.Пайпса: однією з причин зміни настроїв селянства стало, очевидно, поширення грамотності, що так активно запроваджувалося владою. Зростаюча грамотність населення, котра не супроводжувалася відповідним розширенням поля застосування набутих знань, тільки посилювала занепокоєння нижчих класів. Помічено, що й в інших регіонах світу письменність часто вносить розлад у спокійне життя населення. Так, в аборигенів Африки, які навчалися в місіонерських школах, складається відмінний від інших світогляд, що виражається в небажанні виконувати одноманітну роботу та у забутті понять честі і правдивості. Подібні риси можна було спостерігати й у молодих російських селян, що випробували на собі вплив міста, – вони втрачали охоту до повсякденної селянської праці [1750. С. 135].

По закінченні школи учні «цураються хліборобства, а силяться в пани, на легкий хліб; а через те батьки дивляться на школу як на ворога, бо вона отнімає в них дітей, отнімає надію, що як діти підростуть, то будуть помагати в господарстві стареньким батькам» [520]. «Неохоче люди ставляться до школи і кажуть, що хай краще наші діти неграмотними будуть, аби не лізли в пани. Воно добре, як дитина навчиться на учителя там, чи на хвершала, а то скінчить міністерську школу, натягне на себе панську одіжку, почне цьвенькати так, що ніхто й не зрозуміє його. А служби йому нема, то й іде красти та безбаш робити. Вже і так з тієї школи доволі злодіїв повиучувалось, ні, не треба нам цієї школи, бо й так на собаку кинеш, то в ученого школяра попадеш» [676].

Неграмотність, низький рівень освіченості селяни розглядали як іманентну рису свого соціального статусу і, навпаки, освіченість у їхньому розумінні асоціювалася із приналежністю до соціальних верхів, панських станів. Ті представники селянської молоді, які закінчили земські, парафіяльні школи, учительські семінарії найчастіше змінювали не тільки напрям думок, а й вигляд і спосіб життя, стаючи чужинцями у своєму середовищі, яких зараховували до категорії «панів». Отримавши «урипки

освіти», учні залишали рідні місця, або, залишаючись у селі, забували набуті в школі знання. Сільське середовище негативно ставилося до «освічених» селян. Вони не вписувалися в нього, воно «заїдало», нівелювало їх, жорстко регламентуючи всі норми життя. Старше покоління осуджувало молодь, особливо дівчат за читання книжок, називаючи їх «читаками» [1723. С.216]. «Багачів багато і всі такі: ні книг не читають, ні газет не виписують. «Те, – кажуть вони, – хліба не дасть і не доведе й до добра». А хто «занимається» цим, то «підозрений» у їх «домократ», не хазяїн. Демократів не люблять вони, о, не люблять! ... Де яка крадіжка, бешкет який, усе на їх звалюють: «домократи усе ..., он їх студенти цьому понаучували» [945]. Все це визначало двоїсте ставлення селян до освіти: з одного боку, як до засобу підвищення соціального статусу, престижного атрибуту забезпеченого життя «верхів», з іншого боку – як марної для селян (за винятком елементарної грамотності) справи.

Доступність друкованого слова не наблизила масового читача до міської культури: Величезна більшість читачів із нижчих класів у селах і містах у своїх культурних переживаннях і повсякденному житті залишалося відчуженим від інтелігентських кіл і інтелектуального світу модерністської творчості. Вдома у селян переважали біблії, євангеліє, молитовники, житія святих, а також лубочні книги, календарі й перекладні романи. На книжковому ринку превалювала лубочна або бульварна література. Улюбленим читанням міських низів, і особливо селянства, залишалися лубочні книжки. Розвиток масової літератури визначається масовим смаком, незмінним протягом сторіч. Л.М.Толстой вважав, що в цьому відбита стійкість «позачасової свідомості селян» [1723. С.205, 211]. «Божественні» книги становили більшість книг, котрі знаходилися у власності селян, їх тримали поряд з іконами і надавали їм іноді навіть магічного значення. Покупці книг, а це були переважно літні люди, дотримувалися традиційної думки, що «світські книги не дають нічого хорошого, що читаючи їх, навчишся тільки поганому; на їхню думку, одне тільки божественне проливає світло» [933. С.151]. В усіх відомостях про книги, котрі були в селян, що наводяться різними дослідниками, спеціальні книги з сільського господарства стоять на останньому місці. Більше того, селяни, як правило, негативно оцінювали такого роду літературу: «Як орати й боронити ми й без книжки вміємо – було б що орати» [933. С. 149]. Думка про те, що наука чи просто грамотність можуть допомогти в праці, найчастіше відкидалася селянами. Х.Д.Алчевська наводила думки селян, що навчання, загалом, на користь не йде, «грамота веде до шахрайства, що великі шахрайства завжди роблять грамотні люди, що простій чесній людині грамота ні до чого [1424. С.41; 1723. С.212, 227].

Селяни залишалися далекими від писемної міської культури, раціонального мислення. В свою чергу, селянам було характерне недовірливе, іронічне, зверхньо-поблажливе чи навіть зневажливе, презирливе ставлення до розумової праці, до освіти, до всяких знань взагалі, які не вписуються до їхнього світогляду і не знаходять прямого застосування в селянській практиці. Навіть елементарна грамотність сприймалася амбівалентно: з повагою, але й з іронією. Щоденне селянське життя не потребувало постійного використання вміння читати й писати. Навчання не стояло на першому місці у числі сімейних пріоритетів. Прибутків ледве вистачало на прожиття, діти рано мусили працювати. З одного боку, заможні селяни старалися дати своїм дітям освіту, вбачаючи в цьому спосіб «вийти в люди», але з іншого боку, не вбачали в цьому

серйозного заняття. «Хоча мало читають у нас, зате багато п'ють, – ремствував дописувач газети «Село», – Сум бере й за школу нашу, за даремну працю учителів, і навіть за ті кошти, що витрачаються на це велике діло» [751].

Саме раціональна установка, на думку деяких сучасних дослідників, є ядром модернізації. З раціональним підходом логічно пов'язаний розвиток світського, в протилежність сакральному, погляду на життя [див. 1771. С.63]. Багато дослідників зазначають кризові явища в релігійному житті Російської імперії на рубежі сторіч. Традиційне православ'я ставало усе більш казенним, схильним до (традиційного ж) обрядовір'я. За словами митрополита Веніаміна (Федченкова), «віра ставала лише обов'язком і традицією, молитва – холодним обрядом за звичкою» [452. С.135]. Починається «смуга відчуження народу від Церкви і духівництва». Втрачається і «народна віра», почався процес десакралізації традиційних цінностей в селянському середовищі. У селі під впливом міста спостерігалось різке охолодження до церкви, падіння віри, падіння моралі. У селі з'явилися нові фігури з числа сільської інтелігенції, діяльність яких підривала православ'я. «Звички вважати простий російський народ релігійним, віруючим, «богоносителем», – заявлялося у журналі «Приходский священник», – Це – одна з добромисних, загальноприйнятих думок, які люди приймають без перевірки і заколисують ними свою совість. Останні роки почасти розбили цю ілюзію, але тільки почасти. Не можуть не впадати в око повсюдне відходження селянського населення від храму, ослаблення, особливо в молодому поколінні, релігійно-моральних засад» [975. С.8]. «Небезпека не від невіри, а від байдужості, якою пройняті, хоча і несвідомо, багато з простого народу» – писав свящ. М.Тимошевський. І причини тут економічні: для одних – це пристрасть до збагачення, для інших – безгрошів'я, неврожаї, борги, бідність [1009. С.194]. «Всі ці негативні явища, – узагальнює О.М. Розов, – формувалися поступово впродовж декількох десятиліть (з 1860-х років) і особливо різко виявилися на початку ХХ століття: служителі церкви з гіркотою пишуть про пустіючі храми... про втрату духу церковності і загальне обмирщення...» [1844. С.52].

Прояви кризи релігійної свідомості серед селян виявилися в ході революції 1905-1907 рр. За свідченнями учасників Передсоборної комісії протягом 1906 року парафіяльне життя в багатьох районах імперії порушилося, у приходах сильно поширилося хуліганство. Переривалися богослужіння, біля церков збиралися юрби, які ображали тих, що моляться. Розлад парафіяльного життя влітку ще більш посилювався, а до осені, як повідомляли члени комісії, життя в приходах завмерло [1435. С.272].

З виданням закону про віротерпимість в селянське середовище починають більш широко проникати ідеї штунди, баптизму і т.п. Розвиток в селянському середовищі таких сект загрожує не тільки відторгненням відомої частини пастви від православної церкви, але і розширенням шкідливої політичної пропаганди, – зазначалося у звіті харківського губернатора за 1909 р. [177. Арк.8 зв.]. Існує думка, що релігійні радикали відкидали свою колишню селянську ідентичність, нова євангелічна культура була агентом модернізації [2106. Р.277]. Але селяни-сектанти залишалися селянами з притаманними їм характерними рисами [див. напр. 843].

Характеристика морального стану православного населення дана у «Всепопданейшем отчете Обер-Прокурора Святейшого Синода» за 1911-1912 рр. Вона була складена Катеринославським єпископом Агапітом (Вишневським) стосовно

власної пастви, однак духовне відомство порахувало її показовою і для з'ясування небезпеки того морального розкладання, що відбувалося, за словами «Отчета», насамперед у надрах російського селянства, а головним чином – серед його молодого покоління. У релігійно-моральному відношенні Агапіт поділяє парафіян єпархії на три групи. До першої категорії, дуже нечисленної, належать люди російсько-православного світогляду і стародавнього домостроївського укладу життя. Займаючись господарством, трудячись через матеріальні інтереси не менше інших, вони, однак, ясно усвідомлюють і постійно пам'ятають, що на землі цій вони тільки «мандрівники і прибульці». А тому не приліплюються до землі всією душею. Думають про Бога і про порятунок своєї душі, про райські блаженства святих і про пекельні муки грішників, хоча й уявляють собі все це досить грубо і матеріально. Люди ці чесні, тверезі і невинні. Мають у серці своєму страх Божий і кожен крок свій роблять обачно, намагаючись звірити його зі своїм упованням. Сектантів і різних сучасних вільнодумців заперечують всією душею, вважаючи їх гіршими за язичників, і за великий гріх почитають входити з ними в спілкування. Але, з іншого боку, якщо з цієї категорії ухилиться хто-небудь у сектантство, то вже робиться сектантом-фанатиком, завзятим і непримиренним ворогом Православ'я.

Друга категорія парафіян – категорія найчисленніша. Це люди землі, «сини людські», з головою занурені в життєву суєту суєт. Земля, як головне джерело їхнього існування, і «душа», у значенні певної земельної одиниці, служать головним предметом їхніх дум і розмов, основним мотивом їхніх вчинків і діяльності. Вірять ці люди в Бога, у вічне потойбічне життя, вірять у Церкву і в усі церковні обряди. Але віра ця в них дуже неясна, якась туманна, розпливчаста, переплутана з переказами глибокої старовини і з марновірствами, а тому не проникає глибоко в їхнє життя і не має на нього морального впливу. У житті, у своїх відносинах до світу і до близьких ці люди не керуються релігією, а завжди роблять за життєвими розрахунками і розумінням. З ранку до вечора, і в будень, і у свята, вони завжди в праці, у турботах, у суєті і роботі. Їм «завжди ніколи». Храм Божий вони відвідують, але справно тільки у великі свята, у недільні ж дні – зрідка. До духівництва ставляться шанобливо, але офіційно. Пияцтва, злодійства й інших грубих, наочних пороків серед категорії цієї не помічається. Але неправда, всякі облудні хитрування і взагалі несумлінність серед них – звичайні явища. У сектантство з цієї категорії відхилень майже не буває.

Третя категорія – це, здебільшого, молоде покоління, невиховане, неприборкане, безпринципне, котрого торкнувся сучасний згубний дух заперечення і сумніву, дух гордині і непокори. Під впливом нових ідей, ретельно розповсюджуваних і лівою пресою, і брошурами, і ораторами революційного напрямку, а особливо, під впливом порнографічної лубочної літератури, сучасна молодь сповідає тільки «культ плоті» і робиться зовсім індіферентною до релігії взагалі. Більш того, робиться блюзнірсько-невіруючою, зухвалою і нахабною. Не хоче вірити нічому святому, духовному, вічному, вважаючи це «вигадкою попів» і уряду заради корисливих цілей і поневолення про стою темного народу. Над духівництвом сміються і знущаються, при зустрічі з ним демонстративно не бажають поклонитися і взагалі намагаються тримати себе зухвало. Не визнають і батьків своїх і взагалі авторитету старших. Пиячать, розпусничають, хулі ганствують. У храм являються дуже рідко, хіба тільки в найбільші й урочисті свята. Господарською, землеробською працею займатися вони не люблять. Намагаються

знаходити для себе більш легку працю і веселу компанію товаришів. Мріють про нову революцію, від якої чекають для себе «земного раю», тобто всіляких благ і задоволень для тіла, а головне – неробства. У громаді вони зовсім відтіснили старших і є першими горлянами і застрільниками [487. С.153-157].

Процеси модернізації руйнуючи традицію дали своєрідний стимул проявам «низової» культури, пригнічуваної православ'ям. У народних віруваннях спостерігається архаїзація і повернення до різного роду марновіств і пережитків язичництва. Відзначається експансія анти-поведінки. Формою анти-поведінки стало хуліганство. Хуліганство сприймалося сучасниками як таке, що виникло раптово й у масовій формі. Цей вид злочинності, уперше зазначений у містах, набув поширення також і в сільській місцевості. На загрозливий характер хуліганства вказувалося в Циркулярі міністерства внутрішніх справ від 28 червня 1913 р. Катеринославське губернське присутстві присвятило цьому питанню спеціальне засідання 26 листопада 1912 р. На ньому, зокрема, зазначалося, що хуліганство в селах існувало давно, але посилювалося воно, головним чином, за останні 10 років, приблизно з 1902 р. [111. Арк.5]. До хуліганства найбільш схильною була молодь. Зустрічалися в селах і «професійні хулігани». Як правило, хуліганські вчинки здійснювалися в нетверезому стані. Хуліганство виражалося як невинних «балоцях», так і в проявах неповаги до чиновників, священиків, учителів, старших за віком, образах жінок і дівчат, перехожих, бійках на вулицях, підпалах і т.п. Іноді доходило до побиття поліцейських, кидання бомби в квартиру урядника, застосування зброї, нападів на будинки, закладання вибухівки в димарі, вбивств. Хуліганські витівки могли мати й політичне забарвлення [напр. 61. Арк.29; 73; 242; 363 та ін.]. Трудність покарання хуліганства полягала перш за все в тому, що досі такого злочину не існувало і що кваліфікувати його було нелегко [877]. Часто важко було провести межу між кримінальним злочином і хуліганським вчинком. Хуліганство по суті було лише відтінком злочину, з хуліганських мотивів міг бути здійснений будь-який злочин. Ефективність боротьби з хуліганством була вкрай низькою. Поліцейських сил не вистачало. Губернатори своєю владою не мали права вилучати «порочних осіб», якщо не була викрита їх шкідлива політична діяльність [71. Арк.16-16 зв.]. Місцева сільська влада, яка втрачала авторитет та престиж не в змозі була боротися з цим явищем [1050]. Керуючись існуючим законодавством, волосні суди застосовували до хуліганів досить м'які заходи покарання. Сільські громади мали право вилучення «шкідливих і порочних членів», але їх можливості в цьому плані були обмежені. Наприклад, в 1908 р. з Харківської губ. було виселено 412 «порочних осіб», а в 1910 р. – 100, до того ж, головним чином, за політичними мотивами [177. Арк.14 зв.]. Громади мали здійснювати виселення за власний рахунок, на що в них здебільшого не було коштів. Були часті випадки, коли громада приймала рішення про виселення «порочних осіб», клопотала перед адміністрацією про виселення за державний рахунок, але отримувало відмову. Це лише озлоблювало хуліганів проти односельчан [176; 383]. До того ж більшість хуліганів через неповноліття за законом не підлягали виселенню. Тілесні ж покарання були скасовані, що на думку багатьох спостерігачів сприяло розповсюдженню хуліганства. Користуючись безкарністю, сільські хулігани порушували громадській спокій, тероризували населення, тримали в страху односельчан, мстилися тим, хто наважувався поскаржитися на них органам влади. Про масштаби цього явища свідчать численні справи про хуліганство початку ХХ ст. [див.

66-81; 179; 226-244; 271; 288; 289; 344; 346; 352; 359-363; 365; 367-369; 372-376 та ін.] «Останнім часом у нас хуліганями твориться щось неймовірне. Вони вносять смуту, нападають на мирних обивателів, погрозами примушують їх мовчати і не заявляти адміністрації» – писала, наприклад, газета «Подоланин» [756]. Населення боялося подавати скарги і більшість хуліганських вчинків не доходила до поліції й суду [111. Арк.7], а, отже, не відображена в архівних документах. З революції 1905 р. аж до подій 1917 р. у пресі хуліганство стало розглядатися як один з найбільш тривожних симптомів морального нездоров'я суспільства, показника морально-психологічної кризи, пережитої країною [2067. С.69]. В.І.Ленін же вбачав у хуліганстві «наслідок головним чином неймовірного озлоблення селян і *первинних* форм їхнього протесту» [709. С.274].

Хуліганство означало випадкове бешкетництво, навмисне застосування насильства і свідомо провокаційну поведінку переважно молодих людей і підлітків. Як спонукальну причину хуліганство мало лише різного ступеня «бешкетництво» і нічого більше. Визначальною рисою хуліганських дій була їх явна нелогічність, ірраціональність. У явищі хуліганства присутній сильний ігровий момент, воно пов'язане з народною «сміховою культурою». Народні свята і гулянки також супроводжувалися небезвинним бешкетництвом. Під час свят молодь часто вчиняла хуліганські витівки: запирали ззовні хати, знімали ворота, змазували стіни дьогтем, випускали з сараїв худобу тощо. Такі дії були пережитками язичницьких ритуалів [534]. Хуліганство генетично пов'язувалося з нетерпимим ставленням до релігії і церкви. Об'єктом глузувань і хуліганських витівок часто ставали парафіяльні священники [див. напр. 111; 361; 362 та ін.].

Спиртні напої з позицій семіотики, так само як і форми боротьби з алкоголізмом, являють собою невід'ємну складову вітчизняного культурно-антропологічного процесу [1550. С.21]. Реформи 1860-х рр., за свідченням сучасників, позначилися різким сплеском сільського пияцтва. Втрата соціального контролю з боку поміщика спричинила зростання девіантної поведінки вчорашніх кріпаків. У 1863 р. споживання горілки на душу населення сягало 1/5 відра на душу населення, проте в другій половині ХІХ ст. воно скоротилося приблизно на 40%. Хоча споживання горілки та пива в 1904-1913 рр. зросло на 20%, за рівнем споживання алкоголю Росія на початку ХХ ст. займала одне з останніх місць в Європі [475. С.83; 1570. С.4-75; 1600. С.49 та ін.]. Українські губернії – Київська, Катеринославська, Харківська – посідали одне з перших місць в Російській імперії за рівнем споживання алкоголю на душу населення [638. С.727]. Проте, за невисокими середніми даними ховалося дійсно сильне пияцтво певної частини населення. Пияцтво як явище не знаходиться в прямому зв'язку з кількістю споживаного алкоголю і може існувати при його малому споживанні [1377. С.29]. За абсолютними цифрами споживання алкоголю була невисоким, але, як зазначав С.А. Первущин, головне лихо в нерівномірності, поривчастості споживання, що обумовлюється всією похмурою атмосферою, хронічним недоїданням, сваволею, непевністю в завтрашньому дні тощо [475. С.183].

В кінці ХІХ – на початку ХХ ст. проблема народного пияцтва набула значного суспільного резонансу. Звичним явищем стали скарги на згубний вплив п'яних сцен довкола винних лавок, зростання випадків п'яного хуліганства, занепад «продуктивних сил» народу. Упорядкування торгівлі спиртним з метою поліпшення народної

моральності було оголошене основним завданням впровадження винної монополії в 1894 р. Але реформа переслідувала, насамперед, фінансові інтереси. Боротьба з пияцтвом відійшла на задній план. Впровадження винної монополії в 1894 р. не скоротило алкоголізму, а, навпаки, сприяло його більшому поширенню [1377. С.117]. Запровадження монополії нанесло значної фінансової шкоди сільським громадам, які втратили велике джерело доходів. Громади за надання прав на відкриття питних закладів отримували плату від їх власників. Тільки в Олександрівському повіті вони отримували до 100 тис. руб. щорічно [893. С.155]. Після запровадження винної монополії ці доходи були втрачені селянами і перейшли до казни. Селянські громади часто приймали ухвали про закриття питних закладів, що багатьма сучасниками [напр. REF_Ref210635150 \r \h * MERGEFORMAT 892. С.1070-1071] і більш пізніми дослідниками сприймалося як підтвердження прагнення до тверезого життя. Але мотиви цих ухвал були різні. Місцеві багатії були зацікавлені в закритті державних питних закладів для того, щоб проводити самостійну підпільну торгівлю спиртними напоями. Закриття питних закладів за приговорами громад часто, навпаки, призводило до зростання пияцтва [364. Арк.24].

Проблема пияцтва мала досить виражений соціальний аспект. Розмір витрат на придбання спиртного в бюджеті селянських господарств знаходився в прямій залежності від їхнього господарського становища. І.Х.Озеров прийшов до висновку, що чим менше було в селян землі, тим більше вони пили [832. С.76]. На селі була чітка диференціація – заможні й бідняки пили багато, хоча і з різних причин, а середняки – вкрай помірковано. Побутовому пияцтву були піддані, насамперед, соціальні низи села – бідняцькі і малопотужні господарства. Пияцтво заможного селянина служило в селі предметом заздрості: «От він п'є, а все в нього є». Одні пили, тому що могли собі це дозволити, то інші від життєвої неупорядкованості. Вважалося, що в голодні роки збільшується споживання горілки [див. 1107]. Але статистика показує, що навпаки. Так в Подільській губ. в 1912 р. було продано спиртних напоїв на 10827 відер менше, ніж в 1911 р., що пов'язувалося з гіршим урожаєм [902]. С.А.Первушин доводить, що з підвищенням урожаю підвищується і споживання алкоголю на душу населення. Та в неврожайні роки споживання алкоголю стає більш «безалаберним», більш «поривчастим», набуває «нервозного» характеру. Зростання злочинності в цей час створює ілюзію підвищення споживання алкоголю, тоді, як насправді, воно знижується [475. С.179].

Вживання алкоголю варто розглядати як традицію сільського побуту. Це проблема багатопланова, оскільки в ній знайшли своє відображення соціальний, господарський, культурний і моральний стан населення. Основними споживачами горілки були міста, споживання спиртних напоїв великих міст у 4-4,5 рази було більше за селянське. Селянам був притаманний не соціальний, а побутовий обрядовий алкоголізм [1570. С.74-75]. Та в умовах втрати соціальних орієнтирів, маргіналізації суспільства, алкоголізація населення виступала цілком закономірним наслідком змін. «– Люди сильно пили тоді? – Пили. П'яниці були і землю попропивали» [810. С.11]. Пияцтво розповсюджувалося навіть на дітей. «У всьому, звичайно, винні батьки, які з дітьми заходять в шинок і пригощають їх спиртними напоями. В результаті діти самі відвідують шинки, де міняють яйця, борошно і т.п. на спиртні напої», – писала газета «Подільнин» [944].

Молодь першою відчула на собі вплив соціальних змін, що торкнулися села. Вона мала ряд «переваг» порівняно зі старшим поколінням – більше шансів одержати якусь освіту, можливостей піти в місто, на заробітки. На заробітках в Південних губерніях, в панстких економіях молодь – хлопці й дівчата жили без всякого нагляду, що призводило до розпущеності [662. С.963-964]. Молодь тягнула з батьків кошти на міську одягу, випивку та розваги, наносячи часом значної шкоди господарству [577]. Вона повсталала проти влади родини і добропорядного суспільства, всіляко виражала своє невдоволення традиційним укладом життя – порушуючи суспільний порядок, глумлячись над владою, богохульствуючи тощо [2067. С.69]. Сучасники зазначали, що сільська молодь, яка виростила «в епоху політичної розрухи», побувала на відхожих промислах і «вкусила виворіт міської культури», не мала стійкого світогляду. «Нестримувані велінням релігійно-морального обов'язку, – писав у 1913 р. київський свящ. Ф.Павловський, – сільські хлопці віддаються іноді нестримному розгулу, супроводжуваному, завдяки неминучій у цих випадках випивці, проявами того, що прийнято називати хуліганством. Найбільш засмучує в цьому відношенні, це ... згубна «воля» від моральних обов'язків, яка поєднується з нездійсненими вимогами та запитамі» [851. С.129-1130]. Свящ. М. Галкін писав: «Розгульною і безшабашною робиться молодь. Кожен день дає все нові й нові докази самого дикого і нічим нестримуваного хуліганства» [492. С.605].

Починаючи з другої половини XIX ст. у всій Європі, а потім і в Росії спостерігається колосальний, несподіваний стрибкоподібний ріст народонаселення. Для сільського населення був характерний доіндустріальний тип відтворення із значною долею молодих поколінь і невеликою – літніх. За переписом 1897 р. люди до 30 років складали до 65% населення Російської імперії. Тобто відбувалося омолодження населення. Для патріархальних соціумів і патерналістської державної системи в цілому будь-яке порушення демографічного балансу і, особливо, різке зростання частки молоді в населенні країни може мати дестабілізуючі наслідки. Для країни з переважним селянським населенням, котре страждає від малоземелля (точніше від переконаності в недостатчості землі), вони ставали вибухонебезпечними. Елементи т. зв. юнацької деструктивності стали глобальним фактором. Для Росії найважливіше значення мало те, що юнацька деструктивність поєдналася з аграрним перенаселенням. Фактори патерналістського стримування перестали діяти. В губернаторських звітах початку XX ст. можемо бачити, що покоління людей, яким за 60 років, поводилося по старинці спокійно, ті, котрим за 40 залишалися роботящою верствою, а молодь виявилася позбавленою будь-яких авторитетів у середовищі, до якого вона належала [1193; 1197. С.17]. Демографічна ситуація, аграрне перенаселення, об'єктивно призводили до конфлікту батьків і дітей на ґрунті розподілу земельних наділів. Пияцтво, хуліганство, франтівство молоді сприймалося як демонстративний виклик традиціям і звичаям старшого покоління.

Різка пішла вгору крива сільської злочинності, насамперед, за рахунок майнових злочинів і злочинів проти особистості. Зростає рівень злочинності, насамперед, серед молоді. Рівень злочинності виріс на 35% між 1900 і 1910 рр.; злочинність неповнолітніх зросла за той же період на 112%, причому особливо швидко її ріст відбувався після 1906 р. Рівень злочинності зростав набагато швидше в сільських районах, ніж у містах, хоча за абсолютними цифрами місто передувало [2067. С.68]. Б.М.Миронов вважає факторами зростання злочинності в пореформений період звільнення від кріпосництва

й ослаблення державного і корпоративного контролю над окремою людиною, руйнування селянської общини і міської корпорації, ослаблення суспільного контролю над поведінкою індивіда. Не бідність, а підвищення ролі багатства в системі цінностей, прагнення розбагатіти в будь-який спосіб, не виключаючи кримінального, часто служило мотивом злочину [1647. С.94-95]. Зіткнення різних ціннісних орієнтацій, традиції і модернізму завжди призводить до зростання злочинності [1642. С.40].

Якщо подумати про те, – пише Р.Пайпс, – у яких лещатах тримали селянина примхлива воля хазяїна і трохи менш примхлива воля природи (сили, які він погано розумів і які він ніяк не міг контролювати), то нічого дивуватися, що улюбленою його мрією було зробитися абсолютно, безвідповідально вільним. Він називав цей ідеальний стан волею. Воля означала повну неприборканість, право на буйство, гулянку, підпал [1749. С.206]. В.Белінський свого часу писав: «У понятті нашого народу свобода є воля, а воля – бешкетництво. Не в парламент пішов би звільнений народ, а в шинок побіг би він, пити вино, бити стекла і вішати дворян, що голять бороду і ходять у сюртуках, а не в зипунах» [426. С.46-60].

Існують численні свідчення швидкого морального розкладання широких мас у цей період. Руйнувався патріархальний побут села, який освячувався релігійними, общинними та сімейними традиціями. Наслідком цього, як писала, наприклад, газета «Подолія» в 1913 р., було пияцтво, хуліганство, розпуста, шлюбна зрада, вбивства. Невизнання власності за поміщиками перейшло в частини селян у неповагу до власності своїх же селян-сусідів, пропивання або програш у карти худоби, землеробських знарядь, своєї землі [1240. С.154]. Падала моральність серед молоді, з ростала кількість незаконнонароджених дітей [REF _Ref238006455 \r \h * MERGEFORMAT 662. С.963-964]. Сільський сход с. Савинок Сосницького повіту Чернігівської губ. констатував зростання хуліганства серед молоді, буйства, сварок в сім'ях, продажі землі за безцінок і зубожіння внаслідок пияцтва тощо [364. Арк.25 зв.]. «Соціальні умови життя і вікова непроглядна народна п'яма створила те явище, котре вірніше за все визначити як здичавіння села. ... Моральність села падає з жахливою швидкістю, селянське населення або передчасно мре, або вироджується», – писав в 1913 р. свящ. М.Галкін [492. С.605]. В 1917 р. свящ. В.Нікольський писав про «розвал села, який виражається в занепаді віри, розвитку хуліганства, повальної втечі до міста і т.п.» [809]. Була підірвана культура поведінки, порушений етичний образ людини, процес десоціалізації наростає, що сприяло створенню нових умов для розвитку злочинності в нижчих шарах російського суспільства [1889. С.61, 64].

Щоправда, з початком світової війни ці прояви на деякий час притихли. Багато в чому це було пов'язано з запровадженням «сухого закону». Припинення продажу алкоголю, відхід на війну частини населення, позитивно позначилося на житті села: зростали заощадження, зменшилося злодійство, грабежі, хуліганство, бійки, пожежі тощо. На селі не тільки знизилася злочинність, а й зменшилася кількість соціальних конфліктів. Глави сімейств стали брати активну участь в сільських сходах і більше не дозволяли куркулям маніпулювати ними за допомогою алкоголю [690; 1600. С.152-157; 881; 1789. С.95; 963; REF _Ref212778047 \r \h * MERGEFORMAT 965; 1027 та ін.]. В церковних виданнях зазначаються зміни в парафіяльному житті: протверезівши, народ став побожнішим [823. С.477-478; 824. С.524-530].

З початку війни й до середини 1915 р. у масовій свідомості й соціальній поведінці селян поступово взяли гору елементи стабільності: покірність волі провидіння, влади, начальства. За невиробленістю інших сакральних символів формула «За Віру, Царя й Вітчизну», визнана за своєрідний політичний ритуал, продовжувала освячувати участь селян у подіях. Стабілізуючими факторами стали також гарні врожаї 1914 і 1915 р., видача казенного пайка сім'ям солдатів, організація суспільної допомоги родинам, що втратили годувальників, зростання цін на сільськогосподарську продукцію. В роки війни посилювався інтерес до газет, з яких селяни дізнавалися про хід воєнних дій. При чому, селяни ставилися до газетних повідомлень не критично, сприймаючи все на віру, в чому проявилася «сакралізація друкованого слова». Хоча основним джерелом інформації залишалися чутки, часто неймовірні й безглузді [REF _Ref212783867 \r \h * MERGEFORMAT 474; 742; 863; REF _Ref212778047 \r \h * MERGEFORMAT 965; 1004; 1083 та ін.].

Але вже незабаром ситуація перемінилася. В журналі «Вісник поліції» за 1916 р. писалося: «На зміну переможеному «зеленому змієві» з'явився новий ворог народу. З усіх боків з провінції приходять сумні відомості про те, що хвиля азарту сильніше й сильніше захльостує село. Селяни програють не тільки гроші і речі, бували випадки, що програвалася земля. Жадібні до наживи і нерозбірливі в засобах люди користуються захопленням населення азартом, щоб остаточно обібрати його. Зло це приймає такі розміри, що уряд звернув увагу на необхідність боротьби з ним Міністерства внутрішніх справ» [801. С.131]. «Сухий закон» мав наслідком «самогонний бум» [915; 994], хуліганство, яке вже стало звичним для села явищем, не припинилося і в роки війни, не зважаючи на посилення покарань. Стала наростати кримінальна злочинність. До цього додалися ще й наслідки війни: у населення стало більше зброї [340], з'явилося дезертирство. В грудні 1916 р. Катеринославський повітовий справник писав, що дезертири здійснюють крадіжки, убивства, наводять паніку на мирних жителів [95. Арк. 1-1 зв.].

Перехідні процеси розузгоджують, деструктують попередню жорстко відлагоджену систему регуляції поведінки індивіда, взаємовідносин індивіду і соціуму, що породжує в цей перехідний період гігантську стихію нестабільності, тотального соціального дисбалансу, здатного викликати буквально «війну всіх проти всіх» [1527. С.64]. Модернізація в Росії прискорила розкол суспільної свідомості, внесла дисонанс у традиційну систему уявлень про світ, добро і зло, честь і справедливість, що складалася віками. Будь-які кардинальні реформи ведуть до руйнації традиційного укладу життя, отже, руйнують і соціально-психологічні стереотипи, без яких суспільство існувати не може. Традиційні стандарти мислення, поведінки, людських взаємовідносин втрачають в очах селян свою безумовність, абсолютність, незаперечність. Коли духовним цінностям традиційних культур завдає удару сучасна цивілізація, люди втрачають зміст свого життя, їхня соціальна організація розпадається, а самі вони морально розкладаються (для позначення цих явищ іноді використовується термін акультурація). Виникають, говорячи словами В.Розанова, «колосальні порожнечі культурного смислу» [926. С.3]. Відбувається, використовуючи термінологію М.М.Бахтіна, карнавалізація свідомості – період, коли відбувається поширення і засвоєння нових уявлень і нових смислів.

Стають помітні зрушення в селянських поглядах, особливо молодого покоління. Ці зміни виражалися в не настільки суворій набожності, у меншому схильнні перед традиціями і владою, у більшому занепокоєнні й у меншій прихильності не тільки до землі, але і до самого життя [1750. С.134-135]. З появою шкіл, розвитком залізничного сполучення життя селян стає менше замкнутим. Розширенню контактів з зовнішнім середовищем сприяло і те, що все молоде чоловіче населення (за винятком старших синів у сім'ї) відбувало загальну військову повинність, котра відривала на 6 років від рідного середовища. Все це сприяло виникненню нового покоління селян, що не знало кріпосництва, більш освіченого, більш відкритого, більш незалежного і «фрондуєчого» [1225. С.31]. За зовнішніми проявами: показним безбожництвом, франтівством, критикою влади угадувалося більше. Те, що ще вчора було винятком, ставало явищем повсякденного життя села.

Г.Успенський в циклі нарисів писав про розкріпачених від громадських уз колишніх селян, що стають в нових умовах шахраями, експлуататорами і навіть найманими вбивцями. Письменника вражає цілковита безвідповідальність цих розкріпачених індивідів, свобода від всяких моральних обмежень і повне невігластво в питаннях моральності. Це люди, які намагаються жити «своїм розумом» і «своїми засобами». І розум, і «засоби» ці виявляються дуже жалюгідною підмогою. Відпадання мас людей від усталених систем колективних уявлень породжує занепад моралі, зростання злочинності, пияцтво, хуліганство, безглузду жорстокість. «Мені здається, – пише Успенський, – що селянин живе, підкоряючись лише волі своєї праці. А оскільки ця праця вся залежна від різноманітних законів природи, то й життя його різноманітне, гармонійне і наповнене, але без всякого з його боку зусилля, без всякої своєї думки... Вилучити з цього життя, гармонійного, але такого що підкоряється чужій волі, хоч крапельку, хоч піщинку, і вже утворюється порожнеча, яку треба замінювати на свою людську волю, свій людський розум... але це так важко! так болісно!» [1028. С.215]. І ось з селянина, «викинутого розладом сільського духу і побуту», виходить людина, в якій письменник бачить «готового підкорятися в чужому йому середовищі всіляким впливам з наївністю дитини, яка не має можливості знати і розуміти, що в цих умовах зло і що добро». «Свого в частині переконань і моральності у нього немає нічого, хоч шаром покоти. Це – абсолютно порожня посудина, яку можна наповнити чим завгодно» [1033. С.412-413]. Маргінал – це особистість, яка «вже втратила себе» у «традиційному» суспільстві і «ще не знайшла себе» у суспільстві «сучасному». Доки носій традиційної культури знаходиться у сфері конкретних ситуацій, передбачених його культурою, він вільно оперує всім набором конкретних способів поведінки, отриманих у спадок, але, потрапляючи до нової обстановки, виявляється цілком безпорадним. Тут непридатні старі правила поведінки, а трансформувати їх, перегрупувати, людина не може, оскільки не має чітко сформульованих *принципів* – правил породження не вчинків, а способів поведінки [1449. С.25].

О.С.Ахієзер вважає, що моральний занепад був результатом і формою розпаду давніх цінностей і спроб відшкодувати їх поміркованим утилітаризмом, що набував форми хуліганства, стягництва і прямого саботажу [1143. С.322]. Він наводить численні свідчення наростання морального занепаду на селі, як і в усьому суспільстві, пояснюючи це, головним чином, негативною реакцією на значимі зміни, особливо на ті, що загрожують зрівняльності, пануванню натуральних відносин та апеляцією

революціонерів до культурного низу. На наш погляд, діяльність революціонерів в цьому плані взагалі мала другорядне значення. Головною причиною подібних явищ була саме модернізація, котра руйнувала традицію, проникнення капіталістичних відносин у село, формування індивідуалістичної моралі, яка набувала спотворених форм. В 1910 р. Ленін писав в зв'язку зі смертю Л.М.Толстого: «Його безперестанне викриття капіталізму передає весь жах патріархального селянства, на яке став насуватися новий, невидимий, незрозумілий ворог, що йде звідкись з міста чи звідкись з закордону, що руйнує всі «підвалини» сільського побуту, що несе з собою небачене розорення, убогість, голодну смерть, здичавіння, проституцію, сифіліс – усі нещастя «епохи первісного нагромадження», загострені в сто разів перенесенням на російський ґрунт найновітніших прийомів, вироблених паном Купоном» [713. С.21]. «Знищіть традицію, і ви позбавите соціальний організм його захисного покриву і приречете його на повільний неминучий процес умирання», – писав Б.Маліновський [цит. за 1942]. Тож не дивно, що у селян час від часу проявлялася ностальгія за «старими добрими часами»: «Жили ми собі в глушині, займалися лише господарством. Сіяли пшеницю, ячмінь. Коли випадав урожай, дякували Бога і були ситі» [REF_Ref212744422 \r \h * MERGEFORMAT 660. С.344]. «В старину, говорять, все було краще, простіше» [1065. С. 646].

Численні матеріали вказують на трансформацію масової свідомості й тенденції ментальних зрушень, які були проявом кризи традиційної системи цінностей селянства під впливом модернізації. Глибокі протиріччя пронизують усю структуру і зміст культурних цінностей, саме розуміння умов, засобів і цілей людського життя, діяльності, спілкування, глибокі зрушення відбуваються в розумінні сакрального і профанного, традиційного авторитету політичної влади, звичаєвого права і юридично оформленого закону, локальних територіальних структур і держави, ролі і цінності окремої особистості та багато в чому іншому. Вбачається, що ці зрушення значною мірою впливали з самого укладу селянського життя та особливостей селянської ментальності. Елементи нового у свідомості сполучалися як з видозміненими, так і з ізоморфними соціальній архаїці формами традиційного менталітету. При цьому зберігається стійкість архетипів селянської ментальності, тому нові тенденції були не здатні зруйнувати традиціоналістські парадигми свідомості, існували паралельно й у взаємодії з ними.

Розділ 3. Селянська економіка

3.1. Стан селянського господарства на початку ХХ ст.

Згідно Д.Торнеру, для того щоб називатися «селянською», економіка повинна бути насамперед сільськогосподарською. Торнер визначив селянські економіки як такі, у котрих переважає сільське господарство як у масі продукту, так і в чисельності самодіяльного населення. Типовою виробничою одиницею постає сімейне селянське господарство з подвійною орієнтацією: на власне споживання і на більш широкий світ поза селом. Першою турботою виробничої одиниці в селянській економіці є вирощування продовольчих культур для власного споживання. Але це не може бути єдиною її турботою. За визначенням, ці виробничі одиниці існують у державі і пов'язані з містами. Отже, хочуть вони того чи ні, вони повинні підтримувати державу, міста, місцеву знать. Необхідною умовою він вважає наявність територіальної держави і відокремлення міста від села. За селянської економіки селянство як група залежна від інших і існує для того, щоб його експлуатували інші. У дійсності, чи в уяві, чи в обох випадках одночасно селяни являються молодшим чи «підлеглим» станом, що існує для експлуатації з боку всіх тих, хто в цьому зацікавлений. Сам по собі жоден з цих елементів не буде достатнім для визначення того, чи є дана економіка дійсно селянською. Усі ці ознаки повинні бути зібрані воедино і повинні бути співвіднесені з економікою всієї країни. Як зразок селянської економіки Д.Торнер називає, зокрема, царську Росію [1948. С.79].

За даними першого Всеросійського перепису населення 1897 р., до селянського стану належало 93 млн. чол. (74%). З них 7 млн. чол. постійно проживали в містах, де вони становили 43% населення [див. 856]. У сільській місцевості в 50 губ. Європейської Росії проживало 81,4 млн. селян, але з них займалися сільським господарством тільки 69,4 млн., або 74%. Інші 12 млн. вважали своїм основним заняттям торгово-промисловою або іншу діяльність, тобто вони перестали бути селянами-хліборобами. До 1905 року вже 17 млн. селян не займалися сільськогосподарською працею [див. 1806].

Щодо України наводяться розрізнені, часом досить відмінні цифри, котрі не завжди коригують між собою. Так, за даними О.Подвинського, на 1 січня 1913 р. на Україні мешкало 27393 тис. осіб, з яких 5040 тис. міського та 22353 тис. сільського населення [874. С.175]. Посилаючись на дані Центрального статистичного управління Міністерства внутрішніх справ О.П.Реєнт наводить цифри: населення дев'яти українських губерній у складі Російської імперії становило на 1 січня 1914 р. 32638,6 тис. осіб, і з них у сільській місцевості – 27682,4 тис., або 84, 81% населення [1824. С.94; 1829. С.116]. За даними авторів монографії «Очерки развития социально-классовой структуры УССР» в 1917 р. з 31214,5 тис. населення дев'яти українських губерній до селян відносилося 24237,5 тис., або 77,7%. Сільське господарство залишалось основною сферою занять для 7220,2 тис. бідняків, 6633,8 тис. середняків і 3631,0 тис. куркулів [1742. С.34, 45], тобто всього 17485 тис. чол. За різними даними фонд придатної для сільськогосподарського використання землі сягав 40 млн. дес. Площа посівів при цьому постійно зростала і становила близько 20 млн. дес. [див. 414. С.7; 415. С.3; 517. С.6; 1829. С.120 та ін.].

Росія була класичним прикладом країни дрібних селянських господарств. В Росії більш, ніж в інших європейських країнах, селянське землеволодіння переважало над приватновласницьким. Сільське господарство України не вирізнялося наявністю великих земельних латифундій. У 1905 р. дві третини господарств мали від 10 до 20 дес.

землеволодіння, від 30 до 50 дес. мали не більше 5% господарств, від 100 до 200 дес. – понад 4%, а понад 1000 і більше десятин зосереджували близько 1% [1621. С.19].

Існує значна розбіжність статистичних даних щодо чисельності селянських та поміщицьких господарств, їх розмірів та землеволодіння. Розбіжності пояснюються неспівпаданням понять «володіння» і «господарства» на селі [1046. С.86]. Виходячи зі статистичних даних і підрахунків дослідників [див. 516. С.33; 561. С.15; 1742. С.29-30; 891; 1824. С.194-195; 1829. С.116-119; 1838; 1851. С.20; 1957. С.16; 2008. С.55-57 та ін.] можна вважати, що в 1916-1917 рр. в українських губерніях нараховувалося приблизно 3,5-4 млн. селянських господарств, питання ж які господарства можна вважати поміщицькими і яка їх чисельність (за різними підрахунками від 35,2 тис. [1742. С.29-30] до 229173 [1824. С.194-195; 1829. С.116-119]) залишається до кінця не вирішеним.

Протягом пореформеного періоду йде постійне скорочення поміщицького землеволодіння. Процес зменшення дворянської власності йде так енергійно, що можна з певністю передбачити в недалекому майбутньому майже цілковите зникнення дворянської земельної власності, яка зосередиться в руках інших станів і почасти в руках дуже великих власників-дворян, – писала в 1905 р. газета «Хуторянин» [768]. Починаючи з 1906 р. поміщики стали інтенсивно позбавлятися частини своїх земель. Зменшувалися не лише кількість великих землеволодінь, а й сам розмір землеволодінь [648. С.20-21].

Селянське землеволодіння складалося з двох різних елементів: надільного та приватного – тобто покупних земель. Надільні землі становили тільки частину землекористування селян. За підрахунками А.Є.Лосицького, на 1912 р куплена земля становила 25% до надільної, а в окремих губерніях – значно більше. На 100 дес. надільної землі доводилося купленої в Таврійській губ. – 61 дес., Катеринославській – 55 дес., Херсонській – 48 дес. [746. С.15]. Селянське землекористування безперервно зростало за рахунок покупки та оренди землі. Як зазначають дослідники, сьогодні практично відсутня інформація про те, в чий руки, чому і в якій кількості переходила земля, починаючи від скасування кріпосного права у 1861 р.; як вона розподілялася за категоріями власників на період повалення самодержавства [2046. С.99]. Поміщицьке землеволодіння постійно зменшувалося, особливо під час Першої світової війни. Дослідниками робиться припущення, що більша частина земельного фонду як в Україні, так і в Російській імперії в цілому опинилася в руках селян задовго до повалення самодержавства [2045].

Незважаючи на те, що питома вага селянського землеволодіння постійно збільшувалась, а поміщицького зменшувалась, земельний голод наростав. Це було спричинене тим, що збільшення селянського землеволодіння відставало від зростання населення. Наростала тенденція до дрібніння земельних наділів. В середньому подушний наділ зменшився з близько 3 дес. в 1861 р. до близько 1,5 дес. на початку ХХ ст. Близько половини господарств мали наділи, які не перевищували 5 дес. Зростала чисельність малоземельних, безземельних та безпосівних господарств [див. 1043. С.15-17; 1087. С.10; 1214. С.12-13; 1241; 1356. С.103; 1375. С.32; 1409. С.392; 1563. С.29; 1852. С.27; 1868. С.160 та ін.]. У землезабезпеченні мали місце значні регіональні відмінності [див. 476. С.18; 478. С.49; 648. С.21; 865; 891. С.195; 1829. С.19; 1931. С.38; 2083. С.61-62 та ін.]. Надільні землі забезпечували продовольчі та кормові потреби своїх власників та давали деякі надлишки лише у Таврійській губ. У Катеринославській та Волинській у населення

вистачало зерна для харчування і частково для корму худобі. У решті губерній хліба, що збирався з надільних земель, було недостатньо навіть для харчування [476. С.18]. Якщо ж враховувати, що земельна власність концентрувалась у руках відносно невеликої групи, то картина забезпечення продовольством з надільних земель виглядатиме ще гірше.

В основній масі селянське землеволодіння було дрібним, але протягом пореформеного періоду відбувалось розшарування господарств. На селі існувала досить значна майнова диференціація. Різниця у доходах і забезпеченні матеріально-технічною базою між полярними групами села була багаторазовою. За твердженням М. А.Рубача, частина куркулів не тільки не поступалася класичним поміщикам, а й значно переважала їх розмірами землеволодіння та прибутками [1851. С.23]. За підрахунками І. Хмеля з 4223668 селянських дворів 2431147 або 57,6% належало до бідних, у розпорядженні яких знаходилося 11,5% земельного фонду; 1273052 (30,1%) – середніх, яким належало 22,2% землі; 519439 (12,3%) – заможних, яким належало 29,6% земельної площі [2008. С.54-55]. При чому ця диференціація по різному проявлялася в різних регіонах. Найбільша диференціація була в Південному регіоні, найменша – на Правобережжі [див. 1409. С.387; 1416. С.13-14; 1563. С.29; 1742. С.46; 1851. С.13, 20, 23, 322; 1959. С.23; 2008. С.54-55 та ін.].

Дослідники також вказують на умовність поділу селянства на три групи [518. С.41; 1529. С.14; 1851. С.12; 1087. С.10 та ін.]. Селянські господарства не становили собою економічно стабільну масу, вони відзначалися високою мінливістю і рухливістю, існувало багато перехідних станів. Принципи ведення господарства були приблизно однаковими в різних групах господарств. Ефективність використання праці й капіталу була досить низькою. Основна частка валової та чистої продукції залишалась всередині господарства, на ринок йшла порівняно невелика частина прибутку господарства.

Значна частина безземельних селян за рахунок оренди землі, промислів, бджільництва, рибальства тощо могли вести цілком прибуткове господарство [1357. С. 203-204]. Серед господарств, котрі не мали власної ріллі, були й заможні [1108. С.181]. Сільськогосподарська праця на землі не була єдиним джерелом існування селян. Більшість селянських сімей займалися різноманітними видами діяльності, які включали в себе і сільське господарство, і домашнє виробництво [810. С.40-41]. «[Батько] був землевласник, мав до десятини. Був як бідняк, а жив непогано, бо промисел рибний був. І садки були, в кожного сад» [810. С.58]. «Були такі, що і землі не мали, а жили краще, ніж той, що землю мав, – комерцією зацікавились» [810. С.112]. З іншого боку, наявність значної кількості землі ще не означала заможності: «В нього землі багато. Він ходив у черевиках, куркульом звався, а хата низька, і спав, не роздягаючись – сусіди казали. Не зводив кінці з кінцями, бо землі багато, а робить нікому, бо треба наймать і заплатити» [810. С.89]. «Получалось, значить, у нас хватало землі, але ж ми її не обробляли, не дужали оброблять» [810. С.90].

Полегшити земельну нестачу селяни намагалися шляхом оренди. Оренда мала переважно споживчий характер. В більшості випадків це була короткострокова оренда, терміном на один рік – найбільш згубна для сільського господарства [478. С.54]. Часто саме вона ставала чи не єдиним джерелом існування найбідніших селян. До оренди вдавалися і багаті господарства, 40% орендного фонду перебувало в руках заможних селян [1414. С.22]. З їх боку оренда мала підприємницький характер. Втім, з початку ХХ ст. земельна площа, яка орендувалась селянами, скорочувалася внаслідок посиленої

ліквідації великого землеволодіння, коли в першу чергу розпродувалися ті маєтки, які не вели власного господарства і здавали землю в оренду. Зростала здача в оренду землі самими селянами. Землю здавали головним чином ослаблі, близькі до розорення незаможні господарства [1931. С.66]. Здавали землю в оренду також заможні господарства, часто заможні орендарі займалися суборендою [1108. С.180-181; 1412. С. 24]. При цьому орендні ціни постійно зростали, настільки, що це не відповідало продуктивності сільського господарства і обумовлювалося не прибутковістю землі, а, головним чином, селянським малоземеллям. Зростанню орендних цін сприяли всілякі посередники. Поміщик здавав землю в оренду заможним селянам, а ті здавали біднішим селянам за підвищену плату дрібними наділами на невеликий термін. Ціни за оренду на 1 рік в 1,5-2 рази перевищували ціни за довгострокову оренду. Часто нові власники з заможних селян, до яких переходили поміщицькі землі, підвищували орендні ціни в 2-3 рази, тому що прагнули вижати з купленої землі все можливе [1243. С.130; 1022. С.212; 1933. С.84; 1069, 2047. С.65 та ін.]. Оренда землі з економічної точки зору, була для селянина маловигідною, а часом і збитковою. Більшу грошову винагороду селянину давала праця по найму. Однак він волів орендувати землю, нехай і на невивідних для себе умовах, заради існування в якості незалежного хазяїна. Дрібна селянська оренда гальмувала розвиток продуктивності сільського господарства. Селяни застосовували звичні примітивні прийоми обробітку землі: пізній пар, мілка недбала оранка, посів засміченим насінням. Селянин-орендар не тільки не провадив якихось поліпшень землі, а навпаки, по-хижацькому експлуатував передану йому землю. Урожайність була низькою і селяни не могли сплачувати оренду. Поміщики поступово переходили до самостійного ведення господарства, підвищували орендні ціни, відмовлялися від селянської оренди. А це, в свою чергу, посилювало селянське малоземелля, ставало приводом до селянських заворушень [108. Арк.3-3 зв., 7, 36, 106-107 зв., 137-138; 114. Арк.1-1 зв.; 829. С.27-28; 1933. С.82-83 та ін.].

Внаслідок малоземелля знижувалася продуктивність праці в селянському господарстві. На кожну одиницю орної площі в середняцьких і бідняцьких господарствах витрачалося в 1,5-2 рази більше людської робочої сили, ніж у заможних. Під впливом скорочення орної площі прогресивно зростали витрати виробництва на десятину внаслідок падіння продуктивності праці. Прибуток від землеробства на десятину прогресивно зменшувався в міру зменшення його розмірів. Дрібне селянське господарство оберталось в замкненому колі простого відтворення [828. С.166; 829. С.9; 1931. С.123-126].

Наслідком малоземелля та демографічного вибуху було вивільнення значної маси робочих рук. Аграрне перенаселення вважається однією з найхарактерніших ознак господарського стану села у пореформені десятиліття. Зі зменшенням площі посіву відносно зростає кількість робочих рук для його обробітку. Для життєдіяльності дрібного одноосібного господарства потрібно було залучити до господарства максимум робочих рук, бо воно трималося саме ручною працею його членів. Вимоги господарства диктували селянській молоді необхідність досить рано брати шлюб. Висока народжуваність на селі утримувалась не тільки через консервативні звичаї, але й з причин суто економічного характеру. Без дітей у робочому віці трудове селянське господарство ніколи не досягало заможності, нестача робочих рук обмежувала можливості його росту. Більш високий коефіцієнт народжуваності був у бідніших сім'ях

[1434. С.82-83]. Тут виходить свого роду замкнуте коло: для того щоб краще жити потрібно більше землі, а для того, щоб її обробляти, – більше робочих рук. Але збільшення кількості робочих рук зменшувало кількість землі на людину, зменшуючи тим самим рівень життя.

Окремі дослідники зазначають, що аграрне перенаселення – поняття досить відносне. На їх думку, твердження про перенаселення правильне з точки зору раціонального використання праці. Та при цьому не враховується низька техніка землеробства, за якої праця «розпилюється», не може бути регулярно та рівномірно розподіленою за галузями і за часом; упускається з виду весь цикл домашніх робіт, заняття ремеслом, різними промислами й т.п. [2048. С.91]. Подібні зауваження можна вважати цілком слушними, але вони лише підкреслюють особливості селянського способу життя та праці, не заперечуючи самої проблеми аграрного перенаселення.

Більшість дослідників визначають кількість надлишкового сільського населення в довоєнній Росії понад 40% [див. 632. С.6-10; 1053. С.237; 1233. С.12-13; 478. С.73; 1646. С. 474]. Надлишкова робоча сила – аграрне перенаселення – це прихована форма безробіття. Це не були безробітні селяни, але вони виконували роботу, з якою могли впоратися і без них [1646. С.474]. Особливо гостро відчувалась ця проблема в бідних господарствах, де, в зв'язку з малою землезабезпеченістю, запаси робочої сили значно перевищували їх трудоємкість. Для цих верств селянства, праця яких мало себе виправдовувала, які не мали достатньо робочої худоби та інвентарю і не могли добре обробляти свої земельні наділи, сільське господарство і землеробство все менше стають джерелом існування [632. С.4-6, 21]. Робота і відповідно прибутки розподілялися між всіма, внаслідок чого знижувався рівень життя, погіршувалося харчування.

Робочих рук для мізерних наділів землі було більш ніж достатньо, але дорослі селяни-чоловіки часто були змушені вдаватися до заробітків, а вели домашнє господарство і обробляли землю жінки, старі, підлітки [828. С.166; 829. С.9]. Низька рентабельність селянських господарств у сполученні з необхідністю сплати податків робило сторонні заробітки практично неминучими. Майже 60% селян з метою утримання господарства шукали додаткових заробітків. Малоземельні та безземельні селяни працювали по найму у поміщиків, колоністів, на цукрових заводах, у більш заможних селян, наймалися на сезонні роботи в Південні регіони тощо. Селяни наймалися на різні роботи і на різний термін, в основному це була короткострокова, сезонна, поденна робота [див. 1337]. В більшості наймити у багатих селян працювали не за гроші, а за відріток хліба, палива, реманенту, які позичалися взимку або весною. Баланс трудових сил мав позитивне сальдо, тобто продавали власної робочої сили більше, ніж використовували найманої. Але у міру підвищення заможності господарств відчуженість робітників господарства на заробітки поза господарством знижувалась [1529. С.14]. В українських губерніях на початку ХХ ст. дослідники нараховують від 1,8 -1,9 млн. до 5 млн. (з урахуванням членів їх сімей) сільського пролетаріату [див. 1233. С. 12-13; 1408. С.404; 1742. С.34, 36 та ін.]. Ні кустарна, ні фабрично-заводська промисловість не могли значно пом'якшити гостроту проблеми надлишкової робочої сили.

Південний регіон відчував нестачу робочої сили. Землеробські райони Півдня притягували до себе вихідців з інших губ., де заробітки під час польових робіт були в декілька разів нижчі. Ця ситуація не змінилася до початку світової війни. Одна Херсон

ська губ. потребувала 150 тис. прийшлих робітників. Тільки в південні райони німецького землеволодіння щорічно прибували з Полтавської губ. понад 100 тис. селян [1829. С.119]. Але ця нестача робочої сили мала сезонний характер і не знімала проблеми аграрного перенаселення в Південному регіоні. Праця прийшлих робітників викликала незадоволення та ворожість місцевих селян, для яких вони були конкурентами. «Поліщук» та «полтавець» для Херсонщини були не тільки географічними термінами, але й принизливо-презирливими прізвиськами [1689. С.30].

В якості найманих робітників селяни мали прибуток, який перевищував те, що вони одержували з надільної землі при звичайному селянському господарстві. За розрахунками А.С.Єрмолова, на своїй землі селянин одержував з десятини 9 руб. 35 коп., а з оброблюваної ним власницької землі – 17 руб. [556. С.53]. Імовірно, міністр завищив заробітки батрака (С.М.Прокопович писав, що висновки Єрмолова прямо суперечать дійсному стану села [898. С.61]), та вони були значно вищими чистого доходу від селянської праці. Консервативний економіст-аграрник А.А.Салтиков видав у 1906 р. книгу де доводив невідповідність для селян вимагати в поміщиків землю замість того, щоб найматися в батраки [951]. Урядові кола також дотримувалися думки, що відчуження приватновласницьких земель не збільшить селянські статки, а, навпаки, розорить всю державу й прирече саме селянство на повну убогість і навіть голод. Більш забезпечені селяни позбавляться частини своєї землі, малоземельні отримують незначне збільшення. Все селянство втратить заробітки у власницьких економіях і, отже, значної частини одержуваних ним коштів [898. С.55, 60-61]. Знищення заробітків від роботи на поміщика, вказували О.А.Кауфман та О.І.Чупров, привело б до істотного скорочення продуктивних сил країни [див. 1458. С.18].

Ринкові умови сприяли інтенсивному розвитку сільського господарства, тобто обробітку більшої площі при мінімальній затраті живої праці на одиницю виробленого продукту. Внаслідок цього величезна кількість робочих рук, яку постачало сільське населення, залишалась невикористаною [1931. С.14]. З іншого боку, аграрне перенаселення було необхідною умовою існування великих сільськогосподарських підприємств капіталістичного типу. Їх рентабельність значною мірою базувалася на дешевизні робочої сили. Коли в умовах Першої світової війни надлишок робочої сили зменшився, поміщицькі господарства переживали значні труднощі і приходили до розладу.

Аграрне питання полягало не лише в недостатчі землі, а й в способах землекористування. Нестача землі однаково відчувалася селянами при різній кількості землі і йшла від низького рівня виробництва. Кількість землі, а не способи її використання хвилювали селян. Вони прагнули, зберігаючи екстенсивну систему, знижувати «фактори ризику», що гарантує виживання. З однакової земельної площі землевласник в Росії отримував в 2-3 рази менші врожаї, ніж у європейських країнах [1057. С.23].

Різні автори зазначають загальну неосвіченість, забитість селянської маси, відсутність мінімуму знань з агрономії та економіки і т.п., що стало основною причиною відставання землеробства і заганяло у глухий кут більшість селянських господарств [506; 514; 555; 578; 660; 749; 970 та ін.]. Землеробство велося з використанням примітивної техніки. Сіяли, збирали врожай і молотили здебільшого вручну. Лише в поміщицьких та заможних селянських господарствах були

сільськогосподарські машини. Панувало трипілля, бракувало добрив, значно кращого бажала агротехніка. І хоча дослідники зазначають певне зростання використання сільськогосподарської техніки та добрив, особливо в господарствах степового Півдня, все ж, «погана обробка землі, незначне поширення удосконалених сільськогосподарських знарядь, недостатнє удобрення ґрунту, винятково зернове, здебільшого за трипільною системою, господарство є дотепер характерними ознаками землеробського промислу не тільки в селян, але й у багатьох приватних хліборобів. У залежності від цього площа, що перебуває під культурою, використовується у нас слабо, врожайність польових рослин низька, непостійна, скотарство поставлене погано, а переробка продуктів сільського господарства розвинена недостатньо», – зазначалося в «Пояснювальній записці до звіту державного контролю по виконанню державного розпису і фінансових кошторисів за 1910 рік» [593. С.58].

Визнаючи неефективність селянського господарства і наводячи на користь цього масу аргументів, деякі автори вважають, що протягом 1861-1917 рр. простежується чітка тенденція до хоч і повільного, але очевидного зміцнення селянського господарства при одночасному занепаді великого поміщицького землеволодіння латифундистського типу [648. С.63]. На думку І.Д.Ковальченко, в епоху капіталізму роль поміщицького господарства у виробництві сільськогосподарських продуктів падала, а селянського підвищувалася [1465. С.91]. Підкреслюючи в цьому плані позитивну роль столипінських реформ, М.А.Якименко вважає, що логіка економічного розвитку забезпечила б у кінцевому результаті остаточну перемогу конкурентоздатного селянського господарства над поміщицьким [2082. С.133]. Виходячи з протилежних позицій, С.Г.Кара-Мурза дійшов висновку, що всупереч нашим поверхневим уявленням, селянин в Росії використовував землю більш бережно і дбайливо, ніж приватний власник, тому що для селянина земля означала життя, а для власника лише прибуток. Він намагається довести, що селянське господарство в цілому було більш ефективне, ніж приватнокапіталістичне. За його підрахунками у 1913 р. 89% національного доходу, виробленого в сільському господарстві європейської частини Росії, доводилося на селянські господарства – у 10 разів більше, ніж на капіталістичні (за іншими оцінками, для Росії в цілому напередодні Першої світової війни частка селян по вартості продукту в землеробстві і тваринництві складала 92,6%). На початку ХХ ст. селянська громада майже «переварила» поміщика і стала «переварювати» нечисленних хазяїв типу капіталістичного фермера, – вважає С.Г.Кара-Мурза [1442. С.29-32]. Віддаючи належне певній слушності подібних тверджень, все ж не можна не зазначити, що вони не узгоджуються, з одного боку, з численними свідченнями щодо погіршення економічного стану селянства на початку ХХ ст., з іншого боку, з даними щодо рівня капіталізації великих землеволодінь, їх втянутості в ринкові відносини та їх частки у виробництві товарної продукції.

Урожайність у селянському господарстві була значно нижчою, ніж у поміщицькому (за різними підрахунками різниця становила від 20 до 40% і з року в рік зростала) [648. С.62-63; 818. С.20; 820. С.11; 821. С.12; 933. С.58; 1043. С.17; 1442. С.102; 1695. С.13 та ін.]. При чому урожайність була вищою на тих поміщицьких землях, які оброблялися за власний рахунок (близько 10% загальної посівної площі). Урожаї на тих землях, які поміщики здавали в оренду, були нижчими, ніж на надільних селянських [1933. С.82-83]. Питома вага поміщицького господарства в загальній

польовій продукції була значно більшою, ніж його частка в посівній площі [414. С.33-34; 415. С.39; 650. С.27; 1621. С.265, 272; 1434. С.34 та ін.]. Разом з куркульськими господарствами вони давали, за одними підрахунками – половину товарного хліба [1421. С.111], за іншими – половину всього зерна і 71% товарного [1554. С.54]. М.Д. Кондратьєв зазначав велику залежність російського хлібного ринку від становища приватних господарств з огляду на їх високу товарність [667. С.16].

Джерела і дослідники відзначають як «незаперечний факт» значний розвиток сільського господарства, запровадження технічного прогресу, зростання сталості врожаїв, особливо після 1905 р. [414. С.12; 594. С.58-59; 648. С.11; 1053. С.3; 1828. С.6 та ін.]. Протягом останніх років набула популярності теза про високий рівень сільського господарства дореволюційної Росії та його зростання [1153; 1298. С.34; 1824. С.194; 1828. С.7; 1829. С.115; 1840; 1872. С.77 та ін.]. Проте, такі характеристики сільського господарства як Росії в цілому, так і України виглядають надто оптимістичними. Певний економічний підйом та агрокультурний прогрес, що мав місце в українських губерніях, в першу чергу стосувався великих приватновласницьких та селянських господарств Півдня України, організованих на капіталістичних засадах.

В Росії сільське господарство мало монокультурний характер. В першому десятиріччі ХХ ст. хлібні посіви Росії займали 90% посівної, а іноді й всієї орної площі [1931. С.15]. При цьому в середньому 30% хліба щорічно вивозилося на експорт. Росія була найбільшим експортером хліба. Але торгівля хлібом була вимушеною, хлібний експорт аж ніяк не був показником благополучного становища сільського господарства. Товарний ринок усередині країни й експорт зерна зростали значною мірою за рахунок суворой економії споживання. Ще в 1888 р. урядова комісія спеціального призначення фіксувала, що в Росії великі й дрібні господарства «стали продавати свою продукцію в штучно великих розмірах, не керуючись ні станом цін, ні рівнем власних потреб» [1635. С.12]. Однією з причин зростання хлібного експорту була необхідність для селян сплачувати податки, а для поміщиків – платити за банківськими рахунками. Експорт хліба ґрунтувався на голодуванні мільйонів селянських сімей і справедливо називався сучасниками «голодним експортом».

Польове господарство України пристосовувалося до експорту хліба на світовий ринок. Розвиток торговельного землеробства супроводжувався посиленням розорюванням земель, зменшенням кормових угідь. Зворотною стороною монокультурної спеціалізації стала недостатня увага до кормових культур, що звужувало кормову базу тваринництва, призводило до дефіциту продуктів тваринництва на ринку. Занепад тваринництва обумовлювався однобічним зерновим напрямом сільського господарства і зубожінням селянства. В 1917 р. в Київській губ. було 57,9% селянських дворів без робочої худоби, в Катеринославській – 51,6%, Полтавській – 38,8%, Харківській – 34,9%, Чернігівській – 25,3%, Волинській – 36,4%. Зростала кількість безреманентних господарств, які користувалися чужими орними знаряддями та худобою [1931. С.126, 150]. Таким чином, на душу населення ставало істотно менше ріллі і набагато менше худоби.

Залишаючись в цілому натурально-споживчим, селянське господарство у все більшій мірі змушено було орієнтуватися на ринкову кон'юнктуру. Потреба в грошах та ринок змушував збільшувати зернове виробництво як поміщицькі, так і селянські господарства. Наслідком ринкової зернової спеціалізації стали хижацьке використання

землі, відсутність сівозмін. Руйнувались постійні джерела родючості ґрунту, посилювалися ерозійні процеси, падала урожайність сільськогосподарських культур. Зберігалась жорстка залежність землеробства від природнокліматичних умов, що при збереженні одnobічного зернового напрямку значно підвищувало ризик неврожайів.

В літературі зазначається, що селянство потерпало не стільки від малоземелля, скільки від безгрошів'я, яке виникало внаслідок непомірно високого оподаткування, причиною якого буцімто були хибні розрахунки архітекторів реформ, невеликого попиту, віддаленості ринків збуту, надто низьких цін на сільськогосподарську продукцію тощо. Відсутність капіталів унеможлилювала поширення нових, інтенсивних форм господарювання [1304. С.59]. Через хронічний брак грошей більшість селян не могли дозволити собі купити ні додаткової землі, ні сучасного реманенту. Проте з точки зору селянина основною причиною був не брак грошей, а орної землі [1921. С.231-232].

Товарно-грошові, ринкові відносини на селі формувалися не стільки знизу, скільки примусово впроваджувалися державою за допомогою посилення грошового оподаткування. Масштаб товарно-грошових відносин постійно розростався під тиском податків і орендної плати, проникненням промислових товарів у село, зростаючою необхідністю як у додаткових, так і в альтернативних селянських прибутках. Поряд з оподаткуванням вони були формою втручання держави в сільське господарство, «великого суспільства» в «локальний світ». Ринок, що змушував селянина продавати життєво необхідне, виступав як витончений засіб державного монополізму. Тут варто шукати і корені ціноутворення, яке було засобом перекачування ресурсів. У суспільстві зростали масштаби примусової циркуляції ресурсів, розвиток товарно-грошових механізмів обміну ресурсами постійно, хоча й у різних масштабах, відставав від потреб цілого, що ускладнювалося, продрозкладка, натуральний податок були чимось природним, постійним. Збої в цій системі несли в собі загрозу насамперед містам, а в остаточному підсумку всьому суспільству [1143. С. 333, 446]. Для одержання суспільством навіть мінімуму сукупного прибавочного продукту необхідні були жорсткі важелі державного механізму, спрямовані на його вилучення. О.В.Пешехонов писав: «Дотепер утримався такий порядок: негайно слідом за збиранням врожаю починається посилене стягнення із селян боргів, податей і недоїмок. Всі, і влада в тому числі, безсумнівно, боялися і бояться, що селяни самі з'їдять усе, що вони добули» [866. С.225].

Щодо виходу селян на ринок в історіографії існує велика розбіжність думок. Останнім часом досить поширеною стає думка, що вихід селянства на ринок визначався не стільки необхідністю нести високі обов'язкові платежі, скільки задоволенням потреб і розвитком власного господарства [напр. 1221; 1298; 1828; 1840 та ін.]. Подібна думка висловлювалася ще в кінці XIX ст. [див. напр. 868. С.31-32]. З іншого боку, численні автори, починаючи з кінця XIX ст., вважають, що вихід селян на ринок мав переважно вимушений характер. Збільшення необхідності в грошах для сплати податків, боргів, оренди і для задоволення власних потреб змушує селянина виносити на ринок все більшу кількість добутків свого господарства [476. С.80; 494. С.45; 644. С. 156-157; 1057. С.29; 1382. С.164; 2092. С.44 та ін].

А.Л.Вайнштейн вважав голосливими твердження, що селяни сплачували 40% свого доходу. На його думку, всі без виключення платежі, в тому числі за покупку й оренду землі, становили для сільського населення 15% умовно-чистого прибутку [1205.

С.46, 53]. Та при цьому він наводить середні дані і не враховує майнову диференціацію селянства. Можна погодитися і з аргументами П.Грегори, котрий вважає, що російський уряд навряд чи мав в сільській місцевості достатню владу для того, щоб примусити селян віддавати вироблену ними продукцію. Опора держави на непрямі податки підтверджує припущення, що прямими податками неможливо було примусити селян продавати зерно проти їх бажання. Селяни досить вільно ставилися до прямих податкових обов'язків – коли врожаї були добрі і ціни на хліб високі – платили, при низькому врожаї – не платили [1298. С.35]. Та якщо до державних податків селянин і міг дозволити собі певну вільність (що теж досить проблематично), то до орендних платежів та боргів, особливо перед своїми більш багатими односельчанами, таку вільність він собі дозволити навряд чи міг. Позики зерна чи грошей до нового урожаю були повсякденним явищем сільського життя. Зерно позичали як для посіву, так і для харчування. Вимагаючи видану позичку, куркуль жене селянина на ринок, наголошував Р.Гвоздьов [494. С.45].

Селяни не були схильні до комерції, не вміли й не хотіли торгувати [див. напр. 430 ; 689; 1803. С.419-433 та ін.]. Щоб отримати гроші для сплати податків і задоволення потреб господарства вони змушені були нашвидкуруч за низькими цінами збувати хліб посередникам. Часто дрібні господарства ще взимку брали позички, за які потім розплачувалися восени хлібом за зниженими цінами [478. С.133; 507 та ін.]. Для селян посередник був необхідний при оренді землі – він брав землю в землевласника і здавав її селянам, не беручи орендної плати наперед, у борг, але за підвищеними цінами. Вирослий унаслідок розвитку ринку і незабезпеченості селянського господарства посередник зробився необхідною умовою існування цього господарства. В цілому посередник, куркуль та лихвар, особа настільки ж необхідна для селянського господарства, наскільки й ненависна [494. С.23, 39-40; 1134. С.51].

Все це разом змушувало селянство звертатися до ринку в масштабах, що перевищували їхні безпосередні потреби, прийнятний для них рівень товарно-грошових відносин, збільшувати товарний вихід продукції. Продавали лише тому, що мали гостру потребу в грошах [1057. С.29]. Селянину залишався один вихід – різко знижувати власне споживання й у такий спосіб одержувати товарний хліб, але такий вихід був, звичайно, ілюзорним, тому що не міг створити серйозних товарних запасів. Примусово втягнені в ринкові відносини селяни не лише не отримували ніякого прибавочного продукту, а навіть віддавали істотну частину продукту необхідного. На ринок поступало від 10 до 25% споживчого хліба [1181. С.12].

Виробнича діяльність і плани селянського господарства полягали насамперед у напружених зусиллях звести кінці з кінцями, тобто прокормити родину і сплатити податки [див. 2028]. Лише найбільш заможні селяни мали надлишок хліба, а для більшості селян хлібне господарство було збитковим [1057. С.30]. За даними різних, в тому числі офіційних, обстежень на рубежі ХІХ-ХХ ст., у середньому селянські доходи не покривали поточних витрат [1365. С.68]. Більше половини селянських господарств України не могли забезпечити себе навіть мінімальною кількістю зерна, необхідного для прожитку. Так, в 1914-1915 рр. по Харківській губ. господарства з 4-6 дес. посіву докупали 2,8% зерна від власного виробництва, 2-4 дес. – 25,9%, менше 2 дес. – 183,4% [1060. С.12]. За оцінками спеціалістів, більше половини всіх селянських господарств своєю землеробською діяльністю не могли заробити необхідних засобів для харчування

[476475. С.80; 1493. С.118]. До війни селяни виробляли 50% усього зерна (без куркулів і поміщиків), а споживали 60%, тобто споживали більше, ніж виробляли [1554. С.54-55].

Селяни, щоб розплатитися з боргами та податками, продавали хліб і харчувалися дуже скудно. За підрахункам С.М.Прокоповича 1907 р. на одну душу землеробського населення Російської імперії прибуток становив 33 крб. 60 коп., витрати – 48 крб. 84 коп., дефіцит – 15 крб. 24 коп. Він приходиться до висновку, що сільське господарство не здатне прогодувати зайнятого ним селянина. Шляхом хронічного недоїдання та періодичного голодування землеробське населення покриває свої бюджетні дефіцити [898. С.67, 123]. Російський селянин по суті голодує, – робив висновок О.В.Чаянов, порівнюючи споживання хліба в Росії та європейських країнах [1057. С.31]. В.І.Ленін писав: «дрібні селяни знижують свої потреби нижче рівня потреб найманих робітників і надриваються над роботою незрівнянно сильніше, ніж ці останні» [726. С.7-8]. Селянське господарство не мало належних умов відтворення, селянська родина не могла нормально прохарчуватися. Голод у селянських суспільствах – явище звичайне, періодично повторюване. «Новый энциклопедический словарь» Брокгауза і Єфрона писав: причини голодувань лежать не в сфері обміну, а в сфері виробництва хліба, і викликаються насамперед надзвичайними коливаннями врожаїв у зв'язку з їх низькою абсолютною величиною і недостатнім земельним забезпеченням населення, що, в свою чергу, не дає йому можливості нагромадити в урожайні роки грошові чи хлібні запаси [2092. С.41-42]. Найбільших масштабів голод досягав в 1891-1892, 1905-1906 рр. Для деяких районів голодними роками були 1911, 1912, 1913, 1915 рр. Більшість селянських господарств не мала достатнього продовольчого резерву, і кожний неврожайний рік спричиняв тяжкі наслідки. Найбільше від неврожаїв страждала біднота, у якої не було запасів хліба.

Селяни в ринковій економіці залишалися не лише специфічним виробником, але й специфічним споживачем. Але селянське господарство вже не було повністю натуральним і не могло обходитися без ринку й покупних товарів. Селянська родина, якій колись домотканий одяг нічого не коштував, яка не витрачала гроші на освітлення, на домашнє начиння, на чай і цукор, тепер вдягається в покупні ситці і сукна, носить покупне взуття, палить покупний гас і т.д. Доходи селянина ставали набагато меншими, а грошові витрати – набагато більшими: надільна земля мала не тільки прокормити селянина і дати йому гроші на повинності, вона повинна йому дати гроші на всі необхідні покупки; раз цих грошей не можна виручити від продажу надлишку, доводиться, знову ж таки, продавати необхідне і потім або недоїдати, або якимось купувати назад. Доводилося все більше відчужувати сільськогосподарських продуктів для задоволення потреб, які до того задовольнялися власною працею [644. С.156-157]. За всі необхідні йому продукти селянин змушений був переплачувати [1057. С.25]. Тож вони й намагалися менше купувати, неохоче користувалися речами і харчувалися продуктами, які не могли виробити самі, не мали й товару для продажу. Всі вільні кошти, при їх наявності, вкладали в господарство, обмежуючи споживання. Село навіть у 20-і рр. ХХ ст. залишалось значною мірою замкнутим і самодостатнім. Вихід селян на ринок був, по-перше, вимушеним, по-друге, мало змінював переважно натуральний уклад селянського двору.

Вважається, що значної шкоди селянському господарству завдала Перша світова війна і політика уряду у воєнний період. Війна викликала значні втрати робочої сили, по

гіршення знарядь праці та обробітку землі, дезорганізацію ринку, інфляцію тощо, значно підірвавши продуктивні сили сільського господарства. Розрив із світовим ринком, впровадження монополії в галузі хлібозаготівель ліквідували ринкові відносини, перетворивши сільське господарство в натуральне споживче господарство [826; 1741. С. 50; 1822. С.101; 1931. С.84; 1959. С.114-115; 2048. С.45; 2053. С.9 та ін.]. Дані статистики говорять, що в роки війни відбувалося певне скорочення посівних площ, зменшення поголів'я худоби, погіршення забезпечення інвентарем, погіршення обробітку землі як у поміщицьких, так і в селянських господарствах, зменшення загального збору хлібів тощо. Але це скорочення не мало катастрофічного характеру [431; 667. С.44; 891. С.XXX; 961 та ін.].

Під час війни поміщицьке господарство не змогло пристосуватися до нових умов. Землеробство поміщицьких господарств швидко приходило до розладу [1126. С.137]. Цим скористалися селянські господарства, які значно розширили свої посіви [799. С.24]. Під час війни селянське господарство, у всякому випадку, серйозно не упало, а поміщицьке швидко скорочувалося, і в 1916 р. у руках селян виявилось 90% посіву і 94-95% худоби, – констатував О.В.Чаянов [1055. С.1-2]. За підрахунками М.Д.Кондратьєва, на 1917 р. в Чорноземній смузі Європейської Росії площа селянських посівів становила 130,2%, а приватновласницьких – 46,8% порівняно періодом 1909-1913 рр. [667. С.40]. В 1916 р. 86% валового збору зернових по країні давали селянські господарства [667. С.44]. Разом з тим, сільськогосподарський перепис 1916 р. показав, що селянські господарства і за розмірами, і за переважанням в посівах продовольчих та кормових культур, значною мірою мають споживчий, натуральний характер [891. С.XXX].

Існує думка, що у воєнні роки становище селян погіршилося. З початком війни та припиненням вивозу відбулося різке падіння цін на хліб, гостро постала проблема збуту хліба й інших продовольчих селянських продуктів, посилилася їх конкуренція на внутрішньому ринку з поміщицькими. Через відсутність чоловічої робочої сили виробниче життя у них уповільнювалося, розміри господарства скорочувалися, кількість худоби зменшувалася. Водночас зі скороченням прибутків селянського бюджету зростали його видатки. Удвічі збільшувалися державні податки, значно зросли земські та міські податки, натуральні повинності тощо [826; 1789. С.99; 1828. С.10-19; 1959. С.114-115; 2048. С.93-96 та ін.]. Але питання про те, наскільки важче стало життя в селі, залишається неясним. Висловлювалася думка, що війна взагалі мало порушила плин селянського життя, що, звикнувши до тверезого способу життя, скориставшись тимчасово високими хлібними цінами, використовуючи систему допомоги родинам, які позбавилися робочих рук, розширивши систему «помочей» і позбувшись неспокоїного елемента, село збільшила грошові нагромадження (з цим частково пов'язана й інфляція), розширила посіви і збільшила кількість худоби [напр. 1197. С.18; 554; 690; 824; 963; 965 1036 та ін.]. Селяни отримали допомоги родинам військовослужбовців у перший рік війни – 340 млн. крб., у другий рік – 585 млн. крб. Реалізація врожаю 1914 р. була зроблена з великою вигодою для виробників, ціни на хліб значно зросли. Грошові витрати селян під час війни зменшилися на 40%, а грошовий дохід збільшився в середньому на 45% [900. С.135-138]. Незважаючи на відхід в армію значної кількості чоловіків, споживання тих, що залишилися не тільки не зменшилося, а навіть зросло. Посилений попит селяни проявляли на цукор, цукерки, борошно вищого ґатунку, тканину тощо [900. С.135, 140-141; 1103 та ін.]. В громадській думці з'явилася теза про

непомірне збагачення селян, внаслідок чого начебто відбувається перерозподіл національного прибутку на їх користь. Думка про збагачення села в роки війни поширювалася в середовищі міських споживачів й віддзеркалювала незадоволення зростанням цін на продукти харчування. Існування такої суспільної думки багато в чому визначало як ставлення міських жителів до селян, так і політику різних політичних сил та влади щодо селянства.

Інші автори вважають, що говорити про якесь збагачення селянства не доводиться, що розмови про благополуччя села під час війни в кращому разі були результатом поверхневого знайомства з дійсним становищем і нерозуміння процесів розшарування села, які посилювалися внаслідок війни [826; 1828. С.10; 1829. С.120; 1080; 2048. С.93-94]. Зростання селянського споживання свідчило скоріше не про зростання селянського господарства, а про його застій. У дійсності селянство зовсім обносилось, відмовилося від будівництв, не робило ремонту, не купувало возів і саней, борін і плугів, вил і граблів, цвяхів і підків. Подорожчання продуктів позначилося на сільській бідності, котра завжди докуповувала хліб [296]. Багато хто продавали худобу, тому що без працівників, призваних на фронт, не управлялися з господарством. В селі завелися гроші не тому, що воно багатіло, а тому, що воно розорялось [2048. С.97].

Війна посилювала соціальну диференціацію серед селянства. Окремі категорії селян скористалися продовольчими труднощами. Це стосується, перш за все, заможної верстви. Розширювали посіви, збільшували оренду, скуповували землю заможні селянські господарства. Відрубник «сильно роздувся, піднявши своє куркульське господарство» [1022. С.190, 206 та ін.]. Бідні господарства, навпаки, відмовлялися від оренди, через нестачу робочих рук та реманенту не могли обробляти навіть власних надільних та куплених земель, які здавали в оренду односельцям. Солдатки з дітьми часто змушені були жити на пайок і запускали власне господарство, розпродавали живий та мертвий інвентар. Були випадки, коли вони зазнавали кривд від односельчан і навіть родичів [102. Арк.81-81 зв.; 366; 371; 377; 966 та ін.]. В роки війни збільшилася кількість безпосівних господарств, зростає еміграція з села [див. 2048. С.2-25, 94-96; 1094. С.7].

Селянам було вигідно притримувати хліб через його постійне подорожчання. Вони продавали свій хліб «лише в міру своїх невідкладних потреб». Уже восени 1914 р. відчувався недостатній підвіз хлібів на ринки [900. С.135-138]. При слабкому розвитку потреб, селянин у більшому ступені задовольняється продуктами свого натурального господарства, його важко викликати на обмін своїх запасів зерна, яке дорожчає, на непотрібні йому зараз гроші, зазначали сучасники [570. С.131]. Ця проблема була пов'язана з недорозвиненістю економічних відносин. Дійсний попит дещо підвищився, а дійсна пропозиція впала, і це співвідношення попиту та пропозиції а також внутрішнє знецінювання грошей і привели до зростання цін на хліб, яке, почавшись на споживчому ринку, швидко передалося й на ринок виробничий. У той час як місто відчувало зростаючу нестачу хліба, у селі накопичувалися хлібні надлишки [95. Арк. 8; 1126. С.306, 309; 1174. С.136-137; 1557. С.14 та ін.]. Зіткнувшись з нестачею продовольства, царський уряд змушений був ввести тверді ціни, запровадити хлібну монополію і продрозкладку. Але саме лише оголошення продрозкладки викликало у селян зворотню реакцію: вони посилено розпродавали хліб за підвищеними цінами [95. Арк 8; 96. Арк.119; 97. Арк.38 об. та ін.].

В обстановці недостачі промислових товарів, погіршення роботи транспорту і краху фінансової системи розірвалися і без того неміцні нитки економічних відносин між капіталістичним містом і традиціоналістським селом. По суті, зазначає В.П.Булдаков, всі новітні лиха Росії пов'язані лише з тим, що її соціокультурне розпадання на «місто» і «село» до початку ХХ в. стало болісно помітним на побутовому рівні, а війна породила хворобливість цього відчуття. Цей фактор, у свою чергу, особливо гостро виявив себе в зв'язку з посиленням маргіналізації традиційних соціумів [1197. С.18].

Саме слабкі сторони і відсталість сільського господарства надали йому опірність шкідливим наслідкам війни [1571. С.149]. Вплив світової війни на селянство не можна трактувати однозначно, бо одним вона спричиняла руйнацію, іншим сприяла в нагромадженні багатств. Так чи інакше, світова війна різко порушила звичайний плин господарського життя, поступовості, ритм, притаманний селянській культурі, надовго викинула масу селян зі звичної обстановки, традиційного способу життєдіяльності, видозмінила менталітет та колективну психологію селянства. Війна викликала продовольчу кризу, яка революціонізувала маси, загострила суперечності між містом та селом.

Таким чином, головними причинами низької ефективності селянського господарства вважається малоземелля, скорочення внаслідок демографічного приросту земельних наділів, недостатні прибутки, тиск боргів і податків, зростання орендних платежів і недостача альтернативних або додаткових джерел зайнятості та прибутків, безгрошів'я і низька купівельна спроможність, збереження екстенсивних способів ведення господарства тощо. Процеси модернізації викликали зміни в системі селянського виробництва, змушували селян звертатися до ринку в масштабах, що перевищували їхні реальні потреби та можливості. Із села вилучалися весь додатковий і значна частина необхідного продукту. Тут ми маємо справу з явищем «вимушеної товарності» натурального господарства, котре поширене на периферії капіталістичної системи, у селянських країнах «третього світу». К.Гірц назвав цю ситуацію «аграрною інволюцією». Незважаючи на певний прогрес в сільськогосподарській галузі, стан сільського господарства залишався кризовим. Відбувався процес «розселення», ліквідації селянства як суспільної верстви.

3.2. Селянський спосіб господарювання

В радянській історіографії затвердилося, на наш погляд, квазімарксистське розуміння природи селянства як «дрібнобуржуазії», хоча самому К.Марксу притаманне розуміння природи селянства як представника докапіталістичного укладу, «традиційного суспільства», «варварства всередині цивілізації» [1613. С.378; 1614. С.42 та ін.]. Ф.Енгельс прямо говорить про селян і дрібних буржуа як про два різні класи [2063. С.51]. Розуміння селянства як дрібнобуржуазії утвердилося в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. серед російської соціал-демократії в суперечках з народництвом і стало свого роду «символом віри», котрий відрізняв «ортодоксальних марксистів» від народників. «Саме дрібне землеробство прагне прийняти буржуазний характер, – писав Г.В.Плеханов. – Таким чином, питання про дрібне чи велике землеробство зводиться для Росії лише до питання про торжество великої чи дрібнобуржуазії» [871. С.288]. Ставилася під сумнів правомірність самого терміну «селянство», розшарування якого на дрібну сільську буржуазію й аграрний пролетаріат вбачалося невблаганною тенденцією

капіталістичного розвитку. Своєрідним продовженням цієї традиції стало розуміння деякими сучасними українськими дослідниками селянського господарства пореформеного періоду як «фермерського» [2084]. Таке визначення не можна назвати коректним. При всій їх подібності (праця на землі), селянське господарство має іншу природу, ніж фермерське. Селяни і фермери суттєво відрізняються між собою за світоглядом, ментальністю, способом життя. Селяни і фермери живуть і діють в цілком відмінних культурно-економічних системах. Розмежування між традиційним селянином і сучасним фермером пов'язується з відмінностями в організації, функціонуванні і самій суті сімейно-споживчого господарства і господарства ринкового, підприємницького. Фермерів можна назвати підприємцями («буржуазією») на землі, вони втягнуті в ринкові відносини, в суспільно-політичне життя. Фермери, навіть дрібні, займаються бізнесом, а селяни працюють на землі заради прожиття [1630. С.245]. В.І.Ленін писав про відмінності між фермерами і «селянами-»лежнями», «з яких переважна більшість господарює за рутинною, за традицією, пристосовано до умов патріархальних, а не капіталістичних» [700. С.255-256]. В даній ситуації проявляється конфлікт між традиційним селянином, що обробляє землю для того, щоб прокормити родину, і землевласником, що виробляє продукцію для продажу на ринку. Коли хлібороб задумується не тільки винятково над виробництвом, змінюється весь його світ [див. 1609]. Фермерство й виникає внаслідок «розселення» – розорення одних (переважної більшості) дрібних натурально-споживчих господарств та «фермеризації» перетворення на сільськогосподарські підприємства інших [1814. С.71; 2033. С.16-17].

Дж.Скотт запропонував аналіз натурально-споживчого господарства, поширивши його на всю селянську спільноту, на характеристику селянської економіки як цілого, а також на систему соціально-політичних і соціально-психологічних особливостей селянства, на мотиви його поведінки, на його уявлення про належне і справедливе. Універсальним і активним моральним принципом всіх селянських спільнот, котрий визначає соціальні норми й поведінкові стереотипи селян і є головним мотивом всієї їхньої життєдіяльності, є, відповідно до цієї концепції, право на існування як фундаментальне соціальне право. Необхідність забезпечення фізичного виживання кожного члена селянської спільноти, що базується на цьому принципі, визначає егалітаризм у розподілі ресурсів, характер соціальних гарантій і взаємодопомоги в громаді, уявлення про соціальну стратифікацію, обов'язки влади й представників імущих «верхів» щодо селян, справедливість, допустиму норму експлуатації. Визначальним у діяльності селянина є прагнення уникнути ризику і спроба пояснити його діяльність, беручи за основу підприємницький інтерес або політичну організацію суспільства, неспроможні. З «етики виживання» він виводить технологічний і соціальний консерватизм, сільський егалітаризм та інші традиційні риси, притаманні селянському співтовариству [див. 1886]. Страх перед голодом пояснює багато особливостей технічної, соціальної і моральної організації селянського суспільства, формує стереотипи поведінки, які без цього зрозуміти неможливо [див. 1493]. Деякі сучасні українські дослідники вбачають суть «моральної економіки» в тому, що вона забезпечує виживання людини лише на рівні напівголодного існування, на рівні простого відтворення, але всіх членів громади [1439. С.20]. Така трактовка звучує це поняття. Згідно Скотту, в селянському суспільстві економіка і мораль не стільки самостійні чи взаємно визначаючі явища, скільки елементи певної єдності – цілісності

буття та свідомості [1997. С.156]. На наш погляд, суть «моральної економіки» полягає не в «рівні напівголодного існування», а в моральності взаємин, на основі яких вона будується і які відтворює; в тому, що вона орієнтована не на досягнення прибутку, а на задоволення потреб. А за сприятливих умов «моральна економіка» цілком здатна забезпечити достатньо високий рівень споживання.

Питання про мотивацію до праці селян ще в дореволюційний період мало дискусійний характер. Ряд дослідників – представники «організаційно-виробничого напрямку»: О.В.Чаянов, А.Н.Челінцев, М.П.Макаров – вважали, що мотивація виробництва в селянському господарстві має споживчий характер. М.М.Суханов, П.І.Лященко, С.М.Прокопович вважали, що окрім споживчої, в селянському господарстві існує ще й прибуткова, власницька мотивація. У господарстві з переважно грошовим бюджетом вона є визначальною, а отримання грошового доходу може виходити на перше місце як ціль виробництва. О.В.Чаянов, котрий досліджував господарські механізми трудового сімейного селянського господарства, показав, що в основі його діяльності лежить особлива мотивація, що суб'єктивно відчувається як рівновага між корисністю благ і обтяжливістю необхідних для їхнього отримання витрат. Тут відсутнє капіталістичне прагнення до максималізації прибутків, але переважає бажання дотриматись певного балансу між витратами і результатами [1053. С.10-11]. 90% цих господарств не були зачеплені капіталістичними відносинами [1058. С.110].

Селянське господарство має натурально-споживчий характер, воно спрямоване не на досягнення високої ефективності чи прибутковості, а на виживання. Його не можна навіть назвати, як це роблять виходячи з концепції суспільних формацій та прогресистського бачення історичного процесу, докапіталістичною суспільною верствою – воно просто некапіталістичне (тобто існує не до, а поряд з капіталістичними формами господарювання) і принципово небуржуазне. Для Чаянова ці системи не є (і це має центральне значення) історичним ланцюгом необхідних і послідовних стадій. Вони можуть, і в дійсності з'являються поруч, вступаючи в симбіотичні відносини й існуючи паралельно. Чаянов підкреслює той факт, що сімейне трудове господарство, володіючи особливим і стійким внутрішнім укладом, у зовнішньому середовищі пристосовується до пануючих економічних відносин. З деякими видозмінами своєї внутрішньої структури воно може стати базою феодального господарства чи бути втягнутим у систему капіталістичного товарного ринку, прилаштувавшись у своїх зовнішніх проявах під пануючі ринкові форми. І в кожному з цих народногосподарських режимів селянське господарство займає особливе, не схоже в кожному окремому випадку на інші становище [1053. С.196-213]. Селяни могли показувати досить високу адаптивність до ринкових відносин, але селянське господарство може бути цілком ринковим – і водночас не капіталістичним. Натурально-споживчий характер господарства визначав обмеженість сприйняття селянами ринку. Приймаючи вигляд капіталістичного підприємства господарювання селянина на землі не підкорялося диктату принципу досягнення максимального прибутку. При пануванні ринкових відносин воно зберігало часткову незалежність від ринку. Комерціалізуючись, селянське господарство залишалося квазінатуральним: задіяна в господарстві сімейна робоча сила як і продукти свого господарства, котрі споживалися в самій родині, як і раніше для селянського світогляду «не мали ціни» [1289. С.69].

Дрібне сімейно-індивідуальне селянське господарство – одна із традиційних соціальних форм виробничої діяльності людини. Це – соціальна форма організації природних (доіндустріальних) продуктивних сил. До природних продуктивних сил належали не тільки земля, худоба, насіння, гнойові добрива і навіть деякі знаряддя праці, але й сама робоча сила селянина, представлена переважно простою фізичною працею. З відтворенням основних продуктивних сил (що практично всі мали природний характер) всередині селянського господарства пов'язані його натурально-споживчий характер, традиційність, автаркізм [1327. С.8-9].

Економіка і взагалі господарське життя докапіталістичних суспільств будується на принципово іншій основі, ніж та, що виникає в ринковому буржуазному суспільстві. Сутність розбіжностей полягає в тому, що економічні відносини в традиційних суспільствах не являють собою автономну, тим більше детермінуючу всі інші, сферу діяльності, а занурені в соціокультурні взаємини між людьми, складаючи з ними єдине ціле. За таких умов економічна мотивація не є головною і самодостатньою. Людина «традиційного суспільства» зовсім не позбавлена приватних інтересів, проте, можливості їхнього вираження обмежені порядком, встановленим традицією – безпосередньо, шляхом регламентації поведінки конкретними вказівками або заборонами, або непрямым способом, установлюючи певні стандартні форми особистісної ідентичності й об'єднання із собі подібними (соціальні ролі, продиктовані моделі дії або узвичаєні когнітивні кліше). Можна сказати, що людина, які б приватні інтереси вона не переслідувала, насамперед, зайнята підтримкою загального порядку. Саме це визначає і безпосередні цілі, і кінцевий смисл її дій, внаслідок чого обумовлює перспективу безпосереднього життєвого успіху, стає вихідною універсальною передумовою для досягнення стійкої особистісної ідентичності або визнаного соціального статусу [1395. С.8-9]. Господарська діяльність тісно переплетена з взаєминами в родині, стосунками з сусідами. Людина тут підкоряється сімейно-рольовій поведінці та патріархальній владі.

Традиціоналістським уявленням та стилю життя притаманні осудження підприємницької діяльності, пов'язаної зі здобуттям прибутку, торгово-лихварської діяльності, нагромадження грошового багатства. Можна сказати, що селянська економіка була саме економікою, в тому значенні слова, як його використовував Аристотель, протиставляючи хрематистиці. Економіка – це природна господарська діяльність, виробництво необхідних для життя продуктів, у рамках якого обмін здійснюється для задоволення особистих потреб і має справедливий характер. Хрематистика – це протиприродне, гідне осуду і соціально небезпечне нагромадження багатств заради прибутку [1129. 1257b – 1258a]. Підприємництво та накопичення багатства засуджувалося християнством.

Для В.Зомбарта «традиціоналізм» – це, перш за все, спосіб господарювання за звичкою, перейнятою від батьків. Але традиційна поведінка як така зумовлена більш важливими, ніж господарство причинами. Вона панувала в усій докапіталістичній історії людства, оскільки закладена в самій природі людини – у сильному прагненні її духу до сталості, стабільності [1388. С.7, 13]. Усе господарське життя «традиційного суспільства» підпорядковане двом принципам – принципу потреб, згідно з яким господарство є творінням людських рук і має служити людині, і принципу традиційності, тобто сталості форм і методів господарювання, що передаються через

покоління. Ці принципи зумовлюють, на думку В.Зомбарта, конкретні соціальні орієнтири людини в такому суспільстві – рівень харчування відповідний становій приналежності, самостійність дрібного виробника, поміркованість і врівноваженість у господарському житті, зорієнтованість не на одержання зростаючих прибутків, а на забезпечення стабільного функціонування у складний спосіб організованого суспільства, функціонування згідно з вищими, божественними принципами. Основна риса докапіталістичного життя – це риса впевненого спокою, яка притаманна всьому органічному життю [1388. С.14].

Для господарства та суспільного життя докапіталістичних суспільств, наголошував К.Маркс, характерна єдність людської праці з її речовими передумовами. У європейській цивілізації панують створені людиною матеріально-предметні цінності, тоді як в азіатських природні продуктивні сили домінують над штучно створеними, жива праця переважає над матеріалізованою. Відповідно, якщо в одних суспільствах переважає матеріальний початок, ціннісні орієнтації людини направлені на дію, то в інших – духовний, а людину більше цікавить свій внутрішній світ, ніж зовнішній. Ця відмінність визначає різні типи розвитку цивілізацій. За Марксом ці типи залежать від того, «чи протікає справжнє визнане життя даного народу переважно в сфері свідомості чи ж у сфері зовнішнього світу, чи є воно більш ідеальним, чи ж реальним життям» [1616. С.589]. Передумови праці в доіндустріальному суспільстві створює природа, від якої людина ще не відокремилася у своєму соціальному бутті. Завдяки цьому людина «традиційного суспільства» опиняється в складній мережі архаїчних зв'язків, залишаючись прив'язаною у своїй суспільній сутності до землі як природної передумови своєї діяльності, до природи в цілому, і саме цим пояснюється її несамотійність, її інкорпорованість до більш широкого соціального загалу – сім'ї, роду, общини, корпорації [1617. С.17, 18].

Праця, за Марксом, «... одвічна природна умова людського життя, і тому вона не залежна від якої б то не було форми цього життя, а навпроти, однаково спільна всім її суспільним формам» [1611. С.195]. Праця – це, перш за все, доцільна, цілераціональна діяльність. Проте, праця – не лише засіб задоволення утилітарних потреб. Праця – це ще й цінність, ставлення до неї має ціннісний характер. Таким чином, праця – це й ціннісно-раціональна діяльність, смисл якої полягає не в досягненні якоїсь зовнішньої мети, а в самій визначеній за своїм характером поведінці як такої [1210. С.629]. Це також спосіб окультурення, олюднення світу, який не може розглядатися відірвано від способу його осмислення, від культури в цілому. Праця постає як невід'ємна частина культури, засіб її створення і відтворення. Культуру можна розглядати як спосіб духовно-практичного освоєння світу, де духовна і практична сторони нерозривні між собою. Сама праця, ставлення до неї постають як компонент культури, вона вписується в загальну картину світу, сформовану тією чи іншою культурою.

Якщо інтерес економічних наук викликає трудова практика, то надбанням антропологічного знання стає символічна діяльність. В архаїчному суспільстві процес практичної, предметно-почуттєвої діяльності та її міфологічне осмислення нерозривні між собою. Ще з часів Е.Тайлора і Дж.Фрезера затвердився поділ явищ традиційної культури на раціональні, задовольняючі матеріальні потреби, та ірраціональні символічні цінності. Перші з них знаходяться на культурній периферії, другі – у її сакральному центрі. Саме символічні цінності найбільш важливі в такого роду

культурах. Більше того, за словами Р.Генона «профанна» діяльність, тобто діяльність, відірвана від сакральних принципів, чи яка їх ігнорує, була просто неможлива навіть у тій області людського існування, що сьогодні називають «повсякденним» життям, чи, точніше сказати, у тій області, що тоді відповідала цьому чисто сучасному поняттю [1264. С.1-62]. Простір життя в «традиційному суспільстві» організовано, з погляду сучасної людини, надзвичайно жорстко, і в ньому фактично не залишається місця для жодного з екзистенціалів, що заповнюють і навіть насичують його повсякденне життя [1202. С.304].

«Питання селянського господарства тісно стикаються і з явищами церковно-релігійного життя: якщо зупинитися спочатку на різких проявах, що найбільш впадають в очі, то досить згадати про ту роль, яку грає в нашому господарському житті велика кількість свят, з одного боку, і постів, з іншого. Але справа цим не обмежується – вплив релігії на народну душу дуже глибокий, і він відбивається на найрізноманітніших сторонах селянського життя ...», – писав О.А.Кауфман [645. С.541].

Таким чином можна говорити про два види прагматики – утилітарної та знакової, матеріальної та символічної. Будучи пов'язаною з міфом і ритуалом, сама праця набуває символічно-ритуальних рис. Навіть «дух капіталізму» за М.Вебером виникає внаслідок уявлення про релігійне значення буденної праці. В цьому проявляється амбівалентність праці як явища, з одного боку, необхідного й викликаного суто утилітарними потребами, а з іншого боку, як явища культурного, свого роду гри за певними правилами, ритуалу, символічної дії. Якщо сучасна культура розглядає символічну діяльність лише як додаток до основної – господарчо-економічної, то в традиційних культурах ритуали грають дуже важливу роль. Саме ритуал породжував технологію, а не технологія супроводжувалася ритуальними діями [1859. С.191-197]. Втім, своєю практичною зв'язністю – тобто своєю єдністю і правильністю, але також і хиткістю і неправильністю, навіть незв'язністю, що однаково закономірні, тому що включені в логіку генезису і функціонування системи – символічні системи зобов'язані тому факту, що вони є продуктами практик і здатні виконувати свої практичні функції лише остільки, оскільки використовують у практичному вигляді принципи не просто згідні (тобто здатні до породження внутрішньо згідних і сумісних з об'єктивними умовами практик), але і «практичні», тобто зручні, легкі для освоєння і користування, тому що вони підпорядковані нескладній, ощадливій логіці [1198. С.169].

Зрозуміти ритуальну практику, не тільки осмислити, але і виправдати її, не перетворюючи її в логічну конструкцію чи в духовний досвід, – це значить відтворити не просто її внутрішню логіку, але також і її практичну необхідність, співвідносячи її з реальними умовами її генезису, тобто з тими умовами, у яких стають визначеними як виконувані нею функції, так і використовувані для цього засоби. Це значить описати самі грубо-матеріальні основи інвестицій у магію, такі як слабкість продуктивних і відтворюваних сил, що перетворює все життя людини, пригнобленої тривою і непевністю в задоволенні найперших життєвих потреб, у боротьбу з випадковістю, що сама підпорядкована волі випадку; це значить спробувати позначити (не сподіваючись по-справжньому воскресити його) те колективне переживання безсилля, крізь яке люди дивляться на світ і на майбутнє (воно виявляється не тільки в ритуальній практиці, але й у ставленні до праці, що сприймається як певна безумовна данина) і через практичне

опосередкування якого установлюється відношення між економічним базисом і ритуальними діями чи уявленнями. Дійсно, у складному відношенні між способом виробництва і відносно автономним способом сприйняття саме за посередництвом функції, що виконує практика (технічна і ритуальна одночасно), а також операторних схем, використовуваних для її виконання, саме і реалізується практично, у кожній окремій практиці, а не в якійсь міжсистемній «погодженості», співвідношення між економічними умовами і символічними практиками [198. С.90].

Для селянина праця та її продукти набувають майже сакрального значення [1997. С.159]. Селянське господарство – є матеріальною основою і втіленням селянського світосприйняття [1288. С.121]. Г.І.Успенський наголошував на моральній багатозмістовності та поезії землеробської праці [1032. С.32-33]. В селянській культурі збереглося архаїчне сприйняття землеробства як священнодійства [1289. С.65]. Форми сільськогосподарської обрядовості й аграрної магії описані багатьма авторами, зокрема, такими як Ф.Вовк, Д.К.Зеленін, І.Огієнко, В.Я.Пропп, П.П.Чубинський та ін. [див. 479; 1383; 628; 1805; 1075]

Селянин знаходиться більше в обміні з природою, ніж у зносинах з суспільством [1611. С.207], селянському життю притаманна нероздільність природного і соціального. Спосіб життєдіяльності селянина визначала, перш за все, «влада землі». Невід'ємна риса селянського життя – постійна боротьба з непідвладними силами природи. Змагання з природними явищами були для селянина головними, а соціально-економічні, політичні, правові та інші регулятори в порівнянні з цим були менш значимими [1745. С.7]. Селянське господарство значною мірою залежало безпосередньо від природних умов, а незначність його ресурсів у свою чергу збільшувала силу їхнього впливу. Різниця між врожайним і неврожайним роками означало благоденство чи голод, а то і смерть усієї родини. В усіх країнах сільське господарство вважається дуже вразливою галуззю економіки, яка залежить від природнокліматичних явищ. Головною рисою землеробства є майже повна відсутність контролю безпосереднього виробника над ходом виробничого процесу, що відбувається у формі біологічного розвитку рослин, а також безсилля людини в створенні оптимальних кліматичних умов для цього розвитку. Низькі врожаї були наслідком вимушено низької агрикультури селянського землеробства, але в набагато більшому ступені вони були наслідком капризів природи. Навіть за умови тяжкої, надривної праці у весняно-літній період селянин найчастіше не міг створити майже ніяких гарантій доброго врожаю. Звідси виникає надзвичайно слабка взаємозалежність між вкладенням праці й інтелекту в землеробство, з одного боку, і результатами цієї діяльності, з іншого. Сільське господарство взагалі постає як використання і перетворення природи. В головній опозиції землеробського життя протиставляються час праці (те, що залежить від людини) і час творення (те, що залежить тільки від природи). Власне праця не була визначальним фактором, вона постає лише як втручання в природні процеси, їх короткострокове порушення, кінцевий результат залежить не стільки від праці, скільки від природи. Внаслідок природних коливань рівень віддачі від вкладеної праці мав великий розкид. Скільки праці не вкладай – результат від цього не залежить. Праця – працею, але головне залежить від Бога («Бог не родить, і земля не дає», «Не земля хліб родить, а небо», «Бог – що захоче, людина – що зможе» і т.д.). Удача для селянина і його соціального становища має особливе значення: гарний чи неврожайний рік, пожежа, хвороба, особисті якості

когось із членів родини – от неповний перелік причин, з яких це становище могло істотно змінитися. Селяни завжди не впевнені в майбутньому, «мужик ... завжди чекає нужди» [1095. С.106]. Звідси й той фаталізм, який численні автори відзначають у селянському світогляді.

Л.В.Милов звертає увагу на такі риси селянства, які були сформовані складними природнокліматичними умовами, що диктували необхідність величезних трудових затрат на сільськогосподарські роботи і були пов'язані з високою нервово-психологічною напругою, які мали своїм наслідком не тільки надзвичайну працьовитість і здатність до найвищої напруги фізичних і моральних сил як найважливіші риси характеру і психології, але й такі особливості поведінки селянина, як недбалість у роботі, відсутність старанності і т.п. Відсутність чіткої взаємозалежності між ступенем трудових затрат і мірою одержуваного врожаю не могло не викликати певного почуття скепсису і приреченості в частини селян, що могло призвести, зрештою, до нервового зриву, жорстокості, розпачу і т.п. Головне ж полягає в тому, що в цьому середовищі ставало помітним явищем і байдуже ставлення до свого власного господарства, байдужність до обтяжуючої перспективи свого власного життя і життя членів своєї родини [1635. С.29].

Селянин змушений був з раннього дитинства до глибокої старості тяжко працювати. У селянській родині існував статевовіковий розподіл праці, за яким чоловіки, жінки, старі та підлітки мали свої обов'язки. Віку відповідає певне заняття, заняття і визначає вік [584. С.1]. Перепис 1926 р. виявив, що переважна більшість селянських дітей залучалася до роботи з малих літ, а з 10 років вони вже вважалися самодіяльними. Ті ж жорсткі умови виробництва в індивідуальному господарстві змушували селян працювати до глибокої старості, до самої смерті [810. С.98-106; 1434. С.81-82]. «У хазяйновитого селянина, – писав свящ. І.Хохановський, – майже не існує іншого погляду на себе і на своїх близьких, як на робочу силу, господарську цінність, а не як на особистість. Основна мірка для людини – це успіх чи неуспіх в роботі. На цьому культурі праці ґрунтується селянська етика» [1047. С.140]. На думку Ю.П. Присяжнюка, праця – ключовий елемент суспільного ідеалу українського селянина. Саме через працю (як цінність) сприймалося й «належним» чином оцінювалося соціальне докільля, праця була своєрідним критерієм визначення статусу та майнового становища селянина [1802. С.42, 46]. З усіх моральних чеснот в селянській етиці чи не найбільше цінувалася працьовитість, роботящість. Ледарство, неробство засуджувалося суспільною думкою.

Працьовитість не стільки була обумовлена економічною доцільністю чи переслідувала прагматичні цілі, скільки була обумовлена традицією, сакральним порядком. Дія називається ритуальною, якщо для неї визначальною є не практична необхідність, а символічна насиченість. Практична дія стає ритуальною, коли її виконують незалежно від того, чи необхідна вона з погляду здорового глузду, чи ні. Праця в селянській культурі постає в якості свого роду ритуалу, і тут годі шукати однієї лише доцільності, прагматики, вигоди тощо. Праця мала цінність сама по собі. Для селянина праця, в якій не бере участь тіло, що не виконується з тілесною напругою, це не праця. Переконанням, що лише ручна праця виправдує багатство, що лежало в основі селянських уявлень, пояснюється презирство, із яким селяни ставилися до поміщиків, чиновників, фабричних робітників, священиків та інтелігентів, бачачи в них

«ледарів» [1749. С.130; 1800. С.27]. Тут праця виступає одним з критеріїв для формування автостереотипу та гетеростереотипу, що говорить про її більше символічний, ніж суто прагматичний характер.

Працьовитість має символічний характер і постає саме як ритуал, а не господарча необхідність ще й тому, що на початок ХХ ст. внаслідок демографічного вибуху реальна господарсько-економічна потреба в ній відпала. Дослідники наводять дані, котрі свідчать, що селянській сім'ї, для того, щоб обробляти свої наділи, був потрібен всього 121 день на рік. Це з урахуванням усіх операцій: від орання поля до продажу зерна. Отже, 244 дні на рік селянська сім'я була приречена на бездіяльність, якщо не мала яких-небудь інших, відмінних від землеробства занять [1586. С.71]. Виконувалась робота, яка могла бути виконана набагато меншими зусиллями, іноді просто непотрібна робота. Можливо, з цим певною мірою пов'язаний і консерватизм селян, їх упереджене ставлення до новацій та технічних засобів, котрі підвищували продуктивність праці.

Як зазначає Ю.П.Присяжнюк: «натуралізм (на наш погляд, тут більш адекватним було б використання терміну «традиціоналізм» – О.М.) ментальності українського хлібороба виявлявся в надмірній моральній абсолютизації значущості фізично виснажливої праці» [1800. С.25]. Тяжко працювали не лише бідняки, а й заможні селяни і члени їх сімей, при чому це далеко не завжди виправдовувалося виробничою необхідністю та супроводжувалося зростанням ефективності господарства. Г.І. Успенського вражає безплідність безперестанної селянської праці «з розрахунку на людину». Селяни самі не надто високо цінували ні свій час, ні свою працю [1032. С.19, 21] – вони для них буквально не мали ціни. Селянське господарство засновувалося на великих і нераціональних затратах ручної праці, яку ніхто не враховував і не цінував. Звідси й низька рентабельність селянського господарства. Низька продуктивність і товарність господарства були неминучими при такій організації виробництва, коли основою його є ручна праця. Саме ця обставина ставила надзвичайно вузькі рамки розвитку сільськогосподарського виробництва. Дрібне індивідуальне виробництво невіддільне від панування ручної праці, живої тяглової сили і відповідної техніки, що складають у сукупності його матеріально-виробничу базу. Можливість відтворення основних продуктивних сил усередині селянського господарства підтримувала натурально-споживчий характер селянського господарства, його традиційність і автаркізм. Селянське господарство завдяки цьому могло існувати при мінімальному звертанні до ринку [1326. С.266].

Можна погодитися з тим, що своєрідна пріоритетність фізичної праці українських селян була внутрішньо детермінована, тобто існувала як річ економічно, соціально й морально детермінована [1802. С.46-47]. Втім, не варто ідеалізувати ставлення селянина до праці. Трудова етика селянства визначалася натурально-споживчим характером господарства. Селяни – це землероби, які виробляють продовольство в тому об'ємі, який необхідний для споживання. Результати господарювання оцінювалися селянином за принципом «хватить – не хватить», а не за принципом «вигідно – не вигідно» [див. 1803. С.192-193]. Для них характерна орієнтація на мінімальні трудові затрати і компроміс споживання. Відповідно принципам споживчої (традиційної) етики працювати слід для задоволення традиційних, скромних за своїм складом потреб сім'ї і не прагнути до накопичення [1647. С.305]. Селянин відмовлявся від прибуткової роботи, якщо вона вбачалася зайвою чи доводилася на неурочний час, дотримувався

звичаїв, що обмежували господарську діяльність. У випадку підвищення потреб сім'ї через збільшення числа їдців він збільшував «ступінь самоексплуатації», але до певної межі, далі якої селянин «йти не хоче». Господар в трудовому господарстві, будучи водночас працівником, не стане «експлуатувати себе» так, як найману людину; він витрачає свою працю в такій кількості, яку необхідно витратити для задоволення звичних потреб сім'ї. Якщо сім'я обходиться меншими витратами без позбавлень себе в звичних потребах, то працівники скорочують роботу [1060. С.6, 126]. Трудова етика селян була принципово відмінна від максималістської, так званої буржуазної трудової етики [1647. С.314]. Споживче ставлення до праці існувало у всіх традиційних селянських господарствах і в літературі одержало назву «етика дозвілля». Праця, таким чином, мала вимушений характер. В таких умовах невисоко ціниться фізична праця і йдуть пошуки способів звести її до мінімуму чи перекласти на плечі більш слабких членів суспільства [1874. С.6]. Низька продуктивність праці під час роботи по найму, особливо у поміщиків, на що ті систематично скаржилися, була постійним явищем. Та й у власному господарстві селяни не прагнули до підвищення затрат праці та її продуктивності. В літературі стали писати про те, що у народу з'явилося презирство до праці. «Подивіться на наші поля, – писав один агроном в полтавському виданні «Хуторянин», – Погано і не вчасно оброблені, абияк і чим попало засіяні, неунавожені або недбало унавожені, суцільно брудні, засмічені сумно дивляться вони на перехожого і на проїжджого. Ні, не люблять наші господарі-хлібороби свою землю! І хай не нарікають, якщо не народиться у них жодного колоса навіть там, де їх могло бути тисячі» [972]. М.М.Пришвін писав: «Я ніколи не вважав наш народ землеробським це один з великих забобонів слов'янофілів... немає у світі менш землеробського народу ніж російський, немає у світі більш варварського поводження з тваринами, зі знаряддями, із землею, ніж у нас [895. С.90]. В.Зомбарт вважає, що, взагалі, у докапіталістичної економічної людини немає й сліду любові до господарства й господарської праці [1388. С.12]. В одному з губернських циркулярів кінця ХІХ ст. говорилося: «При изумительных по ничтожности потребностях, крестьянин, благодаря удовлетворительному урожаю и низким ценам на хлеб, сыт и сыта его семья; при таких обстоятельствах он мало помышляет о будущем и без побуждения не заботится о накопившихся за ним недоимках по разным сборам; с свойственной по большей части русскому простолюдину беспечностью и ленью, он уклоняется от приискания себе заработка ... Задача вызвать беспечного или ленивого крестьянина к этому труду – задача нелегкая и, быть может, невыполнимая без принудительных мер» [цит. за 653. С. 40].

Природні умови сприяли створенню особливого ритму повсякденного, річного і багаторічного життєвих укладів у селянських господарствах. «Диктатура фізичного середовища – вона не управляє всією сільською економікою, але пронизує її, нав'язує їй свій ритм, зчіплює її ланки» [1189. С.20]. Селянська культура ритмічна й ритуальна. Циклічність і ритуальність позначаються й у ставленні до праці.

В.Зомбарт зазначав, що в докапіталістичний час кількість свят на рік була величезною [1388. С.12]. Але в умовах Російської імперії ми бачимо зростання кількості свят у селян саме після реформи, котра створила можливості для розвитку капіталізму. В середині ХІХ ст. робочий час складав близько 38%, неробочий – 62%, в тому числі на долю святково-вихідних днів випадало не менше 26%. З 1872 по 1902 р.

число свят зросло: у російських селян до 128, українських – 154, білоруських – 120 (відповідно на 7, 26, 3%) [1647. С.307]. Зокрема, Катеринославська губерньська земська управа свідчила у 1869 р., що після реформи селяни стали святкувати навіть ті свята, які не були означені як святкові дні ні в церковному календарі, ні в списку, що його затвердив місцевий архієрей. Народ святкував свята, які не були встановлені церквою, але які, як вважалося, освячені народним звичаєм. Тут були і Палікопа Громова, і Права Середа, і Десята П'ятниця. За підрахунками управи після звільнення у селян з'явилося 42 нових свята. А з урахуванням уже існуючих таких нараховувалося 128 днів на рік. Місцеві земства навіть зверталися до архієпископа Катеринославського і Таганрозького Платона з проханням переконати народ дотримуватися лише недільних свят і загальноприйнятих за статутом православної церкви річних свят, котрий видавав відповідні циркуляри [1585. С.71]. Б.М.Миронов наводить свідчення сучасників про наростання з року в рік випадків безпорядків та перерви літніх польових робіт внаслідок святкування невстановлених свят в Олександрівському повіті Катеринославської губ. [1647. С.306]. У формуванні трудової моралі важлива роль належала культурно-релігійному чиннику. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. у католиків і протестантів у Прибалтійських губерніях свят нараховувалося відповідно 90-100 і 65-75. Споживчі цілі економічної поведінки, орієнтованої на задоволення насущних потреб, а не на прибуток, були в незрівнянно більшому ступені також притаманні православному селянству [1647. С.24].

Велика роль святкової культури пов'язана з нерівномірною завантаженістю аграрною працею протягом року. Надмірна напруженість праці в період сівби, косовиці, жнив, не знаючих вихідних днів і фіксованого робочого дня, компенсується великою кількістю свят, що доводяться в основному на зиму і період міжсезоння. За підрахунками С.Струмиліна, в середньому за рік виробничий робочий день селянина (6 год. 27 хв.) у зв'язку із сезонністю сільськогосподарських робіт був на 26% коротший робочого дня фабричного робітника (8 год. 32 хв.). Взимку, коли селянин звільнявся від польових і городніх робіт, всі інші виробничі роботи – догляд за худобою, заготівля палива, кустарні вироби і т.п. сягають всього для чоловіка 2 год., для жінки близько 4 год., а для всіх членів родини на коло менше 3,5 год. на добу. Це були неявні форми хронічного безробіття, викликані сезонним перенаселенням села [див. 632. С.4-5].

Про те, наскільки суттєвою була проблема свят і тісно з нею пов'язаного пияцтва, свідчать гострі дискусії з питання про скорочення кількості свят. В урядових колах, у світському суспільстві була розповсюджена думка про надмірне «празднолюбство» на роду, що, нібито, наносить серйозний економічний збиток країні. Сільська інтелігенція і державна адміністрація оцінювали кількість святкових днів у православного селянства як надмірне: надлишок свят завдавав шкоди селянському господарству, забирав масу часу і коштів. Про гостроту цієї проблеми свідчать і постанови органів місцевого самоврядування, які неодноразово зверталися до «святкового» питання [1585. С.71]. При Міністерстві внутрішніх справ була заснована комісія для обговорення заходів щодо зменшення святкових днів і розгулу в народі [664. С.21]. В урядових колах був підготовлений і Державною Радою розглянутий законопроект про зменшення числа свят, який, однак, так і не був прийнятий. Представники духівництва в Державній Раді виступили проти законопроекту, котрий, на їхню думку, не відповідав народному світогляду, зачіпав релігійне почуття, міг викликати народне невдоволення [568. С.236-

238]. Не менш запекла полеміка виникла навколо прийнятого в 1904 р. закону, який дозволяв кожній людині самостійно приймати рішення: працювати чи відпочивати у свята.

Існувала й інша думка, згідно якої у селян свят не набагато більше, ніж у інших верств, що селяни, на відміну від інших, ніколи не відзначають дні народження, рідко відзначають іменини і, взагалі, думка про надмірне празднолюбство є великим перебільшенням [588; 631; 633; 754; 793; 1095. С.243-244 та ін.]. Свята селяни використовували для виконання своїх суспільних обов'язків або для особистих потреб, задоволення яких все рівно поглинуло б стільки ж буденних робочих днів; причина бідності полягала не в надмірності свят, а в малоземеллі, неврожаях, сімейних розділах, падінні худоби та ін. важких обставинах сільського життя [1647. С.311]. Втім, як зазначали сучасники, економічний добробут селян підживляли не свята, а розгульне їхнє проведення [542. С.805-807; 567. С.712-714]. Такий характер свята був пов'язаний з усім укладом релігійного життя на селі [814. С.1348-1350]. Негативні наслідки великої кількості свят пов'язувалися з поширенням торгових відносин, що сприяло посиленню користолюбства, тяги до наживи, вело до порушення християнського характеру свят. У неділі й у свята всюди базари, торгівля, трактири, шинки. У церквах зменшується число людей [4. Арк.17; 889. С.850-851].

Загальна велика кількість свят виникла під вирішальним впливом споживчого характеру селянського господарства, ціллю якого було не одержання прибутку, а прохарчування [1053. С.10-11]. Це зовсім не означало, що селяни були ледачі або нерозвинені. Як вважає Б.М.Миронов, сенс життя вони в масі своєї вбачали не в накопиченні власності, не в збільшенні влади і впливу за допомогою багатства, а в спокійному і праведному житті, котре одне тільки і могло забезпечити вічне спасіння і добру славу серед односілчан [1647. С.313]. «Час – не гроші, був він переконаний, час – свято!» [1646.С.317].

Для традиційної культури характерне чітке розмежування часу буденного (робочого) та святкового, не пов'язаного з трудовою діяльністю. Чергування буденного і святкового упорядковувало життя, формувало його ритм. В свята заборонялося працювати, а також у дні, які визнавалися сприятливими для проникнення у цей світ негативних сил. Існували також заборони на виконання певних робіт в окремі дні тижня [див. 1; 3; 4; 1461 та ін.]. Культ бездіяльності та його сакральний характер – дві основні складові будь-якого святково-обрядового комплексу [1460. С.28]. Не тільки працювати, але навіть не брати участь у сільському святі вважалося образливим для громади. За дотриманням селянами заборон працювати в святкові дні слідкувала сільська влада [691. С.362].

Однак у культурно-історичному й антропологічному змісті свято і повсякденність нерозривно взаємопов'язані. Свято – циклічно повторювана «інтегральна частина повсякденності». У традиційній культурі ціль і сенс життя людина бачила в ритуалі, а повсякденне існування лише заповнювало проміжки між ритуалами. Таким чином, працюватість і дозвілля (свято) постають в селянській культурі як дві сторони дуальної опозиції, пов'язані між собою за законом амбівалентності, вони включені в загальний ритуал, є проявами цього ритуалу. Приватне життя не було відділено від суспільного, віра від знання, праця від відпочинку – ні в часі, ні в просторі [1235].

Таким чином, вважає Б.М.Миронов, якщо мати на увазі добробут населення, то не монголо-татарське іго, не кріпосне право і його пережитки, не самодержавство (цей ряд псевдопричин легко продовжити) затримували його підвищення, а те, що народ жив за принципами традиційної трудової етики або за християнськими заповідями, тобто не перетворював працьовитість, гроші і час у фетиші, яким варто поклонятися [1646. С.317]. Втім, деякі дослідники вважають, що Б.М.Миронов явно перебільшує значення та кількість свят у селян і, взагалі, виведення низької ефективності праці селянства з його моральних пріоритетів потребує значно більшої аргументації [1444. С. 74].

Утилітаризм припускає раціональні цілі суб'єктів. А тут ми зіштовхуємося з доцільністю без цілі. Селянська праця орієнтована не стільки на результат (який для більшості, при всіх стараннях, був невизначений), скільки на сам процес. «Дивляться, перш за все, не вперед, не на ціль, запитують не виключно про доцільність цього заходу, але оглядаються назад і дивляться на приклади минулого, на зразки, на досвід» [1388. С. 13]. Має місце свого роду нераціональна, нереклексивна, неспеціальна гра, де ціль проглядається потім, а в процесі цієї гри вона не визначена. Той, хто бере участь у грі цю ціль не визначає. В силу вступають «логіки практики». За практикою слід визнати особливу, нелогічну логіку, щоб не вимагати від неї більше логіки, ніж вона здатна дати [1198. С.168].

В.Зомбарт називав такі характерні риси «докапіталістичної економічної людини», як недосконалість мислення, брак розумової енергії, брак духовної дисципліни, мало розвинена вольова енергія тощо [1388. С.11-12]. «При низькому рівні розумового розвитку в діях людини завжди панує спадкоємна звичка, так звана традиція: роблять те чи інше не тому, що так, справді, потрібно, а тому, що «так повелося», так «діди і батьки» робили», – писав О.А.Кауфман [644. С.141-142]. О.В.Чаянов наголошував, що багатівковий досвід селянського життя мав характер певних життєвих навиків, негнучкого мислення [1057. С.24, 97]. П.П.Чубинський зазначав відсутність заповзятливості та рутинність у господарстві українських селян. «Малорос веде господарство так, як воно велося і декілька століть тому» [1020. С.351]. С.Ф.Ольденбург писав: «Вражає вузькість кругозору, небажання змінювати того, що робили діди, переконання «на наш вік вистачить», що створює господарську короткозорість і безграмотність» [1177. С.V-VI]. Консервативність патріархальних світоглядних цінностей більшості селянства зумовлювало його недовірливо-упереджене ставлення до агротехнічних новацій. За практично однакових умов оподаткування та при однаковій кількості землі, значно ефективнішим економічно було і господарство німецьких колоністів, які виглядали в порівнянні з українськими селянами справжніми поміщиками [1800. С.26]. Як писав священник с.Підлісці Заславського повіту Волинської губ., селянин певно бачить і розуміє, чому у поміщика чи священника, які раціонально ведуть своє господарство і сіють по понеділках, хліб родить краще, але їх приклад не наслідуватиме [1. Арк.18 зв.]. Інновації йшли, головним чином, через поміщиків, заможних хазяїв, тоді як бідняки з недовірою ставилися до нововведень. Вектор динаміки відтворення йшов, віддаляючись від спроб інтенсивного відтворення, і підсилював екстенсивне. Цей процес не залежав від метушні політичних подій, але, навпаки, сам визначав їх із зростаючою силою [1143. С.365]. Селянин був різко обмежений у можливостях інтенсифікації виробництва. Здебільшого малопотужні селянські господарства об'

ективно не мали можливості дотримуватися усіх вимог агротехніки. Підвищення продуктивності сільського господарства угноюванням, використанням машин та іншими способами його раціоналізації не видавалося можливим почасти тому, що отриманий прибуток не окупив би понесених витрат, почасти через те, що нововведенням противилася жорстка соціальна організація селянства. Вже саме прагнення селянства до розширення земельної площі господарства чи то шляхом купівлі та оренди, чи то шляхом захоплення та перерозподілу, відбивало як об'єктивні господарсько-економічні потреби, так і звичку шукати вирішення проблем власного господарства не шляхом його інтенсифікації, а шляхом екстенсивного розвитку.

Справа, звичайно, не в розумових здібностях селян, а саме в принципі. Селянська праця, в порівнянні, скажімо, з працею промислового робітника, потребувала чи не більших навичок та інтелекту. Г.І.Успенський писав про тип «нашого мужика, який *все сам*, на всі руки, все може, ні в кому не має потреби і, зосередивши в одному собі можливість всебічного розвитку природжених в ньому фізичних і етичних сил, є тип «повної людини» а не черевичника, шевця, телеграфіста...» [1028]. Універсальність за нять – важлива ознака селянина. Природа селянської праці припускає унікальність об'єкта діяльності і, відповідно, особливу систему відносин, яка б цю унікальність забезпечувала. Цілком очевидне протиріччя між дрібним багатокультурним господарством, де людина повинна все знати й все вміти і спеціалізованим господарством, заснованим на наукових принципах [див. 1609].

Для селянської культури праця постає не як засіб тотального окультурення, а як спосіб взаємин з природою. На відміну від індустріального суспільства, в якому праця націлена на постійно зростаючу ефективність і на зростаючі потреби, селянська праця на таке зростання не націлена. Вона покликана підтримувати певний рівень традиційних потреб, а не прагнути до прогресу. Тут взагалі позначається сприйняття часу, не як лінійного, а як циклічно-міфологічного, орієнтація традиційної культури не на майбутнє, а на минуле. Спосіб праці селян, як і спосіб життя в цілому, був традиційний, успадкований від попередніх поколінь і не підлягав змінам. Він вписувався у загальну міфологічну картину світу, якій притаманний тісний зв'язок з природою, землею, ставлення до світу не як до об'єкту, а як до суб'єкту. Агротехнічний прогрес в принципі руйнує картину світу, спосіб життя селянства. Як висловився А. Мандра щодо селянства сучасної Франції: «гібрид «убив» дрібних землевласників з їхнім специфічним способом життя і менталітетом» [див. 1609]. Можливо, в неприйнятті агротехнічних нововведень проявився неусвідомлений спротив цій руйнації. Для селян були важливі не виробіток (і заробіток) кожного працівника, а зайнятість усіх членів родини і її спільний дохід. Разом з общинними традиціями така зневага до особистої продуктивності праці й ефективності індивідуальної роботи мало важливі культурологічні наслідки [1710. С.286]. Економічні результати даної моделі – господарський застій, відсутність і свідоме придушення всякої ініціативи з боку селян, колективістські настанови, що гальмують розвиток підприємницької етики й духу капіталізму у веберівському смислі.

Селянин орієнтувався на великий і складний комплекс традицій землеробства, заповіданий йому попередніми поколіннями. Він постає перед кожним поколінням селян в імперативній формі традиції і звичаю, котрі безжалісно відмітають з народної землеробської практики всі індивідуальні починання і новації як такі, що не пройшли

багатовікової перевірки практикою землеробства взагалі і механізмом коливань погодних умов зокрема. Форма цього досвіду у вигляді непорушної традиції, не змінного звичаю і правил диктувала беззаперечність їхнього дотримання. Вбачається, що саме цими обставинами багато в чому пояснюється несприйнятливість селянина до нових прийомів агрикультури, до модернізації знарядь праці і т.д. Для селянства характерна перевага інстинктивних (нелогічних) форм опору господарським і соціальним інноваціям [1197. С.21]. Логіка селян була проста: «Ми люди темні, де вже нам, старі так робили».

Досвід предків має характер абсолютного аргументу і не потребує критичної перевірки або аналізу. Там, де починається критика і перевірка, там первісне цілісне світосприйняття стає проблематичним. Тому традиційна народна культура – культура довіри, культура, яка забезпечує відтворення усталеного – тобто того, що, пройшовши випробування не одним поколінням, набуло статусу ритуалу. Це культура закритого типу; будь-які новації врешті-решт ведуть до розмивання її цінностей, а слідом за цим призводять до втрати окремих фольклорних жанрів, збіднення обрядовості і утворення більш-менш стійких гібридних форм культури [1514].

Традиціоналізм агрокультури в очах передових сучасників межує з консерватизмом, відсталістю і навіть відсутністю здорового глузду. Але цей традиціоналізм стійкий не лише в силу своєї консервативності, а й в силу необхідності. В її основі лежав критерій, який можна кваліфікувати як практичну доцільність, обумовлену, в свою чергу, критерієм раціональності трудових зусиль безпосереднього виробника для одержання життєво необхідних засобів існування і натуральним характером селянського господарства. Страх перед голодом спонукував дотримувати традиційної агрикультури. Прийоми обробки землі і вибір сільськогосподарських культур були підпорядковані прагненню мінімізувати ступінь господарського ризику. Наприклад, в літературі багато говориться про шкоду багатосмужжя для селянського господарства, але віковий досвід господарювання підказував, що через подрібнення єдиного земельного паю можна мінімізувати ризик екстремальних умов господарювання [445. С.16, 96-97; 1803. С.177; 1855. С.35; 1897. С.21]. Черезсмужжя існувало майже однаково, як при громадському, так і при подвірному володінні, не тільки в губерніях, де переважав громадський устрій, але і в таких, які ніколи общини не знали [829. С.16]. Селянство отримувало в галузі землеробства рівень врожайності основних землеробських культур явно незрівнянний з масою вкладеної праці. Це спонукувало селянина до максимальної обережності в «технології» землеробської практики, тобто робило його більш прихильним традиції і звичаю в області агрокультури, змушувало його в прагненні до росту прибавочного продукту йти переважно лише шляхом постійного розширення виробничих площ. У цьому криється об'єктивна обумовленість переважання екстенсивного шляху в розвитку землеробства.

Життєдіяльність усіх доісторичних співтовариств – а селянство концентрує в собі в «окультуреному» виді всі їхні риси – визначається імперативом виживання. Звідси особливі організаційно-виробничі форми, що дозволяють звести до мінімуму ризик у виробництві гарантованого мінімуму життєво необхідного. Економічна орієнтація селян визначається насамперед їхніми уявленнями про небезпеку виявитися за нижньою межею споживання. Вони завжди віддадуть перевагу притримуватися традиційної системи землеробства, якщо вважають, що вона зводить до мінімуму такий ризик,

навіть якщо організаційні і технологічні нововведення обіцяють підвищення середньої врожайності. Хоча це не означає, що селяни ірраціонально консервативні. Там, де вони бачать гарантії від ризику, вони охоче йдуть на інновації [1886. С.6]. Поміщики мали можливість для експерименту: вони купували машини, насіння, котрі могли виявитися неефективними. Дрібний же хазяїн не міг ризикувати своїм полем, що годувало його родину. Всі сторони селянського виробництва були взаємозалежні і взаємообумовлені, тому всяка новація в одному з його компонентів неминуче викликала зміни в системі в цілому. Всяка зміна в звичній агрокультурі збільшувало ступінь господарського ризику. Неготовність селян скористатися якимись нововведеннями для підвищення продуктивності своїх наділів пояснювалася страхом за майбутнє. До того ж запровадження агроновацій на мізерному клаптику землі було справою нерентабельною. Таким чином, низька купівельна спроможність і кредитоспроможність, малоземелля, погана якість живого і мертвого інвентарю були нездоланною перешкодою для інтенсифікації дрібного селянського господарства. Селяни не покращували господарство не тому, що не хотіли цього, а тому, що не могли цього зробити [1057. С.24]. Часто селянин не міг належним чином обробити землю тому, що не мав фізичних сил, а в більшій мірі господарських можливостей виконати всі необхідні операції.

Стабільність традиційних селянських суспільств не перешкоджала впровадженню нововведень, але їх впровадження мало свої особливості. У звичайний час механізм змін діє в селянському суспільстві дуже повільно. Всякий сільськогосподарський прогрес ніс елементи чужерідності. Всякому нововведенню був потрібний період апробації для того, щоб без ризику воно могло бути впроваджене селянськими господарствами [див. напр. 1. Арк.18-18 зв.]. Молодь, звичайно, була більш сприйнятливою до нововведень, ніж консервативне старше покоління [440; 514; 786. С.503 та ін.]. Крім того, нововведення повинні були пробити шлях в обцинній рутині. Селянин ніколи не відчував потреби робити щось незвичайне поодиноці. Сільськогосподарський прогрес швидко поширювався лише тоді, коли він сприймався цілими соціальними групами. О.М. Енгельгардт зазначав, що селяни здатні багато чого перейняти, «якщо *на ділі* побачать, що це добре або *увірюють* в кого-небудь» [1095. С.237].

Наголос на споживчі потреби був рисою і необхідністю способу життя, у якому виживання було метою протягом тисячоліть [2035. С.223]. Для селянина майно (селянин навіть вживав слово «добро», яке має високе ціннісно-емоційне навантаження) було головним мірилом його соціального престижу. За словами М.Горького, тяжкість праці, у зв'язку з незначністю її результатів, поглиблює в селянині інстинкт власності, роблячи його майже невідчужимим впливу вчень, котрі пояснюють усі гріхи людей силою саме цього інстинкту [504]. О.М.Енгельгардт вважав, що «селяни в питаннях про власність найбільш крайні власники, і жоден селянин не поступиться жодною своєю копійкою, жодним клаптиком сіна», «певну дозу куркульства має кожен селянин», «кожен мужик при нагоді куркуль, визискувач». Але селянин не почуває безумовно, в ім'я принципу, поваги до чужої власності [1095. С.103]. Заради майна селянин тяжко працює, ладен піти навіть на крадіжку, розбій, погроми, якщо, звичайно, це дозволяли обставини. Водночас, селяни розуміли гріховність несправедливо нажитого добра.

Тут ми маємо справу не з приватною капіталістичною власністю, а з власністю, як споживчою цінністю чи як мірилом престижу. Те інструментальне поводження з

предметом власності, до якого ми звикли і яке історики так часто розповсюджують на інші епохи в дійсності не було тоді нормою. Власність, багатство неможливо відділити від категорії престижу, особистого статусу і від форм соціального спілкування [1317. С. 28]. Престижно-авторитетна диференціація на селі дедалі більше залежала від економічного стану, громадської посади, зв'язків з впливовими людьми тощо. У селі існувало цілком особливе ставлення до власності на землю. Для селянина земля була гарантією існування, забезпечувала від голоду, але також і була приводом для поваги в селі, показником соціального статусу. Тому часто земля постає не стільки як засіб виробництва, скільки як предмет престижу: «Як їв борщ та кашу, так і їстиму, як мазав чоботи дьохтьом, так і мазатиму, а зате всю землю навкруги скуплю» (І.Карпенко-Карий). Всі аграрні цивілізації приписують землі особливу, ні з чим не порівнянну цінність, особливу, що не має еквівалента, вартість. У цій системі відносин земля існує не як ринкова вартість, а як засіб, що дає хліб і життя людині. Земля має майже містичне, фетишистське значення для селян. На думку Дж.Скотта, настільки велике бажання селянина стати власником пояснюється прагненням уникнути ризику, забезпеченням гарантій існування. Головна перевага хазяїна перед орендарем полягає в тому, що його засоби виробництва в його руках, і безпека його існування не залежить від волі іншої людини [1886. С.7]. В 1903 р. Редакційна комісія міністерства внутрішніх справ перегляду законів з селянських справ зазначала: «Той чи інший погляд на землю виникає в народі не з простору прав його на свою землю, а з того, наскільки своя земля забезпечує його існуванням» [1559. С.243]. За свідченням В.П.Воронцова: «Селянин готовий на матеріальні втрати аби зберегти моральні вигоди, пов'язані зі становищем самостійного хазяїна» [1382. С.160]. Втім, господарство, і при тому цілком рентабельне, могло існувати і без наявності власної земельної ділянки, використовуючи лише орендовані землі [1361. С.207]. Таким чином, земельна власність не була лише предметом правових і майнових відносин та суто споживчих потреб, але охоплювала незрівнянно більш широке коло явищ, у тому числі емоційних, світоглядних, символічних, міфологічних тощо [див. також 1185]. З погляду ринкової економіки це явище не пояснене. Але селянин у своїй господарській діяльності керувався іншими спонукальними мотивами. Питання про землю не зводиться до вигоди, тим більше яка розуміється вузько в термінах економіки. Цим багато в чому пояснюється своєрідний ажіотаж навколо землі, часом ірраціональне, якщо керуватися лише критеріями прибутковості, ставлення селян до землі, до поміщицького землеволодіння, і гострота земельної проблеми.

Після реформи 1861 р. всі селяни стали власниками. Але ця власність, писав Р. Гвоздьов, не забезпечуючи ні бюджетні, ні фіскальні потреби, мала лише здатність розоряти свого власника. Селянин мав фіктивну, примарну свободу. Ця фіктивна свобода разом зі зростаючим впливом ринку, який вносив в селянське середовище дух індивідуалізму і конкуренції і створили ґрунт, на якому пишним цвітом розцвіли всі способи експлуатації селянської маси всякого роду куркулями спекулянтами [494. С.31, 37].

Більшість селян не могла пристосуватися до нових умов, які вимагали підприємливості. Внаслідок цього, в якості свого роду психологічної компенсації, воно засуджувалося як явище неприродне, несправедливе, аморальне. Якщо під «працею» народ розумів зусилля, спрямовані на виробництво матеріальних цінностей, то з

багатством поєднується в нього думка про моральне падіння: «не віддавши чорту душу багатим не будеш» і т.п. Праця не вважалася джерелом багатства, а лише умовою існування. Багатіють не від праці, а від «заняття». «Занятіє» – це справа, спеціально розрахована на бариш, і яка здійснюється не власною працею, а наймом, торгівлею, обманом і т.п. [584. С.15-16]. «Каторжна мужицька праця, цілком залежна від прихильності стихії і керована древніми навичками, а не новітніми успіхами знання, не спроможна розвинути смак до «праведної», завзятої і чесної праці, а хід історії економічного розвитку Росії навіть і кретина здатна переконати в тому, що воістину «власність – є крадіжка», – писав О.М.Горький [504. С.107]. При цьому селяни з недоброю заздрістю дивились на більш удачливих в цьому відношенні, особливо своїх односельців.

На думку Б.М.Миронова, хоча, на наш погляд, тут присутня певна ідеалізація селянства, у дореформеній Росії метою господарства селян і міських станів із простонароддя було лише прогонування, а загальною життєвою метою – не багатство і слава, а порятунк душі. Накопичення багатства серед них осуджувалось суспільною думкою, протестантська економічна етика була їм далека [1646. С.347]. Тяжке матеріальне становище більшості українського сільського люду значною мірою зумовлювалося «добровільно» – через неприйняття підприємницької діяльності, – вважає Ю.П.Присяжнюк [1802. С.84]. Свого часу О.В.Чаянов з приводу подібних міркувань зауважував, що кожен селянин не відмовився б ні від гарного ростбіфа, ні від грамофона, ні навіть від пакету акцій «Ойл Шелл Компані», якби до того представився випадок. Але, у масі такого випадку не представляється, і кожна копійка дістається селянській родині важкою напруженою працею. А в цих обставинах їй доводиться відмовлятися не тільки від акцій і грамофона, але і від яловичини. Звичайно, не можна сказати, що дух наживи далекий селянському господарству. За сприятливих умов воно може розширювати сільськогосподарське виробництво далеко за межі, необхідні для задоволення власних потреб. Але таких умов в більшості випадків не виникає [962. С. 44].

З іншого боку, певна частина селянства явно тяготилася землеробством. Багато селян, за свідченням О.М.Егельгардта, за складом мислення, характером, психологією і т. п. не здатні до самостійного господарювання [1095. С.385-390]. Відлучаючись на довгий час із села, ці селяни «те не тільки звикають до надмірності, що вводить їх у різні злочини, але і втрачають бажання до землеробства» [1635. С.29]. Як зазначає В.П. Булдаков, «в селі підросло покоління, яке ненавиділо селянський побут» [1197. С.265]. «Молодь мріє залишити село або у всякому разі селянську працю», – писав С.Ф. Ольденбург в 1925 р. [1177. С.VII]. Р.Пайпс підмітив особливість ставлення до землі в Росії в тому, що з землі намагалися вижати якнайбільше, вклавши в неї якнайменше часу, праці і засобів. Усякий росіянин прагнув відв'язатися від землі, що було викликано в основному поганим станом землеробства, тобто нездатністю головного джерела національного багатства – землі – забезпечити пристойне існування [1749. С.23]. Можливо це більшою мірою стосується російських селян, ніж українських. Але прихильність українських селян до землі не варто міфологізувати [1634. С.232]. Втім, на подібне явище звертав увагу А. де Токвіль, як характерне для Франції напередодні Великої французької революції: як тільки хліборобу вдається за допомогою свого промислу зібрати невелике багатство, він негайно ж змушує свого сина залишити плуг,

посилає його в місто і купує невелику посаду. Саме в цю епоху і зароджується та особлива відраза, яку ще й у наші дні відчуває французький хлібороб до свого заняття, що його годує [1943. С.101].

Таким чином, праця для селянина постає в різних іпостасях. Це й цілераціональна діяльність, і ритуал, і традиція, і звичка, і природний спосіб існування. Ставлення селян до праці мало амбівалентний характер. Для більшості селянства праця завжди була «смертною мукою», єдиним способом виживання на землі [1711. С.10]. Праця для селян завжди була повинністю – перед державою, поміщиком, громадою, родиною і т.д. Визнання тільки фізичної праці привело до того, що вона стала ознакою соціальної приналежності, але належності до нижчого стану. В умовах ринкових відносин праця дедалі більше втрачає характер природного способу існування і набуває цілераціонального характеру – стає лише засобом досягнення різних цілей: статку, багатства, влади тощо.

Радянські історики постійно повторювали тезу Леніна, що скасування кріпосного права викликало прискорений розвиток капіталізму на селі. Хоча, якщо взяти до уваги ті умови, при яких було ліквідовано кріпосне право, його скасування не стільки сприяло розвитку капіталізму, скільки консервувало архаїчні, можна сказати феодальні економічні структури [1222. С.14]. Тут варто згадати і слова В.І.Леніна про те, що Росія на початку ХХ ст. страждала не стільки від капіталізму, скільки від нестачі розвитку капіталізму [704. С.37]. На думку ж деяких сучасних дослідників, сільська Росія була далекою від капіталістичного розвитку і навіть не рухалася в цьому напрямі [2014. С.49]. Маса населення жила доринковими уявленнями, була спроможна лише на обмежену участь у ринкових відносинах. В цьому контексті досить проблематичним виглядає твердження сучасних українських істориків: «... ні селяни, ні робітники не мали наміру вийти за межі тієї економічної реальності, в якій перебувало людство. Іншої реальності, крім існуючої ринкової економіки, маси не могли б собі навіть уявити» [1531. С.24]. М. Вебер показав, що «прагнення до підприємництва», «прагнення до наживи», до грошової вигоди притаманне людям усіх типів і станів усіх епох і країн світу, але саме по собі воно не тотожне «духу» капіталізму і навіть «не має нічого спільного з капіталізмом». Подібні наївні уявлення про сутність капіталізму належать до тих істин, від яких раз і назавжди варто було б відмовитися ще на зорі вивчення історії культури [1211. С.47-48]. Розвиток капіталізму, як вважають послідовники М.Вебера, результат розвитку специфічно європейських інститутів і особливостей європейського духовного життя, продукт винятково європейської економічної історії. Капіталізм визначається «культурним кодом» західноєвропейської цивілізації, поява капіталізму в країнах і регіонах з іншим «культурним кодом» – результат переносу, пересадження із Західної Європи, а не самопородження. Капіталістичні відносини в результаті експансії, у тому числі й економічної, Заходу, стали проникати в економічне життя інших країн і народів. При цьому сприймалася не вся система відразу, а лише її окремі елементи, які вторгалися у вже існуючі відносини, накладалися на них. Таке вторгнення чужорідних елементів не приводить автоматично до зміни всієї системи, а лише дестабілізує, деформує її. Результатом стає перетворення архаїчного до-ринкового господарства не в ринкову економіку, а в якийсь гібрид, що проявляється у формі особливої, проміжної господарської системи. К.Полань у своїх роботах показує, що навіть в Англії, класичній країні капіталізму, останній був не «природним» продуктом «розвитку» і

«людської природи», а був нав'язаний насильно. К.Поланьї показав також, що ринок не існує поза соціальними відносинами. Різні суспільства й епохи дають життя іншим зразкам економічної поведінки, серед яких ринкові відносини являють собою тільки одну можливість з багатьох [див. 1775]. Ф.Бродель пише про існування та еволюцію не однієї лише ринкової економіки, а про декілька еволюцій, котрі стикаються між собою, стимулюють одна одну, навіть суперечать одна одній, декількох економік. А різні форми позаринкової економіки дають значну частку національного продукту навіть в сучасних індустріально розвинених країнах. Ф.Бродель дійшов висновку, що в період із XV по XVIII ст., і навіть набагато раніше, ринкова економіка була примусово нав'язуваним порядком речей. І як усякий порядок, що нав'язується – соціальний, політичний або культурний, вона викликала протидію, розвивала протидіючі їй сили, котрі діяли як зверху, так і знизу [1186. С.33-35]. Становлення та утвердження капіталістичної ринкової економіки потребувало втручання тисячі факторів, в значно більшому ступені політичних та «історичних», ніж специфічно економічних та соціальних [1187. С.610]. Вбачається, що висновок Ф.Броделя щодо Західної Європи XV-XVIII ст. може бути цілком застосований до економічних реалій Російської імперії кінця XIX – початку XX ст., навіть до «пострадянського простору» кінця XX – початку XXI ст., де капіталізм і ринкова економіка буквально насаджуються зверху.

Розділ 4. Селянський соціальний устрій

4.1. Сільська громада як соціальний мікрокосм

Автори, які розробляли концепцію модернізації як переходу від суспільства «традиційного» типу до «сучасного» у різних контекстах фіксували змістовне зрушення в еволюції соціальності, пов'язане з формуванням промислового укладу. Е.Дюркгейм говорить про перехід від суспільства з «механічною солідарністю», заснованого на недиференційованому функціонуванні індивіда всередині гомогенної архаїчної громади, до суспільства з «органічною солідарністю», яке базується на поділі праці й обміні діяльністю. Ф.Тьоніс – про перехід від аграрної «спільноти» (Gemeinschaft), яка припускала суспільне володіння «натуральним багатством» (насамперед – землею) і регульованої «сімейним правом», до «суспільства» (Gesellschaft), фундаментом якого виступає приватне володіння «грошовим багатством» і фіксоване торговельне право. Аналогічно, Ч.Кулі описує становлення нетрадиційного суспільства як історичне зрушення від «первинних» до «вторинних груп», критерієм диференціації яких є історично прийнятий в них тип соціалізації особистості: в «первинних групах» соціалізація протікає в рамках родини (або – ширше – сільської громади), що задає безпосередній психологічний контакт між її членами й конкретну явленість структури відносин між ними; соціалізація у «вторинних групах» є соціалізацією в рамках абстрактно заданої спільноти (державної, національної тощо), де структура відносин досягається лише умоглядно.

Існує дві основні ідеальні моделі громадської організації – «спільнота» і «суспільство». Найбільш повну характеристику цих моделей дав Ф.Тьоніс. У «спільноті» панують соціальні зв'язки, засновані на сусідстві і спорідненні, на прихильностях та повазі. Ці зв'язки почасти підтримуються свідомо, але головним чином несвідомо, автоматично, за традицією. У «суспільстві» домінують соціальні відносини, засновані на раціональному обміні послугами і речами, кожен учасник цих відносин усвідомлює корисність і цінність, яку має, може чи буде мати одна людина для іншої. Ці відносини підтримуються свідомо; емоції при цьому придушуються, тому що вони приводять до нераціональних рішень і утруднюють розрахунки. У суспільстві взаємовигідні відносини можуть існувати між людьми, розділеними величезними відстанями, релігією чи системою цінностей, між ворожими одне одному людьми, якщо ці відносини їм вигідні. У спільноті це неможливо. У суспільстві панують наче стерильні, вільні від емоцій, раціональні форми соціальної поведінки, спрямовані винятково на досягнення вигоди, а в спільноті переважають форми соціальної поведінки, орієнтовані на духовні цінності. Взаємини в суспільстві мають раціональне підґрунтя, а в спільноті – моральне. У суспільстві частини передують цілому і соціальне ціле є сукупністю частин, а в спільноті, навпаки, соціальне ціле домінує над частинами і ціле логічно передуює частинам. У спільноті панує єдина воля, зв'язок між її членами органічний – один за всіх і всі за одного. Ця колективна воля може бути розумною, але водночас нераціональною, оскільки прагне загального блага, уникаючи точних розрахунків і керуючись нераціональними розуміннями, такими як честь, совість, повага і т.д. Навпаки, в суспільстві панує індивідуальна воля, яка є раціональною, тому що побудована на розрахунку і вигоді; зв'язок між людьми є механічним. Прагнення членів спільноти спрямовані до досягнення загальної мети, а члени суспільства домагаються індивідуальних цілей. Спільнота має на увазі спонтанне міжособистісне

спілкування поза рамками соціального часу і простору, ігнорування ролей і статусів, створення рівних, матеріально і соціально недиференційованих відносин. Суспільство характеризується визнанням суспільного статусу і ролі людини, підпорядкуванням відносин між людьми визначеним умовам, формальним правилам. Відносини в спільноті припускають тривалий соціальний контакт чи кривне споріднення. Вони створюються і підтримуються бажанням учасників, взаємною згодою, традицією, виступають як самоціль, а не як спосіб досягнення специфічних цілей. Відносини в суспільстві впливають зі специфічно раціональних цілей, поставлених учасниками; неформальність вони заміняють офіційністю, почуття – розрахунком, усну домовленість – писемними договором, постійність об'єднання суб'єктів відносин – обмеженою участю. Юридична основа відносин у спільноті – звичай і традиція, а в суспільстві – писаний закон. Економічна основа відносин у спільноті – ремесло і натуральне сімейне господарство в землеробстві, у суспільстві – торгівля і промисловість. Такою формою спільноти (Gemeinschaft), перш за все, постає селянська громада (община) [див. 1961].

Общині (громаді) присвячена величезна література. В даній роботі немає потреби торкатися складних проблем генезису і типології общини, еволюції системи общинного землеволодіння і землекористування. Варто підкреслити лише те, що в історіографії існують різні погляди та підходи до цієї проблеми. В XIX ст. сформувалися «історична» та «державна» школи в дослідженні общини. Прихильники «історичної школи» вважали общину закономірним продуктом розвитку селянства, прихильники ж «державної школи», навпроти, висловлювали припущення про пізнє виникнення громади, спадкоємно нібито не пов'язаної з попередніми общинними формами і заснованою державною владою в XVIII ст. [див. 1115; 1393 та ін.] Дискусія була розпочата ідеологами слов'янофільства, які відстоювали думку про існування общини з найдавніших часів як початкової і основної форми народного життя, але спотвореної урядовим втручанням на початку XVIII ст. Найбільш ортодоксальні слов'янофіли доводили, що історична незмінність общини – гарантія непорушності самотнього шляху розвитку Росії, яка виключає внутрішню боротьбу й оберігає країну від революції та «язв капіталізму». Твір німецького землевласника А.Гакстгаузена про подорож до Росії, виданий в Німеччині в 1847 р. підкріплював теоретичні основи слов'янофільства. В цьому плані дискусійною виглядає теза про «віднайдення» буцімто раніше ніким не поміченої селянської общини в Росії із її добровільністю, патріархальністю і егалітаризмом чужоземним мандрівником Гакстгаузенем, карколомно швидко засвоєння уявлень про її існування російським освіченим суспільством і навіть закріплення її у емансипаційному акті як обов'язкової структури організації сільської спільноти [див. 1786; 1890 та ін.]. Тут доречно, на мій погляд, привести думку Ф.Енгельса: «Общинна власність російських селян була відкрита в 1845 р. пруським урядовим радником Гакстгаузенем, і він розтрубив про неї на весь світ як про щось абсолютно дивовижне, хоча в своїй вестфальській вітчизні Гакстгаузен міг би ще знайти не мало її залишків, а як урядовець навіть зобов'язаний був знати про них в точності. ... Насправді громадська власність на землю є таким інститутом, який ми знаходимо на низькому ступені розвитку в усіх індоевропейських народів від Індії до Ірландії...» [2066. С.543-544]. Громада у селян описувалася задовго Гакстгаузена, але він дійсно розкрив величезне значення цього інституту в загальному устрої життя в Росії і здійснив глибокий вплив на суспільну думку.

Якщо слов'янофілам та народникам притаманна ідеалізація общини, то в літературі ліберального напрямку існувала тенденція до дискредитації общини як традиційного, виключно селянського інституту. Багато соціалістів також вважали общину віджилим інститутом, опорою реакції, оковами для селян і гальмом прогресивного розвитку сільського господарства. Крім того, для російських марксистів, як для меншовиків, так і для більшовиків, покладання надії на общину було явною ознакою ворожого науковому соціалізму утопічного народницького соціалізму. Негативне ставлення марксистів до общини позначилося і на радянській історіографії.

В українській історіографії відомі різні тлумачення походження сільської общини, як і теорія безобщинного розвитку українського села. У пошуках витоків общини (грумади) дослідники сходяться на тому, що сліди її в тій сивій давнині, коли плем'я складалося з окремих сімейних спільнот [див. 1414]. В сучасній українській історіографії переважають негативні оцінки общини. В негативному ставленні до общини, запереченні важливості громади в житті селянства України, підкреслюванні його схильностей до індивідуалістичного землекористування капіталістичного типу позначається як накладання ліберальних мірок до селянського світогляду, так і радянська спадщина.

В літературі склалися досить стійкі стереотипи, започатковані слов'янофілами, щодо «общинності», «колективізму», «соборності», «комуністичних інстинктів» тощо російських селян. На противагу цьому серед української інтелігенції, починаючи з М. Костомарова, сформувалася думка про відсутність у українського селянства общинних засад. «Наш хлібороб – індивідуаліст-власник. Общинна форма землеволодіння не відповідає духу і характеру нашого селянина», – писав, наприклад, К.Г.Воблий [478. С. 52]. Більшість сучасних українських дослідників наголошують на тому, що українські селяни (на відміну від російських) залишалися протягом пореформеного періоду індивідуалістами, відрізнялися нехиттю до общинної форми землеволодіння; локалізують наявність общини лише певними регіонами тощо. Акцентується відмінність української громади від російської общини: відсутність земельного перерозподілу, земля фактично перебувала в постійному подвірному землекористуванні тощо [1301; 1800; 2084 та ін.]. Подвірне землеволодіння є начебто «природним для української звичаєво-правової традиції». Більше того, «подвірне землеволодіння, висловлюючись сучасною термінологією, було ринковим, на відміну від російського общинного – планово-регульованого» [1300. С.10-11]. Схильністю до індивідуальних форм землеволодіння пояснюється і відносний успіх столипінської реформи в українських губерніях.

Індивідуалізм в сучасному значенні слова є продуктом західної цивілізації, який виник в процесі руйнації «традиційного суспільства» за Нового часу. Він не міг бути виробленим селянською культурою, а якщо в «традиційному суспільстві» виникали по дібні явища, то вони мали дещо іншу природу [див. 1227]. Це не індивідуалізм особистості, це майже біологічний егоїзм особини, що бореться за збереження свого життя, індивідуалізм самозамкненості та ізольованості, зоологічний і партикулярний [1345. С.218-222; 1697]. Численні автори, говорячи про антропологічну характеристику селянства, підкреслюють відсутність індивідуальності. Точніше, індивідуальність тут не цінується. «Селянський мир» – світ невиділеності людини із групи, світ ролей. Цінується той, хто відповідає своїй ролі. Тут звичні для нашого часу поняття

«індивідуалізм», «колективізм» (як і багато інших), далеко не завжди відбивають реальний на той час стан речей, реальні відносини між селянами. Ми стикаємося зі свого роду «відлунням «рефлексивної історії», якій властиво екстраполювати модерні категорії на явища минулих епох [див. 1448. С.289; 2088. С.77]. Не менш міфологізованим виглядає і протилежне твердження – щодо колективізму, «соборності», «комуністичних інстинктів» селян, над якими, між іншим, іронізував В.І.Ленін [736. С. 284]. Спільні інтереси членів громади постають як функція від мешкання в одному місці. Існування громади обумовлювалося не «індивідуалізмом» чи «колективізмом» селян, а факторами іншого порядку: тим, що громада та її функції були визначені законом, замкнутістю локальної селянської спільноти, обмеженістю ресурсів, історичною традицією тощо. Справа не в подвірному землекористуванні чи перерозподілі землі, а в ролі общини як соціального мікрокосму, як цілості, що відрізняється специфічними механізмами функціонування і самовідтворення. Життя російського селянства оберталася навколо трьох основних інститутів: двору, села, общини, – пише Р.Пайпс. Всі ці три соціальні інститути відрізнялися мінливістю, аморфною структурою, слаборозвиненою ієрархією і переваженням особистісних взаємин над діловими [1750. С.105]. Община була дуже гнучким організмом, здатним змінювати свої зовнішні форми і пристосовуватися до різних умов.

Сільська громада відіграє в житті українського селянина не менш важливу роль, ніж в житті селянина російського. Хоча, звичайно, деякі функціональні відмінності існували, але вони мали місце і на рівні окремої губернії, волості чи навіть окремих сіл. Так, в церковнопарафіяльному літописі с.Соснівки Заславського повіту Волинської губ. говорилося, що громада для селян має вирішальне значення. Народ так цікавиться громадськими справами, що вважає для себе моральним обов'язком брати участь у всіх громадських сходках [3. Арк.17 зв.]. А в церковнопарафіяльному літописі с.Синютки того ж повіту говориться, що селяни не надають громаді особливого значення і цікавляться громадськими справами постільки, оскільки вони стосуються їх особисто. Більшість селян веде замкнутий спосіб життя і громадські сходки відвідують неохоче [4. Арк.14]. «Обчество – великий чоловік, що схоче, те і зробить», – казали селяни с. Розбишевки на Полтавщині та вважали своїм моральним обов'язком брати участь у сходках [REF_Ref238004004 \r \h * MERGEFORMAT 953. С.188]. І в губерніях, де переважало подвірне землекористування, община знаходила захисників [1063. С.183]. Р.Оленін зазначав, що ніякої особливої прихильності малоросійських селян до приватної власності на землю немає, і це проявилось в ході селянських заворушень початку ХХ ст. [833. С.252]. Можна погодитися з думкою О.К.Мицюка: «Взагалі патетичні заяви про закоріненій інстинкт власності в українського селянина не мають під собою більше ґрунту, як і протилежні твердження. ... Український хлібороб не колективіст в широкому значенні цього слова, але він безперечно може вжитися з вивласненням землі і гуртовим володінням нею» [1689. С.1-2].

Цифри свідчать про досить значне збереження общинного землеволодіння серед селян України. За даними авторів четвертого тому «Історії Української РСР», у 1905 р. на Україні налічувалося близько 45% дворів з общинним землекористуванням [1412. С.24]. За даними В.Д.Сусорова, общинне землеволодіння становило 52% від всієї кількості селянських земель (решта – в подвірному користуванні) [1923. С.17], за даними А.М. Анфімова общинне господарство становило 66% селянських наділів [1124. С.88], на цю

ж цифру посилається і О.П.Реєнт [1825. С.370]. В Харківській, Херсонській та Катеринославській губерніях громадська форма землеволодіння становила 89-97% від надільної землі, в інших губерніях переважало подвірне землеволодіння (від 48,5% на Чернігівщині до 94,6% на Поділлі) [1497. С.32].

Селянську общину (громаду) можна розглядати принаймні в трьох основних аспектах: юридичному, господарсько-економічному, соціокультурному. Кожен з цих аспектів, взятий окремо, становить певну абстракцію, засіб наукового аналізу, в реальному житті общини вони були злиті воедино. В історіографії дуже часто ця різноплановість общини або не враховується, або ж абсолютизується один з аспектів.

З юридичного боку, діяльність громади цілком регламентувалася законодавством 1860-х рр. і його наступним розвитком. За умовами реформи 1861 р. громада була вписана в адміністративну систему країни як територіально, так і функціонально. Загальні для селян права й обов'язки були викладені й законодавчо закріплені в «Маніфесті» та «Положеннях» 19 лютого 1861 р. У цих же документах, поряд з особистими і майновими правами селян, а також їхніми обов'язками, тобто державними й земськими повинностями, визначалися і права їхнього громадського управління [825. С.46-49]. Пізніше, у 1866 р., цей устрій поширився на всі розряди селян, у тому числі й на ті, котрі завжди залишалися вільними. В 1899 р. сільські громади отримали права юридичної особи. Створені у 80-90 рр. ХІХ ст. норми селянського права були покликані затримати розпад сільського укладу, підтримати законодавчими засобами селянську дисципліну, общину і сім'ю. З березня 1902 р. всі питання сільського самоврядування вирішувалися відповідно до «Положення о сельском состоянии», у якому спеціальний розділ був присвячений устрою сільських громад, волостей і громадському управлінню [878. С.14-41]. До 1917 р. в законодавство про селянське самоврядування вносилися деякі зміни та доповнення [див. 1549. С.76-77]. Паралельно зі статтями закону діяльність общини регулювалася звичаєвим правом. Діяльність самоуправління громад не була шаблонною й відрізнялася деколи навіть у межах однієї волості [1825. С.378].

Життєдіяльність общини підпорядковувалась простору функціонування, окресленому державою. З одного боку селянська община була традиційним і органічним для селян органом самоуправління, а з іншого – вона вписувалась в адміністративну систему Російської імперії, була її завершальною ланкою, низовим осередком. Громада вирішувала, з одного боку, насущні питання життя своїх членів, з іншого боку – державні задачі під загальним керівництвом і контролем адміністрації. Селянські органи стали виконавчою інстанцією царської адміністрації, додатковою і безкоштовною адміністративно-поліцейською ланкою. У законодавстві про сільський сход чітко простежується бажання уряду орієнтувати цю звичну для селян форму громадського управління на виконання завдань нижчої інстанції державної влади [620. С.142]. «Гаданий привілей самоврядування є в дійсності фікцією, слухняним знаряддям попечительного начальства, поставленого над селянами. Земські й селянські начальники й мирові посередники, у місцевостях, де збереглися останні, є дійсними повноправними начальниками селянського населення, котрі владно втручаються в усі галузі діяльності селянського самоврядування й суду», – писав О.О.Леонт'єв [740. С.2].

Держава, в свою чергу, пристосовувалася до общини, використовуючи общинний розкладковий механізм, кругову поруку. Державі община була необхідна як нижча фіскально-адміністративно-поліцейська одиниця. Громада виконувала економічні,

податкові й інші функції, будучи аж ніяк не пережитком минулого, а діючим і важливим інститутом свого часу [1307. С.155]. Але держава зберігала общину не лише як адміністративно-фіскальну одиницю, а і як засіб боротьби з «язвою пролетаріатства». Управлінська роль громади посилювала її як фактор панування общинних традицій у землекористуванні, що гальмувало розвиток приватновласницьких тенденцій у землеволодінні.

Всі найважливіші питання життя громади вирішував сільський сход у якому брали участь глави селянських сімейств (дворів) і який по суті нічим не відрізнявся від древнього віча. Хоча В.Нолл (на наш погляд, неправомірно) застосовує щодо селянського суспільства термін «громадянське суспільство», все ж він визнає, що його норми не слід розглядати як прояв сільського демократизму, радше – як «обмежену республіканську діяльність» [810. С.93].

Джерела та дослідники свідчать про пияцтво сходів, засилля на них «горлопанів» і «мироїдів», їх безладність, «відсутність розсудливості і пристойності», бійки, суспільну апатію селян тощо [див. 482; 786; 953; 959; 968; 1020; 1095; 1153; 1253; 1306; 1307; 1420; 1424; 1802; 1802 та ін.]. Та це, власне, також відповідало вічовій традиції як форми «прямої демократії». «А як з отим миритися, коли зовсім не збереш ніяк громади?», – скаржився один волосний старшина [482]. В громадських справах малороси апатичні й не солідарні, зазначав П.П.Чубинський. Незгода і байдужість ведуть до того, що в суспільних справах керують окремі особи. А внаслідок схильності до чарки, громаду можна схилити могоричем до того чи іншого рішення. Тільки справи, які близько й суттєво стосуються інтересів всіх, викликають солідарність членів громади, наприклад, наділення землею. Тут громада енергійно відстоює своє право, часто по своєму розуміле, що приводило не раз до ексекцій [1020. С.356-357]. На сторонню людину, не знайому з життям села, сходи робили враження випадкової юрби. Згідно численних свідчень, селянські сходи завжди проходили безладно, «на сходах найбільше помітна відсутність розсудливості і пристойності», постійно мали місце виступи «крикунів», «горлопанів», «горланів», продиктовані різними мотивами. «Зарепетує 1500 ротів нашого сірого брата наполовину паних і говорять кожен по своєму, на свою думку. І коли напишеться приговор на крик одних, то другі кричать, що він підложний» [482]. О.М.Енгельгардт пише про сільський сход: «... ми, люди, що не звикли до селянської мови, манер і способу вираження думок, міміки, будучи присутнім при якому-небудь розділі землі або якому-небудь розрахунку між селянами, ніколи нічого не розуміємо» [1095. С.294]. Самі ж селяни прекрасно розбиралися в шумі та суєті і не могли собі уявити, щоб обговорення справи «миром» відбувалося інакше [1307. С.96]. Бійки – теж розповсюджене явище сільського сходу. Нерідко сходи завершувалися загальною пиятикою, особливо у випадку вдалого вирішення «персональних» справ, тобто пов'язаних з чийось проханням. Причому, кількість горілки часом було вирішальним аргументом прохача. «У нашому селі животіє так зване пияцтво у цілій громаді. Либонь ні одна сходка не обійдеться без того, щоб не випили четвертину, а то й пів відра горілки. ... Наприклад, дають вакантну землю не тому, хто нею нуждается, а тому, хто більш купить горілки» [968]. «Сходка ні єдиного разу не проходила без пияцтва» [959]. Пияцтво на сході було одним з пороків місцевого самоврядування, даючи супротивникам збереження громади ще один аргумент для висновку про її неспроможність. Присутність на сході людини з вищого середовища, що було нечасто,

сковувало селян. Вони не висловлювали того, чого дійсно хотіли. Сільські і волосні сходи, можливо, втрачали в очах народу довіру [див. 1; 3; 4; 482; 960; 968; 968; 1153; 1420 та ін.], та все ж вони залишалися найважливішим органом, який регулював всі сторони сільського життя. Відлучення на певний термін від участі у сході за різні провини болісно сприймався покараннями [264; 265]. Значення сходів зростало в зв'язку з розпадом патріархальної сім'ї – всі розділи вирішувалися на сходах. Сходи ставали дедалі більше впорядкованими і організованими. «Кожен вважає морально обов'язковим для себе брати участь в мирському сході і більш менш обговорювати кожну справу, а не так, як раніше бувало, – один кричить услід за іншим, сам не знаючи про що [REF _ Ref238004004 \r \h * MERGEFORMAT 953. С.188].

На сільських сходах провадилися вибори посадових осіб: старости, десяцького, збирача податків, церковного старости, уповноважених та ін. Цілі, механізми виборів, процеси та рамки компетенції, – усе це встановлювалося і контролювалося у місцевому масштабі, фактично без втручання держави. Виборні посади займали тільки місцеві мешканці. Кожний знав і визнавав неписані правила виборів, так само як і рамки компетенції обраних осіб.

Дуалізм становища виборної сільської адміністрації полягав в тому, що вона, будучи представницьким органом селянського миру, водночас завершувала систему низового державного управління. На початку ХХ ст. розрив між громадою й виборним місцевим апаратом влади посилювався. Виявилася тенденція до перетворення виборних у чиновників. В селянському середовищі росло невдоволення тим, що волосні й сільські старости, мирові судді беззаперечно виконували накази адміністрації. Однак виборні не стали чиновниками. Суспільна думка, відсутність у них значних привілеїв, постійний зв'язок з виборцями й матеріальна залежність від них (селяни платили виборним платню) перешкодили цьому [див. 1641]. Відносини між сільською адміністрацією і громадою могли змінюватися залежно від того, яка з двох тенденцій переважала в даній ситуації.

Вищою посадовою особою в сільській громаді був староста. Його функції були дуже різноманітні. Посада старости, хоч і давала певні переваги, сприймалася як почесний, але занадто відповідальний, «заморочливий» і обтяжливий обов'язок, що не дає яких-небудь значних вигод. Грошового забезпечення, виплачуваного громадою, було явно недостатньо, а сумлінне виконання обов'язків вимагало багато часу і сил, нерідко на шкоду інтересам власного господарства. Селяни, у тому числі й заможні, погоджувалися на цю посаду тільки після тривалих домовленостей. «Старости, хоча й обираються іноді з вельми порядних людей, майже завжди спиваються, розлагоджують власне господарство і здебільшого передчасно помирають» [1. Арк.15 зв.]. Були часті випадки, коли у сільські старости йшли не кращі люди села, а ті, хто любить випити. «І перебірають та вибірають до самого смерку і поки всі не нап'ються до ригачки і тоді виберуть такого-сякого, аби звалити пеню з себе, а такий староста на селі дуже шкодить, бо за могоричі або таки з дурного свого розуму не виконує накази волосного правління, а від себе відповідає, що люди не слухають його» [959]. «До виборів селяни байдужі, запевняючи, що яку б гарну людину не вибрали, вона неодмінно на посаді зіпсується; інші намагаються обрати людей слабких, боячись самовладдя і сваволі» [3. Арк.14 зв.]. Водночас, посади сільського самоврядування давали деякі переваги і мали певну привабливість, особливо з огляду на можливість використовувати їх у власних інтересах. «Як його наставили старшиною, був так собі заміжній хазяїн, а тепер зробився поміщиком, має до 100 десятин землі і

гарний двір, а ще й не хоче старшинства покинути» [753]. При виборах і, взагалі, при вирішенні мирських справ, хабарі, могоричі, різного роду підкупи, кумівство та сватівство відігравали вирішальну роль [3. Арк.17 зв.; 271; 273; 276; 424 та ін.]. «П'ють тоді, як вакантну землю роздають, п'ють як десятників, сборщиків та інших наставляють» [968]. «Все заглушає горілка... За горілку у нас все купують. ... Бувший староста знову хотів старостувати і накупив могорича й розіслав по всім селі, щоб казали на сході, щоб він був староста» [960]. В тих громадах, де влада знаходилася в руках «мироїдів», вибори перетворювалися у фікцію, із заздалегідь відомим результатом.

Староста був посередником між інтересами громади, яка його обрала, й інтересами чиновників, які його контролювали. З одного боку, він повинен був відстоювати і захищати інтереси громади, з іншого – будучи посадовою особою, був зобов'язаний проводити в життя розпорядження державної влади, ще й, при можливості, не забувати про власні інтереси. Визнаючи за обраним старостою владу над собою, особливі повноваження, дані йому сільським «миром», селянин продовжував бачити в ньому свого «брата-мужика», якому близькі і зрозумілі його повсякденні нестатки і турботи. Кожен селянин вважав старосту й інші виборні особи рівними собі, стверджуючи, що «ти сьогодні, а я завтра буду старшиною чи старостою». Але при цьому не забували про те, що вони – особи посадові, наділені владою. «Громада розглядає обов'язки сільської влади як виконавця закону і наказів цивільної влади, але тримає їх завжди під своїм громадським впливом, так як вибори старост і десяцьких майже завжди обумовлюються могоричами і громада керується міркуваннями, щоб обрані були поблажливими до людських слабостей і потурали громаді. У випадку утисків та пригнічень сама громада розправляє з таким старостою кулачною розправою» [3. Арк.17 зв.]. Нерідко соціальні інтереси виявлялися вищими посадових обов'язків. У цьому випадку старости часто займали місце ватажка сільського бунту. Своєю присутністю, а часом і активною участю вони надавали аграрним заворушенням деяку ілюзорну легітимність. Погроми в очах селян перетворювалися в акт торжества справедливості, форму реалізації мирського суду.

Для вирішення особливих справ, пов'язаних, головним чином, зі зносинами з зо зовнішнім світом (оренда чи покупка землі, судові справи, різного роду клопотання перед адміністрацією тощо), сільський сход обирав уповноважених і наділяв їх відповідними коштами. Уповноваженими, як правило, обирали людей досвідчених, писемних, які користувалися довірою односельчан. В своїх клопотаннях вони могли доходити до вищих інстанцій, були навіть випадки, коли вони удостоювались аудієнції імператора. В уповноважені часто намагалися потрапити місцеві куркулі, це давало можливості для зловживань, розтрати виділених коштів для власних потреб тощо [див. 78. Арк.910-913; 157. Арк.47-48; 171. Арк.58; 172. Арк.1-6; 173. Арк.8-9; 251. Арк.6 зв.; 321. Ар. 62 та ін.].

Дрібніші посади селяни обіймали за чергою. Особливо обтяжливими були посади десятників, які виконували місцеві поліцейські функції. Заможні селяни старалися відкупитися від цих посад могоричами або наймали замість себе бідніших односельчан [94. Арк.47; 97. Арк. 42; 252 та ін.]. «Як прийде черга заможному чоловікові бути десятником чи чимось іншим він купе горілки в замість його виберуть якогось бідолаху» [968].

Поведінка людей, які займали посаду в місцевих органах самоврядування залишалася типово селянською – вони всіляко намагалися використати службове

становище у власних інтересах, зберігаючи при цьому психологію дрібного злодія. «Сільські «дуки» близькі друзі старости, старшини й вряника виробляють прямо таки чудеса» [960]. «А тоді вибрали багача, в чотирнадцятому році. Тоді вибрали Степана, весь куток під його рукою. Тоді справедливості не було» [810. С.94]. Владні повноваження старост на фоні фактичної відсутності належної матеріальної оплати їхньої праці були благодатним ґрунтом для зловживань. Але односільчани були, як правило, поблажливі до цих гріхів. Самі схильні до дрібного злодійства, селяни не засуджують тих, хто «бере собі», навпаки, визнають таке «право» за іншими, зокрема тими, хто «при посаді». Нормальним явищем були могоричі, хабарі («задобрювання»). Такі відносини були традиційними і назагал ніколи не осуджувалися. Частування та підношення «за роботу» становили норму звичаєвого права. Протиправне й аморальне з погляду загальноприйнятих норм поведінки селянської еліти значною мірою було традиційне для села [1802. С.58-59]. На думку Ф.Дж. Бейлі, «те, що в сучасному світі осуджується, як кумівство і корупція, у світі традиційному часто є всього лише виконанням обов'язків» [1203.С.28].

Селянам було притаманне локальне сприйняття сільської влади, обмеженою сільською околицею. В умовах «прозорості» сільського простору особисті якості представників місцевої адміністрації виступали одним із критеріїв селянської оцінки. Здебільшого ставлення селян до представників місцевої влади визначалося не стільки посадою, а насамперед, особистими якостями. Влада в традиційній культурі – це і сакральна сутність, і спокуса, це і добро, і зло. За родовим визначенням, селянин являє собою тип особистості, у ціннісних орієнтаціях якої «влада» не є значимою цінністю. Патріархальний селянин, як правило, намагався уникати контактів з владою, у нього було відсутнє прагнення «пробитися в начальники», тобто офіційно входити в штат владних структур.

Запровадження органу опіки над сільським самоврядуванням відповідало об'єктивним потребам села кінця ХІХ ст. Декілька десятиліть післяреформеного розвитку виявили ряд негативних моментів у житті села. Це ріст сільської злочинності, влада «мироїдів» на «п'яних» сходах, слабкість посадових осіб сільського самоврядування і недостатньо ефективна діяльність волосних судів. Сама форма опіки цілком відповідала традиційним установкам селянського патерналізму. Земський начальник виступав у якості контролюючої та наглядової інстанції по відношенню до органів селянського самоуправління та їхніх посадових осіб. Значний об'єм адміністративних повноважень земських начальників був пов'язаний із вирішенням спірних проблем, у першу чергу – з поземельних питань. Під наглядом земських начальників були опікунські справи, сімейні розділи, сільські кредитні установи, продовольча справа тощо [1207]. Опіка земських начальників над сільськими громадами виражалася у вимогах дотримання необхідних формальностей при укладанні суду і перевірці правильності прийнятих ним рішень. Вирок сільського сходу підлягав обов'язковому затвердженню дільничним земським начальником. Як би селяни не ставилися до земського начальника, саме він уособлював у їхніх очах дійсну владу, тільки він своєю появою домагався відвідування сходу всіма домохазяїнами, тільки він своїм авторитетом припиняв пияцтво на сході – а тому волі його (добрій чи злій) суперечили рідко. За законом на більшість їхніх постанов селянин міг подати скаргу до повітового з'їзду земських начальників, або до вищих органів управління [

1207. С.11]. Якщо розглядати престиж влади як вираз міри згоди селян на підпорядкування, то представники повітового рівня не зустрічали відкритої непокори з боку селян своїм розпорядженням. Йти проти начальства і проявляти неповагу до нього вважалося не тільки злочином, але й великим гріхом.

При невеликій кількості чиновництва та державних управлінців, які безпосередньо мали справу з селянами порядок на селі підтримувався силами самої общини [див. напр. 177. Арк.2-2 зв.]. У порівнянні з більшістю країн російське село початку ХХ ст. було оазисом закону і порядку [1749. С.204]. В пореформений період робітники, які в переважній більшості за становою приналежністю були селянами, в 19 разів були більш криміногенними, ніж селяни, які проживали в общині [1647. С.95]. За твердженням П.М.Зирянова, політика руйнування общини значною мірою розхитала підвалини селянського «миру» і послабила контроль над поведінкою однообщинників [1392. С.244].

Община була, з одного боку – адміністративною, з іншого – господарською одиницею. Законодавчо регламентувалося громадське землеволодіння. В цьому плані слід підкреслити роль закону від 14 грудня 1893 р., який, на думку деяких авторів, створив примусове общинне землеволодіння [483. С.376; 746. С.4 та ін.]. Однак уряд намагався не втручатися в поземельні відносини селян, котрі регулювалися звичаєвим правом. В результаті аграрний лад зберігав всю строкатість місцевого колориту і норм звичаєвого права у сфері поземельних відносин. Внаслідок безсистемності сенатських рішень вживалися найрізноманітніші терміни: громадська власність, суспільна власність, громадське володіння, громадське користування, суспільне володіння і користування тощо [620. С.107]. Три найважливіші форми селянського землеволодіння – общинна, подвірна та індивідуальна – не мали чітко визначеного статусу. В записці Департаменту податкових зборів «Особливій нараді про нужди сільськогосподарської промисловості» (1902 р.) зазначалася «повна невизначеність як способів і порядку землекористування в кожному селі, так і взагалі земельних прав окремих домогосподарів, що ставить селян за відсутністю твердого звичаєвого права в повну залежність від свавілля сільського сходу» [1879. С.31].

Саме факт приналежності до селянського стану визначав форму землеволодіння. Селянське право на землю після звільнення, як відзначав В.В.Леонтович, «не було суб'єктивним правом в цивільно-юридичному сенсі» [1559. С.150]. Це було право землекористування, що належало селянину у складі общини. Безпередільні общини характеризувалися подвірною-спадковим селянським землекористуванням. На відміну від передільних, подвірні общини відмовлялися – тимчасово або назавжди – від земельно-розподільних функцій. Але це не відміняло інших їх функцій. В умовах черезполосся селяни були зв'язаними загальними термінами сівби і збирання врожаю, які визначала община. У громадському володінні залишалися угіддя загального користування (пасовища, вигони тощо). На сході вирішувалися справи про розкладку податків. Та й саме право селянського двору на землю могло бути реалізовано тільки в общині, сенс якої й полягав в спільному володінні землею при індивідуальному господарюванні кожним двором. Згідно законодавству, найголовніше і найсуттєвіше право членів сільських громад полягало в участі на однаковій з іншими членами громади підставі в користуванні відведеною в наділ громаді мирською, садибною і польовою землею, якому праву відповідав і обов'язок відбувати у складі всього

суспільства земські і мирські податки та повинності. Це право було нерозривно пов'язане з приналежністю особи до сільської громади і тому з виходом з громади це право припинялося. Закон ставив необхідною умовою звільнення селян з громад відмову в користуванні ділянкою землі [957. С.63].

За свідченням О.О.Леонтьєва: «Право власності на землю при общинному землеробстві належить громаді і розпорядження землею цілком залежить від неї. Право громади від права загальної власності відрізняється тим, що громада сама прав своїх без посередньо не здійснює, а делегує їх на визначених умовах членам громади. Громада не несе й обов'язку, а розподіляє обов'язки, тобто податки і платежі в строгій відповідності з делегованими правами» [740. С.114]. Як зазначав А.С.Ізгоев, при общинному праві мова може йти тільки про користування землею. Власником селянських земель, так би мовити, верховним власником, є ніяк не община, а одна тільки держава [620. С.110, 122]. Уся розгалужена система представництва «сім'я» – «господар» – «община» (а не «власників-володарів») повинна була прикрити той факт, що дійсним володарем землі була держава. Приватновласницьке землеволодіння ніколи не було в Російській імперії провідною формою земельної власності. У системі «державного феодалізму» верховна власність на землю залишалася у держави, а селяни були «тримачами» землі, зобов'язаними перед державою: податками, оброком і натуральними повинностями [1635. С. 30]. Громада, таким чином, постає як суспільний інститут, який здійснював певне посередництво між окремим землекористувачем і державою.

Вся надільна земля була певним фондом, який мав бути матеріальною основою для вирішення державного завдання, тобто, для забезпечення існування самого селянства і, що не менш важливо, убезпечення держави від продовольчих пертурбацій, які загрожували її існуванню. Не було нікого, хто мав би суб'єктивні права, право власності на цей фонд або на окремі його частини, окрім самої держави. В очах селян власником землі виступала держава, котра давала їм землю в користування. Так зване «втручання» держави (термін не зовсім адекватний, оскільки община і зберігалася державою лише в тій мірі, в якій була вигідна останній) у справі селян відбувалося навіть на рівні суто господарському. Держава контролювала не лише виконання повинностей селянами, своєчасну оплату податків, а й доцільне використання та «правильну» обробку наданих ділянок землі. Одним із завдань реформи 1861 р. було збереження селянства як соціальної верстви і, з іншого боку, збереження саме в інтересах держави – вирішення продовольчої проблеми. Недбале, а точніше, нецільове використання наданої двору землі не відповідало державним інтересам. Таким чином, держава, цілком природно, вважала своїм правом покласти на господаря обов'язок правильної обробки землі й тим самим залишити за собою певне право нагляду [1559. С. 205-212]. Сільське господарство – дуже важлива для держави й суспільства в цілому галузь, щоб пустити його «на самотік». Держава не могла не контролювати його і, тим самим, не могла не втручатися в сільське господарство. Втручання держави було обумовлено не «злою волею» чиновників, а злиденним станом хліборобських господарств, нерідкою збитковістю селянської праці. Адже в умовах, коли суспільство постійно одержувало лише мінімум сукупного прибавочного продукту, воно об'єктивно прагнуло до максимального використання і землі, і робочих рук. І суворі важелі примусу – для тієї епохи об'єктивна необхідність. Для селянина уряд був силою, що примушувала до покори: основна задача уряду – змушувати людей робити те, що,

надані самі собі, вони б ніколи робити не стали, тобто сплачувати податки, служити в армії, шанувати приватне право на землю [1750. С.34].

Власність селян на землю розглядалася як «особиста» і відокремлювалася від приватної обмеженнями, які уряд накладав на право розпорядження цією власністю [1703. С.255]. «З одного боку, державна влада в Росії, постійно втручаючись у земельні відносини із цілями публічно-правовими, підтримувала до самого останнього часу думку про те, що володіння землею не є тільки явище з області чисто цивільного, приватного характеру, що володіння землею пов'язане із загальнонародними інтересами й загальнонародними правами; з іншого боку, те ж переконання, незалежно від впливу держави, склалося в селян і тісно зжилося з їхньою правосвідомістю», – стверджував О.О.Леонт'єв [740. С.25-26]. С.Ю.Вітте у березні 1905 р. заявляв, що «систематично, протягом більш ніж двох поколінь, народ виховувався у відсутності поняття про власність і законність... Населення виховане в умовах зрівняльного землекористування, тобто в умовах, що виключають усяку твердість і недоторканність прав окремих осіб на їхнє земельне володіння. Наука говорить, що право власності на общинну землю належить общині як юридичній особі. Але в очах селян (не розуміючих, звичайно, що таке юридична особа), власник землі – держава, що й дає їм ... землю в тимчасове користування. Ніякого поняття про власність у свідомості селян не впровадилося» [596. С.16-18].

Обмеження можливості здійснення операцій із землею поза общиною і реальність здійснення їх усередині неї цілком уклалися в рамки станового устрою, що існував в Росії, коли правовий статус землевласника безпосередньо відбивався на самому характері землеволодіння. Обмеженість станових прав селян утискала їх право володіти і розпоряджатися землею. Тим самим вільно чи мимоволі законодавець в особі органів влади фактично встановив причинний зв'язок між правом користування і володіння землею і обробкою цієї землі працею суб'єкта цього права. В результаті на початок ХХ ст. державні нормативні акти, що не відміняли діючі норми звичайного права, фактично закріплювали ідею народної правосвідомості про трудове користування землею.

В.В.Леонтович вважав, що подвірна власність не протистоїть общинній як «індивідуальна» – «колективній», а являє собою лише форму «деякого збочення» власне общинної власності. Подвірне землеволодіння було все ж володінням колективним, а не індивідуальним – в ньому встановлювався режим колективної власності подвірних власників, воно було об'єктом прав не індивідуального домогосподаря, а всіх членів його сім'ї. Як підкреслював І.Л.Горемикін, словами *двір, дім* – відображається поняття про сімейство, що домогосподар називається таким не тому власне, що він має будинок, садибну осілість, а як старший член сім'ї, що має в своєму володінні і землю, і господарство, як розпорядник, господар, представник сім'ї [957. С.69]. Подвірне володіння було колективним у подвійному значенні слова. Воно колективне тому, що виступає спільною власністю подвірних власників, і тому, що є не індивідуальною власністю господаря, а спільною власністю двору. Господар був главою сім'ї, а тим самим керівником того сільськогосподарського підприємства, що являв собою двір. На нього лягала відповідальність за виконання повинностей щодо общини та держави. Він представляв «двір» перед «общиною», яка могла втручатися в його «власність», котра була, в свою чергу, не його «власністю», а «власністю сім'ї». У свою чергу «община» представляла «господаря» (селянина) перед «державою» (

органами державної влади). Право на користування землею було розподілено між рівнями, жодному з яких вона не належала цілком. Наділ, наданий селянину, не міг стати його власністю. Він не міг ним вільно розпоряджатися, як це робили представники інших станів зі своєю власністю. Господарем і розпорядником землі при общинному землеволодінні була сільська громада, право на користування отриманими під час громадських переділів земельними наділами належало селянським дворам, а не окремому господарю. Повноваження домогосподаря, на підставі яких він господарював і вибирав спосіб використання землі, базувались не на праві власності, а на визнанні його общиною та державою як представника двору, який ніс відповідальність за виконання повинностей. До переліку повинностей входила не тільки своєчасна сплата податків і ліквідація заборгованості з викупу, а й раціональне використання та правильна обробка наданої земельної ділянки [1559. С.205-216; 1693. С.178].

Деякі сучасні дослідження спростовують припущення про існування подвірно-спадкового землеволодіння в правобережному українському дореформеному селі. Воно з'явилося лише після селянської реформи і було обумовлене розвитком аграрного капіталізму прусського типу. Можливо, що цей міф виник через помилку щодо живучості і великої інерції одного разу сталої системи селянського землеволодіння взагалі. Насправді ж ця система була цілком і легко мінливою [1926. С.87]. Інші дослідження обґрунтовують неправомірність тези про якісну відмінність звичайної і подвірної общини, доводять, що помилково трактувати громадське (передільні общини) і подвірне (безпередільні общини) землеволодіння як «докапіталістичні» і «капіталістичні» [REF_Ref215861112 \r \h * MERGEFORMAT 1893. С.154]. Між ними було більше схожості, ніж відмінностей. Переділи були внутрішньою справою громади. Їх проведення залежало від співвідношення впливу малоземельних чи багатоземельних. Переділи торкалися лише надільних земель. Окремі селяни, які володіли значною кількістю куплених земель і фактично не проживали в громаді, трималися надільних земель, вели за них тривалі тяжби з громадами. Були випадки, коли громади вперше з 1861 р. проводили преділ лише під час столипінської реформи [318-321].

Держава законодавчо обмежувала права общин на переділ землі. Законом від 8 червня 1893 р. були введені правила переділу, які обмежували в цьому відношенні самоуправство общини [див. 620. С.39; 1018. С.3]. Указ від 9 листопада 1906 р., закон від 14 червня 1910 р, положення про землеустрій від 29 травня 1911 р., закон від 3 червня 1912 р. створювали правову основу для приватного селянського землеволодіння. Але зберігалось станове законодавство. При цьому в законодавстві Російської імперії виникали суперечності в трактуванні сільської громади як адміністративної сільської одиниці і як поземельної одиниці [див. 620. С.24-33, 124]. Державою ініціювалася руйнація общини як господарської одиниці, та громада зберігала своє значення як одиниця адміністративна. Жителі новостворених хуторів залишались приписаними до волості та громади (що було необхідною умовою приналежності до селянського стану [957. С.63]), на хуторах створювалися громади як адміністративні одиниці і органи самоуправління [див. напр. 112; 310. Арк.4].

Сільська громада була багатофункціональною організацією. До найважливіших її функцій відносились управлінська, соціальна, культурно-виховна та ін. Громада постає і як інститут соціального захисту своїх членів, і як форма організації культурно-побутового і господарсько-виробничого життя села. Варто зазначити, що при

організації волостей враховувався існуючий поділ на парафії. Волость створювалася з однієї парафії, або декілька парафій об'єднувалися в одну волость, але парафії не ділилися [878. С.15-16]. Громада була також парафією або частиною парафії. Тим самим досягалася поєднання адміністративного, господарського і релігійного чинників при формуванні селянського самоуправління.

Саме умови життєдіяльності, «влада землі» обумовлювали стійкість общини. Основна життєва стратегія села була спрямована на виживання, і це диктувало необхідність колективних рішень, підпорядкування індивіда груповим інтересам. Колективізм, егалітаризм, демократизм (що органічно поєднувалися в общині з авторитаризмом), а також відповідні стереотипи поведінки і весь вигляд селянської культури породжувалися насамперед самим характером виробництва, його прив'язаністю до природного базису, домінуванням натуральної системи продуктивних сил, превалюванням обміну з природою над обміном у суспільстві, пануванням традиції, що служила головним механізмом функціонування економіки і всього соціального організму [1886. С.21].

Життя малої сільської спільноти, всередині якої задовольняються основні потреби селян і забезпечується соціальне відтворення, створює специфічний контекст, у якому протікає життя селян. Навички ведення господарства, принципи спілкування й соціальної організації селянин пізнавав там, де народився, тому так важлива була для нього зовнішнє середовище. Воно формувало його світогляд і психологію, диктувало норми поведінки, закладало основи життєвої орієнтації. Особливості існування, соціальна структура і свідомість взаємопов'язані і взаємозалежні. Культура селянства, у смислі соціально обумовлених норм і знань, виявляє такі типові тенденції, як перевага традиційних і конформістських установок (тобто оцінка дії в категоріях минулого до свіду і поглядів сусідської групи), норми спадкування власності, норми взаємодопомоги і т.д. Селянська культура одночасно і відбиває, і підсилює специфічні сторони і життєвий досвід малої сільської спільноти, і насамперед особистісний характер взаємин, сильний взаємний нормативний контроль і загальну практику виникаючих у схожих екологічних і соціальних умовах ставлень до чужинців [2033]. Селянський менталітет обумовлений традиційною замкнутістю селянського «мирка». Внаслідок цього виробляється колективна психологія, яка відрізняється одноманітністю, однаковістю світосприймання, моральних цінностей, соціально-економічних устремлінь тощо. Звідси виникали однорідність селян, їхня подібність один до одного з погляду менталітету, способу життя і поведінки. Громада сформувала особливий соціально-психологічний тип селянина зі стійкими традиціоналістськими установками, які передавалися з покоління в покоління.

За словами Р.Пайпса, подібно іншим «первісним» істотам, російський селянин мав слабо розвинене поняття власної особистості. Водночас, зв'язки, що поєднували і соціалізували сільських мешканців, носили яскраво виражений особистий характер [1749. С.209]. Внаслідок малих розмірів і значної замкнутості сільської громади, у рамках якої протікало життя більшості селян, людина постійно знаходилася в спілкуванні і взаємодії з односільчанами, із сільським «миром», під його постійним наглядом, була пов'язаною з усіма взаємною відповідальністю, круговою порукою. Така система взаємин означає різноманіття нерівності, складну ієрархію особистих залежностей. У той же час відносини персоніфіковані, що надає життю в цій системі «

людської теплоти», про яку ностальгічно згадують люди, котрі опинилися у світі міських знеособлених зв'язків [1234. С.19]. Однією з особливостей сільського способу життя є те, що людина завжди на очах у інших. Оприлюдненню і суспільній санкції підлягають всі суттєві моменти життя людини. Сільське співтовариство – це «тепле суспільство віч-на-віч», селянська культура – це «культура сорому». Функціонування локальних спільнот забезпечується системою особистих контактів. Їм притаманна персоніфікація міжособистісних відносин, тобто витіснення і заміна всіх інших типів відносин довірчо особистими. Село являє собою невелику за чисельністю територіальну спільність, усі члени якої є в прямому або непрямому відношенні родичами (племінник, кум, сват, сусід і т.д.). Відносини між селянами будувалися на родинній і сусідській основі, мали цілісний, персональний характер, значною мірою визначалися статтю і віком, особисте життя було відкритим. В таких умовах формується специфіка архаїчного традиціоналізму, який базується на емоційній формі зв'язку членів співтовариства, де всі знають один одного особисто. Община створювала можливість для прямих і інтенсивних людських контактів, не обтяжених міркуваннями користі і вигоди, гарантувала соціальний захист, стримувала розвиток усіх видів нерівності і забезпечувала мінімальними засобами до життя. Община відповідала уявленням про правильну і справедливу організацію соціального життя людей, а міжособистісні відносини, які існували в ній – релігійному ідеалу людських взаємин, котрі підтримувала православна церква [1641].

Сільська громада виступала охоронницею моральний підвалин села, здійснюючи щільний, часом жорсткий контроль над поведінкою своїх членів. Виконання неписаних норм сільського гуртожитку досягалася, насамперед, силою суспільної думки, а в разі потреби і тих різноманітних санкцій, які «мир» застосовував до порушників. Замкнутість сільського співтовариства і «прозорість» внутрісільських відносин практично не залишали можливості приховати той чи інший вчинок. Репутація мала для селянина велике значення. Вона була основою авторитету і поваги з боку односільчан, була гарантією при здійсненні майнових угод, додавала значимість висловленням на сході. І навпроти, селян, що здобули собі погану репутацію, громада могла позбавити права участі в сході чи навіть вилучити з громади [див. напр. 263; 264; 265; 288 та ін.]. «Селянський мир» становить собою, перш за все, моральну спільність людей. Багато авторів зазначають високий рівень моральності серед сільських жителів, котрий якоюсь мірою зберігався навіть донедавна. Причому цей рівень був наслідком недорозвиненості, а не прогресу [1387. С.26]. Основою моральності був консерватизм (і ставлення до старшого покоління, що витікає звідси), релігійність, колективізм (життя на очах у інших), культура «сорому», примітивізм мислення, невисокий рівень запитів тощо – явища, котрі з погляду сучасної цивілізації постають скоріше як вади, ніж достоїнства. Принаймні, вони виступали факторами, які стримували модернізацію.

Моральні імперативи, які регулювали життя сільської громади, передавалися з покоління в покоління часто були набагато більше жорсткими, ніж найсуворіші правові норми. В колективістських культурах, де стверджується примат групи над індивідом, заохочуються прагнення відповідати груповим нормам, надається перевага таким цінностям, як почуття обов'язку, підтримка традицій, гармонійність взаємостосунків [див. 1698]. У якомусь ступені громада закріпачувала селянина тим, що позбавляла його свободи вибору, або у всякому разі різко обмежувала його можливості. Дріб'язкова

опіка «миру» культивувала безініціативність і утриманство, особиста відповідальність розчинялася в колективній. Особистість розчинялася в общині, людина жорстко закріплювалася за її місцем в общині. Кругова порука була іманентно властивою громаді і виражала собою один із проявів норм звичаєвого права. В ній полягала і своєрідна життєва філософія, і мораль. Кругова порука не нав'язувалася державою, а використовувалася нею. Використовувалася вона і самим сільським товариством [1420. С.98].

Вічова традиція, з одного боку, дозволяла зміцнювати общинні засади, створюючи видимість колективного вирішення як найбільш важливих виробничих проблем, так і простих, чисто життєвих, аж до побутових, постійно культивувала колективну відповідальність за все, що відбувалося в межах общини. А з іншого, на ділі звільняла селян від індивідуальної відповідальності, фактично надаючи можливість приймати рішення вузькому колу осіб, які стояли над общиною і, по суті, управляли всім її життям. За зовнішнім демократизмом селянського життя приховувався надзвичайно стійкий тип традиціоналістських відносин, патріархальність, що виключали можливість модернізації та оновлення.

Природа селянського двору найбільш значима в цілісній характеристиці селянства як особливого соціального явища і породжує типові риси, властиві різновидам селянства в усьому світі. Селянський двір характеризується зрощенням життя селянської родини з її господарською діяльністю. Родина складає основну робочу силу господарства, тоді як господарська діяльність визначається насамперед життєвими потребами родини, а також зобов'язаннями перед тими, у чийх руках зосереджена політична й економічна влада. Двір являв собою основу виробництва, споживання, відносин власності, політичних союзів, соціалізації і суспільних зв'язків, моральної підтримки і взаємодопомоги. Соціальний престиж і становище селянина в громаді визначалися соціальним статусом двору, до якого він належав, і його становищем у ньому [2028]. Родина була для селянина головним господарським осередком. Наявність сім'ї – це обов'язкова умова функціонування селянського господарства, оскільки на селі існував розподіл трудових обов'язків за віком і статтю. Сімейне господарство функціонує як основна одиниця селянської власності, виробництва, споживання, біологічного відтворення, самовизначення, престижу, соціалізації і добробуту. У його рамках особистість підпорядковується формалізованій сімейно-рольовій поведінці і патріархальній владі [2033].

За словами А.Г.Вишневського, селянин у Росії жив наче в самій глибині соціальної матрешки: сім'я, община, всі інші поверхи [1234. С.19]. «Особа прикручена до сім'ї, сім'я до громади, а громада затиснута в кулак земського начальника», – писав К.Качоровський [653. С.53]. Авторитарна сім'я виконувала найважливішу функцію, відтворюючи монархічну модель устрою, забезпечуючи, за допомогою громади, стійкість держави. Родина протягом століть була найбільш міцною і консервативною ланкою суспільства. Саме в сімейному побуті, у порядку повсякденного життя, що консервувався і закріплювався звичаєм, зберігалася і передавалася із покоління в покоління та соціальна спадковість, що у житті будь-якої соціальної групи грає не меншу роль, ніж біологічна – тобто культура. Сімейно-шлюбні відносини знаходилися в полі зору всього сільського суспільства і залежали від суспільної думки. Тільки одружені могли бути правомочними на сходах, мали можливість одержати в наділ

землі, завести самостійне господарство, для нормального існування якого необхідні і чоловічі, і жіночі руки. З цієї причини на селі аж до початку ХХ ст. зберігався високий рівень шлюбності. Одруження було, крім того, моральним обов'язком кожного. Такі погляди підтримувалися і церквою. У регулюванні сімейних відносин головну роль відігравав не закон, а звичаї. Селянські родини зазначалися своєю традиційністю, мінімальною схильністю до змін. «Бо батьки були – як закон. Як сказав батько – це вже ніхто не обговорює. Вели порядок і в сім'ї, і в хазяйстві» [810. С.106]. Більшою чи меншою мірою всі власне сімейні сторони життя селян контролювалися общиною [1115. С.204]. Патріархальна родина являла собою зменшену копію громади. У складній сім'ї відтворювалися патріархальні відносини з властивим їм авторитаризмом і спільністю майна двору.

Селянин продовжував перебувати в залежності і від громади, і від «старшого глави родини». А він хотів волі як від пут суспільних, так і кривих, – зазначає А.І. Лохматова. Тому і йшли селяни: хто з громади – на місяць, на рік, назавжди, а хто – хоча б в іншу хату, нехай навіть і знаходиться вона в одному дворі з батьківською [1587. С.86]. Глибинні зміни, пов'язані з модернізацією, викликали до життя тенденцію дроблення селянських дворів. Розпад патріархальної сім'ї оцінюється більшістю істориків як закономірний наслідок розвитку товарно-грошових відносин у селі. Зменшення контролю з боку глави сім'ї за повсякденним життям селян вело до розпаду великого двору на парні родини, у результаті чого відповідно зростало число господарств. Численні автори зазначають, що дроблення наділів вело до збідніння [1020. С.350; 1095. С.359; 953. С.186 та ін.]. «Поки не ділилися і жили великими сім'ями – землі було достатньо і хліба вдосталь. Зараз майже кожен наділ розділений на частини, від чого багато вже з весни починають купувати хліб [4. Арк.13 зв.]. Урядові зусилля «просвітити» селян і декрети, прийняті з метою пропаганди і законодавчого встановлення мінімальних розмірів «ефективного» господарства, постійно відкидалися селянським способом життя – у зіткненні зі стереотипами суспільного відтворення і традиціями соціальної «зрілості», котрі переважали в селі [2028]. Розділи йшли переважно від жінок [953. С.186]. У них, за свідченням О.М.Енгельгарда, індивідуалізм розвинутий ще більше, ніж у чоловіків, вони ще більш егоїстичні, ще менше здатні до спільної справи [1095. С.361]. На Україні ж становище жінки було кращим, ніж у Великоросії, жінка усвідомлювала своє особисте достоїнство і користувалася більшим впливом у сім'ї [1020. С.350].

Численні джерела свідчать про зростання конфліктів та сварок, неповаги до батьків у сім'ях тощо [1. Арк.12; 364. Арк.25 зв.; 662. С.964; 430; 440; 953. С.186 та ін.]. «В останні часи серед наших селян і в їх родинах все більше й більше розвивається сварок, безладдя. Воно то скоріше нищить наше господарство. Доходить діло до бійки а часом й до вбивства», – зазначав дописувач журналу «Хлібороб» [440]. В цьому проявилася криза традиційних суспільних відносин і, зокрема, сімейних відносин як їх основи.

Багато селян стали тяготитися регламентацією, тиском традиції і звичаю, браком можливостей для прояву особистої ініціативи, вираження своєї індивідуальності, зазначає Б.Н.Миронов. Солідарність виявлялася тільки при взаєминах із суперниками і конкурентами. Взаємини між селянами, що мали характер общинних, тобто неформальних, особистісних, заснованих на емоціях, симпатіях, прихильності, статі і

віку поступово трансформувалися в зв'язки суспільного типу, засновані на прагматичному розрахунку, раціональному обміні послугами і речами, на відмінності в майновому становищі. Паралельно з деперсоналізацією взаємин і розпадом сусідських зв'язків посилювалися протиріччя між селянами, в основі яких лежала відмінність інтересів різноманітних страт селянства. Цей процес до 1917 р. був ще далекий від завершення [1646. С.484-486].

Щонайменше з часів роботи В.І.Леніна «Розвиток капіталізму в Росії» серед дослідників існує досить усталена думка про швидке соціальне розшарування селянства в пореформений період і загострення соціальних суперечностей на селі. При цьому до слідниками наголошується, що саме в Україні була найбільша частка його крайніх груп, найбідніших і найзаможніших [1852. С.27; 1868. С.160; 1959. С.23 та ін.].

На думку деяких дослідників на рубежі XIX-XX ст. в Росії по суті не існувало того суспільного шару, який можна було б назвати «сільською буржуазією» [1222. С.17]. Ця група була дуже нестійка. Вона безупинно розпадалася за рахунок ділення вирослих родин і переходу їх частин у нижчі категорії. В селянських сім'ях України як і Росії, на відміну від Західної Європи, не було принципу майорату, що перешкоджало концентрації землі та капіталу в одних руках. За свідченням колишнього начальника штабу махновської армії В.Білаша «куркулів-експлуататорів було мало, а ті заможні селяни, які власною працею підняли своє господарство, користувалися авторитетом, будучи взірцем для наслідування. Крім того, у селі перепліталися родинні стосунки, і нерідко все село було повне родичів. А ображати чи утискати близького вважалося непристойним, протиприродним. Село жило своїми традиціями. Селянин не бачив у своєму сусідові ворога, а навпаки, в них було багато спільного, вони потребували один одного і розуміли, що їх міжусобицею бажає скористатися хтось третій» [425. С.71]. В. Липинський визнавав економічні суперечності між бідними і багатими селянами, але не вважав їх класовими: «Бідний хлібороб хоче мати більше землі, хоче стати багатим хліборобом: багатий дбає, щоб йому землі своєї не втеряти... Полагодження антагонізму між бідним і багатим хліборобом – це внутрішня справа самого хліборобського класу, а не боротьба двох класів». Він класифікує селянство на дві групи за ставленням до землі та працелюбством. До першої відносить місцевих «посілих» селян, котрих вважає носіями хліборобської традиції та основними виробниками сільськогосподарської продукції. А до другої – захожий або «кочовий» елемент [1565. С.73, 168-169]. На думку Т.Шаніна розшарування селянства за майновим рівнем і за способом життя не призвело до його поділу на два класи – пролетаріат і буржуазію. Самі селяни поділяли себе на «свідомих» – роботящих, непитущих, політично активних, – і «хуліганів». Різницю між ними вони пояснювали як відмінність селян у залатаному одязі від селян у дірявому одязі. Інтереси багатих і бідних у кожному із сіл значно відрізнялися, але спільність долі або конфлікту, при зіткненні віч-на-віч із силами природи, державою, поміщиками і навіть ринком забезпечували міцні, і в цілому все більш пересилуючі причини для кооперації і взаємної підтримки. Досвід віків навчив селян тому, що така єдність необхідна для виживання більшості з них, зазначає Т.Шанін [2035. С.172, 275]. Бідняк чи середняк, куркуль чи навіть (у більшості випадків) батрак були насамперед і головним чином селяни, хазяїни, підкреслює М.Левін [1554. С.51]. О.Субтельний застерігає від перебільшування соціально-економічних розбіжностей між куркулями і іншими

селянами. І хоч куркулі й справді експлуатували бідніших земляків, а ті часто їх ненавиділи і заздрили їм, куркулі вважали себе й продовжували лишатися в очах інших селянами, які не мали жодного відношення до міщан чи дворян. А біднота мріяла не про ліквідацію куркулів, а про те, щоб самим стати такими [1921. С.234]. В.Нолл підкреслює: успішного селянина називали «хазяїном» і зазвичай між собою селяни рідко вживали слово «куркуль». «Хазяїнів» в селах не розглядали як «клас», відокремлений від інших селян, багатство соціально не відокремлювало їх від інших селян [810. С.22-23]. До подібної думки схиляються і деякі інші дослідники. Проте, на наш погляд, тут присутня певна ідеалізація суспільних взаємин на селі. В цілому, хоча й з певними застереженнями, можна погодитися з тим, що соціальна диференціація була виражена набагато менше, ніж майнова [1529. С.15]. Але часто в поняття «куркуль» вкладався не стільки соціально-майновий, скільки етичний зміст. Показові в цьому плані слова голови комітету міністрів М.Х.Рейтерна про «так званих куркулів, що морально суть ті ж євреї, тільки християнського, православного віросповідання» [див. 1559. С.251-252].

Існує й інша думка, згідно якої куркулі стали справжньою язвою села [1309. С.40-41]. Сільські багатії виступали справжніми господарями економічного життя на селі [1872. С.86; 1974. С.72]. В.П.Воронцов писав, що куркуль з'явився не як закономірний наслідок товарного господарства, а як симптом та умова розкладання сільського господарства [1382. С.164]. П.А.Столипін, коли він ще був саратовським губернатором, писав у звіті за 1904 р.: «У нинішній час більш сильний селянин перетворюється звичайно в куркуля, визискувача своїх однобщинників, за образним висловом – мироїда . Ось єдиний майже вихід селянину з бідноти й темряви, визначна, за сільськими поглядами, мужицька кар'єра» [1876. С.4]. Однією з кращих книг про куркульство вважається робота Р.Гвоздьова, котрий докладно розглянув це питання і показав походження, куркульства з епохи кріпосного права, насамперед з лихварів, які приховували, однак, свої багатства, побоюючись посягань на них з боку поміщиків та держави. Як підкреслював Р.Гвоздьов, «Чумазий ламав усе, що не потрапляло йому під руку, ламав без зазору совісті, не справляючись ні з традиціями, ні зі старою мораллю обшинного ладу, який виріс на ґрунті натурального самоспоживчого господарства. Це був руйнівник, вічно готовий руйнувати заради задоволення особистих утробних інтересів ... Усі замашки цього руйнівника споконвічних умов народного життя йшли надто врозріз із прагненнями оточуючої його народної маси, рівноправним членом якої він був ще вчора» [494. С.3]. Подібні характеристики куркулів досить часто зустрічаються в дореволюційній літературі. «У куркулів здебільшого зачерствілі душі, на котрі досить складно впливати словами напучування», – писав священник с.Підлісці Заславського повіту Волинської губ. [1. Арк.4]. «Брутальні, пихаті, на все дивляться з точки зору власних інтересів, виставляючи скрізь свій девіз: «Нашому праву не переч». Цей тип людей завжди слугував багатим матеріалом для фейлетонів та карикатур, але хто мав справу з ними, як, наприклад, сільське духовенство, тому було не до сміху», – писав свящ. Б.Лебедев [698].

За словами В.Качинського, хоча тут, на нашу думку, присутня певна ідеалізація, український «куркуль» являє собою дійсно витриманий тип сильного селянина-хлібороба, виробника. «У Великоросії величезна більшість сільського куркульства – не селяни хлібороби, а всякі «торгово-промислові елементи»: крамарі, шинкарі та інші

далекі від хліборобства елементи. Вони начебто насіли на село зверху, пристроїлися біля землеробського виробництва і всякими шляхами експлуатували селянство. Наш найбільш типовий куркуль – це саме хлібороб-виробник» [648. С.41]. М.І.Яворський поділяв заможну частину селянства на куркульство, яке займалося не тільки землеробством, а й лихварством, торгівлею тощо і фермерське куркульство, виробнича діяльність якого здійснювалася переважно на землі, орендованій у поміщика [2078. С. 226]. Такий поділ виглядає досить умовним, оскільки заможний селянин міг суміщати ці види діяльності. Українські куркулі також займалися сільським господарством в сполученні з іншими прибутковими справами: торгівлею, баришництвом, вичинкою шкір, утриманням постійних дворів тощо [див. напр. 584]. Р.Гвоздьов писав з цього приводу: вкрай важко розмежувати сферу куркульсько-лихварських операцій від підприємницької діяльності чисто господарського характеру. Не можна вказати, де кінчається куркуль і мироїд і починається справний і кращий хазяїн [494. С.147, 148]. Так, священник с.Підлісці Заславського повіту Волинської губ. писав про куркулів свого приходу: користуючись випадком, вони відбирають у своїх односельчан поля під проценти за позичені гроші та користуються ними десятками років, приводячи потрапивших до їх рук односельчан до крайніх злиднів. І, не зважаючи на те, що умови отримання позички від куркулів надзвичайно важкі і несправедливі, селяни ніколи не скаржилися і не ухилялися від виконання зобов'язань [1. Арк.3 зв.].

На мирському сході куркулі задавали тон, часто використовуючи у своїх цілях «горлопанів». Проводячи на виборах потрібних їм осіб і діючи через них, вирішували для своєї вигоди питання землекористування, верстання податей тощо. «Селяни піддаються підбурюванню своїх односельців з розряду хижаків. Ці покидьки кожної громади, що утворилися з середовища колишніх шинкарів, писарів та інш. мають великий вплив на сході, всіляко прагнуть запустити руку в мирську касу і господарювати там без контролю», – писав земський начальник Ахтирського повіту Харківської губ. [171. Арк.58]. «Ми не будемо говорити про причини засилля куркуля на селі, – писав свящ. Б. Лебедев, – але безсумнівну роль тут відіграє невігластво, недостатньо розвинута самоповага і невміння темних людей відрізнити істину від неправди і добро від зла» [698].

О.М.Енгельгардт писав про куркулів як про «перших лібералів у селі» [1095. С. 544]. Куркулі заявляли свої вимоги перед місцевими поміщиками, духовенством і владою, підбурювали односельчан проти них. «Люди вельми неспокійного характеру, завжди і всюди бачать зловживання, всім незадоволені і користуючись своїм матеріальним добробутом вербують адептів з односельців», – повідомлялося, наприклад, з Вовчанського повіту Харківської губ. «Вони обурюють народ проти духівництва і проти начальства, вербують голоси для подачі скарг на місцевий притч, звинувачуючи його у високих поборах за виконання духовних треб, у витрачання церковно-приходських сум не на потреби церкви. На сільському сході не допускають спокійного обговорення питань, у всякому заході бачать щось спрямоване не на їх користь» [170. Арк.1, 22]. На цьому Ґруні виникали конфлікти «мироїдів» з земськими начальниками [див. REF_Ref211501598 \r \h * MERGEFORMAT 170- REF_Ref211520503 \r \h * MERGEFORMAT 173]. При чому, як доповідав земський начальник Ахтирського повіту Харківської губ., він був майже безсилий з ними боротися [171. Арк.58].

Терміни «бідний» і «багатий» займали помітне місце у повсякденній селянській лексиці, ними визначався статус селянина у суспільстві і сільській громаді, вони були традиційними у народній суспільній думці [1347. С.63]. Не випадково одним з найбільш поширених соціально-психологічних стереотипів селянства була думка, що причиною бідності є лінь, а бідняки є «ледарями». Це переконання, вбачається, мало як основу характерну для селянської трудової моралі апологію працьовитості і засудження ліні, неробства. Бідні, безземельні селяни не мали поваги в селах. «Було. Сміялися з бідних. Такі були, що дітей багато, а землі мало, він не може доробитися ніяк», «Були такі ледачі, що гуляє цілу зиму і за холодну воду не береться, – то й голодували» [810. С.108-109, 113]. Слід мати на увазі, що під загальним поняттям «біднота» нерідко ховалися досить різні соціальні типи, які і в своїх психологічних установках мали мало спільного.

У більшості селян викликали почуття заздрості й протесту успіхи тих, хто зовсім недавно стояв з ними нарівні [див. напр. 584. С.4; 1037. С.248-250]. П.П.Чубинський писав, що багатий простолюдин прагне триматися подалі від своїх бідних сусідів; він зближується з такими ж багатими; особливо шукає дружніх стосунків з духовенством та дрібним панством. Натомість малороси упереджено, з підозрою, недовір'ям та заздрістю реагували на появу в селі «нуворишів», тих, хто збагачувався за рахунок підприємницької діяльності, політичної кар'єри чи освіти [1020. С.355-356]. В селянській неприязні до багатих часом проявлялися елементи архаїки. Б.М.Міронов вважає, що селянам було притаманне переконання, що якщо не власність, те вже у всякому разі багатство є крадіжка [1646. С.344, 486]. Принцип зрівняльності, «щоб нікому образливо не було», був втіленням небажання «миру», щоб хтось виділявся, мав більше переваг, ніж інші. Цей принцип в зображенні Г.І.Успенського виглядає не так вже й привабливо: «Ти хочеш, щоб було добре, а сусіди норовлять тобі зробити погано. ... Тобі добре, а мені погано, так нехай же і тобі буде також погано. Порівняти» [1034. С.61-62].

Селянство високо цінувало вміння стати заможним господарем. Сільський егалітаризм консервативний, він не припускає рівності. Селяни були не проти власності як такої, соціальні відмінності як такі не сприймаються як несправедливі; ставлення до них пов'язано з тим, наскільки повно найбільш заможні відповідають очікуванням співтовариства в цілому [1886. С.7, 10]. Якщо селянин багатший своїх сусідів, його роль в організації колективних свят, допомоги бідним родичам і сусідам, у дарунках церкві зростає. Склалася своєрідна культура спілкування, місцевий етикет, ієрархія родів.»До багатого мужика «з честі» підуть на толоку, тому що не можна ж – то за тим, то за іншим доведеться до нього звернутися» [1095. С.97]. Жодна громада в дійсності не обходилася без таких вертикальних, двоїстих за своєю природою особистих зв'язків залежності-допомоги й панування-заступництва. Вони постають, поряд з «мережною підтримкою», важливою складовою селянського устрою, елементом сусідської громади – одночасно необхідним, але й несучим в собі загрозу її традиційним підвалинам.

Таким чином, у селян склалися неоднозначні взаємини між біднішими і заможнішими, безперечно між ними існували суперечності, хоча класовими їх назвати не можна. Соціальна напруженість у селі зростала прямо пропорційно скороченню розміру селянського наділу і розвитку товарно-грошових відносин. У кожній громаді завжди мала місце майнова нерівність серед її членів, групування за соціальною ознакою на сході, що час від часу приводило до зіткнень. Однак зберігалася певна

стабільність селянського «миру».

В сільському середовищі окрім соціальних суперечностей, існувала ще й маса інших (на це, наприклад, вказує Т.Шанін [2035. С.265-266]), зокрема, статовікових, родинних, кланових та ін. На думку П.М.Зирянова, бідних і багатих було мало. Відносини між іншими дворами знаходилися в більш-менш упорядкованій системі, що ґрунтувалася на клановому принципі. Причому різні клани різноманітними родинними узами пов'язані також і між собою. Міжкланова боротьба сприймалася за соціальну багатих проти бідних [1895. С.22]. Неформальні малі контактні групи – вікові й сімейні клани відігравали найбільш важливу роль у житті селянина [1424. С.9]. Членами сільського клану були родичі, свояки, куми або приятелі. Сімейно-кланові зв'язки відігравали значну роль в економічному і суспільному житті селян. Належність до певного клану підвищувала авторитет представників сільської чи волосної адміністрації [1800. С.29 та ін.]. Між жителями одного села склалися тісні складні взаємини, основами яких служили господарські справи, родинні чи кланові зв'язки, сусідські контакти й ін. У повсякденному житті різні види взаємин накладалися один на одного, збігалися, перетиналися, іноді вступали в протиріччя. Один вид відносин міг служити підставою для вступу в інші відносини і, в свою чергу, зміцнюватися і підтримуватися.

Хоча в літературі існують досить стійкі уявлення щодо колективістської психології селянства, джерела та деякі дослідження свідчать, що селянський колективізм часто був зовнішній, вимушений обставинами, підтримуваний зовнішніми рамками. Колективізм селян відноситься, переважно, до общинного самоуправління, «миру», при чому цей «мир» оцінювався селянами досить неоднозначно. Селяни були далекі від ідеалізації общинного укладу: засилля «начальства», несправедливий суд, безтолковість, плутанина тощо. В цьому плані «індивідуалізм» селян явно переважає над «колективізмом», що, зокрема, знайшло своє відображення в прислів'ях [див. 1255. С.336, 339]. Колективістський життєустрій, кругова порука, придушення індивідуальних засад і т.п. було викликано не якимись ідеологічними, релігійними чи іншими міркуваннями (котрі скоріше були покликані їх обґрунтовувати), а суворою реальністю, потребами виживання, тобто мали вимушений характер.

У практиці селян присутні і колективістські, і індивідуалістичні моделі поведінки. Вони змінювалися залежно від ситуації. Мова може йти про прояви стратегій пристосування і виживання в різноманітних умовах життя. В поведінкових стратегіях присутня дихотомія – діаметрально протилежні, полярні лінії поведінки, кожна з них підлягає активізації під впливом відповідних подій-викликів. Селянин – колективіст доки зацікавлений в механізмах колективного реагування на зовнішню загрозу, але індивідуаліст, коли потрапляє в ситуацію суперництва навіть з найближчими сусідами. Селянин – колективіст, коли він протистоїть зовнішньому світу, і індивідуаліст, коли справа стосується його майна, сімейних або особистих інтересів.

Селянська етика – це етика виживання. Сам характер селянської праці та селянського господарства формували індивідуалістичні риси. Селянин залишався індивідуалістом, для якого індивідуальна праця на власному наділі була основою існування, а його прагнення не сягали далі заможного індивідуального господарювання. О.М.Енгельгардт вказував «на сильний розвиток індивідуалізму в селянах, на їхню відособленість у діях, на невміння, небажання ... з'єднатися в господарстві для загальної справи» [1095. С.353-354]. «У господарському побуті селянин звик жити якось сам

собою, особняком, поодиноці. Своїми інтересами він поглинений до повної байдужості до інтересів ближнього і громади – «моя хата скраю», – писав свящ. І.Хохановський [1047. С.142-143]. Всі селяни певною мірою являлися конкурентами в сфері ресурсів, якими розпоряджалася община. Крім того, традиційним культурам взагалі притаманний агональний характер, принцип суперництва, що існував в рамках певної цілісності, серед «своїх». Селяни були надзвичайно заздрісними щодо успіху інших. О.М. Енгельгард писав: «У селян страшно розвинений егоїзм, прагнення до експлуатації, заздрість, обман, недовіра одне до одного, підкопування одного під другого, нечесність на чужій роботі, приниження слабкого перед сильним, зарозумілість сильного, пристрась до чужого. Кожен прагне бути щукою, щоб пожерти карася» [1095. С.21]. Втім, це спостереження О.М.Енгельгардта навряд чи можна віднести лише на рахунок псування моралі у пореформеному селі. Воно цілком вписується в загальний контекст «моральної економіки». Універсальне правило дії в умовах обмеженості засобів формулюється К.Поланьї хоча й трохи екстравагантно, але цілком точно й дотепно: «Не будь дурнем!» [1775]. В докапіталістичному селі, незважаючи на всі внутрішні суперечності, індивідуальні цілі і мотиви поведінки, як правило, не протистояли колективним, «морально-економічним», а виступали як індивідуальний аспект «моральної економіки», що не відокремився від неї і відображав нерозчленованість «я» і «вони» в міцному і етично значущому «ми». Тому співробітництво між селянами могло виступати елементом боротьби між ними, індивідуальна конкуренція – елементом дій, спрямованих на досягнення колективної мети. Такий тип індивідуальної поведінки не можна адекватно зрозуміти з погляду ринкової економіки або політекономії капіталізму [1997. С.164].

Конфлікти між селянами, хоча й знаходилися в латентному стані і не набували суспільно-політичного характеру, створювали психологічну напруженість. «Війни на межі» не обов'язково мали бути між багатими і бідними. Вони взагалі притаманні селянській психології і побуту і могли відбуватися навіть між найближчими родичами. Земельні переділи, майнові суперечки між родичами, сусідами, жителями сусідніх сіл іноді набували характеру справжніх «локальних війн», в яких часто приймало участь чи не все населення села разом з жінками й дітьми [див. напр. 4; 61. Арк.5-5 зв.; 355-358; 365; 370; 810. С.11; 1420. С.50 та ін.].

В умовах соціальної дезорганізації, яка супроводжується маргіналізацією села, взаємодопомога та «розділена бідність» замінюється взаємною ворожнечею та боротьбою за існування в душі «соціального дарвінізму». Динамічна рівновага колективних і індивідуальних початків витісняється індивідуалізмом, антиколективною «сімейністю» і т.д. В перспективі це веде до розкладання в занепаду «моральної економіки» і структур, заснованих на ній, хоча далеко не завжди супроводжується капіталістичною трансформацією суспільства і особистості [1997. С.164].

Ірраціональне «прагнення до наживи» закладене в природі людини і має деструктивну спрямованість. В «традиційних суспільствах» воно стримувалося традицією, релігією, суспільною думкою тощо. Модернізація викликає порушення традиційної соціально-економічної рівноваги. Вторгнення чужорідних культурних елементів, ринкових відносин пробуджує саме це прагнення, викликає зростання і появу нових потреб. А оскільки рівень споживання і майнові відносини в «традиційному суспільстві» включенні в соціокультурну сферу, невіддільні від відносин соціального

престижу, то це призводить до ірраціональної демонстрації багатства та «демонстративного споживання».

Сільська громада стримувала антисоціальні інстинкти селянина. Особисті симпатії й антипатії, особисте честолюбство і самосвідомість звичайно розчинялися в сім'ї або общині, принаймні, до тієї пори, як селянин одержав можливість накопичувати великі капітали, і тоді власницькі інстинкти полізли назовні в самій виродливій формі [1749. С.209]. Наприкінці ХІХ ст. сучасники зазначали, що в житті селянської общини йде глуха боротьба двох протилежних течій: глибокого, органічного, майже несвідомого прагнення до солідарності, «рівняння» і спільності інтересів, з одного боку, і важкого, розбещуючого прагнення до сваволі й економічного утиску – з іншого, тобто общинних і індивідуалістичних початків; все життя села «відбувається в атмосфері двоєдушся і лукавства». Зазначався зріст ощадливості й егоїзму як головних мотивів поведінки селян. Зміни торкнулися й інших сторін менталітету. У традиційних уявленнях селянства капіталістичний прибуток у будь-яких його проявах розцінювалася негативно. Тепер же «теорія хижацтва» входила в моду на селі [1646. С. 333-334]. С.Ю.Вітте зазначав, що взагалі община аніскільки не запобігає диференціації селянства. Є багато общин, у яких більшість убожіє все більше, у той час як дуже незначна меншість збагачується шляхом безсовісної експлуатації землі й інших членів громади [цит. за 1559. С.247]. Уподібнювати цей розкол класовому конфлікту за міських параметрами, вважає В.П.Булдаков, – очевидний нонсенс: громада генетично запрограмована на самозбереження шляхом придушення тих, хто заважає цьому зсередини [1197. С.24]. З іншого боку, почуття солідарності, приналежності до однієї общини перешкоджало зародженню класової свідомості в селянській бідноті. Тим якоюсь мірою гальмувався процес пролетаризації найбільш знедолених [1222. С.16].

У «традиційному суспільстві» за зовнішньою несвободою, за домінуванням колективних системоцентричних форм гуртожитку схована внутрішня «воля», готова, у випадку руйнації цих зовнішніх форм, перерости в сваволу, глибокий, якщо можна так сказати, «індивідуалізм», що відкривався, коли стримуючі рамки виявлялися зламані. Але в даному разі руйнація стримуючих рамок вела не до «визволення» індивіду, а до атомізації і маргіналізації, породжувала стан соціальної аномії. На думку В.В.Кабанова нема рації сперечатися про соціальне «розшарування» селянства і виводити звідси якісь політичні орієнтації. Для долі революції набагато важливіше було те, що із селян виділився певний психологічний тип маргінала, що став надалі могильщиком і селянства і общини [див. 1401].

Сама община розвивалась суперечливо, в ній наростали різного роду протиріччя, общинний уклад дедалі більше руйнувався. Община хоча й продовжувала відігравати роль охранителя справедливості й традиції, але з набагато меншим успіхом, ніж раніше, її роль та соціальні функції послабились. Багато селян втрачало віру в общину, її роль в житті селян зменшилася. Община лише приховувала перманентний стан зубожіння селян, нездатність багатьох селян так організувати ведення господарства, щоб воно давало належні прибутки [1820. С.21]. Руйнувала общину також і культурна, політична та економічна діяльність нових організацій на селі, таких як земства, кредитні установи, благодійні, просвітительські товариства, кооперативи, політичні партії і т.п., котрі збагачували членів громад новими моделями поведінки. Підвищення грамотності, секуляризація свідомості, зміна менталітету також сприяли трансформації корпорацій зі

спільноти в суспільство [1641]. Втім, як писав О.М.Енгельгардт: «Незважаючи на розвиток індивідуалізму, на сварки, заздрість, котра з'являється більш усього від бажання всіх порівняти, – ледве справа торкнулася спільного ворога: поміщика, купця, чиновника – усі як один. Смішний той, хто думає, що на селі, розділяючи, можна панувати» [1095. С.358].

На початку ХХ ст. в правлячих колах Російської імперії посилювалось протистояння між консерваторами, котрі намагалися зберегти традиційне становище селянства, зберегти селянство як стан, але й законсервувати виникаючі проблеми; і лібералами, котрі провадили політику, спрямовану на руйнацію традиційного селянського укладу, по суті, політику розселення, і тим самим посилювали кризові явища в сільському господарстві. При цьому політика уряду впадала у внутрішню суперечність і в тому чи іншому випадку вела до наростання кризи в сільському господарстві. Перевагу дедалі більше набувала ліберальна тенденція. Держава довгий час опиралася на локальні світи, намагалася багато в чому штучно консервувати їх. Після селянських заворушень 1902-1905 рр. переконання, що збереження общинного устрою є для держави небезпечним політично і згубним економічно зробилося якимось відразу загальним серед дворянства і бюрократії [1063. С.ХІ]. Держава почала цілеспрямовано і теж штучно руйнувати общину адміністративними засобами. У цьому відношенні, зазначає О.А.Кауфман, уряд йшов назустріч досить розповсюдженому в нашому інтелігентному суспільстві погляду, котрий має чимало прихильників і серед селянства [644. С.146].

Б.М.Мионов нараховує число селян, незадоволених общинними порядками до 56% [1646. С.482]. Втім, як зазначає П.Н.Зиринов, незадоволеною общиною була саме пролетаризована біднота, котра в першу чергу з неї і виходила. «Міцні мужики» залишалися в громаді. У конкретній обстановці грань між «задоволеними» і «незадоволеними» була дуже хиткою [1391. С.68]. Виходили елементи, які культурно стояли вище середнього рівня села. Виходили внаслідок антагонізму різних культурних типів села. Виходили як занадто буйні, невживчиві типи, то надто тихі, «непротивленці», виходили через різнонаціональний склад села, вибиралися групи релігійних сектантів [1686. С.113]. В остаточному підсумку, готовність до виходу із громади певної частини бідноти, незалежно від цілей, які переслідував Столипін, створюючи для цього виходу правову основу, свідчить про поглиблення процесу розриву патріархальних зв'язків індивіда й соціуму (громади) і появу деяких нових явищ у духовному житті села.

Дослідники оперують цифрами: якщо в 40 губерніях європейської частини Росії на 1 січня 1916 р. з общини вийшло близько 24% господарств, то у Південній Україні цей показник становив 34,2%, а в Правобережній Україні – 50,7% [1304. С.90]. Найбільше число виходів з общини дали українські губернії: Катеринославська – 86 тис. дворів, Харківська – 81 тис., Херсонська – 66 тис., Полтавська – 46 тис., Таврійська – 39 тис., Волинська – 38 тис. Ці губернії дали і найбільшу кількість переселень до Сибіру [1063. С.ХVІІ]. За підрахунками сучасних дослідників, в період 1906-1915 рр. на Україні, без урахування Волинської губ., було землевпорядковано 382668 хуторів і відрубів, тобто близько 11% від загальної кількості дворів. Без урахування Волинської губ. на 1 січня 1916 р. було подано клопотань про землевпорядкування від 1280172 селянських дворів, що не так уже й багато, оскільки їх загальна кількість в Україні перевищувала 4 млн. одиниць. Ще менше було підготовлено землевпорядних проектів — 841265, а

затверджено тільки 510310 проектів. [1724. С.98-99; 1830. С.405]. При цьому офіційні статистичні дані результатів реформи сучасні дослідники ставлять під сумнів, зазначаючи, що існувала тенденція до їх перебільшення [див. 1809].

Мотиви виходів з общини були найрізноманітніші і мали дещо інший характер, ніж це передбачалося логікою реформи: одні хотіли завести незалежне від общини господарство, інші не хотіли зменшувати свій наділ майбутніми переділами, треті хотіли ліквідувати своє господарство, четверті – люди похилого віку, вдови – закріплювали за собою наділи для «прожитку» і т.д. [1063. С.ХІІ-ХІІІ]. О.К.Мицюк виділяє мотиви виходу з общини економічні, які в свою чергу діляться на ліквідаційно-мінові, розподільчі та продукційні, та політико-культурні. З укріпленців свої землі продають насамперед групи «селян за паспортом», тобто ті, що «розселялись», одійшовши до міста. Звання селян давало право взяти від общини частину її землі, укріпити і відразу ж продати. Виносили на ринок свою землю безгосподарні чи занепалі. В неврожайні роки земля збувалася з відчаю. За даними «Вільного економічного товариства» щонайменше 0,5 млн. селян, або 25% всіх виходів з общини припадає на фіктивних членів общини. До 480 тис., або близько 23% виходів відносилися до ліквідаційних – з метою переселення та виселення. До 20% виходів – захватно-розподільні, здійснені з метою укріплення за главою сім'ї всього наділу і зміцнення його влади над іншими членами родини. На долю виходів з общини передових, більш міцних господарств припадає близько 15-20%. Через примус адміністрації, паніку, наслідування і т.п. мотиви пішло з общини те, що було в ній найбільш слабкого, темного, хворобливого, давши близько 7% всіх виходів. За мотивами культурного характеру відбулося до 8% всіх виходів [1689. С.107-113].

Виходили, насамперед, господарі, які знаходилися на протилежних соціальних полюсах села – найбільш заможні хазяїни, котрі мали земельні надлишки і прагнули ще прикупляти землю, і сільська біднота, яка не могла обробити наділи самотужки. Закріплювалися на становищі хуторян і відрубників найбільш заповзятливі й економічно міцні домохазяїни. «Як заможний – обов'язково відрубник, і обов'язково він сильніше всіх кричить на сході, і обов'язково його обирають в правління» [1022. С.195]. Столипінська реформа полягала, насамперед, у масовому створенні дрібних власників. Випущена на волю хижацька природа первісного нагромадження капіталу, притаманна дрібним власникам у масовому масштабі, вимагала посиленого контролю й керівництва з боку держави. Проте добровільно дрібний власник ніколи не підкоряється державному регулюванню. Створити ефективний механізм державного регулювання не вдалося. Куркулі й скупники підкорили своїй економічній владі дрібнотоварне населення країни та встановили свій посередницький процент прибутку між державною владою і виробником. Після 1917 р. ці сили, непідконтрольні державному керівництву, виявили себе у формі «дрібнобуржуазної стихії», з якою доводилося вести боротьбу всім державним утворенням, що виникали в цей період, і яка протидіяла індустріальному розвитку держави [див. 1712. С.101-105].

З общини виділялися не стільки міцні й заможні селяни, скільки пролетаризовані елементи [див. 1153; 1391. С.68; 1689. С.108-113; 923; 1063. С.78 та ін.]. Серед тих, хто вийшов із громади, 914 тис. відразу ж продали свої наділи. Всього за час дії реформи селяни продали 4,1 млн. дес., тобто біля чверті надільного фонду, який перейшов в особисте володіння. Продавцями виступили 1,2 мільйони «укреплінців» – 40% тих, хто

вийшов з громади [1806]. В губерніях, які дали найбільшу кількість виходів з общини, кількість селян, які продали свої наділи становила від 55 до 80% [979]. За підрахунками О.В.Чаянова після столипінського указу з 1907 по 1915 р. по всій Росії селяни-власники продали 3485867 дес. землі [1057. С.36]. За підрахунками С.М.Дубровського, за період 1907-1914 рр. загальна кількість продавців склала 1080666 чоловік, вони продали 3767872 дес. землі або 86,4% укріпленої землі [1357. С.208]. За підрахунками М.А. Рубача, у результаті столипінської реформи на Україні селяни, переважно біднота, продали 1034 тис. дес. надільної землі [1851. С.11]. В літературі того часу багато писалося про шкоду, якої завдає всьму устрою селянського життя «розпродаж батьками дідівської землі, що робить дітей безземельними і бездомними бурлаками. Продавалася вона дешевше вартості, оскільки «продається вона від нужди і ціна на неї визначається перш за все нуждою» [783. С.488]. «Добро б гроші, виручені за землю, уживалися з толком, а то проходять вони якимось без користі, а іноді пропиваються. І немає ні грошей, ні землі», – писав дописувач [REF_Ref212744422 r \h * MERGEFORMAT 660. С.345]. Дослідники приходять до висновку, що в результаті проведення столипінської земельної реформи у селі збільшився шар сільської бідноти [1266. С.19; 1686. С.118-119; 1830. С.379 та ін.].

Селяни, які відокремилися від громади, ставши хуторянами та відрубниками, не стали класом «міцних власників» і не могли забезпечити стійкий прогрес сільського господарства. Обстеження показували «неблагополуччя» новостворених господарств [1063. С.XVIII-XIX]. Поділивши землю, кожен став господарювати по своєму «як кому прибрєде до голови». Якщо раніше селяни дотримувалися хоч якоїсь сівозміни, залишали толоки, то тепер стали засівати все, щоб краще використати свій клаптик землі. В результаті обробіток землі погіршувався, земля виснажувалася, урожайність падала [див. напр. 513; 571; 925 та ін.]. Ресурси та можливості інтенсифікації новостворених хуторських господарств були обмежені. Всього в 9 губерніях України площа хуторського й відрубного господарств перед революцією становила 3588637 дес. або 17% всієї догідної землі. На думку В.Качинського, хутори й відруби в багатоземельній місцевості не давали господарчих покращень. В своїй масі вони залишалися екстенсивними. В районах земельної тісноти вони не могли набути якісного розвитку внаслідок малої земельної площі [648. С.51-52]. Наділи тих, що вийшли з общини, були ледве не вдвоє дрібнішими за наділи общинників, вважає О.К.Мицюк [1689. С.115]. Противник общинного землеволодіння Б.Д.Бруцкус визнавав, що пересічно, ті, хто виділився з общини, володіли меншими наділами на господаря, в порівнянні зі своїми односельцями, котрі залишилися в общині [436. С.92]. В.І.Ленін писав про два розряди хуторян. Один – незначна меншість, це – заможні мужики, куркулі, які й до нового землевпорядження жили відмінно. Але таких хуторян зовсім небагато. Переважає, і переважає у величезних розмірах, інший розряд хуторян – злиденні, розорені селяни, які пішли на хутори від нестатку, тому що їм нікуди дітися. Вони б'ються на хуторах, як риба об лід; вони продають весь хліб на те, щоб зібрати внесок у банк; вони вічно в боргу; бідують запекло; живуть як жебраки; їх проганяють із хуторів за несплату, і вони перетворюються остаточно в бездомних бродяг [709. С.270]. «Поклик «на хутори!» нічого не вартий, – писала газета «Село», – цим не залагодити земельної нужди і не покращити добробуту селян-хліборобів, а допоможуть тільки дукам краще стати на ноги, а бідноті буде ще гірш – доведеться продати землю і шукати кращої долі десь в іншому місці, або просто зробитись простим робітником а не господарем» [925].

Ініціатори реформи свідомо чи мимоволі ставили завдання зруйнувати й знищити колективістські традиції, що зберігалися в селянській свідомості, і ті ціннісні орієнтири, які захищав сільський «мир». А.Є.Лосицький писав, що в селянині намагаються пробу дити фанатизм власника, який має охороняти недоторканність дворянського землеволодіння. Община оголошується «примусовим союзом, в якому особа селянина цілком безправна» [746. С.5]. Формування індивідуалізму відбувалося в процесі ламання патріархальних рамок у вкрай різкій формі – індивідуум ніби протиставляв своє «я» – «миру» – соціуму (у свідомості виділенця «мир» асоціюється з «вони» – общинники). Тим самим виділенець прагнув до повної автономії від оточуючих, розривав зв'язки не тільки з укладом життя, але й з мирськими традиціями. Столипінська реформа поглибила вододіл між тими, хто намагався зруйнувати громаду, і прихильниками її збереження.

Аналіз документів і матеріалів, оцінок представників громадськості, засобів масової інформації та праць дослідників дорадянського періоду свідчить про те, що загалом село реагувало на указ від 9 листопада 1906 р. негативно. Повсякденні форми селянського опору проявилися у всьому своєму різноманітті, від саботажу адміністративних розпоряджень до відкритого збройного опору. Столипінська реформа викликала розкол серед селянства, конфлікт між виділенцями та общинниками. Формами спротиву руйнуванню общини були вороже ставлення селян, свого роду моральний терор до тих, хто наважувався виділитися на відруб. Общинники не дозволяли виділенцям користуватися громадськими лісами, водоймами, дорогами, виганяли їхню худобу із громадської череди, забороняли їм приходити на сільські сходи, не обирали на громадські посади, не допускали в церкву, били вікна в будинках, робили підпали, погрожували й переслідували, а то й взагалі виганяли з села. Були численні випадки, коли селяни погоджувалися вийти з общини, але після постійних залякувань не витримували і забирали свої заяви назад. Наприклад, в Ахтирському повіті Харківської губ. з 9 листопада 1906 р. по 1 січня 1917 р. всього було подано заяв від домогосподарів на закріплення землі 2134, з них відмовилося від заяв 418, отримали від громади дозвіл на закріплення – 14, з причини відмови громади звернулися з клопотанням до земських начальників – 1685 [REF_Ref212028150 \r \h * MERGEFORMAT 278]. Коли «виділенець» продовжував жити в селі, його оточувала ворожа атмосфера, що часто призводило до погіршення його господарського становища. Спостерігається посилення задрощів та злості біднішої частини селянства до заможних. Втім, обурення селян-общинників було спрямоване проти всіх, хто виділявся з общини, включаючи бідняків. Нерідко старости та інші представники виборної сільської адміністрації очолювали виступи селян проти столипінської реформи [225; 229; 230; 231; 233; 241; 276; 1240. С.154; 1266. С.22-28; 1269. С.97; 1270. С.147-150; 1424. С.114; 1830. С.394-395 та ін.].

Вихід на хутір тягнув за собою втрату спілкування, що є важливим елементом культури сільського життя. Відособлений спосіб життя та праці хуторян і відрубників («живеш собі як взаперті» [925], «взимку та восени, в бездоріжжя, прямо хоч божеволій... Така нудьга» [513. С.680], «так і живемо весь час без школи, як в лісі» [573. С.102] тощо) вів до появи нових, специфічних рис характеру. Сучасники зазначали, що колишні миряни, виховані в громаді, відокремившись від громадського життя, ставали мовчазні й похмурі. Коли вони одержали свої угіддя у володіння, у деяких випадках виявилися такими жадібними власниками, що важко було очікувати.

Хуторяни й відрубники ставали більш нетерпимими й жорстокими до своїх сусідів. Найменші непорозуміння з ними досить часто приводили до бійок [1266. С.20].

Реформа Столипіна, посявши і роздуваючи ворожнечу між селянством, водночас вносила напругу в родинні взаємини. Подвірне землеволодіння з колективної власності родини було перейменоване на індивідуальне. Родинне майно передавалося в розпорядження глави сім'ї. Старші мали тримати в слухняності молодших. Останні стали недовірливо поглядати на батьків, побоюючись зловживань, котрі й справді, часто бували. «Раніше всі ці сімейні сварки і роздори вдавалося покінчити миром, оскільки земля, яка не продавалася, всіх утримувала разом. Тепер же, чуть що – землю продали, а сімейні діти повинні йти собі світ за очі», – писав сучасник [660. С.345]. Таким чином, столипінська реформа, розколовши общину, вносила також усобицю у внутрісімейні взаємини, у стосунки між батьками й дітьми [1342. С.93-98; 1686. С.117].

У роки війни виступи селян-общинників проти столипінського землевпорядження не припинилися. Незважаючи на зниження в порівнянні з довоєнним періодом кількості бажаючих виділитися домогосподарів, число зіткнень общинників із землевпорядниками, хуторянами й відрубниками стало збільшуватися. Особливу активність проявляли солдатки [див. напр. 241]. Це свідчило про загострення реакції селян на виділення із громади, що, в свою чергу, було наслідком зрослої внутріобщинної консолідації на базі традиційних принципів спільного виживання, не бажанням громади вирішувати важливі питання під час відсутності частини домохазяїнів. Неприйняття реформи селянами й активізація опору їй загрожували підризом внутрішньої стабільності, що становило особливу небезпеку в умовах війни. Тому уряд улітку й восени 1914 р. наказав губернаторам проводити землевпорядні роботи тільки за згодою общинників, а оскільки конфлікти не припинилися, то навесні 1915 р. фактично відмовився від подальшого проведення реформи. В 1916 р. землевпорядні роботи були припинені, однак селянство не припинило боротьбу з відрубниками й хуторянами, намагаючись різними шляхами повернути виділену землю в общинний фонд [1789. С.102-103].

Консервативність селянського укладу та традиціоналізм всього суспільства Російської імперії сприяли збереженню общини. Руйнація общинних зв'язків в ході столипінської реформи мала зовнішній, кількісний характер [1421. С.48]. Ніяких формальних відмінностей між селянами-власниками і общинниками не було, хуторяни і відрубники розцінювалися урядом як представники відособленого селянського стану, а не в ряду інших категорій власників, які вільно володіли нерухомістю. Селяни прийняли Столипінську земельну реформу на свій лад і тим самим продемонстрували відкидання основних її принципів. Якщо громада розуміється в більш широкому змісті – як вузол суспільних, культурних і економічних відносин, то ліквідація права на переділ землі не може бути прирівняна до розпуску громади або до виходу з неї. До висновків – особливо про те, у якому ступені реформа сприяла ерозії общинного мислення й підживлювала індивідуалізм селянства – варто підходити з надзвичайною обережністю [див. 1809].

З іншого боку, наступ ринкових відносин, штучна руйнація общини державою тощо викликали зворотну реакцію локальних світів в їх прагненні до самозбереження. Незважаючи на товарно-капіталістичну трансформацію села, підвалини традиційної аграрної економіки, породженням якої була община, зберігалися. Більше того,

дослідники зазначають свого роду «общинний ренесанс» в умовах росту товарного виробництва і розвитку капіталістичних відносин. Конкурувати в хлібній торгівлі з великими поміщицькими господарствами, викупувати в них землю, купувати сільськогосподарські машини селяни могли тільки відповідно організувавшись. Селянство прагнуло знайти вихід із положення, використовуючи давні, перевірені часом суспільні інститути і досягло в цьому певних успіхів. Саме селянська община виявилася основним осередком політичної дії селянства під час революції 1905-1907 рр., як і в 1918-1920 р. і 1921-1927 рр. [2035. С.457].

Таким чином, на початку ХХ ст. зростає втручання держави в общинні справи, втягування в ринкові відносини, процеси розселення – пауперизація одних і збагачення інших вели до порушення звичної рівноваги в селі, дезінтеграції сільського «миру». Сільська громада розвивалася суперечливо: одні її функції вдосконалювалися, інші – атрофувалися, треті – залишалися без зміни; одні селяни підтримували традиційні підвалини, інші – були ними незадоволені і хотіли їхньої перебудови, треті – виявляли індиферентність. Але сільська громада як суспільний інститут і як мала соціальна група, як «соціальний мікрокосм», цілісний соціально-економічний і правовий організм зберігала своє значення.

4.2. Влада, право і закон у селянському сприйнятті

Оскільки община охоплює всі сторони життя людини, вона багатофункціональна, сама визначає норми і контролює їх виконання, то вона самодостатня, тяжіє до автаркії, замкнутості, зовнішні зв'язки її зведені до мінімуму. Селянам завжди притаманна утопія автономної цілісності та замкнутої самодостатності. Але це не більше, ніж утопія. Ця цілісність при всьому її автаркізмі не має самодостатності. Твердження про самодостатність общини, порівняння громади з суверенною міні-державою [див. 1590] – не більше, ніж метафора. Селянська община не може існувати цілком незалежно поза більш широкою спільнотою. Над общиною неминуче надбудовується держава, а також інші управлінські інститути (вотчина, маєток і т.д.), котрі поряд з общиною при вимушено низькому рівні агрокультури, низькій врожайності, спрощеному укладі життя селянства, мінімальному обсязі сукупного прибавочного продукту виконували свого роду компенсаторну функцію. Історично склалося так, що селяни вже в силу роду своїх занять потребували захисника, покровителя, хазяїна. Це, власне, і стало одним з факторів формування селянства як окремої залежної суспільної верстви. Самі умови селянського існування тісно пов'язані зі стабільністю державного устрою. Внутрішня економічна структура селянської спільноти також залежить від його взаємин з «великим суспільством», з державою. Держава авторитарно узаконює й реалізує цю структуру. Досить плідним в цьому плані вбачається застосування поняття «соціокультурного способу володарювання», центральним аспектом якого виступають соціокультурні уявлення про владу [див. 1165. С.6].

Переважання общини в якості головної соціальної організації селянства мало серйозні політичні наслідки – партикуляризм, тому що кожна община прагнула до можливо більшої незалежності від зовнішнього світу, до недоторканності місцевих звичаїв і традицій. Звідси значною мірою виникав примусовий централізм, бюрократичне втручання зі столиці, опіка. Слабкість економічних, політичних, культурних зв'язків між общинами, які довгий час були самодостатніми, повинна була з

необхідності компенсуватися бюрократичними зв'язками, а нестача економічної і культурної єдності – примусово нав'язаним державним підпорядкуванням, інакше державний організм міг розвалитися, місцеві інтереси – узяти верх над суспільними (що, власне і сталося після лютого 1917 р.). Тільки сильна держава могла перебороти партикуляризм, місництво, сепаратизм [1647. С.289-290].

На думку сучасних фахівців: «Без перебільшення вірною буде формула, згідно з якою державність закінчується там, де починається місцеве самоврядування» [1947. С. 14]. Самоврядування в «традиційному» суспільстві ґрунтується на самодостатності окремих локальних «мирів». Проте, зовнішня (центральна) влада і локальні «мири» з їх самоврядуванням тісно взаємодіяли. Посадові особи селянського управління й установи за характером своєї діяльності є загальнодержавними, а не становими органами, зазначав О.О.Леонт'єв [740. С.2]. Державні важелі управління йшли в товщу численних структур общинного самоврядування. При цьому постійно діяли дві протилежні тенденції – до локалізму та централізації. Порушення балансу між цими тенденціями призводило до загострення протиріч, проявлялися в «смутах», які означали панування локалізму, були проявами соціокультурного розпаду.

Протистояння між центрами державної влади і місцевого самоврядування, на думку деяких дослідників, породжувало феномен двовладдя. «Вертикаль влади» обмежувалася рівнем повіту, на рівні сільської громади і волості державна адміністрація майже не була присутня. Проблема створення в Росії місцевого самоврядування, зайнятого суто місцевими справами, набувала сенсу, який не можна зрозуміти в термінах демократії, децентралізації. Ослаблення в результаті реформи 1861 р. державної вертикалі виявило протистояння селянського самоврядування державі, законності, що було важливою передумовою наступної катастрофи державності [1140]. Хоча важко погодитися, що «двовладдя як архаїчний інститут виявилось в Росії в явному чи прихованому вигляді реальністю протягом історії держави» і двовладдя було «винятковою специфікою Росії». Протиріччя між центральною владою і місцевим самоврядуванням завжди мали і мають місце навіть у «цивілізованих» країнах.

В принципі, авторитарна влада в тому вигляді, у якому вона існувала в древніх синкретичних формах і в умовах того, що згідно Марксу називають азійським способом виробництва, опиралася на місцеві локальні патріархальні співтовариства, общини. «Ізольованість, відсутність зв'язку між життям однієї общини і життям інших, цей *локальний мікрокосм*, який всюди зустрічається як іманентна межа цього типу, але який всюди, де він зустрічається, спорудив над общинами більш менш організований деспотизм» [1615. С.405]. «Традиційне суспільство» базується на об'єднанні локальних общин зверху – державою. У Росії авторитаризм мав аналогічну природу. Держава будувалась за принципом східної деспотії, коли влада об'єднує мало, або й зовсім не поєднані між собою самодостатні локальні світи. Можна навіть сказати, що існування самодостатніх ізольованих локальних світів і деспотичної держави взаємообумовлюють одне одного. Не існувало майже ніякого іншого засобу об'єднати локальні колективи селян у більш широке угруповання.

Переживання влади як сакральної сутності – один із найбільш стійких елементів традиційної свідомості [2085]. Еволюція селянського світосприйняття базувалася на зростаючій залежності від природних у соціальних сил, відособлення останніх, що по

родило інститут посередництва у відносинах з ними. Ідея посередництва, яка лежить в основі селянського сприйняття державної влади, еволюціонувала разом з диференціацією суспільства й перетворилася поступово в ідею заступництва верховного правителя, що здійснює соціальний захист, залишаючись поза селянською спільнотою і над нею [1287. С.52]. «Вони не можуть представляти себе, їх повинні представляти інші, – писав про селян К.Маркс. – Їхній представник повинен разом з тим бути їхнім паном, авторитетом, що стоїть над ними, необмеженою урядовою владою, що захищає їх від інших класів і дарує їм зверху дощ і сонячне світло» [1611. С.208].

Про монархізм як суттєву рису російської та, особливо, селянської ментальності писали як численні дореволюційні автори – від монархістів до анархістів включно [напр. 423. С.330-331; 462. С.414-415; 658. С.24 та ін.], так і сучасні [1153; 1190; 1473; 1802; 1888 та ін.]. «Ніяк не можна заперечувати, – писав Р.Оленін, – що в Малоросії монархізм, незважаючи на більш пізню появу на історичній сцені, пустив досить глибокі корені» [833. С.261]. Більшість селян сприймали носія влади позитивно, а державний устрій мислився однозначно у формі монархії, причому абсолютної [1190. С.259]. Це, по суті, було світоглядною нормою часу. Уявлення про владу та її носія – государя мали переважно релігійно-моральний характер. Державний порядок розумівся як відображення порядку небесного: земний владика являється носієм божественних функцій, він є істота страшна, караюча і милуюча, життя і смерть людей – в його руках, він, як Бог, несе спасіння підданам, з якими він пов'язаний не правовим, а суто етичним зв'язком. Селянський «мир» потребує зовнішньої влади як носія вищої справедливості («барин приїде, барин нас розсудить»), як представника сакральності в профанному світі («влада – не від миру сього», «правити людьми може лише Бог»). Влада сакралізується, що витікає з несамодостатності профанного світу. Влада і віра для селянства чи не однопорядкові явища, покликані здійснити сакралізацію його позачасового, позбавленого внутрішньо усвідомленого телеологізму існування [1195. С.50]. Обожнення царя знайшло своє відображення у прислів'ях «Не можна землі без царя стояти», «Бог на небі, цар на землі» та ін. І не мало принципового значення хто на троні, селяни відчували благоговіння перед самою абстрактною ідеєю царської влади, перетворюючи її в предмет культу [1802. С.62-63]. Вірогідданські почуття виражали селяни під час святкування 50-ліття скасування кріпосного права. Общини приймали рішення про споруду пам'ятників Олександрю II *за власний рахунок* [347-350]. Обожнення монарха, що так віддає язичництвом, парадоксальним чином уживалося з православним світоглядом, вписувалося в загальну картину обрядовір'я та двовір'я, характерну для російської релігійності [див. 1979].

За словами О.М.Енгельгардта, в розумінні селянина, «кожна людина думає за себе, про свою особисту користь, кожна людина егоїст, лише мир та цар думають про всіх, тільки мир так цар не егоїсти. Цар хоче, щоб усім було порівну, тому що усіх він однаково любить, усіх йому однаково шкода. Функція царя – всіх рівняти...» [1095. С.540]. На думку М.М.Громико органічною частиною соціально-утопічних уявлень селянства був ідеал такого справедливого монарха, котрий може привести порядки на землі у відповідність з божественною правдою [1306. С.239]. Міф про доброго царя не розривно пов'язаний з міфом про дурного, неповноцінного мужика. Селяни в деякій мірі розуміли цей зв'язок і уміли ним користуватися. Втім, наївний монархізм селян

почав втрачати силу вже з кінця XIX ст. [1988. С.115-116]

Державна влада намагалася відігравати роль справедливого судді і далеко не завжди стояли на боці землевласників, управляючих чи чиновників у їх конфліктах та тяжбах з селянами, чи, принаймні, з розумінням ставилися до селянських проблем. Представники влади намагалися, можливо, в надто м'якій формі, впливати на землевласників, якщо ті встановлювали непромірно високі орендні ціни, несправедливо утискали селян. У випадку конфлікту селянина з громадою, односельцями, землевласником, земським начальником тощо, він мав право апелювати до повітового з'їзду чи губернського присутствія. Селяни постійно зверталися до органів влади зі всілякими скаргами та клопотаннями [77. Арк.47 зв.; 173. Арк.7-8 зв.; 198. Арк.65; 245-268 ; 272; 273; 276; 291; 329; 336-338; 393; 685. С.72-73 та ін.].

Виробничо-споживчий баланс як звична основа позачасового і ізолюваного існування не виключав, а припускав патерналістське ставлення селян до влади. В Росії уряд, керуючись патерналістськими традиціями, завжди намагався пом'якшити вплив ринку на селянство – чи то шляхом збереження особливого земельного фонду для селянства, чи то шляхом встановлення мінімального та максимального розмірів селянських володінь [1703. С.266]. У суспільстві з мінімальним обсягом сукупного прибавочного продукту на першому місці безумовно стояла проблема збільшення обсягу цього прибавочного продукту. Але не менш важливою була задача утримання основної маси виробників від розорення і загибелі внаслідок як впливу природнокліматичного фактора, так і об'єктивно необхідної жорсткості експлуатації. Проблема виживання селянського індивідуального господарства була актуальною і для громади, основне призначення якої в цьому і полягало. Саме з цієї причини і посилювалися демократизм громади та її влада на всі категорії земель. Еволюціонуючи багато сторіч як майже чисто землеробське суспільство, при слабкому розвитку процесу суспільного поділу праці, російський соціум (і насамперед його панівний клас) був зацікавлений у збереженні життєдіяльності буквально кожного сільського двору, тому що розорення селянина не переключало його в іншу сферу виробничої діяльності, а лягало тягарем на саме суспільство. Зацікавленість у цьому посилювалася низькою ефективністю землеробства, що, в свою чергу, постійно загострювало потребу нових робочих руках [1635. С.13]. Зовнішня небезпека сприймалася селянами на рівні природного нещастя і змушувала піклуватися про вищі (державні) гарантії свого « видового» існування. Влада як загально визнана монополія на насильство завжди була сполучена з очікуваннями, що вона ж не дасть померти з голоду в екстремальних обставинах. Як писала газета «Подольнин», селянство розглядає допомогу держави у випадку неврожаю як своє невід'ємне право [945]. Дж. Баландьер розглядає явище взаємної підтримки і взаємних обов'язків як універсальний наслідок будь-якої авторитарної системи. «Влада повинна виправдувати своє існування підтримкою певного рівня колективної безпеки і статку» [цит за 1886. С.12]. На початку XX ст. держава намагалася створити систему відносно стабільного продовольчого забезпечення сільського населення. Заходи допомоги на випадки неврожаїв і голоду законодавчо регулювалися й здійснювалися в загальнодержавному масштабі. Вони зводилися до двох основних напрямів: нагромадження продовольства у благополучні по врожайності роки й роздача їх у позичку й частково як безповоротну допомогу в періоди неврожаїв та інших нещасть. Створена система була недосконалою й не могла

повною мірою усунути наслідки неврожаїв, але незважаючи на існуючі бюрократичні формальності в порядку надання допомоги, земські й селянські продовольчі установи надавали досить істотну й своєчасну продовольчу й фінансову підтримку потерпілому від неврожаїв і голоду сільському населенню [279-286; 380-395; 1503]. При чому, міщани та дворяни, які вели селянський спосіб життя, права на таку допомогу не мали [389. Арк.15]. Втім, багато авторів вважають, що державна підтримка селянства завжди запізнювалася та була недостатньою за розмірами для запобігання голодної смертності на селі [1195. С.45, 50; 1197. С.22; 1493. С.122-123 та ін.].

Незважаючи на постійно повторювані періоди загострень, ставлення селянства до влади в цілому вкладається в уявлення про нього як носія ідеології державності. І це пояснює орієнтацію самодержавства на селянство як на масову соціальну опору, його патерналізм у політиці щодо селянства і навіть самий факт збереження самодержавства. Така домінанта свідомості робила селянство не «дрібною буржуазією» і не «феодално залежними» хліборобами, а насамперед і головним чином государевою клієнтелою [див. 1137].

Влада постає для общини як зовнішня – лише за цієї умови вона може функціонувати. Влада повинна бути «не від миру сього», її повинні здійснювати «чужі люди». Але те, що влада перебувала за межами сільського світу, означало, що вона була йому чужою, а це дозволяло, з одного боку, її сакралізувати, та з іншого – дозволяло її критикувати, нехтувати нею, приписувати їй всі мислимі й немислимі гріхи та звинувачувати у всіх бідах. Сакральність (від лат. *sacer* – «присвячене богам», «священне», «заборонене», «прокляте») вже сама по собі амбівалентна. Сакралізація влади має і свій зворотній бік – саме її звинувачують у всьому. Елемент анархізму, втім, як і державництва, в селянському світогляді витікає, знову ж таки, від «влади землі» – залежності в першу чергу від природнокліматичних, а вже потім соціально-політичних факторів, видимої непотрібності держави для повсякденних справ. Таке ставлення є результатом існування соціокультурного протиріччя, розпаду в ментальності народу самого образу влади, що сягає давніх додержавних уявлень. У давніх моделях світобудови існувала двохелементна модель спільноти, яка включала сакральний центр і периферію. Тобто – першу особу, яка втілювала у собі вищу правду та космічний порядок, з одного боку, і народ – з другого. Народ завжди то ототожнював себе з центром правди, то бачив себе окремо [1517. С.32].

В масовій свідомості селян зберігалися стереотипні уявлення про те, що урядові нововведення, навіть спрямовані на підвищення їхнього життєвого рівня, зайві. «До всякої реформи в селянському житті селяни ставляться з упередженням, з недовірою і така реформа тверезо сприймається і цілком розуміється лише другим поколінням», – писав, наприклад, священик с.Підлісці Заславського повіту Волинської губ. [1. Арк.18 зв.]. Різко негативно ставилися селяни до організації лікарських пунктів і до проведення санітарних заходів під час різних епідемій [292; 797; 1424. С.50 та ін.]. Навіть заходи щодо допомоги у випадку неврожаїв викликали недовіру. Як повідомляв предводитель дворянства Валківського повіту Харківському губернатору в серпні 1901 р., майже всюди населення відмовляється від будь-якої допомоги; така відмова, очевидно, пояснюється звичайною недовірою народу до нововведень [283. Арк.69-69 зв.]. Ці уявлення підсилювалися тим, що витрати на їхню реалізацію часто покладали на плечі селянського «миру», приводячи до росту різних податків і зборів.

На початку ХХ ст. відбувається активний процес десакралізації влади, викликаний зростанням малоземелля, вторгненням ринкових відносин, революційною агітацією та, перш за все, поразками Росії у війнах. Образ Миколи II в очах селян став суперечити їхньому уявленню про належного монарха. Однак і відкидання «поганого» правителя цілком вкладалося в рамки традиціоналістської ментальності. І надалі цінності патерналізму в доповненні до репресивного чинника визначатимуть як зміст ставлення селян до влади, так і ступінь прояву політичної лояльності.

Прояви антимонархічних настроїв були пов'язані з падінням престижу православної церкви й поширенням «вільнодумства» серед селянства. Дослідники звертають увагу на те, що у селі збільшилася кількість справ за обвинуваченням селян в «заочній образі государя-імператора» [1789. С.84]. Але ці образи носили характер звичної інвективи: вони висловлювалися, як правило, в нетверезому стані – «по невежеству и в сильно нетрезвом виде» (якщо подібні висловлювання допускалися в тверезому стані, відповідні органи звертали на це особливу увагу, за існуючими на той час законами це тягло за собою значно суворіше покарання), супроводжувалися нецензурною лексикою і часто сполучалися з антицерковними та антирелігійними висловлюваннями [див. 12; 13; 55; 56; 57; 134-137; 143; 182 та ін.]. До того ж про такі висловлювання доносили на своїх односельців і навіть родичів самі ж селяни. Та й покарання за подібні «злочини» мали більше символічний характер, а то й справи взагалі припинялися – «принимая во внимание, что свидетели знают обвиняемого как человека благонадежного, спокойного» [див. 12; 13; 182 та ін.].

Інша тенденція – перенесення сакральних властивостей з однієї іпостасі соціального абсолюту – влади царя – на іншу – народ. Останнє втілювалося в ідеї прямого народного правління й було характерно для найбільш радикальної, політизованої частини селян, яка сприймала соціалістичну агітацію. У той же час образ царя-захисника не був витиснутий з масової свідомості селянства, що залишалася архетипічно авторитарною, цілком схильною до сприйняття (при необхідності) нового культу правителя – виразника сакральних цінностей. Патріархально настроєні селяни вірили у свого царя – народного захисника від пригноблених. І мирська і авторитарна (етатистська) парадигми свідомості селянства співіснували, виступаючи в якості двох підсистем селянської свідомості, сформованих у процесі історичної взаємодії (майже завжди конфліктної) «великого» суспільства – держави й локального співтовариства – громади («миру») [1789. С.84].

«Риторика влади» була надзвичайно персоніфікованою, а більш формалізовані і безособові методи управління залишалися для селян чужими й незрозумілими. Влада і управління мислилися в категоріях неформальних відносин: милості, заступництва, покровительства тощо. А «милості» можна досягти, головним чином, шляхом задобрювання, підношення. За словами Г.Сетон-Ватсона, «хабар в Росії був не тільки формою підпорядкування, але і, що більш суттєво, методом неогоцізації і навіть самоствердження. За допомогою хабара селянин міг установити відносини особистого зв'язку з представником влади. В убогій і відсталій країні корупція необхідна для того, щоб пустити в хід колеса державної машини, а непотизм є необхідний субститут соціальної держави» [цит. за 1599. С.306-307]. Можливо, тут теж мало місце протиставлення офіційного (писаного) права звичаєвому, та все ж, вбачається, що головну роль відіграло прагнення перевести офіційні, формальні, ділові взаємини з

представником влади в неофіційні, неформальні, міжособові, включити його в мережу взаємних зобов'язань і відносин, за звичним язичницьким принципом «я – тобі, ти – мені». Саме прохач зацікавлений у наданні відносинам багатопланового характеру, у переведенні їх у моральну площину. Якщо селянин намагається підкупити чиновника – він, по суті, намагається чинити на нього тиск, включивши його у свою моральну спільність [1203. С.217]. У корупції були зацікавлені всі – і, насамперед, хабародавці, і хабарники, і сама держава, розглядаючи її як свого роду систему годівель при низькому окладі дрібних чиновників. У селян були досить чіткі уявлення про «справедливість», якщо побори посадовців перевищували прийнятний рівень. В основі незадоволення місцевим чиновництвом було прагнення селян замінити низовий апарат, демократизувати й позбавити його поліцейських функцій, а також зменшити витрати на його утримання. У будь-якому випадку, селяни чітко розділяли верховну владу і місцевих чиновників, ставлення до яких визначалося насамперед можливістю «домовитися». Чиновник виступає свого роду посередником між селянами і верховною владою [див. 1135. С.80].

Якщо селяни звичайно дивилися «крізь пальці» на поведінку представників влади, то в екстремальних умовах – неврожаю, голоду, епідемії тощо, звинувачували (заслужено й незаслужено) у всіх своїх бідах чиновників, знову ж таки, апелюючи, головним чином, до верховної влади і покладаючи на неї свої сподівання. Причому, довіра до вищих органів влади в селян було більшою, ніж до місцевих. Селяни спрямовували свою ненависть на місцевих чиновників і вірили в «доброто царя» як вищого суддю, хоронителя закону, носія «управи» на місцевих лиходіїв, що зарвались. «Мужик думає, начебто начальство зовсім не потрібне! Ні царю, ні мужику начальство не потрібне, говорить він, начальство тільки для панів», – свідчить О.М.Енгельгардт [1095. С.531]. В.Г.Короленко пише: «...великий государ – насамперед, ворог наявної держави., ворог панів та чиновництва, і перебуває з ними в постійній боротьбі... Це таємнича, безособова сила, що може бути приведена в рух, і тоді неодмінно заступиться за мужиків... Дійти до неї важко, але є якісь особливі слова, які приводять її в дію... І ті слова, як чарівне заклинання, не завжди знають наймудріші й учені...» [671. С.173].

Ставлення селян до держави було амбівалентним, неоднозначним, в свідомості селянства переплітались віра в царя з недовірою до державних органів, стихійний анархізм зі схильністю до тоталітарної держави. Деякі автори підкреслюють взаємну недовіру і ворожнечу між селянами і державою. М.О.Бакунін, наприклад, вважав російського селянина природженим анархістом. Р.Пайпс пише, що політичні й економічні устої російського селянства склалися в перші п'ять століть нашого тисячоріччя. Колективна пам'ять про цей період корениться в примітивному селянському анархізмі [1750. С.106]. Держава для селянина – чисто негативний початок, певне споконвічне зло, яке лише заважає владі у вирішенні її «ідеальних» завдань, вважає Е.Вольф [1248. С.302-303]. Селяни, на думку А.Граціозі, ототожнювали державу з податками та військовою службою і вважали її «відчуженим організмом, глухим до їхніх понять права і справедливості» [1297. С.10-11]. Інші автори, навпаки, підкреслюють державництво, етатизм, природний монархізм селянства. Російські селяни, вважає С.В.Лур'є, були пов'язані зі своєю державою безліччю тонких нервових ниток, але цей зв'язок ніколи не був відношенням громадянства і законності в звичному сенсі. Цей зв'язок був дуже

особистий, конкретний і посередницька роль будь-яких громадянських інститутів народом не визнавалася [1589. С.125]. Для селянських мас був характерний не авторитарний, а патерналістський тип політичної культури. Якщо в соціальній організації повсякденного свого життя, у низових інстанціях селяни явно віддавали перевагу демократичним формам, то щодо найвищої інстанції управління державою вони залишалися монархістами [1306. С.239]. Селянський ідеал влади – демократичний на місцях і авторитарний, навіть деспотичний в центрі. Патерналістський деспотизм центральної влади цілком відповідав уявленням селянства про належну владу.

Структури влади і навіть форми експлуатації здавалися природними, що не виключало, звичайно, прихованого невдоволення. Е-П.Томпсон визначав це як «менталітет покірності» [1946. С.187]. Сучасники зазначають як особливість селянського світогляду віру у всемогутність органів державної влади [691. С.354]. У селян були причини для невдоволення, але не політичним ладом – адже селянину важко було уявити собі інший спосіб правління, як, скажімо, інші кліматичні умови. Природні і політичні явища складають для селянина ряд «зовнішніх» умов життєдіяльності, нещастя того й іншого характеру можуть сприйматися однозначно – як божа кара [див. 1989]. Існуючий режим цілком його влаштував, тому що був йому зрозумілий з досвіду власного домашнього укладу, організованого за тією ж моделлю. Селянство не тільки не помишляло про громадянські і політичні права, але і до таких ідей ставилося презирливо. Уряд не може бути поганим чи хорошим, він може бути лише сильним чи слабким, причому сильний краще. Уряд повинен бути владним і сильним – тобто здатним домагатися беззастережної слухняності. Обмежений у своїй владі уряд, що піддається зовнішньому впливу і спокійно зносить наругу, здавався селянам суперечним самому змісту слова. При слабкому правлінні створювалися передумови повернення до примітивної волі, що розуміється як право робити що здумається, без оглядки на встановлені заборони. На думку чиновників, безпосередньо зайнятих у управлінні країною і знайомих із селянськими поглядами, конституційний лад західного зразка означав лише одне – анархію. Селяни розуміють конституцію єдиним способом – у змісті свободи від усяких зобов'язань перед державою; тоді геть податі, геть рекрутчину, геть приватне землеволодіння [1750. С.64-65, 134]. Тому в практиці управління принцип підтримування авторитету влади превалював над принципом законності. При цьому сам народ часто був зацікавлений в існуванні суворих, аж до деспотичності, порядків, котрі розумілися ним як благо, принаймні, як менше зло. На думку М.О.Лоського, «Велика Російська імперія з абсолютною монархічною владою створювалася не тільки завдяки зусиллям правителів її, але завдяки підтримці з боку народу проти анархії» [1581. С.227].

Готовність підкорятися владі сполучилася в селянському сприйнятті з вимогами, які сільське населення пред'являло до її представників. Традиції опіки села й християнське сприйняття всякої влади як «Богом даної» знаходили своє відображення у ставленні селян до представників владних структур. У повсякденному житті селяни не проявляли явної неповаги до вищестоящої влади ще й тому, що та була досить дистанційована від насущних селянських проблем. Випадки непокори, непослуху мали місце, як правило, лише тоді, коли зачіпалися матеріальні інтереси домогосподарів [1153].

До числа недоступних селянському розумінню абстракцій відноситься і право, котре вони були схильні змішувати зі звичаєм або зі здоровим глуздом, зазначає Р. Пайпс. Селянин був не в змозі розібратися в абстрактних принципах права і державного управління, внаслідок чого він був мало придатний для будь-якого політичного укладу, окрім авторитарного [1749. С.208-209]. «Почвенні верстви позбавлені правосвідомості й навіть достоїнства, не хочуть самостійності й активності, завжди покладаються на те, що інші все за них зроблять», – писав М.О.Бердяєв [1159. С.84]. Пересічний селянин спрощено сприймав, викривлено розумів, розцінював право і законність, порядки, не мав чіткого уявлення про пониження людської гідності при застосуванні тілесних покарань тощо [1800. С.30-31], звик до сваволі влади і не міг їй протипоставити щось конструктивне. Дотримання законів, із погляду селян, завжди було підкоренням волі сильнішого, а зовсім не визнанням узвичаєних принципів або інтересів. Внаслідок цього виробилася звичка лукавити і брехати пану та начальству. М.Горький бачив в селянині суворого реаліста і хитруна, котрий – коли це вигідно йому – прекрасно вміє показати себе простаком [504]. Взаємини між владою і селянством, як з одного, так і з іншого боку, регулювалися не стільки законом, скільки «усмотренієм» [691. С.352]. І селяни від влади прагнули не закону, а «милості».

Мужик за словами О.М.Енгельгардта, не знає «законів», він поважає якийсь «божий закон» [1095. С.108-109]. Селяни не сприймали офіційний закон, вважаючи, що закон «пани писали», що він не охоплює всіх проблем, які визначають їх життя і не розуміє їх тонкощів. Закон для селянина – це наказ начальства [691. С.355]. Справжні закони зовсім невідомі народу, писав К.Качоровський, він знає тільки один закон – це те, що говорить або наказує начальство, яке б воно не було: урядник, писар і т.д. Закон був атрибутом влади. Влада вселяє страх і закон став вселяти несвідомий страх. Закон в очах мужика – це щось грізне, неосяжне, таємниче. Роль «закону» у селянському житті подібна грізним стихійним явищам природи: зміст його незрозумілий, але сила непереборна і тероризує все життя мужика. До всього цього слід додати сваволлю, зловживання, хабарництво і т.ін. адміністрації. Цей «закон» міг тільки роз'їдати, як іржа, народне право [653. С.29-30, 35].

Найімовірніша причина правового нігілізму полягала у невідповідності багатьох норм писаного права повсякденним масовим уявленням про справедливість, які відбивалися в звичаєвому праві. Народне право й право культурне, – на думку О.Я.Єфименко, – являли собою два устрої юридичних поглядів, типологічно відмінних один від іншого й тому всяка спроба систематизувати народне право за нормами юридичних теорій є найбільш невдячною справою [557. С.171]. Дві частини суспільства існували в різних системах права і не розуміли один одного, вважаючи право іншої сторони «безправ'ям», зазначає С.Г.Кара-Мурза [1442. С.105].

Звичаєве право відрізнялося значною стійкістю, через перевагу в його джерелах не формально-догматичних, а природно-практичних факторів і морально-етичних та духовно-релігійних явищ селянського буття. Прихильність селян до звичаєвого права визначалася традиціями аграрної праці, самобутністю суспільного устрою і сільським менталітетом. В практиці народного права втілювалося селянське уявлення про правопорядок, що знаходило своє вираження в тому, яким чином громада, селянське господарство вирішували проблеми, пов'язані з наділами, із садибою, економічні і соціальні конфлікти, сімейні питання. Селяни виробили цілий устрій правових відносин

, який міцно пов'язаний у їхній правосвідомості з почуттям справедливості і який є правовою оболонкою їхніх економічних відносин. Основним, центральним елементом цієї правосвідомості є погляд на землю як на об'єкт застосування трудової сили. Тому право на землю пройнято трудовим початком [740. С.3]. Звичаєве право, як вважають деякі автори, має ряд переваг перед правом державним. На відміну від формального державного права, звичаєве право суттєве. Часто невизначеність та суперечливість означають для цього особливого типу права відсутність «юридичної догми» та «індивідуальне» застосування до різноманітності життя загальних засад справедливості; різноманіття звичаєвого права в різних місцевостях означає його пристосування до різних місцевих умов, зміни означають розвиток, вдосконалення і т.ін. [653. С.98-102]. Правовим поглядам селян притаманний пріоритет морального імперативу. Селянському менталітету притаманне гостре відчуття справедливості, хоча майже завжди трактованої на свою користь. Селянам було ближча релігійна доктрина православ'я, що базувалась на традиціях неоплатонізму: поставлення Благодаті вище Закону, віддання переваги мудрості справедливого правителя перед зовнішнім пануванням закону, що, витікало з конкретності мислення та міжособового типу взаємин і знаходило, в тому числі, втілення в обоженні монарха.

Правові відносини осіб, що належали до селянського стану не регулювались нормами цивільного права, які використовувались до інших станів, а були засновані на звичаєвому праві. Звичаєве право зі скасуванням кріпосництва не тільки не зникло, але, навпроти, було прямо санкціоноване державою. Законодавець відсилав до норм звичаєвого права коли мова йшла про внутріобщинні майнові відносини, спадкування, опіку тощо. Однак значно сильніше, ніж прямі посилення законодавця, застосування правових звичаїв стимулювала юрисдикція судів звичаєвого права, створених для селян у ході реформи 1861 р. Відносячи до підсудності цих судів якщо не всі, те у всякому разі більшість майнових відносин селян, царат тим самим поставив основну їхню частину поза сферою загального цивільного законодавства, зберіг яскраво виражений становий характер звичаєвого права [див. 1291]. У зв'язку з цим виникла необхідність в особливих селянських судах, члени яких обиралися з селян, які були добре обізнані з місцевими селянськими звичаями. Судочинство та адміністративне управління в селах було справою членів общини, які обиралися сільським сходом. Ці органи були уповноваженими лише щодо представників свого стану. Норми звичаєвого права, якими переважно послуговувались у сільському судочинстві, були усними, гнучкими й відповідно в селянства не сформувався поняття «про твердість права взагалі». Звичаєве право не могло служити правовим керівництвом постійних і однакових рішень. Суперечачи багато в чому писаному праву, норми звичайного права часто суперечили й одне одному [921. С.23]. Народ живе звичаєм, писав М.П.Дружинін, тобто поза законом, у всіх його правах та обов'язках повна невизначеність, в його середовищі панує повна сваволя [550. С.218]. Внаслідок того, що селянське звичаєве право носило примітивний і непевний характер, за рішенням багатьох волосних судів у тих випадках, коли вони посилалися саме на звичай, часто стояли або інтереси впливової селянської групи всередині громади, або фінансові чи адміністративні вимоги поставлених над селянами відомств.

Правосуддя намагалися чинити «по справедливості й з огляду на людину». Норми, згідно з якими селяни притягувались до відповідальності, теж не співпадали з

загальними. Багато злочинів, строго караних загальними карними законами, вважалися маловажливими за звичаєвим правом. Водночас, не всі порушення, які, на думку селян, були гріховними, як наприклад відьмовство та чаклунство, переслідувалися законом. Істотно розходилися положення офіційного закону і норми звичаєвого права в трактуванні майнових злочинів. Якщо закон стояв на стражі прав власника і переслідував замах на чужу власність, то за звичаєвим правом деякі крадіжки взагалі не вважалися злочином, а в оцінці інших спостерігався диференційований підхід. Терпимо селян ставилися до обмірювання, обваження, продажу неякісного товару. Дрібне торгове шахрайство також не вважалося злочином, а розцінювалися скоріше як спритність. Проте, в інших випадках селян карали за проступки, за які інші стани не несли відповідальності (нерозумні витрати, пияцтво та ін.). Звичаєве право керувалося не стільки фіксованими нормами, скільки моделями поведінки, покарання за порушення яких не є автоматичним. Щодо селян використовувались покарання, які давно вже були скасовані для інших станів. Так, волосні суди могли використовувати до селян, які не досягли 60-річного віку, тілесні покарання. Тілесні покарання застосовувалися головним чином за провини такого роду, як дрібні крадіжки, пияцтво і буйство, образу дією інших, марнотратство, непристойну поведінку, образу батьків, порушення тиші і спокою тощо [див. 109]. Такий стан зберігався до 1904 р. Покарання за аморальну поведінку і тілесне покарання міг застосовувати тільки волосний суд, члени якого, за загальноприйнятою думкою – шановані старі селяни, носії добрих старих традицій. Усе це вказує на те, що на селян дивилися, як на особливу верству, як на групу, яка мала потребу у вихованні й в опіці і моральність якої особливо потрібно охороняти. Але це прагнення впливало не з переконання в якійсь особливій аморальності селян. Навпаки, в основі прагнення до опіки лежало уявлення, що селянин – проста, тобто незіпсована, чиста людина, носій особливих моральних і духовних цінностей. Саме тому вважалося необхідним піклуватися про його моральність і відгороджувати від всього аморального [1559. С.214-215, 226-227].

Діючи цілком в дусі селянської «моральної економіки», розуміючи її як право кожного на необхідний життєвий ресурс, самі селяни схильні були «при нагоді» до порушення закону, крадіжки того, «що погано лежить», отрави тощо [див. 1095. С.103, 199-200 та ін.], не вважаючи це за злочин. Селянам, взагалі, була притаманна психологія дрібного злодія, чи, навіть більше того, кожен селянин міг бути потенційним злочинцем, в залежності від «випадку». «Бувають і вбивства й грабежі, але здебільшого випадково, без заздальгідь обдуманого мети, і звичайно робляться випивши, часто людьми в повсякденному житті дуже добрими... Спеціалістів у галузі вбивств і грабежів, справжніх розбійників немає, але кожний завжди побоюється «випадку» і остерігається кожного, навіть свого знайомого... До всього цього я тепер звик, але спочатку мене якось коробило, коли я бачив, що мене особисто, самого мене, кожний вважає здатним убити, пограбувати, обкрасти, обдурити, надути, обважити, обмірити, обрахувати», – писав О.М.Енгельгардт [1095. С.199-200]. Крадіжка сприймалась як щось природне. «Людина добра, селянин-хлібороб, котрий має наділ, двір і сімейство, не те щоб який-небудь бездомний пройдисвіт, морально зіпсований чоловік, але просто звичайна людина, що влітку в жнива працює до знемоги, тримає всі пости, дотримує «всі закони», стає злодієм тому тільки, що річ лежала погано, без догляду» [1095. С.199]. Водночас, в селянському уявленні крадіжка вважалася більш небезпечним і шкідливим злочином,

ніж злочини проти віри, особистості, сімейного союзу тощо [1153]. Селяни добре розуміли, що не можна, наприклад, робити потраву на полі поміщика, красти яблука у попівському саду тощо – але ж робили це, ще й «жалілися», в разі невдачі. Та якщо поміщик «попускав» потравам та крадіжкам, то його просто не поважали [див. напр. 1095. С.103-106]. Ефективні зміни і відчутні успіхи селянам здаються можливими тільки завдяки використанню антигромадських засобів [1135. С.80]. При цьому селянин, виходячи зі своєї «житейської філософії», завжди трактує право на свою користь, дотримується «подвійних стандартів», вперто виправдовується і захищає свої інтереси навіть якщо його дії явно протиправні, ніколи не відчуваючи чи не визнаючи себе винним. Пропонуючи напрочуд спрощені й, як правило нереальні шляхи вирішення проблем та побутових сутичок, окремі селяни вперто домагалися «правди». Ступінь їх агресивності при цьому залежав не так від переконливості аргументів, як від готовності терпіти покарання [1802. С.90]. Селянська ментальність виявлялася і в подвійному стандарті щодо оцінок правопорушень за принципом «свій – чужий». До «чужих» відносилися всі, хто не був членом селянського співтовариства – поміщики, чиновники, городяни, купці тощо. Стосовно них моральні принципи не діяли, вони були представниками чужого, і тому ворожого світу. Часом злочинство сприймалося не як злочин, а як молодецтво – особливо, якщо воно зроблено десь на стороні і не стосовно свого брата-селянина [1153].

Селяни відчували майже магічний страх перед офіційними судовими інстанціями, не довіряли їм, не хотіли мати з ними справу. Для цього були підстави: самоуправство і зловживання чиновництва, неправий суд і закон-«дишло» стали приказкою. «Як би не був правий мужик, але він завжди боїться, що з грошима завжди можна його пересудити, та притому і сам звичайно не знає, правий він чи винуватий, а якщо винуватий, то якому підлягає покаранню» [1095. С.106].

В певних випадках селяни вдавалися до самосудів. Самосуди виникали на ґрунті недовіри до адміністрації, офіційних інстанцій, писаного закону. «А все від того, що люди розлючені крадіжками і бачать, що злодії чим далі все більше крадуть і нема їм ніякого спинку. Викрити ж їх рідко коли удається. От і наважуються з розпуки на страшний самосуд» [944]. Самосуди відрізнялися особливою жорстокістю. Самосуд був не просто особистою розправою потерпілого, у покаранні брали участь й інші члени громади. Колективні розправи над злочинцем у ході самосуду виступали дієвим засобом підтримки сільської солідарності. Участь селян у самосудах служила і можливістю виходу енергії агресії, затаєної ворожнечі. У жорстокій самочинній розправі поєднувалися почуття помсти, злоби і страху. Самосуд був не тільки результатом емоційного сплеску, проявом колективної агресії, тобто безпосередньою реакцією на злочин, а й дією, відстроченою в часі, не спонтанною, а обміркованою. Якщо самосуд здійснено за народними уявленнями про справедливість, то він не вважався злочином і гріхом [1153; 1301. С.10]. Самосуд може розглядатися у кількох площинах: суспільно-політичній, адміністративно-правовій, соціально-психологічній і духовно-культурній [1348. С.285]. С.Френк інтерпретує селянські самосуди як феномен народної культури, вираження конфлікту між офіційною та народною культурою, один із засобів збереження і відтворення традиційних соціокультурних відносин [1996. С.233-239]. Можливо, звідси походить і особливе, амбівалентне ставлення до порушників закону, котре відгукується до сьогоднішнього дня: з одного боку, поблажливе і навіть

співчутливе. У повсякденних сприйнятті селян злочинець – це «нещасний», «бідолаха», жертва обставин. Причину злочину вбачали, насамперед, у гріховній природі людини. Про людину, що вчинила злочин, говорили, що його «лихий попутав», «нечистий підштовхнув» і т.п. [1153]. Це знайшло відображення, зокрема, в народних піснях, прислів'ях типу «від суми та від тюрми не зарікайся» тощо. А з іншого боку – вимоги суворості розправи над злочинцями.

Варто також зазначити своєрідне ставлення до насильства, притаманне селянському суспільству. Воно було звичною складовою повсякденного життя і сприймалося як щось природне. Били худобу, били дружину, що навіть вважалося необхідним і добродесним, побиттям карали дітей за непослух тощо. За свідченням сучасників, у селян викликала жаль заборона тілесних покарань, від видовища яких вони буцімто отримували задоволення [1047. С.140]. Так чи інакше, але селяни вважали за краще для себе покарання різками за якусь провину, ніж виплату штрафу [1153]. І вже після законодавчої заборони тілесних покарань деякі селянські громади і волосні суди продовжували їх застосовувати за власною ініціативою, зокрема для покарання хуліганів [109. Арк.10, 66; 756]. Грубість сільських звичаїв, схильність селян до насильства в побуті були причиною злочинів проти особистості. Бійки, різного роду сварки, розбірки, навіть між найближчими родичами, які нерідко закінчувалися вбивствами, жорстокі самосуди були розповсюдженими явищами сільського побуту [див. напр. 179; 346; 353; 355; 360; 430; 432; 440; 1153; 1348; 823. С.478; 1802; 960; 1095 та ін .].

В.Д.Кузьмін-Караваєв писав: «Як неминучий наслідок безправ'я в селі панує суцільне свавілля. Свавілля панує у вдачах, в звичаях, в сім'ї, в общині, між батьками й дітьми, в стосунках селян між собою, особистих і майнових, в їх ставленні до поміщиків і до органів влади. Суцільно свавільні також відносини до селян – і землевласників і сільського начальства всіх ступенів. Показати свою силу і владу, фактичну спроможність підкорити собі людину, принизити її, показати своє панування над нею – головний мотив діяльності всіх і кожного. Це прагнення завжди явно виявляється, його можна помітити на кожному кроці. Виходить якась вакханалія свавілля» [691. С.352]. «Нерозуміння власних прав і обов'язків і неповага до прав інших, а звідси нестримне панування свавілля, всякого роду замахів на власність і особу ближнього і неповага до закону», – характеризував правосвідомість своєї пастви священник с.Розбишевки на Полтавщині [953. С.188].

Колективістські принципи звичаєвого права, які склалися в умовах докапіталістичного села й відображали общинне володіння землею, диктат громади та сім'ї в господарському житті селян, виявилися несумісними із сильно розвиненою приватною власністю, підприємницькою самостійністю [див. 1291]. Відбувався процес інтенсивного «розмивання», розхитування звичаєвого права, загострювалася боротьба усередині селянства через тлумачення, інтерпретації звичаєво-правових норм.

В умовах процесу модернізації країни, росту соціальної напруженості в селі відбувається злам патріархального укладу, а традиційні селянські установки, у тому числі й ставлення до влади, закону, права зазнають суттєвої еволюції. В цьому відношенні масова поведінка селянства мала в своїй основі, перш за все, реакцію на падіння ефективності державного управління. Але селянські стереотипи – сакралізація влади, очікування патерналістської опіки, прагнення не «закону» а «милості»,

амбівалентність у ставленні до влади тощо виявилися надзвичайно стійкими. Вони проявили себе в подальші періоди історії та стали чи не вирішальними факторами політичного розвитку суспільства.

4.3. Селянський «мир» і «зовнішній світ»

Сприйняття дійсності в рамках дихотомії «ми» – «вони», зовнішнього щодо селянського співтовариства світу як чужого й ворожого, характерне для селянства доіндустріальних суспільств. «Моральна економіка» мала свої межі, мораль обмежувалася рамками сільського «миру». Те, що не можна погано поступати стосовно родича або односільчанина, ще не значило, що не можна погано поступати стосовно інших, які не проживають у тому ж селі. Поділ на «своїх» – «чужих» був породжений общинним локалізмом, замкнутістю, переважанням емоціональних міжособових взаємин всередині общини над діловими. Для людини, яка живе в світі особистих зв'язків, свої – члени громади, а стосовно чужинців культивується інструментальне відношення. Специфічні аспекти селянської свідомості – консерватизм і споконвічна підозра до чужаків, прийняття колективної волі як істини були ефективні в контексті сільського життя. Але селянин, за словами Р.Пайпса, був погано підготовлений до вступу в добрі не міжособові стосунки, а коли його спонукали до цього обставини, він відразу виявляв свої найгірші корисливі риси [1749. С.11]. Особливо це проявлялося у ставленні до міста і міських жителів, до представників іншого етносу, релігії, культури, наприклад, до євреїв, циган, сектантів, німецьких колоністів тощо. Настороженість до представників «немужицького» світу була для села традиційною. У виникненні негативного стереотипу «чужих» вирішальну роль може зіграти ірраціональний початок. Він особливо яскраво виявляється в тих випадках, коли іншого засуджують вже за те, що він – інший, йому приписують численні негативні якості, на фоні яких можна із більшою упевненістю затвердити свій власний позитивний образ. «Чужим» був вже житель сусіднього села, але ступінь «чужості» міг бути різним. Ставлення селян до представників «чужого» світу було надзвичайно конкретним, персоніфікованим.

Місто за визначенням було чужим для селянина. Жителі міст зверхньо ставилися до селян, з міста йшла руйнація традиційних селянських цінностей та укладу. Селяни, зі свого боку, були готові визнати свою некультурність та неосвіченість, однак вони були переконані в моральній вищості свого традиційного укладу та схильні розглядати міське життя як ліниве, несправжнє та дивне [1815. С.14]. Селянин боявся, не любив та зневажав місто, де жили, на його думку, одні лиш ледарі, добробут яких побудований на утисках селян; котре, як він вважав (і цілком слушно) ошукувало й визискувало та ще й принижувало його. Міська праця не сприймалася селянином як справжня робота: «Я при батьку працював у строгості, тільки й баловства мого було, що чотири місяці на фабриці фордибачив...» [1038. С.25]. Х.Д.Алчевська наводить слова літнього українського селянина, котрий обурюється тим, хто змінює шляхетну працю хлібороба на найману працю робітника [1723. С.224]. Зневага, неприязнь, а інколи й ненависть до «панів», до яких, як правило, відносили і всіх міських жителів, виявлялася в його критично-недовірливому ставленні до їх діяльності, побуту, дозвілля, що змішувалось із заздрістю, відчуттям власної неповноцінності, меншовартості – почуття, які Ф.Ніцше визначав поняттям *ressantiment*. Місто мало особливу

привабливість, особливо для молоді, та ця привабливість змішувалась з острахом. Ставлення до міста амбівалентне: воно привабливе і, одночасно, вороже, застрашливе, гріховне. Селянин сприймає місто як місце ярмарку і свята. Місто асоціювалося з неробством, ледарством, бешкетництвом, анти-поведінкою і т.п. Водночас абсолютизувався (в якості свого роду психологічної компенсації) власний спосіб життєдіяльності («від землі»), тим більше, що з існуючих він був найдавніший («вічний»), простий і зрозумілий [1750. С.132; 1800. С.25].

Зв'язок села з містом в умовах України був меншим, ніж в російських губерніях. Селяни неохоче йшли до міста в пошуках роботи, вливалися в міське середовище. Вбачається, що таке ставлення до міста визначалося не етнічними особливостями українського селянства, як вважають деякі дослідники, чи принциповим неприйняттям українцями ідеї модернізації [1921. С.243], а природою селянства взагалі. Як зазначає Я. Грицак, це явище позбавлене етнічного характеру. В масштабах всієї імперії до міст прибували переважно селяни з районів вищого рівня грамотності та розвинутішими сільськогосподарськими уміннями населення. Селяни з нижчим рівнем грамотності і прив'язані до сільського господарства емігрували до нових сільськогосподарських районів [1304. С.61].

Взаємини з містом мали вимушений характер товарообміну. Селянин споконвіку мав негативне ставлення до міста, яке намагалось купити його продукти дешево, а свої товари цінувало дорого. Селянин не хотів нічого йому віддавати, хоча сам був не проти пожитися за його рахунок. Ніким не засуджувалось, а навпаки, вважалось природнім обманути міського жителя («город – яма, все прижрет»), оскільки й самим селянам нерідко доводилось купувати у торговців недоброякісні товари [див. 1989]. У цьому варто бачити своєрідну помсту селянина торговцям, перекупникам, усім тим, хто неодноразово обманював мужика самим безсовісним образом. Вторгнення з міста товарно-грошових відносин, нових взаємин, елементів побуту і т.д. викликали неприязне ставлення селянства. У відповідь на наступ міста село насторожилося, стало пасивно опиратися, та іноді цей опір був активним. В той же час, місто і село не були двома цілком відмінними один від іншого світами. При всіх відмінностях і навіть протилежностях село завжди було зв'язане з містом. Селяни мали потребу в ринку, у зв'язках господарського характеру, у місті в цілому – і ця потреба дедалі зростала. Кожне село вийшло за межі своєї околиці і не могли існувати у відриві від зовнішнього світу [1646. С.338, 474]. Паралельно з наростанням суперечностей, між містом і селом зростали контакти, оскільки завдяки економічній диференціації зростала їх взаємозалежність і взаємна потреба один в одному, а міська матеріальна і частково духовна культура дедалі більше ставала для сільського населення взірцем для наслідування. Та, переломлюючись через селянське світосприйняття, елементи міської культури суттєво видозмінювалися, створюючи ситуацію «підміни мов».

Особливу роль відігравали взаємини з місцевим поміщиком. Їх не можна назвати однозначними. «У мужика існує відомого роду затаєне почуття до пана ..., – писав О.М. Енгельгардт, – Живучи в селі, господарюючи, перебуваючи в найближчих стосунках з мужиком, ви постійно відчуваєте це затаєне почуття, і ось це й робить сільське життя важким до крайності... Погодьтеся, що важко жити серед суспільства, всі члени якого, якщо не до вас особисто, то до вас, як до пана, ставляться неприязно» [1095. С.108-109]. До поміщиків селяни ставилися як до представників іншої культури, з усіма

витікаючими з цього наслідками, можливо, навіть з більшою повагою, ніж до інших категорій «чужих». Поміщики-дворяни мали більше уявлення про характер життєдіяльності та особливості психології селянства, ніж представники інших верств [1207. С.12]. Принаймні, з місцевим поміщиком селянам легше було порозумітися, ніж з іншими представниками «освіченого класу». Багато в чому ці взаємини залежали від особистих якостей поміщика. Часто вони зберігали традиційний патерналістський характер. Пан давав селянину роботу, на його допомогу міг надіятися селянин у випадку неврожаю. Поміщики часто займалися добродійницькою діяльністю – утримували школи, лікарні, споруджували церкви, надавали матеріальну допомогу селянам [1932]. В кінці XIX ст. В.П.Воронцов писав що, взаємини між селянами й поміщиками мають неоднозначний характер. Часто вони складаються, хоча й як комерційні, але, по суті, доброзичливі і, за самої звичайної порядності поміщика, позбавлені будь-якої експлуатації [445. С.21]. Більшість поміщиків розуміли залежність власного добробуту від становища селян. Багато поміщиків самі потерпали від кризових явищ у сільському господарстві і з розумінням ставилися до селянських проблем. А діти місцевих поміщиків-студенти іноді вели серед селянства революційну агітацію [62; 130. Арк.15]. Селяни, зі свого боку, шукали прихильності місцевого поміщика, намагалися йому догодити. «Краще ж по-сусідськи жити – ми вам допоможемо, і ви нас кривдити не будете. Нам без вас теж жити не можна: і дровець потрібно, і лужок потрібний, і худобину вигнати нікуди. І нам, і вам краще жити по-сусідськи, по-божеськи» [1095. С.100-101]. «Які стосунки у них були з паном? – Як робить щось, то хароший. – Чи пан був добрий до вашого тата? – А як же. І до сповіді ходив, і казав, що в пана служу, а піп казав: «Роби добре йому, а він – тобі»; « – Як батько до революції працював у пана, чи ті пани були добрі до людей? – Ну, як вам сказати, добрі такі були. Так воно було, і сійчас є: як ти добрий работник, то добрий до тебе пан чи хазяїн. Так воно і сійчас, так воно і тоді було. Добрий работник – жалів»; «[Пани] Не гордились дуже, що вони багаті? – Ні, не гордились. До простих людей уважительно»; «І раніше даже пани, якого великого не були сословія, то як ішла молода, то вони ставали, виходив пан з брочки, молода кланялась, і він її благословив, і шонебудь дарив на весілля. Як ішли рекрути, тоже ставав і виходив, і благословляв їх на харошу службу, на довге життя і так далі» [810. С.52, 55, 73, 74, 89]. Для селянина взаємини зі звичним для нього поміщиком були простішими і зрозумілішими, ніж з капіталістом, котрий являвся перед ним у вигляді куркуля, орендаря, лихваря, перекупника.

Одним із найскладніших аспектів проблеми, є встановлення змісту поняття «поміщик» відносно пореформеного періоду [1933. С.13, 20, 58-60]. На початку століття велика частина маєтків перебувала в занепаді, 4/5 дворянства були не в змозі утримувати свої родини лише на доходи від землі. Капітал, вкладений в сільське господарство, давав набагато менше прибутку, ніж в інших галузях народного господарства. Поміщики були незадоволені протекціоністською політикою уряду щодо промисловості, в результаті якої зростали прибутки промислової буржуазії, відбувалося перекачування коштів з сільського господарства в промисловість [див. напр. 1069]. Це, зокрема, визначило помітний ріст опозиційності дворянства, що проявилось в активній участі в земському русі і ліберальних настроях (підтримці конституціоналізму) [1442. С.96]. Дослідники зазначають посилення на початку XX ст. переходу до безстановості, коли поміщиками ставали не дворяни, а вихідці з інших станів. Відбувалася еволюція

поміщицтва від стану до класу. За деякими даними на початку ХХ ст. в Росії серед великих власників 43,3% були дворянами, а 32,5% належали до селянського стану [1736. С.30]. В результаті змінився зміст самого поняття «поміщицьке господарство». В офіційних документах цього часу термін «поміщик» фактично витіснявся терміном «землевласник».

На думку А.Я.Авреха, основною вадою поміщицького землеволодіння було не селянське малоземелля чи безземелля, а те, що воно пригнічувало психологію селянина, сковувало його підприємливість, привчало до усвідомлення своєї другосортності [1110. С.93]. Так чи інакше, але поміщицьке землеволодіння мало значно більший психологічний вплив на сільське суспільство, ніж економічний. Селяни вбачали в збереженні поміщицького землеволодіння найбільшу несправедливість і вимагали передачі землі селянству. Таким шляхом передбачалося вирішити одвічну проблему селянського малоземелля. Але простий перерозподіл поміщицької землі не вирішував аграрного питання. Певною мірою можна погодитися з думкою, що спроба вирішити селянські проблеми за рахунок поміщиків по суті була найчистішою масовою утопією [1143. С.419].

Як зазначалося у вирокі Київської судової палати у справі селянських заворушень 1902 р. в Полтавській та Харківській губ., після 1861 р. в землекористуванні селян чужими землями відбилися патріархальні відносини їх колишніх поміщиків і за невелику плату або відробіток вони вільно отримували землю. Поля прибирали «за сніп», отримуючи частину урожаю. Але земельна власність під впливом спекуляції швидко переходила від одних власників до інших, народжувався новий тип землевласників, не пов'язаних з селом ніякими традиціями, які здійснюють сповна своє право власності новими прийомами, не рахуючись вже зовсім із потребами села. Загальна течія захопила за собою і більшість власників уцілілих маєтків, і сама система сільського господарства прониклася комерційним початком [7. Арк.44 зв.-45]. Слідчі Київської судової палати констатували прагнення землевласників усіма засобами збільшити прибутковість маєтків, з метою чого економії, перетворюючи під оранку нерідко й вигінну землю, почали самі обробляти можливо більшу кількість землі й віддавати селянам в оренду лише одну з небагатьох частин гіршої землі, до того ж на дуже не вигідних для них умовах [8. Арк.61 зв.; 9. Арк.15 зв.; 10. Арк.61; 11. Арк.111 та ін.]. Процес капіталізації та інтенсифікації великих землеволодінь, котрі переходили до самостійного ведення господарства зі зменшенням оренди став однією з головних причин селянських заворушень періоду 1902 і 1905-1907 рр. [1122. С.30]. Найбільше ненавиділи селяни поміщиків із числа купців, міщан і селян – приватних власників, які, купуючи маєтки дворян, поспішали повернути з лишком витрачений капітал. Вони або розширювали рілля, інтенсифікуючи господарство, що вело до скорочення орендного земельного фонду, або здавали куплену землю в оренду за непомірно високими цінами [див. напр. 7; 852; 1122. С.30; 1424. С.7, 84-85; 1686. С.28-29 та ін.]. У записці ротмістра окремого корпусу жандармів щодо виступів селян весною 1902 р. в Полтавській та Харківській губ. наголошувалося на тому, що все частіше селянам доводилося мати справу не з поміщиками, а з куркулями-орендарями, які походили з заможних селян, міщан тощо і які вдавалися до суборенди. Тому й гнів селян під час масових заворушень спрямовувався переважно на цих спекулянтів землею [1933. С.84].

Хронічне недоїдання й балансування на грані голоду значної частини селянства створювало напружену соціально-психологічну атмосферу, коли озлоблення проти великих землевласників, які вважалися винуватцями селянського малоземелля, було здатне викликати спалахи насильства щодо них. Одним із наслідків впровадження товарних і капіталістичних форм сільського господарства була еволюція від особово-статусних відносин з неявно вираженим класовим змістом: типу «патрон – клієнт» до безособових форм, класовий характер яких був оголений. Втрачаючи свій патерналістський характер, взаємини аграрних класів загострюються і перетворюються на справжню війну [1997. С.158]. З іншого боку, наростав конфлікт між поміщиками і заможною верхівкою села, котра претендувала на володіння як надільною, так і поміщицькою землею.

Взаємини селян з поміщиками залежали від різних факторів. Так, на Правобережжі, де основну масу поміщиків становили поляки і на соціальні проблеми накладалися етнічні та релігійні, взаємини між селянами та поміщиками були значно більш напруженими, ніж на Лівобережжі та Півдні [див. 1168]. Різним було ставлення до поміщиків та поведінка селян і під час пред'явлення ними вимог: «... до одних ішли з погрозами, лайкою, іноді й розбоєм, до іншого спокійно, діловито, навіть чемно; іноді «забастовка» не проводилася зовсім, а все-таки селяни збиралися, ішли в економію «потолкувати», ніби бажаючи при цьому показати свою силу при нагоді; останній спосіб застосовувався до поміщиків і орендарів, які вміють лагодити з селянами» [414. С.11; 1686. С.5]. А, наприклад, під час заворушень 1902 р. селяни с. Михайлівка Валківського повіту Харківської губ., за свідченням повітового справника, «дружно» захищали «свого» поміщика від «сторонніх грабіжників», допомагали козакам провадити арешти і відбирати награбоване майно [181. Арк.10 зв.]. Гуманне ставлення до поміщиків з боку селян проявилось, наприклад, у виступах делегатів-селян на другому з'їзді Всеросійського Селянського союзу: «не можна викинути поміщиків на вулицю. Треба дати їм пожиттєву пенсію» [777. С.18]. З іншого боку, були випадки, коли поміщики під час заворушень зверталися до органів влади з проханням не карати винних, щоб не загострювати відносин з селянами [50. Арк.662]. Але в цілому особисті якості поміщика відходили на другий план перед економічним і культурним факторами. Часто об'єктами потрав, крадіжок, погромів ставали маєтки саме тих поміщиків, ставлення яких до селян відзначалося лібералізмом і демократизмом [173. Арк.2 зв.-4; 833. С.249-250]. І, взагалі, демократизм, лібералізм та поблажливість сприймалися селянами як слабкість чи витівки «блаженного барина». Селяни часто більш шанобливо ставилися до «суворих» поміщиків, ніж до ліберальних. Конфлікти з селянами далеко не завжди вирішувалися на користь поміщиків – часто вони змушені були йти на поступки, продавати свої маєтки.

Особливе місце займають взаємини селян з місцевим парафіяльним духовенством. Вони також склалися неоднозначно. Не будучи селянином, православний священник не належав і до інтелігенції, займаючи невизначене, проміжне положення серед станів і груп суспільства. Багато в чому з цієї причини духівництво не мало достатнього авторитету в народному середовищі. Важливу роль відігравали грошові та земельні проблеми, матеріальна залежність священника від парафіян, яка принижувала і травмувала служителів церкви. Селяни ж, не мислячі життя без священника, нерідко хотіли бачити в ньому «залежного від них працівника» [937; 1090; 1844. С.15, 39; 1990. С.

28]. Часом невідповідна поведінка священників, недоброровісне виконання ними обов'язків, зловживання, зневажливе ставлення до селян тощо викликали нарікання, відчуженість. Роздратування селян викликали захист священниками поміщиків і влади, їхні побори, конфлікти на ґрунті орендних відносин, сам факт існування монастирського й церковного землеволодіння. Селяни були не проти пожитися за рахунок церковних земель, вони хотіли дешевої церкви, наполягали на виборності священників та праві відсторонення їх від служби тощо [1367. С.21, 70]. На цьому ґрунті, а також на ґрунті специфічності селянської релігійності, невігластва, амбівалентного ставлення до релігії, загального падіння релігійності наростала відчуженість між священниками і парафіянами. Показове в цьому плані народне повір'я про те, що зустріч зі священником приносить нещастя. Діти при зустрічі зі священником утікають, дорослі або повертаються назад, або відпльовуються та відхрещуються [583; 839 та ін.]. Доходило навіть до побиття священника [122]. «Виявляється не тільки байдужість, але навіть якась незрозуміла жорстокість пасомих проти пастиря», – ремствував один з авторів журналу «Руководство для сельских пастырей». У ненормальному ставленні до священника велику роль грають мироїди, куркулі, котрі вимагають від священника особливої пошани, бачать у діяльності священника протидію своїм аморальним цілям, каламутять проти нього інших, намагаються зжити його з приходу і з цією метою використовують усілякі непорядні засоби – від частування народу до особистих доносів [409. С.386]. Куркулі, які фактично стояли на чолі селянської общини і грали важливу роль в рішеннях сходу, прагнули керувати церковним життям. Ставши опікунами церков, а нерідко і церковними старостами, жертвуючи великі суми на храми, даючи чималі гроші причту за відправлення треб, вони хотіли отримати владу над церквою, причтом, священнослужителями, особливо молодими [1844. С.33]. Куркуль мав великий вплив, а тому діяти всупереч його інтересам священнику було небезпечно, оскільки він цілком залежав у матеріальному відношенні від прихожан [1. Арк.4; 937; 1090 та ін.]. «Уявімо тепер становище ідейного священника, котрий не полагодив би з місцевим куркулем, – писав священник Б.Лебедєв, – На нього виллюються відра багнюки, на нього просипляться незчисленні наклепницькі доноси, підписані тими ж селянами, інтереси яких він захищає від апетитів куркуля» [698].

Та з іншого боку, священник був однією з найавторитетніших постатей на селі. Авторитет сільського священника був надзвичайно високий до самої колективізації. «[Піп] був самий головний у селі. Його поважали»; «– Піп мав багато влади? – Саму більшу владу»; «Піп – це був політичний керівник на селі» і т.д. [див. 810. С.261-269]. В цілому можна погодитися з думкою, що «православне духовенство ближче від усіх стоїть до народу, краще всіх знає й розуміє психологію народу й більше за всіх інших суспільних діячів має довір'я нашого народу» [847. С.445-448]. Священник був традиційною і необхідною фігурою на селі і, на відміну від представників влади та інтелігенції, не сприймався як «чужий». Простий народ священнику вірив набагато більше, ніж чиновнику, чи взагалі «людині в німецькому вбранні». Багато залежало від особистих якостей священника, його вміння налагодити контакт з парафіянами. Були випадки, коли сільські священники виступали як керівники селянського руху, брали участь у складанні приговорів та наказів, чи просто співчували селянам, виступали на їх захист у випадках репресій. А це, в свою чергу, призводило до конфліктів з представниками влади [51. Арк.140, 144; 77; Арк.174; 397-406; 408; 1424. С.93].

Щодо взаємин селянства з інтелігенцією, особливо сільською, в літературі висловлювались різні, часто протилежні судження. Здебільшого дослідники розглядають інтелігенцію як стан, що ніс в село освіту, культуру і соціальний прогрес, виділяють функції, які виконувала інтелігенція в аграрному суспільстві: комунікативну, гносеологічну, організаційну тощо [1360. С.183]. Проте, навряд чи ці функції адекватно сприймалися та оцінювалися самим селянством, чому є чимало свідчень. Так звані сільські інтелігенти (багаторазово описані у вітчизняній літературі земські лікарі, вчителі, телеграфісти тощо), навіть ті, котрі вважали служіння народу своїм моральним обов'язком, не були пов'язані общинними формами солідарності і сприймалися населенням, серед якого вони жили, як чужаки за складом розуму і способом життя. В уявленні селян не було різниці між панством і інтелігенцією [833. С.259].

За своїм життєвим рівнем та способом життя сільська інтелігенція значно відрізнялася від міської. В документах та літературі неодноразово вказувалось на невисокий професійний та культурний рівень сільської інтелігенції, особливо вчителів. Вона, власне, в більшій мірі підпадає під категорію напівінтелігенції або «нової демократії» (Г.Федотов). Досить частими були конфлікти між громадами і учителями, яким пред'являлися стандартні звинувачування в недостойній поведінці, поганому поводженні з дітьми, пияцтві тощо. Серед сільської інтелігенції переважали люди аполітичні, далекі від героїзму, які керувалися обивательською мораллю. Діяльність сільської інтелігенції обмежувалась, головним чином, культурним впливом на народні маси і не мала значного впливу на їх соціальний та політичний світогляд [174; 175; 177. Арк.7-14; 833. С.254-260 та ін.].

А.Грамші, виходячи з західноєвропейських реалій, розглядає сільську інтелігенцію (до якої він відносить священика, вчителя, адвоката, лікаря і т.д.) як посередника, котрий встановлює контакт селянської маси з адміністрацією, як державною, так і місцевою, і саме в силу цієї своєї функції відіграє велику суспільно-політичну роль. На його думку, нічого не можна зрозуміти в колективному житті селян і в тих паростках і ферментах розвитку, що в ній існують, якщо не брати до уваги, не вивчати конкретно і глибоко це фактичне підпорядкування селян сільській інтелігенції: всякий органічний розвиток селянських мас аж до відомої межі пов'язаний з рухами інтелігенції і залежить від них [1295. С.334-335]. Можливо, для сучасної А.Грамші Італії воно так і було, але це не зовсім вписується в реалії Російської імперії першої чверті ХХ ст., до того ж віднесення священиків до категорії інтелігенції вбачається неправомірним [див. 1683]. Тут більш вагомим є інше спостереження А.Грамші: «Ставлення селянина до інтелігента є, таким чином, двоїстим і виглядає суперечливим: він схиляється перед соціальним станом інтелігента і взагалі державного службовця, але часом робить вигляд, що нехтує його, тобто в схиляння інстинктивно входять елементи заздрості і жагучої ненависті» [1295. С.335]. Хуліганство на селі, про яке заговорили на початку сторіччя, було спрямоване також проти вчителів та сільської інтелігенції. «Вчитель робиться першим об'єктом сільських жартів, інтелігенція як клас – об'єктом ненависті» [1042. С 210]. «Селянський мир» підозріло, а часто й вороже ставився до інтелектуальних шукань, моральних терзань та «виходам у народ» освіченої меншості. Останні лише посилювали негативний образ «блаженного барина» [1195. С.51]. В тому, що пани «ламають язик», намагаючись говорити селянською мовою чи рядяться в народне вбрання селяни вбачали насмішку над собою [477. С.200].

Селянські інтереси не простиралися далі життя свого села, та ще, можливо, кількох прилеглих. О.В.Чаянов писав, що йому доводилося «чути від кооперативних працівників Волині, що вони у своїй роботі зустрічали селища, для жителів яких весь відомий їм світ обмежувався п'ятиверстим радіусом. У районах із промисловим відходом цей радіус значно ширший, але вміст селянського кругозору залишається досить убогим» [1055. С.4]. Практично всім жителям села був притаманний обмежений життєвий досвід: мало хто з селян залишав межі свого села. Їхнє життя небагате історичними і загальнолюдськими подіями. Локальна замкнутість сільської культури обмежує культурні запити і культурний кругозір, формує особливий менталітет селянина, котрий не розуміє міського життя. У потоці інформаційного обміну на селі провідну роль виконують місцеві чутки, місцева інтерпретація історичних і загальнодержавних подій. Внутрішні інформація домінує над офіційною державною. Ускладнення системи соціокультурних зв'язків розпізнавалося більшістю селян як загроза впорядкованості, як хаотизація селянського мікрокосму. Все це, звичайно, виключало виникнення свідомості, спрямованої зовні, іншого знання, крім «знання, орієнтованого на себе» (Норберт Еліас).

4.4 Селянський «мир» і земство

Інтерес сучасних дослідників викликають земські органи самоврядування. За останні роки в Україні з'явилося ряд досліджень, присвячених господарській, освітній, політичній та ін. діяльності земств, а також історіографії цієї проблематики [1226; 1227; 1586; 1619; 1633; 1816; 2015; 2041 та ін.]. Земства розглядаються як безстанові, позакласові, загальнодемократичні установи, діяльність яких об'єднувала інтереси населення тієї або іншої місцевості. В земствах вбачають елементи громадянського суспільства, земства розглядаються як єдині представницькі органи країни, спроможні певною мірою висловити думку більшості населення тощо.

Земства будувалися за іншим принципом, ніж селянська община, і виступали, свого роду, альтернативною традиційній формою місцевого самоврядування. Вони являли собою інший соціокультурний тип самоврядування, більш наближений до західного. О.І.Герцен свого часу писав, що земські положення «зшиті на живу нитку з французького лахміття» [495. С.52]. П.П.Гронський, піддаючи критиці висновки істориків і теоретиків про те, що земства є специфічно російськими органами самоврядування, доводив, що вони подібні західноєвропейським місцевим органам влади [508. С.77]. Земські органи самоврядування були несумісні з принципами традиційної системи управління. С.Ю.Вітте, наприклад, називав земства «будинком і без даху, і без фундаменту» [464. С.178]. Самоуправління у формі земств, тобто не в формі вузько станового чи корпоративного, а у вигляді всестанового народного представництва, на його думку, не відповідало ні самодержавному устрою держави, ні народним традиціям та прагненням. В свою чергу, В.І.Ленін називав земство «п'ятим колесом» у возі російського державного управління [703. С.35]. Над земствами іронізував М.Є.Салтиков-Щедрін [951. С.231-233]. Звичайно, не можна стверджувати, що збіг суджень різних за поглядами людей є підтвердженням істинності цих суджень, проте, до них можна поставитися з більшим довір'ям. Як відзначала редакція «Юбилейного земського сборника» (1914), те, що земства є «будинком без даху, і без фундаменту» на той час визнавали всі [1098. С.IX]. Земства зазнавали як тиску з боку держави, так і неприйняття з

боку селянства. Не випадково земства стали осередками лібералізму, стояли в опозиції і до влади, і до общини.

Звичайно, не можна не визнавати ролі земств у господарчій та культурно-просвітницькій сфері, становленні медичного обслуговування, освіти тощо. Але ставлення селян до земств було неоднозначним, переважно індиферентним, а часто ворожим. Незадоволеність селян земствами знайшло відображення в літературі та періодиці другої половини ХІХ – початку ХХ ст. і підтверджується архівними документами. Спостерігачі і дослідники відзначали в більшості випадків байдуже ставлення до земства з боку селян. За численними свідченнями, популярність земства серед населення була мала, його знали більше, як установу, що обкладає зборами і т. д. [див. 503]. Як відзначав відомий юрист і земський діяч В.Д.Кузьмін-Караваєв, селянство завжди стояло осторонь від земства. «Ні характер земської діяльності, ні прагнення земства служити інтересам селянства не в силах були злити земство з селянством в одне ціле. В очах селян земство було і залишається чужою їм організацією, – збірним ім'ям якогось невизначеного начальства, не то співпадаючого із повітовим з'їздом, з предводителем, зі справником, із земським начальником, не то відмінним від них» [692. С.286]. Звідси й відповідний («без глибокої різниці») мотив «встановлення» соціального статусу земців – «або пани, або ніхто» [1803. С.361]. В очах селян земства залишалися «панськими» закладами [457, 56], складовою міського, чиновницького та панського «істеблішменту». За словами Т.Еммонса, індиферентність селянства ґрунтувалася на тверезому розумінні «дійсного характеру земських установ і того, що вони могли зробити для селян» [цит. за 1445. С.217]. Діяльність земств, навіть найбільш прогресивних, не викликала симпатій селян, земські управи нерідко змішувалися з поліцейськими управліннями [833. С.259]. Насторожене і навіть агресивне ставлення селян до земств в першу чергу було пов'язане з появою додаткового податкового тиску, оскільки утримання земських установ здійснювався за рахунок зборів з населення, причому, як правило, це було додаткове обкладення, в основному селян. На це неодноразово вказували як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники [1445. С.218].

Неоднозначно, а частіше всього упереджено ставилися селяни до земських запроваджень: агрономії («Раніш родило і без агрономів, жилось краще і без всяких земських допомог» [970]), освіти («От які хитрі, – школу давай будувать! А гроші де візьмеш, коли на сіль не хватає?» [676]), медицини («Не треба больниці. Зачем больниці?! Холеру розводить?! Не треба! К бісу больниці» [797]) і т.п. До того ж будівництво шкіл, лікарень, агрономічні заходи тощо здійснювалися земствами за рахунок селянських громад. Окремі дії земств отримували схвальні оцінки селян. Так, селянам «імпонувала» турбота про них «начальства», особливо якщо це була, приміром, видача земськими управами продовольчої та насінневої позики, хай і з фондів громадських запасних магазинів. З часом селяни навчилися більше поцінувати агрономію, ветеринарію, освіту та медицину. Але в будь-якому випадку селянський мир розглядав діяльність земств як зовнішнє втручання. Як відзначає Ю.П.Присяжнюк, саме слово «земство» для багатьох сільських людей підросійської України на початку ХХ ст. асоціювалося з одним із центрів «зла й ненависті» [1803. С.361].

Протягом всього існування земських установ не було розуміння селянами значення земств і свого в них становища з одного боку і фактичного визнання за селянами їхньої ролі як повноправних членів з іншого. У ряді доповідей комітетам про

потреби сільського господарства в 1902-1903 рр. наголошувалося на залежному становищі селян в земстві, особливо волосних старшин від земських начальників. Начальник Катеринославського губернського жандармського управління в своїй доповіді відзначав: «гласні із селян на земських зборах не являють собою ніякого значення, а в більшій частині випадків задобрюються частуванням (горілкою) і взагалі заяви й пропозиції їх залишаються без наслідків, не дивлячись на те, що селяни є найбільш справними виконавцями земських постанов» [1586. С.31]. У Харківському губернському комітеті вказувалося, що гласні від селян втратили «всяку самостійність і зробилися іграшкою в руках земських начальників» [455. С.188]. Серед гласних-селян була відсутня спадкоємність в роботі, при надзвичайно частій зміні їх складу. Ледве звикнувши розбиратися в земських справах за три роки, більшістю селянських гласних повинні були поступатися свої місця іншим, таким же недосвідченим новачкам [503]. Гласні з селян зазвичай були в земських зборах в ролі мовчазних манекенів, слухняних щонайменшому жесту «свого» земського начальника або предводителя дворянства [455. С.286]. Селяни, як правило, мало що значили в земському житті [1586. С.31], селянства часто визнавалося не здібним до повноправної участі в земських справах [1215. С.69].

М.О.Енгельгард писав: «Бував і на земських зборах. Говорить хто-небудь з гласних, доводячи що-небудь, і неодмінно звертається за підтвердженням до гласних селян. Варто відзначити, що всі до гласних селян звертаються, наче інстинктивно усвідомлюючи, що тільки селяни знають справжнє життя. Здебільшого ті погоджуються, але я, знаючи, що селянин не може розділяти таких думок, говорю потім з тим же селянином-гласним і, зрозуміло, чую від нього абсолютно інше, справжнє...» [REF_Ref126923684 \r \h * MERGEFORMAT 1095. С.225].

Окремі автори відзначали, що все ж деякі питання повсюдно об'єднували селян, як найбільш їм близькі: селяни виступали з пропозиціями про перехід від натуральних повинностей до грошових, селянами піднімалося питання про рівняння земського обкладення, нерідко гласні селяни добивалися скорочення витрат тощо. В зв'язку з тим, що в селянстві взагалі відбулося велике зрушення і розширення його кругозору, увага і навіть інтерес до земства зростали. В цьому плані відзначалася роль закону від 5 жовтня 1906 р., який змінив порядок виборів гласних від селян [503]. Інші автори підкреслювали, що новий порядок виборів в цілому складу селянських гласних не змінив. В земствах, на відміну від селянських депутатів Державної Думи перших двох скликань, залишилися ті ж «манекени» [692. С.286]. Збільшення числа гласних від селян і навіть їх перевага – так звані «селянські» земства – не могло змінити суті земських установ.

Де-юре система земського представництва ґрунтувалася на принципі всестановості, проте де-факто господарем в земстві з перших кроків став маєтковий дворянський елемент, так званий середній прошарок. Його представники виступали в якості гласних, членів управ, неодмінних членів селянських присутствій тощо. Саме цей прошарок ви значав основні напрями земської діяльності, згідно своїх поглядів на державний устрій та рівень суспільного розвитку [1816. С.8]. Діяльність земств цілком залежала від складу його гласних, не соціального, він в усіх земствах був однаковим, але особистого і насамперед, дворянського [1586. С.31]. Як писав Б.Б.Веселовський, група середніх землевласників, до рук яких і потрапила земська справа, виділила зі свого середовища

багато освічених діяльних працівників. Проте у своїй діяльності вони повинні були зважати на ту масу, на яку спиралися [456. С.5]. Як не переймалися «освічені і свідомі» земці-дворяни інтересами селян, ці інтереси далеко не завжди були їм зрозумілі і тим більше співпадали з їхніми інтересами. І навіть коли вони висували вимоги начебто в інтересах селян, вони, в першу чергу, переслідували свої власні інтереси. Освічені поміщики, при всій їх «доброзичливості», не могли бути виразниками селянських потреб. «Якщо навіть припустити, що домінуюча в земстві група гласних безкорисливо і навіть всупереч власним інтересам дбатиме про селянське населення, то все ж таки вона розглядатиме його інтереси так би мовити з боку – зі своєї неселянської точки зору», – вказував Зміївський повітовий комітет про потреби сільського господарства [456. С.11]. В реальному житті таких «освічених і свідомих» земців, які «безкорисливо служили народові» було буквально одиниці. Не поодинокими були явища, коли в земських закладах процвітали «кумівство і обдирання земської і громадської скринь» [1586. С.29].

Причину відмежування селян від участі у земській роботі вбачали у відсутності дрібної земської організації – волосного земства, земські ліберали постійно намагалися спонукати уряд до його впровадження. Плани реформ з поширенням земського врядування на волость виношував свого часу П.А.Столипін, що було цілком в руслі його програми руйнування общини та ліквідації селянства як класу. Питання про волосне земство обговорювалося в урядових колах як проблема, що вимагає негайного розв'язання.

Сучасники відзначали, що земські установи не можуть вважатися місцевим самоуправлінням, оскільки вони пов'язані з адміністрацією, в них не все населення має своїх представників, поміщики мають велику перевагу над селянами та іншими станами [410. С.24-25; 768]. Дослідники неодноразово писали про неспроможність тверджень про загальнонародну суть земського руху. Земства не запобігли розвитку станової ворожнечі, більше того, їх діяльність навіть підсилила соціальну відчуженість «суспільства» і селян, і таке становище збереглося аж до падіння царського режиму.

4.5. Ставлення селян до національної проблеми

Світ села був замкнутий і самодостатній. Дореволюційна література говорить про відсутність у селян почуття причетності до долі країни або нації, їхню відгородженість від зовнішніх впливів. Натомість серед них переважала локальна ідентичність, або психологічна замкнутість у межах власної домівки та членів власної родини. У відповідному стані перебував й рівень національної свідомості. М.Шаповал свідчить: «Селянська думка не має ніякого соціологічного світогляду ні в якій формі: ні в релігійній, ні в суспільно-політичній, ні в національно-культурній» [1082. С.35]. «Двохсотлітня московська неволя скалічила український народ: знищила його нормальну соціальну будову, підпорядкувала широкі українські маси культурним, господарським і політичним впливам російського суспільства, створила з українського народу сиру етнографічну масу несвідомих і неорганізованих робітників і селян», – писав І.Мазепа [757. С.7-8].

Українці на початок ХХ ст., за визначенням численних авторів, залишалися «аграрною нацією» (якщо взагалі доречно таке словосполучення – О.М.), що «визначальним чином вплинуло на формування психологічного, соціокультурного

архетипу, а також здатність суспільства до самоорганізації, усвідомлення корпоративних та національних інтересів та їх захисту» [1818. С.109]. Процеси модернізації які переживала імперія, в меншому ступені торкнулася провінції. На Україні історично склалося так, що національний склад міста і села був неоднаковим. Це надавало національній специфіці культурній відмінності між соціальними верствами. Соціокультурне протистояння між традиціоналістським селом і модернізованим містом багато в чому обумовило весь хід культурно-історичного розвитку українських земель. М.С.Грушевський писав: «Протягом цілого століття українство і селянство стало ніби синонімами» [510. С.162]. В контексті соціокультурного протистояння міста і села можна розглядати і проблему ролі національного чинника в житті селянства України.

Нацією, націоналізмом, національним називаються часто різні субстанції. Їх не можна зрозуміти просто як ідеологію або якийсь різновид політики, – їх слід трактувати і як культурні феномени [1891. С.6]. Фахівці виділяють три підходи до розуміння національного феномена: примордіалістський, інструменталістський і конструктивістський. У західній науці позиції конструктивізму відстоюють Б.Андерсон, П.Бурдье, Е.Геллнер, Е. Хобсбаум та ін. Згідно конструктивістської інтерпретації, нація постає як «уявлена спільнота» [1117], як чисто сучасна конструкція [1891. С.52]. «Націоналізм не полягає у пробудженні націй до самосвідомості; він радше винаходить нації там, де вони не існують» (Е.Геллнер). В даному випадку застосування конструктивістського підходу – не «американізація української історії», «накидання американської моделі на українське націотворення» [1856. С.130], а визнання відповідності конструктивістського підходу для Східної України реальним процесам, як у минулому, так і в сьогоденні, підтвердження відмінності понять етносу та нації та підкреслення їх умовності. Нація – не реальний феномен, а соціальний конструкт, уявлена спільність, члени якої не взаємодіють між собою, але розглядають себе як єдиний колектив із спільним характером, надіями і долею. Нація – слово, наповнене непевним, але привабливим змістом, категорія семантико-метафорична, котра набула в історії велику емоційну й політичну легітимність, але не стала і не може стати категорією аналізу, тобто науковою дефініцією. Вона використовується активістами для специфічних цілей мобілізації та для утвердження своїх внутрігрупових та позагрупових цілей, – вважає В.А.Тишков [1938]. Ключову роль у мобілізації членів етнічної групи на колективні дії в ім'я політичних або соціальних цілей грають лідери, які нерідко переслідують власні цілі. Створення нації являє собою результат свідомої діяльності представників еліти, які прагнуть свої інтереси оформити як загальнонаціональні і з цією метою для їхнього захисту і здійснення згуртувати основну масу народу в єдине політичне ціле, тобто націю. Нація постає для них не стільки як явище реального життя, скільки як ідеальна модель, конструкція, котру вони мають втілити в життя. Конструктивістська парадигма яскраво демонструє можливість маніпулятивного впливу на етнос, обумовленого впливом «соціальних конструкторів» на етнічну свідомість.

Ф.Знанецкий в роботі «Сучасні нації» висував ідею про те, що нація створюється групою інтелектуалів даного етносу, свого роду розумовою аристократією даної епохи, яка і виробляє комплекс культурних цінностей, що має лягти в основу національної культури, яка кристалізується [2107]. Національне почуття, писав А.Грамші, «не народно-національне, тобто чисто «суб'єктивне» почуття, не пов'язане з об'єктивною

дійсністю, об'єктивними чинниками і установами. І тому це ще одне чисто «інтелігентське» почуття, адже саме інтелігенція відчуває свою спадкоємність і наступність своєї історії, тільки в інтелігенції і була безупинна історія» [1295. С.379]. «Українство, – зазначає В.Липинський, по природі своїй є рухом верхів» [1565. С. XXIV]. Український рух складала і представляла, головним чином, «національно свідомо» інтелігенція і так звана «напівінтелігенція», як це визнають і сучасні дослідники [див. 1517. С.108-109 та ін.]. Національна інтелігенція, яка створювала модерні національні культури, вірила і декларувала, що ці культури були лише відродженням і збереженням вже існуючої, але занепалої й упослідженої культури народу, що творить націю, – пише І.-П.Химка [2007. С.8]. Націоналізм інтелігенції сформувався в результаті західних впливів, був результатом модернізації та розвитку буржуазних відносин – в цьому плані не може бути націоналізму небуржуазного, мав модернізаційну, антиімперську, прозахідницьку спрямованість. «Українство, як рух державно-національний, є дитиною культури європейської, не азійської», – наголошував В.Липинський [1565. С. XXV]. При цьому інтелігенція необґрунтовано поширювала своє західництво й на весь «народ». «В порівнянні з народом великоруським український являється народом західної культури – одним з найбільш багатих східними, орієнтальними впливами, але все-таки по всьому складу своєї культури й свого духу західним», – писав М.С.Грушевський [510. С.141].

Винниченко пише про «національну інтуїцію», «позасвідомий розум, який одкладав у душі його життєві категорії в одну певну цілісність» [458. С.174]. Це можна назвати відчуттям етнічної ідентичності. Під етносом розуміють поняття більш широке, ніж нація. Його відносять до всіх типів соціуму [див. 1854]. Але етнічна ідентичність не тотожна національній свідомості, – зазначає Я.Грицак. Українцям вдалося зберегти свою етнічну ідентичність не стільки завдяки, скільки всупереч усім модерним процесам на їхніх землях [1304. С.12].

Якщо розуміти поняття «нація» та «етнос» як тотожні, то є певний сенс у словах І.Нагаєвського: «Ніде правди діти, революція 1917 року застала Придніпрянську Україну скаліченою духовно, національно, культурно і соціально. Учасники війни кажуть, що тільки селянська маса залишилася українською, а всі інші прошарки суспільства були зденаціоналізовані» [1705. С.406]. «З усіх суспільних верств на Україні українським залишалось лише селянство і звязане з ним сільсько-господарське робітництво», – писав І.Мазепа [757. С.7-8]. Українська інтелігенція, навіть «національно свідомо», являла собою маргіналізований прошарок, що виник внаслідок модернізації і в цьому плані була «зденаціоналізована» (тобто, випала з традиції, втратила етнічні корені), хоча саме вона й виробила під впливом західних впливів національну ідеологію. Інтелігенція намагалася внести в селянство національну свідомість. Селянство ж, будучи носієм етнічних особливостей, не могло їх відрефлектувати, як і взагалі самостійно виробити якусь ідеологію. Як пише Е.Гелнер, «навіть коли локальна група є внутрішньо більш-менш однорідною, незначною є вірогідність того, що вона поєднуватиме власну самобутню культуру з якимось політичним принципом, думатиме про політичну легітимність своєї культури. Існує чимало очевидних причин, чому за цих обставин така думка була б неприродною і абсурдною в очах тих, кому її намагалися б втлумачити» [1263]. «Національна свідомість, національне чуття – це є вже абстракція часової реальності, це є пе

редбачання дальшого, підрахунок минулого, скомбінування в щось одне всього минулого, сучасного й майбутнього. Український селянин не мав ні змоги, ні часу до таких складних комбінацій», – визнавав В.Винниченко [458. С.174]. Тобто нація як «уявлена спільнота» не вписується в уявлення селян, котрі мислять завжди конкретно. Маса населення байдуже ставилася до втрати форм своєї місцевої мови, взагалі, етнічної самобутності. Побувавши в місті чи на військовій службі селяни починали говорити ламаною російською мовою, вдягалися в міське вбрання, співали «модні» пісні на кшталт: «У матроса кудри вьютца, а в девчонки слезы льютца...» [див. 477. С. 199; 995. С.241; 1785. С.161].

Нація виникає на розвалинах станового суспільства. Процеси розпаду, які розвиваються в цьому суспільстві породжують велике число «відщепенців», або «аутсайдерів», людей, що випали з колишніх стійких соціальних структур. Посилюється рух великих мас людей з сел в міста і між містами. Люди переходять з одних груп в інші часто неодноразово протягом свого життя. Людина перестає бути від народження прикріпленою до однієї соціальної групи, до єдиної системи групових цінностей [1449. С.14]. Саме ці маргіналізовані елементи («нова демократія» за Г. Федотовим) були найбільш сприйнятливими до національної ідеології. Більше того, вони потребували її як заміника втрачених цінностей.

Для «традиційного суспільства» взагалі характерним є ворожо-негативне ставлення до чужої культури. Людина не сприймає, боїться, не здатна зрозуміти людей іншої культури. Але націоналізм інтелігенції і «націоналізм» народу (якщо можна використовувати цей термін щодо селянства, краще використати термін «етнічна контрарність», запропонований Л.Гумільовим, але розуміючи його, на відміну від Л. Гумільова, не як якийсь природне [1310], а як цілком культурно-історичне явище), не просто не співпадав, а навіть мав різну природу і протилежну спрямованість. Вона більшою мірою співпадала з православним російським фундаменталізмом, проявом якого був чорносотенний рух, за яким навіть Ленін визнавав «темний мужицький демократизм, найгрубіший, але й найглибший» [720. С.18]. Архієпископ Антоній (Храповицький) взагалі назвав «Союз Руського народу» першою і єдиною у всій Росії чисто народною, мужицькою, демократичною установою [417]. Як показали вже події 1905-1907 рр., православно-монархічні чорносотенні ідеї знаходили широку підтримку серед українського селянства, особливо на Правобережжі [див. 334; 1728; 1729]. В Катеринославській губ. в серпні 1908 р. налічувалося 12600 членів «Союзу Руського народу» [77. Арк.174]. Український націоналізм, на думку Е.Карра, мав швидше антисемітське та антипольське забарвлення, ніж антиросійське. Український націоналізм, котрий перш за все і головним чином опирався на почуття ворожості до Росії, не дуже привертав до себе селянство [1446. С.237].

Характерні риси «традиційного суспільства» проявилися у ставленні селянства до єврейського населення. Євреї, котрі віками проживали поряд з українськими селянами, але зберігали свою культурну самобутність та самоізоляцію, були для селян «чужими», з усіма витікаючими з цього наслідками. Загострення єврейського питання доводиться на кінець ХІХ ст. – час швидкого розвитку капіталістичних відносин. Поширення серед селянства юдофобських настроїв стало свого роду, реакцією на модернізаційні процеси і розвиток ринкових взаємин. Євреї брали активну участь у торгівлі і певною мірою уособлювали її [див. 162; 1718]. На Правобережній Україні в якості орендарів і лихварів

все більшу роль відіграють місцеві євреї, що надавало економічним відносинам міжнаціональний характер. Утиски та переслідування євреїв як з боку уряду, так і з боку селян, в основному витікали не з расових чи релігійних, а з антикапіталістичних тенденцій. Показові в цьому плані слова голови комітету міністрів М.Х.Рейтерна, висловлені ним під час обговорення запропонованих міністром внутрішніх справ М.П. Ігнат'євим заходів щодо обмеження економічних прав євреїв у кабінеті міністрів у квітні 1882 р.: «Сьогодні цькують і грабують євреїв, завтра перейдуть до так званих куркулів, які морально суть ті ж євреї, тільки християнського, православного віросповідання. Потім черга може дійти до купців і поміщиків. Одним словом, за подібної бездіяльності влади можна очікувати в недалекому майбутньому розвитку найжахливішого соціалізму» [1559. С.251-252]. Тобто, селяни громили євреїв не за те, що вони були євреями, хоча негативне ставлення до «чужих», звичайно, мало місце, а за те, що вони були орендарями, лихварями, перекупниками, займалися комерцією тощо. Більше того, єврейські торговці, орендарі, перекупники і т.п., зміцнившись економічно, стали не лише більше ошукувати та визискувати селян, а й вести себе зверхньо та зухвало. На початок ХХ ст. ці взаємини досягли критичної межі.

Антиєврейські виступи поширилися серед селян під час революційних подій 1905-1907 рр. Найбільшого поширення погроми набули на Лівобережжі, на Полтавщині, і особливо Чернігівщині. О.К.Мицюк стверджує, що антиєврейські погроми мали місце лише на Лівобережжі, тоді як на Правобережжі і в Степовій Україні їх не було [1689. С. 8]. Але документи свідчать, що і на Правобережжі, і в Степовій Україні, зокрема, на Катеринославщині ці явища були досить розповсюджені. Погроми, як правило, виникали на побутовому ґрунті: в серпні 1904 р. в м.Смілі Київської губ. погром розпочався з того, що під час ярмарку єврейська торговка звинуватила приїжджу селянку в крадіжці та вдарила її в обличчя [див. 14]; в липні 1905 р. погром в м.Петриківка Новомосковського повіту Катеринославської губ. почався з того, що єврей-торговець відмовився віддавати місцевому селянину борг [50. Арк.1068-1094], влітку 1906 р. в м. Яблуніві Лубенського повіту Полтавської губ. єврейський юнак побив дівчину селянку [123. Арк.84] тощо. По своєму зрозумілій селянами Маніфест від 17 жовтня став стимулом для погромницького руху. Як повідомлялося в рапортах Катеринославського повітового справника Катеринославському губернатору восени 1905 р. у великих селах, таких, як Томаківка, Хортиця, Вишетарасівка серед селян поширюються чутки, що Маніфестом велено знищувати внутрішніх ворогів Росії, якими є євреї. В с.Волоському селяни звернулися до місцевого урядника з вимогою дозволити бити євреїв. Коли ж урядник став пояснювати незаконність їх дій, то вони виявили обурення і виказували погрози на адресу поліції. Селяни Верхньодніпровського повіту погрожували «забастовкою»: «будемо бити євреїв та грабувати їхнє майно». Типові були випадки, коли селяни, групами чи поодиночки, як правило, в нетверезому стані, приходили в лавку чи в дім єврея і вимагали поїти їх горілкою або дати гроші на випивку. В разі невиконання цієї вимоги вони вчиняли дебош і погром. До них часто приєднувався натовп. Насамперед це стосувалося тих євреїв, котрі відзначалися скупістю та жадібністю, погано поводитися з робітниками, дозволяли собі недобррозичливі та образливі висловлювання на адресу царя чи православної віри. Так, в с.Августинівка Катеринославського повіту селянин почувши зневажливе висловлювання про царя в єврейській лавці, розповів про це односельчанам. Останні, обурившись, вчинили

погром лавки. Втім, мали місце погроми за подібним сценарієм і лавок, що належали православним. Погроми стали набувати політичного забарвлення. В жовтні 1905 р. у Нікополі у відповідь на революційну демонстрацію, яка проходила під лозунгами «Геть царя і поліцію!» і в якій приймали участь головним чином євреї, місцеві робітники та селяни зібравшись в натовп під гаслами «Хай живе Білий Цар!» накинулися на демонстрацію, вчинили єврейський погром. Після погромів єврейських крамниць та будинків грабунки поширилися і на поміщицькі економії та господарства заможних селян [50. Арк.674, 903-905, 1047-1096; 51. Арк.98-101, 107-109, 125-128, 137; 53. Арк. 64-112; 138-140; 287. Арк.55 та ін.].

Але навряд чи можна говорити про «шовіністичні форми» селянського руху. Так, в роки революції 1905-1907 рр. були випадки, коли селяни просили прислати їм агітатора – «єврея чи студента», обирали євреїв до складу революційного сільського самоврядування (ці приклади, зокрема, наводять Н.Мірза-Авакянц, Т.Шанін [1690. С.33; 2035. С.215, 216]. Були випадки, коли селяни переховували євреїв від погромів [REF _Ref238102301 \r \h * MERGEFORMAT 149; REF _Ref238102307 \r \h * MERGEFORMAT 150].

Таким чином, на відміну від націоналізму інтелігенції, «націоналізм» народу, перш за все, селянства, мав антимодернізаційну, антибуржуазну, проімперську, традиціоналістську спрямованість.

4.6. Селянський бунт

У ХХ ст. селянські суспільства переживають масоване вторгнення ринкових відносин, і це викликало в них сильну суспільну реакцію, яка нерідко приймала форму бунтів і повстань, спрямованих на захист традиційного укладу. Саме як реакцію локаль них світів на проникнення руйнуючих їх ринкових відносин трактують деякі дослідники ряд селянських повстань та революцій, що прокотилися у світі з початку ХХ ст. [див. 1173; 1254; 1874; 1886; 2035 та ін.].

Саме по собі селянство не здатне на революцію (якщо розуміти її як осмислену, цілеспрямовану організовану політичну дію), в гіршому випадку – на бунт, що міг бути лише актом відчаю, не стільки «безпощадним», скільки «бесмысленным», можливість якого, до того ж, стримувались інертністю, традиційною мораллю, традиційним монархізмом, страхом, неорганізованістю і який міг бути легко придушений владою. Дві речі заслуговують на увагу, зазначає Дж. Скотт: репресивна сила держави і фаталістичне прийняття селянами існуючого суспільного порядку, що корениться в їх релігійній чи соціальній ідеології. У реальному житті обидва ці фактора діють у комплексі і разом утримують селян від актів розпачу, якими є повстання [1886. С.16]. Селянська культура включає в себе певну етику виживання. Головну реальність повсякденного селянського життя складають зусилля родини селянина по забезпеченню себе хлібом насущним. В першу чергу селянин залежить від «влади землі», а вже потім від влади політичної. Якою б вона не була, селянин прагнув до неї пристосуватися, він завжди готовий до компромісу. На думку Скотта, повстання – унікальна ситуація. Найчастіше, селяни – лише жертви насильства, а не ініціатори його, і їхні зусилля спрямовуються на пристосовування до ситуації, а не на розпалення загального бунту. Селянам притаманний добре розрахований конформізм. Звичайними засобами селян у протистоянні з владою були хитрість, обман, улесливість, удавана догідливість, показна покірність тощо – «зброя слабких». У неврожайний рік селянин

приречений не тільки на урізані норми споживання, але й виявляє певний дефіцит гордості. Йому доводиться принижуватися, обзаводитися новими залежностями, продавати частину землі і худоби, залазити в борги в заставу майбутнього врожаю, виявляти хитрість і кмітливість, звертатися до навичок самовиживання [див. 1884]. Та за цією показною покірністю часто приховувалась ненависть. Митрополит Веніамін (Федченков) наводить багато прикладів прихованого селянського незадоволення: незважаючи на те, що «у масі душі народної як і раніше жили смиренність, терпіння і покірність», подібні настрої «поступово, але ніби і раптом, стали вириватися назовні» [452. С.114-115]. К.Цилліакус писав на початку ХХ ст.: «Сільське населення таїть глибоке невдоволення, котре потребує лише зовнішнього приводу для того, щоб обрушитися на всіх, хто володіє землею, яку селяни вважають своєю законною власністю. Аграрна революція в Росії позитивно не буде мати собі подібної за можливою жорстокістю, і революціонери та інші громадяни здригаються перед її можливістю» [1052. С.288-289]. «Не можна не здригатися від ... усвідомлення тієї несподіваної простоти, з якою може спалахнути в Росії і розростися народний заколот», – писав в своїй доповідній записці царю директор Департаменту поліції, аналізуючи причини повстання 1902 р. [601. С.109].

Селянин знав лише дві форми соціальної поведінки – смиренність і бунт. Бунт являв собою не одиничну дію, а набір їх. Коли баланс влади порушується і сили традиційних органів управління слабшають, відкривається простір для усіх видів діяльності, що виходять за рамки закону. Повстання – екстраординарні ситуації. Погіршення до певної міри рівня життя взагалі не викликало зі сторони селян «негативної» реакції. Межі терпіння у них були значно ширшими, ніж у міщан, священників, дворян [1802. С. 90]. Складне поняття експлуатації селянин не розумів буквально, скоріше він був сприйнятливий до обсягу відчужуваної продукції. Обурення селян викликали не домагання землевласника чи держави взагалі, а нестерпні, надмірні домагання, які систематично порушували соціально-екологічний баланс сільського життя. В колективній свідомості селянства завжди існує уявлення про допустиму ступінь експлуатації. Іноді, особливо коли ця межа грубо зневажалася і все суспільство здригалось від голоду, війни чи епідемії, система соціального контролю над селянами, заснована на страху й маніпуляціях раптово розсипалася і звичайно прихований гнів спалахував бунтом – відкритою демонстрацією масової непокори, анархією насильств, руйнувань і убивств за якими незмінно наступали суворі утихомирення і символічні демонстрації каяття [2035. С.142-143].

Зі збільшенням в результаті демографічного вибуху та майнового розшарування чисельності малоземельних і безземельних, зовні спокійне селянство ставало вибухонебезпечним. Можливо, в «колективному підсвідомому» селян накопичувався психологічний дискомфорт, викликаний зламом традиційних устоїв. В разі погіршення свого становища, селяни шукали причини цього в зовнішньому чиннику, були ладні звинувачувати кого завгодно, лише не себе. Їм були притаманні переконання в несправедливості щодо них, особливо несправедливості в розподілі землі. В свідомості селянства продовжували жити архаїчні уявлення щодо «чорного переділу» як вихідної бази для встановлення нових «моральних» взаємовідносин з усім «зовнішнім світом».

Бунти далеко не завжди пов'язані з погіршенням становища селян, а замирення нерідко припадають на часи посилення гніту влади чи власників. Ю.П.Бокарев на

основі математико-статистичного аналізу селянських виступів за період з початку царювання Миколи I до Першої світової війни зробив висновок про відсутність скільки-небудь значимої кореляції між числом селянських виступів і погіршенням об'єктивних умов селянського існування (збільшенням експлуатації, податей, стихійними лихами, епідеміями тощо) [1172. С.81]. Динаміку бунту і смиренності визначали спроби «неправедного» нав'язування селянам усього неорганічного їхньому соціальному досвіду. Селяни з недовірою, якщо не вороже, сприймали будь-які реформаторські дії з боку влади, оскільки це вносило зміни в усталений порядок. Будь-яка зміна усталеного порядку, котра збільшує ризик, несе погрозу для селянського буття, породжує відповідну реакцію селян, спрямовану на захист своїх прав. Селяни важко переживають такі рубіжні ситуації, як утрата свого шматка землі чи розрив звичних соціальних зв'язків, що страхували від ризику. В усіх випадках найбільш шари селянства найбільш рішуче виступають на захист традиційних прав і обов'язків які забезпечують їм певні гарантії [1886. С.11]. Багато селянських виступів провокувалися розповсюджуваними в їхньому середовищі чутками, спробами влади змусити селян діяти проти своїх переконань, виконувати не стільки погані чи гарні, скільки незрозумілі селянському менталітету укази. Ю.П.Бокарєв вбачає наступні причини неадекватної поведінки селян: По-перше, залишаючись ізольованими від великого світу, селяни керувалися своїми уявленнями про світоустрій, котрі значною мірою не співпадали з реаліями. По-друге, сам характер діяльності селян, пов'язаний з непередбачуваними погодними змінами, коливаннями врожайності привчав їх вважати такими ж і дії зовнішнього щодо селян світу. По-третє, бачачи різницю в рівні життя, селяни вважали, що увесь світ до них ворожий, а особливо ті укази, зміст яких незрозумілий – в них селяни завжди підозрювали обман [1173. С.170-172].

Бунт – не що інше як вибухоподібна реакція на «несправедливе» тлумачення природного для селянина природно-божеськи-царського закону [1195. С.50]. А. Безансон бачить певну закономірність у виникненні одних і тих самих архетипічних ситуацій в російській історії. Це насамперед ставлення до Бога, Государя, влади (Бог-Государ і Государ-Народ). «Символи, що виражають ці відносини, – пише А.Безансон, – ті самі, незалежно від того, відкидається влада чи приймається. Прийнята, вона набуває форми дуже жорсткого, потребуючого жертвовності «закону» ... Якщо ж влада відкидається, то й заколот приймає найбільш крайні форми, про які також стверджується, що вони є частиною національної самобутності...» [1152. С.5]. У народу було дуже виразне відчуття певної належної держави [1589. С.125]. Нездатність властей відповідати певним виробленим у суспільстві нормативам підривала саму основу їхньої влади в цьому суспільстві [1886. С.12]. Народ заявляє про себе мовою бунту. І тут доречним вбачається ще одне зауваження: бунт – це не спосіб досягнення цілком практичних цілей. Бунт – це вказівка на те, що низи певних дій влади не приймають (часто з суто моральних причин, а то й марновірств). Проти влади селянин бунтував не для її усунення (політична задача), а з демонстративною ціллю. Бунт – це демонстрація і апеляція до верхів, котрі іншої мови вже не розуміють. Справжня причина «стихійного» бунтарства в тім, що система зворотного зв'язку перестає діяти: патерналістська влада не розуміє «гласу народу» [1193; 1197. С.23]. На думку В.Г. Короленка, котрий був посередником між селянами й адвокатами, які захищали селян під час слідства й суду, доведені до розпачу селяни, намагалися хоч чим-небудь

«звернути увагу «благодійника царя» на своє становище» [672. С.206]. Але селянські бунти не можна назвати цілераціональною дією, це теж, свого роду, цілераціональність без цілі. Вони були спрямовані не стільки на мету, котра для самих учасників бунту була не ясна і недосяжна, скільки мали символічний характер і були покликані заявити владі про несправедливість і поставити перед нею свої вимоги. Справа не в тому, що бунтарі не здатні були поставити перед собою чіткі (політичні) цілі; справа в тому, що бунт мав єдину мету – служити крайнім вираженням невдоволення. Він був демонстрацією невдоволення – і тільки. За словами Дж. Баландьєра, лише моральні погляди і моральне обурення здатні пояснити, чому селяни можуть розпочати повстання, незважаючи на його безнадійність [цит. за 1997. С.160].

Дослідники зазначають, що селянський рух після скасування кріпосного права стих і заспокоївся на чотири десятиріччя, проявляючись тільки зрідка у вигляді конфліктів із-за утисків окремих поміщиків [775. С.43]. М.М.Покровський писав про «мертвий штиль» в російському селянстві в кінці XIX – на початку XX ст. [1774]. У радянській історіографії з жалем констатувалося, що селянський рух після реформи був незначним. У 70-х роках було зареєстровано по 36 виступів у середньому за рік, у 80-х роках; – по 73, у 90-х роках – по 57 [див. 1123]. Для величезної селянської країни ці цифри дійсно представляються незначними. Навіть під час жахливого голоду 1891 р., зазначає Т.Шанін, селяни продовжували «страждати мовчки». Радикальна інтелігенція все частіше зверталася до інших потенційних союзників та інших завдань. Здавалося, селянське повстання належить минулому Росії [2035. С.145]. Існує й протилежна думка, що ні про яке затишшя на селі не може бути й мови [1773. С.6]. Селянський рух – стихійний, розрізнений, частковий за приводами і дрібний за масштабами виступів, часто на рівні побутових сутичок, ніколи не переривався, постійно нагадуючи про неблагополуччя на селі і неминучість соціальних потрясінь [457. С.3]. «Зброя слабких» виступала дієвим засобом селянського протесту. Ці повсякденні, приховані від стороннього погляду форми боротьби сільського «миру» включали в себе: злодійство, браконьєрство, саботаж, шкідництво, підпали і т.п. [1884. С.285]. Повсякденний селянський опір більш потужний, ніж повстання. Р.Оленін писав: «Мені навіть здається, що ці дрібні, одиничні акти проявів озлобленості і мстивості загалом дають більш значний ефект, ніж масові заворушення» [833. С.248]. Вони носили переважно індивідуальний характер і здійснювалися на тлі мовчазного схвалення односельчан. В міру зростання соціальної напруженості на селі, змінювалися і форми селянського протесту, які набували відкритого і масового характеру. Від «зброї слабких» селяни переходили до пред'явлення вимог, демонстративної непокори, самоправства і прямого бунту. Влада і поміщики часто змушені були йти на поступки, «щоб запобігти проявам свавілля». Але найменші поступки і послаблення викликали у селян впевненість у власній безкарності, посилювали подібні явища [108. Арк.137-138, 147 зв.; 378].

Політичне життя країни визначало місто, між ним і селом, де проживала більшість населення країни, існував глибокий розрив в типі політичної культури. Селянство за своєю природою інертне, консервативне, індиферентне щодо політики. Дослідники говорять про утилітаризм ментальності селян, дріб'язковий прагматизм, прагнення щораз вирішити «проблему дня», які консервували патріархальність їхньої політичної культури [1802. С.92]. Світ політики, як і міський світ узагалі був йому далекий і незрозумілий. «Це все видумує безбожна політика. Коли не було чутки про її, то тоді

нам Бог і дощі давав. А тепер то навіть якісь комітети з неба кидає на нас грішних. Спасибі батюшкам, що вони постили и молились за нас, щоб Бог одвернув комітету, а то були б всі пропали через політику» [693]. Голова Ради міністрів В.М.Коковцов говорив, що всяка політична боротьба затухає за сто верст від великих міст [див. 790. С. 391]. Т.Шанін вважає, що селяни були представлені в містах мільйонами селян-робітників, котрі мали свою землю та сім'ї в селах і внаслідок цього боротьба в містах глибоко впливала на село [2035. С.139]. Вбачається, що такий вплив, якщо він мав місце, був більше притаманний лише певним регіонам, наближеним до великих міст.

Політична агітація все ж так чи інакше проникала в село і знаходили у селян певний відгук [див. 121; 123-127; 130-132 та ін.]. Але селяни по своєму усвідомлювали, інтерпретували, міфологізували, викривлювали до невпізнання, перетворювали на чутки отримувану з прокламацій та від партійних агітаторів інформацію. «Через три роки землю у поміщиків відберуть, а якщо не відберуть, то оберемо собі короля», – зрозумів, наприклад, суть агітації селянин з Полтавської губ. [136]. В 1905 р. в селах Переяславського повіту Полтавської губ. ходили чутки, що весь народ *під загрозою штрафу* має влаштувати загальну забастовку, знищити поміщицькі маєтки та поміщиків, а землю розділити [125. Арк.63-64]. Позначалося також сакралізоване ставлення до друкованого слова. Селяни були переконані, що революційні прокламації «йдуть від начальства», і тому їм «треба вірити» [548. С.25-26]. «Беріть, ми маємо зробити як в книжках написано», – кричали селяни Константиноградського повіту Полтавської губ. під час погрому маєтку весною 1902 р. [130. Арк.2]. Поведінка селянства суперечила уявленням про нього представників цензового суспільства, «освічених» класів, революційної інтелігенції. Селяни в основному слідували своїм власним схильностям. Політична культура народу якісно не збігалася з інтелігентською, навіть у радикальних іпостасях тієї й іншої [1196. С.24]. Історичний вік селянства, жорстка залежність його ментальності від природно-географічного фактору, відносно низький рівень освіченості і менша в порівнянні з іншими соціальними групами втянутість у процеси політичного життя припускають і меншу залежність селянської поведінки від раціоналізованих уявлень про соціальну і політичну дійсність, що містилися в програмах і гаслах різних партій, стійкий «опір» впливу ідеологічного фактору. Більшість дослідників заперечує керованість селянського руху з боку «третьих сил». В.І.Ленін вважав, що селянські маси як і раніше були здатні лише на роздроблені одиничні виступи, «не освітлені ніякою політичною свідомістю» [711. С.174]. Як писав британський віце-консул у Миколаєві у 1905 р., «селян турбують не політичні питання, а лише покращення свого становища, і тому цей рух є настільки політичним, наскільки він експлуатується у політичних цілях» [цит за 1304. С.100]. Один селянський староста найкраще підсумував причини повстань у Полтавській і Харківській губ. 1902 р.: «І думаю, що коли б нам краще жилося, ніякі книжки, що б там у них не написали, не мали ніякого значення», – звучала його відповідь на питання судді про вплив революційних листівок і пропаганди, – «страшні не книжки, а те, що їсти нічого ні тобі, ні худобі. Землі немає і хліба немає, косовиць немає і випасу для худоби немає...» [680. С.58]. «Аграрний рух почався в місцях, де селянам, у буквальному значенні, «життя не було», – робить висновок П.П.Маслов, – «У цих районах не було ніякої селянської організації. Ніякої агітації і пропаганди, і рух вилився в стихійні форми» [776. С.15].

Дослідниками наводяться різні дані щодо кількості та характеру селянських заворушень, які відбулися протягом 1900-1917 рр. Методика підрахунків селянських виступів залишається до кінця не відпрацьованою, тож і результати цих підрахунків суттєво різняться між собою [див. 1270. С.143; 1357. С.534; 1409. С.503; 1581. С.237 та ін.]. Вбачається, що подібні підрахунки не можуть бути вичерпними як в кількісному, так і в якісному відношенні, враховуючи, що, по-перше, далеко не всі факти селянських заворушень зафіксовані в документах; по-друге, далеко не всі документи дійшли до нашого часу; по-третє, не всі факти адекватно відображені в документах і, тим більше, можуть бути адекватно інтерпретовані дослідниками. Зафіксовані в документах свідчення можна кваліфікувати по різному: як революційні виступи чи як хуліганські вчинки, кримінальні злочини або побутові непорозуміння, як підпали чи як пожежі (тим більше, що були випадки самопідпалів для отримання страхової премії [77. Арк.64]), як дійсні факти чи як безпідставні доноси тощо. Тим більше, що притягнуті до відповідальності селяни, як правило, всіляко виправдовувалися, відхрещувалися, перекладали вину на інших, запевняли в своїй лояльності, каюлися, писали клопотання тощо.

Селянський рух заявив про себе в 1902 р., що виявилось несподіванкою і для «правих», і для «лівих» – для самодержавства і для революціонерів. Події 1902 р. в Полтавській та Харківській губ. досить докладно описані в літературі [див. 457; 1562; 774; 775; 776; 1690 та ін.], їм присвячено кілька спеціальних археографічних видань [679; 680 та ін.]. Селянські виступи мали характер «голодного руху» [457. С.10]. Загроза голодної смерті штовхала селян на рішучі дії. Всюди помічались небувалі раніш рішучість у поведінці селян і радикалізм їхніх вимог. Для боротьби з повсталими селянами були використані крупні військові підрозділи, застосовувалися жорстокі методи придушення аж до масового пороття селян-учасників повстання. Слід зазначити, що суди намагалися якомога пом'якшити покарання селянам, виходячи з того, що заворушення виникли на ґрунті важкого економічного становища селян і їх залежності від землевласників. У вирокх зазначалося, що звинувачувані не віддають звіту у власних діях, внаслідок власної темноти та невігластва, діяли під впливом пропаганди та прикладу; заворушення були позбавлені будь-якого політичного чи станового характеру і не були спрямовані на представників влади [7. Арк.45-57]. У поєднанні жорстоких методів придушення повстання з порівняно м'якою формою судових покарань селян – учасників руху дослідники вбачають прагнення уряду внести «заспокоєння» в селянське середовище, тобто запобігти загрозі нового вибуху селянських обурень [1879. С.41]. Аналізуючи селянські повстання 1902 р. в Полтавській та Харківській губ., директор Департаменту поліції О.О.Лопухін писав, що в них позначилися: зубожіння селянства, станова його приниженість, створена довгими роками безправ'я відсутність свідомості про закон і право та тупа жорстокість нравів [601. С.109].

Події на селі 1905-1907 рр. висвітлені в історичній літературі досить докладно [1244; 1354; 1355; 1372; 1412; 652; 1564; 1690; 939; 2080 та ін.], їм присвячено кілька спеціальних археографічних видань [641; 911; 913 та ін.]. Протягом першої половини 1905 р. селянські виступи відбулися в 43 (з 94) повітів усіх губерній України. Протягом вересня-грудня – майже 1900 селянських заворушень, всього за 1905 р. близько 4 тис. [1415. С.110, 127]. За даними Н.Мірзи-Авакянц навесні-влітку 1905 р. повстаннями було

охоплено 27 повітів, восени – 49, весною-влітку 1906 р. – 57, восени – 21 повіт з 96 українських повітів, які входили до складу Російської імперії [1690. С.17]. В цілому селянський рух поширився на 1/3 сільського населення, і в ньому брали участь лише 1/5 частина його, а решта не була втягнута в боротьбу [1564. С.213]. Статистичні дані показують, що найчисельнішими були страйки сільськогосподарських робітників з вимогами зменшення тривалості робочого дня, збільшення заробітної плати (41%). Погроми поміщицьких маєтків становили 10% від загальної кількості селянських виступів [1244. С.14]. Всього по Україні в роки першої революції було розгромлено до 700 маєтків і садиб, з них протягом вересня-грудня 1905 р. – понад 600 [1412. С.127]. Всього по Україні за період революції було 207 випадків збройних зіткнень селян з військами та поліцією [1412. С.128]. Кожна селянська громада вела свої власні бої, і навіть коли події йшли по наростаючій, селянські виступи в кращому випадку охоплювали тільки територію окремих волостей [2035. С.149]. «В нашій революції менша частина селянства дійсно боролася хоч скільки-небудь організовуючись для цієї мети, і зовсім невелика частина піднімалася зі зброєю в руках на винищування своїх ворогів, на знищення царських слуг і поміщицьких захисників. Більша частина селянства плакала й молилася, резонерствувала й мріяла та посилала «ходателів» – цілком у дусі Льва Миколайовича Толстого», – констатував В.І.Ленін [714. С.211].

В аграрному русі брали участь майже всі шари села. В.Качинський наводив дані анкетування щодо груп селянства, які брали участь в аграрних виступах 1905 р.: у 5 з 46 виступів брали участь представники всіх категорій селянства, у 16 – всі, крім заможних, у 7 – бідняки, у 7 середняки і біднота, у 9 – невизначені [652]. Активність проявляли середняки і багаті селяни, батраки були найбільш пасивні. При цьому, на фоні мовчазної селянської більшості, саме заможні селяни виступали як найбільш опозиційний елемент [див. напр. 833. С.250]. Деякі дослідники вважають, що в ході революції практично не було конфліктів між бідняками і багатими селянами [1442. С.48]. На думку М.І. Яворського, вимогу буржуазної революції в хліборобстві несла і «селянська буржуазія», і вся селянська маса. «Нова селянська буржуазія», «не глитайської природи» «бралася увесь час із голодною на землю селянською масою проти поміщика», «революційний натиск йшов насамперед з боку орендаря» [2078. С.226]. Мали місце випадки, коли саме заможні селяни були ініціаторами вимог перегляду орендних цін, заворушень та погромів поміщицьких економік і підкупом, могоричами та погрозами схилили до них інших [50. Арк.1005-1007; 52. Арк.24-25; 133. Арк.1-1 зв. та ін.]. Але в інших випадках заможні селяни боялися виступів бідноти, ставилися до них вороже, «шпіюнили» і видавали поліції «бунтівників», допомагали поліції і військам придушувати виступи селян [1412. С.130; 1689. С.4-15]. Хоча прояви антагонізму серед різних груп селянства не знайшли масового прояву, але виявилася протилежність інтересів. Існує чимало свідчень щодо наявності конфліктів всередині самого селянства. На другому з'їзді Всеросійського Селянського союзу у виступах делегатів звучала думка, що «куркулі гірші поміщиків», що вони намагаються придушити селянський рух у самому зародку, що куркулям, «які понахапали землі, не можна давати викупу» [777. С.7, 15]. Траплялися випадки підпалів та самосудів, як заможних над біднотою, так і бідноти над заможними. В деяких місцевостях погроми були спрямовані, нарівні з поміщиками, і проти багатих селян. Протягом вересня-грудня 1905 р. на Україні було розгромлено 101 куркульську садибу, а також відбулося до 40 інших виступів проти сільської

«буржуазії» [1412. С.130]. Під час «Вереміївської бучі» в Золотонішському повіті 29-30 червня 1905 р. ватаги бідноти нападали на двори заможних козаків, які володіли 50-200 дес., іноді приказуючи «от тепер не будеш скуповувати землі», вимагали присяги, що в наступні жнива буде наймати жати не за десятий сніп, а за третій, буде брати 6 руб. оренди з десятини, а не 11 і т.п. Хто спішив відкупитися горілкою, грішми, погоджувався на всі вимоги, для того напад обходився порівняно легко, хто ж чинив опір, то його били самого і громили двір. О.К.Мицюк зазначає, що в цей час намічається розкол серед селянства на дві групи: трудове – до 30 дес. землі на Правобережжі та Лівобережжі і до 50 дес. на Півдні, і не трудове, яке вже належало до власності поміщицького типу [1689. С.1, 14-15].

Крім диференціації соціальної серед селянства проявився поділ на «місцевих» і «чужих». За місцевими селянами визнавалося право на купівлю землі «при селі». Місцеві проганяли сторонніх селян, які придбали землю «їхнього пана», безземельних інших селян і захожих з інших місць, хоч і приписаних до села. «Нашого пана земля мусить бути нашою, а ви ступайте в свою сторону». На цьому ґрунті виникали конфлікти з поміщиками-орендодавцями, від яких вимагали не давати землю в оренду жителям інших сіл. Проявився антагонізм між місцевими селянами і прийшлими сільськогосподарськими робітниками – їм не давали працювати, проганяли з економії, часом били. В цьому проявилися притаманні селянству партикуляризм та вузько-місцева виключність [50. Арк.933-940; 1686. С.15-16].

У погромах брали участь всі жителі села, включаючи жінок і дітей. Водночас мали місце випадки, коли в селах літні та жінки разом виступали проти, а часом і запобігали погромам поміщицьких садиб [2035. С.300]. Найбільш активна була молодь. Старші, коли і співчували рухові, поводитися стримано, обережно та недовірливо до його наслідків. Загалом старше покоління впливало «умиротворяюче» [1689. С.3]. Були випадки захисту селянами поміщицьких маєтків від погромів, доносів на агітаторів та співчуваючих революційному рухові, вилучень з громади неблагонадійних, затримань ініціаторів погромів і самосудів над ними [див. 52. Арк.25-28; 125. Арк.77-85; 181. Арк.10 зв.; 1412. С.130]. Деякі чиновники навіть виступали з пропозицією видавати дозвіл на отримання зброї «благонадійним» селянам для «боротьби з тероризмом» [345. Арк.2-9].

Щодо селянських бунтів як серед сучасників, так і серед більш пізніх інтерпретаторів затвердилася думка про їх «безсмысленність і безпощадність». Р.Пайпс підсумував таке бачення селянських виступів 1905-1907 рр.: «Було б безглуздо шукати в цьому розгулі насильства, що розбурхалось на цілих 2 роки, будь-яку логіку. Це були сплески накопиченої образи, випущеної на волю катастрофою влади, – без смислу і навіть всупереч здоровому глузду, без якої б то не було програми, типовий приклад російського бунту» [1750. С.57]. І селяни, і сільська інтелігенція часто відзивалися про багатьох із селянської маси як про «темних людей» – безграмотних і п'яних, безпомічних і жорстоких, консервативно настроєних, навіть коли вони брали участь у повстанні, сприйнятливих до закликів чорносотенців, сповнених ксенофобії [2035. С. 171]. Взагалі бунт проти порядків «миру сього» природно стимулює й санкціонує антиповедінку, тобто закономірно втілюється у відповідні форми [1976. С.329-330]. Нерідко погроми панських садиб супроводжувалися повальним пияцтвом. Адміністративні органи видавали розпорядження зменшити або й зовсім припинити продаж алкоголю у повітах, охоплених селянськими заворушеннями [52. Арк.17; 287. Арк.9; 1085]. У своє

виправдання селяни вказували на вплив якихось зловмисних людей, пояснюючи свої дії масовим божевіллям. І найголовніше, що вони були щирі в цьому. Втім, селяни, з притаманним їм лукавством, могли говорити на слідстві про свою «несвідомість», «темноту» та «невігластво» лише щоб уникнути покарання. Але й органи влади часто давали селянським заворушенням подібну характеристику: «Не дает повода усмотреть в этих действиях признаков аграрного движения, а является результатом нетрезвого состояния и отчасти плодом преступной агитации, различными путями проникающей в среду крестьян, но тем не менее в обществе сочувствия не встретившего» [50. Арк.786-787].

З іншого боку, С.М.Прокопович прийшов до висновку про високий рівень свідомості й організованості селян у революції і ясне усвідомлення цілей своєї боротьби [див. 898]. С.М.Дубровський писав, що вже в перші місяці революції селянські виступи, які здавалися стихійними, «на ділі виявлялися досить організованими» [1354. С.47-48]. Т.Шанін, взагалі, підкреслює, що селянські дії були в значній мірі упорядковані, що зовсім не схоже на божевільний розгул ненависті і вандалізму; селянське повстання не було «безпощадним» бунтом [2035. С.169]. Дослідники наголошують на ролі общини в організації селянських виступів. Бунт являв собою мирські дії, селяни прагнули санкціонувати свої дії мирським рішенням, яке б надавало протиправним діям в очах жителів села певну легітимність. Бунтував «мир» у повному складі, і головним пояснювальним мотивом селян був: «куди мир, туди і я, мені від миру не можна». Громада стежила за тим, щоб ніхто не залишився осторонь, домагаючись поголовної участі односельчан. В умовах соціальної війни «мир» заявив про себе як про силу, здатну мобілізувати селянські маси на боротьбу з поміщиками і владою. І цю міць відчуло як селянство, так і влада. Іноді селяни утворювали революційне сільське самоврядування – обирали сільські комітети, скинувши попередню сільську адміністрацію [1689. С.9; 1690. С.33 та ін.]. Селянські виступи зовсім не були позбавлені логіки. Сам Р.Пайпс пише, що селянська політична філософія, при всій її суперечливості, мала певну логіку [1750. С.134]. Навіть погромам маєтків селяни часто намагалися надати видимість «законних» дій. Нерідко на чолі селянського протесту стояли посадові особи сільського самоврядування, частіше сільські старости, рідше волосні старшини. Причиною активної участі старост в аграрних заворушеннях був страх перед однообщинниками, набагато переважаючий страх перед начальством, перед державною владою. Учасники погрому сприймали те, що відбувається не як беззаконня і самоуправство, а як торжество справедливості [1253. С.252].

Іноді погроми носили відверто грабіжницький характер. Так, у Верхньодніпровському повіті організувалась група невідомих людей, котрі, перемазавшись сажею, одягнувшись у вивернуті кожухи, чинили набіги й погроми на поміщицькі маєтки та хутори [52. Арк.20-22]. У Валківському повіті Харківської губ. група невідомих людей у «формених костюмах» грабувала економію. До грабунків залучилися і місцеві селяни [180. Арк.29-29 зв.]. Погроми були спрямовані не лише проти землевласників – громили також євреїв, торговців, міських жителів [REF _ Ref212056221 \r \h * MERGEFORMAT 180. Арк.15-19, 54; 786. С.495 та ін.].

Винятково важливе значення для селян мали чутки та сила прикладу. Дуже часто селяни приступали до активних дій лише тоді, коли дізнавалися про розгром сусідніх поміщицьких економій або коли на чолі знаходилися люди «бувалі». «Що ми будемо

тут чекати, нам їсти нічого, скрізь зараз грабують, значить і вас нічого жаліти»; «Йдіть скоріше розбирати пана, а то прийдуть інші й нам нічого не залишиться» [181; Арк.7, 9]. Підйом і розвиток селянської боротьби прямо й безпосередньо залежали від її заразливості. Під час руху насильство приймало іноді епідемічний характер [1689. С.6]. Всі селянські бунти відбувалися майже за одним сценарієм. На першій стадії вони мали підкреслений характер легітимності. Коли поміщики чинили опір – починали грабувати маєтки один за одним. У міру розгортання повстання селяни переходили до прямого насильства, а потім, якщо справа заходила далі, ішли жорстокості й звірства. Потім настає спад, апатія і втома. У діях повсталого народу чітко помітні риси провокаційності. На початку бунту селяни діють у рамках певних парадигм своєї традиційної свідомості. Впадає в око перебільшене прагнення до «законності» у явно протизаконних діях. Очевидна неможливість дотримання цих принципів породжує подальші значеннєві розриви у свідомості учасників бунту. Їхні дії стають все більш хаотичними [1589. С.181-182].

До аналізу селянського бунту цілком підходять характеристики натовпу, що даються такими авторами як Г.Лебон, Е.Канетті, С.Московічі та ін. Натовп – це людська сукупність, в якій індивід розчинюється, яка володіє психічною спільністю, діє неусвідомлено, потребує підтримки вождя. В натовпі проявляються залишки первісного життя найдавніших часів. Натовп консервативний, незважаючи на революційний образ дій [див. 1167. С.181-185; 1699. С.484, 524; 2006 та ін.]. Як писав О.К.Мицюк: «Масово втягнуте в аграрну гарячку, стихійно виступивше, селянство в гострійших формах боротьби наступаючи на маєтки п'яніло від огню пожеж, од биття панських дзеркал, од тріскоту роялів, од брязкоту сервізів, що кидалися з балконів, шаліло од збройної стрілянини караючих загонів і трезвону своїх дзвіниць. А на ранок ... часто частина з того войовничого натовпу вже навколішки була вишикувана перед старшиною присланого караючого загону чи справником» [1686. С.31]. Селяни проявляли покірність та розкаяння [REF_Ref212056221 r\h * MERGEFORMAT 180. Арк.70-70 зв, 98 та ін.]. «Селяни самі в більшості випадків доставляють награване майно, видають грабіжників та підпалювачів. Всіх винних не арештовують, а беруть підписку про невідлучку. Арештовують лише головних та свідомих злочинців», – говорилося в рапорті Верньодніпровського повітового справника від 22 січня 1906 р. [52. Арк.104]. Сільський сход с.Руднево Сумського повіту Харківської губ. 1 липня 1906 р. прийняв приговор: «Обговоривши наші вчинки, направлені проти землевласників, знайшли їх беззаконними, а тому ухвалили принести нашому Начальству найщиріше розкаяння і дати наше слово надалі нічого протизаконного не робити, осіб, що зловмисно збивають нас зі шляху істинного затримувати і представляти Начальству. Перших в громаді призвідників і підбурювачів передаємо в розпорядження Сумського повітового справника» [198. Ар. 11-11 зв.]. Рудівський волосний сход Прилукського повіту Полтавської губ. 18 грудня 1905 р. прийняв постанову: «Надалі не проводити ніяких забастовок і насильств, а жити мирно і бути вірними підданими Імператорові і у всьому покорятися і просити вибачення і помилування перед начальством» [124. Арк.20].

С.М.Степняк-Кравчинський стверджував: «Традиційний монархізм російських селян, який сильно послабшав за останні 20 років, представляється нам, тим не менше, істотним елементом у моральному житті наших селян. Однак було б зовсім невірним

вважати його запобіжним засобом проти народних заворушень, бунтів і навіть революції» [991. С.19]. Селянський рух весни 1902 р. у Харківській і Полтавській губ. мав «царистський» характер. Після придушення повстання слідчі в основному визнали, що селяни діяли під впливом наївного монархізму. Нібито ходили чутки, що серед селян розповсюджувалися якісь листи, в яких цар дозволив грабіж; що якийсь великий князь керував рухом, якому допомагають студенти тощо [1520. С.60; 1690. С.16; 1988. С. 115]. «Беремо хліб та муку у пана, так як зараз вийшов від Царя указ, щоб у всіх було порівну і що в Полтавській губернії теж беруть у поміщиків і це начальство дозволяє – ми всі бідні, нам їсти нічого і землі немає, а в панів всього багато»; «Що ви слухаєте там справника, адже в Полтаві давно беруть у панів і їм нічого за це не роблять, значить Цар наказав» [181. Арк.3]. Одна селянка пояснювала, що люди «приїхали грабувати панське добро», тому що «сам цар-батюшка повелів це робити і надіслав нам папір з короною» [548. С.25-26]. «Хіба б ми самі до тебе прийшли, якби нам не приказ від справника, губернатора та навіть самого царя», – говорили Золотонішські селяни своїм заможним односельцям [1686. С.1]. Побачивши на дверях комори однієї з садіб печатки з державним орлом, селяни вирішили хліб не брати, тому що «це «казенне» – брати не можна» [680. С.10]. Заклики революційних агітаторів «геть самодержавство!» викликали різко негативну реакцію селян [833. С.257, 261]. Губернатор Полтавської губ. князь М.П.Урусов, підкреслюючи вірність народу царю, вказував, що сама «ця віра і це переконання можуть бути причиною дуже небажаних явищ, подати привід до безпорядків» [641. С.128]. Селяни по своєму трактували зміст царського Маніфесту від 17 жовтня 1905 р. Політичну свободу трактували як свободу протягом певного терміну громити євреїв та інтелігенцію, чи як свободу протягом трьох днів громити поміщиків. Вслід за його опублікуванням селяни цілком самостійно, без жодного агітаційного впливу ззовні стали пред'являти, посилаючись на Маніфест, свої вимоги [1689. С.24]. У селянському середовищі був глибоко укорінений міф про «царя-заступника», але він експлуатувався селянами у власних цілях. Ідеальний цар, за їхніми уявленнями, повинен був піклуватися про збереження звичного порядку. Сільські бунти, на думку Б. Н.Миронова, служили для селянства «каналом для вираження свого негативного ставлення до офіційної політики, яку народ асоціював не з государем, а з адміністративним апаратом» [1647. С.256].

Особливістю масових рухів у «традиційному суспільстві» є їхня спрямованість не проти системи в цілому. В русі селянства переважали виступи проти безпосереднього джерела нещастя – поміщиків, комерсантів, місцевих органів влади тощо. Майже всі ці заворушення виникали стихійно, носячи суто аграрний характер без будь-яких політичних вимог. Селянські бунти були спрямовані на конкретні об'єкти, а не на лад у цілому [1749. С.208].

Головною причиною виступів було порушення принципів соціальної справедливості, визнаних у суспільстві нормою. Ціль повсталих полягала в ліквідації виниклого порушення і поверненні втраченої норми. При цьому селянський радикалізм не надихався ні політичною, ні навіть класовою ненавистю [1750. С.133]. Учасники заворушень черпали відчуття легітимності своїх дій у звичній «моральній економіці». Бунт відбувається в ім'я традиції й на захист традиції [1946. С.84, 192]. Селяни йшли на розгром маєтків, керуючись інтерпретацією своїх архаїчних уявлень. Дослідники приходять до висновку про тісне переплетення в селянській ментальності

революціонізму й традиціоналізму, притаманному їй синкретизмі [1201. С.224-225].

Важливою особливістю селянського руху 1900-1917 рр. була різноманітність його форм. Найпоширенішими з них були: захоплення землі, потрава посівів, порубки лісу, покоси, підпали і розгроми поміщицьких маєтків, убивства або побиття представників влади, чинів поліції, сутички з місцевою адміністрацією, стражниками та військами, несплата податків, орендні вимоги, усунення місцевої влади і обрання нової, страйки сільськогосподарських робітників, нелегальні мітинги та сходи, агітація проти влади, поміщиків, впровадження столипінської реформи і т.д. [див. 59; 60; 61; 65; 66; 77; 178-233; 329-333; 344; 1269. С.97; 1270. С. 143-148; 1564. С.211; 1812. С.154 та ін.]. Та, не зважаючи на постійний повсякденний опір – «зброю слабких», наявність окремих конфліктів соціального характеру, все ж після революційних подій 1905-1907 рр. документи фіксують значний спад селянського руху [див. напр. 128], який до революції 1917 р. в більш-менш значних масштабах фактично себе не проявляв. Харківський губернатор в 1910 р. констатував: настрої як в суспільстві, так і в селянських масах змінилися до кращого: протверезіння відчувається скрізь, а також помічається в головній частині суспільства явне прагнення до законності і порядку [177. Арк.16]. Вважається, що «1905 рік породив 1917-й». Але між насильством 1905 – 1907 рр. і революційним вибухом 1917 р. – якісна різниця. Вважати, що йшла механічна ескалація насильства, що Росія після 1905 р. була приречена на ще більш масштабну революцію немає підстав. У всякому разі, це річ недовідна. Події 1905-1907 рр. могли бути свого роду щепленням від більш масштабного і більш масового насильства [1193].

В період між революціями 1905 і 1917 рр. була вкрай низька залежність масштабів селянських виступів від політичної пропагандистсько-агітаційної роботи, що проводилася різними політичними партіями. Проте, актуалізація бунтарської складової селянського менталітету створювала соціально-психологічну базу для посилення впливу революційної ідеології. Інтелігенція все ж здійснювала певний вплив на селянські маси, розхитуючи підвалини традиційної свідомості. З газет, листівок і прокламацій, з популярної літератури селяни дізнавалися про події, які відбуваються в країні, знайомилися з різними програмами соціально-економічної і політичної перебудови життя. Усна й друкована пропаганда, яку вели найрізноманітніші партії й організації – від правомонархічних до крайніх лівих, безперечно сприяла формуванню поглядів селян на ті чи інші обставини та події. Сукупними зусиллями революційної і чорносотенної агітації, при сприятливих об'єктивних умовах, селянство все більш розгойдувалося і виходило зі стану суспільного індіферентизму: кит на який покоїлася будівля абсолютизму, почав ворухитися і сама будівля похитнулася, – писав Б. Веселовський [457. С.27]. Втім, політизація патріархальної свідомості полягає в засвоєнні нових уявлень за допомогою проекції, нашарування на колишній соціальний досвід. Політичні події кинули в середовище непідготовленого селянства масу ідей, фактів та вражень, з якими йому важко було розібратися. Політична поведінка, вірніше, поведінка, яка мала політичні наслідки, селянства на початку ХХ ст. варіювалася від апатії до різних звертань до влади і відкритих повстань та бунтів. Ці перепади в поведінці не супроводжувалися значними зрушеннями в менталітеті селянства. Вони скоріше відображали викликані різними подіями зміни в тому, як селяни сприймали стабільність державної влади [1558. С.170-171].

В радянській історіографії затвердилася думка щодо селянських виступів, що вони носили антифеодальний характер, були спрямовані проти залишків феодалізму, об'єктивно сприяли становленню капіталістичного укладу. Однак феодалізм і навіть поміщицьке землеволодіння були на той час явищем зникаючим. Причиною ж аграрних заворушень початку ХХ ст. став розвиток капіталізму в сільському господарстві. Окремі радянські дослідники зазначали, що саме процес розвитку капіталізму мав величезне значення в сутності загострення передумов революції 1905-1907 р. і 1917 р. [1353. С.22-25]. Що значить «виступи проти поміщиків»? – задається питанням А.Д.Малявський. Адже поміщики були різні: одні вели напівфеодальне господарство, інші – господарство змішаного типу, треті, нехай їх було небагато, – капіталістичні господарства [1608. С.47]. Селянські заворушення, в першу чергу були спрямовані проти поміщицьких господарств, котрі переходили на капіталістичні методи. Безпосередньо перед заворушеннями відбуваються суттєві зміни у методах поміщицького господарювання – перехід від орендного до самостійного господарювання з застосуванням найманої робочої сили. Капіталістична оренда витісняла продовольчу, орендні ціни росли, селяни позбавлялися орендного фонду. Це зменшувало поле прикладання селянської праці в сільському господарстві. В результаті розвиток поміщицьких та орендаторських капіталістичних господарств перетворював селян не стільки на пролетарів, скільки на пауперів [1122. С.36-37]. Селяни добивалися, щоб поміщики здавали землю їм, а не капіталістичним орендарям, щоб здавали землю в оренду, а не залишали в своєму господарстві [1689. С.6]. З найбільшою силою село вело боротьбу проти великих маєтків, саме в яких капіталізація та інтенсифікація господарства набула найбільшого поширення. Селяни, свідомо чи стихійно, всіляко намагалися протистояти інтенсифікації поміщиками своїх господарств, висуваючи нереальні вимоги щодо здачі земель в оренду, встановлюючи непомірні розміри заробітної плати, боролися проти механізації господарства, щоб у поміщика хліба жали серпами або косили косами, а не жнивварками, щоб молотили хліб ціпами, а не молотарками, проганяли прийшлих найманих робітників [15. Арк.172; 207. Арк.1; 50. Арк.405; 1353. С.24 та ін.], в крайніх випадках вдавалися до погромів, з тим, щоб створити їм неможливі умови господарювання, «викурити» їх з землі. Як докладали урядові чиновники, погроми економій були «вираженням реакції з боку селян проти розширення власницьких запашок», що «селянство охоплене було бажанням підкреслити, що воно також має потребу в землі» [414. С.9]. Селянські виступи були спрямовані проти землевласників як класу сільськогосподарських підприємців – без різниці станів і національності, – зазначає О.К.Мицюк [1686. С.27]. Додатковим підтвердженням антикапіталістичної спрямованості селянського руху, було те, що він супроводжувався антиєврейськими виступами, адже євреї уособлювали в очах селян ринок та комерцію і асоціювалися з антидержавною революційною діяльністю. Хоча більшість дослідників не відносить антиєврейські виступи селян до революційного руху, чи, взагалі, їх замовчує, та, вбачається, вони цілком вписуються в загальний контекст селянського руху, підтверджуючи його антикапіталістичну, традиціоналістську спрямованість. Наслідком селянських заворушень 1905-1907 рр. стало скорочення землевласницьких господарств, їх повернення до менш інтенсивних форм, збільшення площі оренди, зниження орендної плати. Тобто, селянський рух був об'єктивно спрямований проти капіталізації та інтенсифікації сільськогосподарського виробництва,

проти капіталістичних форм господарювання в цілому, і в цьому, перш за все, проявлялася його глибинна антикапіталістична природа. Виступи селян в цьому плані носили антикапіталістичний, тобто «реакційний» характер.

Революційність селянства можна підвести під характеристику В.І.Леніним революційності дрібного власника, дрібного хазяйчика, який «сказився» від жахів капіталізму. Ця революційність породжує «дрібнобуржуазну стихію», яка, в свою чергу, «здійснює *ті самі* результати, котрі потрібні буржуазії, котрі реставрують буржуазію» [706. С.14, 28]. При цьому «дрібнобуржуазна стихія», не знищуючи капіталістичних основ, руйнує паростки розвиненого капіталізму і відроджує лише найархаїчніші форми за рахунок вищих і досконаліших, повертає суспільство до примітивного, «первісного» капіталізму.

Деякі історики висували тезу про перевагу в сільському господарстві капіталістичного укладу, виділяли в селянському русі два напрями: проти поміщиків і куркульства, зазначали зростання до 1917 р. боротьби всередині селянства, вважали, що боротьба сільської бідноти проти куркульства в 1910-1913 р. переважала у всьому селянському русі [див. напр. 1356. С.42; 1689. С.25; 1759. С.283; 2048. С.127, 130-131 та ін.]. Сучасні дослідники підкреслюють загострення суперечностей всередині селянства перед революцією 1917 р. У 1907 – 1909 рр. з усіх спалених будівель поміщицьких садиб було 70,9%, а будинків у селах – 29,1%. А в 1910 – 1913 рр. уже навпаки. Поміщицьких садиб – 32,5%, у селах – 67,5% [1285]. Тобто основна боротьба йшла не з поміщиками, а усередині селянських громад, і особливо проти тих, хто виділився в хутори. Боротьба обшинників з виділеннями була суб'єктивно неусвідомленою, але об'єктивно спрямованою проти капіталістичного розвитку села.

Стихійні виступи селян досить легко придушувалися владою. Для цього, як правило, достатньо було виявити і покарати зачинщиків, залякати чи просто «переконати» селян [див. напр. 287. Арк.29-30]. Практично до 1917 р. серед політичної еліти Росії панувало переконання в патріархальності, релігійності і особливого роду монархізмі селянства, внаслідок чого селяни ставилися до влади цілком лояльно. Такий підхід був традиційним, і тому, як правило, в період придушення селянських виступів уряд вбачав своїм завданням пошук «возмутителів». Представники влади вважали, що боротися слід не з селянством і не «за селянство», а проти тих зовнішніх сил, які намагаються скористатися його природною довірливістю і духовною нерозвиненістю [1544. С.36].

Численні автори зазначали спорідненість між традиційними формами селянського колективізму і соціалістичним колективістським ідеалом. К.Маркс побачив саме в сільській громаді зерно і двигун соціалізму, можливість перейти до великого землеробства й у той же час уникнути болісного шляху через капіталізм. Він писав: «Щоб врятувати російську общину, потрібна російська революція. Втім, російський уряд робить усе можливе, щоб підготувати маси до такої катастрофи. Якщо революція відбудеться в належний час, якщо вона зосередить усі свої сили, щоб забезпечити вільний розвиток сільської общини, остання незабаром стане елементом відродження російського суспільства й елементом переваги над країнами, що знаходяться під ярмом капіталістичного ладу» [1615. С.410]. Ф.Енгельс говорив про існування в Росії «фундаменту первісно-комуністичного характеру, родового суспільства, що передує епосі цивілізації» [2065. С.128]. М.Вебер підкреслював не

стільки значення самого інституціонального порядку, скільки вплив традиційної общинної ідеології, яку він називає «архаїчним аграрним комунізмом». Згідно Веберу, особливість Росії полягає в тому, що в ній по мірі капіталістичного розвитку і росту цін на землю ідеї архаїчного аграрного комунізму будуть поширюватися поряд з ідеями сучасного соціалізму. Обидві ідеології конкурували одна з одною як у повсякденній свідомості, так і в її партійному варіанті. Але вони також і змішувалися одна з одною, призводячи до виникнення оригінальних доктрин – цілком еkleктичних в об'єктивному плані і цілком органічних-синтетичних у суб'єктивному плані [1537. С.122-123]. Колишній міністр внутрішніх справ П.М. Дурново в «Записці» на ім'я Миколи II в лютому 1914 р. писав: «народні маси безсумнівно сповідають принципи несвідомого соціалізму ... і ... усякий революційний рух неминуче виродиться в соціалістичний» [551 . С.196]. Численні дослідники приходять до висновку, що соціально-економічна ситуація в селі робила більшість селян стихійними соціалістами, про стихійно соціалістичні устремління російського селянства взагалі [див. 1429]. Проте, цей «стихійний соціалізм» селянства мав архаїчну природу і мало відповідав соціалістичній ідеології, яку сповідувала революційна інтелігенція. Соціалізм сприймався масами як свого роду релігія, котра мала зайняти місце православ'я [див. 488. С.121]. В.В.Леонтович вбачав в соціалізмі послідовне повернення до стародавньо-московського принципу. Дивно, зазначає В.В.Леонтович, що цар і його оточення не помітили цього раніше і не стали побоюватися, що соціалістичні партії підхоплять їхню реакційну аграрну програму, яка сягає коріннями в кріпосницький лад, очистять її від непослідовного допущення приватної власності поряд із власністю колективною, общинною – і завоюють собі симпатії селянства рішучим проведенням такої послідовно сформульованої програми [1559. С.255, 264].

Про селянські бунти, повстання і війни написано багато, у зв'язку з різними країнами й епохами. Прийнято вказувати на ряд характерних для них рис: невиразність цілей, яскраво виражена емоційність, стихійна жорстокість, небажання повсталіх залишати межі своєї місцевості й схильність розходитися по домівках з початком сезону сільськогосподарських робіт тощо. Ф.Бродель називає особливості селянських бунтів: швидкоплинність, слабкість перед лицем репресій. Селяни всякий раз користуються фактором раптовості, тимчасовою слабкістю і помилкою сил порядку, захоплюють значні простори, але надалі виявляються нездатними ні організуватися, ні утримати захоплене, тоді як їхні супротивники мають на своєму боці нещадну технічну перевагу збройної сили. Народні рухи відрізняються подібністю і повторюваністю [1189. С.151]. Селянські повстання, які відбуваються в складному суспільстві, охопленому комерціалізацією й індустріалізацією, мають тенденцію до самообмеження і, отже, до перетворення на анахронізм [1248. С.302].

Таким чином, процеси модернізації, запроваджені ззовні, призводили до руйнації традиційного селянського укладу, спричинили погіршення матеріального становища селянства, привнесли нові форми експлуатації, призвели до загострення взаємовідносин селянства з «зовнішнім світом». Це викликало зростання селянського руху на початку ХХ ст. Селянське бунтарство було стихійним, не мало політичного та ідеологічного характеру, мало залежало від впливу політичних партій, сполучалося з сакралізованим ставленням до верховної влади. Селянський рух об'єктивно був спрямований на захист традиційного укладу, мав антимодернізаційну, антикапіталістичну спрямованість,

«реакційний» характер.

Розділ 5. Селянство в умовах революції та громадянської війни

5.1. Зміни в світогляді та соціальній психології селян

Аграрний характер революції 1917 р. загалом визнаний у вітчизняній історіографії. Це констатували та намагалися осмислити численні автори, як в ході революції, так і в наш час. При цьому погляди різних авторів часто розходяться до протилежності. Окремі дослідники вважають, що за період від початку світової війни до справжнього кінця громадянської війни (1923 р. або навіть пізніше) в Україні відбулося одночасно декілька революцій. І аграрна або селянська революція в цьому відношенні для більшості мешканців мала вагомніше значення ніж «досить несподівана поява та швидке поширення національної ідеї» [1154. С.73]. Деякі автори схильні розглядати революцію, перш за все, як «селянську» [1555. С.46; 1737. С.91 та ін.]. Для А.Граціозі, наприклад, революція має насамперед селянський характер, а повстанський рух є головним наскрізним мотивом її розвитку, бо, саме він визначив своєрідність розвитку революції в Україні та її результат [див. 1296; 1297]. Українські селяни, згідно з характеристикою Я.Грицака, відзначалися дуже мінливими настроями. Їх поведінка мала циклічний характер: спочатку вони вітали кожную нову владу, яка обіцяла розв'язати земельне питання відповідно до їхніх інтересів, пізніше розчаровувалися нею через невиконані обіцянки, а вкінці, з наростанням невдоволення, повставали проти неї, як тільки на це дозволяла військово-політична ситуація (або принаймні байдуже спостерігали її падіння). А далі весь цикл повторювався знову: селяни вітали нову владу і т.д. [1303. С. 264]. Основні протиборчі сторони не стільки перемагали своїх військових супротивників, як постійно програвали на «внутрішньому» фронті, тим самим забезпечуючи успіх протилежній стороні. Виходить, що єдиним «переможцем» у громадянській війні стало селянство та інші соціально маломобільні шари з їх архаїчними етатистськими поглядами [1196. С.33].

Така точка зору має свій сенс, селянство, безсумнівно, відіграло значну роль в розвитку революції та військово-політичних подій, певною мірою визначаючи їх результати. Але селянство, головним чином, являлося лише фоном, на тлі якого протікали власне політичні події. Чисельність селянства не робить його основною силою, оскільки вектор розвитку задається протиборчими силами, котрі здійснюють політичний вибір. В.І.Ленін не без підстав вбачав в селянстві «силу коливання» [728. С. 136]. І так вважали не лише більшовики. Ще під час першої російської революції Л.Д. Троцький писав: «Весь історичний досвід ... доводить, що селянство зовсім не здатне до самостійної політичної ролі» [1015. С.98]. М.Суханов писав: «Жадібне до однієї землі, спрямувавши всі свої державні думки на зміцнення власного корита, а всі свої громадянські почуття – до того, як би позбутися земського начальника і урядника, селянство, будучи більшістю населення, мало, власне кажучи, всі шанси «пройти стороною», витримати нейтралітет, нікому не завадити в головній драмі, на основному фронті революції. Пошумівши десь в глибинці, підпаливши трохи маєтків, погромивши трохи добра, селянство отримало б свої клапті землі і втихомирилося б в своєму «ідіотизмі сільського життя» [999. С.231]. На думку П.Б.Струве, громадянська війна не мала нічого спільного із селянами, котрі, як і завжди, залишалися байдужими, егоцентричними й інертними [цит. за 1766. С.334-335]. «Ми не признаєм ні тих, ні других. Ми оберігаєм тільки порядок у нашому селі», – на початку 1918 р. відповідали озброєні селяни на запитання М.М.Ковалевського: за кого вони – за більшовиків, чи за

Центральну Раду? [661. С.462]. Описуючи наступ військ УНР на Київ у березні 1918 р., полковник В.Петрів, зокрема, залишив таке спостереження: «Якось дико було дивитись на села, якими ми проходили. Попри ці села та через них проходять ріжні сили, ріжні озброєні відділи, які один з другим змагаються, із заходу суне залізна хмара німецького війська, а село живе своїм життям, ніби довкруги нічого не діється» [цит. за: 1411. С.44]. М.С.Грушевський на початку 1918 р. писав щодо селянства: «І от нагло обійшлося без сього титана! Себто – не зовсім обійшлося, його присутність в нашій революційній поході значить багато, навіть страшенно багато, – але все-таки він був тільки учасником походу, не він робив його» [510. С.162]. «Селянство ж само по собі ніколи в соціальних рухах керуючої ролі не грало... Найбільше, що воно могло зробити, це одвернутись від тих, хто не задовольняв його, а піти за рішучими й сміливими», – писав В.Винниченко [459. С.96-97]. Фактично, так вважають і деякі сучасні дослідники [див. 1143; 1869; 2087 та ін.].

Дослідники звертають увагу на «вражаючу німоту» селян, крайню нестійкість їхніх політичних суджень і настроїв [див. 2094], відзначають партикуляризм, який набув подальшого розвитку в ході світової війни та революції, вузькість політичного кругозору, котрий обмежувався прагненням задоволення вузько визначених станових інтересів, виключаючи при цьому визнання інтересів будь-яких інших соціальних груп [2000. С.21]. Деякі дослідники (напр. О.Файджест) вважають, що селянська революція протікала окремо і незалежно від соціальної революції міст і захоплення влади більшовиками, селянство надало лише умовну підтримку більшовикам [1116. С.61]. Щодо захоплення влади більшовиками та її умовної підтримки селянами, то з цим можна погодитися, але селянська революція не могла відбуватися цілком окремо і незалежно від революції міст. Місто тісно зв'язане із селом, залежить від села, живе за рахунок села, здійснює на нього, так чи інакше, вплив. «Селянська революція» була спровокована революцією в місті.

Вбачається не досить зрозумілою думка В.П.Булдакова: «поведінка селянства повністю відповідає загальним законам кризи складноорганізованої системи, що припускає позбавлення від будь-яких «чужорідних» елементів, включаючи й ті, котрі ще недавно поглиблювали кризу» [1196. С.54]. Хоча світ села був замкнутий і самодостатній, селянство не становило собою цілісної самодостатньої системи, а було елементом більш загальної системи, в якій особлива системоутворююча роль належала державі, владі. В свою чергу, те, що відбувалося на селі, впливало на політичну ситуацію в містах і в державі в цілому. Постачання міст і забезпечення держави значною мірою визначалися бажанням селян реалізовувати продукти своєї праці та способом цієї реалізації, а це, у свою чергу, було питанням їхнього ставлення до уряду. Ситуація на селі також впливала на мораль і дисципліну в армії. Звичайно, селянство не було лише пасивним об'єктом, тим більше боротьби політичних партій, але воно виступало саме об'єктом у відносинах з владою, хоча і не завжди пасивним. Можливо, взаємини селянства і влади не вписуються в «суб'єкт-об'єктну» схему, але, так чи інакше, активний початок представляла саме влада, а селянство могло здійснювати на неї лише підспудний вплив.

Я.Грицак, посилаючись на А.Граціозі, вважає, що селяни все ж таки виражали ряд вимог, які вражають своєю схожістю незалежно від регіону, де відбувалися селянські виступи: а) розподіл поміщицьких земель; б) припинення реквізицій і державної моно

полії зерна та інших продовольчих продуктів і повернення до вільного ринку; в) самоуправління; г) ніяких радгоспів і комун; д) повага до релігії, місцевих і національних звичаїв та традицій. Ці вимоги становили політичну програму дій для селян всієї Російської імперії. Однак в Україні ця програма мала свої особливості, яким було легко надати національного характеру [1303. С.264-265]. Тут варто уточнити положення А.Граціозі. Так, пунктом «а» селянської «програми» (Граціозі вживає це слово в лапках, на відміну від Я.Грицака) Граціозі називає не розподіл поміщицьких земель, а чорний переділ, що, на наш погляд, далеко не одне й те ж саме. В пункті «б» Граціозі, зокрема, підкреслює: «Як це не здається дивним, проте в ті дні селянські повстання проходили під прапором вільної торгівлі. Правда, як правило, мова йшла про місцевий ринок. Селяни як і раніше рішуче виступали проти «чужих», «спекуляції» і «спекулянтів», проводячи відмінності, які прекрасно збігаються з тими, що проводить між ринками і капіталізмами Бродель...» Пункт «в» у Граціозі виглядає як «вільні ради, тобто самоуправління», він підкреслює, що у 1918-1919 рр. радянський міф знайшов тверду опору на селі [1297. С.26-28]. Щодо пункту «д», на якому так наголошує Я. Грицак, то він, з одного боку, виглядає як проста банальність – хто ж не хоче поваги до місцевих звичаїв та традицій?, а з іншого – щодо релігії – потребує деяких уточнень. В «редакції» Граціозі ця «програма» виглядає більш наближеною до історичної реальності. Проте, і узагальнення Граціозі, як і засновані на них висновки Я.Грицака щодо національних особливостей селянських вимог виглядають проблематичними. Все ж важко назвати вказані вимоги «політичною програмою». Важко погодитися і з думкою Граціозі, що ця «програма» відображала есерівську ідеологію [1297. С.27-28], хіба, якщо розглядати останню як світогляд, котрий протистоїть всіляким формам модернізації, чи як спробу звільнення від влади міста та держави, втілення архаїчного ідеалу волі, уявлення про яку культивувалися в народних утопіях тощо. Ця «програма», незважаючи на її есерівський колорит, не мала ніякого відношення до соціалізму. Варто також вказати на певну спорідненість есерівської (народницької) ідеології та більшовизму, що зазначають численні автори [1143. С.387; 1420. С.18; 1475. С.229-230; 1819. С.22; 1021. С.75; 2035. С.429-469].

Ця «програма» часто виглядала приблизно так, як у сатиричному переказі І. Еренбурга: «Наші попутники, переважно селяни, у проміжках між боями ділилися з нами своїми поглядами на релігію, дах, культуру і на багато чого іншого... Господа бога, за їхніми словами, не було, і вигаданий він попами для треб, але церкви залишити потрібно, яке це село без храму Божого? Ще краще перерізати жидів. Які проти більшовиків – князі й пани, їх мало ще різали, знову прийдеться. Але комуністів теж вирізати не завадить. Головне – спалити міста, тому що від них все горе. Але перед цим слід добро відтіля вивезти, пригодиться, дахи, приміром, та й піджаки чи піаніно. Це програма. Що стосується тактики, те досить мати в селі дюжину кулеметів. Сторонніх нікого до себе не пускати, а товарообмін замінити куди більш розумними нападами на поїзди і ревізицією багажу пасажирів» [1097. С.239].

Народні маси керувалися дещо іншими уявленнями про шляхи побудови «справедливого» суспільства, ніж будь-яка із існуючих в той час політичних партій чи ідеологій. Взагалі, питання впливу ідеологій на «політичну поведінку» селянства, якщо цю поведінку взагалі можна називати політичною, потребує окремого розгляду. Тут виникає проблема взаємодії двох різних рівнів колективних уявлень – ідеологічних

лозунгів та настанов і ментальності, котрі в різних ступенях детермінують поведінку мас в революційний період. Питання про політичну програму українських селян в революційних подіях ставити не зовсім коректно, більш плідним напрямом досліджень має бути вивчення мотивації участі селян в подіях 1917-1921 рр. [1463. С.253]. Некоректно ставити і питання про селянську ідеологію [див. 1575]. В цьому плані мова, власне, може йти про реконструкцію «тих суб'єктивних мотивів, що виявляються безпосереднім імпульсом для тих або інших дій (що так чи інакше визначають хід подій)» [1978. С.11].

Селяни притримувалися свого спрощено-прагматичного погляду на світ [458. С. 174; 764. С.87; 1749. С.208]. Селянин не схильний до абстрактного мислення, він мислить завжди конкретно. Селянські прагнення проявлялися ситуативно і мали не абстрактно політичний, а конкретний характер. Так можна навіть сказати, що кожне село мало свою «політичну програму» котра, до того ж, зі змінами ситуації, зазнавала постійних змін. Селянство не хотіло і не могло підніматися до загальнодержавних інтересів. Фактично далі традиційного селянського бунту селянин не йшов. І якщо хтось спонукав його до цього, в його розумінні, бунту, бунту проти всієї панівної культури «верхів» якої він не розумів і яка була йому чужа, бунту, що давно вже визрів у його душі, – того він і підтримував – і не далі. Селянина чи не найбільше влаштовувала анархія (хоча навряд чи він розумів це слово, як і «соціалізм», «нація» тощо), тому він і йшов найбільш охоче за батьком Махном та іншими батьками й отаманами. Але, з іншого боку, він був зацікавлений в стабільності, яку могла дати лише сильна державна влада, і заради цього він був ладен її терпіти. Все це визначало суперечливість «політичної поведінки» селян, яку в цілому можна визначити як результат поєднання традиціоналізму і привнесеного ззовні революціонізму.

Можна погодитися з думкою Д.А.Коцюбинського, що немає резону вважати соціальні протиріччя в селі одним з основних чинників Лютого. Аграрне питання лише побічно дестабілізувало політичну обстановку [1116. С.65]. Село, пише В.В.Кабанов, зустріло Лютий 1917 р., можна сказати, ніяк [1420. С.80]. Селяни сприйняли події кінця лютого – початку березня як «другу Пасху» [668; 1146; 1667 та ін.]. В багатьох губерніях до кінця березня і навіть до початку квітня не було відомо нічого певного про переворот. Вся стара влада залишалася на місцях, священники все ще молилися за царя, поводитися так, ніби нічого не сталося [див. 2002. С.200]. Близько місяця в селі панувала повна плутанина. Населення на перших порах не могло ясно усвідомити переворот, губилося в різних гадках і припущеннях. У деяких місцях влаштовувалися мітинги-ходи з червоними прапорами і царськими портретами, в інших змінювали стару владу починаючи зі старост і кінчаючи земськими начальниками. Найбільш характерним для цього періоду є майже повсюдне пробудження гострої ненависті до поліцейських властей. Одностайність в цьому відношенні була повна і під її тиском поліція з села дуже швидко зникла. Сільське населення залишилося «без начальства» [755]. В Катеринославському повіті Катеринославській губ., наприклад, за постановою повітового виконавчого комітету від 11 березня 1917 р. роззброєння всіх чинів поліції в сільській місцевості доручалося волосним старшинам. На волосних старшин і сільських старост покладалася охорона правопорядку і вилучення дезертирів [95. Арк.12 зв., 14 зв .].

Селянство досить пізно пробудилося до активних дій, які могли мати політичні наслідки, і це пробудження було викликане, перш за все, зовнішніми факторами. В першу чергу «пробуджувалось» місто. Коли звістка про революцію стала досягати українських сіл, селяни також стали збиратися на сходи для обговорення свого становища, створення перших низових органів самоуправління. Майже кожного дня збирався сход, пригадує селянин з Подільської губ., на яких неодмінно був присутній «сторонній елемент» – агітатори [1022. С.114]. Від центру до найглухіших сіл відбулася безліч з'їздів, маніфестацій, мітингів, віч, святкувань, волосних і сільських сходів і зборів, спрямованих на ліквідацію й заміну царських органів влади. У районах дислокації військових частин до селян приєднувалися солдати [див. 1471; 1538].

Значна роль в організації влади на селі (а тим самим і в «пробудженні» села) в цей час належить інтелігенції. Першими «роз'яснителами» подій лютневої революції частіше всього виступають місцеві священики, вчителі, лікарі і т.ін. та приїжджі агітатори. Саме представники інтелігенції частіше всього обираються до місцевих органів управління і самоуправління. Цю особливість зазначав ще Г.Лебон: селяни й робітники рідко обирають депутатом свого, він для них не має престижу [2018. С.4]. К.Маркс писав про селян: «Вони не можуть представляти себе, їх повинні представляти інші. Їхній представник повинен разом з тим бути їхнім паном, авторитетом, що стоїть над ними ...» [1611. С.208]. Авторитет – це ніби привнесення в дану спільність чогось неоднакового з нею, що відрізняється від інших, у відомому змісті зовнішнього [1787. С.164]. Також далася визнаки, певно, традиційна нетерпимість селян до всіляких формальностей і офіційних процедур, страх та неприязнь до влади.

Можливо, на рівні волості й повіту селянські сподівання формувала і «спрямовувала» «сільська інтелігенція» (вчителі, земські службовці і нижче духівництво) [1225. С.97], але не на рівні села. «Замість слухняності, згоди, пошани вибухає з новою силою зневага, обурення, ворожість і нерозуміння до всього того, що каже людина в панському піджаку, та зневага, яка виховувалась в селянині віками», – писав сучасник [894]. «До агітаторів тут ставляться з великим підозрінням, зустрічають мовчанням або з глузливими вигуками і безсоромними репліками» [854]. Селяни сприймали інтелігенцію традиційно як «начальство», а ставлення до неї продовжувало носити офіційно-формальний характер.

В перші місяці революції селяни цілком лояльно ставилися до Тимчасового уряду і його заходів, навіть до продовження війни. В.І.Ленін в цей час писав про «факт класової співпраці буржуазії і селянства», про те, що селянство виявилось «хвостом буржуазії» [722. С.136-137]. На початку революції, в «урочисті» дні «розкріпачення безправного селянина у вільного громадянина» за вказівками новостворених органів влади у волостях і селах проводилися сходи, на яких обиралися місцеві органи влади – комітети. Волосні комітети складали на загальних зборах телеграми, в котрих виказувалась довіра Тимчасовому Уряду. Деякі сходи висловлювали побажання довести війну до переможного кінця. Справляючи урочисті молебні на честь перемоги над царатом та панахиди по борцям за свободу, селяни тут же проводили збір коштів для продовження війни й відправляли їх в розпорядження Тимчасового Уряду. Так, селяни с.Богословки Катеринославської губ., відправляючи 26 березня 1917 р. вітальну телеграму на ім'я Родзянко, повідомляли, що вони на загальних зборах вирішили приєднатися до Всеросійського Селянського союзу, допомагати армії, згодні знизити

ціни на сільськогосподарські продукти, якщо будуть знижені ціни на предмети селянського вжитку. Жінки постановили «сприяти» листами на фронт, щоб батьки, чоловіки й брати терпляче зносили тяготи військового життя і не запрошувати їх додому [1471. С.61]. Сільський сход с.Катошино Катеринославської губ. 26 березня, заслухавши телефонограму Катеринославського повітового виконавчого комітету про політичний момент, постановив «зорганізуватися» і приєднатися до Селянського союзу, виразити повну довіру Тимчасовому уряду, іншої влади окрім Тимчасового уряду і Державної Думи не визнавати аж до скликання Установчих зборів [100. Арк.14 зв.]. 4 квітня в с.Мало-Павловську Зеньківського повіту Полтавської губ. відбувся сход, на якому було прийнято рішення звільнити з посад волосного старшину і писаря як монархістів, організувати «декоративну» (так в тексті – О.М.) маніфестацію та збір пожертвувань на користь армії, а також виділити на користь армії безкоштовно 800 пуд. жита. При цьому громада с.Мало-Павлівська володіла лише 800 дес. орної землі при 3 тис. населення [1100]. Селяни Рождественської вол. Олександрівського повіту Катеринославської губ. на загальному сході виразили повну підтримку Тимчасовому уряду, постановили підтримувати його всіма силами і всі його розпорядження виконувати незаперечно. Іншої влади окрім Тимчасового уряду і Державної Думи не визнавати. За дорученням сходу міліція розпочала облік солдат та відправлення їх до місця служби [1084]. Місцевий комітет с.Камиші Полтавської губ. прийняв рішення виділити з хлібозапасного магазину 1500 пуд. зерна для потреб армії та організувати збір пожертвувань для армії [668]. Селянські з'їзди різного рівня, які відбувалися в цей період, приймали резолюції про політичну довіру Тимчасовому уряду, підтримували ідею революційного оборончества, продовження війни [1736. С.76]. Та все ж, вбачається, що селянські сходи приймали подібні рішення скоріше за вказівками згори, за звичкою підкорятися, ніж з власної ініціативи [див. напр. 97. Арк.82-85 зв., 95-96].

Скоро настрої та вимоги селянства стали різко змінюватись. Газети, листівки, листи солдатів та розповіді проїжджаючих були повні шокуючих новин і ідей. Селяни повторювали їх, переказували, ламали над ними голову, прикрашали і перетворювали на міфи в кожному селі, на кожній селянській сходці [2035. С.160]. «Пішли з міста темні чутки, що хто тепер не встигне панське захопити, тому потім нічого не дістанеться... Потім поїхали по селах якісь незнайомі люди, тлумачили, що треба скоріше забрати і землю і добро: хто що захопить, той тим і володіти буде» [527]. «Наші мужики остаточно з толку збилися», – пригадував сучасник [1022. С.132].

Сільські й волосні сходи приймають численні звернення до Тимчасового уряду, УЦР, інших органів з проханнями, пропозиціями, вимогами щодо ліквідації хлібної монополії, припинення реквізицій продовольства, перегляду орендних відносин, перерозподілу землі тощо [див. 35; 37 та ін.]. Показово, що своїм протиправним діям по захопленню поміщицьких земель та майна, перегляду умов оренди і т. ін. селяни намагалися надати законного вигляду: майже всюди складаються постанови в писемних формах з посиланнями на народну владу і державну необхідність [2048. С.132].

За вплив на селян повели боротьбу різні політичні партії. З кінця березня політичні партії здійснили справжній «рух у народ». За словами міністерства внутрішніх справ Тимчасового уряду, із цього часу всюди аграрний рух прийняв організований і почасти ідейний характер [2048. С.131]. Суть аграрного питання всі

революційні партії Російської імперії, а за ними – й українські, вбачали у ліквідації селянського малоземелля. Розв'язати цю проблему рекомендувалося шляхом перерозподілу наявних земель: приватновласницьких, державних, удільних. Плани проведення реформи кожна політична партія пропонувала свої. У 1917 р. найбільший вплив на селян мали партії есерів (загальноросійська та українська), котрі найбільш активно провадили роботу серед селянства, і створені ними селянські організації.

В селах, волостях і повітах створюються осередки Всеросійського Селянського союзу. Організація осередків Союзу відбувалося за вказівками новостворених органів влади волосним старшинам і сільським старостам. Рекомендувалося збирати сходи по селах, на яких мали бути присутніми всі жителі села старші 18 р., включаючи й неселян – учителів, службовців, біженців тощо. Рекомендувалося обирати до комітету людей обов'язково писемних. Надсилалася навіть форма та віддруковані бланки приговору в які залишалася вписати лише назву села та прізвища. Тобто, сходи і вибори проводилися формально, за попередньо підготовленим сценарієм, приймалися трафаретні рішення. Селяни підтримували програмні вимоги Союзу щодо передачі землі в суспільну власність. Членство селян в Союзі було досить масовим, іноді в нього записувалися чи не цілими селами [97. Арк.83, 85 зв.; 98; 100. Арк.14 зв.; 115; 116; 117; 118; 119; 158 та ін.]. Весною-літом 1917 р. відбулися з'їзди Селянського союзу різного рівня – від повітових до Всеросійського (Москва, 31 липня – 6 серпня (13-19 серпня). Подібним чином відбувалася і організація осередків «Селянської спілки» [99. Арк.60, 62].

Виходячи зі своїх схематичних партійних програм та відірваних від життя уявлень про селянство, намагаючись маніпулювати ним в своїх вузькопартійних інтересах, революційна інтелігенція лише сприяла наростанню соціального розколу та загальної революційної кризи. Вона все рівно залишалася для селян чужою. Реальний селянський рух підживлювався власними мотивами; мотивації ж, які пропонувалися агітаторами, як правило, не сприймалися селянами [1200. С.192]. Селяни із самого початку насторожено поставилися до всіх партій, навіть есерівської. Вони реагували не на партії як такі, а на вигідні їм, чи відповідно інтерпретовані гасла. Їхня соціальна боротьба розвивалася в неполітичному вимірі [1197. С.106]. Як свідчать матеріали селянських з'їздів та періодичної преси, селяни не розуміли – та й не могли розуміти – всіх тонкощів політики (націоналізація, соціалізація тощо). За словами Б.Мартоса «селяни розуміють соціалізм як перенесення майна з панського двору до свого власного» [575]. Як зазначають О.С.Рубльов і О.П.Реєнт: «Спекуляції навколо аграрного питання анархізували село, збуджували марні надії» [1852. С.40].

З весни 1917 р. провадиться активна кампанія різного роду волосних, повітових, губернських селянських з'їздів. Проте немає підстав говорити про зростання політизації селянства. Катеринославська меншовицька газета «Наша боротьба» так характеризувала настрої селян-делегатів губернського з'їзду, який проходив в січні 1918 р.: серед селян «живий інтерес до землі. Про інші політичні події слухають іноді уважно, іноді позіхаючи. У більшості нерозвинених селян прагнення до українізації взагалі нема і їх мало цікавить це питання. Не цікавить їх і становище робітників і якщо сам не заговориш, ніхто не запитає. До червоної гвардії, особливо солдати-селяни ставляться презирливо і не розуміють, для чого вона існує. Що робить Рада, окрім здійснення земельних програм – їх мало цікавить» [938]. Матеріали різних конференцій та з'їздів, результати

виборів до Установчих Зборів та Всеукраїнських Установчих зборів не дають вагомих підстав судити про настрої селянства, говорити про зростання його політизації. На з'їздах та конференціях були представлена, головним чином, інтелігенція чи напівінтелігенція, котра й виступала від імені селян, резолюції складалися оргкомітетом та, як правило, механічно проголосовувалися. Навіть якщо це були селяни, то те, що говорилося ними з трибун, не можна вважати вираженням поглядів усього селянства. Ці політизовані і милітаризовані селяни були найбільш мобільними елементами сільського населення, і вже саме це відрізняє їхній світогляд від поглядів їх рідних і близьких, котрі залишилися в селі [1982. С.231].

Населення часто голосувало навмання, за вказівкою впливових у волості осіб чи під впливом приїжджих агітаторів. Значення виборів населення не усвідомлювало і ставилося до них як до неприємної «повинності». Іноді глава родини опускав бюлетені за свою родину, чи «мало не за все село» [1143. С.339]. Електоральна поведінка селян диктувалося такими практичними установками, як острах не одержати землю у випадку неявки на вибори, общинна звичка вирішувати і діяти «скопом», покірне слідування вказівкам зверху при загальній байдужості до питання про політичну владу [1807. С. 145]. Про живучість общинної солідарності свідчить той факт, що під час виборів до Установчих зборів часто на сході вирішувалося, за яку партію голосувати [1646. С.486]. Але, на наш погляд, це говорить не стільки про живучість общинної солідарності, скільки про індіферентність селян до політики, з одного боку, і про прагнення партійної інтелігенції використовувати традиційні інститути селянського життя, з іншої. Вибори підтвердили традиціоналістський характер свідомості селянства.

Скоро інтелігенція стала втрачати вплив на селянство. На місцях виникла крайня недовіра і навіть ворожість до інтелігенції – лікарів, вчителів, духовенства і, що всього дивніше, – до земських працівників – агрономів, техніків, ветеринарів і т.п. [755]. На за сіданні Малої Ради 20 березня 1918 р. (в честь перших роковин УЦР) представник Всеукраїнської селянської спілки Г.Одинець зазначав: «Минув рік з того часу як прийшла свобода, а що зазнали ми, селяни за цей рік? Інтелігентних сил на селі мало, а темні сили, користуючись темнотою нашою, хочуть відібрати всі здобутки революції» [861. С.216-219]. С.Єфремов в травні 1918 р. констатував банкрутство на селі не тільки есерів, а й взагалі всієї української інтелігенції [559]. Це може служити індикатором поглиблення соціокультурного розколу між народом і освіченою елітою після короткочасного періоду лютневого єднання, поширення настроїв соціальної помсти, підкреслює специфіку розуміння народом свободи не як основної демократичної цінності, а як «волі» – свавілля, волі «притиснення» гнобителів, носіїв чужої «панської» культури [1789. С.220].

Лідерство на селі захоплюють різні маргіналізовані і навіть кримінальні елементи, які за інших обставин не були б навіть визнані консервативною сільською спільнотою – демобілізовані солдати, дезертири, звільнені в'язні і т.п. – вихідці з даної місцевості, котрі в очах селян, з одного боку, були своїми, а з іншого – набули престижу – і часто експлуатували політичні лозунги. Сучасник писав: «розпочалася агітація найвідчайдушнішого характеру і, як результат цього, рій неясних, хвилюючих сільські голови чуток, часом дуже диких, здатних внести смуту до душ неінформованих людей. Заклики до грабежів, неплатежу податків, до зміни старих властей, хто б вони не були – зробили свою справу і принесли свої негативні плоди» [755]. Є.Чикаленко писав навесні

1917 р.: «У нас і по сусідніх селах майже скрізь наверх повипливало отаке сміття, такі шахраї, що поверталися з міст, де служили в поліції, жандармами і т.ін. і поставали провідниками народу, бо в ширість інтелігенції народ не вірив. ... Взагалі у нас по селах старші чесніші селяни притихли перед молодшими, що поверталися з фронту і принесли новий дух, нові етичні поняття; вони майже одверто крали не тільки в панів та жидів, а й у своїх же селян, а коли ті обережненько докоряли їм за це, то вони нахабно кричали: «Я на фронті кров проливав, а ви тут багатства збирали!» ... «Совісним людям», як казали селяни, «стало тяжко жити на селі» [1071. С.71]. Чимало є вказівок на те, зазначалося міністерством внутрішніх справ Тимчасового уряду, що обережна, вдумлива й урівноважена селянська маса придивляється й чекає, тоді як на поверхні хвилюються й агітують люди, що не можуть мати впливу й влади за нормальних умов життя [1736. С.61 ; 2048. С.133].

Солдати ставали ватажками селян, входили до складу різних новообраних комітетів, створювали при цих комітетах збройні формування [1022. С.213]. Я.Грицак вважає, що ніхто не користувався більшим авторитетом на селі, як солдати. Він називає солдатів «змодернізованими» селянами. Війна, буцімто, прискорила їхнє національне самоусвідомлення, а служба у війську переконала у користі організації [1304. С.118]. З іншого боку, не можна назвати цілком вдалим і термін «етномаргінали», використовуваний В.П.Булдаковим щодо солдатських мас [див. 1195; 1196]. На наш погляд, більш адекватно можна було б визначити солдатів («селян у солдатських шинелях») деморалізованої російської армії часів завершення світової війни як частково змаргіналізованих селян.

Війна, писав П.М.Мілюков, заохочує саме ті якості і створює ті звички, які в усьому протилежні звичкам і якостям, схвалюваним у нормальному житті. Всі звичайні поняття при цьому виявляються перевернутими [1637. С.12]. П.Сорокін обґрунтовував роль воєн і революцій ХХ ст. у зміні цінностей і поведінкових реакцій мас. На його думку, в результаті цих катаклізмів відбувається дезінтеграція релігійних, моральних, правових та інших цінностей, котрі зсередини управляли поведінкою індивідів і груп [1907. С.29-30]. Він висував тезу про «примітивізм психологічного життя революційного суспільства», писав, що революції скоріше не соціалізують людей, а біологізують [1908. С.270]. «І війна, і революція становлять могутні фактори зміни поведінки... Мирне життя гальмує акти насильства, убивства, звірства, брехні, грабежу, обману, підкупу й руйнування. Війна й революція, навпроти, вимагають їх, прищеплюють ці рефлекси, сприяють їм усіляко... Війна й революція вимагають беззаперечної покори (на противагу творчості, праву й т.п.), душать особисту ініціативу, особисту волю, прищеплюють і привчають до чисто руйнівних актів, відривають і відучують від мирної праці... Війна й революція вирощують і культивують ворожнечу, злість, ненависть, зазіхання на життя, волю й власність інших. Наслідком війни й революції є «оголення» людини від усього костюма культурної поведінки. З нього спадає тонка плівка справді людських форм поведінки, які становлять наріст над рефлексами й актами чисто тваринами» [1906. С.458-459]. «За кілька років війни, – писав Є.Чикаленко, – вони відвикли від мирної праці, розпаскудились, озвіріли, убиваючи людей і грабуючи з дозволу начальства в завойованім краю ... Чим далі під осінь, тим більше розлазився всякий лад в селі: все більше й більше тікало солдат з фронту і, оповідаючи про фронтові порядки, вносили повну анархію, деморалізацію в

село» [1071. С.371, 373]. Учасники наради представників уряду і членів УЦР з селянського питання на початку квітня 1918 р. зазначали, що «отрутою» хуліганства і більшовизму більше «напосні» молоді селяни і селяни-фронтовики [564].

В першу чергу солдати, як колишні селяни, ґрунтовно заразили насильством сільське середовище. Особиста участь солдатів, більшість яких становили селяни, у насильстві, притуплення сприйняття смерті, призвели до жорстокості величезної багатомільйонної маси людей, вироблення в них мілітаризованої свідомості, схильності до крайніх силових дій, девальвації цінності людського життя. Тут вбачаються цілком справедливими міркування А.Граціозі про прямий вплив війни на варваризацію суспільства, на посилення селянського насильства, пов'язаного зі специфікою господарського життя та фронтовим досвідом [1297. С.11].

Масова мобілізація розширила світогляд патріархального, малоосвіченого або неосвіченого селянина, який в ході війни набув нового досвіду. Війна озлобила й розбес тила одних, породжувала протест у других, бажання помсти й безстрашність – у третіх. Солдати із селян, як і раніше відчужені від міського середовища, могли повернутися зі своїми новими звичками тільки в сільській «мир». Проте вплив солдатів на село було все ж не настільки безпосереднім [1196. С.24].

Загалом, справедливе спостереження, що село розкололося не стільки за майновим, скільки за соціально-психологічним, віковим і т.п. критеріями [1195. С.52; 1197. С.115; 1420. С.112; 1982. С.237 та ін.]. В умовах революційних потрясінь посилювалися статево-вікові фактори в поведінці селянства. Виникає протистояння між старшим поколінням і молодими зрадикалізованими солдатами, котрі поверталися з фронту. Протягом цього періоду відбувається трансформація гендерних ролей, оскільки мобілізації чоловіків змусили сільських жінок відігравати незвичні для них ролі і позбавили більшість чоловіків їхньої колишньої влади у селянських господарствах [1154. С.74]. А щодо певної категорії жінок-селянок сучасниця висловила так: «З народної маси казенного села треба виділити в окрему, прикро-дурну і крикливу юрбу – жінок. Більш консервативну, злу і темну людину трудно знайти на селі, ніж жінка-московка» [1757]. Втім, ще О.М.Енгельгардт писав, що жінки в селі для начальства – язва [1095. С.363].

В.В.Кабанов виділяє набір соціальних типів селян, в основу якого кладе поведінковий критерій: 1) ті, хто нічого не зрозуміли в тому, що відбувається; 2) ті, хто щиро зустрів і прийняв революцію, повірив у її ідеали, підтримав Радянську владу; 3) ті, хто добре засвоїв (стихійно) вихідний постулат марксизму: зруйнувати старе до основи. Їх стихійна руйнівна сила відрізнялася диким варварством, безглуздою жорстокістю; 4) ті, хто використовували ситуацію в особистих інтересах; 4) безпомічні; 5) ті, що розкаялися у вчиненому. З цих характеристик виникає мало симпатичний образ істоти переважно похмурої, слабкої, безвільної, або навпаки, злісної та озлобленої [1420. С.113]. Але одні й ті ж люди в різних ситуаціях могли підходити під різні типи, виділені В.В.Кабановим, або й зовсім не відповідати жодному з них. Втім, сам В.В.Кабанов визнає умовність такого поділу [1420. С.112].

Зміни, що відбувалися в соціально-політичній психології селянства в період революції і громадянської війни, були викликані, перш за все, процесами соціокультурного розпаду, які переживала країна, і, в свою чергу, були проявами цього розпаду. Фізична й психологічна втома від війни, розчарування у верховній

владі й справедливості її політики, озлоблення проти поміщиків, хуторян, городян створювали ту напружену соціально-психологічну атмосферу в селі, що погрожувала підірвати її в ситуації ослаблення держави і її репресивних функцій, що й відбулося після Лютого 1917 р. у ході аграрної революції.

Певною мірою можна погодитися з твердженням В.П.Булдакова: обцинна революція протікала в руслі загальної психопатології смуту. Її можна розглядати і як одну з форм соціального запаморочення [1197. С.118]. В несприятливих історичних умовах порушуються характеристики, які забезпечують цілісність особистості в даних умовах існування, формуються масові особистісні розлади, «революційні неврози» [див . 1167. С.81, 177-185]. Ці явища відображали «ланцюгову реакцію розпаду» раніше цілісної традиційної селянської свідомості. Розмита й ослаблена під впливом модернізації, в умовах кризи, породженої війною, вона ставала особливо вразливою. Зі зламом традиції, в селянстві пробудилася сковувана традицією архаїка. До характеристики революції може бути застосована концепція карнавалу М.М.Бахтіна. Карнавал і революція провокують пробудження архаїки, колективного несвідомого. Історичні катаклізми подібні геологічним катастрофам – вони оголюють первісні шари психіки і культури. Революцію можна назвати провокатором (і одночасно детонатором) соціальних конфліктів, низьких (рівно як і високих) почуттів та поривань [див. дет. 1657; 1659].

Архаїзація позначилася, зокрема, на правовій свідомості селян. Селянство сприймало себе як особливий стан і після демократичної революції не бажало входити у всестанову юридичну систему, а, навпаки, хотіло відокремитися від інших верств та «законсервуватись» у своєму стані із власним судочинством «по правді й справедливості» [див. 1578]. Сільська громада мала давню традицію самосудів, тож сплеску цієї форми насильства, але під новими гаслами та з дотриманням жорстокого ритуалу, не доводиться дивуватися [1048; 1195. С.51; 1348]. Те, що влада не зможе приборкати анархічні прояви, село зрозуміло швидко – це викликало нову хвилю непокори й спротиву.

Влада втрачає ореол сакральності, а разом із ним і свій авторитет. Це стало, в першу чергу, результатом кризи монархічної свідомості селян в умовах дискредитації в їхніх очах правлячого монарха. Військові невдачі, наростання революційної смуту і відверта слабкість верховної влади девальвували в селянській свідомості образ царя. Вже в перший рік війни у зв'язку з низькою ефективністю управління, непогодженістю дій різних ланок державного апарату, поганим постачанням армії, невдачами на фронті і т.п. в суспільстві почали циркулювати «чутки» про зраду у вищих ешелонах влади, німецьких шпигунів, німецьке засилля тощо [1424. С.126; 1789. С.99-100 та ін.]. Сучасні дослідники показали механізм десакралізації монархії на основі вивчення змісту чуток, що мали ходіння в суспільстві в період Першої світової війни [1488; 1789]. На думку О.С.Ахієзера, цар перетворився на «антитотем», з яким пов'язувалися всі нещастя – не без впливу революційної пропаганди [1143. С.341, 345]. Та при цьому тенденція відкидання фігури монарха, династії (але далеко не завжди автократії) у ході революції, по суті, стала втіленням монархічних же уявлень про належну поведінку государя [1197. С.103]. Як тільки царська воля перестала сприйматися як сила природи, а недоторканність царату вже не здавалася беззастережною істиною, соціальний лад сільської Росії почав розвалюватися [2035. С.55]. Крах царської влади був в очах народу не просто крахом

особливої форми державності, яку можна замінити на іншу, а крахом державності взагалі

Слабкість та недовговічність влади, котра змінювалась в роки революції буквально за декілька днів, викликала зневажливе, скептичне ставлення до неї селянства. В.Винниченко щодо періоду літа 1917 р. пише: «Населення не почувало ніякої пошани до Уряду, не чуло ніякої організації й через те не хапалось з виплатою своїх заповлеглостей» [459. С.50]. Київська повітова продовольча управа в липні 1917 р. констатувала: «Селяни не хочуть виконувати законних постанов, не слухають що їм кажуть представники законних органів, а йдуть дорогою самоуправства та сваволі» [35. Арк.11 об.]. «Завдяки тому, що влада увесь час змінювала свою систему, селяни втратили довіру до влади», – говорив в серпні 1920 р. М.К.Владимиров [491. С.34].

Для політичної позиції селянства і його ставлення до будь-якої влади протягом всього періоду громадянської війни характерна суперечливість і невизначеність. Повідомлення і зведення різних органів різної влади в межах однієї губернії, навіть повіту, дають дуже суперечливу інформацію. Часто висловлюється думка, що селяни хотіли від революції лише одного: щоб їм дали спокій і вони змогли жити в громадах, не зазнаючи гноблення з боку землевласників і держави. «Селяни ставляться опозиційно до всіх урядів. В місцях, де Петлюри ще не було, де були або армія Денікіна, або Радянська влада – чекають Петлюру. Де Петлюра давно – ним також незадоволені. Причина незадоволення одна й та ж при всіх урядах: беруть хліб, а взамін нічого не дають» [46. Арк.88]. В доповіді секретного відділу ВЧК говорилося, що українське куркульство прагне саме стати господарем на селі і не залежати від влади міста і міського робітника. Куркульство взагалі не терпить зараз ніякої влади, окрім своєї. За три роки революції на Україні змінилося стільки влад, що безвладдя здається українському хліборобу якимось лікуючим від всіляких бід ідеалом [539. С.365]. Українське село самоуправлялося і не хотіло знати ніякої іншої влади, адже воно було переконане, що всяка влада має «сезонний» характер, писав Д.З.Мануїльський [772. С.6]. Я.А.Яковлєв вбачав надзвичайну своєрідність характеру українського мужика в «індивідуалістичній свідомості і міцних анархічних тенденціях» [484. С.80-81]. «У процесі боротьби народу з його гнобителями виробився той яскраво виражений індивідуалізм, що не може терпіти ніякої вузди і який підкоряється владі лише остільки, оскільки вона сильна», – зазначав М.К.Владимиров [491. С.34]. Така поведінка селянства була зумовлена політикою щодо селянства влади вище місцевого рівня, що, незважаючи на постійні зміни і попри всі ідеологічні відмінності, на практиці мало відрізнялася одна від одної. Можна сказати, що селянство займало пасивну позицію, яка залежала від обставин і була головним чином реакцією на ті чи інші дії влади.

Сильна влада завжди мала для селян сакральний характер – це, свого роду, фатум, доля – її не оминеш, їй мусиш підкоритися. Та селянин взагалі не підтримував ніякої влади, його ставлення до влади було переважно пасивно-негативним: якщо вона сильна – її боялися, з нею рахувалися, її навіть поважали а то й сакралізували, якщо слабка – то нею нехтували і при всякій можливості їй протидіяли. Відсутність насильства з боку влади сприймалося як свідчення її слабості. «Досить один раз міцно прочистити чорні волості, як весь повіт буде шовковим і ми отримаємо повну можливість працювати», – зазначалося у доповіді голови Одеського губревкому в липні 1920 р. [23. Арк.13]. Селянин боявся, а тому й поважав сильну владу. І справа тут не в справедливості цієї

влади – влада завжди несправедлива. Головне, щоб вона була сильною.

Селянство прагнуло звільнитися від будь-якої влади вище місцевого рівня, але водночас не могло її позбутися і навіть не могло без неї обходитися, адже зникнення звичної вертикалі державного насильства приводило часом до жахливих наслідків. Психоментальний зріз революції виявляє й інше: селяни пережили ситуацію найсильнішої ціннісної дезорієнтованості від безвладдя що настало, як їм здалося, після Лютого [1195. С.52]. Царя не стало – ніякої влади більше немає – значить все дозволено. Падіння традиційної влади, привнесена з міста штучна політизація села призводили до згубних наслідків: самоізоляції села, неповаги до всякої зовнішньої влади, пробудження темних інстинктів, наростання анархічних настроїв. Позбавлений стримуючих рамок, «ідіотизм сільського життя» проявився на повну силу. В селянстві посилювались прояви соціальної аномії. Відбувається наростання соціальної ентропії, регресу, архаїзації суспільних відносин. Її проявами стали архаїзація побуту, повернення до додержавного устрою, погроми, повстанство, кероване «батьками» й «отаманами», більше схожими на варварських ватажків періоду «воєнної демократії». В селянстві проявилось «міцне ядро первісної дикості», вивільнене соціальними зрушеннями [1297. С.11].

Важливим моментом змін в селянському світогляді стало ослаблення релігійного почуття. Ставлення селян до релігії й церкви в ході революції змінювалося. Перша світова війна, як і всяке стихійне лихо, спричинила посилення релігійних почуттів селянства [1789. С.94]. Якщо на початку війни поряд з патріотичним піднесенням спостерігалось і релігійне піднесення населення, то згодом релігійне почуття слабшало; для багатьох війна стала тим негативним досвідом, який остаточно відлучив їх від релігійної віри й моральності [1915. С.49]. Вже в роки світової число селян, що не відвідували церкву, у багатьох місцях збільшилося [1789. С.109].

Церква та її ієрархи в основному позитивно сприйняли повалення самодержавства, приймали активну участь у торжествах з цього приводу [див. 607-617; 1146 та ін.]. Хоча на місцях були випадки неприйняття священниками революції та їх агітації проти нового порядку [159; 326. Арк.2 зв.]. Революція викликала певні надії та сподівання, що звільнення церкви від бюрократичної опіки самодержавства звільнить її від необхідності бути «відомством з православного віросповідання», дозволить подолати відчуження між церквою та народом, байдужість мирян до церковних справ і т.п. [див. 411; 696; 803; 1044 та ін.]. Але реальність виявилась зовсім іншою. Вже з весни 1917 р. для сільських священників стали складатися важкі умови. «На місцях, в приходах часто відбувається нині розправа, що супроводжується іноді насильством пасомих над своїми пастирями» [493]. «Звідусіль починає лунати плач і стогін сільського духовенства. Для нього почалися темні, похмурі дні. Воно вступило в період гонінь і мук не лише моральних, але й фізичних» [1061]. Це, зокрема, проявилось в експропріаціях церковних земель, насильствах над священниками, пограбуваннях церков в ході «аграрної революції» [див. 97. Арк.311; 682. С.287, 294, 295 та ін.; 562. С.70; 1022. С.117, 214; 1197. С.108 та ін.]. Масового характеру набуло вигнання священників з парафій, встановлення на сходах мінімальних такс за треби, чи взагалі добровільних плат. На місце вигнаних священників селяни обирали дяків, які не мали відповідної освіти, але були згодні виконувати обов'язки священника за меншу оплату тощо [100. Арк.31-31 зв.; 493; 552; 581; 901; 1061 та ін.]. При цьому селяни керувалися суто утилітарними міркуваннями: «Що не піп – все батька, аби менше драв» [1008]. «Видно, – констатував «Сельский вестник»,

– між священиками та мирянами не було миру й раніше» [977]. В ставленні до церкви та священників позначилися соціальні та політичні проблеми. «І «попові», перш за все, доводиться нести відповідальність; на ньому зганяється злоба селян за все перенесене ними від всіх властей, до нього пред'являються звинувачення і вимоги, які не мають нічого спільного ні з його особою, ні з його служінням», – писав «Всероссийский церковно-общественный вестник» [1061]. «Геть церкву!» – цей клич чується не тільки від партійних агітаторів; він подекуди підхоплюється і масами» [980].

Та все ж, головні причини такого ставлення до релігії та церкви мали більш глибинний характер. «Революції, – писав С.Аскольдов, – підготовляються і настають звичайно на ґрунті ослаблення релігійної свідомості» [421. С.23]. «Всероссийский церковно-общественный вестник» писав: «Легкість відречення від релігії пояснюється народним ставленням до самої релігії донині. Народ не знав, що таке релігія, не знав, для чого вона потрібна, він лише до певного часу покладався на чуже слово, вірив священникові, вірив традиції і виконував церковні обов'язки за інерцією, не чинячи їм опір. У нього не було внутрішнього особистого відношення до віри, не було почуття її цінності, її значення. Російська церква з своїм нахилом до обрядовір'я завжди приділяла надто велику увагу зовнішньому життю. Вона виховала в народі погляд на церкву, перш за все, як на помічницю в земному житті» [980]. Революція тільки відкрила плоти цього у ряді антицерковних ексцесів різного роду. Вбачається, що важливим фактором стало падіння самодержавства і втрата церквою державної підтримки. «Цар» і «Бог» сприймалися селянами як єдиносущі поняття, падіння самодержавства означало порушення усталеного «божественного» порядку. Тим більше, відмова церкви та її служителів від законного монарха підривала й віру в законність самої церкви.

Сільські жителі заповнювали храми тільки в престольні й великі свята; в інші дні вони пустували. У будень служби в сільських церквах не відбувалися. Навіть по неділях відзначалися, хоча й рідко, немислимі колись випадки, коли через відсутність у церкві парафіян доводилося скасовувати служби. У неділі в церкву рідко приходило більше двох-трьох десятків чоловік, в основному старих і жінок. 20-і роки ХХ ст. були відзначені наростаючою байдужістю сільського населення до церкви. В селі вражає порожнечею храмів, – писав Г.П.Федотов. В церкву ходять майже одні жінки й старі. Середнє покоління, яке пережило війну, винесло неабияку частку скептицизму і, у всякому разі, байдужості до релігії. Однак у скептичній непевності і свідомому консерватизмі своєму село дорожить церквою, як обрядовим інститутом [1040. С.22]. При цьому віра не витіснялася «свідомим» атеїзмом, антирелігійними переконаннями. Можна говорити лише про зростаючу релігійну індиферентність селян. Очевидне охолодження сільських жителів до релігії не було наслідком пропагандистських заходів влади. Атеїстична пропаганда на селі практично не велася. Сільські партійні осередки були мало дієздатні. Більш рішучі дії з боку влади чи місцевих активістів, як то вилучення церковних цінностей чи блюзнірські антирелігійні випадки лише ображали почуття віруючих, нікого не відштовхували від релігії. Вони приводили, скоріше, до зворотних результатів. Втім, дії влади щодо церкви мало хвилювали тоді селян. Ставлення селянства до релігії в післяреволюційний період трансформувалося стихійно під впливом умов життя. Селяни, як правило, ставилися до священників добродушно, як до звичного атрибуту сільського життя. Однак подібна «демократизація», скорочення шанобливої дистанції у відносинах зі священнослужителями аж ніяк не сприяла пієтету

перед ними. Спад інтересу до релігії, зазначений багатьма сучасниками, підтверджував поверховість селянської релігійності. Для селян залишалася важливою зовнішня, обрядова сторона релігійного життя. Структурні зміни в управлінні церквою, її взаємини з державою, діяльність вищих ієрархів мало цікавили сільських жителів. Водночас селянське «обрядовір'я», вірність традиції були важливою причиною стійкості позицій релігії в селі. В селі не було протистояння віруючих і безбожників. Це можна пояснити аномією, невизначеністю соціальних уявлень про «правильне» ставлення до релігії, що характерно для перехідного часу. Фанатизм, релігійна екзальтованість зовсім не були характерні для села цих років. Віруючі терпимо ставилися до атеїзму односільчан. Віра й невір'я уживались не тільки в суспільному житті, але й у душах людей, що було проявом «розірваності» внутрішнього світу людей, котрі жили в перехідну епоху.

Але з іншого боку, в умовах, коли звичний світ рушився, змінювалися етичні орієнтири, селяни намагалися знайти опору в традиційних цінностях, насамперед у релігії. Потреба в чуді, спрага «видінь небесних і тайн» особливо гостро проявилася в роки нещастя. Революція та громадянська війна певною мірою сприяла зростанню впливу духовенства, який залишався досить високим серед селян до самої колективізації [див. 810. С.261-332]. Поряд з цим прослідковується посилення марновірства, пережитків язичництва [1040. С.22; 1789. С.4; 1927. С.11-12]. Наслідком революції стало посилення есхатологічних настроїв, які мали місце вже на початку століття. В роки громадянської війни есхатологічні настрої проникають в товщу сільських мас, де знаходять сприятливий ґрунт. В селах розповсюджуються чутки про Сафатову долину, Страшний суд, про Гогів-Магогів більшовиків, Калиновське чудо, печатку антихриста. Пройшла кампанія оновлення ікон, церковних бань. В чутках про Сафатову долину проявилася пасивна форма боротьби проти радянської влади: «коли люди поставлять 20000 хрестів, то їх не буде». За словами С.Якимовича, «есхатологічні і політичні передчуття були якось неподільні» [1102. С.118]. Релігійний рух набув характеру масового психозу. Ніякі заходи влади не могли його зупинити. Але він минувся так само раптово, як виник [538. С.51]. Н.Дмитрук пов'язує виникнення «епідемії чудес» 1923-24 рр. з голодом 1921-22 рр., котрий сприймався населенням як кара божа за гріхи. Для боротьби з засухою селяни шукали специфічних обрядово-магічних заходів: викликання дощу, ходіння з хлібом до церкви, купання відьом в річці і т.п. [537. С.79-83]. Прояви есхатологічних настроїв в 20-і рр., на наш погляд, неправомірно пов'язувати лише з голодом 1921-1922 рр. та «антиселянською» політикою Радянської влади, як до цього схиляються деякі сучасні дослідники [1349. С. 73-74]. Адже есхатологічні настрої, очікування кінця світу та страшного суду проявили себе вже в період світової війни і посилилися після лютневої революції 1917 р. Далеко не останню роль у їх поширенні відіграло повалення царської влади, котра сприймалася селянами не як політична, а як сакральна сутність.

Революція була підготовлена і супроводжувалася не тільки занепадом християнської моралі, а і певним відродженням дохристиянської архаїки, що завжди зберігалася в «низовій» народній культурі. Таким проявом можна вважати експансію анти-поведінки. В певні періоди часу анти-поведінка стає найбільш актуальною формою поведінки, сприймається як норма. В світі «навпаки» і поводити себе слід «навпаки». Таким часом, коли світ «перевертається», стає «світом навпаки» і є час

революції, коли старі норми не діють, цінності знецінюються, сакральність плюндрується, кумири розвінчуються. Але анти-поведінка не здобуває самостійного ціннісного статусу: анти-поведінка залишається зворотною, переверненою поведінкою, тобто сприймається як порушення прийнятих норм [1977. С.131-133].

В перші роки війни в зв'язку з «сухим законом» та відтоком значної маси чоловіків, споживання спиртного селом зменшилося. Але скоро потреба села в спиртному стала зростати [див. 1197. С.109-110; 1600. С.157; 1570. С.75; 1789. С.108 та ін.]. Не раз помічено, що всякого роду суспільні катаклізми супроводжуються посиленням споживанням зігривальних напоїв [див. 1746]. Об'єктами грабежів та погромів стають винні склади та гуральні, селянські сходи приймають рішення, які дозволяли виробництво та продаж горілки [41. Арк.2; 415; 428; 1236 та ін.]. «Зелений змії, – писав «Сельский вестник», – з яким нерозривно йшло самодержавство, також забажав скористатися свободою, і оголосив свою «свободу загального розпивання спирту оптом і вроздріб» [428]. «Селянство, змучене війною, знервоване революцією, убоге в духовному життю, бідне на розвагу, на засоби одхилення психіки від тяжких явищ життя, кинулось у алкоголізм, шукаючи в йому забуття й розваги. По всіх селах розплодились у колосальній кількості саморобні гуральні, які курили горілку-«самогонку». Сотні тисяч пудів дорогого хлібу без жалю винищувалось на вироб цієї п'яної отрути. Село напивалось, дуріло, труїлось, мучилось і рятувалось тою самою «самогонкою», – писав В.Винниченко [459. С.50-51]. Хоча Р.Пайпс [1750. С.413] виказує сумнів в правдивості інформації, поданій на початку березня 1918 р. в газеті «Рязанская жизнь» і передрукованій в «Новой жизни» 10 березня 1918 р., вбачається, що вона все ж відображає певні явища, настрої, принаймні відбиває сприйняття сучасниками сільського життя, бачення міськими жителями процесів, які відбувалися в селі. Показово, що Катеринославська газета «Голос народу» від 20 березня без посилення на першоджерело передруковує цю статтю, тобто, описані явища сприймалися як загально розповсюдженні. В статті «Сільське життя» писалось: «Дикі п'яні оргії в селах за останні дні стали звичайним явищем. У цих оргіях приймають однаково діяльну участь ушановані старі, юнаки і дівчата. Часто можна бачити п'яних дітей. ... Разом із пияцтвом широко поширені розпуста й азартні ігри. Широко поширені венеричні хвороби, що заносяться з фронту. ... Мужики в глибині душі вірять, що «кінець світу» близький...» і т.п. [531]. Подібних повідомлень в пресі того часу велика кількість: «У нас в селі дуже поширилося винокуріння, так що не дай Бог що робиться: хліб так подорожчав, що одному їсти нічого, а у іншого горілки скільки хочеш». «У кожному селі по 30-40 заводчиків-винокурів, у кожній хаті шинок. Пішла по селищу гуляня: дівки і баби, і мужики з молодих, солдатки і робітниці гуляють дні і ночі» [902].

Звичайно, будь-яка влада намагалася боротися з подібними явищами. Згідно постанови Генерального Секретаріату УЦР від 13 листопада 1917 р. була створена «Комісія по охороні ладу на Україні», в завдання якої входила боротьба проти порушень спокою, порядку управління, а також проти спроб виробу спиртних напоїв і боротьба з пияцтвом [39. Арк.94]. Подібні комісії створювалися в 1917 р. й на місцях [160. Арк.113-114]. В грудні 1919 р. був виданий декрет Раднаркому «Про заборону на території РСФРР виготовлення та продажу спирту й речовин, що не відносяться до спиртовмісних напоїв», який, по суті, підтверджував «сухий закон» 1914 р. Весною 1919 р. уряд УСРР видав декрет «Про спиртні напої», який забороняв як виробництво,

так і продаж спиртного. Раднарком України 20 серпня 1920 р. своєю постановою заборонив без відповідного дозволу виробництво спиртних напоїв. Особи ж, які були винні у виготовленні, зберіганні та продажу самогону підлягали позбавленню волі на п'ять років з конфіскацією всього майна [1417. С.58]. На місцях боротьба з пияцтвом іноді набувала гротескного вигляду. В серпні 1918 р. командування австро-угорських військ погрожувало спаленням хати за переховування самогонного апарату [104. Арк. 205-206]. У березні 1919 р. Президія Полтавського губвиконкому і губпродком постановили заборонити виготовлення самогону, оголосити всіх, хто переводить хлібні запаси на самогонку і не вивозить хліб на зсипні пункти, ворогами народу і передати їх революційному суду, карати тюремним ув'язненням строком не менше 10 років з конфіскацією майна, назавжди виганяти з громади [1219. С.134]. Херсонська губерньська надзвичайна комісія у квітні 1919 р. постановила за виготовлення та продаж самогону притягувати до військово-революційного трибуналу [322. Арк.59]. Чернігівський губком оборони 28 липня наказав: за переховування 200 г. спирту без рецепту або появу в п'яному вигляді – розстріл [1868. С.140]. Загрозливі накази в боротьбі проти пияцтва видавав Н.Махно і іноді навіть приводив їх у виконання, хоча й сам часто грішив цим. Рішення про заборону самогоноваріння приймали і сільські сходи, починаючи з весни 1917 р., хоча вони мали формальний характер [99. Арк.22; 103. Арк. 14, 30-30 зв.; 104. Арк.19-19 зв., 205-205 зв.]. Зрозуміло, що виконання подібних законів та розпоряджень було нереальним. Ці розпорядження мали скоріше характер побажання або погрози, та навряд чи були розраховані на виконання. Так вони, вірогідно, розцінювалися і обивателями. Та все ж вони показові, як свідчення масштабності явища

Все це позначилося на стані моральності, міжстатевих взаєминах, міцності сімейних відносин тощо. «Свобода слова» дійшла до того, що й жінки не соромлячись стали лягати по матеріні, – з жалем констатував Є.Чикаленко [1071. С.73]. Традиційні норми сексуальної поведінки втратили минулу, частково уявну, ефективність, традиційні системи моральних цінностей, шлюбно-сімейних і сексуальних відносин були дезорганізовані. Це супроводжувалося зростанням позасімейних зв'язків, небажаних вагітностей, безбатченківщини, абортів, згвалтувань, венеричних захворювань і проституції [1492]. Хоча, звичайно, села це торкнулося в значно меншому ступені, ніж міста.

Погроми й акти вандалізму, хоча в селах ці явища були куди менше розповсюджені, ніж на фронті і в містах, розглядалися сучасниками, часто не без підстав, як символ повстання проти панівної культури, що виросла з поту і крові селян, підкріплювали традиційний страх перед «жорстоким звіром в народній душі». «І тоді, – пише С.М.Грушевський, – стали мінятися відносини до селянства в певних кругах нашого громадянства. На нього стали дивитись не як на силу творчу і позитивну, а скоріше негативну і небезпечну, як на того «грядущего хама», котрим страшили російське громадянство всякі пророки над-культури» [510. С.162]. За цими засудженнями прослідковується страх перед відродженням традиційних для селян способів дії, метою яких було відродження докомерційного, заснованого на натуральних засадах господарства [1146. С.26].

У селян проявилися елементи паразитичної «моралі» [1195. С.52]. Особливо це проявилось в погромах, ставленні до міста, спекуляції, мішечництві тощо. Значна час

тина селян стала по-новому дивитися на зовнішній світ. Це було пов'язано з появою в них відповідних замашок і звичок у результаті запозичення деяких панських речей, а також міщечницького продуктообміну з городянами.

Тенденція до натуралізації була викликана не лише і не стільки бажанням самого селянства, але й загальною економічною ситуацією. Важливим також було стихійне прагнення селянства до зміни існуючого ще за царських часів нееквівалентного обміну на користь міста, перетворення його в нееквівалентний обмін на користь села. Революція загострила традиційний соціокультурний антагонізм між містом і селом. Селянство, прагнуло не лише звільнитися від влади міста, від культури «верхів», а й взяти свого роду соціальний реванш. Селяни переоцінили важливість співробітництва з міською владою, особливо набувши досвіду насильницького втручання «чужинців» і «міста» у їхнє життя [1154. С.74]. «Містам хліба не дамо, тому що не хочемо годувати буржуїв і робітників, що зарвались; не дамо хліба й армії, тому що так швидше скінчиться війна», – заявляли селяни влітку 1917 р. [1535. С.152]. В травні 1917 р. уповноважені сільськими громадами Кременчугського повіту звернулися до повітового комісара з заявою, що селяни з готовністю будуть давати муку та зерно для армії, але рішуче відмовляються постачати хлібом міста. Пояснювали це тим, що в містах з них беруть надзвичайно високі ціни за предмети селянсько вжитку [788]. В грудні 1917 р. на продовольчій нараді в Полтаві один з доповідачів зазначав: «Село ставиться вороже до городу і всякий, хто почне продовольчу політику зараз дістає назву буржуя, кадета і т.ін.» [41. Арк.2]. В 1921 р. Г.І.Петровський писав, що селяни «дуже настроєні проти робітників» [862]. Вже в 1925 р. С.Ф.Ольденбург писав: «Кожний, хто уважно ставився до життя села, знає, що дотепер між ним і життям міста ще все-таки лежить прірва глибокого взаємного нерозуміння» [1177. С.IV]. В документах першої половини 20-х рр . зазначалося, що червоною ниткою через всі виступи селянства проходить незадоволення нерівністю міста і села, робітничого класу і селянства [1439. С.344]. В цей час і багато міських жителів, контакти яких з селом розширилися – міщечництво , участь у продзагонах – на рівні «повсякденної свідомості» відчували ворожість до селян. Таким чином, місто вселяло страх селу, а село місту.

Селянам були притаманні відірваність від загальнодержавного життя, замкнутість , локальна обмеженість інтересів. Але було б неправильно думати, що селян не хвилювали події, що відбувалися за межами їхнього безпосереднього оточення. Селянин не міг залишатися лише пасивною фігурою. Він багато в чому залишався таким, але водночас він виділяв зі свого середовища нову фігуру селянина (чи напівселянина), породжену новою епохою, насамперед, війнами і революціями. Для основної маси селян війна і революція – як і всяке стресове посилення міжстанових контактів – мала і свою мутаційно-цивілізаторську сторону. Масова мобілізація по своєму розширила кругозір селян, посилювалися безпосередні контакти з міськими жителями. Відбувалася свого роду революційна «урбанізація» селянства [1197. С.119]. Війни і революція певною мірою сприяли виходу селян за межі власного селянського «мирка». Але можливості комунікації селян з іншим світом були обмежені. Протягом всього революційного періоду різні органи влади постійно скаржилися на брак газет, літератури, агітаторів на селі. Село не отримувало потрібної інформації, а якщо вона й надходила, то все рівно тлумачилася селянами на свій лад. Село, як і раніше, жило чутками [див. напр. 325. Арк.56; 326. Арк.51]. У кінцевому рахунку селянство знову

замикалося на собі.

Вбачаються щонайменше проблематичними твердження типу: «за дев'ять революційних місяців 1917 р. українське селянство пройшло шлях «зі селян у націю», на який за спокійніших умов пішло б декілька років» [1304. С.117-118]; «боротьба селянства мала виразну національно-визвольну спрямованість» [1648. С.13]; «специфіка поєднання національних та соціальних чинників розмежувала українську селянську стихію з аналогічним російським рухом» [1218]; «між ними зберігалось багато спільного, але український варіант набрав ознак національно-визвольного руху, наповненого соціальним змістом» [1296. С.68] тощо. Тут, на наш погляд, проявляється певна заангажованість, прагнення видати бажане за дійсне і т.п. деяких сучасних українських авторів. В.П.Булдаков пише, що окраїнний націоналізм підігривався аграрним питанням, яке надавало селянському рухові шовіністичних форм, хоча ця тенденція виявила себе не відразу [1196. С.35]. Проте, напевно можна говорити про «шовіністичні форми» селянського руху. Хоча селянські виступи часом і проходили під гаслами «Хай живе незалежна Україна! Не дамо хліба в Московію!» [1531. С.6] (як іноді вони проходили і під гаслами «Боже, царя храни» [598. С.279-280], або «Геть комуну та жидівську владу!» [21. Арк.13]), з цього ще не можна робити висновок про «національну свідомість» селянства: хліба селянин взагалі нікому не хотів давати, в даному випадку – в «Московію».

В умовах викликаних революцією процесів соціокультурного розпаду та регресу соціальних відносин етнічні зв'язки, як більш архаїчні та глибинні, виявилися більш стійкими, їх значення зросло. В умовах соціальної кризи багато людей переживають втрату ідентичності, і саме через етнічність знаходять утрачені почуття особистої і колективної самоцінності. І тут націоналізм інтелігенції та «націоналізм» народу певним чином «накладались» одне на одного. Але етнічна ідентичність не тотожна національній свідомості. Селянство було мало сприйнятливим до національно-політичних ідей, сприймаючи, їх, в кращому випадку, крізь призму соціально-економічних проблем. Підтримка селянами УЦР влітку 1917 р., про яку так багато пишуть тогочасні й сучасні автори, визначалася не стільки національними почуттями чи свідомістю, скільки цілком прагматичним розрахунком – сподіваннями на те, що УЦР скасує запроваджену Тимчасовим урядом хлібну монополію, припинить реквізиції та сприятиме вирішенню на користь селян земельного питання [35. Арк.10, 15, 21, 22, 30-30 об., 33 та ін.]. При цьому ЦР змушена була проводити своєрідний «національний лікнеп»: сільські правління отримували вказівки зачитати на сході І Універсал ЦР, роз'яснити селянам, що таке український народ, автономія України, земельне питання тощо. Навіть українська мова офіційних документів була для селян незвична й не зовсім зрозуміла [97. Арк.138; 324. Арк.37; 328. Арк.7 та]. В агітаційно-пропагандистських матеріалах цього періоду, зокрема, наголошувалося, що в разі проведення соціалізації на орну землю України будуть претендувати вихідці з російських губерній, у яких її не вистачає. Щоб захистити себе від таких претензій, українці мусять домагатися вирішення питання про автономію. Така аргументація була досить дієвою [1965. С.9]. М.М.Ковалевський визнавав, що в своїй агітації того часу щодо земельної політики він вдавався до «демагогії» [661. С.245]. В.Винниченко вважав що національна інтуїція під час розгортання революції пробудилася до певної міри і в душі селянина, проте одразу ж «злилася з його реалістичною природою й

набрала цілком конкретних соціальних форм, які для селянина були цілком зрозумілі й виразно видні» [458. С.174-175]. Іншого погляду дотримувався В.Липинський: «Замість патріотизму героїчного, патріотизму посвяти, патріотизму любові, витворився ніде в світі не бачений якийсь патріотизм меркантильний, з розцінкою на земельну валюту» [1565. С.15]. «В народі часто можна зустріти повну відсутність інтересу до національної самобутності», – писав К.Росс весною 1918 р. [539. С.289]. Д.З.Мануїльський на VIII Всеросійській партконференції говорив: «Мужики потрібна мануфактура, і чи буде ця мануфактура жовтого чи червоного кольору – цілком байдуже» [484. С.108]. Сама постановка проблеми національної державності мала виглядати для селян дещо штучною і надуманою поряд з більш нагальними проблемами моменту.

Вбачається також проблематичними пошуки в махновській ідеології спроб «вироблення власного варіанту української ідеї» чи говорити про махновський рух як про окрему форму національного руху, що сповідував інший принцип організації суспільства [2027. С.10]. Намагаючись довести «українськість» махновського руху В.Верстюк як один з аргументів наводить спроби Махна вийти рейдом за межі українських етнічних територій. Вони швидко приводили до невдач і змушували «батька» повертати в рідні краї, і це при тому, що в російських губерніях у 1920-1921 рр. спостерігався розвинений повстанський рух [1218]. Цей аргумент не може бути переконливим. Адже й антонівський рух, коли він намагався перекинутися на сусідні російські губернії зазнав невдачі. Махновський рух, коли він спробував перекинутися на Харківську губ., також зазнав невдачі. Справа тут не в проявах «української національної стихії та анархо-хутірської ментальності», а в локальній обмеженості будь-якого селянського руху, його жорсткій прив'язці до певної території, лише серед населення якої він знаходив підтримку.

Коли були зруйновані стримуючі рамки, природні контрарність та *ressantiment* до представників іншої культури переросли у відкриту конфронтацію, що вилилося, зокрема, в єврейські погроми періоду революції та громадянської війни. А.Граціозі пов'язує єврейські погроми, здійснювані селянами, з наслідками вибуху стихійного «націонал-соціалізму» в умовах загального регресу й варваризації [1297. 26]. Як зазначає І.Чериковер, «село виявилось надзвичайно сприйнятливим до погромних ідей і завжди охоче йшло вслід за буйствующим гайдамаком з пустим мішком забирати єврейське добро. Та проте воно часто залишалось досить байдужим до позитивних моментів українського національного руху» [1062. С.252].

Часто в літературі можна зустріти свого роду «підміну понять», коли антисемітизм селян пояснюється тим, що серед більшовиків було багато євреїв і більшовизм ототожнювався з єврейством, виходячи з цього антисемітизм пояснюється антибільшовизмом. Але ж антисемітизм був притаманний селянству і до революції, виразно проявлявся в повстанському русі влітку 1918 р., коли у селян ще не було вагомих причин вороже ставитися до більшовиків. Та враховуючи те, що серед більшовиків дійсно був високий процент євреїв, швидше, навпаки, антибільшовицькі настрої можна пояснити антисемітизмом. Так, С.Гусєв-Оренбургський наводить подробиці Уманського погрому 1919 р.: ліві есери Штогрін і Клименко вели активну антирадянську агітацію серед селянства. Незмінним «козирем» цієї агітації були вказування на те, що владу захопили «чужоземці», «прийдешні», «жиди». Коли пізніше Штогрін був заарештований ЧК і йому ставили в провину антисемітську агітацію та підбурювання до погрому, він відповів, що дійсно, закликав селян до погрому, бо

інакше їх не можна було підняти [1873. С.51]. Деякі отамани використовували антисемітську пропаганду для виправдання власних бандитських дій [1965. С.69].

Вбачається, тут першорядну роль відіграли особливості «традиційного суспільства» з його ставленням до «чужих» взагалі, а не ставлення конкретно до євреїв. Ще в 1918 р. були випадки, коли селяни Подільської та Житомирської губ. виступали проти Директорії на чолі з ватажками євреями [1747. С.257]. Показова в цьому плані роль євреїв у махновському русі. Проте чутки про наближення махновських військ приводили в жах саме єврейське населення, якому було добре відомо, що серед махновців вистачає наброду, готового розправитися з євреями під виглядом «буржуїв» [1196. С.41].

Селянин залишався традиційним селянином зі сформованим століттями укладом і способом мислення. Нові явища селянин сприймав, розумів і оцінював через відомі йому традиційні стереотипи. Але селянин, який пережив соціальні катаклізми часів революції й війни набув певного суспільного досвіду, багато в чому істотно змінив стереотипи своєї соціальної поведінки, відбулися також зміни в поглядах на явища суспільно-політичного життя країни й конкретно села. В.В.Кабанов, наприклад, має на увазі, головним чином, негативний досвід, який швидко змінював людину, деформував психіку і мав далекі наслідки: утрату людського достоїнства, страх, примирення з постійним приниженням тощо [1420. С.109]. Вбачається, що В.В.Кабанов, суттєво, але все ж однобоко характеризує зміни в селянському світогляді. В цілому масова свідомість селян бути суперечливою і багатошаровою, що відбивало сполучення в ній цінностей і установок, які належать різним шарам трансформованого менталітету [1789. С.264]. За словами Х.Г.Раковського, в українського селянства за роки революції склалася дивна психологія, в якій уміщалися і свобода торгівлі, і православ'я, і Радянська влада [цит. за 1747. С.123]. При збереженні суперечливості менталітету, сполученні консервативно-патріархальних, реформістських і революційно-оновлювальних установок сприйняття дійсності й уявлень (що співіснували найчастіше на рівні особистісної свідомості), останні явно починали переважати, що не виключало одночасну актуалізацію традиційно-налістських парадигм, котрі визначають фундаментальні селянські уявлення про справедливість.

Деякі дослідники вживають термін «архаїзація», вбачаючи її прояви в замкнутості селянського суспільства на самому собі, поверненні до натурального господарювання і зупинці соціальної мобільності [1225. С.178]. Термін «архаїзація» не носить однозначно негативних конотацій. В кризових ситуаціях вона стає чи не єдиною можливим способом виживання. Можна припустити, що революційні події, незважаючи на їх масштабність, не так вже й позначилися на життєвої селі. Соціально-психологічна стабільність селян виявилась вищою, ніж у міських жителів. Страждання, що випали на долю селянства, не призвели до того ступеня розкладання, що характеризувало стан інших соціальних груп. Селянство перенесло незгоди громадянської війни набагато легше [1555. С.50-51]. В умовах часткової деурбанізації і деіндустріалізації на перше місце в соціальному плані виходить саме селянство яке виявилось краще, ніж жителі міста, пристосованим до виживання під час катаклізмів, таких як громадянська війна.

5.2. «Аграрна революція» і селянська економіка

Вважається, що головним прагненням і вимогою селян в революції була земля. «Кожен селянин скаже, що йому треба землі, насамперед землі, а потім вже волі ... волі він якось не надає такого значення», – зазначав сучасник [509]. «Єдине зрозуміле селянству гасло – земля, – писав П.Скоропадський, – Щодо волі – вони самі щось зневірилися, але землю подавай всю» [973. С.50]. Дослідники по-різному намагалися пояснити ставлення селян до вирішення земельного питання [1143. С.316; 1233. С.21; 1250. С.71; 1578. С.73 та ін.]. В цій ситуації слід враховувати специфічне ірраціональне ставлення селян до землі, роль традиції, утилітарну орієнтацію життєвих інтересів, особливості правосвідомості, розуміння справедливості, прагнення «всіх порівняти», нерозуміння відмінності в поняттях «власність», «володіння», «користування» тощо.

Перші відомості про аграрний рух відносяться до початку березня 1917 р. і вказують на окремі випадки порубок, розкрадання хліба й іншого майна з маєтків приватних власників. Селянський рух спочатку мав переважно мирні форми: потрава посівів, вирубка лісу, вимоги орендного характеру, вимоги підвищення заробітної плати та скорочення робочого дня сільськогосподарським робітникам, обмеження прав поміщиків та інших власників на ліси, луки й пасовиська тощо. Селянські заворушення викликалися іноді бажанням звести старі рахунки з адміністрацією й власниками окремих економік, іноді потребою в насінні і продовольчих припасах, але, головним чином, можливістю отримати бажане порівняно легко й безпечно, тому що власники маєтків і їх управляючі майже не чинили опору, усвідомлюючи, що захисту їм отримати нема від кого, а відмова може привести до тяжких наслідків. Окремі випадки розгрому садиб, підпалів, самовільних обшуків і арештів відбувається переважно там, де в 1905-1907 р. були екзекуції й придушення заворушень збройним шляхом [117; 2048. С.130].

У квітні з'явилися перші ознаки змін в селянській поведінці щодо вирішення аграрного питання, які відбулися не без впливу різних політичних партій. Влітку 1917 р. селянська боротьба набула більш гострих форм – захоплення приватновласницького врожаю, встановлення контролю над землею та урожаєм. В деяких регіонах розпочинаються захоплення та погроми маєтків [див. 648; 682; 1022; 2009 та ін.]. Восени «погромницько-захватницький» рух активізувався [див. 1182. С.19, 37; 682. С.290; 1022. С.121-123; 2009. С.56; 2048. С.141-144 та ін.]. Втім, за підрахунками сучасних авторів, загалом у вересні-жовтні селянські виступи охопили лише 20% повітів України [2009. С.71]. Восени 1917 р. міністр землеробства Тимчасового уряду С.Л.Маслов висловлював переконання, що «всі ті безлади, які відбуваються зараз в селі, не носять характеру аграрного руху і є значною мірою проявами анархо-бунтарського характеру. Зараз немає ніяких підстав для аграрних безладів, бо селянство в землі зараз нестачі не відчуває» [429].

Деякі історики акцентують увагу на тому, що скарги поміщиків на розгроми, насильства та анархію дуже перебільшені. Поміщики часто самі вирубували парки, розпродували худобу, насіння, реманент. Згідно офіційної заяви члена виконкому Всеросійської Ради селянських депутатів і Ради Головного земельного комітету М.Я. Биховського, зробленому наприкінці серпня на закритті III сесії Головного земельного комітету, із загального числа скарг та заяв крупних землевласників 77% недостовірні, а 51% просто не відповідає дійсності [1736. С.185-186].

Більшість дослідників вважають, що по своєму зрозумілій селянами «Декрет про землю» II Всеросійського з'їзду Рад додав певного стимулу погромницькому рухові. Проте, більш виваженою вбачається думка, що більшовики змушені були чисто механічно прийняти ту аграрну програму, яка вже була створена стихією. На це вказували вже сучасники: «Жовтневий переворот лише завершив тенденції, які назрівали в процесі розвитку революції. Більшовики не придумали нічого оригінального ... Знову, як і в 1905 р., перемогла сліпа стихія» [936]. Соціалізація відбувалася не стільки з ініціативи більшовиків, котрі до цього ставилися зовсім неоднозначно, скільки з ініціативи знизу – від самих селян. Радянській владі довелося санкціонувати і законодавчо закріпити ту форму і той метод вирішення аграрного питання, котрий був визначений селянською стихією [648. С.8]. Виданий Леніним «Декрет про землю» всього лише підтверджував фактичний стан справ, з яким він у той момент був не в силах боротися [1987. С.370]. На думку В.П.Данилова, Декрет «Про землю» і прийнятий на його основі в лютому 1918 р. закон «Про соціалізацію землі» знімали накал стихійної боротьби і вносили певний порядок у практику конфіскації і розподілу поміщицьких, а потім і перерозподілу всіх сільськогосподарських земель, включаючи селянські [1324]. Втім, вбачається, що Декрет навряд чи швидко дійшов до селянських мас і був сприйнятий адекватно.

III Універсал УЦР фактично легалізував і санкціонував переділ поміщицької землі. Проте Універсал не прояснив ситуації щодо практичної реалізації проголошеного ним «права українського народу на поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі», а лише доручав Генеральному секретаріату «негайно виробити закон про те, як порядкувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих зборів» [1014. С.400]. Керівники УНР більше переймалися питаннями національними, аніж соціальними, намагалися розв'язати проблеми аграрного сектора економіки, не вдаючись до їх глибокого аналізу [див. 1463]. III Універсал започаткував новий виток соціальної напруги в селі [1379. С.29].

Неорганізованим шляхом, тобто шляхом одноособового чи групового захоплення, відібрання землі відбувалися рідко. У більшості випадків земля відбиралася організованим шляхом за допомогою земельних комітетів [1101. С.25]. 21 квітня 1917 р. Тимчасовим урядом був заснований Головний земельний комітет, а також губернські, повітові і волосні земельні комітети. У другій половині травня – в червні на Україні почали виникати земельні комітети. Особливо активно процес створення волосних і сільських земельних комітетів розпочався у Харківській, Катеринославській, Волинській, Подільській, Чернігівській губ. До осені 1917 р. на території України вже було 9 губернських, 94 повітових та 1528 волосних земельних комітетів [1384. С.213]. Проте практична діяльність земельних комітетів конкретно не була регламентована, що часто викликало незадоволення виконавчих органів влади. З другого боку, їх діяльність компрометував стихійно вибраний склад, в результаті чого нерідким було залучення «випадкових людей» [1462. С.67]. На початку серпня на Раді Головного земельного комітету П.О.Вихляєв визнавав, що земельні комітети «діють сепаратно, не визнаючи керівництва вищих інстанцій. Місцева влада і прокурорський нагляд всіляко перешкоджають земельним комітетам» [1736. С.194]. Наявність земельних комітетів не завжди забезпечувала організовані дії. Земельні комітети взяли на себе керівництво

передачею землі, але змінити загарбного порядку не змогли, а лише направляли його в більш спокійне русло [1101. С.25]. Комітети часто були змушені просто санкціонувати стихійні захоплення. Якщо сільські комітети намагалися стримувати погроми та захоплення землі, їх просто переобирали [1022. С.116]. «Комітетська влада нічого не вдіє, крім того авторитету її мало вірять, бо комітети міняються щотижня», – повідомлялося з місць [656].

Аграрний рух у період революції проявився в різних місцевостях України не однаково. За підрахунками М.А.Рубача, наближеність до фронтової смуги визначала інтенсивність погромів. Більше половини господарств крупних землевласників зазнали часткового або цілковитого знищення у прифронтових повітах Подільської та Волинської губ. У їхніх східних районах та у Київській губ. відсоток погромів знижувався до 20-25. Із лівобережних губерній найбільший відсоток розгромлених маєтків – 15-20% – випадає на Чернігівщину. З наближенням до крупних промислових міст кількість розгромлених поміщицьких маєтків істотно зменшується [1851. С.184]. У лівобережних і південних губ. розгромили лише 5-10% маєтків. Обстеження, проведене ЦСУ УСРР у 1922 р., засвідчило, що лише 27% поміщицьких господарств було ліквідовано способом захоплення. Близько 30% поміщицьких маєтків наприкінці 1917 – ранньої весни 1918 рр. не були конфісковані [див. 1538].

Самі поміщики вже влітку 1917 р. стали покидати маєтки, віддавали їх в управління земельним чи селянським комітетам, продавали землю, інвентар, погоджувалися на умови оренди за символічну плату тощо [1022. С.198; 2048. С.134]. Погром маєтків, як правило, був обумовлений не господарським інтересом. Часто захоплення поміщицьких земель стимулювалось чутками, агітацією, вказівками владних органів, прикладом інших тощо. Селяни захоплювали маєтки керуючись лише міркуваннями «як би позаду інших не залишитися» [1022. С.131]. Учасниками погромів були не стільки бідняки, скільки заможні господарі, котрі, маючи коней та підводи, вивозили більше награваного. Бідняки часто були простими спостерігачами. Дехто відламавши дошку чи двері тягнув до себе в двір, самі не знаючи для чого: «Та всі ж беруть» [1022. С.116]. Розпочинали грабунки так звані «непевні елементи», а розбирали майно в більшості хто дужчий [654]. Часто саме куркулі ставали ініціаторами погромів [1736. С.270-271].

Гострота революційних пристрастей селян залежала від наявності поблизу великих маєтків. У районах, де селяни не розраховували щось додати до площі свого землеволодіння спостерігався порівняний спокій. Але і з цих, психологічно зрозумілих, положень спостерігалися винятки. Так, наприклад, за результатами анкетного опитування, проведеного ЦСУ в 1922 р., у Лукашівській вол. Липовецького повіту Київської губ. земля, за словами кореспондента, була відібрана у великих власників тільки в 1919 р., причому селяни заволоділи землею не з власної ініціативи, а були підштовхнуті на це «агітаторами», котрі схиляли селян захопити землю у своє користування, говорячи: «її вам дає Радянська влада». Таке ж спокійне ставлення проявили і селяни Половецької вол. Білоцерківського повіту. Після лютневих подій 1917 р. земля залишалася в користуванні колишніх власників, лише в жовтні, після того, як землевласники самі залишили землю, вона перейшла в користування усього села. У Луганському повіті Донецької губ. поміщики влітку 1918 р. заявили селянам, що посів повинен бути розділений навпіл, що селяни і зробили і за що одержали від них землю і на 1919 р.

Багато кореспондентів заперечують сам факт відібрання землі, говорячи: «у нас ніхто землю ні в кого не відбирав, тому що власники самі кинули її, пішовши з білими військами». Відповіді ці характеризують настрої деякої частини селян, котрі, стежачи за ходом революції, утримувалися до пори порушувати право приватної власності. Такій поведінці, безсумнівно, сприяла і часта зміна влади на Україні. Моменти відібрання землі в межах кожної губернії розтягувалися з 1917 по 1920 р., захоплюючи в деяких повітах навіть і 1921 р. У більшості випадків земля відбиралася в поміщиків цілком, іноді, якщо поміщик не втікав з білими військами, його наділяли ділянкою землі. З різних повітів Донецької губ. повідомлялося, що поміщикам було залишено землі за нормою, нарівні із селянами, з розрахунку на їдця чи в деяких випадках по 15-50 десятин на господарство. До дрібних власників, більшість яких залишалося на місцях протягом всієї громадянської війни, конфіскація застосовувалася з урахуванням їх інтересів, іноді навіть земля zostавлялася у їхньому користуванні [1101. С.25, 28]. Практично у всіх районах України після розподілу маєтків частина колишніх поміщиків наділялась землею, худобою, інвентарем. Частина великих землевласників все ще залишалася на правах хазяїв в своїх маєтках. І навіть в центральних районах країни при більш сприятливих для аграрних перетворень умовах, на весну 1918 р. поміщицьке землеволодіння не було повністю ліквідоване [1957. С.82]. Селяни України більше грабували гуральні, цукроварні та заводи по переробці сільськогосподарської продукції, ніж поміщицькі маєтки [див. 1197. С.111].

Ставлення селян до поміщика багато в чому залежало від особистих взаємин між поміщиком та селянами. «Відносини між селянами та поміщиками досить лагідні», – писав дописувач з Корнілівської волості Канівського повіту восени 1917 р. [502]. Так, сход с. Катошино Катеринославського повіту у березні 1918 р. вирішив забрати живий і мертвий інвентар, який належав землевласникам, при чому у окремих землевласників сход відбирати інвентар відмовився [99. Арк.46 об.]. Є.Чикаленко описував поведінку селян свого маєтку Перешор: «З селянами якось не хотілось стрічатись і розмовляти, бо кожний з них завіряв, що тільки дякуючи йому не розграбували економії, що вже рішили були громадою розбирати, але він рішуче повстав проти того, щоб руйнувати такого пана і проч., і це говорив буквально кожний» [1071. С.152].

Весною 1918 р. постала проблема засіву поміщицьких земель. З весни 1918 р. в багатьох волостях України сільські сходи виносять рішення повернути награване, виплатити поміщикам збитки від погромів. Селяни посилали листи і ходоків до поміщиків, майно яких було знищено, прохали їх повернутися і братись за землю, при цьому подекуди обіцяли відбудувати розтягнуті будинки [448]. Київський губернський земельний комітет на засіданнях 20-22 березня зазначив, що в деяких місцевостях населення почало повертати розграбоване поміщицьке майно його власникам. Повертають вночі, тишком [654]. Сучасник пригадував, як весною 1918 р. селяни стали повертати поміщику, все, що в кого ще збереглося від награваного. Розбирали навіть свої паркани, знімали ворота, двері і звозили на поміщицький двір: «Селяни очманіли від страху» [1022. С.118]. Згідно телеграми на ім'я голови ради міністрів та міністра внутрішніх справ гетьманського уряду від наради повітових старост Поділля, на Поділлі влітку 1918 р. селяни на сходах просили повітових старост відновити знищений революцією лад, повертали розграбоване під час розрухи майно власникам [988]. Селяни, чи то боячись репресій, чи то відчуваючи провину, таємно або відкрито

повертали награване поміщицьке майно, деколи навіть були задоволені подібними вимогами [див. 90; 105. Арк.14-27, 81; 1868. С.44]. В 1920 р. Д.З.Мануїльський писав, що це може видатися парадоксом, але незважаючи на трьохразове встановлення Радянської влади, на Україні збереглося поміщицьке землеволодіння. В цілому ряді місць хитрий український «дядько», щоб не піддавати себе ризику покарання за руйнування дворянських гнізд, створював найрізноманітніші форми економічного угодовства з колишніми поміщиками [770; 772. С.6]. В кінці 1920 р. в багатьох маєтках продовжували проживати поміщики та їх близькі родичі. Були випадки, коли вже в умовах Радянської влади селяни продовжували сплачувати орендну плату колишньому поміщику [45. Арк.103 зв.; 1957. С.152-154].

Поміщицькі господарства були зруйновані, пограбовані за роки війни та революції, але певна їх частина, незважаючи на конфіскацію землі та майна, залишалася до середини 20-х рр. Радянська влада дозволила частині поміщиків мати земельні наділи, якщо вони не виявили «контрреволюційної діяльності», відтак їхні маєтки з присадибною ділянкою залишалися в багатьох селах України [1101. С.28-29]. В багатьох селах авторитет колишніх дворян-землевласників залишався традиційно поважним [1623. С.246-247; 794. С.144]. У звіті НКВС УСРР за 1920 р. в числі «ударних» кампаній загальнодержавного значення була названа «вилучення з села поміщиків» [844. С.7]. За деякими припущеннями, до середини 1920-х рр. в країні налічувалося 11-12% від дореволюційної чисельності поміщиків, що «оселянились» (в основному дрібномаєтних дворян) [2051. С.87]. 25 березня 1925 р. президія ЦВК СРСР запропонувала проект постанови «Про позбавлення колишніх поміщиків права на землекористування в господарствах, що належали їм до Жовтневої революції», мотивуючи доцільність її запровадження семирічною бездіяльністю «колишніх поміщиків», які занедбали «культурне господарство», використовують найману працю та експлуатують селян, змушують їх виконувати повинність [1623. С.246]. Значна частина «селянствуючих» поміщиків була викинута із села лише в середині 20-х рр., та й то за командою влади [1195. С.52-53]. Можна погодитися з думкою: той факт, що селяни були готові залишити землю колишнім поміщикам припускає, що класові антагонізми між селянами та поміщиками перебільшені [1506. С.210], що в центрі конфлікту було питання не про землю й відносини з поміщиком, а про взаємини з містом, еквівалентний обмін продукції сільського господарства на промислові товари [1535. С.153].

Ставлення до розподілу поміщицької землі у селян було неоднозначним. Сільськогосподарські робітники-наймити виступали проти розподілу поміщицької власності. Середняки бажали розподілити землю й майно економіч, значна частина заможних селян хотіла викупити ці угіддя по закону, бідняки вважали за необхідне вигнати власників, а маєтки залишити недоторканими тощо [1868. С.163]. Невдоволення проявила і частина раніше безземельних селян, котрі одержали землю. У такій обстановці особливо важливо було те, на яких умовах селянин буде користуватися землею. При відсутності приватної власності на землю можливі були два варіанти володіння землею: за зрівняльною нормою за числом їдців (цей варіант підтримувався бідняками); за споживчою нормою, що слабко, але стимулює рентабельність (у цьому варіанті були зацікавлені сильні господарства). Будучи безземельною і безкінною, біднота при будь-якому розкладі нічого не виграла. Вона

виступила за повний злам земельних відносин, за розділ усієї землі, худоби, інвентарю на умовах зрівняльності [1869. С.334].

Ситуація ускладнювалася поверненням солдатів, дезертирів, колишніх в'язнів, декласованих елементів тощо. Дезертири і солдати-відпускники дали новий імпульс селянському руху. Пік аграрного бунтарства не випадково прийшовся на кінець осені 1917 – весну 1918 р., коли відбулася стихійна демобілізація армії. В свою чергу, ідея негайного припинення війни опанувала масами солдатів ще й тому, що на селі почалося стихійне вирішення земельного питання. Ті, хто в цей момент був на фронті, виявлялися відстороненими від участі в переділі землі. На VIII сесії УЦР в грудні 1917 р. Б.Мартос зазначав: «найбільше до цих розрухів та нищення всякого добра прислужилися солдати та всякі «більшовики», які закликали селян ділити панське добро. Після панського починали грабувати добро заможніших селян, а потім солдати, у яких нема нічого, стали обдирати хати та розтягати тини у самих бідних селян. Різні речі з панського реманенту та хатніх речей селяни ділили між собою на часті, так що жодної користі нікому з того не було» [780. С.22-23].

Б.Мартос охарактеризував картину селянських настроїв: «Що ми передбачали, те й збулося: спалахнули аграрні безладдя, запанувала анархія, руйнуються, грабуються культурні господарства, що приносили багато користі народу. З племінних заводів пре красних англійських корів ведуть на базар або ріжуть на м'ясо. З найбільш культурного селекційного господарства рідкісне насіння або продають, або використовують для добування самогону ... Спершу розгромили економії, потім взяли за більш заможних селян, а потім почалися бійки і між рештою селян заради награваного добра... Багато зла заподіяли більшовики, що з'явилися в села з фронту. Наше селянство не доросло до соціальних реформ. Воно розуміє соціалізм так: що було панське – це тепер наше. Треба захистити загальнонародне надбання, щоб воно не переходило в приватні двері. Нас не слухають, говорять, що Генеральний секретаріат не йде на зустріч народу...» [535. С.440-441; 780]. Є.Чикаленко писав у своєму щоденнику на початку квітня 1918 р.: «Дякуючи отому законіві про соціалізацію, тепер в селі виходить великий заколот, який гальмує сівбу: у поміщиків все розграбовано або забрано в розпорядження комітетів і вони не мають змоги сіяти. Середні селяни бояться сіяти, бо голода, яка сама не має чим і що сіяти, каже: «сійте, сійте, а побачимо, хто буде збирати». ... Як прийшли німці, то було припинилось оте грабіжництво, а коли Ц.Рада оповістила, що «повороту назад не буде», що земельний закон не одміниться, то земельні комітети знов взяли за своє і тепер не дають хазяїнам сіяти і самі не сіють, бо не мають чим; насіння награбова не вони перекурили на самогонку, або порозпродали, скотину теж перевели» [1071. С.9].

У розгромній хвилі, що почалася весною 1917 р. і не припинялась до весни 1918 р. були знищені всі скільки-небудь розвинені форми аграрного капіталізму. Селяни захоплювали поміщицькі землі та реманент, грабували маєтки та економії, гуральні та заводи, земські установи, вирубували сади і ліси. Зазнало погрому велике сільськогосподарське виробництво, включно з багатьма рентабельними господарствами з високою культурою сільського господарства. Будівлі, сільськогосподарські машини, реманент були не стільки розподілені серед нових власників, скільки розграбовані, знищені, спалені під час погромів маєтків. Спонукувані примітивною жадібністю селяни розорили великі товарні господарства, які були в країні.

Дослідники наводять дані, що наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. було розподілено 8 млн. 991 тис. десятин або 55,5% приватної землі [1538; 2009. С.61]. І хоча ці цифри викликають сумнів, беззаперечно, що «чорний переділ» на Україні не був завершений.

В період правління гетьмана П.Скоропадського цей процес був не лише призупинений, а й частково повернутий назад. Політика Директорії УНР стала продовженням політики УЦР. В умовах денікінського режиму розподіл земель знову був призупинений. Лише з третім приходом радянської влади на Україну земельний переділ був доведений до кінця.

В 1917-1922 рр. по всій Україні догідна земля складала 39266 тис. десятин, з яких 29280 тис. дес. орної землі [1024. С.96] (за даними ЦСУ УРСР 1923 р. фонд придатної для сільськогосподарського використання землі становив 33956633 дес. [869. С.3], за даними М.Б.Гуревича 39030,5 тис. дес. догідної і 29075 тис. дес. орної землі [517. С.4]). За різними підрахунками ліквідація поміщицького землеволодіння додаткове наділення землею селянських господарств становило від 0,2 дес. в Чернігівській губ. до 1,8 дес. в Херсонській губ. [643; 535. С.429-430; 648. С.37]. В результаті приведення в дію Закону про землю до середньої душевої норми в 0,97 дес. по Україні додалося лише 0,58 дес. [1868. С.160]. Якщо безземельних просто наділяли придатними для хліборобства угіддями, то малоземельним «нарізали» за споживчо-трудовою нормою на їдця згідно закону від 5 лютого 1920 р., що пересічно становило 0,67 десятини на двір [1623. С.247]. Для районів крайнього малоземелля ліквідація поміщицького землеволодіння не вирішувала гострих питань землекористування.

Земельна реформа супроводжувалася частковим розкуркуленням. 24 березня 1920 р. Радянський уряд видав спеціальну інструкцію про проведення закону в життя, яка дозволяла конфіскацію надлишків куркульських земель. В літературі наводяться дані, що з травня до жовтня 1920 р. у куркулів було відібрано 348,6 тис. дес., багато худоби, коней, реманенту, насіння [1852. С.226-228], а за весь 1920 р. було відібрано 500 тис. дес. землі [1219. С.83]. В цілому такий результат не можна назвати значним.

За одними даними, в результаті аграрних перетворень селянство України отримало 13193330 дес. землі додатково до дореволюційного фонду землекористування в 19395602 дес. [869. С.3]. За іншими даними, за рахунок зменшення площ, які перебували в користуванні радгоспів (з 1,2 млн. дес. до 375, 5 тис. дес.), скорочення втрое фонду цукрових заводів та вилучення майже всіх поміщицьких земель серед селян було розподілено близько 15 млн. дес. землі [1852. С.226-228]. Проте ці цифри мало корегують зі станом земельної власності напередодні революції. За підрахунками Б.К.Мигаля, за час революційних аграрних перетворень на Україні безземельному і малоземельному селянству перейшло 4,5 млн. дес. землі [1632. С.46].

Збільшення земельних наділів (всупереч сподіванням – зовсім незначне) в результаті перерозподілів поміщицької та куркульської землі протягом всього періоду громадянської війни не могло задовольнити селян. По-перше, у селян не було певності, на який термін вони отримали землю. В результаті цієї непевності, підтвердженням якої була часта зміна політичних режимів з їх відмінними, часом діаметрально протилежними баченнями шляхів вирішення аграрної проблеми, селяни не поспішали вкладати сили й кошти в поліпшення господарства. По-друге, невпорядкованість селянського землекористування, котра була зумовлена його заплутаністю з дореволюційних часів,

прискореністю аграрних перетворень, які проводилися самим населенням спрощеним способом. Розподіл землі земельними комітетами вівся неупорядковано, не дотримуючись справедливого розподілу і норм, котрі і не були ніким установлені. Бували випадки, коли одна й та сама земля наділялася одночасно декільком господарям, що викликало багато непорозумінь. Характерним є той факт, що населення зовсім не було інформовано про те, які, власне, принципи і правила були покладені в основу роботи земельних комітетів у період конфіскації нетрудових земель – чи одержували вони розпорядження з центру, чи діяли за власним розумінням, на свій страх і ризик [1101. С.26-27]. Як зазначалося у звіті Наркомзему розподіл землі йшов стихійно, що призвело до заплутування земельних відносин, збільшенню черезсмужжя, утворенню дальноземелля, невизначеності меж та ін. [1421. С.47-48, 58]. В різних губерніях, повітах, а нерідко навіть у селах при розділі землі не витримувалися єдині принципи. У звіті організаційно-інструкторського поїзда ВУЦВК ім. В.І.Леніна, що здійснив із 22 серпня по 18 лютого 1921 р. чотири поїздки по Україні вказувалося: «Кожна губернія – навіть кожне село ділило землю по своєму. Тут застосовувалася і норма на господарство за законом 5.ІІ.1920 р., і норма на їдця, і чорний переділ. Класова політика при розділі землі не проводилася» [1936. С.207]. На питання про те, хто на початку 1922 р. розпоряджався селянською землею і розв'язував земельні суперечки кореспондент з Юзівського повіту красномовно відповів «всі і ніхто» [1101. С.34].

Причинами невдоволення селян розподілом землі ставали часті переділи отриманої землі і стислість терміну, протягом якого домохазяїн міг користатися отриманою ділянкою; відсутність загального переділу землі, через що земля як кількісно, так і якісно розподілялася вкрай нерівномірно; малоземелля і черезсмужжя тощо. Мали місце численні випадки, коли повна ліквідація поміщицького землеволодіння не лише не привносила покращення в селянське землекористування, а навіть погіршувала. Селяни-орендарі втрачали колишні орендні площі, котрі розподілялись між селянами чи переходили до селян іншого села [648. С.41]. Виявляли селяни невдоволення і наділенням землею «стороннього елемента» – колишніх «фабричних», торговців і т.п., котрі порвали зв'язок із землею. Кількість претендентів на колишню поміщицьку землю виявилось значно більшою, ніж кількість наявних на момент революції селянських господарств, а це зменшувало середню величину прирізки [648. С.36]. Хоча в деяких місцевостях і враховувалися при наділенні працездатність родини та наявність в господарстві живого і мертвого інвентарю, подушний розподіл землі в дуже багатьох випадках проводився механічно, тобто земля роздавалася всім порівну, незалежно від можливостей трудової обробки землі. Кореспондент Єфремівської вол. Таганрозького повіту писав: «дане землекористування не приносить користі біднякам, тому що вони не в силах використовувати землю, а відкрито здавати землю в оренду забороняється. Більш сильні не можуть одержати достатньої кількості землі, крім того, земля, раніше добре оброблювана, потрапивши в руки незаможних швидко засмічується і стає поганою». Були випадки відмови домохазяїнів від усього наділу чи від його частини – через відсутність засобів виробництва, чи від наділення колишньої куркульської землі через острах нажити ворога в особі розкуркуленого. Масові відмови від землі спостерігалися в повітах, уражених голодом [див. 1101. С.31-33]. Були випадки, коли відбирали землю тільки в «деяких беззахисних вдів, сиріт», а земля, яка належала заможним, так за ними і

залишалася, дякуючи сватові, братові, а то й просто за хабарі. А люмпенізована частина сільських мешканців взагалі не знаходила потреби боротися за землю [1794. С.15]. Після розділу землі біднота вимушена була за хлібні позики, інвентар і інші «послуги» у ряді випадків віддавати куркулям свої ділянки в оренду, в обробку за частину врожаю, або й зовсім відмовлятися від них. За словами М.К.Владимирова, «погоня за землею не мала такого великого значення» – далеко не всі малоземельні селяни прагнули до збільшення наділів, а шукали собі додаткових заробітків в тому ж селі. Цьому сприяла нестабільність політичної обстановки, бандитизм [491. С.34].

Після 1917 р. у більшості общин відбувалися щорічні загальні переділи землі. Селяни прагнули шляхом переділів створити такий земельний режим, який би відповідав їх уявленням про справедливість. Але невдоволеність результатами переділів і віра в можливість справедливого і рівного наділення всіх підштовхували до нових і нових переділів. Така практика негативно впливала на стан рільництва. Селянин, не знаючи на якій ділянці землі йому доведеться господарювати, хижацьки визискував землю, брав з неї що можна було взяти, намагаючись якнайменше докладати своєї сили й свого господарського досвіду [565. С.107]. Це викликало потребу втручання держави і законодавчого обмеження переділів. На це змушена була піти Радянська влада, прийнявши декрети Раднаркому «Про переділи землі» від 30 квітня 1920 р. та «Про збільшення розміру землекористування в трудових господарствах» від 27 травня 1920 р., які вступали в протиріччя з Декретом про землю. V Всеукраїнський з'їзд Рад 2 березня 1921 р. прийняв «Закон про закріплення землі» на 9 років за тими трудовими господарствами, які її обробляють. Земельний кодекс УСРР 1922 р. обмежував час проведення земельних переділів трьома сівозміннями, але щорічні переділи спостерігаються протягом всього доколгоспного періоду [1439. С.116, 199; 1512. С.136].

Існують різні дані щодо скорочення посівних площ в період революції та громадянської війни – від близько 15% до близько 30% [415. С.90; 517. С.21, 23; 799. С.24; 1024. С.99; 1416. С.450; 1434. С.31; 1621. С.266]. Тенденція до скорочення посівів продовжувалася і після закінчення громадянської війни. Селяни не зуміли освоїти всіх земель, отриманих ними в ході аграрної революції. Зменшення посівних площ відбулося, головним чином, за рахунок посівних площ колишніх поміщицьких господарств [799. С.24]. Неосвоєними виявилися близько 3 млн. дес. поміщицьких та 2 млн. дес. землі, вилучених в куркульських господарств [1621. С.266]. За даними В. Качинського, з конфіскованих у поміщиків 3,5 млн. дес. посівної площі (посів 1917 р.) освоєно було ледве 50%, та й то не додатково до основних земель селянства, а, в значному ступені, замість цих основних земель [648. С.14]. Нездатність селян освоїти всю отриману ними землю створювало парадоксальну ситуацію: землі отримано було начебто б і досить, але водночас її не вистачало; селянське господарство одночасно відчувало і недостачу землі, і її надлишок.

При цьому число селянських господарств зростало. Причиною зростання кількості господарств стало як повернення на село «напівміського» елементу [1421. С. 58], так і розділ самих селянських господарств. За роки революції чисельність селянських господарств по Україні зросла приблизно на 0,5 млн. [648. С.36-37; 1024. С. 98]. В цілому по Росії протягом періоду революції та громадянської війни число безпосівних і малопосівних господарств зростало, великопосівних скорочувалось [1094. С.10-11]. Землеробство опинилося в руках дрібних виробників, більш численних та більш

дрібних ніж раніше.

За різними даними, розміри землекористування селянства зросли, кількість безпосівних господарств зменшилася, а середняцьких зросло. Та при цьому середній розмір засіву на одне господарство зменшився [1182. С.87; 518. С.23, 30; 561. С.16; 648. С. 43-44; 1695. С.65; 1852. 226-228; 955. С.106 та ін.]. За підрахунками Р.Д.Ляха, на 1923 р. понад 3% господарств були безпосівними, 58% мали до 3 дес. посівної площі, 34% – від 3 до 9 дес. і майже 5% засівали понад 9 дес. землі [1594. С.88]. Тобто, малопосівні господарства склали більше половини всіх селянських господарств. Отже, не зважаючи на те, що практично вся земля перейшла до рук селянства, значна кількість селян фактично не могла жити з власного господарства.

Відбувається загальне подрібнення селянського господарства та падіння його ефективності. Внаслідок ліквідації великого землеволодіння поширеними на селі стали так звані «первісні» форми землеробства. Наділення малоземельних та обмеження багатоземельних господарств призвело до порушення соціального миру на селі, до загострення економічної кризи та поступового визрівання так званої зернової проблеми [1623. С.247]. В процесі частих перерозподілів землі згладжувалась земельна диференціація. В соціальному плані значення «осереднячування» села було значно більшим, ніж в економічному. Загальне зрівняння села супроводжувалось якісним падінням ефективності селянського господарства, загальним збіднінням села. Розпорозувалась земля, розпорозувалися засоби виробництва, розпорозувалися й продукти виробництва. Зростає кількість безінвентарних та безкінних господарств. Зменшуються посівні площі, погіршується обробіток землі, падає врожайність, зростають витрати під час жнив, зменшується поголів'я худоби і т.д. Значно зменшилась кількість господарств, які мали надлишки для збуту [1420. С.109; 1421. С. 111-114; 1994. С.26]. Селянам бракувало реманенту, робочої худоби. Якість обробітку ґрунту з року в рік погіршувалась. Поля засмічувалися бур'янами і шкідниками, боротьба з якими мала випадковий та епізодичний характер. Ліквідація поміщицьких та куркульських господарств не лише порушила усталену виробничу структуру зернових культур, а й призвела до погіршення складу посівних площ, вилучення високоякісних зразків та поширення низькосортних, до деградації культури землеробства [415. С.100; 517. С.24-26; 665. С.8-12; 962. С.47; 1434. С.32; 1621. С.271-272; 1817. С.95 та ін.]. Змінювалось співвідношення посівів зернових культур: при загальному скороченні площі посівів зменшувалися посіви товарних зернових і відносно зростала частка культур, котрі вирощувалися для власного споживання. Це відображало тенденцію до падіння ролі ринку в землеробстві і перетворення його на все більш екстенсивне, замкнуте, самодостатнє натурально-споживче господарство [665. С.8; 962. С.7].

За різними даними [415. С.98; 1182. С.87; 1434. С.34; 649; 799. С.40; 1868. С.195] падіння урожайності головних культур за 1914-1920 рр. становило від 20-25% [649] до 47,7-69% [1434. С.34]. При цьому падіння врожайності відбувалося нерівномірно як в часі, так і в регіональному відношенні. Наводяться різні дані щодо валового збору зернових [415. С.98; 517. С.28; 649; 955. С.131; 1621. С.266; 1899]. За підрахунками В.В. Калініченка валовий збір хліба в 1920 р. складав не більше 38,5% від рівня 1913 р., в тому числі в селянському господарстві він скоротився до 54,1% [1434. С.34]. Ще гіршим був стан справ з технічними культурами. [561. С.31; 665. С.8, 9; 1842. С.117]. За різними підрахунками урожай 1921 р. становив від 200 млн. пуд. [див. 1046. С.15; 1531. С.192;

1691. С.223-224 та ін.] до 780-800 млн. пуд. [649; 1621. С.266]. На неврожай 1921 р. селянство відповіло скороченням посівної площі, погіршенням пропорцій культур, інтенсивним забоєм худоби, намагаючись замкнутися в рамки споживчого господарства [875. С.9]. Ліквідація поміщицького землеволодіння призвела до щорічних втрат хліба та зернофуражу в обсязі 220-250 млн. пудів [1621. С.266]. За підрахунками М.С.Френкіна, в масштабах всієї країни за роки світової війни продуктивність сільського господарства упала приблизно на 8%, за 1918-1921 р. – більш ніж на 30%. На 1921 р. продуктивність сільського господарства упала до 62,8% довоєнного обсягу [1994. С.29].

3 травня 1917 р. в доповідній записці землевласників Тимчасовому уряду та Петроградській Раді робітничих та солдатських депутатів говорилося: «Росія найближчим часом при таких порядках перетвориться в пустелю з великими площами бур'янистих трав, з убогим у моральному й матеріальному відношенні населенням, з незначною кількістю низькосортного хліба, недостатнього для потреби його виробників, при повній загибелі висококультурних господарств і абсолютному знищенні крохмального, патокового й цукробурякового виробництва, а також розсадників поліпшеного тваринництва» [2048. С.135]. К.Мацієвич в березні 1918 р. писав: «Та більше всього в соціалізації дивує те, що ті автори поводяться з сільським господарством і сучасним загальним економічним устроєм, сучасними економічними відносинами проміж селом і містом так, як би їх не було». Він попереджав, що соціалізація призведе до натуралізації господарства [785]. В квітні 1918 р. М.М. Ковалевський зазначав, що ми не можемо чекати доброго урожаю, оскільки безземельне та малоземельне господарство не звикло до раціонального господарювання [929]. «Але ця рівність погубить нашу державу, бо селяни, живучи на дрібних кавалках, не зможуть розвинути сільської промисловості, але й не дадуть робітника для фабричної, бо їм шкода буде теряти оту, хоч мізерну, незалежність на своєму власному господарстві, в результаті наші городяни і селяни муситимуть купувати все за кордоном, не маючи хліба на вивоз навіть в свої городи, бо на такому дрібному хазяйстві буде те, що селяни кажуть: «що Іван зробив, те Іван і з'їв», – писав Є. Чикаленко [1071. С.9]. К.Росс писав в березні 1918 р., що селяни обробляють землю лише для власного споживання і що надлишок для вивозу можна отримати лише за допомогою великого землеволодіння [539. С.292].

Таким чином, «аграрна революція» негативно вплинула на сільське господарство України. Були ліквідовані поміщицькі господарства, які являлися основними виробниками товарної продукції. Послідовно відбувалася руйнація продуктивних сил: спочатку знищення поміщицького, а потім і селянського рентабельного господарства. «Аграрна революція» перетворила країну на море дрібних сімейних господарств, котрі, в кращому разі, були здатні забезпечити лише потреби своєї сім'ї з дуже незначними надлишками для реалізації на ринку, призвела до падіння урожайності і валового збору зернових, спричинила деградацію культури землеробства; погіршилась якість обробки землі, збільшила залежність сільськогосподарського виробництва від природнокліматичних умов. Втрата ринкових зв'язків обумовила зростання натуралізації селянського господарства і тому збільшення розмірів селянського землеволодіння само по собі не могло дати приросту виробництва. Дослідниками висловлювалася думка, що аграрна революція виявилася безплідною, а то і зовсім безглуздою, у всякому разі з погляду її безпосередніх результатів. У її результаті країна

відкотилася далеко назад [1555. С.50]. З цим твердженням не можна однозначно погодитися, особливо якщо розглядати аграрну революцію в більш широкій перспективі. Ліквідуючи велике землекористування, аграрна революція, по суті, лише поглиблювала і форсувала той процес, котрий відбувався в останні роки перед революцією [648. С.73]. В.П.Данилов звертає увагу на те, що для селян навіть незначне збільшення землекористування було необхідною умовою виживання [1325. С.38]. Ліквідація поміщицького землеволодіння і зрівняльний перерозподіл землі, збільшення селянського землекористування створювало необхідну передумову, без якої подальший розвиток селянського господарства і вирішення проблем сільського господарства в цілому були б неможливі. Але самі по собі вони не могли вирішити основних проблем сільського господарства, а навпаки, лише їх загострювали. Селянська стихія могла виконати лише негативну, руйнівну функцію.

Продовольча проблема набула політичного характеру ще в ході світової війни. Саме продовольчі труднощі стали безпосереднім приводом для стихійних виступів, з яких почалася лютнева революція. З цією проблемою в першу чергу стикався будь-який політичний режим, який встановлювався в країні. Загроза голоду збуджувала населення, розхитувала підвалини влади, що ледь починили складатися. Продовольче питання протягом усього періоду «визвольних змагань» приховувало в собі потенцію соціального вибуху [1852. С.168].

Починаючи з березня 1917 р. органи влади на місцях констатували катастрофічне становище продовольчої справи. Зростали ціни, процвітала спекуляція, продовольчих запасів не вистачало, а продовольча справа велася хаотично, без системи. Основним за собом боротьби з продовольчою кризою стають «боротьба зі спекуляцією» і «реквізиції», якими займалися різноманітні установи й організації, що не визнавали одна одну. Такі дії лише посилювали продовольчу кризу. На ґрунті реквізицій виникали численні зловживання, сваволя та корупція. Це доповнювалося напівстихійними набігами голодних солдатів і озброєних робітників на село в формі неконтрольованої напівкримінальної продзагонівщини. Розпочата в кінці 1917 р. «ешелонна війна» порушувала роботу транспорту, постачання міст було остаточно підірвано. «Хліба не можна одержати через порушений транспорт і відсутність загальноновизнаної регулюючої влади» [569].

Вирішити продовольче питання суто економічними, ринковими заходами було неможливо. Голодна стихія могла змести все, в тім числі і прихильників «вільної торгівлі», противників хлібної монополії та продрозкладки. А відсутність у держави товарних запасів позбавляла можливості отримати хліб і за допомогою продуктообміну. Політичні режими, які по чергово змінювали один одного, для подолання продовольчої кризи обирали два засоби: боролися проти спекуляції та намагалися запровадити регульовану хлібну повинність. У способах подолання продовольчої кризи в політичних противників було більше спільного, ніж відмінного. Очевидно, що в ситуації, яка склалася, люди з різним світоглядом змушені були діяти подібним способом, тому що вся історично сформована система була пронизана внутрішньою необхідністю примусової циркуляції ресурсів [1143. С.450]. Вимоги боротьби зі спекуляцією, як правило, йшли з низу, від голодуючих мас, які саме в спекуляції, а не в нестачі продуктів вбачали головну причину продовольчих труднощів [див. напр. 976]. Тверді ціни, заборона на спекуляцію, реквізиції хліба – здавна відомі заходи запобігання

голоду. У широких масштабах, як єдина і всебічна державна програма, вони були застосовані в 1793-1794 р. у Франції. В умовах світової війни до подібних заходів в боротьбі з продовольчою кризою вдавалися всі воюючі західноєвропейські країни. Будь яка влада змушена була вступати в конфлікт з селянством, маючи потребу в забезпеченні продовольством міст, армії. Продовольча політика держави в умовах війни та розрухи набувала політичного характеру. В кінцевому рахунку боротьба за хліб виливалася в питання про владу [1181. С.3; 1421. С.175; 1852. С.8 та ін.].

Таким становищем були незадоволені й селяни. Традиційно надії на відновлення «справедливості» селянство покладало на владу. В умовах знецінення грошей, подальшого зростання «ножиць» між цінами на продовольчі та промислові товари серед селянства поширюються традиційні антиринкові настрої в підтримку ідеї державного контролю та регулювання, посилення боротьби зі спекуляцією, встановлення твердих цін на продовольство та промислові вироби, встановлення державної монополії на торгівлю промисловими виробами та впровадження фактично прямого товарообміну між містом і селом. Про це свідчать постанови численних з'їздів та зборів, які відбувалися наприкінці весни – на початку осені 1917 р. Так, селянський з'їзд Херсонської губ. на початку квітня 1917 р. прийняв спеціальну резолюцію з продовольчого питання: підтримання твердих цін на сільськогосподарські продукти, введення обліку предметів першої необхідності, встановлення твердих цін, приборкання спекуляції [916. С.351-352]. На адресу УЦР та її Генерального Секретаріату в цей час надійшло декілька сотень постанов місцевих з'їздів та сходів, різного роду комітетів, Рад селянських та Рад робітничих і солдатських депутатів, основні вимоги яких можна звести до негайного скасування хлібної монополії та реквізицій; оголошення державної монополії на торгівлю предметами першої необхідності і забезпечення населення цими товарами за твердими цінами, за провадження строгого демократичного контролю за виробництвом та споживанням, зниження твердих цін на хліб, реорганізація продовольчих управ на засадах повної демократизації [див. 35. Арк.10, 11, 14, 15, 22, 23, 24 та ін.; 37. Арк.1 об.; 1251. С.55-56]. «А якщо вже хотять грабувати нас, то нехай грабують всіх», говорилося, наприклад, в постанові селян с.Холодівки Брацлавського повіту на Поділлі [35. Арк.15]. Певною мірою можна погодитися з тезою П.В.Волобуєва: селянство «погодилося на хлібну монополію, вимагаючи введення такої ж монополії на промислові товари масового споживання» [1247. С.446]. При цьому, як свідчать постанови деяких сходів та з'їздів, селяни були не проти реквізицій, хоча намагалися перекласти їх на поміщиків та багатих селян [35. Арк.22, 24 та ін.]. Все це свідчило про існування в місті і селі масової бази для відновлення господарської монополії держави.

На спадкоємність та подібність економічної політики царського, Тимчасового та радянського урядів, схожість економічної політики у всіх воюючих державах звертали увагу різні автори. Політика «воєнного комунізму» не означала ні повного розриву з попередніми їй царською і радянською економічною політикою, ні тим більше абсолютної відособленості від наступного непу, ні від загальних форм військово-господарського регулювання в ряді країн у роки Першої світової війни [2049. С.159]. Елементи такої політики були присутні практично у всіх політичних режимів, які виникали того часу на території України. О.Н.Атоян говорить про «воєнно-комуністичні» порядки навіть в районі, контрольованому махновцями [1135. С.300-301

].

Під час світової війни сформувався механізм примусово-регулюючого характеру, призначений для викачування продовольства й інших ресурсів з села. Протягом всіх років революції йшла боротьба держави з селянством, як до Жовтня 1917 р., так і після, оскільки і царський, і Тимчасовий уряди, і уряди УНР та Української держави, і радянська влада продовжували вести таку політику щодо селянства. Незалежно від зміни політичних режимів економічні зв'язки між містом і селом являли собою вкрай строкату картину, створену стихією вільної торгівлі і товарообміну поряд з елементами примусового вилучення продуктів у селян, які чимдалі посилювалися. Економічна політика всіх урядів, які виникали на той час на території України відзначалися суперечністю, непослідовністю, неефективністю не знаходила підтримки селянства, викликала його опір. Селянство, звичайно, неохоче підкорялися хлібній монополії і виконувало продрозкладку. Вилучити у селян продовольство можна було лише шляхом примусу, який дедалі зростав з боку будь-якої влади. Основним засобом боротьби з продовольчою кризою стає «боротьба зі спекуляцією» і «реквізиції». Хаотичність, неорганізованість продовольчої справи, розлагодженість роботи транспорту, спекуляція тощо призводили до значних втрат продовольства, коли вже реквізований у селян хліб пропадав на складах, його розкрадання. Збільшення збору продовольства з селян при цьому не призводило до реального покращення продовольчого становища в містах. А задоволення потреб міста в продовольстві здійснювалося в значній мірі за рахунок «чорного ринку».

Протиборство політичних сил у громадянській війні доповнювалося специфічним насильством воюючих армій (будь-якого політичного забарвлення) над мирним населенням, особливо на селі. Численні збройні формування, котрі вели в цей час між собою боротьбу, по черзі здійснювали реквізиції взагалі не зважаючи ні на які закони. У громадянській війні будь-яка армія забезпечується тим, що вдається відібрати у селян. Займалися реквізиціями та грабунками і різного роду «захисники угнетеного селянства», у котрих взагалі не було ні законів, ні тилу, ні постачання. Головне, що потрібно для армії, це люди, коні і хліб. Звичайно, селяни не віддавали все це за своїм власним бажанням ні білим, ні червоним, ні національним урядам, ні повстанським формуванням.

В ході «аграрної революції» земельні переділи супроводжувалися знищенням практично всіх вертикалей фіскально-адміністративних структур. Фінансова ефективність податків, котрі до революції забирали до 56% чистого прибутку селянського господарства [2082. С.132], різко знизилась і поступово вони були зовсім витіснені продрозкладкою. Непрямі ж податки, які забирали найбільше коштів з селянського господарства (за даними О.В.Пешехонова вони становили 66-74% загальної суми податків [866. С.222]), фактично були зовсім ліквідовані. Грошові витрати селян, котрі були засобом перекачування коштів з села до міста і складали на початку ХХ ст. 46,3% усіх видатків бюджету домогосподарства [1336. С.53] скоротилися до мінімуму. Село, навпаки, страждало від надлишку грошей.

Продрозкладка, будучи найважливішим елементом натуралізації господарських відносин, не була сама по собі причиною натуралізації, навпроти, вона була наслідком цієї натуралізації [1421. С.185]. Продрозкладка не була чисто радянським винаходом. Запровадження продрозкладки радянським урядом, по суті, було усього лише

продовженням політики минулих урядів, що, однак, тепер здійснювалася більш послідовно, без компромісів і коливань у бік ринку.

За даними бюджетів, частка продрозкладки щодо усієї валової продукції селянського господарства в 1920/21 р. склала в споживаючій смузі 8,4%, у виробляючій – 17,1% [1421. С.84; 955. С.418]. Селяни намагалися обминути продрозкладку, замінюючи одні культури іншими, збільшуючи посіви тих, що не підлягали продрозкладці, або тих, які легше було уберегти від неї, наприклад, гречки. Зросло виробництво фуражу. За підрахунками Л.Кріцмана, у 1920 р. було приховано понад 9 млн. дес. посівів семи найважливіших зернових хлібів, не менш третини всього збору зернових хлібів: близько 900 млн. пуд. з 2 млрд. 700 млн. пуд. [687. С.134-135]. В той час, як селяни відмовлялися здавати хліб за розкладкою, в багатьох хуторян знаходили тисячі пудів зерна [33. Арк.14]. В умовах розповсюдженого серед продпрацівників хабарництва, селяни мали можливість відкупитися від розкладки, при чому дати хабара мали змогу саме заможні селяни. І якщо селянин міг не лише збільшити власне споживання, а й переганяти зерно на самогон, виносити продовольство на ринок, обмінювати його у міщанин, значить продрозкладка забирала далеко не все. У більшості випадків розкладка не вилучала надлишки продукції селянських господарств у повному обсязі. Приватний торговий обіг, незважаючи на заборони, фактично зберігся й охоплював не менше половини обігу сільськогосподарської продукції в ці роки [1330. С.173].

З цього можна було б зробити висновок, що примусове вилучення сільськогосподарської продукції, перекачування ресурсів з села до міста в порівнянні з дореволюційним періодом значно зменшилися, а політика «воєнного комунізму» з продрозкладкою були чи не «меншим злом» для селянства, ніж дореволюційний податковий тягар та насаджуваний зверху капіталістичний ринок. В умовах війни і господарської розрухи тягар для селянства неминуче повинен був зрости, зважаючи на реальну ситуацію надзвичайщини, постійне зростання поборів на кінець громадянської війни і т.ін. Розрахунки А.Л.Вайнштейна показують, що в 1920/21 р. абсолютні розміри всіх селянських платежів зрівнялися з рівнем 1912 р. (10,3 золотих карбованці проти 10,4 крб.). При цьому слід враховувати, що в 1920/21 р. внаслідок сильного скорочення виробництва тягар обкладання різко зріс до 25,1% умовно чистого прибутку [1205. С.120]. На думку В.В.Кабанова, селянство в 1920/21 р. за мінімальними підрахунками несло тягар більший ніж в 2 рази за всі його довоєнні виплати. Цей розрахунок враховує усі види податків і повинностей селянства, із яких на продрозкладку випадає 65,6%, а 99,3% вилучень були прямі натуральні безпосередні вилучення [1421. С.202]. У 1913 р. селянин за набір продуктів, що входять у його бюджет, повинен був платити 417,7 фунта житнього борошна, а в грудні 1922 р. – 1115,6 фунта (на 167% більше) [875. С.9]. Та все ж, перекачування ресурсів з села до міста, безумовно, зменшилося і не задовольняло навіть мінімальних потреб міста.

При цьому в українських губерніях за роки громадянської війни продрозкладка взагалі ніколи в повній мірі не виконувалася. Початковий розмір хлібної розкладки на Україні в 1919 р. встановлювався майже у 279 млн. пудів, але був знижений до 140 млн. пудів [1531. С.111; 1920. С.150, 151]. До кінця травня 1919 р. органами Наркомпроду було заготовлено 7999726 пуд. хліба, з них значна частина – центральними заготовчими органами [1086. С.134]. Більшовикам вдалося зібрати в Україні не більше 8 млн. пудів хліба, причому приблизно половина його становило зерно з колишніх поміщицьких

маєтків, безпосередньо у селянства вдалося взяти 4-5 млн. пудів [1221. С.119; 1260. С. 33-34; 1531. С.11]. За даними Ю.К.Стрижкова, продрозкладка за півроку дала 10,5 млн. пуд. хліба. Основна її маса пішла на постачання Червоної Армії та задоволення місцевих продовольчих потреб. Наркомпродом України на кінець травня 1919 р. до РРФСР було відправлено 768 тис. пуд. хліба [1920. С.153]. На початок 1920 р. хлібні надлишки були визначені радянськими органами приблизно в 600 млн. пуд. [1972. С. 126]. 26 лютого РНК УСРР прийняв закон про продрозкладку, згідно якого на 1 липня 1920 р. намічалось зібрати 158 млн. пуд. хліба. На 1 липня 1920 р. продрозкладка була виконана лише на 10%. Всього в 1920 р. з урожаю 1919 р. було заготовлено 13,9 млн. пуд. [1155. С.8, 70]. До 1 вересня 1920 р. на Україні було заготовлено 30 млн. пудів хліба, що складало лише 20% розкладки [1936. С.180]. Як зазначав на Другій Всеукраїнській продовольчій нараді (серпень 1920 р.) голова Харківського опродкомгубу Гольберг: «На місцях розкладка фактично не проводилася, селянство сподівалося і на цей раз обманути Радянську владу, як це було в минулому і як воно обманувало всі інші влади» [491. С.56]. На думку Х.Г.Раковського, продрозкладка не могла озлобити селян, бо більша частина їх нібито взагалі була звільнена від «обов'язків давати державі хліб за твердими цінами» і вилучено всього було менше однієї соті хлібних запасів України [908. С.52]. Варто відзначити окрім прямого економічного впливу продрозкладки на селянське господарство, ще й психологічний.

Падіння продуктивних сил відбувалося нерівномірно. Велике господарство руйнувалося набагато швидше ніж дрібне – це вело до економічного паразитизму міста [688. С.140, 207]. Конфлікт між містом, яке потребувало хліба, і селом, яке хліб не давало, став одним із центральних. Нормальний товарообмін припинився з руйнацією торгівлі, знеціненням грошей, кризою промисловості, яка вже не давала потрібних селу товарів, колапсом транспортної системи. Місту нічого було запропонувати в обмін на хліб. Селяни ж, з їхнім напівнатуральним господарством, взагалі не бачили потреби ні в місті, ні в уряді, ні в інших надбудовних установах. Вони готові були замкнутися в межах своєї громади, і «щоб чужі до них не ходили». Селянське господарство ніколи не було цілком ринковим і завжди тяжіло до натурально-споживчого. Селянські прагнення обмежувалися лише місцевим ринком, що далеко не тотожний ринку капіталістичному.

Аграрні перетворення висунули на перший план як головного товаровиробника дрібні селянські господарства, котрі до війни давали не більше 40% товарної продукції [414. С.34], та й то, вимушено, відриваючи від власного споживання. Після революції селянин не мав стимулу виносити на ринок, окрім незначних лишків, ще й частину, необхідну для власного прохарчування. Пересічна подушна норма споживання хліба в українському селі безперечно збільшилася проти дореволюційної і довоєнної. До революції селянство харчувалося переважно хлібом-картоплею-молоком, причому хлібних продуктів споживалося менше норми. Подушні норми м'ясного харчування були мізерні, в кілька разів менші ніж в будь-якій великій західноєвропейській державі. Після революції збільшилося споживання селянами м'ясних продуктів, і як наслідок, зросло споживання кормів. Помітно збільшилося кормове й технічне споживання хліба, по-перше, в зв'язку з загальним піднесенням життєвого рівня селянських мас, по-друге, внаслідок припинення казенного продажу горілки. Споживання хліба селянством збільшилося на кілька десятків млн. пуд., а вільний продажний фонд відповідно зменшився [414. С.35]. Проаналізувавши існуючі на той час статистичні дані В.І.Ленін

робить висновок: «У селянській країні першими виграли, більше всього виграли, від диктатури пролетаріату селяни взагалі. Селянин голодував при поміщиках і капіталістах. Селянин ніколи ще, протягом довгих століть нашої історії, не мав можливості працювати на себе: він голодував, віддаючи сотні мільйонів пудів хліба капіталістам, у міста і за кордон. Уперше при диктатурі пролетаріату селянин працював на себе і харчувався краще городянина» [737. С.276]. Безпосередньо сільське населення в 1923-1929 рр., коли валова продукція рільництва дійшла до довоєнного рівня, спожи вало 71,7% валового збору хліба. У порівнянні з 1909-1913 рр. товарність скоротилася на 54% [1512. С.154].

З одного боку, можна сказати, що ситуація економічного розпаду, яка проявилася з весни 1917 р., була вигідна селянам. В умовах фактичного розпаду держави й ослаблення проваджених нею заходів примусового вилучення продовольства, в умовах ніким не регульованого «вільного ринку» непомірно виросли ціни на продовольство. Проявилася прагнення селян до збагачення за рахунок дефіциту продовольства. В містах починався голод, а селяни швидко збагачувалися. Міський житель за продовольчі товари ладен був, в буквальному значенні слова, віддати останню сорочку. Селянин діяв згідно принципу, який В.І.Ленін резюмував так: «Голодний дасть і тисячу за пуд, плюю на державну монополію, мені б тільки нажитися, а якщо народ голодує, тим краще, більше дадуть» [734. С.68]. М.Горький у «Несвоєчасних думках» наводить слова «людини з провінції»: п'є – «сміття людське», а сильні збагачуються. Горький в цей час навіть побоюється, що революція породить в селі буржуя [505. С.105]. Але цього не могло статися, якщо розглядати ситуацію в цілому, а не лише позицію селянства. Товарообмін між містом і селом був розлагоджений. Можливості ринку були дуже обмежені, на отримані гроші нічого не можна було купити. Вже весною 1918 р. спостерігаються явища відмови селянами приймати гроші [1206. С.119]. Селян на той час влаштовував натуральний обмін – але ресурси міста і в цьому відношенні були обмежені.

Дякуючи дорожнечі на хліб і на всячину, всі селяни дуже гаряче беруться за оранку і платять за землю величезні орендні гроші; взагалі земельне питання тепер ще пекучіше, ніж було до війни, – зазначав Є.Чикаленко у вересні 1918 р. [1071. С.113]. З одного боку, дефіцит на товари сприяв збереженню ринку і навіть його розвитку, але в специфічних формах. Великий попит на продовольчі товари певною мірою стимулював селянина, зберігався певний стимул до торгівлі, а значить і до виробництва. Але цей ринок був свого роду доповненням натурального господарства, орієнованого перш за все на споживання, а не розширення виробництва. Можливості виробництва для продажу чи обміну селянського господарства теж були обмежені і постійно зменшувались. Кількість продукції, яку селянин міг винести на ринок, в порівнянні з довоєнним часом, скоротилася приблизно втричі, і навіть ця кількість віддавалась на ринок на збиток господарству [1421. С.153]. Зменшувалось і споживання селом промислової продукції. Продовольчі продукти обмінювались часто не на речі, дійсно потрібні в селянському господарстві, а на те, що могли запропонувати міські жителі – грамофони, швейні машини, предмети міського побуту тощо. Співвідношення статей витрат особистого бюджету свідчить не про справжні потреби селянина, а про задоволення мінімальних запитів в умовах жорстокого безтовар'я [1421. С.10]. Такий обмін та «ринок» сприяв не розширенню селянського господарства, а його деформації,

занепаду.

«Селянин, котрий володіє значними запасами зерна і грошима, не хоче нічого продавати. Кількість кредитних знаків, завдяки необмеженому їхньому друкуванню, так велика і їхня цінність так упала, що володіння ними не становить ніякої спокуси для селянина. Крім того він не знає, що і коли він зможе отримати за свої продукти і тому воліє тримати їх захованими. До того ж грає ще велику роль антагонізм між містом і селом. При жахаючій нестачі рухомого складу селянин не може купити в місті нічого з того, що йому потрібно. І навіть за дуже високої ціни на хліб важко буде схилити селянина продати життєві припаси у великій кількості. Але він охоче обмінює їх на товари, у яких відчуває гостру потребу. Це, у першу голову, – сільськогосподарські знаряддя, шкіра, посуд, вбрання і чоботи», – писав у березні 1918 р. К.Росс [539. С.292]. В червні 1918 р. Є.Чикаленко писав: «Тепер по селах такий настрій, що хліба у селян і добуть не можна. За соціалістичного уряду вони давали хліб, бо у їх його було багато і свого, і забраного у панських економіях; тепер, боячись, що заграбований хліб у їх будуть забирати дурно, вони його ховають, закопуючи в землю, згодовують скотиною і всякими способами переводять» [1071. С.60]. Як зазначав на продовольчій нараді в Полтаві в грудні 1917 р. один з доповідачів, «і хоч би дали виключно все, і тоді хліба не було б». Реквізиції, – «це один шлях до спасіння. Скликати сход, запевняти, переконувати – це «маніловщина» [41. Арк.2].

До всього слід додати характерне для селянських мас розуміння свободи як свободи від сплати податків і, взагалі, від будь-яких повинностей. Селяни не підкорялися вимогам продовольчих органів, користуючись безкарністю, не лише не здавали надлишків, а й розтягували вже зібрані припаси. Сільські та волосні сходи приймали рішення спрямовані проти хлібної монополії та реквізицій. Місцева влада чинили опір вилученню та вивезенню хліба, селяни забороняли вивозити хліб навіть з поміщицьких маєтків. З огляду на відсутність твердої влади на місцях, продовольча політика не могла бути ефективною [див. 35; 36; 39; 40; 41; 119. Арк.18-18 зв.; 325. Арк.41 та ін.].

Селянин вважав за краще переганяти зерно на самогон, ніж продавати його за знецінені гроші різних недовговічних урядів. До того ж, самогоноваріння набуло значної економічної стимуляції. «Сільська буржуазія не дає хліба, щоб одержати лишній карбованець, або щоб витратити хліб на самогонку», – зазначалося на продовольчій нараді в Полтаві в грудні 1917 р. Навіть бідні села, яким ніколи не вистачало власного хліба, приймали приговори виробляти самогонку [41. Арк.2]. Підставою для небажання продавати хліб, зазначав К.Рос, є заборона продажу алкоголю і скасування урядової винної монополії. Горілка, як взагалі алкоголь, є на Україні у вищому ступені ходовим товаром, і в місті його можна дістати лише за надзвичайну ціну. Разом з тим, всі селяни готують із зерна горілку. А тому що вища ціна на зерно не перевищує 18 карбованців за пуд, а з пуда зерна можна отримати 3 пляшки горілки цінністю в 90 карбованців, то перегонка горілки є новою підставою для селян не продавати зерна як продукту харчування [539. С.292]. Джерела і дослідники говорять про справжню «епідемію самогоноваріння». Самогон в умовах знецінення грошей стає «загальним еквівалентом», самогоноваріння – своєрідним каналом «змички» міста із селом.

До війни селяни споживали головним чином казенну горілку, підпільне виробництво самогону відзначалося рідко. Тривалий суворий нагляд з боку поміщиків та держави призвели до того, що населення практично втратило технологію його приготування, а доступність та відносна дешевизна якісної казенної горілки в період державної монополії робили самогон непотрібним [1600. С.157]. «Самогонний бум», який почався в роки війни, безумовно позначився на збільшенні норм споживання основних зернових культур. До війни для виготовлення горілки використовували переважно картоплю та патоку, обсяг технічного використання зерна для виробництва спирту був мізерним. Після революції використання зерна для самогоноваріння набуло широких масштабів, забираючи мільйони пудів хліба [414. С.36].

Отримавши в результаті революційних перетворень землю, селянин прагнув не до збільшення виробництва, а до натуралізації господарства, тому маса землі пустувала. Зіткнувшись з насильством і розпадом ринку, селянин приховував хліб «до кращих часів». Дослідники говорять про «масову спробу зниження товарності виробництва при виникненні будь-якої можливості» [1143. С.454]. Селяни втрачали стимул, психологічну мотивацію до продуктивної праці. На це, звичайно, впливали загальні умови війни і революції та політика влади щодо селянства. Постійні реквізиції завдавали прямої шкоди землеробським господарствам, а відсутність міцного правопорядку і непевність у найближчому майбутньому створювали психологічну атмосферу вкрай несприятливу для господарської діяльності. На противагу цьому селяни все більше скорочували виробництво, намагаючись лише забезпечити себе. Ця тенденція дедалі посилювалась. В другій половині 1920 р. стала зримою небезпека колапсу сільськогосподарського виробництва у формі колосального недосіву. Влада змушена була застосовувати військові частини для проведення посівів зернових. Застосування солдатських команд для сільськогосподарських робіт практикувалося вже царським урядом [2040. С.2], УЦР за угодою з Тимчасовим урядом в жнива 1917 р. [1182. С.16; 2048. С.44], німецьким окупаційним командуванням в 1918 р. [1606. С.209], урядом Директорії УНР [46. Арк. 88]. Взагалі, з початком Першої світової війни різними урядами в сільському господарстві широко застосовувалися різні форми примусової чи напівпримусової праці (військовополонені, біженці, китайці, військові команди тощо).

«Раніше у них був смисл вести роботу. Раніше селянин знав, що реалізуючи своє зерно він отримає певну суму грошей і відразу ж зможе купити все, що йому потрібно. Зараз селянин бачить себе у становищі людини, від якої всі вимагають і якій нічого не дають. Зрозуміло, що бажання працювати немає. І в значному ступені робота робиться абияк», – зазначав М.К.Владимиров [491. С.36]. Стимул до праці селянами був втрачений, але цього не можна пояснити одним лише згортанням ринкових відносин, котрі й до революції мали штучний та примусовий для селян характер. Працьовитість селянства, як вже зазначалося, ґрунтувалася не стільки на економічній зацікавленості, скільки на звичці, традиції, підтриманні «сакрального ладу». Цю працьовитість не можна пояснити виходячи з сучасного раціонально-ринкового розуміння, так як і її втрату в період революції. Праця, працьовитість, котрі мали високу цінність в селянській культурі, втрачають своє значення, позапрагматичний, позаутилітарний, позабезпосередній, сакральний вимір. Коли традиція була порушена, в тому числі і вторгненням ринкових відносин, сакральний порядок зруйнований, традиційний стимул до праці був втрачений, а на його місце прийшло, в кращому випадку,

докапіталістичне «прагнення до наживи». Зміна ставлення до праці розпочалася ще задовго до революції, про що свідчать численні джерела. В роки Першої світової війни в «Киевских епархиальных ведомостях» зазначалося: те, що робилося раніш охоче, задарма чи за невеликі гроші – тепер неохоче робиться і за гроші. «Народ в душі жидовіє» [824. С.528-529]. М.О.Бердяєв писав про «оргію хижацтва, потворної наживи і спекуляції», які охопили широкі верстви народу в роки світової війни [1159. С.340]. І. Еренбург писав в роки громадянської війни: «Яке мерзенне протиріччя. Люди підняли бунт проти «капіталізму», для того, щоб вечорами лічити керенки. Ніколи так не викривали гроші й ніколи так не жадали їх» [1096. С.153] «Іменем соціалізму трудящі маси отруєні отрутою справді буржуазної, міщанської жадібності. Хто думає зараз про працю та її святість?», – писав Г.П.Федотов навесні 1918 р. [1041. С.8]. Пізніше він писав: «У селянина залишається лише господарський сенс життя, і село зараз із завзятістю і жадібністю заривається в землю, утративши відчуття її таємничого материнства і за землею забуваючи небо» [1040. С.22]. Селянин Катеринославської губ. в своїй заяві сільському правлінню влітку 1917 р. писав: «Населення все занурено у власне буденне життя, тільки і думає про себе, про свою шкуру, про те, щоб тільки самому бути ситим, та ще здерти зі свого брата» [97. Арк 209 зв.]. В революції отримала розвиток й інша тенденція, котра мала місце і до революції – прагнення свята та «права на лінь». Революція, яка проходила під гаслом звільнення праці, була сприйнята масами як звільнення від праці. Люта відраза до праці і прагнення балагану пронизували свідомість і психіку занадто багатьох людей, – вважає Г.З.Юффе [див. 1401. С.214]. За словами П.Б.Струве, побутовою основою більшовизму, що так яскраво проявилася в російській революції, є комбінація двох могутніх масових тенденцій: 1) прагнення кожного окремого індивіда з трудящих мас працювати якомога менше й одержувати якнайбільше і 2) прагнення масовою колективною дією, що не зупиняється ні перед якими засобами, здійснити цей порядок і водночас звільнити індивіда від пагубних наслідків такої поведінки [1766. С.181]. К.Росс в 1918 р. вбачав головну причину економічного занепаду України в деморалізації народу, втраті звички до праці, в тому, що внаслідок революції та більшовицької пропаганди у корені похитнуті поняття влади і дисципліни [539. С.288-294].

При цьому надлишок робочої сили на селі залишався високим. Повернення демобілізованих солдатів частково поновило надлишок робочої сили, який мав місце до світової війни. До цього додалася досить значна кількість городян, яка під час громадянської війни переселилася на село. Велике скорочення сільськогосподарського виробництва, яке відбулося за роки війни, призвело до вивільнення робочої сили, збільшення відносного аграрного перенаселення. На 1923 р. різниця між ресурсами робочої сили на селі і затратами на виробничу працю визначалася в 2416 людино-днів або 60,4%. Чисельність надлишкової робочої сили працездатного віку визначалося приблизно в 1 млн. чол. обох статей для Степу і 800 тис. для Лісостепу. Надлишкова робоча сила переважала в прихованій формі, у пасивному стані [632. С.24-25]. Надлишкова робоча сила частково використовувалась в землеробстві – дрібне господарство потребувало відносно більшої кількості робочої сили, ніж велике, частково – в домашньому ремеслі та виробництві, яке відроджувалося в зв'язку з натуралізацією [1094. С.23]. Надлишок робочої сили частково став основою повстанства, соціального та кримінального бандитизму.

В селі були знищені паростки капіталізму, але знищені вони були не стільки самим селом – хоча й цього не можна відкидати, скільки загальною ситуацією економічного розпаду, руйнацією ринку, крахом фінансової системи, дезорганізацією грошового обігу, натуралізацією господарства і т.п. У результаті «чорного переділу» селянство знову стало майже єдиним класом-станом. Устрій, що установався в селі нагадував «первісний комунізм» [1535. С.152]. Село об'єдналося на дуже низькому рівні господарського розвитку, що відповідало реальному рівню розвитку продуктивних сил у селі і, головне, загальному стану економічного життя в країні. Д.З.Мануїльський у 1920 р. характеризував українське село як таке, що економічно відірвалося від колишніх промислових центрів, повернулося до епохи натурального господарства, розвило за час господарського розпаду самодостатній «національний» сепаратизм [772. С.5], наслідками революції він називав прояви соціального атавізму, явища з середньовічної феодальної епохи [771. С.30]. Резолюція V конференції КП(б)У досить чітко та реалістично визначила причини кризи: «скорочення товарного фонду, що виступав раніше на ринку як еквівалент усієї суми сільськогосподарських продуктів, перетворило ринкове селянське господарство в натурально-споживче і призвело до скорочення посівної площі». В резолюції V конференції КП(б)У давалась об'єктивна характеристика аграрної революції та її наслідків: «Зрівняльна революція на селі, здійснена спочатку всією масою селянства проти поміщиків і продовжена згодом незаможними проти куркульських груп українського села, призвела, з одного боку, до зникнення великих культурних господарств, які мали велику виробничу цінність, а з другого боку, до масового розпорошення землеволодіння на дрібні селянські ділянки, що знизило продуктивність сільського господарства ... Дрібне селянське господарство натурально-споживчого типу, що становить основний кістяк всього сільського господарства на Україні, поступово відриваючись від усього народного господарства в цілому, не почувуючи більше ніякого економічного зв'язку з ним, висуває на політичну сцену клас дрібних сільських виробників, економічно ворожих пролетаріатові і готових боротися проти нього за еквівалент своєї праці» [906. С.112-113]. На VIII Всеросійському з'їзді Рад (22-29 грудня 1920 р.) в доповіді А.І.Теодоровича була дана загальна характеристика стану сільського господарства країни: загальне збідніння села, скорочення сільськогосподарського виробництва, перехід села до натуральних форм господарства, нівелювання селянських господарств [485. С.125]. Всеукраїнська партійна нарада в травні 1921 р. констатувала: становище у сільському господарстві, що втрачало економічні стимули до розширення посівних площ і перетворилося на натурально-споживче, прирікало країну на економічну катастрофу [857. С.141-142].

Втім, як зазначалося у Звіті Української економічної Ради Раді Праці й Оборони за 1921 р., дивуватися доводиться тому, що сукупною дією всіх зазначених факторів селянське господарство не була приведене в повний розлад. Переживши війну і революцію, селянство України не тільки утримало свою посівну площу в колишніх межах, але і встигло, хоч і ненабагато, розширити її, щоправда, далеко непропорційно зростанню кількості господарств, за рахунок колишньої поміщицького засіву. Це свідчить про особливу живучість селянських господарств [799. С.33]. Більше того, численні автори відзначають збагачення селян в роки революції та громадянської війни. За підрахунками Ю.П.Бокарева до 1920 р. у селянських господарствах накопичилося 1104 млн. довоєнних карбованців [1174. С.147-148]. О.Г.Шліхтер писав, що селянство

обчислює грошові запаси не кількістю карбованців, а вагою грошових знаків [1086. С. 120]. Селянство «проковтнуло» всі випуски грошей, які були зроблені всіма урядами. Селянство перевезло собі до хати чи в комору значну частину майна поміщицьких економік та всі ті речі, які віддавав голодний обиватель, аби здобути собі шматок хліба. «Селяни зараз з надзвичайною енергією все скуповують: картини, стільці, фотелі – все йде на село», – писала газета «Вісті ВУЦВК» у 1921 р. [882]. Звичайно, це могло стосуватися далеко не всіх категорій селянства. За деякими даними, у період непу щорічно ліквідували свої господарства 3-4% селянських родин. Це, в першу чергу, стосувалося безпосівних і малопосівних господарств. 36% безпосівних господарств, які існували в країні в 1920 р., змушені були кинути землеробство і до 1922 р. перебраться в місто [1865. С.177].

Селянська економіка функціонувала як складова і, одночасно, альтернатива дореволюційній державній економіці патерналістського типу та капіталістичній ринковій економіці, котра, значною мірою, також запроваджувалася зверху. Вона протистояла і тотальній централізації та одержавленню всіх сфер суспільного життя, які впроваджувалися в період «воєнного комунізму». Розпад державних структур та ринкових зв'язків створював найбільш сприятливі умови для її існування. В.І.Ленін схильний був вбачати в ній «дрібнобуржуазну стихію», прояви групового егоїзму, азіатчину, варварство, патріархальщину, обломовщину, напівдикість і т.п. «Доки ми живемо в дрібноселянській країні, для капіталізму в Росії є більш міцна економічна база, ніж для комунізму», – говорив він на VIII з'їзді Рад [731. С.158]. Втім, це явище набагато ширше і однаково далеке як від «класичного» капіталізму, так і від «гіпотетичного» комунізму. Сучасні дослідники для його характеристики використовують терміни «моральна», «роздаточна», «експолярна» чи «неформальна» економіка [див. 1231; 2038 та ін.]. Вона характеризується націленістю людей на виживання, а не на нагромадження багатства; бажанням забезпечити собі хоч якусь зайнятість, а не максимізувати середній прибуток; неофіційними особистими, а не формалізованими відносинами, взаємною підтримкою, обумовленою своєрідною сільською клановістю, локалізмом, негативним ставленням до «чужих» тощо [див. 1231; 2034; 2038]. На передній план виступала стратегія самовиживання, котра таїла в собі глибокі антимиські настрої. Саме вона забезпечила виживання селянських господарств в екстремальних умовах революційного розпаду. Втім, селянську економіку не варто ідеалізувати, оскільки її розширення в революційний період стало наслідком регресу суспільних відносин, об'єктивно сприяли їх відтворенню і не відповідало інтересам суспільства в цілому.

5.3. Селянське повстанство

Селянські заворушення, які переростали у збройні конфлікти з владою і військами, проявили себе з весни 1917 р. Аграрні безладдя були в основному стихійним рухом, продовженням селянських виступів попереднього періоду. Форми порушень спочатку зводились до порівняно мирних акцій, але в окремих місцевостях аграрні виступи супроводжувалися розгромом і підпалом маєтків [2009. С.56]. З березня по червень по всій країні число офіційно зареєстрованих правопорушень зросло в десять разів [1225. С.97]. Частішають «погромно-захватні правопорушення»: грабежі й погроми, убивства під час грабежів, насильства, самовільні арешти й обшуки, збудження населення,

самосуди, підпали тощо [2048. С.141]. Грабувалися економії, садиби, склади спирту, гуральні. Відверте пограбування майна господарів під приводом націоналізації, соціалізації, експропріації тощо стало відмітною рисою епохи. Репресії з боку влади, в свою чергу, ще більше озлоблювали селян. Вже з весни 1917 р. поряд зі зростанням погромів відбувалося наростання злочинності, збройних грабунків, крадіжок, самосудів [див. 415; 467; 468; 682. С.289, 294; 804; 1074 та ін.]. В погромах разом з селянами брали участь солдати, дезертири та кримінальні елементи [325. Арк.52; 1022. С.121-123, 131 та ін.]. Часто під виглядом міліції чи з червоними пов'язками озброєні люди грабували маєтки та хутори [682. С.5, 24, 285, 290, 295 та ін.]. У жовтні селяни, зазначає В.П. Булдаков, схоже, були готові грабувати всі й усіх: відрубників, поміщиків, євреїв, підприємства по переробці сільгосппродукції. Усе це сполучалося з відвертою кримінальністю й самосудами. Яку б соціальну базу пізніше ні підводили під усе це дослідники, хроніка селянських дій залишає враження війни всіх проти всіх [1197. С.111-112]. Показова телеграма від Гайсинської харчової управи (листопад 1917): «У повіті терор. Селяни, солдати забирають, грабують, псують економії, сільськогосподарський інвентар, розкрадено казенне зерно, фураж. Буйний розгул, пияцтво. Життя мирного обивателя в постійній небезпеці» [39. Арк.9]. В листопаді 1917 р. повітовий комісар Ямпільського повіту з Вінниччини телеграфував: «Багатий повіт за короткий час перетворюється в руїну. Скрізь варварськи грабуються ліси, розтягуються склади продовольства, крадуться коні, знищується сільськогосподарський інвентар і інше майно. Містечка під загрозою єврейських погромів» [39. Арк.48]. Найбільше (50-60%) розгромів було у прифронтових повітах Волинської і Подільської губ. У Київській губ. і східних повітах Волині й Поділля цей процент складав 20-25, у Чернігівській – 15-20. У лівобережних і південних губерніях розгромили лише 5-10% маєтків [див. 1538].

В літературі утвердився погляд на погроми як на безладний грабіж, прояв стихії й анархії. Один з учасників подій пригадував: «Визначених керівників не було, управляла якась стихія» [1022. С.213]. Але деякі дослідники наголошують на організованості селянського руху, на ролі общини в їх організації. Були випадки, коли ініціатори примушували силою односельчан брати участь у погромах, за принципом «відповідати, так усім» [1420. С.80-83]. Громили усім миром, заручаючись підтримкою всіх членів сільського товариства, часом навіть б'ючи незгодних. Пізніше хитрі мужики пояснювали свою участь у погромах розхожою фразою – «лихий попутав», називаючи заводіями сусідів [1195. С.52]. Тобто селяни розуміли, що треба буде відповідати, усвідомлювали протиправність, незаконність і навіть, певною мірою, несправедливість своїх дій.

Селянські погроми не припинялися до весни 1918 р., в умовах відсутності твердої влади їх просто нікому було зупиняти. В «Робітничій газеті» від 2 квітня 1918 р. повідомлялося: «Банди грабіжників разом з місцевими селянами грабують поміщицьке майно, живий і мертвий інвентар, розбирають постройкі і нищать земельне оруддя і машини, скот і домашня птиця знищені, коні розкрадені ... Майно, котре не можна з собою забрати, грабителі на місці нищать» [989]. Гострі конфлікти, викликані спробами влади вгамувати стихію, відбуваються весною 1918 р., за часів німецької окупації та відновлення влади УЦР. Так, 9 березня 1918 р. в с.Синяві на Київщині місцеві селяни, змовившись з двома сусідніми селами, задумали грабувати місцеву цукроварню. Число селян становило близько 1500 чол., серед них були жінки та діти. Для попередження

погрому туди був направлений збройний загін, який повністю був розбитий. Тоді був направлений загін «вільних козаків» в 45 чол. з двома кулеметами – з них лише 12 чол. повернулися назад, решта загинула. Нічого не зміг вдіяти з селянами і німецький загін в 200 чол. Лише коли були задіяні більш значні сили, застосовані гармати і село почало горіти, селян вдалося вгамувати. Як повідомлялося, селяни були з ніг до голови озброєні, мали кулемети. Жінки ж добивали поранених «вільних козаків» вилами [984].

«Скривджені» поміщики, які повернулися разом з німцями, прагнули «сатисфакції», поспішали повернути втрачені маєтності та відшкодувати завдані збитки. Керуючись часто не стільки почуттям справедливості, скільки помсти, землевласники доволно маніпулювали обсягами претензій, не приховували бажання «провчити» кривдників-бунтарів, поставити «злочинців» на місце. З метою покарання селян та відшкодування збитків поміщиків формуються каральні загони. УЦР була неспроможною припинити діяльність каральних загонів, які з приходом німців стали виникати стихійно, і часто навіть не мала уявлення, що відбувається на периферії [1379. С.54-55; 779. С.283]. В березні 1918 р. надходять десятки телеграм про грабунки в селах, які чинили окупанти та поміщики [1181. С.105]. Це призводило до справжніх війн між карателями та селянами. Повстання на цьому етапі носили локальний характер, виникали стихійно, неорганізовано, без чітко визначеного плану подальших дій і з невеликою кількістю учасників. Повстання не мали зв'язків з партійними структурами, їхній провід був у руках керівників, висунутих зі свого середовища.

У травні 1918 р. селянський рух набуває організаційних форм, притаманних партизанському рухові [1379. С.57, 70-71]. Загострення відносин між гетьманським урядом та селянами переросло у хвилю повстань, яка охопила Звенигородський і Таращанський повіти Київщини, північ Чернігівщини, Волинь, Катеринославщину [1222. С.16-17]. Літо 1918 р. стало часом інтенсивного формування повстанських загонів, які у офіційних документах звалися не інакше як «більшовицькими бандами». Головнокомандуючий німецькими військами на Україні фельдмаршал Ейхгорн називав цифру 10-12% українських селян, які стали до повстанських лав, чисельність яких таким чином сягала 2,5 млн. чол. [1777. С.267]. Про розмах повстанського руху говорять і втрати серед окупаційних військ – за 6 місяців в сутичках з селянами було вбито 19 тис. німецьких солдатів і офіцерів [1081. С.112]. Втім, Е.І.Квірінг в цей час, в зв'язку з підготовкою постанови, писав до ЦК РКП(б), що селян досить важко організувати і вони виступають лише тоді, коли їх безпосередньо дуже задівають [43. Арк.12-15].

Селянським невдоволенням скористалися різноманітні політичні сили, які спробували його очолити, намагалися підпорядкувати своїм інтересам. А.С.Бубнов в червні 1918 р. так характеризував спектр політичних сил, які мали вплив на повстанський рух: «В повсталій Україні діють зараз не лише наша партія, не лише радянські організації в особі військово-революційних комітетів, а й праві соціалісти-революціонери, які прагнуть використати повстання в своїх контрреволюційних цілях, там є й офіцерство англо-французької орієнтації, там є колишні офіцери Ради, там діє маса авантюристів та темних особистостей» [1762. С.123]. Повстанство 1918 р. продемонструвало неабияку політичну строкатість. Це призводило до розборок між загонами різних політичних орієнтацій. А.Граціозі вважає, що загальний характер руху, його спільна платформа полягала у вигнанні окупаційних сил (тому повстанство 1918 р.

мало антинімецьку, а разом з тим національну спрямованість), захопленні й розподілі землі та припиненні реквізицій. В.Верстюк, коментуючи А.Граціозі, в свою чергу, вважає, що можна згодитись з думкою про антинімецьке чи антиавстрійське спрямування повстанського руху, говорити про загострення українсько-польських відносин на Правобережжі та зростання антиєврейських настроїв, але повстанський рух мав у першу чергу антигетьманське спрямування [1218]. Подібної думки дотримуються і ряд інших авторів. Політику гетьманського ладу щодо селянства характеризують як війну з селянством, яка, у відповідь, перетворювалася на «війну селянства з гетьманщиною» [1777. С.263]. Сам же П.Скоропадський, вважаючи, що в селах мало місце звичайне незадоволення деякими місцевими органами управління, але в цілому ні озлоблення, ні невдоволення не було, а сам він, навпаки, набував популярності. Це досягалось саме тим порядком, котрий став проникати на село. Всі безчинства, як з боку деморалізованих мас на селі, так і з боку каральних загонів поступово припинялися [973. С.292].

Отаманщину деякі автори розглядають як органічну форму структурування військово-політичного потенціалу селянського руху [1135. С.357]. Повстання Директорії підтримали численні селянські загони під проводом місцевих отаманів. Масова участь селян в повстанні Директорії пояснюється популярними гаслами (наділенням селян землею та реманентом), а також, можливо, тим, що, як свідчить складений С.Петлюрою 10 грудня 1918 р. і затверджений членами Директорії наказ, отримання земельної ділянки в першу чергу мало стати достойною нагородою за участь у повстанні (хто не воюватиме – землею не наділятиметься). В зв'язку з цим, всі учасники військових угруповань Директорії мали щотижнево підтверджувати в спеціально заведених особистих картках своє перебування в лавах республіканської армії [1462. С.123]. Один з прихильників Петлюри В.Прохода писав: «В цей бурхливий час військово-повстанські частини росли як гриби по дощі, але залишені без належного керівництва й певного напрямку також і скоро зникали. Про Директорію, про її національно-державну працю та напрям її на майбутнє вояки не знали. Кожний висвітлював те чи інше явище національної політики по-своєму...» [1852. С.147]. П. Скоропадський вважав, що Петлюра не мав успіху серед селянства, але вся голота, полонені, які поверталися з Австрії та весь той розпропагований люд, котрий з розпуском армії не хотів або не міг знайти собі роботи приставав до нього. Особливо привабили масу народу чутки про обіцянку дати Київ на три дні на пограбування [973. С.311-312].

На початку 1919 р. українська армія швидше нагадувала конгломерат розрізаних військових підрозділів, повстанських загонів, ніж єдину збройну силу, зцементовану усвідомленням високої мети [1777. С.330]. Реальна влада на місцях належала комендантам і отаманам, що примкнули до Директорії. Вони, у свою чергу, не завжди могли контролювати навіть свої частини і змушені були потакати анархічним і погромним настроям, що проявилися серед повстанців. Найбільш яскраво це проявилось в хвилі єврейських погромів. Є.Чикаленко в цей час писав у щоденнику: «... по селах і городах грабежі, розбої, повна анархія; армія не слухає своїх начальників; та й не диво, бо вона організується сама собі; по селах збираються ватаги головорізів, які єднаються з такими ж з другого села, висовується якийсь отаман, чи полковник, точнісінько так, як за часів Хмельниччини». «В селі тихо, селяни сидять собі смиренно, тероризовані місцевими ху

ліганами, які тепер звать себе петлюрівцями, а незабаром зватимуться большевиками; інертна селянська маса цілком в руках отсих хуліганів, які самі себе і в конгрес вибирають і взагалі розпоряжаються по селах як хочуть» [1071. С.202, 207].

Свавілля отаманів, аграрна політика Директорії викликали невдоволення і розчарування селянства. Активізувалися більшовики, котрі проводили політику «розширення і поглиблення» революції. На бік Радянської влади перейшли ряд отаманів, котрі боролися проти гетьманського режиму – Махно, Зелений, Григор'єв та ін. Став зростати повстанський рух, але вже проти Директорії. Розвал армії УНР, перехід великої кількості повстанців на бік більшовиків зимою 1919 р. в українській історіографії не має задовільного пояснення, зазначає В.Ф.Верстюк. Його можна шукати в різних площинах політичного і соціального життя. Варто погодитись з думкою, що пояснення цієї складної ситуації якимось одним мотивом тільки ідеологічного, соціального чи національного характеру не є можливим [див. 1218].

Та вже весною 1919 р. ті ж повстанські отамани та їх формування переходять до боротьби з Радянською владою. В.Затонський зазначав, що на початку 1919 р. «селянин-партизан з ентузіазмом сприймав наші бойові гасла періоду руйнування старого ладу, бачив в нас бажаних союзників у його боротьбі з поміщиком. Але, коли перемиг останнього, бажав він єдиного – аби все чуже йому... залишило його у спокою, бо він жадав бути господарем на власній землі, яку він винятково, як йому здавалося, власними зусиллями відвоював у свого ворога... Селянська маса в той же час не встигла розшаруватися, бідняк... ще цілком знаходився у полоні старих власницьких, типово мужицьких настроїв і скрізь виступав проти комуністів». Як приклад він наводить рух отамана Зеленого на півдні Київщини, в якому брали участь переважно найбільш бідні елементи села [572. С.132, 133].

Одним з каталізаторів, що сприяли зростанню повстанства, квітневий 1919 р. Пленум ЦК КП(б)У назвав безпосередню близькість фронтів громадянської війни і наявність на території республіки дрібних, розсіяних, але остаточно не добитих петлюрівських частин, багато з яких перетворилися в контрреволюційні банди. У резолюції підкреслювалося, що йому сприяла близькість селян середняків у ряді районів до куркульських верств, темрява селянської маси, перекохані уявлення селян про програму комунізму, а також промахи окремих представників Радянської влади на місцях в області земельної, національної і продовольчої політики, слабкість систематичної партійної роботи в селі взагалі і майже повна її відсутність у ряді районів. Істотним і принципово важливим у резолюції було твердження, що така контрреволюція існує не в чистому виді, а лише прикриваючись більшовицькою фразеологією, використовуючи радянські лозунги і має можливість обростати «обманутими сільськими масами» [870. С.55-56].

По Україні прокотилася хвиля заворушень [див. дет. 1130. С.46; 1220. С.104-109; 1407; 1531. С.132; 1648. С.12 та ін.]. Антибільшовицькі виступи влітку 1919 р. охопили практично всю формально підконтрольну новому урядові територію України, а його влада далі повітових центрів не поширювалась. Загальна чисельність повстанців, які діяли на Україні в 1919 р. невідома, але з огляду на навіть розрізнені дані про те, що в заколоті Григор'єва брало участь до 15 тис. чоловік, що загони Зеленого нараховували в окремі моменти близько 12 тис. чоловік, можна скласти уявлення про розмах повстанського руху [1220. С.109]. Повстанці створювали стійкі та організовані військово

во-політичні структури, що організовували опір та утворювали систему влади на місцях. Але характерною особливістю руху залишалися локалізм та програмна обмеженість; повстанство не отримало достатніх об'єднуючих чинників. Вплив українських політичних партій в селянському русі залишався порівняно невеликим [1648. С.12].

Розмах повстанського руху об'єктивно сприяв перемогам денікінців над Червоною Армією. Частина отаманів – Струк, Суботинський, Закусило-Кожа, Клименко-Глейгель, Рашковський – перейшли на службу до Денікіна [46. Арк.56, 62]. Але скоро на окупованій білогвардійцями території знову зростає повстанський рух. Багато загонів очолювали отамани, котрі ще декілька тижнів або місяців тому партизанили в тилу Червоної Армії [1220. С.120-121]. Значну роль відіграла «Революційно-Повстанська армія України (махновців)». На Півдні України в 1919 р. антиденікінський характер мали близько 600 селянських виступів. Мали місце і суто кримінальні формування [див. 46. Арк.20, 54, 61, 62 та ін.; 1959. С.225]. Всім прекрасно було відомо, писав К.Н.Соколов, що в більшій частині місцевостей Півдня Росії не можна було, що називається, «сунутися» далі повітових міст і повітових станцій без ризику бути убитим чи пограбованим [982. С.101]. «Порядок», який Добрармія насаджувала за допомогою каральних загонів, підштовхував селян до порівняння денікінського режиму з Радянською владою, до висновку, що Радянська влада, «хоч і погана, та все ж своя, селянська» [1607. С.171-172].

Селяни зустрічали Червону Армію як визволительку. Та вже з перших днів відновлення Радянської влади їй довелося вести боротьбу з повстанцями. В.Ф.Верстюк визначає два джерела повстанства: перший – колишня армія Махна; другий – залишки армії УНР та петлюрівська агентура [1220. С.129-130]. До весни 1920 р. повстанські виступи значно активізувалися. В резолюції IV конференції КП(б)У «Про роботу на селі» говорилося: «Захопивши до своїх рук частину ліквідованих поміщицьких земель, живий і мертвий реманент..., порубавши ліс, нагромадивши хліб трьох урожаїв, сподіваючись вільного продажу, знахабнівши від безвладдя, ... маючи зброю, субсидуючи отаманщину, підпорядкувавши собі несвідому голу і голодну бідноту..., куркуль став фактичною владою на території України» [1066. С. 75]. Втім, як зазначає С.В.Кульчицький, внутрішній фронт до осені 1920 р. мало себе проявляв: позначилася зважена тактика Леніна в сфері національної політики і аграрних відносин [1531. С.81]. За інформацією органів радянської влади восени 1920 р. активізацію бандитизму та петлюрівського руху зумовив врангелівський наступ: «Шайки перетворилися в цілі полки по декілька тисяч чоловік, тероризували селянство до краю, а також і наші продзагони» [541. С.302]. Р.П.Ейдеман вважав, що в момент вирішальних боїв із Врангелем у тилу Червоної Армії на Україні знаходилося 60 тис. бандитів [1155. С.20-21]. На думку В.Ф.Верстюка, на кінець 1920 р. в Україні нараховувалось понад 80 повстанських загонів, у яких було 100 і більше бійців, а 10 з них мало понад 1000 бійців. У 1920 р. повстанський рух кількісно зріс порівняно з попереднім роком і дещо змінив свої форми: стало менше стихійних вибухів, зроста мобільність партизанських загонів, їх боездатність. Не випадково більшовики у вересні 1920 р. були змушені піти на черговий союз з Махном. Але повстанський рух набрав залишкового характеру, що стало вповні очевидним у 1921 р. [1218]. Дослідники пишуть про поступове наростання внутрішньої кризи повстанського руху з кожним роком продовження боротьби (в першу чергу,

внаслідок виснаження матеріально-продовольчих і людських ресурсів, а також поширення серед селян політичної апатії і зневіри) [1407].

Дійсну кількість селян, які брали участь у повстанських формуваннях, підрахувати неможливо, оскільки їх склад постійно змінювався [1155. С.20; 1260. С.6]. Існує деяка кількість телеграм і повідомлень тих або інших каральних загонів, що називали приблизну чисельність супротивника. Але це – не більш ніж малодостовірні розвіддані. Іноді червоних командирів вводили в оману, лякаючи й перебільшуючи сили повстанців, іноді вони самі навмисно їх завищували, щоб виправдати власний відступ, безсилля, нездатність виконати завдання тощо. Повстанські загони не мали сталого складу, бандитизм посилювався в теплі пори року затихнувши на період польових робіт, із новою силою розгорався після їхнього закінчення [491. С.56; 842. С.96; 1038. С.209; 2023. С.189 та ін.].

Закінчення громадянської війни і демобілізація армії привели до посилення бандитизму у всіх його формах. В.І.Ленін на X з'їзді РКП(б) зазначав: «Саме демобілізація, кінець громадянської війни означає неможливість зосередити всі свої завдання на мирному будівництві, тому що демобілізація породжує продовження війни, тільки у новій формі. Коли десятки і сотні тисяч демобілізованих не можуть застосувати свою працю, повертаються збіднілі і розорені, звиклі займатися війною і ледь не дивляться на неї як на єдине ремесло, – ми виявляємося втягнутими у нову форму війни, новий вид її, які можна об'єднати словом: бандитизм» [735. С.8-9].

У конференція КП(б)У констатувала після закінчення громадянської війни наявність внутрішнього фронту – політичного бандитизму [906. С.102]. О.І.Ганжа вважає, що на кінець 1920 р. повстанці тримали під своїм контролем практично всю сільську місцевість [1260. С.129]. Р.П.Ейдемман писав у 1921 р., що у бандитських районах фактично відсутня влада. Ревкоми та Ради існують лише номінально і перебувають під впливом того чи іншого отамана або ж цілих підпільних організацій, населення ж не виконує ніяких державних нарядів [1092. С.7]. Разом з тим у звітах начгубтилу, інших інформаційних матеріалах, все частіше з'являються відомості про вороже ставлення працюючих мас села до бандитизму і навіть боротьбу з ним, значно рідше говориться про заколоти, у яких брало участь все населення села чи волості. Все це свідчило про звуження соціальної бази повстанства [1220. С.151].

Причини спаду повстанського руху дослідники вбачають в переході до непу, зміні політичної стратегії і тактики щодо селянства, відмові від збройної боротьби з селом, зміцненні економічних основ союзу робітничому класу і селянства, врахування їхніх корінних господарських інтересів [1220. С.167-168], в тому, що серед основної маси селян-повстанців перемогла тяга до мирного життя, до землі і господарства [1260. С.146], чи в тому що за умов голоду, що наближався, бойова активність селян різко впала, голод виявився фактором, що ефективніше, ніж каральні експедиції втихомирював повстанців, при цьому «терор голодом» використовувався владою для придушення повстанського руху [1218; 1691. С.245]. Воно все більше перетворювався на професійну діяльність вибитих з колії декласованих елементів міста і села, які були розбещені світовою та громадянською війнами. Повстанський рух поступово перероджувався в суто карний. З осені 1921 р. повстанство зникло як масове явище з теренів України, що символізувало закінчення революційних потрясінь [1218].

Придушення селянських заворушень всіма революційними урядами, починаючи з Тимчасового, проводилося з усією рішучістю, не зупиняючись перед застосуванням військової сили і репресій. Бандитизмом частіше всього називалися селянські виступи в документах всіх політичних режимів, проти яких вони були спрямовані. Відповідно цьому більшовики по різному ставилися до селянського руху, в залежності від обставин. На початку революції вони ставилися до нього прихильно, розглядаючи як свого об'єктивного союзника. Прихильно ставилися більшовики до селянського повстанства і в умовах німецької окупації України, режиму Скоропадського, Директорії, Денікіна і, як і інші політичні сили, намагалися підпорядкувати його своїм цілям. Та будучи при владі, вони також трактували селянські виступи як «бандитизм». Ця термінологія міцно ввійшла в офіційну мову і всю радянську документацію 1918 – 1922 р. [1324]. Звідси ця термінологія «перекочувала» до праць радянських істориків.

Сучасні дослідники переважно розглядають це багатомірне явище як «політичну опозицію більшовикам в усіх її різновидах» [2023. С.180], чи як «особливе соціальне явище з національними особливостями» [1303]. Якщо в радянській історіографії повстанський рух змальовувався переважно чорними фарбами, то в сучасній українській історіографії прослідковується протилежна тенденція, котра теж доходить до крайнощів – зображати повстанців і отаманів як героїв-захисників скривдженого радянською владою селянства, а повстанський рух як прояв національно-визвольної боротьби українського селянства [див. напр. 1459]. Більш об'єктивно було б називати їх просто нерегулярними збройними формуваннями, які діяли всупереч існуючій на даний момент влади і мали різне політичне забарвлення, або й взагалі не мали ніякого. Так чи інакше, повстанський рух був проявом незадоволення селянства існуючим на даний момент режимом.

О.І.Ганжа простежує у повстанському русі починаючи з 1919 р. (вона вважає, що влітку 1918 р. його ще можна назвати більш-менш єдиним) згідно з ідеологічним забарвленням три напрями: пробільшовицький, «махновщину» та «петлюрівщину» [1260. С.132]. П.М.Ісаков розділяє селянські повстанські загони Лівобережжя в 1919-1921 рр. на три групи за політичною орієнтацією: «уенерівські», «анархо-махновські», а також ті, які не мали чітко визначеного політичного забарвлення. При чому, чіткого постійного політичного забарвлення не мала переважна більшість формувань, особливо «короткодючих» [1407]. В документах також зазначаються випадки повстанських виступів під триколовим прапором під гаслом «Боже, царя храни!» [598. С.279-280]. Також називають «червоний» чи «радянський» бандитизм, котрий став проявом незадоволення частини селянства відходом від «воєнного комунізму» та запровадженням нової економічної політики весною 1921 р. [1260. С.132; 1438. С.169; 1439. С.301-303; 1512. С.208].

Генерал армії УНР О.Удовиченко поділяв повстанські відділи на дві категорії: «1) Ті, що мали високий рівень національної свідомості і тому боролися за ідею незалежності України; 2) Ті, що були продуктом революції, без жодної моральної й патріотичної бази. На чолі останніх стояли авантюристи, а самі відділи склалися часто-густо з бандитів». Основними їх завданнями були: пограбування населення, знищення інтелігенції, євреїв і взагалі – внесення хаосу. Серед таких відділів він називає «як найбільш шкідливий» відділ батька Махна, «який вважав себе за анархіста і жодних ідейних підвалин не мав. Це був чистої води авантюрист». Такі відділи, як вважав

Удовиченко, підтримували московські комуністи, що вміло використовували їх, настроюючи чи то проти Української Армії, чи то проти Денікіна, чи навіть проти десанту Антанти [1023. С.51]. По суті, така типологізація мало відрізняється від більшовицької. Проте, між цими «відділами» важко провести чітку межу, а більшовики вели боротьбу як з першими, так і з другими.

Незважаючи на спроби різних політичних сил підпорядкувати собі повстанський рух, все ж не та чи інша політична ідеологія визначала обличчя повстанства. Повстанська ідеологія, зазначає, наприклад, П.М.Ісаков, не являла однорідної, зв'язаної в одне ціле ідейно-політичної програми, а становила певний набір розрізнених гасел, які висовувались відповідно до ситуації. З поглибленням політичної апатії і розчарування селянства вимоги політичного характеру все більше поступались вимогам соціально-економічного характеру, а елементи ідеологій політичних течій – змішувались. Політична платформа повстанського руху часто набувала спрощеного вигляду: «Геть жидів і кацапів! Хай живе повстанство!» [1407]. П.Захарченко так характеризує «ідеологію» повстанського руху літа 1918 р.: «Лютий антисемітизм, катування жертв, особливо службовців гетьманської адміністрації та державної варти, стали характерною рисою повстанської ідеології збуреної людності. Почасти в зверненнях зустрічаємо прямі заклики «вигнати німців, перебить поміщиків, євреїв і чиновників» [1379. С.79]. Основні лозунги петлюрівців та махновців, зазначалося в зведенні Катеринославського губчека влітку 1920 р., «Геть жидівську комуно та комісарів!». Банди оперують під лозунгом «Бий жидів та кацапів!» [598. С.279-280]. Згідно визначення Л.Д.Троцького бандитизм з'явився результатом переродження української партизанщини, котра не мала ніякої своєї особливої ідеї, ніякого самостійного прапора і тому групувалася навколо осіб, у фактор реакційного порядку [1016. С.178-182]. В 1920 р. Х.Г.Раковський писав, що отаманщина – явище стихійне, визначених політичних цілей вона собі не ставить, хоча й за своїми тенденціями є контрреволюційною. Вона позбавлена організованості, загального політичного плану дій. Вона не підкоряється й не бажає ніякої державної влади [909. С.9]. Можна погодитися з висновками Д.Архірейського та В.Ченцова, що гасла повстанського руху були не стільки політичні, але переважно економічні і навіть антидержавні взагалі [1133. С.90]. Варто звернути увагу на переплетення соціалістичних і ліберальних прагнень повстанців, гротескне поєднання несумісних світоглядних концепцій, що стало можливим через глибоку суперечливість самої селянської ментальності. Селянські повстання були спрямовані проти політики «воєнного комунізму», але як тільки радянська влада переходить до нової економічної політики, виникає «червоний» або «радянський» бандитизм, який керувався лозунгами «Геть неп, прямо до соціалізму!», «Долой новий буржуазний нэп и буржуазно-еврейский капитал!» [див. 1438. С.169; 1439. С.302-304; 1512. С.20; 1620]. В цілому щодо «ідеології» селянського повстанства варто зауважити, що воно становило собою явище дополітичне і не визначалося якоюсь певною ідеологією, хоча й зазнавало різних політико-ідеологічних впливів. «Ідеологію» селянських повстань Е.Вольф визначив так: «селянський анархізм і апокаліптичне бачення світу разом забезпечують ідеологічний заряд для селянських повстань» [1248. С. 303].

Не можна погодитися з тим, що селянський повстанський рух визначається як антирадянський. Часто повстанці-селяни одночасно діяли і проти червоних, і проти білих

, і проти армії УНР, і лише остаточна перемога більшовиків у громадянській війні зробила їх врешті-решт єдиним і головним ворогом українського повстанця [2023. С.180]. Як правило, повстанські загони воювали поблизу своїх осель і з будь-яким противником [1531. С.36]. Отаманщина по черзі може служити всім наступаючим арміям, з метою використання наступу та відступу з метою грабежу та наживи, – вважав Х.Г.Раковський [909. С.9]. Вбачається, що є певний сенс в думці Х.Г.Раковського, що «не помилки радянської влади породили отаманщину, ... вона народжена іншими причинами, а помилки радянської влади були лише приводом» [908. С.51-52]. Повстанство зароджувалося насамперед як рух антидержавної спрямованості і цей рух був спрямований не лише проти Радянської держави. А лозунг Рад був досить популярним серед селян. В усіх регіонах гасла повстанців майже завжди мали «радянський» характер.

В багатьох антидержавних формуваннях часто переплітались риси політичного та кримінального характеру [2023. С.180]. В умовах хаосу, відсутності правових структур, закону, війна, особливо партизанська, призводить до грабежів, погромів тощо. Але подібні явища були досить поширені і в регулярних військових формуваннях. Водночас, залучення в політичну боротьбу, участь у збройних формуваннях найчастіше означало лише іншу форму і забарвлення асоціальних проявів. Суто карні злочини діставали політичне забарвлення, виникали воєнізовані групування, котрі змішували політику і бандитизм, вірніше, прикривали бандитизм політикою. В документах використовується, на наш погляд, цілком правомірний термін «політичний бандитизм», тобто бандитизм під політичним прикриттям. Таким чином, між всіма ідеологічно забарвленими нерегулярними збройними формуваннями та кримінальними досить часто важко провести чітку межу. Часто вони не мали якоїсь певної політичної ідеології і бачили у війні, головним чином, спосіб наживи.

Але селянське повстанство не можна звести ні до політичного руху, ні до суто кримінального бандитизму. М.О.Бакунін свого часу писав: «Розбій – одна з найпочесніших форм російського народного життя ... Розбійник – це герой, захисник, месник народний; непримиренний ворог держави і всього суспільного і громадянського ладу, установленого державою, боєць на життя і на смерть проти всієї чиновно-дворянської і казенно-попівської цивілізації. Хто не розуміє розбою, нічого не зрозуміє в російській народній історії» [990. С.495]. В селянській культурі завжди існував міф про «благородного розбійника» – захисника, месника за народні кривди. Хоча цей міф далекий від реальності, але в ньому переводилися у вербальну сферу і тим самим заміщалися потаємні прагнення селян, скоюванні традицією та соціальним порядком. П.Б.Струве ще стосовно революції 1905 р. зазначав, що відбулося звільнення революційної психіки від усяких моральних стримувань, злиття «революціонера» з «розбійником»; народився «новий тип революціонера» [1191. С.157]. За словами Д.З.Мануїльського, «отамани» та «батьки» одночасно поєднували в собі риси самобутнього Томаса Мюнцера та звичайного бандита та грабіжника з великої дороги [772. С.6]. Тут цілком доречний термін «соціальний бандитизм». Згідно Хобсбауму соціальний бандитизм є одним з найбільш універсальних соціальних феноменів, відомих історії, і одним з найбільш однорідних. Е.Хобсбаум характеризує соціальний розбій як явище дополітичне, характерне для традиційних, докапіталістичних спільнот [2011. С.288]. Хобсбауму не раз дорікали в ідеалізації

«соціальною» компоненти архаїчного бандитизму. Проте сама ідея «бандитизму» як продукту самодіяльності населення вбачається досить продуктивною.

Перефразовуючи М.Фуко, можна говорити про «первісну економіку права». В даному випадку мова йде про те, що порядок виникає з «непорядку», «до-порядку» постійно і всюди, спонтанно [1271. С.515-516.]. Мова йде не про класифікацію руху з погляду численних кримінальних кодексів, зміст впровадження терміну полягає саме в тому, що він не має однозначно позитивної чи однозначно негативної оцінки. Соціальний бандитизм – жива єдність полярних характеристик. У жодному повстанському русі, а вони завжди пов'язані з порушенням законності, неможливо видалити соціальний аспект. У роки революції соціальний бандитизм не міг залишитися поза політикою [1134. С.396; 1135. С.291]. Але тут знову ж таки позначається «накладання мов» – селянський соціальний бандитизм зазнав як політизації, так і криміналізації, що стало як результатом впливу міської цивілізації, так і наслідком розпаду традиційних структур.

Розвитку повстанства сприяли наслідки господарської розрухи після семи років безперервних воєн, часта зміна політичних режимів, наявність великих запасів зброї, викликані війною та революцією процеси маргіналізації, дезертирство, демобілізація з армії тощо. Індивіди, вибиті з життя спільноти, але вкорінені в ній соціально й психологічно, складають основу соціального бандитизму [1134. С.123]. Розпад соціальних структур і інститутів, соціальна і політична нестабільність, вакуум влади викликали зростання проявів асоціальної поведінки, злочинності. Дослідники констатують зростання рівня злочинності на фоні загального зубожіння мас вже в період світової війни [1237. С.69]. Будь-які глибокі економічні, політичні і соціокультурні зрушення змінюють стан і характер злочинності в суспільстві. У переломні епохи ріст мобільності різних шарів населення істотно підсилює і їхню кримінальну активність. Характер еволюції антисоціальних страт і їхніх дій багато в чому визначається цілями, методами і темпами заданих владою перетворень. Маси населення, вибиті зі своєї звичайної соціальної ніші, починають вести боротьбу за виживання будь-якими, далеко не завжди лояльними традиційній моралі і закону способами [1389. С.5]. В свою чергу, нестача продовольства, пов'язане з цим підвищення хлібних цін є могутнім чинником підвищення злочинності. У міру того, як збільшувалася хлібна криза на Україні, зростала злочинність серед її населення [875. С. 8]. Кримінальна ситуація особливо загострилася під час голоду 1921-1922 р., почастишали крадіжки. Серед злодіїв перше місце займали дезертири. У відповідь почастишали випадки самосудів [1512. С.125]. Для селянства ще з дореволюційних часів притаманне своєрідне ставлення до законності та права. В умовах розпаду державності та відсутності загальноновизнаних законів традиційний правовий нігілізм селянства призводить до погромів, злочинності, бандитизму. Пробуджене «прагнення до наживи» поряд з дифузією традиційних моральних цінностей та відчуттям безкарності в умовах відсутності твердої влади були важливими криміногенними факторами протягом всього періоду революції та громадянської війни. Властива периферійному капіталізму архаїзація значної частини господарського життя в умовах військової розрухи призводить до появи зубожілих, випавших з класово-укладних рамок мас (значною мірою озброєних). Це призводить до розпаду частини суспільства і появи радикальних деідеологізованих сил [1442. С.300].

В умовах війни в психології її учасників проявляються базисні та формуються нові якості, які не можуть виникнути в мирній обстановці, мова йде про перетворення якостей, одиничних за своїми проявами в умовах мирного життя, у масові. Особливості мілітаризованої свідомості багатомільйонних мас людей, «виплеснутих» після демобілізації назад у цивільне суспільство, впливають на його подальший розвиток. Розвал старої армії, яка переповнила села окопниками та зброєю призвів до вибуху регресу, жорстокості та насильства. Багато колишніх солдатів не хотіли більше підкорятися патріархальній владі громади, повертатися до одноманітної селянської праці. Цьому сприяли надлишок робочої сили, аграрне перенаселення, приховані та явні форми безробіття. «Куди йти? Прохаю роботи – ніхто не дає. Нічого іншого не остається, як грабувати буржуїв. І таких не один – багато» [766]. Для певної категорії населення сільське господарство і землеробство все менше стають джерелом існування – часто вони шукають інших засобів існування чи навіть швидкого збагачення, можливості яких відкривала громадянська війна, беззаконність, відсутність твердої влади тощо. За роки революції, світової та громадянської війни сформувався досить значний прошарок людей і особливий маргіналізований тип особистості, який характеризувався відсутністю настанов і стимулів до виробничої праці, пристосувався до війни, звик жити за рахунок війни. «Цей безпринципний бандитизм знаходив свої кадри в численному декласованому елементі, котрий умів володіти зброєю і був викинутий на історичну арену в результаті багаторічної імперіалістичної війни, а економічною його передумовою був розвиток пауперизму як природний наслідок тієї ж війни», – зазначає М.Є.Какурін [1427. С.101]. Так чи інакше, як пише В.Ф.Верстюк, в селах України виявилось достатньо людей, готових на заклик будь-якої політичної сили копати шанці й займати кругову оборону [1218].

На руках у селянства знаходилася величезна кількість зброї. На початку квітня 1918 р. Київський губернський комісар звертався до народного міністра внутрішніх справ: «Доки не буде роззброєне населення, боротьба з анархією та самоуправством селян в губернії неможлива. Роззброїти населення дуже важливо, бо селяни всюди озброєні буквально з голови до ніг: мають всяку зброю до легких тридьюмових гармат включно» [651. С.86].

З іншого боку, в умовах дефіциту продовольства з початком революції село саме стає об'єктом грабіжництва з боку різних кримінальних і напівкримінальних елементів, деморалізованих армійських підрозділів, дезертирів, ходоків-мішочників і тощо. Реагуючи на насилля над ним, неминує як з боку будь-якого режиму, так і з боку різного роду кримінальних та напівкримінальних елементів, селянство вдавалося до збройного опору. В умовах паралічу влади пробуджуються як старі додержавницькі форми, так і нові прояви самоорганізації селянства. Як і в містах, виникають різного роду загони самооборони [напр. 82. Арк.121; 322. Арк.4-4 зв.]. Деякі автори вважають організовані в 1917 р. «добровільні збройні формування для самооборони й охорони ладу та спокою перед збільшовизованими військовими частинами та демобілізованими солдатами, які поверталися з фронтів» зародком селянського повстанського руху [1965. С.94]. В.І. Ленін зазначав, що фактично у кожному селі «селяни хапались за зброю, обирали свого отамана або свого «батька», щоб завести, щоб створити владу на місці. На центральну владу вони зовсім не зважали, і кожний батько думав, що він є отаман на місці, уявляв, ніби він сам може вирішувати всі українські питання, не рахуючись ні з чим, що

роблять у центрі» [719. С.35]. В доповідній Канівської земельної управи Київської губ. 30 січня 1918 р. говорилося: «Вся Канівщина розбилась на кільканадцять республік, а республіка – село, як велике, то ділиться у свою чергу на окремі республіки, досить того, щоб коло частини села була економія чи млин водяний, як вже виникає республіка, котра встановлює свої закони і нікому абсолютно ні в чому не хоче підлягати. Всякі накази секретаріату губерніяльного чи повітового комітету, коли приходять у село, то, раз вони по вузькому розумінню окремого села не є відповідними інтересам села, з них тільки сміються і роблять те, що по їхньому розумінню добре» [1379. С.28]. В березні 1918 р. К.Росс так характеризував внутрішнє становище України: «Внутрішнє становище України найбільше нагадує стан Мексики після падіння Хуерти. У країні немає ніякої центральної влади, яка б охоплювала більш-менш значну територію. Вся країна розділена на цілий ряд окремих областей, котрі обмежуються межами повіту, міста, а іноді навіть окремими селищами і селами. Влада в таких областях належить різним партіям, а також і окремим політичним авантюристам, розбійникам і диктаторам. Можна зустріти села, які оперізувались окопами і вели один з одним війну через поміщицьку землю. Окремі отамани панують в областях, підпорядкування яких вони добиваються за допомогою своїх наближених і найманців. У їхньому розпорядженні знаходяться кулемети, гармати і броньовані автомобілі; як і взагалі багато зброї розтягнуто населенням» [539. С.288]. Навесні 1919 кожне село мало свій загін, котрий обороняв стратегічні підступи до своєї сільської республіки, а часом виступав в похід проти сусіднього містечка. Нерідко можна було знайти цілком організовані волості, які виставляли, у разі потреби, цілі полки з кулеметами і навіть артилерією, свідчить В.П. Затонський [572. С.133]. Селянство повністю ігнорувало органи влади й правопорядку та жило не державним, а регіонально-самодостатнім життям. Повсякденне і все охоплююче насильство стало пронизувати взаємини села з «зовнішнім світом».

В доповіді секретного відділу ВЧК за листопад 1920 р. такі явища як бандитизм, хуліганство, повстанський рух названі природними і навіть закономірними в умовах соціальної перебудови, коли господарське життя деградує, а голод, продовольчі негаразди, відсутність товарів, близькість фронтів, дезертирство, ворожа діяльність створюють ґрунт для подібних явищ [540. С.363]. П.М.Ісаков підсумовує чинники, які, на його думку, додатково сприяли появі масового повстанського руху: глибока криза владних структур; десакралізація влади в патерналістськи-архаїчному суспільстві; наявність в селі, внаслідок великого демографічного вибуху на поч. ХХ ст., значної кількості молоді; високий рівень безробіття (особливо, серед молоді) внаслідок «натуралізації» села; наявність значної кількості демобілізованих осіб, які звикли за 5 років війни, коли ціна людського життя значно знизилася, тримати в руках тільки зброю і використовувати її проти людей; перенасиченість села зброєю; відсутність у широких мас досвіду мирної політичної боротьби, «варваризація» суспільства [1407]. Та, вбачається, ці чинники точніше було б назвати не додатковими, а основними.

Дослідниками робилося чимало спроб визначити соціальний склад та характер повстанства. У документах органів радянської влади кінця громадянської війни та у працях радянських дослідників селянський повстанський рух визначається як куркульський. Більшовицькі лідери навряд чи не розуміли того, що повстанство не зводиться лише до «куркульського бандитизму», та з пропагандистською метою вони використовували в своїх публічних виступах та документах саме таку термінологію. В

документах «для внутрішнього застосування» цілком визнавалося, що повстанський рух є далеко не лише куркульським. Більшість учасників повстанського руху, всупереч усталеним уявленням (деякі автори стверджують, що в повстанському русі брали участь всі верстви села, за винятком наймитів і бідняків [1405. С.61; 1778. С.341]), становили не заможні селяни, а саме біднота. Це визнавали, хоча й по різному пояснювали та оцінювали, представники різних політичних сил. П.Скоропадський вважав, що населення розділилося на дві частини: всі імущі, хоч і небагато, були спокійні, але сільський пролетаріат тільки й чекав моменту, щоб примкнути до нових грабіжницьких походів [973. С.248]. Є.Чикаленко в січні 1919 р. давав характеристику психології повстанців: голода, розбишаки, яким не землі треба, а грабунку. «Вони в селах верховодять, хоч їх і значна меншість, бо користуються відсутністю влади на місцях та большевицьким курсом уряду, але їм хочеться захопити і города, щоб пограбувати багату городську буржуазію ...» [1071. С.206]. Один з ідеологів махновського руху – П.А.Аршинов – заперечував куркульський характер махновщини [420. С.37]. Головний елемент армії Махно складає найбідніша селянська молодь, котрій Радянська влада на Україні нічого не зуміла дати, окрім формального права на землю, зазначалося органами ВЧК Південно-Західного фронту весною 1920 р. [677. С.260]. В.О.Антонов-Овсієнко доповідав влітку 1920 р., що основним організаційним ядром банд являються або встановлені агенти політичних груп, або куркулі. Реальна ж сила банд рекрутується з дезертирів і незаможних селян [599. С.278]. Д.З.Мануїльський в червні 1920 р. порівнював Україну з Росією 80-х рр. попереднього століття: та ж недиференційованість населення, та ж, у певному сенсі, смуга «первісного нагромадження», той же «чумазий» з міцних хазяйновитих мужичків, який іде на заміну розореному поміщицькому землеволодінню, і той же численний шар відірвавшись від землеробської праці сільських бобилів, з тією лише різницею, що поглинається цей шар вже не фабрикою, а бандитськими шайками, котрі оперують на великій дорозі [771. С.29]. V Всеукраїнська конференція КП(б)У визнавала значну участь у повстаннях найбідніших елементів села [906. С.119]. Втім, соціальний характер руху не можна ототожнювати з соціальним складом учасників. Боротьба народних мас за чужі інтереси – надзвичайно розповсюджене явище в історії, особливо в революційні періоди. Виходячи з цього, Радянська влада ставилася інакше до повстанця з бідняцьких верств, вважаючи його за жертву економічної залежності від заможних шарів села і нерозуміння своїх класових інтересів [553. С.91]. V Всеукраїнський з'їзд Рад (25 лютого – 3 березня 1921 р.) оголосив амністію особам пролетарського походження і вихідцям з незаможного селянства, які приймали участь у повстанському русі.

Основу всіх повстанських формувань складала молодь. На Всеукраїнській партійній нараді у травні 1921 р. Х.Г.Раковський, аналізуючи склад банд, наголосив, що більшість їх членів – це молодь [1793. С.273]. Т.Шанін з цього приводу писав: виникає мальовничий образ молодого селянина-заколотника, що кидає виклик рутині повсякденного селянського життя. Наївне фанфаронство, типове, за словами Знанецького, для молодих селян, котрі намагаються зберегти свою індивідуальність у жорстких рамках сімейних обмежень, багато чого пояснює в діях селянських повстанців. Герой-лідер, оточуючі його легенди, його «особиста привабливість» можуть значною мірою замінити ідеологію й організацію як об'єднуючі фактори. Усе це позначається на

загальному характері селянських загонів як бойової сили, особливо в умовах громадянської війни [2030. С.278].

Основою, ядром всіляких збройних формувань, котрим приписують селянський характер, були далеко не завжди селяни, можливо, краще сказати, не зовсім селяни, в кращому випадку – колишні селяни, дезертири, всілякі маргіналізовані елементи. Х.Г. Раковський на VIII Всеросійській партконференції зазначав, що за два роки громадянської війни на Україні створилися в колосальній кількості «декласовані елемента партизанства». «На Україні є специфічні партизанські елементи, елементи анархічні, елементи, що рекрутуються з декласованих елементів села, що знаходять у партизанських виступах своє постійне заняття» [484. С.97-98]. Повстанство він намагався представити як явище некласове, але використовуване куркулем, котрий забезпечує його хлібом та грошима, переховує від переслідувань Червоної Армії [909. С.9]. Отаманщина, на його думку «складається з елементів міських і сільських, котрі відучилися від усякої праці. Вона створилася на ґрунті дезертирства з армії, на ґрунті авантюристської політики. Отаманщину не потрібно собі уявляти, як яку-небудь свідому організаційну силу. Це є бандитизм у самому повному змісті слова...» [цит. за 1220. С.134-135]. А.С.Бубнов також вбачав основну причину розмаху повстанства в «професійному партизанстві». «Безмірна кількість бандитів і отаманів створює, так сказати, ті кадри, біля яких збройні маси українських сіл самим тісним образом зорганізовані, і якщо повстанство на Україні міцно організовано, то партизанство виродилося в професійне партизанство. Метою цих банд є яка-небудь боротьба; все те, що вони роблять, це не засіб, а самоціль» [484. С.102]. В.О.Антонов-Овсієнко зазначав, що головну роль «бродила» в Катеринославському повіті Катеринославської губ. відіграють так звані «лежмани» – «безстрашна, відчайдушна і розбещена грабежами публіка». Кожна зміна влади, супроводжувана пограбуванням міст, давала їм єдиний прямий прибуток [599. С.278]. Всеукраїнська нарада по роботі на селі в серпні 1920 р. в одній зі своїх резолюцій вказала: «Бандитизм цього року є коаліція елементів куркульських, розбійницьких і дезертирських під ідейним керівництвом і на повній службі в куркуля» [1220. С.151]. В доповіді секретного відділу ВЧК про повстанський рух станом на листопад 1920 р. робилася спроба визначити основні складові елементи повстанського руху. На перше місце у доповіді поставлений кримінально-розбійний елемент і взагалі авантюристи та любителі легкої наживи. Вони часто прикриваються маскою анархізму, закликаючи до безвладдя. Цей елемент є всюди, діє дрібними групами, або, в залежності від умов, вливається в крупні повстанські формування [539. С.364]. V Всеукраїнська конференція КП(б)У давала таке визначення бандитизму: «... класова продовольча політика, політика комнезамів на реальній основі перерозподілу земельних і продовольчих ресурсів усередині села, видозмінюють по всій території України соціальну природу бандитизму, перетворюючи торішнє повстання усього села або в повстання куркульських верхівок села з відповідною відверто врангелівською чи відверто петлюрівською ідеологією, або у відверто розбійницький, грабійницький бандитизм декласованих елементів села» [906. С.119].

Дезертири поставляли основний контингент для повстанського руху. Дезертирство проявило себе ще до революції і стало зростати відразу після падіння самодержавства [95. Арк.1-1 зв., 8]. За словами А.Граціозі, дезертири фактично були природним джерелом появи повстанських банд [1297. С.4]. «Хоч солдати масово тікали

з фронту, але робити вони не хотіли... – писав Є.Чикаленко влітку 1917 р. – Багато дезертирів, згуртувавшись в банди, грабували вночі селян, панів, а по хуторах нападали і в білий день» [1071. С.372]. В роки громадянської війни дезертирство було поширене в усіх воюючих арміях, одні й ті ж бійці по декілька разів могли побувати в різних арміях. Від дезертирства потерпала навіть махновська армія, склад якої постійно змінювався. Під виглядом махновських підрозділів у селах створювалися банди дезертирів які грабували населення [1222. С.187-188].

Радянськими органами боротьба з бандитизмом, дезертирством і вирішення продовольчого питання розглядалися в комплексі. В документах радянських органів підкреслюється взаємозв'язок дезертирства і бандитизму. В численних зведеннях радянських і партійних органів, датованих літом – осінню 1920 р. зазначається, що бандитизм зростає за рахунок дезертирства, посилюється з наближенням фронту і стихає при стабілізації становища [26. Арк.13, 15, 26, 33 та ін.]. Оголошення мобілізації призводило до того, що з'являлися дезертири-ухильники і посилювався бандитизм [491. С.56]. Питання дезертирства потребує особливої уваги. Основний контингент воюючих армій складало селянство, яке загнати до армії можна було лише примусовою мобілізацією. Проблема дезертирства уже сама по собі постає багатозначною для характеристики зміни ставлення селян до обов'язку перед державою і владою [див. 1680 . С.346-349].

У повстанстві приймали участь не лише селяни, а й інші соціальні категорії, особливо сільська інтелігенція. На великій ролі сільської інтелігенції в повстанському русі наголошував Я.А.Яковлев на V Всеукраїнській партконференції [444]. В.І.Семененко наводить дані, що до 80% отаманів були представниками української інтелігенції, переважно сільської [1868. С.275-278]. Особливістю українського повстанства М.Є.Какурін називав участь у виступах та рухах частин, котрі попередньо отримали хоч якусь військову організацію й управління, що робило його явищем більш грізним, ніж тилові заворушення на інших фронтах [1427. С.98]. В документах неодноразово зазначалося, що керівну роль у багатьох формуваннях відіграють офіцери – врангелівці або петлюрівці [602. С.282]. Колишні офіцери, «старочиновнопольський» елемент в доповіді секретного відділу ВЧК названий «розумовим резервом» бандитизму [539. С.364]. Радянські історики наводять дані, що 75% всіх отаманів та начальників штабів повстанських формувань складали білогвардійські чи петлюрівські офіцери [1155. С.19]. В.І.Семененко наводить дані про деяких отаманів: колишній командир кавалерійського полку В.І.Сорокін; колишній командир окремої української бригади 45-ї дивізії Милашко; колишній полковник, потомственный дворянин І.М.Перлик, відомий селянам під іменем Гната Ратиці; колишній командир ескадрону Червоної Армії, голова Зіньківської надзвичайної комісії Л.О.Христовий; колишній воєнком Кобеляцького повіту А.І.Левченко; колишній офіцер Г.Т.Куреша (отаман Чорний); колишній семінарист Ю.Мордалевич; колишній студент Київського університету, який за революційну діяльність одержав від царської влади 4 роки заслання Д.І.Терпило (отаман Зелений); кандидат права Берлінського університету, адвокат В.Мусій, полковник генерального штабу Беліченко; в загоні агронома Д.Соколовського військовим радником був генерал-майор В.М.Богданов і т.д. Лише зрідка ним згадуються селяни, та й то колишні [1868. С.275-278]. Таким чином, зазначає М.П.Ісаков, соціальний склад повстанських загонів був неоднорідним:

незаможні селяни, які мали мінімум обов'язків по господарству; дезертири-червоноармійці; ті, хто з різних причин не знаходив свого місця в новій суспільно-політичній системі, хто найбільше потерпав від соціально-економічних та карально-репресивних заходів більшовиків; національно свідомий елемент; представники національних меншин. Серед ватажків і начальників штабів повстанських загонів значну частину становили офіцери колишньої царської армії та армії УНР [1407]. В цілому можна погодитися з О.Н.Атоян, яка визначає повстанство, зокрема махновський рух, як рух селян, напівпролетарів та маргіналів [1135. С.466].

Розмах повстанства, масова участь в ньому селян були викликані багатьма факторам. Більшість дослідників визнають головними причинами розмаху селянського повстанського руху в 1919-1920 рр. політику «воєнного комунізму», продрозкладку, заборону вільної торгівлі, насадження комуністичного режиму на селі, репресії щодо селянства, помилки влади тощо. У значній, якщо не переважній, кількості випадків спонукальними причинами антирадянських виступів у 1920 р. були або події, пов'язані з мобілізаціями, або продрозкладка [1220. С.156; 1407 та ін.]. «Ставлення селян до Радянської влади, спочатку чудове, погіршилося внаслідок самочинних реквізицій, вчинених червоноармійцями» [21. Арк.13]; «Початок повстання викликаний над міру старанними головоотяпами» [28. Арк.13] і т.п.

Насильницькі методи боротьби з повстанством, що застосовувалися у 1919 р. і в першій половині 1920 р., викликали тільки невдоволення Радянською владою. «Було б найбільшою помилкою вважати, що розганяючи ті чи інші отаманські банди і розстрілюючи тих чи інших бандитів – тим самим ми покінчимо з отаманщиною. Вона має глибокі корені в українській економічній і політичній дійсності», – визнавав Х.Г. Раковський [909. С.8-9]. «Ми неправильно підійшли до боротьби з повстанською діяльністю, боролися чисто каральними методами, проводячи політику кругової поруки і відповідальності всього населення за антирадянські виступи. Це зміцнювало вплив отаманів і проводирів повстанського руху, розлючуючи проти червоних усю масу населення», – писали Р.П. Ейдеман і М.Є. Какурін [553. С.88-89].

За твердженням В.Ф.Верстюка, Радянська влада зіткнулася не з окремими випадками утворення декласованих карних бандформувань, що часто буває в умовах зміни однієї влади іншою, а з явищем, що у меншому ступені має карну, а в більшому – політичне антирадянське забарвлення. Треба більш глибоко подивитися на повстанство, відкинути неправильне уявлення про нього як про явище, що базується на декласованій основі, виявити тісні зв'язки із селом, образно говорячи, вивчити її кореневу систему [1220. С.104, 135]. Втім, процеси маргіналізації та декласування, які переживало суспільство в ході війни та революції, зростання кримінальної злочинності, широку участь маргіналізованих та суто кримінальних елементів у повстанському русі не можна заперечити. Існує й інша думка, що «політичний бандитизм», який нібито масово підтримувався населенням і потребував нещадної боротьби з ним – це лише «жупел», використаний владою для того, щоб поставити сільське населення в цілковиту залежність від держави й примусити беззастережно виконувати її вимоги щодо поставок хліба. У більшості регіонів республіки ні озброєних груп політичної орієнтації, ні масових виступів на селі, як про це свідчать документи партійних органів і надзвичайних комісій, не було. Невеличкі ж бандитські угруповання носили виключно кримінальний характер, грабуючи й вбиваючи в першу чергу тих же селян [1402. С.3-4

].

Численні автори вбачають у селянському повстанстві, перш за все, прояв антагонізму міста і села, який загострився в роки революції та громадянської війни, підкреслюють антиміський характер повстанського руху. Селянські виступи переросли у війну общини з містом за право не платити податки і за звільнення від втручання у свої справи [1535. С.153]. Дослідники розглядають селянське повстанство і як один з проявів «общинної революції», прояв зростаючого автаркізму села. Общинники, прагнучи в ході «чорного переділу» захопити якнайбільше землі й угідь, мимоволі виявилися в стані війни проти всіх – держави, поміщиків, хуторян, відрубників, членів інших общин, а також утворених з колишніх робітників і сільської голоти комун, нарешті, міста в цілому [1195. С.51]. V конференція КП(б)У визнала: «Торішний «бандитизм» був повстанням єдиного політично села проти робітничого і комуністичного міста» [906. С.118].

В.А.Антонов-Овсієнко у своїх «Записках о гражданской войне» свідчить: у деяких повітах, як наприклад Литинському, Летичевському, ці бунти носили характер прямого походу села на місто за продуктами фабричного виробництва – юрби озброєних селян спрямовувалися із села, нападали на крамниці, захоплювали ситець та інше добро і поверталися по хатах» [418. С.342]. В махновщині деякі автори вбачають «великий похід села на місто», «останній бій селянської землеробської цивілізації з індустріальною» [2026. С.7-8]. «Населення вимагало негайного походу на місто, щоб розігнати засівших там, непотрібних, шкідливих для трудящих, правителів», – пише в своїх спогадах Н.Махно [781. С.164]. Про озлоблення селян проти влади, яке вони переносили і на місто, в якому ця влада перебувала, і на робітників, які проживали в місті писав один з теоретиків махновського руху Марін. Але, крім благих і утопічних побажань: «нормальними здоровими взаєминами міста із селом будуть тоді, коли робітники і селяни будуть зноситися між собою не через владу, що гнітить тих і інших, а самі, за допомогою своїх робочих і селянських організацій», він, фактично, нічого не міг запропонувати [773]. Як зазначалося у відозві Військово-Революційної Ради армії Махно, «організація господарського, суспільного і культурного життя без партій і без державної політичної влади, а лише за допомогою природного об'єднання знизу робітничо-селянських організацій – перший і головний пункт махновської програми» [480. С.27]. Цей додержавний ідеал був чистою утопією в умовах великого суспільства, в умовах його розколу і зростаючого утилітаризму і не обіцяв нічого, крім нескінченних малих конфліктів з найрізноманітніших причин, які поступово переростають у великий конфлікт [1143. С.357].

Деякі сучасні дослідники вбачають у повстанстві, зокрема, у махновщині свого роду відродження традицій козацтва, «продовження українських військово-історичних традицій», «прояв історичної пам'яті українців» [див. 1132; 1135; 2026 та ін.]. Про успадкування Махно козацьких традицій писав Е.Карр [1446. С.379]. «Козаком свободи» називає Н.Махна А.Скирда [1882]. Прямі аналогії з Хмельниччиною і гайдамачинною проводили вже сучасники. У 1919 р. Л.Чикаленко писав: «щоб зрозуміти все до подробиць, треба вернутись до думок та переживань давно минулих років. І війна, і революція загнали нас здорово в минувшину, і не з психікою людини двадцятого віку зрозуміти і «ворочок» на голові повстанця, і пір'я з жидівських бибихів на вулицях містечка, і саме містечко в огні...» [1072. С.88]. М.К.Владимиров вказував у 1920 р.:

«нинішній повстанський рух є пережитком старих часів» [491. С.34]. І.Мазепа вбачав у махновцях типові риси запорожців [757. С.136-137]. Сам Н.Махно назвав загальний сход – збори селян і робітників Гуляй-Поля «зборами справжньої Запорозької Січі». Правда, зауважує він, «воно не було таким невігласним, яким були запорожці» [781. С. 164]. Можливо, хоча всякі аналогії «шкутильгають», тут можна провести певні паралелі. Та, якщо бути послідовним, слід згадати, що в ряді тюркських мов слово «козак» означало вигнанців, бездомних людей, авантюристів, нежонатих молодиків, пізніше воно доповнилось ще одним значенням – нікому не підлегла людина, людина поза підданським статусом [2091. С.110]. Деякі сучасні дослідники вбачають в козацтві прояв архаїки [2087], «кривавий банкет», «антиструктуру» і «антисвіт», із погляду нормального суспільства з його структурами [1784. С.164-168], чи як розгул, свого роду карнавал, що затягнувся, за яким приховується війна, страх і смерть [1437]. Особливістю української традиційної культури є паралельне існування у ній, починаючи від Козаччини, двох типів: селянського та козацького. Визначальним було ставлення до головного заняття – хліборобства. Головним діячем козацького типу є чоловік з активною життєвою позицією, шляхетною вдачею та презирливо-зверхнім ставленням до селянської праці, селянських культурних цінностей і самих селян [1925. С.135]. Основним засобом існування для козацтва був «козацький хліб» – військова здобич, а основним заняттям – війна. А розмежування між «людьми війни» та «людьми праці», зневага перших до останніх були притаманні ще за часів козацтва [див. 2088]. І в революційний період, за словами В.П.Булдакова, у будь-якому випадку людина знала лише два поведінкових стереотипи – холопський і козацький [1197. С.29]. Як зазначав В. Винниченко, отамани мусили чимось підбадьорювати «козацький дух» і «давали хлопцям погуляти» [460. С.187]. Д.З.Мануїльський змальовував такі можливі перспективи, якщо не вдасться встановити тверду владу на селі: «Буде стихійний дикий бунт проти усякої влади, буде бандитська поножовщина, буде кошмар погромів, вирізання цілих містечок і міст, буде влада кримінальщини, випущеної з повітових в'язниць – одним словом, буде національна «козацька» ідилія з часів Гонти, Залізняка та Єремії Вишневецького» [771. С.29].

Досить влучні спостереження зробила з цього приводу О.Н.Атоян: Новизна ситуації перевертала життя селян, але не робила їх козаками. Усякий життєвий уклад має свій ритм. Селянський ритм більш природний, циклічний. Порушення і перебої сприймаються особливо болісно, але потім ритм відновлюється. Збитися з ритму означає невпорядкованість, безладдя, хворобу, а не тільки порушення повсякденності. Ритм може бути більш швидким чи повільним, але селянин цінує його, а розриви і перескоки вважає вимушеними і небезпечними. Звідси гендерні та ресурсно-статусні обмеження в селянській поведінці. Багато учасників банд піддавалися сезонним міграціям, дезертирували й втікали, тому що так робили інші. Якщо рекрутом чи нареченим людина може бути індивідуально, то дезертиром чи запеклим рубакою сільський хлопець часто ставав за компанію. Новизна страшила селян і одночасно зачаровувала. Нові можливості, пов'язані зі зброєю, давали більше визнання. Селянин цінує зброю. Любить військову дисципліну чи її подобу, шанує ранги і статуси. Тим більше, у тих умовах, де його достоїнство ніхто не заперечує. Навпроти, у денікінській чи врангелевській армії селянин почував себе другорядною людиною при панах. Наявність офіцерських полків без солдатів було сигналом провалу білого руху. Розуміючи, що

ніяка армія без них не обійдеться, селяни якийсь час перебували у впевненості, що з ними будуть рахуватися [1135. С.69].

Багато сучасників і більш пізні інтерпретатори бачили в революції насамперед бунт, стихію. В революції проявилися й актуалізувались різні глибинні архетипи культури. В селянському русі пробудилася «низова» культура, пригнічувана культурою офіційною. Мотивами участі для багатьох селян у повстаннях та партизанських формуваннях часто були прагнення «погуляти перед смертю», чи то збагатитися за рахунок грабежів та розбою. Самими учасниками таких збройних формувань участь в них часто розглядалася як свого роду форма антиповедінки, хоча іноді й вимушеної. Розбійникам приписується анти-поведінка, і це пояснюється тим, що розбійники (особливо розбійничі отамани) певним чином асоціювалися з чаклунами – у них бачили саме чарівників, котрі спізналися із нечистою силою. Безсумнівно, і самі розбійники знаходилися в колі тих же уявлень, і їхній образ дій може являти собою цілком усвідомлену і навмисну анти-поведінку [1976. С.29-30]. «Наш батько чи з богом знається, чи з чортом, а усе таки він не проста людина», – говорили місцеві селяни про Н.Махна [2026. С.9].

Подібні явища постійно супроводжують «традиційні» суспільства, стають свого роду їх атрибутом, самі переростають в традицію. Вони постають свого роду противагою жорсткій регламентації життя, консерватизму та стабільності суспільства. Певна «вільність» також традиційна, архетипічна і корениться в першоосновах народного буття. Одночасно ж – як це можливо за ознакою антитезису – вона є самозапереченням традиціоналізму і порушенням усіх його канонів і правил. Та руйнуючи традицію, вони не виходять за її рамки. Будучи свого роду «антикультурою», побудованій на протиставленні домінуючій культурі, вони були тісно з нею пов'язані, знаходилися в межах єдиної ціннісної знакової шкали, єдиного семіотичного простору. Так чи інакше, зі зламом традиції, в селянстві пробудилася сковувана традицією архаїка. В цьому плані можна розглядати «варваризацію», схильність до насилля та прояви жорстокості, падіння моралі, поширення пияцтва серед повстанців тощо.

Досить справедливу характеристику повстанству дає М.Попович: Коли всі суспільні структури розвалились, набиті зброєю села жили самоврядними острівцями, породжуючи і примітивний порядок, і примітивний хаос. З цієї сільської анархії виростали й ідейно-анархістські армії, переважно на безлісому півдні України, виростали і різні «батьки», які йшли або до червоних, або до Петлюри, а найчастіше гуляли самі, грабуючи передусім своїх же селян (бо їсти треба щодня) і влаштовуючи собі «свята» в містечках – Ангели, Струки, Соколовські тощо. Ця обтяжлива для села бандитська стихія була усамостійненням і відчуженням безконтрольних сил, що спочатку просто охороняли існування закинутого і забутого в глибинці сільського життєвого вогнища. На долю таких «батьків» випадає, мабуть, найбільший відсоток звірств і смертей [1784. С.568-569]. Звичайно, отаман отаману – різниця, і всіх під один гребінець зачісувати було б не об'єктивно. Були тут і «кар'єристи-авантюристи», і «політики», і «кримінали» і «захисники селян», «батьки». Звичайно, тут мали місце і претензії так званої «контреліти» (в основному представників так званої напівінтелігенції), котра не могла знайти собі задовольняючого її амбіції місця за мирного часу. Дійсно, «неоднозначність суб'єктивного чинника робить і всю отаманщину доволі невизначеною» [1132. С.143].

Можна погодитися з твердженням В.Ф.Верстюка про безпідставність спроб показати армію Махна як збіговисько банд, декласованих елементів, грабіжників і п'

яниць, що відвертий кримінальний грабунок ніколи не був ідеологією і філософією махновщини [1221. С.190-191]. Представник Наркомуніоземних справ РРФСР на Україні Д.Ю.Гопнер у доповідній записці Чичерину від 20 липня 1919 р. писав: У периферії махновської армії чимало покидьків та бандитів, але «махновці навіть значно бідніші цими елементами, ніж наші, так звані, «регулярні» українські червоноармійські частини» [1747. С.119]. В махновському русі брали участь формування, котрі мали певну військову організацію й керівництво, армія махновців була значно більше дисциплінована й організована, ніж більшість повстанських загонів. Проте і в ній дисципліна та організація була на вкрай низькому рівні. І численні суворі накази махновського командування проти грабінництва, мародерства, обшуків, реквізицій, пияцтва тощо підтверджують розповсюдженість подібних явищ серед махновців.

В документах різного походження і політичного спрямування говориться про те, що село затероризоване бандитами, кримінальними злочинцями, дезертирами та різного роду «темними елементами», котрі склали основу нерегулярних збройних формувань. Хоча існує маса матеріалів, які свідчать, що селяни співчували повстанцям, переховували їх, постачали їх продуктами, відмовлялися давати радянським органам будь-які відомості про повстанців і їм співчуваючих а зі свідченнями проти бандитів, як правило, виступали постраждалі чи їх родичі [див. 1132; 1223; 1260; 1464 та ін.], все ж вбачається, що взаємини між повстанцями і селянами не були настільки однозначні. Часто селяни були змушені під загрозою розправи надавати їм допомогу. Конфіскації та примусові мобілізації місцевих мешканців підривали авторитет повстанства. Населення часто опинялося заручниками ситуації, коли репресії обрушувалися як з боку влади, так і з боку збройних формувань. В наказі середини літа 1921 р. Н.Махно зазначав, що махновці своїми діями в сфері насильницького обміну коней, забиттям курей, скандалами в квартирах з хазяйкама і т.д. змушують повставати проти них селян і козаків, навіть тих, які були готові підтримати їх [425. С.571]. Мали місце випадки видачі повстанців владі з ініціативи самих селян чи навіть жорстокої розправи селян над повстанцями [див. 1131]. Під час повстання Григор'єва чутки про його звірства побудили селян Полтавської губ. вступати в ряди Червоної Армії [45. Арк.40]. В Херсонській та Полтавській губ., повідомлялося органами ВЧК весною 1920 р., партизанщина носить заносний характер з Київської та Катеринославської губ, при цьому населення не надає партизанам ніякого сприяння. В Полтавській губ. селяни вороже ставляться до банди Ромашко петлюрівської орієнтації, яка прийшла з Чернігівської губ., допомагають червоноармійцям в боротьбі з нею [677. С.260]. На Другій Всеукраїнській продовольчій нараді (відзначалося, що в Харківській губ. саме багаті селяни («куркулі») не лише не підтримали загопи Махно, а й чинили їм збройний опір [491. С.58]. З одного боку, селяни подеколи з власної ініціативи переслідували партизанів як звичайних злочинців або конокрадів, а з іншого – часом підтримували харчами, зброєю й навіть бійцями. Все залежало від конкретних ситуацій, місцевих умов, тощо [1403. С.53]. Тут чи найбільшу роль відігравали общинні, сімейні та кланові зв'язки. Селяни більш прихильно ставилися до «своїх», місцевих формувань і негативно до «чужих», прийшлих.

«Певні попередні узагальнення» «на підставі куцих даних», які робить П. Захарченко щодо повстанського руху 1918 р. можна розповсюдити і на наступні періоди громадянської війни, а саме: індиферентність щодо повстанства власне хліборобського

населення, яке опікувалося, передусім, майбутнім урожаєм, аніж химерою збройної авантюри; більш заможне селянство Харківської та Полтавської губ., на відміну від малоземельного Київської (як і взагалі більш заможне, на відміну від малоземельного – О. М.), не надто охоче відгукувалося на заклики повстанських штабів, подекуди мобілізації проводились силоміць; перебування на фронтах імперіалістичної війни для багатьох не пройшло безслідно, здобутий досвід позначився не тільки на вправності у володінні зброєю, а й залишив незагойні рани у несформованих юнацьких душах, чим пояснюється хвиля жорстокостей, притаманних повстанському рухові [див. 1379. С.88-89].

Навіть у період найбільшого загострення відносин з «владою земною», головною для селян була все ж, як і в мирні часи, «влада землі». Селянство завжди більш схильне до компромісів з владою, ніж до відкритої конфронтації. Позначалася традиційна політична інертність селянства й загальна втома населення за сім років безперервних війн. Власне кажучи, селяни воювати не хотіли. Селяни не мали для цього ні часу (в період польових робіт повстанський рух затухав), ні можливості. В цьому плані варто відрізнити власне селянське повстанство від партизанства (різного політичного забарвлення) чи бандитизму, які для декого стали основним заняттям на час війни. Ці явища були взаємопов'язані, накладалися одне на одного, але ніколи повністю не співпадали. Так чи інакше, масовий селянський рух, стихійний і неорганізований, який проявився з перших місяців революції і набув форми «селянського розбою», та повстанство, яке поступово набуває характеру професійного партизанства, мають як спільні корені, так і значні відмінності. В умовах, коли селянин втратив стимул до збільшення виробництва і стимул до праці, в ньому все більше проявлялася «паразитична мораль», він більше надіявся на грабунок, нетрудові доходи, мав більше вільного часу, в тому числі й для участі у збройних формуваннях. Напівпартизанство, напівбандитизм стали засобом існування для величезних шарів сільського населення. Такі явища можна розглядати як маргіналізацію чи декласування, тобто «розселення».

О.І.Ганжа вважає, що на середину 1920 р. селянство опинилося глибоко втягнутим в боротьбу, що розгорнулася на селі і наводить цифри – кожний двадцятий селянин (включаючи жінок і дітей) брав участь у збройній боротьбі на тому чи іншому боці [1260. С.144]. Але кожний двадцятий – це, власне, 5% сільського населення.

Селянські заворушення та повстання були постійним, свого роду «побутовим явищем», загальним фоном епохи. Вони охопили майже всю територію країни у вигляді окремих виступів і зіткнень із владою, котрі не вирізнялися організованістю і розмахом і були орієнтоване на короткочасність, так і у вигляді досить широких і організованих рухів, як то григор'ївщина чи махновщина. Ці повстання, як і раніш, були приречені на поразку. У документах зазначалася порівняна легкість придушення селянських повстань. Невеликі частини розганяли багато тисяч повстанців. Для цього була потрібно одна головна умова, зазначав голова Одеського губревкому П.А.Бляхін: не приймати бою поблизу повсталі волості, намагатися відступити подальше – і армія повстанців сама почне розкладатися, тому що кожний думає про свою хату, роботу, родину. У цей момент можна сміло наступати на ворога й у сто разів сильнішого, і він безсумнівно побіжить. Тоді як біля свого села або хати селяни звичайно твердо тримаються [28. Арк.14]. Заворушення часто носили короткочасний характер і закінчувалися приходом повсталіх із повинною. Повторювалася вже знайома картина

розрізнених селянських виступів у царський час [1143. С.414]. Фактично далі традиційного селянського бунту селянин не йшов. Але селянський бунт був вираженням масового невдоволення в умовах зламу старих укладів села. Часто, як і в дореволюційні часи, він був формою апеляції до влади, способом вираження невдоволення політикою влади, прагненням бути почутим владою.

Метою всіх цих виступів та заворушень була, власне, не перемога над існуючим режимом, на яку годі було сподіватися. Як і всі масові рухи в суспільствах традиційного типу, селянські повстання були спрямовані не проти суспільного устрою та створення нового, а на відновлення порушеної справедливості. Часто вони були викликані зловживаннями чи порушеннями по-селянськи зрозумілої справедливості цілком конкретними особами і, в силу конкретності селянського мислення, не розповсюджувалися на устрій в цілому. Так, селянські виступи 1919 р. були спрямовані не проти Радянської влади (лозунг Рад завжди в тому чи іншому, навіть антибільшовицькому вигляді був популярним серед селянства), навіть не проти більшовиків, а проти «комуністів» – тобто цілком конкретних «комунарів», котрі захопили поміщицький маєток і не дозволяли селянам його розграбувати «по справедливості». Звідси і численні парадокси часів громадянської війни. Часто повстання проходили під лозунгами «За Радянську владу!», «За революцію!» і т.п., але «Геть комуністів!», чи навіть «Геть комуністів, хай живуть більшовики!». При чому, навіть ці лозунги були привнесені в селянські маси, котрі їх інтерпретували по своєму, інтелігенцією та іншими змаргіналізованими елементами, які частіше всього й здійснювали керівництво повстанством. Л.Д.Троцький в травні 1919 р. писав про «дрібного буржуа», який в якості «міцного мужика» влаштовує час від часу повстання під самими безглуздими гаслами, які фабрикуються для нього контрреволюційними авантюристами [див. 1222. С.9].

В.Г.Короленко назвав Махна «середнім підсумком українського народу (а може бути і ширше)» [672. С.209]. Влучно охарактеризував селянський рух В.П.Затонський: «У всьому була дивна суміш революційності, авантюризму, безпросвітної темряви, самого дикого мракобісся, беззавітної відваги і боягузливої жадібності... Усі сторони селянської душі, століттями забитої, темної, яка зненацька прокинулася, вічно хиткої, і революційної і реакційної у той самий час, страшною у своїй жорстокості і зрештою подитячому наївної і по-дитячому нещадної, – відбилися в судорожних корчах мужицької України» [572. С.133-134].

Селянський рух не можна сприймати однозначно. Багато в чому він був стихійний, неусвідомлений, мав негативну, деструктивну спрямованість. Але він відзначив собою новий етап суспільного розвитку, становлення «суспільства що розвивається», став складовою не лише загальноросійського, а й світового революційного процесу, що розгорнувся в країнах «другого ешелону» капіталізму з початку ХХ ст. [2035. С.25].

5.4. «Общинна революція»

Революція селян мала свій, особливий характер. Деякі сучасні російські та західні дослідники для її характеристики стали використовувати термін «общинна революція» [1195; 1506; 1591; 1765 та ін.], чи навіть «общинна контрреволюція» [1646. С.483-484], хоча, як вбачається, вкладають в нього різний зміст. Про обчинну революцію писав О.

С.Ізгоев: «Коли в 1917 році ... вибухнула друга революція, перемогло общинне право, не зустрівши серйозного опору ні в якому соціальному середовищі. Перемогла та тенденція общинного права, котра прагнула зруйнувати границі общини від селища до меж всієї Імперії. Общинне право, спираючи на мільйони озброєних селян у сірих шинелях, йшло і ламало стихійно» [цит. за 1766. С.50-251].

Волосні та сільські селянські комітети стали виникати з перших днів березня ще до появи циркуляра Тимчасового уряду від 19 березня 1917 р., котрий офіційно дозволяв їхню організацію. Волосні земельні комітети, за постановою уряду, могли бути створені за ініціативою місцевого населення. При цьому, як зазначали сучасники, організація суспільних комітетів відбувалася сутужно, оскільки довго не було ніяких провідних вказівок [755]. Спостерігалися різні системи виборів, а то і їх відсутність, розмаїтість у чисельності, структурі, назвах, повноваженнях. Іноді це було просте перейменування традиційних сільських органів правління. Показово звучить пункт приговору Катошинського сільського сходу Катеринославської губ. від 23 квітня 1917 р.: «про вибори посадових осіб сільського управління з найменуванням виконавчого сільського комітету» [100. Арк.21-21 зв.]. Як зазначалося міністерством внутрішніх справ Тимчасового уряду, місцевим урядовим комісарам важко було визначити, від кого виходить та чи інша постанова, коли й ким організований комітет, який приймає закони й правила, проводить обшуки, арешти й реквізиції, вирішує земельне питання як у окремих випадках – в формі обов'язкових постанов, так і у всій його повноті – в формі декларацій. Соціальний склад цих органів не був однорідним: поряд із селянами в них присутні торговці, священники, інтелігенція і навіть поміщики. Вибори до комітетів, як правило, проходили далеко не демократично [напр. 97. Арк.83-85, 95-96; 1736. С.60; 2002. С.202-206 та ін.]. Багато комітетів були створені і керувалися особами, які мали мало спільного з селянськими інтересами, далекими від сільського життя, зазначалося міністерством внутрішніх справ [1508. С.13-14; 2048. С.133]. У березні-квітні відбулися перевибори за активної участі солдатів, у результаті яких селянський склад комітетів став переважаючим.

Волосні комітети як органи революційно-демократичної влади по суті виконували функцію низових рад селянських депутатів [1508. С.13-14]. Втім, на думку В.В.Кабанова, значення виборних селянських організацій, що виникли в 1917 р., починаючи від різних комітетів (земельних, селянських, революційних, порятунку тощо) аж до низових Рад, явно перебільшувалося в історіографії, особливо в порівнянні з традиційним авторитетом і значенням громади. Усі вони знаходилися в становищі підзвітності, вторинності, залежності перед громадою [1420. С.83]. Але їх значення, можливо, ситуативне, не можна й применшувати, особливо з огляду на те, що громада сама могла потрапити від них в залежність, а громадська думка піддавалась маніпуляціям.

Багато сільських та волосних комітетів приймали постанови, які суперечили загальному напрямку аграрної політики Тимчасового уряду. «Дрібний хуторянин, середній землевласник, крупний поміщик однаково відчуває важкі, іноді непоправні удари волосних комітетів... Всі землевласники, як великі, так і дрібні в більшості випадків пригнічені», – наголошувалося в огляді про становище країни, складене відділом зносин з провінцією Тимчасового комітету Державної думи [1736. С.68].

Тимчасовий уряд робив ставку на земства, намагався побудувати місцеву владу за принципами представницької демократії на їх основі. Волосні виконавчі комітети уряд вважав тимчасовими органами влади, які повинні бути незабаром замінені земствами. Комісарами уряду на місцях призначалися голови земських управ [1267. С.64-65]. Земства розглядалися як альтернатива общинній і, пов'язаній з нею, радянській формі самоврядування. Декларацією від 3 березня 1917 р. оголошувалося, що провідне місце в реорганізації управління належить реформуванню системи місцевого управління. Місцевим установам самоврядування передавалися певні владні функції на місцях. Сфера компетенції земств, раніше обмежена культурно-господарськими справами, поширювалася майже на всі сфери місцевого життя. Відповідно до законів Тимчасового уряду від 21 травня і 9 червня 1917 р. земства ставали безстановими. Проголошувалося загальне виборче право, скасовувався майновий ценз. Вибори мали проводитися шляхом прямого, таємного, рівного голосування без обмежень. До складу місцевих земських установ могли входити представники політичних партій та громадських організацій [1716. С.198-199]. У березні 1917 р. було оголошено про вибори до волосних земських комітетів, які тимчасово, до виборів у волосні земства, мали виконувати обов'язки дрібної земської одиниці [1913. С.225]. 21 травня 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв положення про волосне земство. Склад чинних земських установ поповнювався волосними земськими зборами та управами. Волосні сходи, посади старшин, волосні установи опіки, продовольчі комітети, інститут земських начальників скасовувалися. До волосної земської управи переходили обов'язки волосного правління та волосного старшини. Проте у законоположенні не було чітко визначено межі компетенції та фінансова база низової ланки земської системи, правові засади взаємовідносин волосних земств з повітовими та губернськими, лише зазначалося, що віданню волосного земства належать «у межах волості справи місцевого загального господарства та управління» [див. 1227].

УЦР схвально сприйняла реформу волосного земства, виступаючи за розвиток і демократизацію земського врядування і намагалася використати земства у розбудові національної державності. М.С.Грушевський з цього приводу писав: «Україна організується на основі широкої місцевої самоуправи. Місцеве самоврядування дрібної земської одиниці ... буде порядкувати всі місцеві економічні, просвітні і культурні справи згідно з законодавством загальнодержавним і українським автономним, і вибирати своїх людей для місцевого завідування (адміністрації)» [511. С.132]. Всеукраїнський національний конгрес (квітень 1917 р.) проголосив громадське самоврядування основою автономного устрою України. Земські установи фактично ставали установами місцевого управління, підпорядкованими УЦР. Як альтернативну общинній і радянській формі місцевого самоврядування намагалися використати земства й інші політичні режими, які виникали в цей час на території України, хоча й у них взаємини з земствами склалися неоднозначно. Режим П.Скоропадського в питаннях місцевого самоврядування дотримувався дореволюційних підходів: земства – це напівгромадські-напівдержавні установи, які виконують доручення уряду. До компетенції земських установ, як і до революції, мали входити лише питання господарського розвитку. Ліквідовувалися волосні земства, відновилася дореволюційна структура земських установ: повітові і губернські збори та управи. З приходом до влади Директорії було скасовано всі постанови гетьманського уряду щодо земств та відновлено склад

земських установ, обраних восени 1917 р. [див. 1498; 1499; 1919 та ін.].

Навіть ставлення радянської влади до земств було неоднозначним. Наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. земства розглядалися як установи, що мали виконувати господарські функції і діяти під контролем рад. Земські структурні підрозділи входили до складу утвореного наприкінці 1917 р. комісаріату місцевого самоврядування. З іншого боку, у січні 1918 р. наркомат внутрішніх справ надав радам право скасовувати установи місцевого самоврядування, якщо останні виступають проти радянської влади. У деяких місцевостях Правобережної України, зокрема, на Поділлі, земства продовжували виконувати свої обов'язки до осені 1920 р. [див. 1227; 2013. С.51-59].

Селяни ж до земств ставилися або негативно, або індиферентно: не хотіли сплачувати земських податків, що призвело до скорочення функцій земських установ, розграбовували земське майно [див. 97. Арк.157, 166, 167; 310. Арк.1-2; 322. Арк.5; 1226 та ін.]. Антйземський рух став одним з факторів наростання революції на селі, ставлення селян до земств стало однією з причин анархії революційної пори [1267. С.50; 2061. С. 210]. У ставленні до земських службовців крім особистих відносин, зведення старих рахунків, непопулярності тієї або іншої особи і т.п. позначилася участь в реквізиціях для потреб армії хліба, худоби та інших продовольчих продуктів [755]. «В тяжких умовах опинилися земства після революції. Земствам і земським працівникам перестали на місцях довіряти. Не стало в населенні до земства довіри, припинилися надходження в земську касу і земських податків. Без надходження податків земства залишилися без засобів і подальше їх існування в цілому ряді губерній поставлене під сумнів», – писала газета «Сельский вестник» на початку червня 1917 р. [811]. На з'їздах, зборах, сходах селяни відмовлялися від виборів і голосування, взагалі виступали проти земської системи управління. Земства – «це вигадка панів і бажання отримати більше податків з народу» [1575. С.282]. Ілюстрацією ставлення селян до земства може бути постанова Волинського губернського селянського з'їзду в травні 1917 р.: земство скасувати, замінити його радами, земців, тобто членів управи притягти до суду, земських службовців відправити на фронт [883]. При виборах до земств селяни проявляли як пасивні форми спротиву – масові неявки, так і активні: розгроми виборчих комісій, побиття чиновників, знищення виборчих списків, урн для голосування, арешти виборчих комісій, інструкторів-організаторів виборів тощо [682. С.292; 1508. С.31-32; 2009. С.63-64 та ін.]. При тому, що волосні земства на 95-97% склалися з селян, земства залишалися для селян чужими. Не чекаючи більшовицького перевороту, зазначає Т.Еммонс, сільська Росія відвертається від усіх нав'язаних їй «ззовні» установ, у тому числі земських (за винятком чисто станово-селянських, звільнених тепер від бюрократичного нагляду). Вже задовго до формального розпуску НКВС наприкінці лютого 1918 р. усіх земських установ стало ясно, що демократичного перетворення місцевого самоврядування на основі земства не буде [2061. С.209-210].

Процес ліквідації земств тривав у селах України в грудні 1917 – на початку березня 1918 р. Треба визнати, зазначає Я.Й.Малик, що масова більшовицька агітація серед українського селянства спрямована на передачу влади Радам, в умовах економічної розрухи й політичної нестабільності, породжувала закономірну думку, що двовладдя в селі веде до нестабільності. Піддавшись агітації, селяни, бувало, й самі ліквідували земства і утворювали Ради [1603. С.78]. Вбачається, що головну роль в цьому відіграла не більшовицька агітація, а негативне ставлення до земств самого

селянства. Ліквідація земств не завжди супроводжувалося створенням відповідних рад [напр. 97. Арк.333 зв.].

Революція виявилася способом самозбереження общини. Головною особливістю «общинної революції» було те, що вона на своєму рівні відтворювала всі колізії владного початку в кризовий для всієї патерналістської системи період [1195. С.51]. У дореволюційній Росії управління селянським миром здійснювалося через общинне самоврядування, інтегроване в державну систему. Ослаблення репресивних функцій держави постає важливим чинником перерозподілу функцій владно-політичного регулювання від держави до громади. Общинне самоврядування, що легко приймало радянську форму, взяло на себе вирішення всіх «внутрішніх» і «зовнішніх» проблем села. Громада стала також організацією самозахисту селян у ворожому світі. Села й волості оголошували себе республіками, висували до своїх кордонів збройні загони для того, щоб захиститися і від продзагонів, і від бандитів різного забарвлення.

Роль громади зростає в зв'язку з перерозподілом землі. Як правило конфісковані земельні угіддя передавалися в розпорядження всього товариства для наділення безземельних і малоземельних селян [1950. С.77, 79; 1949. С.323]. В ході аграрної революції в результаті зрівняльного перерозподілу землі масштаби общинного землекористування збільшилися, поглинувши землі не лише поміщиків, церкви, монастирів, казни, а й значною мірою хуторян та відрубників. На 1922 р. в Радянській Росії 85% всієї землі знаходилося в громадській власності, в 67% общин відбувся загальний переділ землі [1646. С.483]. В переділи активно включилися й безпередільні общини. Тут особливо був порушений принцип рівності в селянському землекористуванні. Тому в безпередільних общинах 87,8% громад за 2-3 роки переділяли землю 3-4 і більше разів [1421. С.62]. Контингент населення, який наділявся землею, визначався виключно рішенням громади. Лише община могла визначати, хто конкретно і в якій послідовності отримує землю, хто втрачає це право і за ким з відсутніх вона зберігається. Лише община вирішувала питання про прописку до громади нових членів з числа міських жителів і біженців, про наділення землею прибулих тощо [1420. С.32; 1421. С.49]. Б.М.Миронов вважає, що відродження общинного укладу мало тимчасовий характер, не супроводжувалося реставрацією великої патріархальної сім'ї і було викликане, в першу чергу, тим, що селяни не знали іншого способу «переварити» близько 68 млн. га землі, окрім зрівняльного переділу. До того ж, у випадку реставрації старого режиму було неможливо повернути поміщикам землі, які мир розділив між селянами і покарати винних [1646. С.482-483].

Революційні події не могли «змінити сутність общини як сусідської організації одноособових селянських господарств», – вважає В.П.Данилов [1326. С.46]. Але форми та функції общини за революційний період дещо видозмінилися. На практиці громади зосереджували в своїх руках майже все керівництво місцевими справами. Саме через громаду жителі організовували захоплення і перерозподіл поміщицьких садиб, установа Рад, мобілізацію солдатів, збір податків і здійснювали безліч інших соціальних і культурних функцій.

Традиційні інститути сільського життєстрою – розкладковий механізм, колективну відповідальність і кругову поруку – використовувала будь-яка влада для збору податків і платежів, притягнення до колективної відповідальності за пограбування поміщицької власності, боротьби з дезертирством, повстанством,

самогоноварінням тощо [101. Арк.1-1зв.; 102. Арк.2-3; 103. Арк.14, 60; 106. Арк.1-16; 163. Арк.317-320; 433; 1464. С.146]. Кругова порука ставилася в обов'язок сільським громадам і органами Радянської влади, що йшло всупереч курсу на соціальне розшарування села. Фіскальна функція громади, активно використовувана для проведення розкладки, була вигідна куркулям і об'єктивно оберталася проти бідноти. Лише в листопаді 1920 р. V Всеукраїнська конференція КП(б)У визнала принцип кругової поруки села помилковим і запропонувала замінити його круговою порукою куркульства, проти якого вимагала направити всю силу репресій. Треба думати, що кругова порука застосовувалася досить широко, тому що в зв'язку зі скасуванням продрозкладки в декреті ВЦВК від 21 березня 1921 р. спеціально обмовлялося і скасування кругової поруки. Принцип колективної відповідальності і кругової поруки широко використовували радянські органи для боротьби з дезертирством та повстанством [1420. С.89-93; 1421. С.177-178 та ін].

Деякі дослідники вбачають в популярності Рад як відголосків древнього віча прояв архаїзації [1143]. Саме існування і діяльність селянських Рад багато в чому визначалося общинними традиціями. Традиції селянства не вимагали створення рад селянських депутатів на нижчому рівні – село обходилося в 1917 р., як і раніш, більш звичними органами самоврядування – сільськими і волосними сходами. Рішеннями I Всеросійського з'їзду Рад селянських депутатів (травень 1917 р.) у рекомендаціях щодо порядку утворення селянських Рад і бажаної структури всієї системи селянських Рад, сільські Ради не передбачалися (і не заборонялися). Громади вписувалися в систему селянських Рад, виконуючи роль низових Рад. Тому до літа 1917 р. організація волосних і сільських рад йшла набагато повільніше, ніж повітових і губернських рад селянських депутатів. Здебільшого село не мало потреби в радах, комітетах, яких-небудь інших організаціях. Це не виключало можливості утворення рад і різних комітетів. Але головною, авторитетною силою села залишалася громада і її вищий орган – сільський і волосний сход. До ідеї про обов'язковість, а власне кажучи непотрібності низових сільських Рад, особливо сільських, приходять окремі сучасні дослідники [1420. С.95-96].

Після жовтня 1917 р. організація Рад стала повсюдно обов'язковою. Перетворення сільської управи на Раду селянських депутатів часто мало характер простого перейменування за рішенням сходу (в ході громадянської війни зі змінами влади сільські ради просто перейменовувалися в правління і навпаки) [99. Арк.28 зв., 51, 55 зв.; 107. Арк.15-15 зв.]. Сільський сход виступав як вища влада на селі, на сходах обиралися різного роду комітети, ревкоми, виконкоми; сходи призначали їм утримання за рахунок громади [166. Арк.93-159; 167. Арк. 9; 324. Арк.8 та ін.]. Ради взагалі були побудовані на зразок прямої демократії сільського сходу. Ідея Рад в тій чи іншій формі – аж до «рад без євреїв і комуністів» була популярною серед селянства України протягом всього періоду громадянської війни. В популярності самої ідеї рад, скоріше всього, проявилася самодостатність кожної громади (сама приймає рішення, сама виконує і контролює діяльність).

Революція і громадянська війна, з одного боку, посилила общинну солідарність. Соціальна роль громади об'єктивно зросла в роки світової війни: вона вирішувала не тільки звичайні в мирний час адміністративно-господарські проблеми, але й питання допомоги солдаткам, вдовам, сиротам, інвалідам. Прийом нових членів громади, усиновлення, опікунство і попечительство залишалися важливими функціями общини в

роки революції та громадянської війни [83; 84; 85; 87; 88; 99 та ін.]. Як і в будь-якій екстремальній ситуації, коли зростає необхідність у людській солідарності, у роки війни відбулася консолідація більшості селян на базі общинних традицій і принципів, що забезпечують спільне виживання [1789. С.103]. Почуття мирської солідарності, кругової поруки, прагнення покласти відповідальність «на весь мир» укріпилися під час погромно-захватного руху. На думку Т.Шаніна, у всіх головних політичних подіях селяни були більше пов'язані спільними інтересами, ніж розколоті на класи [2035. С.172, 275]. На противагу більшовицьким прогнозам, вважає О.Файджес, зв'язки між селянами нерівного соціального статусу виявилися сильнішими, ніж ненависть бідноти до куркулів. Хоча всередині громади відбувалися численні соціальні конфлікти, в цілому вони не носили класового характеру, як вважали більшовики [див. 1506. С.207; 1982. С.234]. Коли влада вторгалася у локальний світ, котрий володів винятковою опірністю зовнішньому тиску, вона в остаточному підсумку програвала. Сільські «мири» з кінцевому підсумку продовжували протистояти державності у своїх повсякденних справах [1143. С.434]. Але, з іншого боку, революція привела до розширення конфліктної зони в громаді, загострила суперечності між бідними та заможними на селі. Ці дві тенденції співіснували і боролися між собою, перевага тієї чи іншої проявлялася в залежності від ситуації та місцевих особливостей. Суперечності на селі тимчасово відходили на другий план, коли село виступало єдиним фронтом у вирішенні земельного питання чи спротиві зовнішньому тиску. Але ці суперечності не зникали, періодично загострюючись, в залежності від обставин.

Органи Тимчасового уряду констатували, що селяни, поряд з поміщиками, ведуть боротьбу із заможними селянами, спостерігається «повсюдна ворожнеча до відрубників» [2048. С.160-161]. Т.В.Осіпова нараховує за квітень-серпень 1917 р. більше 1880 селянських виступів проти куркулів, хуторян та відрубників, що становило близько 20% їх загального числа [1736. С.169]. Радянські дослідники зазначали, що у березні-жовтні 1917 р. антикуркульських виступів було набагато більше, ніж виступів батраків і бідняків проти поміщиків, які вели капіталістичне господарство. Антикуркульські виступи від усіх випадків селянських виступів у березні-жовтні 1917 р. становили в ряді губерній 30, 40 і навіть 50%, як у ряді районів Полтавської губ. [1608. С.46]. Після жовтня 1917 р. рух загального зрівняння, санкціонований законом про соціалізацію землі, посилювався. Процес ліквідації хуторів і відрубів відбувається не тільки в результаті стихійних переділів, але часто за постановою органів, які керували процесом соціалізації [1761. С.36]. Численні приклади насильства над заможними селянами наводили делегати від з'їзду дрібних власників, які на початку квітня 1918 р. прибули до Києва [525; 526; 546]. Є.Чикаленко приводить слова делегатів з'їзду: «Поки не було німців, то заможним селянам життя не було. Ота голода, ота «пролетарія» знущалась з них, одбирала і землю, і скотину і навіть гроші» [1071. С.11].

В багатьох районах випадки боротьби з виділеннями переважали над всіма іншими селянськими виступами [1949. С.331]. Т.Шанін пише, що головна внутрішня селянська війна, про яку повідомляли в 1917 р., була вираженням не конфронтації бідних з багатими, а масовою атакою на «розкольників», тобто на тих хазяїнів, котрі кинули свої села, щоб піти на хутори в роки столипінської реформи [2035. С.278]. К. Мацієвич констатував деяке відродження общинних настроїв на початку революції, які проявилися в руйнуванні хуторів, насильствах над індивідуальними власниками. Він

пов'язував це з загостренням внутрішньої боротьби серед селянства внаслідок його соціальної диференціації [781; 785]. Але обшинники боролися з виділенцями, найчастіше не беручи до уваги їхнє майнове становище [1608. С.48-49]. «Між відрубниками й селянами-общинниками існувала велика ненависть, корені якої сягають в 1910 р.», – зазначав сучасник [1022. С.194]. Весною 1917 р. в деяких повітах були випадки сутичок, бійок, підпалів, грабежів та погромів хуторян, захоплення та розподілу їхніх земель. Зі створенням земельних комітетів, останні стали приймати рішення про ліквідацію дільничного землекористування [1701. С.168; 1761. С.36; 1022. С. 138, 209]. В Харківській, Катеринославській, Херсонській, Чернігівській та ін. губ. широко розгорнувся селянський рух проти відрубників і хуторян, хоча багато з цих господарств зовсім не відносилися до категорії куркульських. Бідняки-хуторяни й особливо відрубники часто за першою вимогою колишніх односільчан поверталися в громаду. Цьому сприяло широко розповсюджене серед селян переконання, що Установчі збори передадуть поміщицькі землі тільки общинникам [1608. С.50]. М.Я. Биховський весною 1917 р. зазначав, що відрубники й хуторяни, втративши державну підтримку, поспішали повернутися до общини, оскільки за нових умов життя без общини селяни не можуть існувати [979]. Погроми та грабежі хуторів мали місце і в наступні періоди громадянської війни. Було ліквідовано чимало господарств, землеволодіння яких перевищувало 30-50 дес., в громади було повернуто багато хуторян і відрубників, земля яких була розділена. В деяких місцях це призвело до ліквідації дільничного землекористування, особливо відрубного [310. Арк.4; 322. Арк.6 зв.; 648. С.54; 1022. С.138, 195; 2009. С.73 та ін.]. В руйнуванні хуторів, насильстві над індивідуальними власниками, які мали місце на початку революції проявилася як внутрішня боротьба серед селянства внаслідок його диференціації, так і ознаки відродження общинних настроїв.

Якщо село бідне, соціальні антагонізми можуть виникати буквально з нічого. Між голодним і ситим прірва, хоча з економічної точки зору вся різниця між бідним і «заможним» інший раз становить кілька пудів зерна. На селі було чимало нужденних у хлібі та прямо голодуючих, біднота не могла зникнути після розділу поміщицьких земель. Більше половини селян не могли прожити лише за рахунок власного господарства, які залишалися безпосівними чи малопосівними. До бідних верств додалися поміщицькі сільськогосподарські робітники, котрі залишилися без роботи, розкуркулені міцні господарства, розгромлені хуторяни, господарства, що позбавилися в ході війни і революції робочих рук. Кількість слабких господарств збільшувалося за рахунок дроблення великих дворів. Ряди нижніх шарів поповнювали каліки, хворі, поранені. У село переміщалися міські робітники, котрі рятувалися від голоду, міщани, біженці, солдати-дезертири тощо. На серпень 1920 р. дослідники нараховують 146,5 тис. наймитів [1742. С.127]. Внаслідок ліквідації поміщицького господарства, скорочення переробної промисловості багато з них втратили можливість заробітку, припинилися сезонні міграції на заробітки до Південних губерній. Через безземелля та малоземелля велика кількість селян була майже настільки ж залежна від покупного хлібу, як і городяни. Вже в вересні 1917 р. сход с.Катошино Катеринославської губ. з приводу підвищення на 100 % Тимчасовим урядом цін на хліб зазначав, що 70-75 % місцевого населення бідняки і вже зараз купують хліб. Підвищення цін на хліб і предмети першої необхідності може призвести до відкритих виступів і примноження смуту [100. Арк.39-

39 зв.]. Агроном Широківської ділянки Херсонської губ. в липні 1918 р. повідомляв, що не зважаючи на хороший урожай, частина бідноти, позбавлена заробітків, може залишитися без хліба [310. Арк.65]. Є.Чикаленко наводить приклад свого знайомого селянина: хоча він має тільки одну десятину землі, але рішуче стоїть не тільки проти соціалізації, а й проти переділу землі, бо тоді, як він каже, «і я не матиму де хліба купити; тепер я собі куплю хліб у заможних селян, а як переділить землю між всіма, то вже ні в кого не буде хліба на продаж» [1071. С.62]. Можливості побічних заробітків були втрачені, ціни на продовольство росли, а голод не чекав. Безконтрольне зростання «чорного» ринку, на якому лише заможні могли збувати своє зерно за непосильними для сільської бідноти цінами, розділяло селян на два ворожих табори. «Сельський вестник» писав восени 1917 р.: не можна всіх селян огульно звинувачувати в тому, що вони затримують у себе хліб. Малоземельні і безземельні залишилися без хліба, який, головним чином, скупчився у багатих селян [817]. «Так і живемо: одні з голоду пухнуть, інші свиней відгодовують або людей в свиней п'яним пійлом перетворюють» [817]. При розподілі поміщицької землі та пограбуванні майна левина частка дісталася куркулям [545. С.206; 1022. С.116, 214 та ін.], селянська біднота одержала значно менше, до того ж зі зникненням маєтків вона втратила ринок для продажу єдиного товару, яким володіла в надлишку – робочої сили. «Усе геть чисто розграбовано, дужчі та багатші понабирали скільки влізло, а голоті майже нічого не дісталось, через що тепер один на одного шукає помсти», – повідомлялося, наприклад, з с.Мировки Київського повіту [656]. Голод неоднаково позначився на різних соціальних групах. Тим часом, як біднота збувала останню ряднину на хліб та картоплю, заможні наживалися, використовуючи цей тяжкий момент. В умовах сільського життя це дуже кидається в вічі – приклади не виняткові. Заможні селяни збагачувалися коштом голодного міста, одночасно незаможники й середняки навіть у районах, де голод не набув гострих форм, опинялися в дуже скрутному становищі [537. С.83]. Усе це збільшило майновий розрив між крайніми групами сільського населення і загостило відносини між ними, що неминує в умовах громадянської війни мало перерости у відкриту боротьбу [1220. С.147]. «Село живе своїм особливим життям, якого не видно нам, що живуть по містах, що читають газети ... Село так само побилось на ворогуючі групи, однак думка про землю сполучила в одне ціле більшість селян», – описував сучасник ситуацію восени 1918 р. [765]. «Місцями ще й досі виникає аграрний терор – палять і вбивають не тільки великоземельних поміщиків, а й дрібних панків, але помітно, що народ вже втомився і бажає спокою, а головне, що село різко розбилось на два ворожих стани – голоту і заможних – і не виступає вже одним фронтом, а через те німці легко його обеззброюють і обезхліблюють», – писав Є.Чикаленко 5 червня 1918 р. [1071. С.50].

Як пишуть Й.Мороз і С.Злупко «для багатьох селян залишилося голодувати або грабувати» [1695. С.65]. В таких умовах «грабунок» у тому чи іншому вигляді для певної частини селян ставав просто економічною необхідністю, питанням виживання. До цього варто додати ще й «паразитичну мораль», яка проявилася серед селянства в ході революції. Й.Мороз і С.Злупко акцентують увагу на тому, що більшовики відкрили можливість біднякам грабувати через комнезами. Більшовицька політика – багато в чому завдяки постачанню продовольством одних за рахунок надлишків, що вилучаються в інших знаходила певний відгук у селі – і там були активні прихильники Радянської влади, комбідівці, комунари [1324]. 17 грудня 1921 р. VI Всеукраїнський з'

їзд Рад прийняв спеціальну резолюцію, за якою організаціям КНС надавалося право конфісковувати збіжжя у заможних верств для потреб найбільш постраждалих селян. Упорядники збірника «Голод 1921-1923 років в Україні» пишуть: «Намагаючись захопити хлібні ресурси руками селян і приборкати селян-власників, власті розпалювали соціальну ворожнечу на селі, під'юджуючи корисливу зацікавленість селянської бідноти. З метою залучення останніх до експропріації продукції заможніших верств комітетам незаможників надавалася певна частина реквізованих надходжень» [499. С.8]. Тут виникає питання, а чи не була ця «певна частина реквізованих надходжень» єдиним засобом виживання бідноти, якого іншим шляхом вона здобути не могла? Найбідніші верстви були зацікавлені в перерозподілі запасів, при тому, що частина вилученої продукції все ж діставалася їм. І допомога продовольством найбільш злиденним селянським родинам з боку держави було досить поширеним явищем [див. напр. 1625. С.130]. Та була й інша можливість грабувати, котра знайшла своє втілення в погромах, повстанстві, політичному чи кримінальному бандитизмі. В.О.Антонов-Овсієнко доповідав влітку 1920 р., що перехід бідноти у банди повинен розглядатися по-перше, як відображення стихійного процесу розшарування села, а по-друге, як помилка, котра полягає в тому що своєчасно не врахували моменту й не надали бідноті відповідної форми організації. Так як організація бідноти в формі банд може існувати лише за відсутності державного порядку, то організація комітетів незаможних селян спрямує бідноту в потрібне русло [599. С.278]. Тобто, один спосіб «грабежу» санкціонувався радянською владою, інший протистояв будь-якій владі.

Більшовики багато в чому за ідеологічною схемою робили ставку на штучне соціальне розшарування села. Сама влада причину «доброго» чи «поганого» ставлення до себе пояснювала досить механічно і ставила у залежність від заможності селян. Побудова «класової» структури села (бідняк, середняк, куркуль) мала політичний характер. Ця схема мала суто пропагандистську спрямованість, але вона мало що давало для аналізу соціально-економічних процесів. Погано працювала вона і при виявленні настроїв села в період соціальних потрясінь. Чіткі критерії бідняка, середняка і куркуля так і не були визначені [1220. С.158-159; 1221. С.134]. До літа 1921 р. куркульських господарств, які наближалися за своїми розмірами до поміщицького на Україні майже не залишилося [799. С.30]. В грудні 1919 р. НКВС УРСР прийняв рішення вважати регламентацію на куркулів і бідняків не в залежності від кількості землі, а в залежності від кількості надлишків хліба [44. Арк.11]. «Куркулем» органи влади могли назвати середняка чи навіть бідняка, якщо він не підтримував політики Радянської влади. Саме поняття «куркуль» (як і «буржуй») набуло не стільки соціально-економічного, скільки політичного, етичного та соціально-психологічного змісту [див. 1487. С.194-197]. Виходячи з цього, В.Ф.Верстюк намагається довести, що термін «куркуль» був «політичним жупелом», який активно використовували більшовики для пояснення незадоволення селянства політикою воєнного комунізму [1222. С.350]. Схожих поглядів дотримуються О.І.Ганжа, С.В.Кульчицький [1260. С.129; 1531. С.145]. Р.Конквест, взагалі, прийшов до висновку про штучність образу «куркуля»-експлуататора, створеного більшовицькою пропагандою [1495. С.7-8]. Але ж цей «образ» виник задовго до революції і не лише зусиллями більшовицької пропаганди, то які є підстави вважати, що після революції він одразу мав змінитися?

Можна погодитись з думкою В.В.Кабанова про те, що аграрна політика Радянської влади переважно була політикою соціальною, а не економічною. Її класова спрямованість була очевидною і яскраво вираженою [1421. С.46]. Більшовики робили ставку на бідноту і батрацтво, котрі вважалися природними союзниками радянської влади. Політика держави була спрямована на руйнування традиційних відносин патерналізму всередині громади, роль захисниці бідноти брала на себе влада. Але більшовики змушені були боротися і з общиною. Багато авторів схильні вважати, що потенціал общини не був в достатній мірі використаний радянською владою при проведенні аграрних перетворень [1506. С.206]. На думку В.В.Кабанова, більшовицька доктрина, взагалі, була спрямована на руйнування общини. Радянська держава не розраховувала на скільки-небудь ефективне використання громади у своїй перебудові села. Тут найважливіша роль приділялася класовим організаціям бідноти та самій державі. Ще до Жовтня Ленін сподівався, що бідняцькі верстви складуть міцну опору більшовиків у селі. Однак вони не проявили здатності до консолідації, не виявили «політичної грамотності», не змогли скласти самостійної сили, не змогли організувати самостійних Рад. Тим більше вони не організували економічних господарських осередків з поміщицьких маєтків, на що розраховував Ленін [1420. С.85-88, 109-110].

Якщо в 1919 р. і першій половині 1920 р. куркульству, зазначає В.Ф.Верстюк, завдяки слабкій політичній диференціації села й економічному тиску на бідноту, удавалося, образно говорячи, лінію внутрішнього фронту утримувати між містом і селом, то з літа 1920 р. театр безпосередніх дій внутрішнього фронту перемістився в село [1220. С.151]. О.І.Ганжа вважає, що в роки громадянської війни більшовики змогли створити собі соціальну опору. Нею стала частина найбіднішого селянства, об'єднаного спочатку в комбіді, а згодом в комнезами [1260. С.86]. Проте такий висновок вбачається проблематичним, оскільки, на наш погляд, комбіді і комнезами охоплювали досить незначний контингент селян.

Та все не так однозначно: з одного боку, заможне селянство, як головний власник хліба, займало різко негативну позицію до будь-якої влади, котра цей хліб у нього забирала, та з іншого – вони були найбільш зацікавлені в стабільності і хоч якомусь порядку, котрі могла принести лише міцна влада. У «хазяйновитого мужика» за будь-якої влади не було особливого бажання «бунтувати», він намагався жити з «начальством» у мирі, вирішувати, по можливості, виникаючі з ним проблеми традиційними і перевіреними способами – задобрюванням, підкупом і тощо. На співпрацю з радянською владою часто йшли саме заможні селяни, котрим за будь-якої влади було що втрачати. Як свідчать джерела, це розуміли й самі більшовики, особливо ті, хто безпосередньо стикався з селянством. В доповіді секретного відділу ВЧК говорилося, що останній досвід врангелівщини показав, що українське куркульство, як і взагалі селянство, начебто зберегло лояльність, та це ще не значить, що заможний елемент села беззастережно перейшов на бік радянської влади. Заможний селянин боїться палиці поміщика, нагайки поліцейського і важкої руки губернатора, але він також боїться пролетарської послідовності в будівництві комунізму [539. С.365]. У звіті Катеринославського губчека говорилося про «осоветившегося» після звільнення від Денікіна куркуля [842. С.18]. Влада покладала відповідальність за виконання продрозкладки на «куркулів», які часто очолювали сільські органи влади. В Харківській губ. доходило до абсурду: щоб виконати розкладку, деякі куркулі, які встигли

розпродати свій хліб, купували його за «вільними» цінами у бідняків, звільнених від розкладки, у сусідніх губерніях. Один «куркуль» Микитівської вол. щоб виконати розкладку купив 100 пуд. хліба, заплативши 1 млн. 200 тис. крб. [32. Арк.59; 1. Арк.17; 491. С.50 та ін.]. Коли в Харківській губ. двічі з'являлися загони Махна, то «куркулі» не лише не надали їм ніякої підтримки, а, навпаки, чинили збройний опір, оскільки вони, за словами голови опродкомгубу, «боялися, що Махно піде, повернеться Радянська влада і перш за все їх покарає» [491. С.58]. П.А.Аршинов, з іншого боку, писав, що там де народжувалась махновщина, куркульство завжди шукало і знаходило собі захист під крилом радянської влади [420. С.37]. І не зважаючи на «антикуркульську» риторику влади, зберігалися реальні можливості для мирного співіснування лояльно настроєного заможного селянства і радянської влади. В.І.Ленін з цього приводу писав: «одержавши гарний урок за найменші спроби опору, цей шар здатний лояльно виконувати завдання пролетарської держави й починає навіть перейматися, хоча й з надзвичайною повільністю, повагою до влади, яка захищає всякого труженника і нещадна до дармоїдів-багатіїв» [733. С.175-176].

Як вже зазначалося, в сільському середовищі окрім соціальних суперечностей, існувала ще й маса інших – статовікових, родинних, кланових та ін., котрі особливо давалися взнаки в період революції. Революція викрила ці різнопланові конфлікти та на дала їм суспільно-політичного значення. Нескінченні «розбірки», «мужицькі війни» постійно відбувалися на сільських вулицях: між заможними і бідняками, «своїми» і «чужаками», старожилами і переселенцями і т.п.

Внутрішні суперечності не усували спільності інтересів членів сільської громади, особливо, якщо мова йшла про спірні справи з іншими спільнотами. «На грабіж поїхали... Своєї землі більше половини необсіяної залишилася, а вони панську поїхали ділити. І мішки з собою забрали, – земля, значить, землею, а поміщицьке добро своїм порядком. І дивись – неодмінне побоїще буде, кілками запаслися, а у кого і сокири в мішках заховані. Тому на апатівського поміщика відразу 3 конкуренти ... І ось тепер почнуть рвати на три різні частини. Побоїща не минути!» [527]. «Ось до чого дійшло: вже не поміщиків, а одне село інше грабує... Гірше лютих звірів» [560]. Села озброювалися, воювали село на село, банда на банду [1284. С.17, 42]. Ці суперечності проявилися і на рівні місцевих органів влади – сільських та волосних комітетів, Рад [116. Арк.62].

Є численні свідчення того, що, не дивлячись на численні спроби більшовиків (і не лише більшовиків, махновці теж не допускали до виборів до Рад багатих) розколоти селянство за майновою ознакою, «привнести класову боротьбу в село», селяни на стійливо обирали до Рад найбільш хазяйновитих та авторитетних односельчан – «куркулів» за більшовицькою термінологією. Бідняк на селі завжди залишався бідняком, який не мав престижу. Село мало свою ієрархію, в якій майнова складова, поряд з сімейно-клановою, віковою та ін. займала важливе місце, хоча, звичайно, і умовах революції ця ієрархія була певною мірою порушена. Патріархальна ієрархія сприймалася більшістю селян як частина заведеного порядку. Як це часто буває в селянських суспільствах, бідне і пригноблене населення села дивилося на найбільш заможних як на природних лідерів своєї громади. У більшій частині сіл, відірваних від промислових центрів, селянство виступало як єдине ціле, заможна частина села контролювала політичну й економічну ситуації. Заможний селянин мав більше шансів

потрапити до органів місцевої влади – він мав міцніше матеріальне становище, освіченість, досвід. Найбільший вплив мали представники колишньої сільської адміністрації – сільські старости, старшини тощо. В багатьох звітах і повідомленнях з місць звучать трафаретні фрази: в складі Рад та виконкомів майже одні куркулі. IV конференція КП(б)У зазначала, що «Багато Рад, наповнені куркулями і спекулянтами, являлися самі опорою отаманщини чи в кращому випадку відносилися пасивно до задач, які покладала на них центральна влада» [1066. С.75]. М.Скрипник на II з'їзді КНС (лютий 1922 р.) так характеризував склад сільських, волосних рад та виконкомів два роки тому: «Там сиділи куркулі, бувші писарі, городові, вартові і всі ті буржуї, що з міста бігли на село. Вони робили з радянських установ знаряддя для своєї диктатури над незаможником» [549. С.115]. Хід і результати виборів до рад, які відбулися вже наприкінці 1921 р. виявили абсентеїзм селян: абсолютна більшість взагалі не брала участь у виборах, ті ж, хто брав участь – легко «продавали» свій голос. Найбільшу активність і організованість проявляли заможні верстви селян і досить успішно завойовували місця у радах. Провокаційні чутки, дискредитація суперників, зриви виборчих зборів, підкуп та споювання виборців, обіцянка допомогти під час сівби та жнив, економічний вплив та господарський авторитет – далеко не повний перелік методів, якими вони користувалися під час виборчих кампаній, завдяки яким вони могли повернути на свій бік не лише середняків, а й частину бідноти [1260. С.91-92].

У ставленні селян до влади можна виділити два основних взаємозалежних рівні: до влади як абстрактного поняття і до її окремих носіїв та заходів. Причому ставлення до конкретних носіїв та заходів далеко не завжди збігалось з загальними уявленнями про владу. Велике значення у ставленні селян до будь-якої влади мала споконвічна і небезпідставна селянська ілюзія: «цар хороший, та слуги його погані». Незадоволення селян було спрямоване саме проти цих низових органів будь-якої влади, конкретних її представників. Так, О.І.Ганжа зазначає парадоксальність ситуації: в той час, коли авторитет партії в цілому, навіть в роки громадянської війни, був досить високим, до місцевого партійного осередку селянство нерідко ставилися байдуже, скептично, а інколи й вороже. Але, в той же час, за її словами, селяни-комуністи продовжували зберігати селянську психологію, тому об'єктивно селяни-комуністи часто були носіями настроїв, які вступали в протиріччя з планами партійної верхівки [1260. С.77-78].

Якщо до революції селянин, як правило, намагався уникати контактів з владою, у нього не було прагнення «пробитися в начальники», то після революції, по мірі розвитку радянських владних структур і формування нової еліти влади на селі, інструментальна цінність причетності до влади для селянина різко зростає. Прагнення проникнути у владні структури, підняти свій матеріальний і моральний статус за рахунок посади в сільській ієрархії влади чи через приналежність родичів до владної еліти стало досить розповсюдженою ціннісною орієнтацією селян. До революції просування по щаблях влади для вихідців із селян було станово обмеженим. Далі місцевого рівня вони не могли просунути. Революція скасувала станові обмеження, і вихідці з селян отримали можливість для просування до більш високих ступенів влади. Але масове висування народних кадрів поставило перед самим режимом проблему контролю над ними і приборкання їх [1297. С.9]. Дослідники вбачають у настроях селян прагнення до встановлення, що саме собою розумілося, нової «бідняцької» становості [2095. С.512]. Такі настрої певним чином співпадали з діями влади. Д.З.Мануїльський,

наприклад, писав, що з незаможних на селі ми повинні зробити свого роду «привілейований стан» [772. С.8]. Втім, джерела фіксують прагнення і заможних селян та «куркулів» вийти в органи влади – ради, різні установи, особливо земельні органи та міліцію, комбідни, комнезами, навіть партосередки – та їх скарги і протести на дискримінацію у випадку відмови [див. 1219. С.40-41; 1439. С.309; 1540. С.16-17; 1543; 2095. С.514 та ін.].

Образ сільського активіста останнім часом викликає інтерес дослідників [див. 1350]. Але якщо в радянській історіографії відбувалася героїзація образу сільського активіста, то в сучасній він подається в дещо гіпертрофованому негативному вигляді. Як в першому, так і в другому випадку цей образ відображається не зовсім адекватно і досить тенденційно. У «активісти», як згадує М.Равич, «часто потрапляв особливий тип «бідняка». Він дійсно до імперіалістичної війни був бідняком. Але потім звик перебувати на казенному пайку й у громадянську війну утримувався на всьому готовому, зрештою відучився селянствувати і, повернувшись в село, зовсім не схильний був з ранку до вечора працювати над відбудовою свого господарства. Багато було таких болтунів-краснобаїв, котрі, прийшовши до влади на селі, власне кажучи виявилися ле дарями й у першу чергу прагнули добре пожити за чужий рахунок. У сумлінних, чесних селян, навіть бідняків, вони викликали лише озлоблення» [1179. С.90]. Як правило, сільські комуністи за своїм рівнем стояли нижче «середнього» хазяїна; ніякій партійній дисципліні вони не підкорялися, та й контроль за їх діями навряд чи був можливий, «осередок» являвся в очах громади співтовариством місцевих хуліганів, що заохочується начальством, якщо не гірше того [1197. С.115-116]. Виникає цілий шар «професійних» бідняків, яким вигідно було залишатися бідняками, цілком орієнтованих на захист інтересів влади і залежних від неї економічно. Певною мірою можна погодитися з думкою В.І.Семененка, що діяльність КНС привела до падіння традиційної моралі, генерувала настрої підозріння, соціальної злоби. Серед мас селянства всяка громадська активність стала органічно пов'язуватись з можливістю одержати ті чи інші матеріальні пільги, поширювалось підлабузництво, егоїзм [1868. С. 62]. З огляду на деякі психологічні важелі, зазначає А.Граціозі, які застосовувалися, щоб мобілізувати їх (прагнення влади, заздрість, доля при поділі здобичі), не варто дивуватися, виявивши, що новий прошарок «сільських правителів» незабаром набув дуже специфічних рис. Користуючись словами, котрі можна знайти в багатьох більшовицьких документах, «відданість справ» і безсумнівні оперативні здібності в них найчастіше йшли рука об руку з нерозвиненою політичною або культурною свідомістю, кар'єризмом і такими «традиційними» рисами поведінки, як грубість із підлеглими, алкоголізм, фаворитизм, згуртування в камарильї, створення сімейних клік тощо. У документах часто говориться про місцевих активістів, котрі «брали хабарі, пили самогон, допускали гру в карти, реквізували для себе» [1297. С.9-20]. Практично у всіх регіонах України пияцтво, «реквізиції», довільне використання службового становища, безвідповідальність посадових осіб були буденним явищем; органи влади не були здатні ефективно виконувати свої функції [1648. С.11].

Якщо до цього додати, що за даними перепису 1922 р. освітній рівень сільських комуністів був вкрай низький – 75,3% з них мали нижчу освіту, 14,8% – домашню, а майже 10% взагалі були неписьменними [490. С.8], то звичайно, навряд чи вони могли успішно виконувати чи навіть розуміти ті завдання, які ставило перед ними керівництво

. Так, В.І.Семененко наводить дані, що наприкінці 1922 р. тільки 10% полтавських комуністів читали газети, а 78% не мали найменшого уявлення про програму і статут партії [1868. С.314]. В склад керівних кадрів влилися десятки тисяч людей з народу, малограмотних малокультурних або просто кар'єристів, зазначає Є.Г.Гімпельсон. Загальний рівень культури і стиль управління нової правлячої еліти й визначався цією більшістю [1273. С.61]. Ш.Фітцпатрік, взагалі, однією з причин становлення авторитарного режиму в партії більшовиків, а потім і в новій державі, вважає надмірний вплив до її рядів робітників та селян після 1917 р. [див. 1376. С.130]. І цілком зрозумілим стають ті факти, що чим більше наближалися вказівки центральних органів до виконання на місцях, тим частіше вони іноді доходили просто до абсурду. І чим ближче безпосередньо до села, тим більше. Досить типову характеристику стану на місцях дає, наприклад, інформаційне зведення секретного відділу ВЧК за 1-8 серпня 1919 р. по м. Ромни Полтавської губ.: ЧК бездіє. Коли ж що-небудь робить, то по-дурному і дуже невміло, навіть злочинно. У партії і виконкомі сидять демагоги, котрі працівників з Центра зустрічають вкрай недружелюбно. У селах завдяки відсутності партійної агітації назріває рух куркульського елемента [604. С.161]. Таємний відділ ВЧК повідомляв про становище в Херсонській і Миколаївській губ.: у волосних та сільських радзакладах сидять одверті контрреволюціонери, їх нема ким замінити. Спостерігається розхлябаність, відсутність дисципліни в радянських закладах [1505. С. 41].

І тут зрозумілими постають ті зловживання, безкарність, корумпованість і т.п. місцевої влади в загальній обстановці розхлябаності та анархії, яка продовжувала панувати в країні, на що найбільше нарікали селяни і що ставало безпосереднім приводом для противладних виступів. В цілому є певний сенс у твердженні, що розклад радянських органів влади, який набув масового та системного характеру, відіграв роль самостійного чинника, що сприяв дискредитації радянського уряду в очах селянства та розвитку антирадянського повстанського руху [1648. С.11]. Але ж, в свою чергу, ці риси місцевої влади були зумовлені «збереженням селянської психології» у її носіїв. Втім, до подібних явищ селяни, власне, давно звикли – таке ставлення до громадської активності було притаманне селянству й раніше, ще з дореволюційних часів. До того ж, як вже говорилося, великий вплив на селі мали представники колишньої сільської адміністрації, заможні селяни. У свідомості селян не відбулося радикальних змін щодо функцій виборних посадових осіб у дореволюційних та радянських місцевих органах влади. Проте, зрозуміло, що сваволя напівписьменного голови сільради сприймалися інакше чим каральні дії білих – представників іншої культури.

Сільські ради зберегли й інші вади дореволюційного общинного самоуправління. На початку 1920 рр., як зазначалося в інформаційному бюлетені ВУЧК, «волосні й сільські ради в більшості продовжували залишатися жалюгідними безликими органами, часто їх очолювали п'яниці й безчинці» [цит. за 1439. С.93]. Низька зарплата секретаря чи голови сільради підштовхувала до зловживань і корупції [1439. С.92; 1868. С.4 та ін.]. Представниками місцевої влади широко застосовувались мордобій, погрози, насильство [1177. С.VI; 1439. С.93 та ін.].

Більшовицька влада намагалася замінити ради свого роду сурогатами, побудованими за іншим принципом – комітетами бідноти, комітетами неможливих

селян. Більшовики використовували їх як знаряддя утвердження державної влади на противагу радам та сільським сходам. Вони виступали засобом руйнації єдності сільського світу, граючи на внутрішніх розбіжностях, які безсумнівно існували, хоча не обов'язково носили майновий, чи, тим більше, класовий характер.

17 січня 1919 р. радянський уряд України прийняв постанову «Про утворення волосних і сільських комбідів». 12 травня 1919 р. ЦВК Рад України затвердив «Положення про сільські комітети бідноти». За різними підрахункам, влітку на Україні було створено від 8,5 до 15 тис. комітетів бідноти, комбіди існували у половині українських сіл [1220. С.107; 1260. С.5; 1490]. Комбіди виступили як органи державної влади, внаслідок чого повинні були виконувати величезну і різноманітну адміністративну роботу. У багатьох районах їм належала вся повнота влади.

Відповідно до постанови пленуму ЦК КП(б)У від 15 квітня 1920 р. ВУЦВК 9 травня 1920 р. прийняв закон про комітети незаможних селян, схвалений ІV Всеукраїнським з'їздом Рад 17 травня 1920 р. Комнезами не користувалися правами органів державної влади – вони створювалися, щоб сприяти сільським радам і волосним виконавчим комітетам. Перед комнезамами ставилися широкі задачі: втягувати їх у продовольчу (вилучення надлишків у куркулів), земельну (створення колективних форм обробки землі на відібраних у куркулів землях і за допомогою відібраного в них же живого і мертвого інвентарю), просвітню та інші роботи в селі, у боротьбу з бандитизмом, куркульським засиллям, націоналістично-петлюрівською контрреволюцією, дезертирством, спекуляцією, пияцтвом тощо. 13 квітня 1921 р. ВУЦВК прийняв постанову про КНС, яким визнав їх організаціями державного значення, розширювалися їх повноваження [1220. С.155, 164]. Об'єднавши значну частку асоціальних елементів, зазначає В.І.Семененко, КНС були по суті розширеними поліцейськими дільницями. Шпигували за опозиційно або критично настроєними мешканцями, проводили експропріації або обшуки, контролювали постанови декоративних рад [1868. С.162]. Поліцейські та фіскальні функції й до революції були притаманні общині – змінилася влада в центрі, відбулися зміни на місцях, а функції залишилися. На початку листопада 1920 р. в республіці було створено 11 тис. комнезамів, які об'єднували понад 1 млн. бідняків і середняків [1491. С.267]. На ІІ Всеукраїнському з'їзді КНС М.Скрипник в доповіді про радянське будівництво говорив, що коли на початку 1920 р. радянські органи на селі були радянськими лише за назвою, то за допомогою комнезамів вони стали радянськими і по духу [549. С.115].

Розрахунок був на те, що створення комбідів і комнезамів розколе село і приведе до ізоляції куркуля. У цілому цей розрахунок не виправдався. Часто інформація, яка приходила в центр із місць, говорила про їхню повну пасивність чи про факти формального створення, засміченості куркульськими, спекулянтськими і контрреволюційними елементами [1220. С.110, 155]. Виникла напруженість між комбідами чи комнезамами і Радами. Ставлення самих селян до цих організацій теж було неоднозначним. На І Всеукраїнському з'їзді КНС при проведенні анкетного опиту з'ясувалося, що в 393 волостях ставлення селян до цих організацій співчутливе, у 257 – байдужне, а в 121 – взагалі вороже [1220. С.154]. Але, як можна побачити, влада досить успішно використовувала у власних інтересах суперечності, які дійсно мали місце в українському селі – між багатими та бідними, між молоддю та старшим поколінням, між кланами та сімействами, між общинами тощо, а також

деякі непривабливі риси селянства – корисливість, пожадливість, власницькі інстинкти тощо – вносячи розкол в його середовище. Революція і громадянська війна додали цьому нові стимули: вижити за будь-яку ціну [500. С.47]. Дослідники зазначають «зрівняльні настрої бідноти, в якій міцні, заможні господарства викликали заздрощі» та «настрої утриманства, які виникли у частини бідноти в роки громадянської війни, значною мірою збереглися і в роки непу» [1260. С.11]. Документи 20-х рр. свідчать про потік доносивства, прямого втручання в особисте життя і нехтування елементарними людськими правами з боку самих селян [1439. С.213]. «Село, яке вогнем і мечем зустрічало більшовиків, коли вони приходили грабувати його, часто відправлялися разом із ними грабувати інше село» – наводить свідчення, наприклад, С.Лур'є [1589. С.206]. Та, власне, і придушення селянських повстань здійснювалося руками таких же селян, але у військовій формі. Поряд з каральними заходами використовувались заходи, котрі стимулювали участь одних селян в стягненні продрозкладки з інших: 10% обсягу розкладки в південних і Полтавській губ., 25% у всіх інших розподілялися на потребу бідноти. Саме завдяки комітетам незаможних селян, котрі отримували значні повноваження у проведенні розкладки та розподілі її частини на місцях вдалося до кінця 1920 р. зібрати хоча б майже половину запланованої продрозкладки (71,5 млн. пудів хліба зі 160) [1531. С. 114]. Практика показувала, що бідніші волості часто давали набагато більший процент виконання продрозкладки, де вона була відповідно нижчою, ніж волості багаті [491. С.50].

Вбачається проблематичною думка деяких дослідників, що власне радянські органи реальної влади не мали і авторитетом на селі не користувалися [1868. С.14]. І ради, і комнезами реально визначали добробут селян, наділяючи їх землею, здійснюючи перерозподіл майна, розбираючи суперечки, проводячи реквізиції та частково військові мобілізації. Залежність селян від Рад була, перш за все, економічною та соціальною. І не випадково заможні селяни прагнули захопити місцеві органи влади, що, власне, не виключало зловживань та корупції.

Сільських рад в грудні 1917 – квітні 1918 по Україні нараховувалося всього 397 [1937. С.80]. Під час громадянської війни сільські й волосні ради неодноразово зникали і відроджувалися знову, як тільки для цього виникали умови. На кінець громадянської війни по Україні нараховувалося 7 губревкомів та 5 губвиконкомів, 46 повітових ревкомів та 51 політвиконком, 1009 волревкомів та 922 волвиконком [1171. С.26]. В період непу в УСРР існувало 54770 сіл та хуторів, які адміністративно підпорядковувалися 10733 сільським радам [1025. С.210; 1623. С.245].

В листопаді 1922 р. було надано чинності Земельному Кодексу УСРР, за яким селянин-господар мав право користування землею тільки за умови перебування у складі земгромади. Протягом 20-х років в українських селах налічувалося 40 тис. земельних громад, тобто 3-4 громади на одну сільраду, а майже кожна земгромада охоплювала одне-два села [1434. С.127]. Вони не мали функцій адміністративної одиниці, займаючись проблемами раціонального використання сільськогосподарських угідь, землевпорядкування односельчан і «прийшлих», облаштуванням пасовищ тощо. Земельною громадою вважалося об'єднання господарств-землекористувачів (не менше 15 дворів), що доглядали певну земельну площу та займалися спільною діяльністю. Їхня організаційно-господарська діяльність, права та обов'язки членів, система

управління були виписані Земельним кодексом, надаючи таким чином земгромадам офіційного статусу [1623. С.245]. На відміну від сільрад земгромади об'єднували майже все селянство, старше 18 років – не входили лише наймити, сільська інтелігенція, інші мешканці, які не вели свого господарства. До числа інших учасників сходу, які мали право голосу входили сільські священики та дяки [810. С.96]. На сходах, як і раніше, найбільший вплив мали заможні селяни [див. 1543]. Сільський сход вершив всі справи сільського життя. На початку 20-х рр. громади практично зосереджували в своїх руках майже все керівництво місцевими справами, були фактично самостійними у вирішенні господарських питань села, могли впливати як на господарське життя села в цілому, так і окремих господарів [1512. С.163]. Були зроблені кроки до одержавлення деяких звичних соціально-патерналістських функцій громади. Діяв розкладковий механізм, фіскальні функції і фактично функції управління. І хоча громада в 20-і рр. формально не становила, як до революції, адміністративну одиницю, фактично вона залишалася в системі державного устрою [1420. С.89-93].

Співіснування сільських рад і земгромад в українському селі відзначено протиріччями. Юридично перші стосовно других виступали як органи нагляду і контролю, однак, не маючи реальних важелів впливу, не могли виконувати покладені на них функції [1119. С.13-14]. Громада, аж до свого зникнення, виконувала багато функцій сільських рад, тому що ті, залишившись без бюджету, втрачали свій авторитет і владу серед населення. Виникло своєрідне «двовладдя» на селі. Сільради залишалися фікцією, вивіскою, що прикривало всевладдя общини [1105. С.141-142]. Таким чином, між органами самоуправління на селі – общинами і Радами існувала велика наступність. В основі селянського самоврядування, усіх виборних селянських організацій – від Рад до волосних земств, від земельних комітетів до комітетів сільської бідноти залишалася община, оскільки ці органи обиралися на сходах.

Справжній результат революції виявився пов'язаний для селян зі зміцненням позицій громади. Можна сказати, що владні відносини і система місцевого самоуправління збереглася з царських часів в майже незмінному вигляді, хіба що збільшилися його функції, змінилися назви і відбулася часткова ротація еліти. Влада була зацікавлена в існуванні общини і, як за дореволюційних часів, широко використовувала принципи колективної відповідальності та кругової поруки, тим самим сприяючи зміцненню громади. Існує думка, що взагалі нова державна влада і радянські закони підтримували політику відродження общини, що також стало важливим фактором її ренесансу, а точніше кажучи – «общинної контрреволюції» [1646. С.84].

Водночас революційні події вносять чимало нового у владні відносини на селі. В сільській громаді були свої внутрішні конфлікти і поділи між молодими і старими, жінками і чоловіками, грамотними і тими, хто дотримувався усної традиції, дрібними землевласниками і безземельними, мобільними і тими, хто ніколи не залишав село. Поступова демократизація общинного сходу, викликана, насамперед, революційними процесами, приводила до посилення соціального конфлікту. Дедалі більшу роль відіграє молодь, загострюється конфлікт поколінь – ця тенденція відзначалася ще напередодні революції. Значною мірою цьому сприяли створювані радянською державою нові структури самоврядування і громадські організації: сільські ради, комітети бідноти, комнезами. Виникли нові структури і соціально-класовий підхід,

здійснюваний владою, призводили до дестабілізації «сільського миру». Громада вже не була єдиною суспільно-економічною організацією на селі і поступово втрачала своє колишнє значення. У ній виникала складна ситуація, замішана на різних відносинах: економічна залежність, родинні зв'язки, сусідські відносини, кумівство, страх, міжособові взаємини тощо. Суспільно-політична свідомість змінювалася у відповідності з часом.

Можливо, для більшої частини Росії має сенс твердження Д.І.Люкшина: до осені 1917 р. фактично земля й влада опинилися в руках поземельних громад: селянська революція закінчилася перемогою громади над державою й капіталізмом [1591. С.137, 141], чи В.П.Булдакова: общинна революція завершилася, очевидно, не пізніше кінця 1918 р. [1195. С.54]. Більш справедливою вбачається думка О.О.Сухової, яка вважає перемогою «общинної революції» перехід до непу і законодавче закріплення селянських вимог в Земельному кодексі 1922 р. [1924. С.32]. Щодо України, то тут у ході змін влади «общинна революція» розвивалася трохи інакше і її пік, очевидно, доводиться на кінець 1918-1919 р. Закінчення цієї фази аграрної революції (завершення останньої доречно пов'язувати з колективізацією) містило в собі кілька суперечливих моментів: зміцнення общинного ладу в його протистоянні зовнішньому (міському, доктринальному, конфіскаційному) світу; посилення внутріобщинного ідейно-вікового розколу; оформлення нових поглядів селянства на владу і способів співіснування з нею [1195. С.54].

На думку О.Файжеса, основний соціальний поділ всередині селянства носив міжобщинний характер [1982. С.234]. Сусідні села часто конфліктували через межі і права на землю. Є численні свідчення суперництва між селами, котре доходило до відкритих боїв протягом всього періоду революції та громадянської війни [див. 1379. С. 27-28; 682. С.56, 287, 338; 764. С.89 та ін.]. «Руський народ розпався, розпорошився на зерна сільських мирів», – писав Г.Федотов [1039. С.453]. П'ята конференція КП(б)У зазначала, що цілковитий розпад соціальних зв'язків, особливо міста із селом, перетворюють село на самостійну феодального типу державу, що самозабезпечується, замикається у собі [906. С.119]. Держава в цій ситуації не могла не розвалитись, вважає О.П.Реєнт [1819. С.12]. Розірване на атоми самодостатніх локальних общин, які ігнорували інтереси міста, загальнонаціональну культуру, державність в цілому – суспільство демонструвало відсутність внутрішніх інтеграторів [1143. С.12].

Самодостатність кожного осередку суспільства, навіть найменшого, відсутність чітких сполучних владних вертикалей, єдиного механізму функціонування влади неминуче вели до розпаду. Водночас, політичні наслідки поведінки селянства, як і реальної влади рад, руйнували будь-яку державність, граючи на руку її політичним противникам. Цим пояснюється і обмеження представництва селянства в радах, зафіксоване в Конституції 1918 р. В цьому плані слід розуміти слова В.І.Леніна: «Ми відповідаємо: «Так, ми порушили рівність робітників із селянами і твердимо, що ви, які стоїте за цю рівність, – прихильники Колчака» [712. С.354-355]. Сама ідея рад, неодноразово і аргументовано критикована опонентами більшовиків, в якій сучасні дослідники вбачають прояви антидержавного локалізму, відголосок вічової стихії тощо, виявилася непридатною для державного будівництва, що де факто визнали й самі більшовики, замінивши владу Рад однопартійною диктатурою.

Селянський досвід породжує протиріччя між уявленням про те, як повинен бути організований світовий порядок, і реальностями світу, що впав у розлад і безладдя. Населення схиляється до підтримки тієї політичної сили, у якій відчуває здатність зупинити розпад. «Яке не велике політичне сум'яття в країні, все ж втома від війни і революції та потреба в спокої і порядку у всіх шарах населення надзвичайно велика. Можна сказати, що всякий уряд, котрий буде у відомій мірі спиратися на більшість народу і буде в змозі забезпечити спокій і порядок, зможе зміцнитися», – писав К.Росс навесні 1918 р. [539. С.289]. «Населення прагне спокою і порядку», – констатували органи денікінської адміністрації [152. Арк.46-зв.]. «В селі втомилися від банд і тужать за твердою владою», – писав Ф.Е.Дзержинський у 1920 р. [533. С.208]. Селянство завжди готове до компромісу і підтримувало не політичні доктрини, а конкретне, задовольняюче їх вирішення насущних проблем. Влада оцінювалася в першу чергу саме з погляду вигідності і поняття селянської доцільності. Селянин поважав силу, прагнув спокою, «твердої революційної влади», яка хоча б частково відповідали його уявленням про справедливість. А в своїх уявленнях про справедливість селянин був реалістом. Його поняття про справедливість були далекі від релігійних утопій абсолютної справедливості і обумовлювалися практичними потребами хазяйнування на землі [1135. С.76]. А.Граціозі, взагалі, називає як характерну рису епохи віру в зверхність держави, «одержавлення думки», притаманні як еліті, так і масам [1297. С.12].

Існує чимало свідчень тому, що в селян протягом громадянської війни зберігалася віра в добру волю царя, ностальгія за порядком, «добрим» і навіть «грізним» царем. Далеко не завжди порівняння з царськими порядками робилося на користь будь-якої з революційних влад чи революційним безладдям. М.Бейкер наводить витяг з листа до редакції газети «Земля і воля» солдата зі Старобільського повіту Харківської губ., написаного в середині 1917 р., в якому він повідомляв, що місцеві селяни скаржилися на Тимчасовий уряд, стверджуючи, що вони жили краще під владою царя [1154. С.74]. За повідомленням з Подільської губ. виконавчий комітет с.Демидівки Браїловської волості Вінницького повіту у вересні 1917 р. в своєму зверненні на ім'я повітового комісара заявив, що він не визнає Тимчасового уряду та його агентів на місцях і вважає «найвірнішим вождем російського народу» государя Миколу Олександровича [682. С. 288-289]. Вбачається досить обґрунтованою думка В.Кожина, що сотні тисяч селян на той час цілком підтримували чорносотенців, але це не могло принести вагомих результатів, оскільки справа революції вирішувалась в «центрі», в «столицях» [1473. С. 53]. Історична пам'ять селян давала підстави вже по прошестю десятиліть на запитання «Коли життя було краще?» відповідати: «При царю» [810. С.303; 810. С.54]. Але проблематичним в цьому плані вбачається твердження І.Л.Солоневича, вкладені ним у вуста Троцького (навіть якщо Троцький дійсно так говорив): «Якби білогвардійці здогадалися кинути гасло «Куркульського царя», – ми не утрималися б і двох тижнів» [1904. С.33], адже селянство сприймало владу не як абстрактне гасло, хай і «куркульського царя», а як конкретну реальність. З іншого боку, важко погодитися з твердженням, що селянський менталітет став республіканським з рішучим запереченням будь-якої можливості єдиновладдя (хоча б у вигляді президентства), і взяла гору ідея прямої й особистої участі народу в управлінні державними й місцевими справами, що відповідало духу общинного менталітету селянства [1332. С.37].

Розуміння демократії й республіки селянами, солдатами, значною частиною робітників було досить своєрідним і значно відрізнялося від розуміння цих термінів освіченими шарами [1484. С.114-115]. Зовнішнє заперечення царської влади, антимонархічні настрої не привели до якісних змін глибинних структур селянського менталітету, які формують ставлення до влади. Общинний архетип селянської свідомості й психіки з його сильним авторитарним початком був надзвичайно стійким. Монархічна ментальність значною мірою збереглася, набувши в нових умовах інших форм прояву – потреби в авторитарному вожді, виразникові нових сакральних цінностей, носії харизми, замішаної вже не на православ'ї, а на соціалізмі. Домінуючі в період революції вимоги народовладдя сполучалися у свідомості мас з етатистськими очікуваннями всесильної революційної держави, здатної вирішити всі наболілі питання, що створювало соціально-психологічні передумови встановлення революційної диктатури [1789. С.43, 115, 264]. І хоча інститут імператорства перестав існувати, традиції селянської віри в справедливість дій вищої державної влади збереглися. Монархізм селянства з часом набув нової форми: «Ленін – це як цар, а Троцький – трохи менше». І, навпаки, при негативному ставленні до влади: «нова влада – ті ж самі царські штани, тільки гудзиками назад» [1526]. Леніна, а потім Сталіна сприйняли як нового царя. У слово «цар» при цьому не вкладали того феодального змісту, у якому його вживали марксистки. Цар вважався самим вищим начальником, а не главою поміщиків і капіталістів [1387. С.28]. В.І.Ленін і більшовики постають як затребувані самим народом носії патерналістської державності. Маси не могли не наділити їх звичною харизмою. Керуючись уявленнями про належне й справедливе відповідно до етики виживання, селянство поклало надії на державу, персоніфіковану в її інститутах, що втілюють вищу владу в країні. В свою чергу, революційна диктатура енергійно відновлювала звичні форми патерналістської опіки над народом, використовуючи при цьому різні форми, знову ж таки, звичного, хоча й гіперболізованого в умовах надзвичайщини, насильства над ним. Репресії ж, до яких так часто вдавалися різні політичні режими і в яких найчастіше звинувачують більшовиків, були показником слабкості влади, а не її сили.

Тільки сильна центральна влада в стані була забезпечити відновлення розірваних економічних зв'язків, налагодження організованого товарообміну з селом, наведення порядку і дисципліни. Тільки сильна централізована влада могла призупинити спалах індивідуального і групового егоїзму, що виражався, зокрема, в мішечництві, приборкати анархію, яка панувала на ринку, створити правову основу його державного регулювання. Лише таким чином можна було домогтися авторитету серед селянства, котре завжди знаходиться у конфронтації зі владою, але зневажає слабку владу і поважає сильну. Є свідчення й того, що окремі селяни, знаючи слабкість людської природи і необхідність твердої влади, розуміли сувору доцільність репресій – «адже з нашим братом важко справитися» [452. С.158; 1197. С.117].

Взаємини між владою і селянством не зводилися до протистояння, а політика будь-якої влади щодо селян не обмежувалися репресивними заходами. Каральна політика була не єдиним засобом спілкування влади з селянством, існували економічні, соціально-політичні, культурні зв'язки тощо. В цілому будь-який тип державного управління, як показує історичний досвід, несе більший чи менший елемент динамічної взаємодії влади і суспільства, діалогу, обміну інформаційними імпульсами. Адже будь-

яка влада тримається не лише на силі, але й на згоді [див. 1441. С.59-60]. М.О.Бердяєв писав: «Але організувати маси, підпорядкувати собі робітничо-селянські маси неможливо однією силою зброї, чистим насильством. Потрібна цілісна доктрина, цілісний світогляд, потрібні скріплюючі символи» [1162. С.99]. Для утвердження режиму потрібен був і зворотній рух з боку селянства. Стан відносин між селянством і владою в селянській країні був чи не найголовнішим питанням існування самої влади. С.В. Кульчицький цілком слушно пише: «Без організаційних, ідеологічних або емоційних зв'язків масами більшовики ніколи не змогли б докорінно перебудувати найглибші основи повсякденного життя» [1531. С.9]. Хоча твердження щодо «докорінної перебудови найглибших основ повсякденного життя» викликає сумнів – скоріше сталося їх «перевертання», чи навіть, краще сказати, «вивертання» зі збереженням самих основ, причому найглибших.

Більшовики досить добре, можливо, навіть краще, ніж їх опоненти розуміли роль селянства в громадянській війні – про це свідчать і численні висловлювання В.І.Леніна та інших партійних керівників, і документи партійних з'їздів, конференцій тощо. Не було для них таємницею і ставлення селян. В численних інформаційних зведеннях партійних, радянських військових органів, органів ВЧК наводились цілком об'єктивні і неупереджені відомості про ставлення селянства до радянської влади та комуністичної партії [див. напр. 29. Арк.1; 491. С.34; 772. С.7; 857. С.3-4 та ін.]. Певною мірою можна погодитися з твердженням, що вплив компартії на масову свідомість полегшували і забезпечували значний ступінь деморалізації мас, соціальний розпад і маргіналізація суспільства внаслідок війни і революції, низька загальна освіта та некультурність населення, неприязнь мас до старої інтелігенції тощо [1708. С.13]. Та не в меншому ступені ці явища перешкоджали впливу комуністичної партії та її ідеології на масову свідомість.

Так чи інакше, Радянська влада виявилась «зрозумілою» для селянина. На середину 20-х рр. у свідомості селян (а це було покоління, яке пережило революцію та громадянську війну) утвердилося поняття «наша влада» [див. 1439. С.146-148, 214], зберігалось лояльне ставлення до центральної влади, віра в її справедливість, у порівнянні з дореволюційним періодом селяни частіше виявляли ставлення до нової влади як до захисниці трудового селянства [1526].

В роки революції всі режими, можливо, за виключенням махновського, являли собою носіїв різних форм модернізації. Особливу роль в них відігравала інтелігенція з її претензіями на раціональну організацію суспільства на наукових засадах, хоча вони по різному розумілася, але суть залишалася та ж. Вони протистоять «традиційному суспільству», підкреслено негативно ставляться до його цінностей, форм особистої ідентичності, соціальних ролей – аж до відвертої фобії [1395. С.14]. В.Ф.Верстюк, інтерпретуючи А.Граціозі, зазначає, що обидві ці, здавалося б, антагоністичні сили (більшовики і селяни), хоча й з різних ідеологічних міркувань і з відмінним ступенем участі, вирішували спільне завдання: нищили всі ті нові буржуазно-капіталістичні явища, які народилися після 1861 р. У цьому сенсі революція може розглядатись як модель протесту проти надзвичайно жорстких, несправедливих, антинародних форм, яких після 1861 р. набрала капіталістична модернізація. Тотальне заперечення останньої, яке впродовж декількох років супроводжувалося руйнаціями і зворотною хвилею жорстокостей та аморальності, робить сумнівними будь-які спроби ідеалізувати

революцію, в тому числі й селянський рух. Але про позитивну оцінку більшовизму В.Ф.Верстюк сьогодні чомусь вважає говорити недоречним [1218].

Вільно або мимоволі, зазначає М.Левін, селянство стало опорою більшовицької революції і нової влади. Без його підтримки більшовицька революція була б неможлива [1555. С.47]. Не варто ігнорувати як «упереджені» і свідчення таких проникливих оче видців, як, наприклад, митрополит Веніамін (Федченков): «У Росії говорили тоді: «погана влада, та наша». А влада ця не тільки гладила народ по голівці всякими обіцянками і науками, а незабаром узяла його в їжаківі рукавиці в переробку. Часто обвинувачують більшовиків у тероризмі. Але в цьому не тільки їхня сила, але і державна правда. Тільки справжня влада без страху вживає, де потрібно, силу, до страти включно. І народ, незважаючи на це, – а я скажу навпаки: саме тому! – ще більш рішуче притулився до радянської влади. І притулився державно свідомо через той же свій здоровий мужицький глузд» [452. С.157]. Свою роль тут зіграла орієнтація селян на дотримання традиційного підпорядкування владі: влада – вона і є влада, якою б вона не була.

В роки громадянської війни, коли чисельність міського населення суттєво зменшилася, перевага селянства стала особливо явною. Питома вага селян у населенні України в 1917 р. становила 73,49%, у 1920 р. 78,03%, у 1922 р. – 76,37% [1434. С.78]. Через повсюдну розруху, занепад промисловості і «деіндустріалізацію» і без того аграрної країни, сільське господарство і селянство стали домінувати в суспільстві [1555 . С.50]. Р.Пайпс проводить думку, що революція, яка розпочиналася в ім'я створення міської цивілізації і була спрямована проти «ідіотизму сільського життя» лише посилила вплив селянства на суспільство [1749. С.188]. Революція, за словами Т.Шаніна , зробила Росію на якийсь час більш селянською, ніж будь-коли раніш чи будь-коли пізніше [2035. С.226]. Сама перемога більшовиків була зв'язана з тим, що в місто нахлинуло село, зім'яло місто, з'їло його онтологію, – вважає І.Г.Яковенко [2085]. В такому контексті твердження про відродження державного феодалізму більшовиками [1531. С.106] набуває дещо іншого сенсу. Селянська стихія справила значний вплив і на самих більшовиків, примусила їх пристосовуватися до неї, внесла свої корективи в їх політику. Численні автори наголошують на значному впливі народної, насамперед селянської, культури на характер проведеною владою політики, рішень верхів. Останні обумовлювалися в чималому ступені соціальними звичками й менталітетом мас. З архаїзацією суспільного життя, зростанням впливу селянства пов'язується і зростання ролі держави, тотальне одержавлення суспільства. Селянські рухи далеко не завжди виражають свої власні інтереси та прагнення. Хоча селянський рух був спрямований проти держави, політичний вплив селянства в кінцевому рахунку, за К.Марксом, виражається в тому, що виконавча влада підкорює собі все суспільство [1611. С.208]. Вже незабаром після захоплення влади більшовиками було констатовано, що вплив у суспільстві масових цінностей селянства був настільки великий, що «робітнича за формою революція по суті була ще селянською; глуха стіна сільської диктатури сковувала нас на кожному кроці» [695. С.21]. Страх перед «темними» селянськими масами розділяли меншовики, вважаючи, що політика більшовиків викликала радикальний зсув селянських мас «управо» [1297. С.35]. Ф.Дан, один із колишніх лідерів меншовиків, вбачав причину «диктаторської метаморфози» більшовиків після жовтня 1917 р. у неможливості селянської демократії в Росії і відсталості її селянства [

див. 2035. С.347]. С.Л.Франк писав: «Якщо ми вдивимося тепер у духовну або ідейну суть російської революції, то ми повинні будемо насамперед визнати, що – усупереч видимості – ця суть не вичерпується і не виражається адекватно соціалізмом. Це очевидно навіть для зовнішнього політичного спостереження, тому що російська революція зроблена в остаточному підсумку селянами; селянин же ніде, у тому числі й у Росії, не буває соціалістом» [1993. С.123]. П.М.Мілюков, у свою чергу, писав, «... ніякого комунізму не було впроваджено в Росії й що самі комуністи в процесі революції повинні були пристосовуватися до умов російської дійсності, щоб існувати» [1636. С.159]. Дослідники навіть висловлюють думку, що Ленін був змушений визнати цінності селянства, перейти на його позиції, практично засвоїти вічову точку зору, а компроміс із селянством, прагнення йти йому назустріч означали, що партія зробила своєю головною опорою сили, котрі захищають докапіталістичні ідеали, тяжіють до синкретизму. Нове суспільство було результатом масового прагнення селян повернутися до древніх ідеалів життя, відкинути ліберальні нововведення, товарно-грошові відносини і т.д., вважає О.С.Ахієзер [1143. С.384-385, 397]. В.П.Булдаков пише, що «весь цикл новітньої російської смуги і навіть усієї наступної радянської історії можна описати за схемою перемоги селянської психоментальності в тім середовищі, яке було їй вороже за визначенням – у місті і навіть в імперсько-комуністичній владі». Це і є, на його думку, «основним змістовним підсумком «червоної смуги» [1197. С.339].

Є чимало свідчень тому, що встановлений до революції порядок селянського життя зберігався й після революції. Це стосувалося як способів господарювання, звичаїв та обрядів, так і ставлення до влади. В своєму повсякденному житті селяни продовжували керуватись, переважно, не писаним законом, а звичаєвим правом. В другій половині 20-х рр. дослідники звичаєвого права зазначали, що, наприклад, спільна власність «за суттю своєю скидається на ту форму, яка притаманна цьому інституту в стародавню добу звичаєвого права» [1012. С.20-21]. Б.Волін в 1920 р. зазначав, що Україна не пережила свого Жовтня, а фактичний стан села такий, що радянська влада та закони діють лише формально [481. С.32]. Р.Ейдеман і М.Какурін писали, що й під кінець громадянської війни село фактично жило так само, як і в за часів передреволюційних [553. С.81]. Характеризуючи село 20-х рр. сучасники писали, що правильно було б, співставляючи нове село з дореволюційним, говорити про «старе в новому і нове в старому», а не протиставляти «старе й нове» [див. 1105; 1524; 1927; 1928 та ін.]. З матеріалів опитування, проведеного під керівництвом В.Нолла складається враження, що селяни не відмічали суттєвої різниці між дореволюційним та післяреволюційним періодом до колективізації. Це зазначає сам В.Нолл: часом не зрозуміло, чи період, про який розповідає опитуваний, до 17-го року (або до 14-го) або пізніше [810. С.4]. В цьому проявилась усталеність, стійкість, консерватизм, позачасовість селянської культури. Специфічні риси, притаманні «традиційному суспільству» і селянській ментальності збереглися майже в незмінному вигляді. Більше того, селяни відтворювали ті традиції, які поступово відмирили вже в дореволюційний період. Селянство стало більш традиціоналістським, ніж воно було до революції.

Таким чином, вплив революційних перетворень на селянство, і, в свою чергу, – вплив селянства на результати революції, позначилися рядом суперечливих моментів. З одного боку, селянство відіграло значну роль в розвитку революції, певною мірою визначаючи її результати. Але, з іншого боку, селянство являлося лише фоном, на тлі якого

протікали власне політичні події. «Аграрна революція» призвела до ліквідації поміщицького землеволодіння, падіння виробництва, подрібнення селянських господарств, їх натуралізації. Будь-яка влада змушена була вступати в конфлікт з селянами, запроваджувати примусове вилучення продовольства. Стимул до праці селянами значною мірою був втрачений, посилювалися прояви «паразитичної моралі», загострилися взаємини між містом і селом. Але «селянська економіка», керуючись стратегією самовиживання, виявила надзвичайну живучість в екстремальних умовах революційного розпаду. Зміни в світосприйнятті та життєустрої селянства були викликані процесами соціокультурного розпаду, які переживала країна, і, в свою чергу, були проявами цього розпаду. Відбувається руйнація традиційної моралі, релігійності, наростання проявів аномії та анти-поведінки. Це, зокрема, знайшло прояв у різних формах селянського руху. Але соціально-психологічна стабільність селян виявилась вищою, ніж у міських жителів, селянська культура та соціальний устрій – більш стійкими та консервативними. Революція призвела до архаїзації суспільних відносин, зростання ролі селянства в суспільстві. Специфічні риси, притаманні селянській соціальності та культурі багато в чому визначили особливості нового суспільного укладу, який сформувався в ході революції та громадянської війни.

Висновки

Наше уявлення про селян початку ХХ ст. формується на основі тих свідчень, які залишили про них неселяни. Образ селянства був створений, головним чином, інтелігенцією та бюрократією, які перебували в європеїзованій культурі, для якої культура «традиційного суспільства» була далека і незрозуміла. Ці уявлення зумовили формування масових стереотипів, які успішно функціонували протягом ХХ ст. та частково зберігаються по сьогоднішній час.

Ми виходимо з розуміння селянства як специфічного способу життя, спільні риси якого проявляються в різний час і в різних регіонах, категорії не лише соціально-економічної, а в широкому розумінні – антропологічної. Саме поняття «селянство» є соціологічною абстракцією, ідеально-типовою конструкцією. Селянство постає не як реальний феномен, а як «уявлена спільнота».

Головна подія історії Росії ХХ ст., вважає А.Г.Вишневський – загибель села [1234. С.11]. Та, вбачається, що «загибель села» – «традиційного суспільства», це не подія, а процес, що розтягнувся більше ніж на ціле століття. Криза в Російській імперії настає в ХІХ ст., і реформа 1861 р. кладе початок періоду активного процесу розселяннювання, який не завершився й досі.

«Буржуазія підкорила село пануванню міста», – констатував свого часу К.Маркс [1618. С.428]. В усьому світі сільське господарство і селянство переживають процеси глибокої трансформації. Відбувається структурна перебудова, скрізь сільське господарство зіштовхується з ринком. Модернізація завжди хвороблива для селян, вони найчастіше стають заручниками і жертвами суспільства, яке спрямовується до міської цивілізації.

Незважаючи на численні спроби модернізації, на початку ХХ ст. селянство України перебували в рамках «традиційного суспільства». Для характеристики селянської культури важливо підкреслити її симпрактичність. Їй притаманна єдність ідеального й практичного, природного, господарського і соціального – підпорядкування господарсько-трудої діяльності природним ритмам, тісне переплетіння господарювання з відносинами в сім'ї та з сусідами, відсутність протистояння між моральними настановами і практичними, утилітарними цінностями, відсутність вираженої індивідуальності, переважання соціальних зв'язків особистого типу тощо.

Модернізаційні процеси на селі були викликані не внутрішніми чинниками, а нав'язані ззовні – міською цивілізацією. Вимушена модернізація виявилася руйнівною для селянського суспільства та культури. Вона накладалася на кризові явища в сільському господарстві, викликані демографічним вибухом, зростанням малоземелля і надлишкового аграрного населення. В тій формі, в якій вона відбувалася в Російській імперії на початку ХХ ст., модернізація об'єктивно вела до розселяннювання. Одночасно відбувалися зміни в свідомості, менталітеті селянства. Традиційні інститути і цінності в ході модернізації піддаються ерозії, мутації, трансформації. У результаті капіталістичної еволюції відбувалися процеси диференціації села. Під впливом цього формувалися нові типи сільського населення, що вело до руйнування відносно високої психологічної гомогенності традиційної селянської спільноти, посилення конфліктності, розколу села.

Внаслідок вторгнення ринкових відносин експлуатація селянства набуває нової форми, відбувається падіння життєвого рівня селян, і це викликає реакцію у вигляді заворушень, бунтів, повстань. Селянські заворушення були спрямовані не на зміну соціального укладу, а на захист традиційного, об'єктивно мали антимодернізаційну спрямованість. Вони мали характер апеляції до верховної влади, ставлення до якої зберігало сакралізований характер, легко придушувалися владою.

Селянство, будучи носієм етнічних особливостей, не могло їх відрефлектувати, як і, взагалі, самостійно виробити якусь ідеологію. «Національно свідома» інтелігенція намагалася привнести в селянське середовище національну ідеологію. Але селянство було мало сприйнятливим до національно-політичних ідей, сприймаючи їх, в кращому випадку, крізь призму соціально-економічних проблем.

Саме аграрний лад Російської імперії – існування багатомільйонного селянства, значною мірою відособленого від «міської цивілізації», котре зберегло особливі, докапіталістичні форми гуртожитку і власності, специфічну ментальність, елементи звичаєвого права тощо – обумовив своєрідність революційних процесів в Росії й Україні. В революційних подіях 1917-1920 рр. переплелися дві революції: революція «зверху», якої прагнула, готувала та намагалась керувати нею інтелігенція, котра мала відбутися, так чи інакше, за європейськими зразками та революція «знизу», яку здійснювали маси і яка була спрямована багато в чому саме проти європеїзованої культури «верхів», що її саме й репрезентувала інтелігенція. В період революції та громадянської війни відбувалися антимодернізаційні процеси, результатом яких стала руйнація попередніх форм модернізації. Селянство прагнуло до локалізму, зламу будь-якої влади вище місцевого рівня, натуралізації господарства і т.ін., що об'єктивно вело до архаїзації суспільного життя і було несумісним з будь-якою державністю. Селянин хотів жити за законами свого «локального світу», не допускаючи втручання ззовні. Але це бажання вступало в суперечність з більш загальними законами, законами державності. Вимоги «локальних світів» руйнували державність, цивілізацію, а тим самим, і самі «локальні світи», котрі були продуктами цієї цивілізації. Все це робило прагнення та дії селянства несумісними з політикою практично всіх державно-політичних утворень, які виникали в той час на території України, і співпадали хіба що з квазіанархістською, а по суті патріархально-архаїчною практикою махновського руху, яка користувалася певною популярністю серед селян, але виявилася зовсім неспроможною в містах.

Політика всіх партій та урядів в роки війни та революції, незалежно від гасел, по суті, мало чим відрізнялися одна від іншої і змушена була будуватися на насильстві щодо селянства. Зумовлено це було не стільки ідеологічними настановами, скільки за гальним станом сільського господарства, тими процесами, які відбувалися в умовах війни як в сільському господарстві, так і господарстві країни в цілому. Селянство ж протидіяло будь-яким спробам насильства над ним, втім, не відмовляючись від компромісу з владою. Для селян події революції та громадянської війни стало «перебоєм ритму». Селянство зазнало впливу процесів соціокультурного розпаду, але воно відчувало великий дискомфорт від зламу життєвого укладу, прагнуло стабільності та порядку, залишалось носієм ідеї сильної влади і державності. В цілому, селянство зеберегло свій життєвий устрій. Перемога більшовиків в громадянській війні багато в чому була зумовлена позицією селянства. На думку багатьох дослідників,

патріархальність і колективістська свідомість селянства, його реакція на спроби прискорення модернізації країни, прагнення звільнитися від чужого йому культурного шару і т.д., у кінцевому рахунку, визначили перемогу більшовиків. При цьому соціалістичні ідеї накладалися на традиційні уявлення, традиція виступає як революційний фактор. Нерідко в традиції міститься революційний потенціал, тому можливі свого роду «революції шляхом реставрації». У цій «революційній ретроспекції» вбачають навіть певну закономірність розвитку революційних рухів. Таким чином, виявляється, що традиціоналізм не обов'язково консервативна ідеологія; можливий також «революційний традиціоналізм» [2043. С.11].

Революція в загальноприйнятому розумінні означає радикальний розрив з минулим, хоча ще А. де Токвіль вказував на його відносність [REF_Ref234542683 \r \h * MERGEFORMAT 1943]. «Які б революції не відбувалися в суспільстві, які б реформи не робили уряди – все залишається; але тільки в інших сполученнях сил і переваги; більше нічого», – писав К.Леонтьєв [741. С.16]. Говорячи словами Маркса, відбувався «злам традиції в рамках традиції». Революційна зміна соціально-політичних орієнтирів «капіталізм – соціалізм» позначилася менше, ніж прийнято думати [2020. С.5]. І після Жовтня країна продовжувала жити в рамках колишньої господарської структури. Курс більшовиків, власне, не суперечив традиції, став свого роду продовженням політики щодо селянства уряду царської Росії. Успадкований від царської влади «аграрний деспотизм» за нового режиму набув іншого забарвлення. Політика більшовиків певною мірою стала продовженням царської політики модернізації. І в цьому плані можна якоюсь мірою погодитися з А.Граціозі, котрий називає конфлікт новонародженої Радянської держави з селянством продовженням конфронтації між селянством Імперії і Російською державою, котра набула нової форми і вступила в новий етап свого розвитку [1297. С.5-6]. Хоча взаємини між державою і селянством ні за царських часів, ні за радянських не можна зводити лише до конфронтації.

В цьому плані конфлікт між державою та селянством і в Російській імперії, і в Радянському Союзі можна розглядати як наслідок модернізації. Революційні події і наступні зміни на селі, впроваджені радянською владою, можна розглядати не стільки як «загибель села», тобто «традиційного суспільства», а як його трансформацію, викликану процесами модернізації, спрямовану на самозбереження і пристосування до нових умов. Тут важливо побачити фактори, які йдуть «зверху», і ті, котрі природно відбуваються всередині селянського суспільства. Не можна бачити історію селянства як історію тільки насильства над ним. Були й періоди, коли селянське господарство, що досить вільно розвивалося, еволюціонувало вбік природного розселення.

Сучасні вчені вже не розглядають традицію і сучасність як взаємовиключні концепти; традиція і сучасність не тільки співіснують, але і проникають один в одного і можуть змішуватися між собою; учені виявили заплутаний клубок взаємин між традицією і сучасністю. Модернізаційні траєкторії різних суспільств в більшості випадків конгруентні своїм традиційним соціокультурним та інституційним успадкуванням [1771. С.112]. В Радянському устрої було відновлено багато рис «традиційного» суспільства, які були підірвані або ослаблені в процесі капіталістичної модернізації кінця XIX – початку XX ст. Радянська влада – це влада, яка поверталася до традиційних основ, але одночасно прагнула модернізувати суспільство. Історія радянського періоду – це спроба прориву до модернізації на основі архаїчних

соціальних відносин [див. також 1143; 1436; 1660; 2028 та ін.].

Деякі автори, взагалі, виводять радянський життєустрій, насамперед, із селянської культури, селянського світовідчуття [1441. С.498]. В індустріальних суспільствах, котрі зжили громаду як структурний елемент, общинний початок в «знятій формі» присутній у суспільних відносинах [1332. С.23]. Країна набула риси великої громади, великого «миру». Риси селянської общини дослідники небезпідставно вбачають і в колгоспах на селі, і в «трудовах колективах» в місті [1442. С.24-25]. Екстраполяція субкультури сільського миру, громади на велике суспільство неминуче приводила до поширення на все суспільство жорсткої залежності особистості від цілого.

При всіх зовнішніх і поверхових змінах «ядро» селянської культури збереглося. Колгоспник, власне, зберігав основні характерні риси селянина. Доля поколінь селян, що народилися в перші десятиліття ХХ ст., справді унікальна. Саме вони стали свідками, учасниками і жертвами модернізаційних зрушень. Практично в їхньому житті відбилосся все століття. Це були покоління, що формувалися в старій дореволюційній Росії, але саме ці покоління будували суспільство, яке стало радянським. І вони, значна частина життя яких прийшлася на радянський час, ідентифікували себе саме з селянством. А розмитий селянський тип ментальності починає проникати в інші соціальні шари, а потім і переважати в Радянському Союзі. Саме селяни та їхній світогляд протягом багатьох десятиліть визначали культуру, побут, погляди радянських людей, – і цей вплив відчувається дотепер.

Вважається, що як на початку ХХ ст., так і в кінці відбувається становлення українського селянина-власника за однакових соціально-економічних передумов та обставин [див. напр. 1244. С.1]. На наш погляд, скоріше навпаки – як на початку ХХ ст., так і в його кінці та на початку ХХІ ст. за дещо схожих соціально-економічних передумов та обставин (аналогії завжди «шкутильгають») відбувається загибель селянина. Ринок і капіталізм «убиває» дрібних землевласників з їхнім специфічним способом життя і менталітетом [див. 1609; 1886. С.23].

Як в Російській імперії, так і в Радянському Союзі сформувалися власні традиції реформування: проводити перетворення вимушено, зверху, опираючись на розгалужену бюрократичну систему, часто не маючи зворотного зв'язку з суспільством. Ці традиції збереглися і в незалежній Україні. Сучасна аграрна реформа, яка проголошує завдання деколективізації та «оселянення», на ділі перетворюється в знаряддя подальшого і, можливо, дійсно остаточного розселення. При цьому пограбування села продовжується і навіть посилюється. Загальна «фермеризація» у сучасних умовах з неминучістю означає одночасно і падіння виробництва, і соціальне розшарування, супроводжуване викиданням із сільського господарства величезної маси трудівників, котрі втрачають одночасно і землю, і роботу. У цьому сутність земельної реформи, підпорядкованої завданням первісного капіталістичного нагромадження і проведеної засобами традиційного бюрократичного радикалізму. На перший план знову виступає проблема взаємин селян і влади, розуміння останньою проблем села, її готовність до реформування аграрної сфери з урахуванням інтересів селянства.

Джерела та література
Архівні матеріали

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України)
Ф. 2205. Волынское церковное археологическое общество

1. Оп. 1. Спр. 12. Церковно историческое и статистическое описание церкви и прихода с.Подлесцы, Заславского уезда, Волынской губернии. 1891. – 20 Арк.
2. Оп. 1. Спр. 15. Церковно-приходская летопись Святопокровской церкви с. Топоры Заславского уезда Волынской губ. 1891. – 4 арк.
3. Оп. 1. Спр. 17. Церковно-приходская летопись Рождество-Богородичной церкви с. Сосновки, Заславского уезда, Волынской губернии. 1891. – 20 арк.
4. Оп. 1. Спр. 18. Церковно-приходская летопись Преподобно-Парасковской церкви с .Синюток, Заславского уезда, Волынской губернии. 1891. – 18 арк.
5. Оп. 1. Спр. 19. Церковно-историческое и статистическое описание Преподобно-Параскеевкой церкви с. Сморшки Заславского уезда Волынской губ. 1891. – 16 Арк.

Ф. 318. Киевская судебная палата

6. Оп. 1. Спр. 102. Дело по обвинению крестьян д. Волицы, Васильковского уезда, Киевской губернии, Куличенко А.С., Демченко К.К. и других в сопротивлении волостному старшине и землемеру при разделе земли между крестьянами. Т. I. 13 января 1900 – 28 июня 1909. – 78 арк.
7. Оп. 1. Спр. 127. Дело по обвинению крестьян с.Черкасовки Полтавского уезда Пугно Т., крестьян д. Степановки Балкова П.Ф. и других в захвате хлеба у местных землевладельцев и арендаторов. Т. I. 16 августа 1902 – 9 июня 1908. – 127 арк.
8. Оп. 1. Спр. 129. Дело по обвинению крестьян с. Васильевки Полтавской губернии Шепелева Е.С., д. Николаевки Гусака А.Ф. и др. в захвате муки и зерна у землевладельца Старицкого. 16 апреля 1902 – 17 октября 1902. – 100 арк.
9. Оп. 1. Спр. 134. Дело по обвинению крестьян с. Смородщины Полтавского уезда и губернии Горобца Ф.А., Гречко Г.Г., крестьян с. Максимовки Константиноградского уезда Бовкуна Е.П., Карамазина Г.С. и др. в захвате хлеба у местных землевладельцев и купца Роговского. 30 марта 1902 – 8 июля 190. – 147 арк.
10. Оп.1. Спр. 137. Дело по обвинению крестьян деревень Параскеевки, Стеховки Полтавского уезда и губернии Пискуна Я.П., Прокопенка З.Г., Вербового И.В. и др. в захвате зерна, картофеля у землевладельца Трепке. – 25 июля 1902 – 18 июля 1904. – 83 арк.
11. Оп. 1. Спр. 156. Дело по обвинению крестьян д. Степановки, Полтавского уезда и губернии Дудка П.К., Ропавка М.И. в захвате зерна у арендатора Палей. 2 августа 1902 – 18 марта 1903. – 114 арк.
12. Оп. 1. Спр. 383. Дело по обвинению крестьянина д. Шихи Оршанского у., Могилевской губ. Лисукова С.М. в высказывании против царя. 11 июня 1905 – 24 октября 1905. – 57 арк.
13. Оп. 1. Спр. 399. Дело по обвинению крестьянина с.Старые Шепеличи, Радомысльського у., Киевской губ. Дикого В.Н. в высказывании против царя. 11 августа 1905 – 6 сентября 1905. – 21 арк.
14. Оп. 1. Спр. 479. Дело судебного следователя по важнейшим делам Киевского окружного суда по обвинению мещан Лысенко А.В., Соколова И.Т., крестьян Харченко Д.И., Марунича Ф.С.и других в участии в еврейском погроме в м. Смеле, Киевской губ.,

спровоцированном царским правительством. 27 августа 1904 – 1 сентября 1904. – 615 + 12 арк.

Ф. 320. Полтавське губернське жандармське управління

15. Оп. 1. Спр. 138. Переписка с Лубенским и др. уездными исправниками о лицах, обвинявшихся за распространение нелегальной литературы в Константиноградском и др. уездах; о распространении слухов среди крестьян о разделе помещичьих земель. 20 февраля 1903 г. – 15 марта 1904 г. – 669 арк.

16. Оп. 1. Спр. 438. Донесения и переписка с помощниками начальника Полтавского ГЖУ и уездными исправниками о деятельности РСДРП и др. партий; о крестьянском движении в Переяславском, Пирятинском, Лохвицком и др. уездах Полтавской губернии. 10 февраля 1906 – 30 июня 1908. – 404 арк.

Ф. 575. Канцелярія окружного фабричного інспектора Київського округу

17. Оп. 1. Спр. 294. Копии донесений старшего фабричного инспектора в Министерство торговли и промышленности и статистические карточки о забастовках рабочих на фабриках и заводах Полтавской губ.; сведения о крестьянском движении в Полтавской губ. в 1905 г. 2 января 1901 – 15 сентября 1907. – 496 арк.

18. Оп. 1. Спр. 335. Копии донесений старших фабричных инспекторов в отдел промышленности Министерства финансов о забастовках на предприятиях Подольской, Полтавской и Херсонской губ. в 1905 – 1907 гг.; о подавлении военной силой крестьянского движения в Константиноградском и Полтавском уездах Полтавской губ. в марте-апреле 1902 г. 10 апреля 1902 г. – 16 апреля 1907 г. – 54 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)

Ф.1. Верховна Рада Української РСР. Харків, Київ

19. Оп. 1. Спр. 24. Стенограма засідань IV Всеукраїнського з'їзду Рад 16-20 травня 1920 р. 16 травня – 20 травня 1920. – 360 Арк.

20. Оп. 1. Спр. 38. Стенографічний звіт третьої сесії ВУЦВК 4-го скликання 23-25 листопада 1920 р. – 129 Арк.

Ф. 2. Рада Міністрів Української РСР. Харків, Київ.

21. Оп. 1. Спр. 175. Бюлетені Центрального бюро інформації та зв'язку при Народному Комісаріаті військових справ УРСР. 3 квітня 1919 – 18 серпня 1919. – 60 Арк.

22. Оп. 1. Спр. 189. Положення, доповіді наркоматів військових справ і продовольчих справ УРСР, Надзвичайної комісії по постачанню Червоної Армії та листування з ними про організацію постачання продовольством цивільного населення, Червоної Армії та флоту. Лютий 1919 – 7 серпня 1919. – 179 арк

23. Оп. 1. Спр. 478. Доповіді губернських земельних відділів про їх роботу і листування з ними про збирання врожаю, обробіток землі, своєчасний засів полів і організацію селянських господарств (копії). 25 травня 1919 – 15 серпня 1919. – 103 арк.

24. Оп. 1. Спр. 570. Обзори, звіти й відомості відділу по роботі на селі при ЦК КП(б)У про його діяльність. Лютий 1920 – 10 серпня 1920. – 32 Арк.

25. Оп. 1. Спр. 613. Матеріали про організацію комітетів незаможних селян (Стенограми Полтавського губернського з'їзду незаможних селян, протоколи, інструкція, доповіді, звіт, відомості). 28 березня 1920 – 23 грудня 1920. – 80 арк.

26. . Оп. 1. Спр. 619. Зведення Катеринославського губвиконкому про політичний стан губернії. 5 травня – 14 жовтня 1920. – 50 Арк.
27. Оп. 1. Спр. 664. Бюлетені інформаційного бюро штабу тилу Південно-Західного фронту № 1-29, в 2-х т. 25 травня 1920 – 30 червня 1920. – 121 арк.
28. Оп. 1. Спр. 665. Бюлетені інформаційного бюро штабу тилу Південно-Західного фронту № 30-58, в 2-х т. 1 липня 1920 – 6 серпня 1920. – 99 Арк.
29. Оп. 1. Спр. 726. Листування з Всеукраїнською комісією по боротьбі з дезертирством, губревкомами та губвиконками про мобілізацію в Червону Армію і про роботу губернських і повітових комісій по боротьбі з дезертирством. Травень – 30 грудня 1920. – 9 Арк.
30. Оп. 1. Спр. 800. Информационная сводка по Харьковому и Харьковской губернии с 15 февраля по 15 марта 1920 г.
31. Оп. 1. Спр. 816. Зведення інформаційно-видавничого відділу Організаційного управління наркомату по продовольчим справам про стан і організацію продовольчої роботи по губерніях України. 20 квітня 1920 – червень 1920. – 72 арк.
32. Оп. 1. Спр. 817. Матеріали про виконання продовольчої розкладки. (Закон, інструкції, обіжники, доповіді, доповідні записки й інш.). 25 лютого 1920 – 26 листопада 1920. – 77 Арк.
33. Оп. 1. Спр. 818. Матеріали про організацію постачання й роботу продорганів на Україні. (Положення, протоколи, доповідні акти й інш.). 18 лютого 1920 – грудень 1920. – 47 Арк.
34. Оп. 1. Спр. 878. Зведення оперативного відділу Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією і службовими злочинами Донецької губернії про стан в губернії. 29 березня – 25 вересня 1920. – 46 арк.

Ф. 2197. Народне міністерство продовольчих справ Української Народної Республіки. Київ

35. Оп. 1. Спр. 1. Протоколи й резолюції селянських з'їздів і сходів, волосних і повітових управ про стан продовольчої справи на Україні, облік, монополію і підвищення цін на хліб. 24 червня 1917 – 16 квітня 1918. – 85 арк.
36. Оп. 1. Спр. 4. Листування з продовольчими управами про захоплення селянами поміщицьких маєтків, земель та скоту. 12 листопада 1917 – 30 квітня 1918. – 205 Арк.
37. Оп. 1. Спр. 10. Листування з Міністерством продовольства (Петроград) про постачання України мануфактурою, надання урядової гарантії на позику. Бюлетені, накази й циркуляри міністерства, поручительства співробітників. 13 жовтня 1917 – 9 січня 1918. – 21 Арк.
38. Оп. 1. Спр. 12. Закони, положення та постанови Ради народних міністрів. 5 серпня 1917 – 13 квітня 1918. – 90 арк.
39. Оп. 1. Спр. 20. Про заходи проти скуповування і вивезення хліба ходоками голодуючих губерній Росії та проти самовільних дій селян. 13 листопада 1917 – 5 січня 1918. – 105 Арк.
40. Оп. 1. Спр. 21. Про опір селян виконанню поставок, заготівлю і постачання армії та населення продовольчими продуктами, про наявність хліба по губерніях України. 10 травня – 24 грудня 1917. – 87 Арк.
41. Оп. 3. Спр. 4. Протокол наради по обговоренню питання про передачу продовольчої справи земству. 1918 р. – 10 Арк.

Ф. 2198. Міністерство продовольчих справ Української Народної Республіки.

Київ

42. Оп. 1. Спр. 84. Вирізки з газет про економічний та продовольчий стан країни. Про клопотання робітників Західної України про відпуск борошна в обмін на нафту, заключення економічного договору з Болгарією. 1 січня 1919 – 4 лютого 1919. – 27 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України)

Ф. 1. Центральний комітет Компартії України

43. Оп. 20. Спр. 6. Выписки из протоколов заседания Организационного бюро по созыву съезда большевистских организаций Украины. Доклады, письма ЦК КП(б)У, Заграничного бюро ЦК КП(б)У, отдельных членов Центрального Комитета в ЦК РКП(б), ВУЦИК Советов по текущему, кадровому и финансовому вопросам; о положении на Украине в связи с восстанием на Черниговщине и изданием Центральным военно-революционным комитетом и ЦК КП(б)У приказа № 1; о работе Киевской партийной организации и др. 20 мая 1918 – 26 ноября 1918. – 23 арк.

44. Оп. 20. Спр. 11. Протоколы, постановления и тезисы совместных совещаний членов ЦК КП(б)У и ответственных работников ВУЦИК, Всеукраинского Ревкома, Наркоматов УССР об укреплении партийной дисциплины, продовольственном и финансовом положении, отношении к среднему крестьянству, организации советских хозяйств, восстановлении производства, работе среди молодежи и другим вопросам советского строительства. 19 июня 1919 – 16 декабря 1919. – 29 арк.

45. Оп. 20. Спр. 16. Доклады, отчеты, сообщения уездных комитетов и отдельных членов КП(б)У в ЦК КП(б)У о состоянии, составе и деятельности местных партийных организаций, политическом и экономическом положении в уездах Украины. 22 февраля 1919 – 31 декабря 1919. – 109 арк.

46. Оп. 20. Спр. 39. Сводки информационного отдела ЦК КП(б)У (для членов ЦК) о политическом, экономическом, военном положении, деникинском и петлюровском режиме на Украине, деятельности местных партийных организаций и партизанских отрядов. 16 сентября 1919 – 16 декабря 1919. – 199 арк.

47. Оп. 20. Спр. 247. Протоколы пленумов, заседаний Николаевского (Херсонского) губкома КП(б)У, президиума, культсовещания при президиуме; протоколы заседаний центрального бюро по перерегистрации членов партии Херсонщины, губернского совещания ответственных работников, общих собраний Николаевской партийной организации. 14 февраля 1920 – 24 декабря 1920. – 145 Арк.

Державний архів Дніпропетровської області

Ф. 1. Екатеринославский губернский комитет Коммунистической партии (большевиков) Украины (Екатеринославский губком КП(б)У)

48. Оп. 1. Спр. 212. Сводки губчека об экономическом и политическом положении в губернии. 13 июля – 7 декабря 1921. – 283 арк.

Ф. 11. Канцелярія катеринославського губернатора

49. Оп. 1. Спр. 115. Дело о выступлении крестьян села Гуляйполя с требованием закрытия земской больницы в селе. 1872. – 6 арк.

50. Оп. 1. Спр. 434. Ч. 1. Донесения, рапорты и переписка с Екатеринославским полицмейстером, Бахмутским, Славяносербским уездными исправниками и другими о нелегальных собраниях, демонстрациях рабочих Екатеринослава и о выступлениях крестьян Екатеринославской губернии. 7 декабря 1904 г. – 11 августа 1905 г. – 1603 арк.
51. Оп. 1. Спр. 468. Дело о забастовках и революционных выступлениях рабочих и крестьян в Екатеринославском уезде. 11 окт. – 21 нояб. 1905. – 146 арк.
52. Оп. 1. Спр. 470. Дело о революционных выступлениях крестьян Екатеринославской губернии. 18 ноября 1905 – 15 января 1906. – 228 арк.
53. Оп. 1. Спр. 474. Дело о забастовках рабочих и революционных выступлениях крестьян в г. Новомосковске и Новомосковском уезде Екатеринославской губернии. 15 окт. 1905 – 24 нояб. 1905. – 96 арк.
54. Оп. 1. Спр. 492. Резолюция общего схода крестьян села Романково, Аулы и Новоселовка, участвовавших в революционном движении 1905 года. 4 декабря 1905. – 4 арк.
55. Оп. 1. Спр. 517. Дело о разных лицах, обвиняемых в агитации против царя. 21.01. 1905 – 16.12.1905. – 74 Арк.
56. Оп. 1. Спр. 523. Дело о революционных выступлениях рабочих и крестьян Екатеринославской губернии. 25 июня 1906 – 31 июля 1906. – 19 арк.
57. Оп. 1. Спр. 541. Дело о лицах, обвиняемых в агитации против царя. 8 января 1906 – 21 октября 1906. – 78 арк.
58. Оп. 1. Спр. 549. Донесения министру внутренних дел о революционных настроениях населения Екатеринославской губернии. 20 марта 1907 – 12 июня 1908. – 25 арк.
59. Оп. 1. Спр. 568. Дело о Степане Вирке выступившем против столыпинской реформы 9/XI – 1906 г. в с.Бородавки Верхнеднепровского уезда. 13 окт. 1907 – 18 февр . 1910. – 24 арк.
60. Оп. 1. Спр. 569. Дело о Платоне Морозове, высланном из Екатеринославской губернии за агитацию крестьян с.Ново-Степановки Новомосковского уезда в поджоге помещичьего имения. 25 сент 1907 – 24 апр. 1908. – 20 арк.
61. Оп. 1. Спр. 590. Дело по обвинению Глиненко Бориса, Мороза Николая и других, за агитацию среди крестьян с. Петрово-Краснополье Славяносербского уезда против помещиков. 28 апр. 1907 – 15 июля 1909. – 18 арк.
62. Оп. 1. Спр. 591. Дело об обвинении Дмитрия Панкеева, Иосифа Франчука за агитацию среди крестьян дер. Елизаветовке, Славяносербского уезда против помещиков. 28 апр. 1907 – 15 июля 1909. – 18 арк.
63. Оп. 1. Спр. 593. Постановление Екатеринославского губернатора о введении и объявлении положения усиленной охраны в Александровском, Новомосковском и Павлоградском уездах. 3 февр. – 14 февр. 1907. – 13 арк.
64. Оп. 1. Спр. 597. Дело по обвинению Степана Кулиненко, Саввы Долженко и Прокофия Шаповалова за агитацию среди крестьян Славянской волости Павлоградского уезда против столыпинского земельного закона. 9 окт. 1907 – 15 марта 1908. – 69 Арк.
65. Оп. 1. Спр. 598. Дело об обвинении Василия Тищенко, Емельяна Склярова и Порфирия Дмитренко в поджогах имений землевладельцев в с.Славгороде Павлоградского уезда и с.Михайловской-Лукашево Александровского уезда. 10 окт.

1907 – 23 июня 1909. – 33 с.

66. Оп. 1. Спр. 600. Дело о Иване Заике, Федоте Швернике, Петре Нестеренко и других, обвиняемых в нарушении порядка на ярмарке в селе Васильевке Павлоградского уезда. 24 авг. – 12 окт. 1908. – 89 арк.

67. Оп. 1. Спр. 601. Дело об обвинении Никифора Тараненко, Степана Петренко и других в вооруженном нападении в деревне Павловке Рождественской волости Павлоградского уезда на дом Тихона Кайданника. 20 дек. – 25 янв. 1909. – 19 арк.

68. Оп. 1. Спр. 602. Дело об обвинении Григория Яцына, Николая Котлярова в вооруженном нападении на дом Владимира Штанского в Павлоградском уезде. 27 окт. 1907 – 16 янв. 1909. – 23 арк.

69. Оп. 1. Спр. 621. Дело о Пантелеймоне Фурлае, высланном из Екатеринославской губернии за участие в поджоге соломы на хуторе Розингов, Александровского уезда. 28 сент. – 25 нояб. 1907. – 7 арк.

70. Оп. 1. Спр. 625. Дело о Трофиме Дегтяреве, высланном из Екатеринославской губернии за хулиганство. 6 июля 1907 – 14 июля 1909. – 10 арк.

71. Оп. 1. Спр. 626. Дело об Александре Заплавском, высланном из Екатеринославской губернии за хулиганство. – 6 июня 1906 – 11 февр. 1912. – 25 арк.

72. Оп. 1. Спр. 627. Дело о Петре Зуйко, высланном из Екатеринославской губернии за хулиганство. 30 сент. 1907 – 2 февр. 1908. – 13 арк.

73. Оп. 1. Спр. 628. Дело об Андрее Кучукове-Тузикове, высланном из Екатеринославской губернии за хулиганство. 20 сент 1907 – 16 окт. 1908. – 16 арк.

74. Оп. 1. Спр. 629. Дело о Петре Сазонове, высланном из Екатеринославской губернии за хулиганство. 3 июля – 9 авг. 1907. – 17 арк.

75. Оп. 1. Спр. 630. Дело о Владимире Журавлеве, высланном из Екатеринославской губернии за хулиганство. 5 июля – 19 июля 1907. – 7 арк.

76. Оп. 1. Спр. 639. Дело об обвинении Захария Шапранова в хулиганстве. 18 окт. 1907 – 27 мая 1908. – 12 арк.

77. Оп. 1. Спр. 664 а. Агентурные сведения, телеграммы о революционных выступлениях рабочих, крестьян и студенчества Екатеринославской губернии и переписка с департаментом полиции, Екатеринославским губернским жандармским управлением, уездными исправниками и другими о наблюдении и аресте членов социал-демократической, анархистской и других партий и союзов, протоколы допросов, постановления на арест и выписки из журналов Екатеринославского земского собрания об ассигновании средств на дополнительную полицейскую стражу. 2 февр. – 27 нояб 1908. – 657 арк.

78. Оп. 1. Спр. 664 б. Агентурные сведения, телеграммы о революционных выступлениях рабочих, крестьян и студенчества Екатеринославской губернии и переписка с департаментом полиции, Екатеринославским губернским жандармским управлением, уездными исправниками и другими о наблюдении и аресте членов социал-демократической, анархистской и других партий и союзов, протоколы допросов, постановления на арест и выписки из журналов Екатеринославского земского собрания об ассигновании средств на дополнительную полицейскую стражу. 1 июня 1908 – 1 авг. 1909. – 453 арк.

79. Оп. 1. Спр. 731. Дело об обвинении Григория Сова и Куприана Ковалья в поджоге усадьбы Палынича Трофима в с. Разумовке Екатеринославского уезда. – 3 сент – 24 окт

. 1908. – 5 арк.

80. Оп. 1. Спр. 732. Дело об обвинении Кирилла Хандюки, Силы Черновала в вооруженном ограблении крестьянина Федора Медведева (100 пуд. пшеницы), сопровождавшемся покушением на убийство его прислуги Натальи Черноваловой. 28 авг. 1908 – 7 янв. 1909. – 6 арк.

81. Оп. 1. Спр. 734. Дело по обвинению Акима Ткаченко и других в вооруженном нападении в с. Романково на дома крестьян Лукьяна Сокурено и Кондрата Безценного. 20 июня – 26 авг. 1908. – 21 арк.

Ф. 469. Катеринославська міська дума

82. Оп. 1. Спр. 1. Журнал заседаний Екатеринославской городской Думы.

Ф. Р-540. Волостные правления Екатеринославской губернии (объединенный фонд)

83. Оп. 1. Спр. 1. Дело об отчетности опекунов о расходовании средств по содержанию детей сирот умершего крестьянина Бугая Ивана Моисеевича. 7 марта 1900 – 25 авг. 1919. – 45 арк.

84. Оп. 1. Спр. 2. Дело об отчетности опекунов по израсходованному капиталу на содержание детей сирот умершего крестьянина Груши Якова Сидоровича. 8 авг. 1917 – 26 февр. 1917. – 21 арк.

85. Оп. 1. Спр. 3. Дело об отчетности опекунов по израсходованному капиталу на содержание сирот умершего крестьянина Прилепы Андрея Максимовича. 14 дек. 1910 – 25 авг. 1919. – 40 арк.

86. Оп. 1. Спр. 4. Сведения сельских обществ и переписка о поступлении платежей и сборе недоимок и других податей. 5 окт. 1913 – 2 дек. 1913. – 36 арк.

87. Оп. 1. Спр. 5. Ревизские сказки о количестве жителей с. Томаковки, переписка с Екатеринославской палатой государственных имуществ и казенной палатой о расселении, приписке и учету населения, приговоры волостных и сельских сходов. 30 сент. 1850 – 18 дек. 1917. – 681 арк.

88. Оп. 1. Спр. 6. Ревизские сказки о количестве жителей села Александрополь, переписка с Екатеринославской палатой государственных имуществ о приписке и учету населения. 17 мая 1858 – 25 нояб. 1916. – 161 арк.

89. Оп. 1. Спр. 7. Ревизские сказки 10-й народной переписи государственных крестьян села Китайгородки, переписка с Екатеринославской палатой государственных имуществ и казенной палатой о расселении, приписке, учету населения и по другим делам. 17 мая 1858 – 8 авг. 1911. – 93 арк.

90. Оп. 1. Спр. 10. Расписки сельского старосты и описи на имущество возвращенное помещикам и землевладельцам по распоряжению командования австро-германских оккупационных войски раннее экспроприированное жителями села Китайгородки. 26 мая 1918 – 5 окт. 1918. – 132 арк.

91. Оп. 1. Спр. 11. Ведомости на выдачу заработной платы учителям местных школ, списки на уплату налогов жителей села Китайгородки, переписка с Екатеринославской земской управой о порядке обложения налогами в сельских местностях. 10 апр. 1918 – 20 окт. 1918. – 83 арк.

92. Оп. 1. Спр. 14. Сведения о количестве засеянной площади под зерновые культуры, о числе жителей волости, ведомости рыночных цен на продукцию. 11 февр. 1919 – 14 сент. 1919 – 24 арк.

Ф. 630. Катошинское сельское управление с. Катошино Анастасьевской волости Екатеринославского уезда и губернии

93. Оп. 1. Спр. 1. Приговоры сельских сходов жителей села. 4 дек. 1904 – 17 нояб. 1905 . – 28 арк.
94. Оп. 1. Спр. 5. Распоряжение пристава Екатеринославского уезда об усилении охраны над военнопленными, списки и ведомости жителей села о наличии крестьян, нуждающихся в субсидиях, переписка с волостным правлением о взыскании налогов и по другим вопросам. 18 нояб. 1915 – 25 дек. 1915. – 157 арк.
95. Оп. 1. Спр. 6. Циркуляры, телеграммы Екатеринославской земской управы, уездного исправника и милиции о разоружении сельской полиции, о мероприятиях по борьбе с лицами, укрывающимися от военной службы, списки военнообязанных жителей села. 12 февр. 1916. – 13 дек. 1917. – 45 арк.
96. Оп. 1. Спр. 7. Списки жителей села – владельцы скота, ведомости о количестве посевов земли и скота у жителей села. 11 янв. 1916 – 13 дек. 1916. – 39 арк.
97. Оп. 1. Спр. 9. Циркуляр и телефонограмма губернского комитета об избрании волостных, сельских исполнительных комитетов, о выпуске государственного займа «Свобода», о поставке хлеба и скота для нужд армии, о запрещении самовольного захвата земли и посевов и по другим вопросам. Копии. 24 янв. 1917 – 15 дек. 1917. – 335 арк.
98. Оп. 1. Спр. 10. Приговоры сельских сходов о правах и обязанностях крестьянских союзов, протоколы общих собраний членов крестьянского союза и посылке делегатов на губернский съезд Всероссийского крестьянского союза, списки жителей, вступивших в члены сельского крестьянского союза. 23 апр. – 21 июля 1917. – 26 арк.
99. Оп. 1. Спр. 11. Приговоры сельских сходов жителей села об избрании сельского Совета крестьянских депутатов, о выдвижении кандидатов в волостной земельный комитет, о разделе помещичьей земли между беднейшими крестьянами и по другим вопросам. 22 окт. 1917 – 10 мая 1918. – 64 арк.
100. Оп. 1. Спр. 12. Приговоры сельских сходов жителей села об избрании членов сельского, волостного исполкомов, об открытии гимназии в с. Томаковка, о размере подоходного налога, по другим вопросам. – 26 февр. – 12 дек. 1917. – 50 арк.
101. Оп. 1. Спр. 13. Списки жителей села плательщиков сельскохозяйственного налога, переписка с волостным правлением и земской управой о порядке уплаты налогов и по другим вопросам. 7 янв. – 8 марта 1917. – 55 арк.
102. Оп. 1. Спр. 14. Ведомости о количестве засеянной земли. Списки военнообязанных и сведения о распределении земли между населением. 12 марта 1917 – 26 июня 1918. – 96 арк.
103. Оп. 1. Спр. 16. Телефонограммы Екатеринославского губернского комитета о политическом моменте в связи с разрывом мирных переговоров с Германией, о порядке взимания сельскохозяйственного налога, о выдаче зерна населению и по другим вопросам, сведения о количестве жителей села, наличии скота и сельскохозяйственного инвентаря. Копии. 13 февр. 1918 – 3 апр. 1918. – 79 арк.
104. Оп. 1. Спр. 17. Протоколы уездных, земских собраний, переписка с уездной земской управой о количестве засеянной земли, о порядке уплаты налогов и по другим вопросам. 4 янв. 1918 – 25 нояб. 1918. – 410 арк.

105. Оп. 1. Спр. 18. Сведения о получении жителями села земли, скота и сельскохозяйственного инвентаря, конфискованного жителями у частновладельцев. 8 апр. 1918 – 28 сент. 1918. – 83 арк.

106. Оп. 1. Спр. 19. Списки жителей села – плательщиков сельскохозяйственного налога. 27 мая 1918 – 27 июня 1918. – 16 арк.

107. Оп. 1. Спр. 20. Приказ Екатеринославского уездного военного комиссариата о мобилизации военнообязанных, инструкция о правах и обязанностях войсковых частей Советской армии Украины и переписка с волостным правлением о выборах депутатов в исполнительный комитет и о сдаче населения огнестрельного оружия и по др. вопросам. 6 авг. 1919 – 23 дек. 1919. – 71 арк.

Ф. 681. Екатеринославское губернское присутствие

108. Оп. 1. Спр. 1. Приговоры сельских сходов Серебрянского, Радионовского, Ново-Марьевского, Григорьевского, Черногоровского сельских обществ с ходатайством о предоставлении им в долгосрочную аренду без торгов Каменського орошаемого участка, сведения о земельно-имущественном положении крестьян Бахмутского уезда. 1905-1906. – 155 арк.

109. Оп. 1. Спр. 2. Циркуляр Министерства Внутренних Дел о предоставлении списков крестьян, подвергавшимся телесному наказанию по приговорам волостных судов и списки крестьян. 10 февр. 1905 – 19 нояб. 1905. – 233 арк.

110. Оп. 1. Спр. 3. Дело о порядке утверждения купчих крепостей при покупке близлежащих земель жителями г. Луганска. Сведения о переименовании с. Луганський завод и Каменный брод в уездный город Луганськ от 3 сентября 1882 года с. 2, 3. Сведения о количестве земли, принадлежащей жителям города. 10 янв. 1912 – 22 марта 1913. – 17 арк.

111. Оп. 1. Спр. 4. Циркуляр Земского отдела Министерства внутренних дел, протоколы заседаний губернского присутствия об усилении ответственности за преступные действия. 28 июня – 7 сент. 1913. – 52 арк.

112. Оп. 1. Спр. 5. Протокол заседания губернского присутствия, приговор Успенского волостного схода об образовании сельских общественных управлений в селах Андреевка, Новое, Петровское, Ново-Воздвиженское Успенской волости Александровского уезда. 8 янв. – 7 авг. 1915. – 7 арк.

Ф. 697. Никопольское сельское общество г. Никополь Екатеринославского уезда Екатеринославской губернии

113. Оп. 1. Спр. 1. Сведения о количестве земельной собственности, угодий и оброчных статей Никопольского сельского общества. 20 марта 1907. – 1 арк.

114. Оп. 1. Спр. 2. Копия договора об отдаче крестьянам с. Сулицкое Александровской волости Екатеринославской губернии в арендное пользование 500 десятин земли, принадлежавшей графу Брунетто. 1916. – 4 арк.

Ф. 831. Екатеринославский уездный комитет Всероссийского крестьянского союза

115. Оп. 1. Спр. 1. Переписка с Екатеринославской губернской продовольственной и уездной губернскими управами о вызове представителей на общее собрание губернского продовольственного комитета. 4 окт. – 12 нояб. 1917. – 12 арк.

116. Оп. 1. Спр. 2. Переписка с губерньским исполкомом Всероссийского крестьянского союза, Екатеринославской уездной земской управой, исполкомом

Бахмутского Сонета крестьянских депутатов о преобразовании крестьянских союзов в Советы, р созыве Всеукраинского и губернского съездов крестьянских депутатов, организации волостных комитетов крестьянского союза. 29 мая – 23 нояб. 1917. – 114 арк.

117. Оп. 1. Спр. 3. Переписка с Екатеринославской земельной управой о порядке использования населением арендных земель. 24 окт. – 25 окт. 1917. – 2 арк.

118. Оп. 1. Спр. 4. Переписка с волостными комитетами крестьянского союза об уплате членских взносов. 19 окт. – 11 дек. 1917. – 19 арк.

119. Оп. 1. Спр. 5. Протоколы заседаний уездного съезда Всероссийского Крестьянского Союза, денежные счета, расписки, квитанции. 28 мая – 7 окт. 1917. – 137 арк.

Ф. 3649. Катеринославський губвоенкомат

120. Оп. 2. Спр. 19. Приказы войсковым частям и учреждениям военкомата по административным, мобилизационным, снабженческим вопросам и по борьбе с дезертирством. 1 ноября – 30 ноября 1920 г. – 109 Арк.

Державний архів Полтавської області

Ф. 83. Канцелярія Полтавського цивільного губернатора, м. Полтава

Полтавської губернії

121. Оп. 1. Спр. 44. Переписка Полтавским губернским жандармским управлением и уездными исправниками губернии о распространении литературы революционного содержания. 9 марта – 31 дек. 1902. – 143 арк.

122. Оп. 1. Спр. 47. Дело об избииении крестьянами в церковнойограде священника и полицейского урядника в с. Подоках, Подолковской волости, Гадячского уезда, Полтавской губернии, по подозрению в попытке к краже церковных ценностей. 8 апр. 1902 – 12 февр. 1903. – 66 арк.

123. Оп. 1. Спр. 51. Переписка с уездными исправниками губернии о революционном движении в Лубенском уезде. 24 дек. 1905 – 2 сент. 1906. – 98 арк.

124. Оп. 1. Спр. 56. Рапорта Прилукского уездного исправника о крестьянских восстаниях в с. Оржица и имениях Кочубея и Ливен, распространении в уезде листовок еврейского союза «Бунд» и партии «Революционеров украинской социал-демократической громады на Полтавщине». 3 января 1906 – 1 января 1907. – 99 арк.

125. Оп. 1. Спр. 57. Рапорт Переяславского уездного исправника о крестьянских сходках в Бориспольской и других волостях уезда, распространении листовок революционного содержания. 16 янв. 1905 – 26 дек. 1906. – 98 арк.

126. Оп. 1. Спр. 58. Рапорт Роменского уездного исправника о крестьянских восстаниях в с. Хоминцы Роменского уезда. 23 сент. – 3 окт. 1906. – 4 арк.

127. Оп. 1. Спр. 59. Переписка Константиноградского уездного исправника с Полтавским губернатором о революционном движении в Константиноградском уезде в 1906 году (о крестьянском восстании в с. Бердены, о распространении листовок революционного содержания, сбор анкетных данных на лиц, подозреваемых в причастности к революционному движению и другим вопросам). 7 янв. – 20 июля 1906. – 637 арк.

128. Оп. 1. Спр. 135. Ведомость о событиях и явлениях политического характера в уездах Полтавской губернии за апрель месяц 1914 года. 30 апр. – 16 мая 1914. – 35 арк.

129. Оп. 1. Спр. 146. Переписка с губернским жандармским управлением и уездными исправниками Полтавской губернии о лицах, подозреваемых в незаконном освобождении от воинской повинности, сборе оружия, крестьянском восстании в имени Ковалёва вблизи Миргорода. 1 января 1916 – 19 октября 1916. – 35 арк.

Ф. 138. Прокурор Полтавського окружного суду, м. Полтава Полтавської губернії

130. Оп. 1. Спр. 12. Докладная записка товарища прокурора Полтавского окружного суда по Полтавскому участку о крестьянских восстаниях весной 1902 г. в Полтавской и Харьковской губерниях. Май 1902. – 16 арк.

131. Оп. 1. Спр. 13. Наблюдательное дело о распространении нелегальных изданий в городе Константинограде и ближайших к нему волостях. 18 нояб. – 9 декаб. 1902. – 13 арк.

132. Оп. 1. Спр. 20. Наблюдательное дело о появлении в с. Аксютинцах Засульской волости Роменского уезда воззвания к крестьянам. 22 июня – 15 нояб. 1902. – 9 арк.

133. Оп. 1. Спр. 21. Наблюдательное дело по обвинению Покрас Мартына за призыв к крестьянам не верить правительственным сообщениям о крестьянских восстаниях. 18 июня – 23 июля 1902. – 10 арк.

134. Оп. 1. Спр. 22. Наблюдательное дело по обвинению Варышкина Николая в противоправительственном высказывании. 23 марта – 1 апр. 1902. – 6 арк.

135. Оп. 1. Спр. 23. Наблюдательное дело по обвинению Макаренко Павла в противоправительственном высказывании. 16 мая – 8 окт. 1902. – 13 арк.

136. Оп. 1. Спр. 24. Наблюдательное дело по обвинению Ксензова Калистрата в агитации против помещиков. 28 июня – 3 окт. 1902. – 11 арк.

137. Оп. 1. Спр. 25. Наблюдательное дело по обвинению Полтавец Кузьмы в противоправительственном высказывании. Июнь – 8 нояб. 1902. – 6 арк.

138. Оп. 1. Спр. 197. Наблюдательное дело о еврейском погроме в г. Гадяче и Гадячском уезде. 7 нояб. 1905 – 7 марта 1915. – 187 арк.

139. Оп. 1. Спр. 198. Наблюдательное дело по обвинению Герасименко Дмитрия, Дрегваль Матвея, Коваленко Ивана и других за участие в еврейских погромах в м. Комышной. 28 окт. 1905 – 7 дек. 1906. – 27 арк.

140. Оп. 1. Спр. 201. Наблюдательное дело по обвинению Сезько Федота, Лишко Кирилла и других за участие в еврейском погроме в с. Степановка, Хорольского уезда. 4 нояб. 1905 – 9 марта 1911. – 51 арк.

141. Оп. 1. Спр. 224. Наблюдательное дело по обвинению Сукачёва П.Я. в агитации крестьян за присоединение к Московскому Крестьянскому союзу. 31 декабря 1905 – 21 мая 1914. – 18 арк.

142. Оп. 1. Спр. 379. Наблюдательное дело по обвинению Сергиенко Луки, Батычко Прокопия и других в разгоне усадьбы казака Пивня. 29 янв. – 28 июня 1907. – 52 арк.

143. Оп. 1. Спр. 393. Наблюдательное дело по обвинению Прокопенко Авксентия Ивановича в противоправительственном высказывании. 22 нояб. 1907 – 4 авг. 1908. – 25 арк.

144. Оп. 1. Спр. 566. Наблюдательное дело по обвинению Филипской Александры Дионисьевны, Амелина Ивана Алексеевича и других в изгнании из с. Староверовка фельдшера, прибывшего для уничтожения вещей умершего от холеры. 21 июля 1915 – 14 июля 1916. – 37 арк.

145. Оп. 1. Спр. 457. Наблюдательное дело по обвинению Бажана М.Е. в противоправительственной агитации. 4 января 1908 – 28 июня 1912. – 24 арк.

146. Оп. 1. Спр. 458. Наблюдательное дело по обвинению Козий Давида Павловича в противоправительственной агитации среди крестьян с. Аксютинцы Роменского уезда. 30 ноября 1908 – 4 апреля 1912. – 18 арк.

147. Оп. 1. Спр. 535-а. Наблюдательное дело о революционных событиях 1905 г. в с. Великие Сорочинцы. 4 января 1913 – 16 декабря 1913. – 166 арк.

148. Оп. 1. Спр. 576. Наблюдательное дело по обвинению Козули Андрея Захаровича в агитации против службы в царской армии. 20 января 1916 – 28 апреля 1916. – 20 арк.

Ф.540 Полтавський окружний суд, м. Полтава

Полтавської губернії

149. Оп. 6. Спр. 1. Дело судебного следователя об ограблении крестьянина Пинчука Федора федосеевича и Эльи Моисеева Сонины, том I-й. 26 окт. – 30 дек. 1905. – 110 арк.

150. Оп. 6. Спр. 2. Дело судебного следователя об ограблении крестьянина Пинчука Федора федосеевича и Эльи Моисеева Сонины, том II-й. 19 марта 1907 – 17 марта 1914. – 128 арк.

Ф.753. Тарандинцівське волосне правління, с. Тарандинці Лубенського повіту Полтавської губернії

151. Оп. 1. Спр. 1. Приговоры Енковского сельского схода Тарандинцевской волости. 6 сент. 1915 – 9 янв. 1917. – 63 арк.

Ф.844. Мировий суддя дев'ятої ділянки Лохвицького судово-мирового округу, с. Івахники Івахниківської волості Лохвицького повіту Полтавської губернії

152. Оп. 1. Спр. 7. Циркуляры, распоряжения Министерства юстиции, Управления юстиции при главнокомандующим вооруженными силами на Юге России об исполнении служебных обязанностей сужащими судебного ведомства, о восстановлении дореволюционного судопроизводства, о пересмотре дел, рассмотренных народными судами. Описи имущества мировых судей. 2 янв. 1 – 2 нояб. 1919. – 70 арк.

153. Оп. 3. Спр. 19. По обвинению Вовка Михаила Леонтьевича, Салимона Трофима Демьяновича и других в попытке продажи зерна в другую губрнию без разрешения варты. 10 авг. – 11 окт. 1918. – 15 арк.

154. Оп. 3. Спр. 20. По обвинению Сергиенка Якова в вывозе зерна в другую губрнию без разрешения варты. 7-14 авг. 1918. – 11 арк.

155. Оп. 3. Спр. 21. По обвинению Шевченко Исидора Назровича, Литвиненко Каленика Петровича и других в вывозе зерна в другую губрнию без разрешения варты. 10 авг. – 30 нояб. 1918. – 24 арк.

Ф.1057. Полтавська рада робітничих і солдатських депутатів, м. Полтава Полтавської губернії

156. Оп. 1. Спр. 3. Протоколы заседаний бюро Полтавского Совета рабочих и солдатских депутатов с представителями уездов и Кобелякского уездного совета крестьянских депутатов. 11 авг. – 26 окт. 1917. – 8 арк.

157. Оп. 1. Спр. 28. Постановление пленарного заседания губернского земельного комитета. 6-8 авг. 1917. – 3 арк.

158. Оп. 1. Спр. 32. Доклад о действиях организационного комитета Полтавского крестьянского союза в с. Новых Санжарах, протоколы Зеньковского и Хорольского уездного съезда крестьянских депутатов от 25 июня – 3 сентября 1917 г. 21 апр. – 3 сент. 1917. – 5 арк.

159. Оп. 1. Спр. 35. Материалы следственной комиссии по делу священника Ильяшевича и дьякона Кашеновского. 10-18 июля 1917. – 13 арк.

160. Оп. 1. Спр. 37. Переписка с Харьковским уполномоченным Особого Сопещения по топливу, Полтавской городской милицией, Военским начальником, правлением союза самоохраны гор. Полтавы и другими о реорганизации топливного снабжения, созыве съезда Советов и лесопромышленников, организации труда и заработной платы в сельском хозяйстве, создании комиссии по борьбе с погромами и по другим вопросам; сообщение с имений Полтавского и Комышанского уезда о засевах крестьянами помещичьей земли; списки членов совета и членов комиссии по борьбе с дезертирством. 9 апр. – 24 авг. 1917. – 227 арк.

161. Оп. 1. Спр. 43. Переписка с Полтавской уездной земской управой об урегулировании вопросов об аренде земли, уборке урожая, вспашке и засевах полей, созыве земского собрания и по другим вопросам. 9 апреля – ноябрь 1917.

Ф.1041. Полтавська комісія з єврейського питання, м. Полтава

Полтавської губернії

162. Оп. 1. Спр. 1. Мнение Полтавской комиссии по еврейскому вопросу «о вредном влиянии экономической деятельности евреев на быт местного населения». 1905. – 25 арк.

Ф. Р-13. Полтавський волосний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (волвиконком), м. Полтава Полтавської губернії

163. Оп. 1. Спр. 1. Декреты, циркуляры, приказы и распоряжения Временного рабоче-крестьянского правительства Украины, Полтавского губернского и уездного Военных Революционных Комитетов и других о борьбе с бандами Григорьева, контрреволюционной агитацией против Советской власти, составлении сведений о наличии беженцев, организации военно-революционного штаба на Полтавщине, призыве в Красную Армию и по другим вопросам; Временное положение об организации местных органов Советской власти. 18 февр. – 15 нояб. 1919. – 346 арк.

164. Оп. 1. Спр. 4. Инструкция о порядке проведения выборов в волостные и сельские Советы, протоколы съезда Советов, общих собраний, заседаний представителей сельских советов; волостного революционного комитета; список удостоверений делегатов съезда, правила зачисления населения в тыловое ополчение. 13 февр. – 26 июля 1919. – 157 арк.

165. Оп. 1. Спр. 12. Материалы о проведении выборов в сельские Советы (доклад о работе волысполкома, протоколы и отчет о работе 2-го съезда Советов Полтавского уезда; списки делегатов). 8 мая – 16 июля 1919. – 76 арк.

166. Оп. 1. Спр. 14. Протоколы заседаний сельских революционных комитетов, общих собраний сельских сходо, список, удостоверения и мандаты представителей от сельских обществ на волостные съезды Советов; правила для зачисления в тыловое ополчение (имеются документы периода деникинщины). 1919. – 245 арк.

167. Оп. 1. Спр. 23. Положение и инструкции об организации волостных и сельских комитетов бедноты, учетных комиссий или отделов продовольствия при Исполкомах; постановление съезда комитетов незаможных селян Полтавского уезда о разверстке хлеба урожая 1918 г. по уезду; протокол съезда председателей волостных исполкомов Полтавского уезда от 8 апреля 1919 г. 5 апр. – 28 июня 1919. – 39 арк.

168. Оп. 1. Спр. 26. Переписка с Полтавским уездным продовольственным комитетом о снабжении населения продуктами питания (имеются документы периода деникинщины). 28 дек. 1918 – 25 июля 1919. – 34 арк.

Ф. Р-15. Супрунівський волосний військовий комісаріат (волвійськкомат), с. Супрунівка Полтавського повіту Полтавської губернії

169. Оп. 1. Д. 1. Оперативные сводки о политическом состоянии Полтавского уезда. 8 марта 1921 – 13 нояб 1921. – 17 арк.

Державний архів Харківської області

Ф. 3. Канцелярія Харківського губернатора, Харків

170. Оп. 283. Спр. 25. О неблагоприятных действиях крестьян слоб. Великого Бурлука, Волчанского уезда Андрея Богдана, Якова Псюрника и других. 1900. – 34 арк.

171. Оп. 283. Спр. 26. Рапорт о принятии мер к ограждению крестьянского населения от влияния на них адвокатов по старозаимочным делам. 1900. – 72 арк.

172. Оп. 283. Спр. 385. Об арестовании крестьян с. Боровського, Старобельського уезда, Познякова, Дашевского, Нехорошаго за возбуждение своих односельчан к решению дела общества о земле вне установленного законом порядка. Начато 11 мая 1903. – 44 арк.

173. Оп. 283. Спр. 416. О недоразумениях между крестьянами села Беловода Сумского уезда и землевладельцем Николаем Савичем. Начато 19 июля 1903. – 18 арк.

174. Оп. 283. Спр. 425. По ходатайству крестьян Балаклейской волости Змиевского уезда об удалении от должности учителя народного училища Ивана Щербины. Начато 20 сент. 1903. – 23 арк.

175. Оп. 283. Спр. 782. По ходатайству уполномоченных Черкасско-Бишквинского сельск. общества Козьмы Губы и Ефима Муштая об удалении от должности учителя Петра Сукачева. Начато 10 окт. 1905. – 13 арк.

176. Оп. 284. Спр. 60. О предложении земским начальникам о высылке по приговору общества лиц дурного поведения. Начато 29 октября 1910. – 7 арк.

177. Оп. 285. Спр. 7. К всеподданнейшему отчету Харьковского губернатора за 1909 г. 1910. – 43 арк.

178. Оп. 285. Спр. 44. Об анкете Императорского вольного экономического общества. 1911. – 34 арк.

179. Оп. 285. Спр. 207. Месячные ведомости о происшествиях по губернии. 1912. – 654 арк.

180. Оп. 287. Спр. 1071. О восстании крестьян Полтавской губернии, Валковского, Богодуховского и Харьковского уездов Харьковской губернии против помещиков. 31 марта 1902 – 3 окт. 1903. – 163 арк.

181. Оп. 287. Спр. 1076. Рапорт Валковского уездного исправника Харьковскому губернатору с подробным описанием революционных выступлений крестьян Валковского уезда Харьковской губернии против помещиков. 23 апреля 1902. – 18 арк.

182. Оп. 287. Спр. 1087. Переписка о лицах, обвинявшихся в оскорблении царя. 30 нояб . 1902 – 12 янв. 1904. – 109 арк.
183. Оп. 287. Спр. 1090. О прекращении собирания статистических сведений по Харьковской губернии о земельных имуществах ввиду опасений вызвать волнение народа. 27 февр. 1903 – 25 авг. 1904. – 14 арк.
184. Оп. 287. Спр. 1093. О аресте крестьян Ивана Григорьевича Гороха и Григория Ивановича Ковалевского, обвиняющихся в организации собрания крестьян в с. Юнаковке Сумского уезда. 5 марта 1903 – 10 мая 1903. – 3 арк.
185. Оп. 287. Спр. 1099. О распространении революционных антирелигиозных настроений среди крестьян Харьковской губернии. 19 янв. 1904 – 19 дек. 1904. – 28 арк.
186. Оп. 287. Спр. 1101. О революционном выступлении крестьян села Юрченкова Волчанского уезда против сельских властей. О запрете крестьянами села Никифоровка Изюмского уезда призвести межевание их земли с помещичьей. 12 янв. 1904 – 27 нояб. 1904. – 30 арк.
187. Оп. 287. Спр. 1130. О революционной агитации крестьян Бондаренко и Гвоздева среди населения против царского самодержавия. 20 окт. 1905 – 27 нояб. 1905. – 9 арк.
188. Оп. 287. Спр. 1137. Рапорта и постановления Сумского уездного исправника об арестах граждан за революционную агитацию среди робочих и крестьян и призывы к открытым выступлениям против царского режима в 1905 году. Списки арестованных с характеристикой их деятельности (в 5 томах). Том 1. 7 дек. 1905 – 17 февр. 1906. – 250 арк.
189. Оп. 287. Спр. 1138. Рапорты и постановления Сумского уездного исправника об арестах граждан за революционную агитацию среди робочих и крестьян и призывы к открытым выступлениям против царского режима в 1905 г. Списки арестованных с характеристикой их деятельности. Прошения арестованных и переписка по их делам. 27 февр. 21 сент. 1906. – 241 арк.
190. Оп. 287. Спр. 1144. О составлении крестьянами села Борового Старобельского уезда приговора с требованием передачи им помещичьей земли и сопротивлении их войскам и полиции при аресте организаторов выступления Михаила Назаровича Познякава и Михаила Ивановича Моргунова. 14 дек. 1905 – 4 авг. 1906. – 49 арк.
191. Оп. 287. Спр. 1147. Об аресте крестьян села Печенеги Волчанского уезда И. и А. Булатовых, И.Е.Куценко, А.Е.Аксенова, Г.И.Курдемана, С.А.Панченко, И.В.Школы и С. Домового, обвинявшихся в призыве крестьян к восстанию против царского самодержавия. 22 дек. 1905 – 5 мая 1906. – 45 арк.
192. Оп. 287. Спр. 1148. Об аресте и высылке из Волчанского уезда В.Л.Лузана, В.А. Зайца и И.С.Павленко, обвинявшихся в организации выступления крестьян села Хатного Волчанского уезда против помещицы Гендриковой. 24 дек. 1905. – 27 февр. 1906. – 19 арк.
193. Оп. 287. Спр. 1152. Об аресте Константина Дмитриевича Захарченко, Ивана Самойловича Синченко и Трофима Филипповича Рыбалко, обвинявшихся в принадлежности к тростянецькому комитету Всероссийского крестьянского союза и в агитации среди крестьян. Список лиц, арестованных за революционную деятельность в Ахтырском уезде. 25 дек. 1905 – 15 февр. 1908. – 72 арк.
194. Оп. 287. Спр. 1153. О революционном выступлении крестьян села Александровки Нижнее-Дуванской волости Купянского уезда против помещика и изъятии

- принадлежащего ему запаса хлеба. 27 дек. 1905 – 17 февр. 1906. – 14 арк.
195. Оп. 287. Спр. 1154. О революционном выступлении крестьян села Веселого Харьковского уезда в экономии Ротермунд и Вейссе с предъявлением требований об улучшении условий работы батраков. Об аресте руководителей выступления. 27 дек. – 7 марта 1911. – 67 арк.
196. Оп. 287. Спр. 1157. Об аресте Григория Аверкиевича Бойченко, обвинявшегося в революционной агитации среди крестьян Богодуховского уезда. 29 дек. 1905 – 23 марта 1906. – 22 арк.
197. Оп. 287. Спр. 1162. О высылке крестьянина Емельянченко Андрея Павловича за участие в вооруженном восстании крестьян и захвате имения помещика Раевского в Старобельском уезде. 31 дек. 1905 – 1 мая 1907. – 23 арк.
198. Оп. 287. Спр. 1203. О революционных выступлениях крестьян в уездах Харьковской губернии. 16 марта – 28 июля 1906. – 119 арк.
199. Оп. 287. Спр. 1378. О крестьянах Д. Матяш, А. Пухкал, М. Мирошниченко уродженцев с. Будки Толстянской волости, арестованных за кражу леса в имении княгини Ливен и оказание при этом сопротивления чинам уездной полицейской стражи . – 25 марта 1906 г. – 12 декабря 1906 г. – 7 арк.
200. Оп. 287. Спр. 1408. О группе крестьян, арестованных за нападение на экономию помещика Афросимова в деревне Городище Харьковского уезда. – 10 мая 1906 г. – 4 сентября 1906 г. – 14 Арк.
201. Оп. 287. Спр. 1425. О группе крестьян, арестованных за захват сенокоса помещицы Юсуповой в с. Ясеновом Лебединского уезда под выпас скота. – 4 июня 1906 – 3 июня 1906 – 46 арк.
202. Оп. 287. Спр. 1430. О крестьянах деревни Ковяги Валковского уезда А.Новикове, Ф.Новикове, К.Новикове, арестованных за выступление против помещиков с требованием предоставить им землю. – 7 июня 1906 г. – 12 июля 1906 г. – 25 арк.
203. Оп. 287. Спр. 1434. О ссылке в Вологодскую губернию крестьянина Ф.Г.Клименко, призывавшего рабочих помещичьих экономий в с.Ивановке Харьковского уезда к забастовке. – 16 июня 1906 г. – 29 июля 1906 г. – 45 арк.
204. Оп. 287. Спр. 1439. О группе крестьян, арестованных по обвинению в захвате сена экономии помещика Тарновского в хуторе Филонове Ольшанской волости Лебединского уезда и в сопротивлении полиции. – 17 июня 1906 г. – 20 октября 1906 г. – 39 арк.
205. Оп. 287. Спр. 1450. О группе крестьян, арестованных по обвинению в призыве сельскохозяйственных рабочих в имении Кушнера в Харьковском уезде к забастовке. – 15 июня 1906 г. – 24 июля 1906 г. – 28 арк.
206. Оп. 287. Спр. 1454. О сельском старосте С.Ф.Демочке, писаре С.В.Лысаке, арестованных за призыв крестьян с. Волчий Яр Змиевского уезда требовать сдачи им в аренду помещичьей земли. – 7 июля 1906 г. – 16 сентября 1906 г. – 22 арк.
207. Оп. 287. Спр. 1462. О группе крестьян, арестованных по обвинению в захвате под выпас скота земли, принадлежавшей имению купца Ковтунова в слободе Нещеретовой Старобельского уезда. – 13 июня 1906 г. – 16 августа 1906 г. – 60 арк.
208. Оп. 287. Спр. 1488. О Амвросии Амвросиевиче Буцае, арестованном за агитацию среди населения на ярмарке в г. Богодухове и участие в избиении там же полиции. – 31 июля 1906 г. – 24 сентября 1906 г. – 9 арк.

209. Оп. 287. Спр. 1505. О группе крестьян Изюмского уезда, арестованных за призыв к неплатежу земских сборов. – 3 августа 1906 г. – 31 октября 1906 г. – 12 арк.
210. Оп. 287. Спр. 1522. О Марке Михайловиче Самко, арестованном за агитацию среди крестьян Богодуховского уезда против уплаты податей и исполнения воинской повинности. – 14 августа 1906 г. – 12 сентября 1906 г. – 5 арк.
211. Оп. 287. Спр. 1550. О крестьянине А.И.Шемете, арестованном за попас скота на лугу помещицы Сысоевой в сл. Соколовой Змиевского уезда. – 1 сентября 1906 г. – 20 сентября 1906 г. – 13 арк.
212. Оп. 287. Спр. 1557. О группе лиц, арестованных за революционную агитацию против царизма среди крестьян Валковского уезда. – 9 сентября 1906 г. – 8 марта 1907 г. – 36 арк.
213. Оп. 287. Спр. 1562. О группе лиц, арестованных по обвинению в организации избиения крестьянами с. Соколово Змиевского уезда сельских властей. – 18 сентября 1906 г. – 10 ноября 1914 г. – 51 арк.
214. Оп. 287. Спр. 1596. О группе крестьян с. Снежков Валковского уезда, арестованных за разгром экономии Кузьминова и выступления против местных властей. – 11 сентября 1906 г. – 26 января 1907 г. – 23 арк.
215. Оп. 287. Спр. 1665. О группе крестьян с. Малой Писаревки Богодуховского уезда, арестованных за сопротивление сельскому старосте при описывании имущества одного из крестьян за неуплату податей. – 19 декабря 1906 г. – 26 декабря 1906 г. – 17 арк.
216. Оп. 287. Спр. 1692. О крестьянах Т.А.Романенко, Г.А.Серобабе, арестованных за революционную агитацию против самодержавия. – 12 февраля 1907 г. – 28 сентября 1907 г. – 2 арк.
217. Оп. 287. Спр. 1905. О запрещении жительства в Харьковской губернии М.Ф. Ляшенко за революционную агитацию среди крестьян Харьковского уезда. – 16 июня 1907 г. – 24 марта 1908 г. – 28 арк.
218. Оп. 287. Спр. 2028 Об Алексее Сергеевиче Ветрове, арестованного за агитацию среди крестьян Купянского уезда против царского самодержавия. – 3 сентября 1907 г. – 31 марта 1911 г. – 28 арк.
219. Оп. 287. Спр. 2032. О Льве Тимофеевиче Захарове, арестованном за ношение оружия без разрешения властей и революционную агитацию среди крестьян Купянского уезда против царя, духовенства и полиции. – 5 сентября 1907 г. – 27 мая 1909 г. – 22 арк.
220. Оп. 287. Спр. 2332. О запрещении жительства И.И.Рудневу, обвинявшемся в краже оружия и агитации среди крестьян Змиевского уезда против царского режима. – 27 февраля 1908 г. – 2 мая 1908 г. – 18 арк.
221. Оп. 287. Спр. 2359. О запрещении жительства А.Т.Богуно, высланного из Полтавской губернии за революционную агитацию среди крестьян против царского самодержавия. – 18 марта 1908 г. – 21 апреля 1908 г. – 9 арк.
222. Оп. 287. Спр. 2493. О крестьянах П.П.Постникове, И.С.Постникове, арестованных за поджог скирд соломы, принадлежащих помещику в хуторе Отицевке Змиевского уезда и агитацию среди сельскохозяйственных рабочих помещичьего имения о проведении забастовки. – 12 июля 1908 г. – 8 августа 1908 г. – 16 арк.
223. Оп. 287. Спр. 2907. О Меланье Михайловне Лазаренковой, арестованной за агитацию против царского самодержавия среди крестьян сл. Зорьковки Старобельского

uezda. – 19 октября 1909 г. – 6 июля 1910 г. – 29 арк.

224. Оп. 287. Спр. 2949. О крестьянине Козьме Степановиче Ворушило, арестованном в 1905 г. за агитацию среди односельчан, работавших в имении Кирьянова в Волчанском уезде, о проведении забастовки. – 14 октября 1909 г. – 8 января 1910 г. – 11 арк.

225. Оп. 287. Спр. 3079. О группе крестьян села Мазеновки Ахтырского уезда, арестованных за участие в выступлениях против столыпинского аграрного закона о выделении крестьян из общины на хутора. 9 мая 1910 – 5 июля 1910. – 37 арк.

226. Оп. 287. Спр. 3086. Об аресте крестьян Сумского уезда Иосифа Самотова, Антона Муковоза и Даниила Криушенка, обвиняемых в нанесении побоев уряднику. 18 мая 1910 – 16 июля 1910. – 10 арк.

227. Оп. 287. Спр. 3087. О группе крестьян арестованных за розгром помещичьей экономии в селе Константиновке Змиевского уезда. 20 мая 1910 – 4 окт. 1910. – 13 арк.

228. Оп. 287. Спр. 3089. О группе лиц, обвиняемых в хулиганстве. 2 мая 1910 – 10 июня 1910. – 18 арк.

229. Оп. 287. Спр. 3141. О группе крестьян сл. Колядовки Старобельского уезда, арестованных за агитацию среди односельчан против столыпинского земельного закона о выделении крестьян из общины на хутора. 23 июля 1910 г. – 26 июля 1910 г. – 5 арк.

230. Оп. 287. Спр. 3208. О крестьянине с. Ново-Никольского Купянского уезда В.Я. Белоиваненко, арестованного за агитацию среди односельчан против столыпинского земельного закона о выделении крестьян из общины на хутора. 14 ноября 1910 г. 26 ноября 1910 г. – 6 арк.

231. Оп. 287. Спр. 3238. О крестьянине с. Мурафы Богодуховского уезда Л.Ф.Грищенко, арестованного за агитацию среди односельчан против столыпинского земельного закона о выделении крестьян из общины на хутора. 24 апреля 1910 г. – 11 января 1911 г. – 17 арк.

232. Оп. 287. Спр. 3540. О группе крестьян Сумского уезда, обвиняемых в нанесении побоев уряднику. 16 нояб. 1911 – 23 янв. 1912. – 23 арк.

233. Оп. 287. Спр. 3553. О крестьянах Лебединского уезда Филиппе Подоляко, Петре Косенко, обвинявшихся в поджоге усадьбы выделившегося из общины кулака. – 25 ноября 1911 г. – 10 января 1912 г. – 9 арк.

234. Оп. 287. Спр. 4051. О группе крестьян Змиевского уезда, арестованных по обвинению в хулиганстве. 26 авг. 1913 – 20 июня 1915. – 13 арк.

235. Оп. 287. Спр. 4052. О группе крестьян Изюмского уезда, арестованных по обвинению в хулиганстве. 26 авг. 1913 – 12 окт. 1913. – 6 арк.

236. Оп. 287. Спр. 4054. О группе крестьян, арестованных по обвинению в хулиганстве в нетрезвом состоянии. 21 авг. – 26 окт. 1912. – 18 арк.

237. Оп. 287. Спр. 4063. О группе крестьян, арестованных по обвинению в хулиганстве в нетрезвом виде. – 28 авг. – 19 окт. 1913. – 14 арк.

238. Оп. 287. Спр. 4116. О группе крестьян Волчанского уезда, арестованных по обвинению в хулиганстве. 16 окт. 1913 – 29 янв. 1914. – 7 арк.

239. Оп. 287. Спр. 4557. О крестьянине Змиевского уезда Матвее Пантелеймоновиче Сычове, арестованном по обвинению в хулиганстве. 24 мая – 27 мая 1914. – 9 арк.

240. Оп. 287. Спр. 4700. Об аресте группы крестьян г. Белополя Сумского уезда за нарушение обязательных постановлений. 24 июля 1914 – 16 сент. 1914. – 12 арк.

241. Оп. 287. Спр. 4707. Об аресте крестьян хутора Стативкина, Павловской волости Старобельского уезда Прокопия Захаровича Молчанова, Романа Трофимовича Винника, Евсея Кузьмича Пугачева, обвиняемых в сопротивлении проведению землемерных работ по нарезке отрубов. 1 авг. 1914 – 2 окт. 1914. – 15 арк.

242. Оп. 287. Спр. 5240. О группе крестьян Купянского уезда, арестованных за появление в общественном месте в нетрезвом состоянии и оскорблении царя. 1 июля – 12 февр. 1915. – 8 арк.

243. Оп. 287. Спр. 5364. Об аресте группы крестьян за хулиганство. 19 дек. 1915 – 25 февр. 1916. – 8 арк.

244. Оп. 287. Спр. 5370. О группе крестьян Старобельского уезда, арестованных по обвинению в хулиганстве. 23 дек. 1915 – 29 февр. 1916. – 12 арк.

Ф. 18. Харківське губерньське присутствіє, Харків

245. Оп. 7. Спр. 10. По ходатайству кр. Ново-Александровского сельского схода, проявивших желание продать свою надельную землю и приобрести землю покупкой в Оренбургской губ. 2 янв. 1901 – 10 янв. 1901. – 14 арк.

246. Оп. 7. Спр. 31. По прошению кр. Терентия Степаненко и др. об отдаче в аренду казенных оброчных участков. 1901. – 11 арк.

247. Оп. 7. Спр. 35. По прошению кр. Ивана Трофименко и др. о признании действительной сделки о продаже общественной земли. 1901. – 8 арк.

248. Оп. 7. Спр. 44. По прошению 40 крестьян-погорельцев с.Балаклеи, жалующегося на Земського начальника о неутверждении приговора трех обществ изъявивших желание оказать вспомоществование. 8 янв. 1901 – 24 апр. 1901. – 10 арк.

249. Оп. 7. Спр. 45. По жалобе кр. Мирющенко и др. на Земельного Начальника Глушкова, уклоняющегося от преследования виновных в совершении подлогов по книгам Коломакской волости. 8 янв. 1901 – 14 окт. 1902. – 115 арк.

250. Оп. 7. Спр. 73. По прошению кр. Василия Галыги о приписке его к обществу кр. с. Маньковки. 1901. – 4 арк.

251. Оп. 7. Спр. 432. По жалобе кр. Авксентия Шарабана и Якова Горбуна на неправильные действия Земского начальника 9 участка Изюмского уезда Максимовича и бывшего земского начальника того же участка Добровольского. 9 марта 1901 – 28 мая 1901. – 12 арк.

252. Оп. 7. Спр. 770. По прошению запасного рядового Петра Вороны, о неправильном его избрании Мирно-Курганским сельским обществом на должность полицейского. 30 апр. 1901 – 19 окт 1901. – 8 арк.

253. Оп. 7. Спр. 914. По жалобе кр. Никулина о земельном наделе. 1907. – 13 арк.

254. Оп. 7. Спр. 981. По жалобе уполномоченных Еленовского сельского общества об отобрании земли от кр. Мамотенка. 1907. – 9 арк.

255. Оп. 7. Спр. 1003. По жалобе уполномоченного 1-го Ворожбянского сельского общества кр. М.Ковалея на постановление Лебединского уездного съезда по делу об укреплении за кр. Ф.Кердыль части надельной общинной земли. – 3 окт. 1907 – 5 дек. 1908. – 7 арк.

256. Оп. 7. Спр. 1009. Об удалении Артемовским сельским об-вом из среды своей за порочное поведение кр. П.Киценко. 3 окт. 1907 – 24 окт. 1907. – 41 арк.

257. Оп. 7. Спр. 1011. По жалобе кр. Евгения Гуры на приговор Высокопольского сельского схода от 22 февраля с/г за № 13 об удалении его из схода. 3 окт. 1907 – 16 мая

1908. – 6 арк.

258. Оп. 7. Спр. 1020. По жалобе кр. П.Феночки на приговор Башкинского сельского об-ва, о назначении опеки над имуществом его, ввиду расточительности. – 4 окт. 1907 – 30 апр. 1908. – 3 арк.

259. Оп. 7. Спр. 1027. Об удалении Удобенским сельским об-вом из своей среды за порочное поведение кр. Д. Степанова Михайлюченка. – 8 окт. 1907 – 30 апр. 1908. – 4 арк.

260. Оп. 7. Спр. 1045. По жалобе кр. Я.Кругляка на постановление Ахтырского уездного съезда по делу о незаконных действиях по службе Угрюмовского сельского старосты Е.Гоча. 13 окт. 1907 – 16 мая 1908. – 7 арк.

261. Оп. 7. Спр. 1053. По жалобе называющего себя уполномоченным Спеванковского сельского об-ва С.Скуридина на постановление Старобельского уездного съезда по делу об утверждении приговора о переделе земли названного об-ва. 15 окт. 1907 – 28 окт. 1908. – 13 арк.

262. Оп. 7. Спр. 1278. По жалобе кр. А.Склярова на неудовлетворение земским начальником I уч. Харьковского уезда его жалобы на своего брата Т. За самовольное завладение последним принадлежащих ему, жалобщику, 2-3 надела. 20 дек. 1907 – 24 янв. 1908. – 6 арк.

263. Оп. 9. Спр. 1018. По жалобе крестьян Николая Пархоменко, Ивана Волошина и др. на приговор Ново-Водолажского сельского общества об устранении их от участия в сельском сходе на 3 года. 3 окт 1907 – 9 апр. 1908. – 3 арк.

264. Оп. 9. Спр. 1019. Об удалении Бутковским сельским обществом из среды своей за порочное поведение крестьян Романа Матяша, Михаила Мирошниченко и Павла Шаповала. 4 окт. 1907 – 9 дек. 1907. – 10 арк.

265. Оп. 9. Спр. 1044. По жалобе кр. Александра Гирмана на приговор Песковского сельского общества об устранении его, Гирмана, от участия на сельских сходах на 3 года. 12 окт. 1907 – 30 апр. 1908. – 9 арк.

266. Оп. 17. Спр. 190. По жалобе Сергея Соседки на постановление Лебединского уездного съезда на неправильное обложение его Велико-Исторопским Вол. Сходом вненадельной земли его мирьским сбором на нужды волости. 13 дек. 1916. – 77 арк.

267. Оп. 17. Спр. 219. Жалоба крест. Романа Яценко на постановление Змиевского уездного съезда, по жалобе его на незаконные действия Тарановского сельского общ. об включении его укрепленной земли в общий передел обществом земли. 25 дек. 1916 – 28 июня 1917. – 20 арк.

268. Оп. 17. Спр. 226. По представлению мирового судьи 2 уч. Волчанского с/м округа жалобы Председателя и членов Волчанского волосного суда на действие Земского Начальника 3 уч. Волчанского уезда, выразившегося в оскорблении суда, и жалобы Зем. Нач. на действия Председателя волост. суда Шеремета. 28 мая 1916 – 18 мая 1917. – 13 арк.

269. Оп. 17. Спр. 450. Сведения о количестве сельских обществ в волостях и др. сведения о земельных владениях представленные в Присутствие согласно запроса. 1917 . – 502 арк.

270. Оп. 17. Спр. 451. О ревизии дела по выдаче казенного пайка семьям лиц призванным в войска. 30 янв. 1917. – 14 арк.

271. Оп. 17. Спр. 459. О доставлении сведений по требованиям высших правительственных учреждений. 10 янв. 1917. – 16 арк.
272. Оп. 17. Спр. 460. О доставлении сведений по требованиям высших правительствующих учреждений за 1917 год. 1917. – 27 арк.
273. Оп. 17. Спр. 461. По жалобам на неправильные действия должностных лиц крестьянского общественного управления. 7 янв. 1917. – 120 арк.
274. Оп. 17. Спр. 465. Сведения о переделах земель. 1917. – 18 арк.
275. Оп. 17. Спр. 472. О ревизии крестьянских учреждений. 21 янв. 1917. – 16 арк.
276. Оп. 17. Спр. 473. Об удалении должностных лиц от должности крестьянского управления. 16 февр. 1916. – 4 арк.
277. Оп. 17. Спр. 481. Об участии Земских начальников в делах землеустройства. Февр. 1917. – 69 Арк.
278. Оп. 17. Спр. 484. О применении Закона 14 июня 1910 г. за время с 1-го сентября по 1-е января 1917 года. 1917. – 280 арк.
279. Оп. 18. Спр. 3. По ходатайству Старо-Салтовского сельского общества о разрешении заменить недостающий в обществе хлебный запас продовольственным капиталом. 3 февр. 1901 – 21 апр. 1901. – 5 арк.
280. Оп. 18. Спр. 6. По ходатайству Подкраснопольского сельского общества о разрешении заменить хлебный запас денежным капиталом. 20 февр. 1901 – 11 мая 1901. – 2 арк.
281. Оп. 18. Спр. 37. По ходатайству Шкуратовского сельского общества, о разрешении продажи хлебных запасов, для обращения вырученных денег в общественный продовольственный капитал. 15 мая 1901 – 11 мая 1901. – 2 арк.
282. Оп. 18. Спр. 45. О неурожаях озимих и яровых хлебов в 1-м земском участке Изюмского уезда в 1901 году и о принятии мер по предотвращению недостатка хлеба. 21 июня 1901. – 12 арк.
283. Оп. 18. Спр. 46. О принятии мер к предотвращению недостатка хлеба для сельского населения Харьковской губернии по случаю недорода хлебов в 1901 году. 1901. – 249 арк.
284. Оп. 20. Спр. 188. По ходатайствам Крейдянского, Потахоновского и Комиссаровского сельских обществ, Николаевской 1-й волости, Волчанского уезда, о выдаче от правительства ссуд на обсеменение яровых полей. 1 марта 1908 – 5 апр. 1908. – 20 арк.
285. Оп. 20. Спр. 1285. О ревизии хлебозапасных магазинов по 1-му участку Купянского уезда. 1910. – 51 арк.
286. Оп. 20. Спр. 1286. О ревизии хлебозапасных магазинов по 2-му участку Купянского уезда. 1910. – 68 арк.

Державний архів Херсонської області

Ф.1. Канцелярія Херсонського губернатора

287. Оп. 1. Спр. 56. Обращение члена государственного Совета графа Игнатьева к крестьянам Херсонской губернии о прекращении крестьянских волнений, распоряжения губернатора о действиях представителей власти во время революционных выступлений. 25 февр. 1905 – 5 янв. 1906. – 56 арк.

288. Оп. 1. Спр. 74. Постановления, протоколы Николаевской городской полиции и рапорты уездных исправников о заключении под стражу и высылке из пределов губернии лиц, обвиняемых в уголовных преступлениях. 5 марта – 28 июня 1916. – 23 арк.

289. Оп. 1. Спр. 75. Дело о высылке в Восточную Сибирь лиц, обвиняемых в уголовных преступлениях (прошения, переписка, список). 1916. – 15 арк.

290. Оп. 1. Спр. 79. Докладная записка в Департамент полиции о последователях Муромского иеромонаха Иннокентия в Херсонской губернии, переписка с полицескими учреждениями о привлечении к судебной ответственности Фанштейна за уклонение от воинской повинностию 19 мая 1913 – 9 декабря 1915. – 13 арк.

291. Оп. 1. Спр. 81. Дело по жалобе крестьянина м. Кривой Рог Шабля А. на решение Херсонского губернского присутствия по спору с Полонской о праве собственности на землю (протоколы, прошения и др.). 1916. – 6 арк.

Ф. 3. Херсонське губерньське правління

292. Оп. 1. Спр. 60. Ведомости о смертности в населенных пунктах Херсонской губернии от эпидемических заболеваний. 26 марта 1913 – 10 марта 1914. – 321 арк.

Ф. 5. Херсонська губерньська земська управа

293. Оп. 1. Спр. 26. Статистические сведения о посеве и урожайности сельскохозяйственных культур. 1908. – 37 арк.

294. Оп. 1. Спр. 28. Указания главного управления земледелия и землеустройства. Переписка и сведения о количестве крестьян, переселенных за Урал. 23 янв. – 25 окт. 1910. – 51 арк.

295. Оп. 1. Спр. 41. Ведомости на покупку и продажу земли. 1914-1915. – 10 арк.

296. Оп. 1. Спр. 43. Переписка с уездными земскими управами об улучшении экономики в связи с прекращением продажи спиртных напитков, установлении повышенных оптовых и розничных цен на продукты питания, рабочую силу в период войны. 2 июля – 14 дек. 1915. – 130 арк.

297. Оп. 2. Спр. 4. Таблицы арендной платы за наделные земли в Елисаветградском уезде. 1909. – 17 арк.

298. Оп. 2. Спр. 13. Таблицы со сведениями об экономическом положении хозяйств в Одесском уезде. 1916. – 48 арк.

299. Оп. 2. Спр. 14. Таблицы со сведениями об экономическом положении хозяйств в Ананьевском и Елисаветградском уездах. 1916. – 40 арк.

300. Оп. 2. Спр. 15. Сведения о проведении Всероссийской сельскохозяйственной земельной переписи в Елисаветградском уезде. 1917. – 24 арк.

301. Оп. 2. Спр. 16. Сведения о посевах сельскохозяйственных культур в Елисаветградском уезде. 1916. – 10 арк.

302. Оп. 2. Спр. 17. Сведения о проведении Всероссийской сельскохозяйственной земельной переписи в Ананьевском уезде. 1917. – 24 арк.

303. Оп. 2. Спр. 18. Сведения о проведении Всероссийской сельскохозяйственной земельной переписи в Елисаветградском уезде. 1917. – 92 арк.

304. Оп. 2. Спр. 19. Сведения о проведении Всероссийской сельскохозяйственной земельной переписи в Елисаветградском уезде. 1917. – 157 арк.

305. Оп. 2. Спр. 24. Таблицы со сведениями о размерах посевных площадей и численности семей в Одесском, Ананьевском и Тираспольском уездах. 1916. – 40 арк.

306. Оп. 2. Спр. 25. Таблицы со сведениями о размерах посевных площадей и численности семей в Тираспольском уезде. 1916. – 44 арк.

307. Оп. 2. Спр. 26. Таблицы со сведениями о размерах посевных площадей и численности семей в Ананьевском, Одесском уездах Херсонской губернии. 1916. – 58 арк.

308. Оп. 2. Спр. 27. Сведения о средней урожайности посевов сельскохозяйственных культур в Елисаветградском и Тираспольском уездах. 1892- 1900. – 21 арк.

Ф. 6. Херсонська повітова земська управа

309. Оп. 1. Спр. 10. Ведомости о посевах и урожае хлебов и растений, сведения и количестве проданного казенными лавками вина. 1908. – 54 арк.

310. Оп. 1. Спр. 18. Приговор Галициновского сельского общества о доплате земского сбора. Переписка с участковым агрономом о состоянии урожая по уезду. План земельного участка землевладельца Д.А.Барана. 1918-1919. – 91 арк.

311. Оп. 3. Спр. 2. Положение уездной земской управы об украинской школе; протоколы заседаний коллегии и заявления учителей и заявления учителей о предоставлении работы. 14 авг. – 11 дек. 1919. – 71 арк.

Ф. 230. Бехтерське волосне правління Дніпровського повіту Таврійської губернії

312. Оп. 1. Спр. 1. Закон о социальном обеспечении низших воинских чинов и их семей. 1914. – 9 арк.

313. Оп. 1. Спр. 2. Ведомость выдачи продовольственного пайка семьям низших воинских чинов села Кларовки. 1914-1915. – 126 арк.

314. Оп. 1. Спр. 3. Ведомость выдачи продовольственного пайка семьям низших воинских чинов села Чулаковки. 1915. – 36 арк.

Ф. 240. Дніпровська повітова земська управа

315. Оп. 1. Спр. 25. Описи приватних землеволодінь Великокопанівської волості. 1913. – 16 арк.

316. Оп. 1. Спр. 26. Описи приватних землеволодінь Краснянської волості. 1913. – 71 арк.

317. Оп. 1. Спр. 28. Статистичні описи приватних і громадських землеволодінь. 1913. – 33 арк.

Ф. 246. Херсонське губернське присутствіє

318. Оп. 1. Спр. 1. Журнал губернського присутствія. 24 мая – 26 авг. 1907. – 6 арк.

319. Оп. 1. Спр. 2. Дело по рассмотрению жалобы уполномоченных Покровского сельского общества Бледного Ф. и Кукота Д. об отмене приговора общества на отобраение у Корнилова земельного надела. 18 янв. 1910 – 7 марта 1911. – 24 арк.

Ф. 247. Херсонський повітовий з'їзд земських начальників

320. Оп. 1. Спр. 1. Дело об отмене приговора Покровского сельского общества, отобравшего земельные наделы у солдатских сыновей с. Покровское. 2 мая 1902 – 14 окт. 1902. – 23 арк.

321. Оп. 1. Спр. 2. Дело по жалобе крестьянина Корнилова на Покровское общество, отобравшее у него землю. 20 июня 1909 – 12 марта 1911. – 78 арк.

Ф. Р-321. Тягинський сільський виконавчий комітет

322. Оп. 1. Спр. 1. Накази Української Народної Республіки, губернського комісара Херсонщини про грошові знаки Російської республіки, призначення повітових комісарів. 29 лютого 1918 – 2 квітня 1919. – 59 арк.

Ф. 322. Тягинське Херсонського повіту сільське правління

323. Оп. 1. Спр. 1. Трудова угода, акт про розподіл землі. 1916-1918. – 19 арк.

324. Оп. 1. Спр. 3. Орендна угода на землю і листування з земським страховим агенством про стягнення військового податку і виписка з рахунку Тягинського сільського товариства про розподіл прибутку за 1915 рік. 13 липня – 18 грудня 1918. – 66 арк.

Ф. Р-1099. Херсонський губернський виконавчий комітет ради робітничих та солдатських депутатів

325. Оп. 1. Спр. 1. Протоколи засідань съезда советов крестьянских депутатов губернии, президиума Херсонского губернского исполкома, переписка с губернскими и уездными Советами, Румчеродом об организации Красной гвардии, работе Советов, охране революционного порядка и др. 5 сент. – 16 нояб. 1917. – 160 арк.

326. Оп. 1. Спр. 2. Протоколы областного съезда хлеборобов, заседаний Херсонского губернского исполкома, стенографические отчеты крестьянских съездов. 23 апр. 1917 – март 1920. – 97 арк.

Ф. Р-1900. Херсонська губерніальна народна управа

327. Оп. 1. Спр. 1. Циркуляр и анкета статистического отделения о состоянии организации сельскохозяйственной текущей стистики Херсонской губернии. 1 февр. – 17 июня 1918. – 69 арк.

328. Оп. 1. Спр. 2. Переписка с Херсонским губернским правлением и уездными земскими управами о ведении делопроизводства в учреждениях на украинском языке о предоставлении сведений о состоянии полевой растительности. 3 июня – 25 дек. 1918. – 68 арк.

Державний архів Чернігівської області

Ф. 127. Чернігівське губернське правління

329. Оп. 1. Спр. 10524. Дело о нападении восставших крестьян на экономию помещика Оболенского в Городнянском уезде. Нояб. 1905 – окт. 1907. – 61 арк.

330. Оп. 1. Спр. 10990. О крестьянских революционных волнениях в Сосницком уезде в 1905 г. Февр. 1906 – июль 1913. – 87 арк.

331. Оп. 1. Спр. 11712. Дело о революционном волнении, происшедшем в конце 1905 и начале 1906 гг. в с. Ивоте Новгородсеверского уезда при участии местного крестьянства и рабочих Шосткинского завода, жителей с. Ивота во главе с Василием Моисеенко, Беркуловым и Кондратенко. 17 янв. 1907 – 16 июля 1907. – 6 арк.

332. Оп. 1. Спр. 11713. О революционных событиях в Глуховском уезде, в частности в м. Марчихиной-Буде, селе Черторигах и др. местах в 1907 г. Авг. 1907 – 29 марта 1908. – 15 арк.

333. Оп. 1. Спр. 11714. О крестьянском восстании, происшедшем в с. Творишине, Сурожского уезда в июле 1907 г. 12 авг. 1907 – 6 апр. 1909 – 10 арк.

334. Оп. 1. Спр. 12489. О бесчинствах чиненных разбойничей шайкой «Союза русского народа» в Никольской-Предмостной слободке Остерского уезда 29 августа 1908 г.; об

увольнении пристава Шверницкого и помощника его за оказанное им сопротивление. 7 сент. 1908 – 12 сент. 1908. – 7 арк.

335. Оп. 1. Спр. 12804. Дело о вооруженном столкновении в хуторе Яковенко Сосницкого уезда 29 сентября 1907 г. урядника Команды с группой революционеров. 14 окт. 1909 – 25 нояб. 1913. – 36 арк.

336. Оп. 1. Спр. 12823. Дело по обвинению полицейского чиновника Сосницкого уезда Харченко в жестоком обращении с крестьянами на допросах. Май 1909 – авг. 1911. – 23 арк.

337. Оп. 1. Спр. 13028. По отношению прокурора Черниговского окружного суда об увольнении на время полицейского чиновника Сосницкого уезда Сморовского для беспрепятственного ведения дела об избииении и истязаниями стражниками по его распоряжению крестьян с. Турце Воробья и Захарченко и взятии от них принудительным путем расписки об отказе от земли, спорной с помещицей Дукарт. 3 окт. 1909 – 21 апр. 1911. – 5 арк.

338. Оп. 1. Спр. 13037. Об увольнении со службы Новозыбковского уездного исправника Новосельского и назначении на его место уездного исправника Гузарского. Янв. 1909 – 21 мая 1909. – 18 арк.

339. Оп. 1. Спр. 13358. Рапорты уездных исправников о выездах в уезды. 4 янв. 1910 – дек. 1910. – 228 арк.

340. Оп. 1. Спр. 14447. О реквизиции у населения Черниговской губернии русского и австрийского оружия, патронов, солдатского обмундирования и снаряжения, оценке его и выплате денег. 17 сент. 1914. – 26 апр. 1916. – 455 арк.

341. Оп. 1. Спр. 15184. О состоянии религиозных сект в Черниговской губернии. – Янв. 1915 – март 1917. – 266 арк.

Ф. 128. Канцелярія Чернігівського цивільного губернатора

342. Оп. 1. Спр. 13175. Донесения земских начальников о созыве волостных сходов для выборов в Государственную Думу и другие документы о выборах. Окт. 1905 – июль 1906. – 68 арк.

343. Оп. 1. Спр. 13213. О содержащихся в тюрьме крестьянах Николае и Иване Петренко за ношение оружия без разрешения. 8 дек. 1906 – 12 дек. 1906. – 3 арк.

344. Оп. 1. Спр. 13224. Переписка с уездными исправниками о волнениях среди крестьян, рабочих и учащихся. Февр. 1907 – июнь 1908. – 33 арк.

345. Оп. 1. Спр. 13235. Рапорты Нежинского, Борзенского, Конотопского и Городницкого уездных исправников о прибытии чиновника особых поручений Фрейнату и сделанных им указаниях по борьбе со случаями террористических актов в уездах. 6 сент. 1907 – 13 сент. 1907. – 10 арк.

346. Оп. 1. Спр. 13244. Рапорты уездных исправников о расследованных ими уголовных делах, о разных происшествиях, политической благонадежности и друг. 25 янв. 1908 – 16 дек. 1913. – 23 арк.

347. Оп. 1. Спр. 13309. Дело о подготовке празднования 50 летнего юбилея со дня освобождения крестьян от крепостной зависимости по городам и селам Черниговской губернии. Янв. 1911 – февр. 1911. – 24 арк.

348. Оп. 1. Спр. 13313. Донесения земских начальников, уездных исправников, городских голов и др. о проведении юбилея 50-летия освобождения крестьян от крепостной зависимости. 29 янв. 1911 – 28 февр. 1911. – 54 арк.

349. Оп. 1. Спр. 13315. Копии протоколов сельских сходов по случаю 50-летия освобождения крестьян от крепостной зависимости. 8 февр. 1911 – 21 февр. 1911. – 14 арк.
350. Оп. 1. Спр. 13316. Рапорты уездных исправников Черниговской губернии о праздновании юбилея 50-летия освобождения крестьян от крепостной зависимости. 1 февр. 1911 – 9 мая 1911. – 55 арк.
351. Оп. 1. Спр. 13337. Приговоры сельских обществ о закрытии пивных лавок, прошения содержателей лавок о разрешении поставить в них биллиарды, граммофон и др. 21 сент 1912 – 21 мая 1912. – 66 арк.
352. Оп. 1. Спр. 13394. Дело по прошению крестьян с. Омельяново Остерского уезда об избиении их хулиганами того же села Литошем, Холявкой и др. 7 окт. 1913 – 25 окт. 1913. – 11 арк.
353. Оп. 1. Спр. 13396. По жалобе крестьянина с. Реутинцы Кролевецкого уезда Павла Лозовика на сына своего за разорение его и оскорбления. 29 дек. 1913 – 14 февр. 1914. – 8 арк.
354. Оп. 1. Спр. 13397. Об изнасиловании дочери крестьянина д. Сидалаевки Городнянского уезда Гайдука – Вассы Гайдуковой группой парней той же деревни. 20 сент. 1913 – 15 янв. 1914. – 5 арк.
355. Оп. 1. Спр. 13399. По жалобе крестьянина с. Пушкарей Степана Мандрыки на брата своего Якова за ослушание сельского старосты произведенный у него разбой и отнятие наследственной избы. 7 июля 1913 – авг. 1913. – 3 арк.
356. Оп. 1. Спр. 13400. О споре за землю между крестьянкой с. Владимировки Матреной Бутейцевой и ее соседями Яковом и Емельяном Семенькиными. 13 мая 1913 – 6 июля 1913. – 4 арк.
357. Оп. 1. Спр. 13404. По жалобе крестьянки Количевки Нитченковой на односельчан: Невинного и Гузя за захват межи и побои. 9 апр. 1913 – 8 авг. 1913. – 5 арк.
358. Оп. 1. Спр. 13405. По жалобе крестьянина с. Красного Черниговского уезда Василия Сержана на сына своего Якова Сержана за оскорбления и угрозы убить его. 3 марта 1913 – апр. 1914. – 5 арк.
359. Оп. 1. Спр. 13411. Жалобы разных лиц о нанесении им побоев. 19 марта 1913 – 22 дек. 1913. – 23 арк.
360. Оп. 1. Спр. 13421. По жалобе казака с. Чарторыйки Черниговского уезда Ивана Лавриненка на своих односельчан: Лавриненковых и Полегенько за побои. 8 июня 1913 – 3 сент 1913. – 9 арк.
361. Оп. 1. Спр. 13429. Дело по жалобе священника Базилевича о нападениях на него селян. 14 окт. 1913 – 27 нояб. 1913. – 7 арк.
362. Оп. 1. Спр. 13430. По заявлению священника с. Вербы о буйстве в церкви прихожан с. Вербы братьев Максимовых, Гниповых и др. 24 июня 1913 – 10 июля 1913. – 3 арк.
363. Оп. 1. Спр. 13438. По доносу на жителей села Камня Гремячской волости Новгород-Северского уезда братьев Самусенко о политической их неблагонадежности. 25 марта 1913 – 9 июня 1913. – 5 арк.
364. Оп. 1. Спр. 13441. Переписка с управляющим акцизных сборов, прошения отдельных лиц и приговора сельских обществ об открытии и закрытии питейных учреждений. 4 марта 1914 – 14 марта 1914. – 34 арк.

365. Оп. 1. Спр. 13450. По жалобе казака с. Курень Конотопского уезда на Ивана Гриненка, Антона и Филиппа Гриненко за буйство и угрозы убить его. янв. 1914 – апр. 1914. – 9 арк.
366. Оп. 1. Спр. 13459. По жалобе крестьянки с.Рудни Остерского уезда Леоненко на крестьянина Карпенко и жену его о недопущении к пользованию общим колодцем. 2 нояб. 1915 – 10 марта 1917. – 6 арк.
367. Оп. 1. Спр. 13468. О крестьянах с.Гудова Мглинского уезда Медведько, Марченке, Везузубе и др., обвиняемых в хулиганстве. 27 авг. 1916 – 16 окт. 1916. – 4 арк.
368. Оп. 1. Спр. 13470. О крестьянах д.Гуты Корецкой Суражского уезда Семененке, обвиняемого в оскорблении сельского старосты. 15 нояб. 1916 – 1 дек. 1916. – 4 арк.
369. Оп. 1. Спр. 13474. О жителе с.Савина Остерской волосте Карпе Компанейце, преданном суду за хулиганство. 3 сент. 1916 – 20 сент 1916. – 5 арк.
370. Оп. 1. Спр. 13476. О самовольном захвате крестьянином с.Плехов, Антоновской волости Черниговского уезда Булахом земли у крестьянина Цибули. 26 мая 1916 – 10 окт. 1916. – 5 арк.
371. Оп. 1. Спр. 13478. О взыскании с крестьян с.Хмельницы Иосифа и Александры Макаренко за самовольное присвоение сена и урожая с поля жены призванного в армию Анастасии Герасименко. 17 авг. 1916 – 29 сент. 1916. – 6 арк.
372. Оп. 1. Спр. 13483. О крестьянах с.Соколовка Остерского уезда Греценко, Коваленке, Сергеенко и Чухлибе, обвиняемых в хулиганстве. 30 окт. 1916 – 7 нояб. 1916. – 3 арк.
373. Оп. 1. Спр. 13487. О насильственном вторжении крестьян с. Костобоброва Новгород-Северского уезда Кирика Седня, Ивана Мазепы, Евменова и Лобка в казарму имения братьев Асеевых. 9 окт. 1916 – 28 февр. 1917. – 12 арк.
374. Оп. 1. Спр. 13488. Протоколы, присланные из уездных полиций об избиении крестьянином с. Свержниково Матвеенко Глуховского городского и нарушении общественного порядка на базаре в г. Остре крестьянином Калужской губернии Кучеренковым и другие. Окт. 1916 – февр. 1917. – 19 арк.
375. Оп. 1. Спр. 13493. По заявлению жителя Пекуровской волости Захарьева о краже у него денег стародубовским жителем Старченком, произведенном им винокурении и пьянках в его доме. 19 авг. 1916 – 2 марта 1917. – 6 арк.
376. Оп. 1. Спр. 13496. О казаках с. Дахнович Стародубовского уезда Бурдюка, Мамонько и крестьянине Войтенке, обвиняемых в нанесении побоев крестьянину Кардашенко. 11 дек. 1916 – 4 янв. 1917. – 7 арк.
377. Оп. 1. Спр. 13511. По иску жительницы с. Мякотино Тупичевской волости Матрены Кубобко на свекра своего Петра Кукубока за присвоение земли, выданную им сыну в пользование до ухода его в армию. 17 июля 1916 – 30 нояб. 1916. – 10 арк.
378. Оп. 1. Спр. 14432. Письмо помещика х. Отрадного Суражского уезда Зенченко о необходимости решительных мер по борьбе с крестьянским восстанием. 31 дек. 1905 – 2 арк.
379. Оп. 1. Спр. 14433. Донесение исправника Новозыбковского уезда о необходимости принятия мер для предотвращения еврейских погромов в м-ке Новой Басани. Не позднее 1 янв. 1905. – 2 арк.

Ф. 147. Чернігівське губернське присутствіє

380. Оп. 1. Спр. 130. Переписка с министерством внутренних дел земским отделом, Черниговским губернатором, уездными съездами о порядке взыскания продовольственных долгов с сельских жителей; сведения о численности населения по сословиям и количестве продовольственных запасов хлеба. 8 авг. 1900 – 18 дек. 1900. – 70 арк.
381. Оп. 1. Спр. 132. Дело по жалобе казака села Балыкино, Стародубского уезда Бутры на сельского старосту о его незаконных действиях при раздаче хлебной ссуды из запасного магазина. Июнь 1900 – март 1902. – 12 арк.
382. Оп. 1. Спр. 134. Ведомости, присланные уездными земскими начальниками участков о приходе, долгах и наличии хлеба в сельских запасных магазинах за 1900 г. 1900. – 193 арк.
383. Оп. 1. Спр. 999. Протоколы заседаний Черниговского губернского присутствия по вопросу удаления из среды общества крестьян разных лиц по селениям Черниговской губернии за 16 июня 1906 – 21 февр. 1908. – 159 арк.
384. Оп. 1. Спр. 1036. Отношение министерства внутренних дел земского отдела о снятии со счетов обществ продовольственных долгов, об оказании помощи населению по случаю неурожая и др. 1906 – 16 июля 1913. – 5 арк.
385. Оп. 1. Спр. 1037. Сведения, представленные земским начальником 5 участка Новгородсеверского уезда, о состоянии и движении местных продовольственных запасов и капиталов на 15 декабря 1906. 1906. – 7 арк.
386. Оп. 1. Спр. 1082. Протокольные отрывки за апрель и декабрь м-ц 1907 г. Апр. – дек. 1907. – 36 арк.
387. Оп. 1. Спр. 1083. Протоколы за август м-ц 1907. г. Авг. 1907. – 20 арк.
388. Оп. 1. Спр. 1093. Переписка с министерством внутренних дел о продовольственной помощи населению, пострадавшему от неурожая, о выдаче ссуды из имперского капитала для обсеменения полей Мглинского, Сурожского и др. уездов. Сент. 1907 – дек. 1907. – 10 арк.
389. Оп. 1. Спр. 1137. По ходатайству Земского Начальника 4-го участка Новгородсеверского уезда об оказании продовольственной помощи населению участка. 15 сент. 1907 – 21 нояб 1907. – 28 арк.
390. Оп. 1. Спр. 1155. Сборник документов о расходе общеимперского продовольственного капитала, ассигнованного министерством внутренних дел присутствию на покупку хлеба для населения Черниговской губернии. 27 нояб. – 15 дек. 1907. – 360 арк.
391. Оп. 1. Спр. 1248. О выдаче ссуд сельским обществам с предоставлением списков обществ нуждающихся. 30 сент. 1908 – 5 февр. 1909. – 156 арк.
392. Оп. 1. Спр. 1251. Дело по ходатайствам земских управ перед министерством об отпуске средств и разрешении покупки хлеба и продажи его нуждающемуся населению по заготовительной стоимости по случаю недорода хлебов в 1908 г. 1908. – 33 арк.
393. Оп. 1. Спр. 1425. Дело о претензии общества крестьян с. Малых Щербин, Новозыбковского уезда к наследникам бывшего их помещика Надеина, Витте и Небольсиной о растрате хлеба из общественного хлебозапасного магазина. 23 марта 1910 – 10 сент 1910. – 17 арк.
394. Оп. 1. Спр. 1450. Ведомости, представленные земскими начальниками о сборе с населения яровых и озимых хлебов по случаю неурожая с указанием числа душ и

количестве земли по уездам Черниговской губернии за 1910 год. 1910. – 500 арк.
395. Оп. 1. Спр. 1516. Копия сведений, посланных в казенную палату о долгах крестьянских обществ губернии по ссудам из средств государственного казначейства и из продовольственных капиталов за 1911 г. 1911. – 5 арк.

Ф. 679. Чернігівська духовна консисторія

396. Оп. 3. Спр. 2. Дело о переходе крестьянина с. Рожновки Борзенского уезда Никиты Сороки из православия в иудейство. 1900. – 32 арк.
397. Оп. 3. Спр. 17. По обвинению священника Николаевской церкви м. Носовки Морозова в сочувствии революции и высказывании против Манифеста 17 октября 1905 г. 1906. – 16 арк.
398. Оп. 3. Спр. 18. По обвинению священника м. Воронежа Помаранцева в принадлежности к революционной партии. 1906-1909. – 124 арк.
399. Оп. 3. Спр. 19. О революционной агитации псаломщика с. Ботка Брюякина. 1906-1908. – 4 арк.
400. Оп. 3. Спр. 20. О священнике с. Суворова Стародубского уезда, обвиняемого в революционной пропаганде. 1906-1908. – 90 арк.
401. Оп. 3. Спр. 21. О привлечении к ответственности священника с. Медведей Ширанова за оказание сопротивления аресту крестьянина с. Летяхов Бабича и оскорблению членов карательного отряда, прибывшего в село для усмирения крестьян. 1906-1907. – 7 арк.
402. Оп. 3. Спр. 22. По обвинению священника м. Гремяча Диестрова и псаломщика Финицкого в революционной агитации среди крестьян и ссылке Финицкого в Киевскую губернию. 1906. – 81 арк.
403. Оп. 3. Спр. 23. По анонимному доносу на псаломщика м. Гремяча Финицкого в революционной пропаганде. Июнь 1906 – октябрь 1906. – 8 арк.
404. Оп. 3. Спр. 24. О священнике с. Голубич Бондаревском, обвиняемом в революционной агитации. 23 июля 1906 – 9 нояб. 1907. – 17 арк.
405. Оп. 3. Спр. 25. О священнике с. Белых Николае Чаплине, обвиняемом в политической неблагонадежности. 29 нояб. 1906 – 12 авг. 1908. – 107 арк.
406. Оп. 3. Спр. 27. О проведении агитации священником м. Любеча среди населения о выступлении против экономии графини Милорадович, в среде казаков против их тяжелого положения. Июнь 1906 – июль 1909. – 444 арк.

Опубліковані джерела

407. А.Б., свящ. На святках / свящ. А.Б. //Всероссийский церковно-общественный вестник. – Пг., 1917. – 3 янв.
408. А.П. «Красные батюшки» и современная задача духовенства / А.П. //Полтавские епархиальные ведомости. – 1907. – № 20. – 20 июля. – Ч. неоф. – С.941-947.
409. А.Х. По поводу ненормального отношения прихожан к пастырям Церкви / А.Х. //Руководство для сельских пастырей. Журнал, издаваемый при Киевской Духовной Семинарии. – 1895. – Т. 3. – № 51 (17 декаб.). – С.381-387.
410. А-ій. Из прошлого (К 50-летию создания земских учреждений) / А-ій //Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1914. – № 1. – С.24-25.
411. Аггеев К., протоир. Пред великой задачей / протоир. К.Аггеев //Всероссийский церковно-общественный вестник. – Пг., 1917. – 7 апр.

412. Аграрное движение в России в 1905 – 1906 годах. Обзоры по районам В.Б. Веселовского, В.С.Голубева, В.Г.Громана и др.: в 2 т. – СПб.: Тип. «Обществ. польза», 1908. – Т.1. – 402 с.
413. Аграрное движение в России в 1905-1906 гг. – СПб.: Тип. «Обществ. польза», 1908. – Ч. II. Порайонные обзоры: А.Е.Лосицкий. Юго-Западный край; В.С.Голубев. Малороссийские губернии; В.Г.Громан. Новороссийские губернии. – Прилож.: Кубанская обл.– 541 с.
414. Альтерман А. Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України /А. Альтерман. – Х.: «Радянський селянин», 1928. – 44 с.
415. Альтерман А.Я. Хлебные ресурсы Украины / А.Я.Альтерман. – Б.м.: Государственное издательство Украины, 1923. – 178 с.
416. Анархія на Київщині //Нова Рада. – 1917. – 18 листопада.
417. Антоний, архиепископ. О Церкви и духовенстве. Ответное письмо архиепископа Антония Н.А. Бердяеву о «Вехах» /Антоний, архиепископ [Электронный ресурс] //Колокол. – 1909. – 3 (16) сентября; 4 (17) сентября. – Режим доступа : http://www.krotov.info/lib_sec/22_h/hra/hrapovit.html
418. Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне / В.А.Антонов-Овсеенко. – М.; Л.: Государственное военное издательство, 1933. – Т.4. – 343 с.
419. Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / В.Б. Антонович; упор. О.Тодійчук, В.Ульяновський; вст. ст. та коментарі В.Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – 816 с. (Пам'ятки історичної думки України).
420. Аршинов П.А. История махновского движения (1918-1921) /П.А.Аршинов. – Запорожье: Дикое поле, 1995. – 240 с.
421. Аскольдов С.А. Религиозный смысл русской революции / С.А.Аскольдов //Из глубины: сб. статей о русской революции. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. – С.20-54.
422. Байер М. Земельна реформа і основи земельної політики на Україні /М.Байер. – К.: Друкарня Т-ва Ун-та св. Володимира М.Т.Корчак-Новицького, 1917. – 47с.
423. Бакунин М.А. Народное дело / М.А.Бакунин //Анархия и Порядок: сочинения. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – С.322-349.
424. Бежко А.С. Могарыч /А.С.Бежко //Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1914. – № 9. – С.393-394.
425. Белаш А.В. Дороги Нестора Махно. Историческое повествование / А.В.Белаш, В.Ф.Белаш. – К.: РВЦ «Проза», 1993. – 592с.
426. Белинский В.Г. Письмо Д.И. Иванову 7 августа 1837 г. / В.Г.Белинский //Собр. соч. В 9-ти т. – М.: Худож. лит., 1982. – Т. 9. Письма 1829-1848 годов. – С.46-60.
427. Белинский В.Г. Письмо Н.В. Гоголю 15 июля 1847 г. / В.Г.Белинский //Полн. собр. соч. в 13-и т. – М.: АН СРСР, 1953. – Т. 10. Статьи и рецензии 1846 1848. – С.210-215.
428. Бережанский Н. Надо бороться с пьянством / Н.Бережанский //Сельский вестник. Народная газета Временного правительства. – 1917. – 7 июня.
429. Беседа с новым министром земледелия С.Л.Масловым //Сельский вестник. Народная газета Временного правительства. – 1917. – 14 окт.
430. Богун А. Пора братися за розум / А.Богун //Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1908. – № 22. – С.37-38.
431. Бодиско Д. Запоздалая, но крайне необходимая мера (К организации откорма сота для армии) / Д.Бодиско //Сельский хозяин. Еженедельный иллюстрированный журнал

- практического сельского хозяйства и домоводства. – Пг., 1917. – № 4.
432. Борисенок С. Самосуд над карними злочинцями в 1917 році / С.Борисенок //Праці комісії для виучування звичаєвого права України при Всеукраїнській Академії наук / за ред. О.О.Малиновського. – К.: З друкарні Української Академії наук, 1928. – Вип. 3. – С.113-234.
433. Борьба с дезертирством //Сельский вестник. Народная газета Временного правительства. – 1917. – 7 июня.
434. Борьба с народным пьянством //Приходской священник. – 1913. – Февраль. – С.337-352.
435. Бронин А. Богатеет ли наша деревня / А.Бронин //Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1916. – № 19-20. – С.438-441.
436. Бруцкус Б.Д. Аграрный вопрос и аграрная политика /Б.Д.Бруцкус. – Пг.: Луч, 1922. – 422 с.
437. Бруцкус Б.Д. Социалистическое хозяйство. Теоретические мысли по поводу русского опыта / Б.Д.Бруцкус [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Econom/Article/br_soch.php
438. Булгаков С.Н. Капитализм и земледелие / С.Н.Булгаков. – СПб.: Типогр. и литогр. В.А.Тихонова, 1900. – Т. I. – 338 с.
439. Булгаков С.Н. Капитализм и земледелие / С.Н.Булгаков. – СПб.: Типогр. и литогр. В.А.Тихонова, 1900. – Т. II. – 458 с.
440. Бутенко. Селянське життя / Бутенко //Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1908. – № 20. – С.34-35.
441. Б-ций И. Голос из глуши / И.Б-ций //Руководство для сельских пастырей. Журнал, издаваемый при Киевской Духовной Семинарии. – 1874. – Т. 1. – № 5 (3 февр.). – С.169 – 176.
442. Бюллетень V Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевиков) Украины. – Х.: Изд. ЦК КП(б)У, 1920. – № 2. – 19 ноября.
443. Бюллетень V Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевиков) Украины. – Х.: Изд. ЦК КП(б)У, 1920. – № 3. – 20 ноября.
444. Бюллетень V Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевиков) Украины. – Х.: Изд. ЦК КП(б)У, 1920. – № 6. – 28 ноября.
445. В.В. Прогрессивные течения в крестьянском хозяйстве / В.В. – СПб.: Типография И.Н.Скороходова, 1892. – 261 с.
446. В.В. Судьба капиталистической России. Экономические очерки России / В.В. – СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1907. – 221 с.
447. В.Г. Нечто о «фабричном вопросе» / В.Г. //Церковный вестник, издаваемый при С. Петербургской духовной академии. – 1886. – № 1 (4 янв.). – С.5-6.
448. В.К. Переживання села / В.К. //Нова Рада. – 1918. – 3 квітня (21 березня).
449. В.Н.Л. В деревне / В.Н.Л. //Всероссийский церковно-общественный вестник. – Пг., 1917. – 2 авг.
450. В.Н.Л. Как живут теперь крестьяне и рабочие? / В.Н.Л. //Всероссийский церковно-общественный вестник. – Пг., 1917. – 28 июня.
451. В.Ш. Движение сектанства в Константиноградском уезде / В.Ш. // Полтавские епархиальные ведомости. – 1907. – № 10. – 1 апр. – Ч. неоф. – С.470-479.

452. Вениамин (Федченков), митрополит. На рубеже двух эпох / Вениамин (Федченков), митрополит. – М.: «Отчий дом», 1994. – 447 с.
453. Вениаминов П. Крестьянская община. (Что она такое, к чему идет, что дает и что может дать России?) / П.Вениаминов. – СПб.: Книгоиздательство «Трудовой союз» 1908. – 260 с.
454. Веселовский Б. История земства за сорок лет / Б.Веселовский. – СПб.: Издательство О.Н.Поповой, 1909. – Т. 1. – 724 с.
455. Веселовский Б. История земства /Б.Веселовский. – СПб.: Издательство О.Н. Поповой, 1911. – Т. 4. – 696 с. +104+XXIX с. прилож.
456. Веселовский Б. К вопросу о классовых интересах в земстве /Б.Веселовский. – СПб.: «Общественная польза», 1905. – Вып. первый. – 165 с.
457. Веселовский Б. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России. (1902 – 1906 гг.) /Б.Веселовский. – СПб.: Книгоиздательство «Зерно», 1907. – 173 с.
458. Винниченко В. Відродження нації / В.Винниченко. – Репр. відтворення 1920 р. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. – Ч. I. – 348 с.
459. Винниченко В. Відродження нації / В.Винниченко. – Репр. відтворення 1920 р. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. – Ч. II. – 328 с.
460. Винниченко В. Відродження нації / В.Винниченко. –Репр. відтворення 1920 р. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. – Ч. III. – 542 с.
461. Висновки працівника ВУЦВК М.Сироти про продовольче становище і боротьбу з голодом у Запорізькій та Миколаївській губ. 30 червня 1922 р. //Голод 1921 -1923 рр. в Україні: зб. док і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – С.135-146.
462. Витте С.Ю. Воспоминания / С.Ю.Витте. – М.: Соцэкгиз, 1960. – Т. 1. (1849-1894). Детство. Царствование Александра II и Александра III. – 555 с.
463. Витте С.Ю. Воспоминания / С.Ю.Витте. – М.: Соцэкгиз, 1960. – Т. 2 (1894 – октябрь 1905). Царствование Николая II. – 639 с.
464. Витте С.Ю. Самодержавие и земство. Конфиденциальная записка Министра финансов Статс-Секретаря С.Ю.Витте (1899 г.). 2-е изд. – Штутгарт, б. и., 1903. – 224 с.
465. Вихляев П. Аграрный вопрос с правовой точки зрения / П.Вихляев. – М.: Т-во Тип. А.И. Мамонтова, 1906. – 63 с.
466. Вихляев П. Право на землю. Очерк / П.Вихляев. – М.: Молодая Россия, 1906. – 44 с.
467. Відомості в секретаріаті про безлад в краю //Нова Рада. – 1917. – 17 листопада.
468. Відомості Секретаріату про заколоти //Нова Рада. – 1917. – 19 листопада.
469. Владимиров М. Итоги продовольственной работы за год / М.Владимиров //Коммунист. Орган ЦК и Харьковского губкома КП(б)У. – 1920. – 14 декабря.
470. Владимиров М. Мешочничество и его социально-политическое отражение /М. Владимиров. – Х.: Издание Поюгзапа и Поукрсовтударма, 1920. – 23 с.
471. Владимиров М. Три года продовольственной работы //Коммунист. Орган ЦК и Харьковского губкома КП(б)У. – 1920. – 7 ноября.
472. Владимиров М.К. Крупные и новые усилия (Продовольственные перспективы на Украине) / М.К.Владимиров //Коммунист. Орган ЦК КП(б)У. – 1920. – № 5. – 15 ноября . – С.36-40.

473. Владимирский М. Организация советской власти на местах / М.Владимирский. – М.: Госиздат, 1921. – 147 с.
474. Власенко П. «Нові часи – нові й думки» / П.Власенко //Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1916. – № 7-8. – С.167-169.
475. Влияние урожаев в связи с другими экономическими факторами на потребление спиртных напитков в России / С.А. Первушин; под ред. и с предисл. Н.А.Каблукова – (Приложение к ученым запискам по юридическому факультету Императорского Московского университета). – М.: Типография Императорского Московского университета, 1909. – 202 с.+ прилож.
476. Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства /под ред. А.И.Чупрова и А.С.Посникова. – СПб., 1897. – Т.1. – 532 с.
477. Воблый А., учитель. О языке преподавания в малороссийских школах / учитель А. Воблый //Полтавские епархиальные ведомости. – 1915. – № 3. – 1 февр. – Ч. неоф. – С. 196-207.
478. Воблый К.Г. Экономическая география Украины. С диаграммами, картограммами и рисунками в тексте: пособие для учащихся в средней школе и для всех, интересующихся изучением экономической жизни на Украине / К.Г.Воблый. – К.: Типография Губернского Правления, 1919. – 175 с.
479. Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології / Х.К.Вовк. – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.
480. Воззвание Военно-Революционного Совета и Культурно-Просветительной Комиссии повстанческой армии имени батьки Махно, в котором содержится анализ развития революционных событий и взвод о необходимости немедленного созыва конференции для обсуждения организации жизни в городе. 21 ноября 1919 г. К чему стреляться повстанцы-махновцы. О власти и советском строе //Н.Махно и Махновское движение / сост. Г.А.Борисов, Д.Ю.Мешков, М.А.Скок. – Д.: Акционерное общество «DAES», 1993. – С. 23-27.
481. Волин Б. Октябрь на Украине / Б.Волин //Коммунист. Орган Центрального комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины. – 1920. – № 3. – 30 июня. – С.32-34.
482. Волостный старшина С. З волостного життя / Волостный старшина С. //Село. Українська народна ілюстрована газета. – 1910. – 7 січня. – № 2.
483. Воробьев Н.И. Земельный вопрос в заявлениях крестьян и других групп населения / Н.И.Воробьев //Аграрный вопрос. Сб. статей. – М.: Книгоиздательство «Беседа», 1907. – Т. II. – С.53-416.
484. Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 года: Протоколы. – М.: Госполитиздат, 1961. – 315 с.
485. Восьмой Всероссийский съезд Советов Рабочих, Крестьянских, Красноармейских и Казачьих Депутатов. Стенографический отчет. (22-29 декабря 1920 года.). – М.: Государственное издательство, 1921. – 299 с.
486. Восьмий з'їзд РКП(б). Москва. 18-23 березня 1919 р. //Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 2. 1917-1922 / пер. з восьмого рос. вид. – К.:Політвидав України, 1979. – С.35-85.
487. Всеподданнейший отчет Обер-Прокурора Святейшего Правительствующего Синода по ведомству православного исповедания за 1911-1912 гг. – СПб.: Синодальная

типография, 1913. – XIII + 336 с. + 230 с. прилож.

488. Всеподданнейший отчет Обер-Прокурора Святейшего Синода по Ведомству Православного исповедания за 1905-1907 годы. – СПб.: Синодальная типография, 1910. – 304 с.+ 268 с. прилож.

489. Всеподданнейший отчет Обер-Прокурора Святейшего Синода по ведомству православного вероисповедания за 1888 – 1889 гг. – СПб.: Синодальная типография, 1891. – XII + 472 с. + 213 с. прилож.

490. Всероссийская перепись членов РКП 1922 года. Состав РКП (б-ов) по итогам предварительной разработки. – М.: Издательское отделение ЦК РКП, 1923. – Вып. 4. – 47 с. с прилож.

491. Второе Всеукраинское продовольственное совещание: Стенограмма пленума совещания и тезисы к докладам. – Х.: Издание Поюгзапа и Поукрсовтударма, 1920. – 107 с.

492. Галкин М., свящ. К чему нас обязывает текущий момент / М.Галкин, свящ. //Приходской священник. – 1913. – Апрель. – С.599-612.

493. Гапеецкий Н., прот. Думы пастыря / Н.Гапеецкий, прот. //Всероссийский церковно-общественный вестник. – Пг., 1917. – 16 июня.

494. Гвоздев Р. Кулачество – ростовщичество. Его общественно-экономическое значение / Р.Гвоздев. – СПб.: Издание Н.Гарина, 1898. – 161 с.

495. Герцен А.И. Государь в немилости, первое avertissement Милютину (Статскому) / А.И.Герцен //Собр. соч.: в 30 т. – М.: Академия наук СССР, 1959. – Т. 18: Статьи из «Колокола» и другие произведения 1864-1865 годов. – С.52.

496. Герценштейн М.Я. Аграрный вопрос в программах различных партий / М.Я. Герценштейн //Аграрный вопрос. Сб. статей. – М.: Книгоиздательство «Беседа», 1907. – Т. II. – С.5-166.

497. Гершоноу М. Селянський двір з погляду радянського земельного права / М. Гершоноу //Праці комісії для виучування звичаєвого права України / за ред. проф. А.Е. Кристера. – К.: З друкарні Української Академії наук, 1928. – Вип. 2. – С.62-88.

498. Головин К.Ф. Сельская община в литературе и действительности / К.Ф.Головин. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1887. – 260 с.

499. Голод 1921 -1923 рр. в Україні: зб. док. і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – 240 с.

500. Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918-1932 гг. / отв. ред. А.К.Соколов. – М.: РОССПЭН, 1997. – 328 с.

501. Голоса крестьян: Сельская Россия XX века в крестьянских мемуарах. – М.: Аспект пресс, 1996 – 411 с.

502. Горбачів П. З життя селян / П.Горбачів //Робітнича газета. Центральний орган УСДРП. – 1917. – 18 листопада.

503. Горшков Д. Из прошлого нашего земства (Очерки и справки), (Отдельные оттиски из Ежегодника Голоса Юга). 1913 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://library.kr.ua/elib/gorshkov/ind3.html>

504. Горький М. Варвары / М.Горький //Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире : хрестоматия : пер. с англ. / сост. Т.Шанин; рус. ред. А.В.Гордона; предисл. к рус. изд. В.П.Данилова. – М. : Прогресс : Прогресс-Академия, 1992. – С.343-345.

505. Горький М. Несвоевременные мысли: Заметки о революции и культуре / М. Горький. – М.: Советский писатель, 1990. – 400 с.
506. Грацианов П. Занятые пары / П.Грацианов //Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1914. – № 7. – С.299-300.
507. Григорович М. Не продавайте хліба скупщикам! / М.Григорович //Село. Українська народна ілюстрована газета. – 1910. – 15 липня. – № 28.
508. Гронский П.П. Теория самоуправления в русской науке / П.П.Гронский // Юбилейный земский сборник / Под ред. Б.Б.Веселовского и З.Г.Френкеля. – СПб.: Издание т-ва О.Н.Поповой, 1914. – С.76-85.
509. Грудницький Ол. Чого треба селянам / Ол. Грудницький //Робітничка газета. Центральний орган УСДРП. – 1917. – 28 квітня.
510. Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії / М.Грушевський //Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – С.133-178.
511. Грушевський М. Якої ми хочемо автономії й федерації / М.Грушевський //Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – С.121-133.
512. Губернский съезд крестьянских депутатов //Наша борьба. Орган губернского комитета и Екатеринославской организации РСДРП (объединенной). – 1918. – 16 января.
513. Губский А. В чем же дело? / А.Губский //Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1914. – № 17. – С.678-681.
514. Губский А., селянин. Нові надії й старі люди / селянин А.Губский //Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1908. – № 21. – С.38-39.
515. Губский А.Т. Что думаем мы о твердых ценах / А.Т.Губский //Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1916. – № 21-22. – С.489-492.
516. Гуревич М.Б. Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины / М.Б. Гуревич. – Х.: ЦСУ, 1927. – 191 с.
517. Гуревич М.Б. Голод и сельское хозяйство Украины / М.Б.Гуревич. – Х.: Первая Государственная Типография им. тов. Петровского Г.И., 1923. – 48 с.
518. Гуревич М.Б. К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины. Очерк первый / М.Б.Гуревич. – Х.: [ЦСУ УССР], 1925. – 57 с.
519. Гуревич М.Б. Прямое обложение сельского хозяйства Украины / М.Б.Гуревич. – Х.: [ЦСУ УССР], 1923. – 64 с.
520. Д.Л. Дописи / Д.Л. //Село. Українська народна ілюстрована газета. – 1910. – 10 червня. – № 23.
521. Даль В.И. Большой иллюстрированный толковый словарь русского языка: современное написание: ок. 15000 ил. /В.И.Даль. – М.: Астраль: АСТ: Хранитель, 2006. – 348 с.
522. Девятый съезд РКП(б). Март-апрель 1920 года. Протоколы. – М.: Госполитиздат, 1960. – 650 с.
523. «Декларация» Всероссийского съезда православного духовенства и мирян. 12 июня 1917 г. //Российское духовенство и свержение монархии в 1917 году. (Материалы и архивные документы по истории Русской православной церкви) / сост., автор предисловия и комментариев М.А.Бабкин. – М.: Индрик, 2006. – С.185-187.
524. Декрет о земле съезда Советов рабочих и солдатских депутатов (принят на заседании 26 октября в 2 час. ночи) //Декреты Советской власти. – М.:

- Госполитиздат, 1957. – Т. 1 : 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. – С.17-20.
525. Делегація дрібних власників у Києві //Нова Рада. – 1918. – 11 квітня (29 березня).
526. Делегація дрібних власників у Києві //Нова Рада. – 1918. – 12 квітня (30 березня).
527. Дележ //Сельский вестник. Народная газета Временного правительства. – 1917. – 28 мая.
528. Деникин А.И. Очерки русской смуты: В 3 кн. / А.И.Деникин. – М.: Айрис-пресс, 2005. – Кн. 1, т. 1 : Крушение власти и армии (февраль-сентябрь 1917 г.). – 592 с.
529. Деникин А.И. Очерки русской смуты: В 3 кн. / А.И.Деникин. – М.: Айрис-пресс, 2005. – Кн. 2, т. 2, 3 : Борьба генерала Корнилова (август 1917 – апрель 1918 г.). (Т. 2) ; Белое движение и борьба добровольческой армии (май – октябрь 1918 г.). (Т. 3). – М. : Айрис-пресс, 2005. – 736 с.+ 16 с. ил.
530. Деникин А.И. Очерки русской смуты: В 3 кн. / А.И.Деникин. – М.: Айрис-пресс, 2005. – Кн. 3, т. 4, 5 : Вооруженные силы Юга России. – М.: Айрис-пресс, 2006. – 831с.
531. Деревенская жизнь //Голос народа. Орган при Совете Рабочих и Солдатских депутатов гор. Екатеринослава. – 1918. – 20 марта.
532. Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. – М.: Политиздат, 1963. – 915 с.
533. Дзержинский Ф.Э. Письмо В.И.Ленину. Харьков, 26 июня 1920 г. / Ф.Э. Дзержинский //Избранные произведения: в 2 т. – Изд. 3-е, доп. – М.: Политиздат, 1977. – Т. 1 : 1897-1923. – С.208.
534. Дикая забава //Подольнин. Ежедневная политическая, общественная и сельскохозяйственная газета. – Каменец-Подольский. – 1913. – 6 дек.
535. Дмитриев И.П. III-ий Универсал и земельный вопрос в Малороссии / И.П. Дмитриев //Хозяйство. – 1917. – № 47-48-50. – 29 декабря 1917. – С.427-442.
536. Дмитрий, епископ Новомиргородский. Значение Самодержавия в истории и жизни Русского народа / Дмитрий, епископ Новомиргородский // Херсонские епархиальные ведомости. – 1906. – № 22. – 16 нояб. – Отд. неоф. – С.577-590.
537. Дмитрук Н. Голод на Україні р. 1921 / Н.Дмитрук //Етнографічний вісник. – 1927. – Кн. 4. – С.79-87.
538. Дмитрук Н. Про чудеса на Україні року 1923-го / Н.Дмитрук //Етнографічний вісник. – 1925. – Кн. 1. – С.50-61.
539. Доклад начальнику операционного отделения германского восточного фронта о положении дел на Украине в марте 1918 г. //Архив русской революции: в 22 т. – М.: «Терра»: Политиздат, 1991. – Т. 1-2. – С.288-294.
540. Доклад секретного отдела ВЧК о повстанческом движении по состоянию на ноябрь 1920 г. 11 декабря 1920 г. //Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД, 1918-1939. Документы и материалы: в 4 т. – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 1: 1918-1922 гг. – С.363-379.
541. Донесение председателя Екатеринославского губернского ревкома в Совнарком и ЦК КП(б)У о положении в губернии в связи с наступлением Врангеля. Не ранее 20 сентября 1920 г. //Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918-1920 гг.). Документы и материалы. – Д.: Промінь, 1968. – С.301-305.
542. Дорохольский Н. Новый закон о производстве работ в праздничные дни / Н. Дорохольский //Церковный вестник, издаваемый при С.Петербургской духовной академии. – 1904. – № 26 (24 июня). – С.805 – 807.

543. Дорошенко Д.І. Історія України 1917-1923 рр.: В 2 т. / Д.І.Дорошенко; К.Ю. Галушко (упоряд., авт. передм. та комент.). – К.: Темпора, 2002. – Т. 1: Доба Центральної Ради. – 320 с.
544. Дорошенко Д.І. Історія України 1917-1923 рр.: В 2 т. // Д.І.Дорошенко; К.Ю. Галушко (упоряд., авт. передм. та комент.) – К.: Темпора, 2002. – Т. 2 : Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 351 с.
545. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920). В 4 ч. / Д.Дорошенко. – Мюнхен: Укр. видавництво, 1969. – 543 с.
546. Дорошенко Д.И. Война и революция на Украине / Д.И.Дорошенко //Революция на Украине по мемуарам белых. – Репр. воспр. изд. 1930 г. – М.; Л.: Государственное издательство, 1930. – С.64-98.
547. Дрібні власники у міністрів //Нова Рада. – 1918. – 28(15) квітня.
548. Дроздов И.Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой революции 1905-1906 гг. (По неопубликованным данным бывшего Черниговского губернского жандармского управления, а также по другим архивным материалам) / И.Г.Дроздов. – М.; Л.: Государственное издательство, 1925. – 189 с.
549. Другий Всеукраїнський з'їзд незаможних селян. 21-26 лютого 1922 р. Стенографічний відчит. – Х., б. в., 1922. – 143 с. з додатк.
550. Дружинин Н.П. Право и личность крестьянина / Н.П.Дружинин. – Ярославль: Типография К.Ф.Некрасова, 1912. – 297 с.
551. Дурново П.Н. Записка Дурново со вступительной статьей Мих. Павловича / П.Н. Дурново //Красная новь. Литературно-художественный и научно-публицистический журнал. – М., 1922. – № 6 (10). – С.178-199.
552. Е.Н. К изгнанию священников из приходов / Е.Н. //Всероссийский церковно-общественный вестник. – Пг., 1917. – 27 мая.
553. Ейдеман Р. Громадянська війна на Україні / Р.Ейдеман, Н.Какурін. За ред. В.Я. Чубаря. – 2-е вид. – Х.: Державне видавництво «На варті», 1931. – 99 с.
554. Екатеринославская деревня после закрытия виноторговли: литературно-статистический очерк под ред. П.К.Соколова /Екатеринославское губернское земство. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1915. – 68 с.
555. Еремеева Ю.С. Прибавка земли малоземельным / Ю.С.Еремеева //Южно-Русская сельскохозяйственная газета. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – 1918. – 12(29) декабря. – С.16-17.
556. Ермолов А.С. Наш земельный вопрос / А.С.Ермолов. – СПб.: Типография В. Киршбаума, 1906. – 291 с.
557. Ефименко А. Исследования народной жизни. Обычное право /А.Ефименко, чл. Имп. Рус. геогр. о-ва. – М.: Издание В.И.Касперова, 1884. – Вып. 1. – 398 с.
558. Еще несколько слов по поводу статьи «Одна из причин оскорбительного отношения сельских прихожан к святости великих праздников» //Руководство для сельских пастырей. Журнал, издаваемый при Киевской Духовной Семинарии. – 1889. – Т. 1. – № 11 (12 марта). – С.334 – 339.
559. Єфремов С. Селянська трагедія / С.Єфремов //Нова Рада. – 1918. – 14 (1) травня.
560. Жалобы деревни //Сельский вестник. Народная газета Временного правительства. – 1917. – 19 окт.

561. Жилкин С. Украина в цифрах. 1913-1920 гг. / С.Жилкин. – Х.: Редакционно-издательский отдел Харьковского губсоюза, 1922. – 43 с.
562. Жолдак И.А. Борьба за установление Советской власти в деревне / И.А.Жолдак //Харьков в 1917 году. Воспоминания активных участников Великой Октябрьской социалистической революции. – Х.: Харьковское областное издательство, 1957. – С.66-76.
563. З декрету Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету про соціалістичний землеустрій. 26 травня 1919 р. //Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. Листопад 1918 – серпень. 1919: зб. док. і матеріалів. – К.: Видавництво АН УРСР, 1962. – С.126-128.
564. За землю і порядок //Боротьба. Орган УПСР (лівого крила). – 1918. – 5 квітня (23 березня).
565. Завітневич В. Позови про поновлення порушеного землекористування в законодавстві та практиці Судземкомісій / В.Завітневич //Праці комісії для виучування звичаєвого права України / за ред. проф. А.Е.Кристера. – К.: З друкарні Української Академії наук, 1928. – Вип 2. – С.107-116.
566. Закон Всеукраїнського революційного комітету про землю. 5 лютого 1920 р. // Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920): Зб. док. і матеріалів. – К.: Видавництво АН УРСР, 1957. – С.59-61.
567. Закон о праздничных днях //Церковный вестник, издаваемый при С.Петербургской духовной академии. – 1904. – № 23 (3 июня). – С.712 – 714.
568. Законопроект о сокращении праздников //Церковный вестник, издаваемый при С.Петербургской духовной академии. – 1911. – № 8 (24 февр.). – С.236 – 238.
569. Зандер С. Что же дальше? / С.Зандер //Наша борьба. Орган губернского комитета и Екатеринославской организации РСДРП (объединенной). – 1917. – 14 ноября.
570. Записка нижегородского городского головы и председателя Нижегородского биржевого комитета Д.В.Сироткина в Министерство финансов о продовольственных затруднениях в деревне и расстройстве хлебной торговли с предложениями мер для налаживания торговли хлебом. 1 октября 1916 г. //Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции: документы и материалы . – Л.: Наука, 1967. – Ч. III. Сельское хозяйство и крестьянство. – С.129-132.
571. Запольський В. З Канівщини / В.Запольський //Село. Українська народна ілюстрована газета. – 1910. – 8 липня. – № 27.
572. Затонский В.П. Украина, 1919 / В.П.Затонский //Сказание о гражданской. Записки участников гражданской войны. – М.: Современник, 1987. – С.131-148.
573. Зеленский А. Все хорошо, однак не дуже... / А.Зеленский //Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1916. – № 4. – С.
574. Зеленский А. Земства о положении крестьян / А.Зеленский //Подольнин. Ежедневная политическая, общественная и сельскохозяйственная газета. – Каменец-Подольский. – 1913. – 23 июня.
575. Земельна справа //Нова Рада. – 1917. – 15 грудня.
576. Земельный кодекс УССР (Утвержден Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом Советов – 29 ноября 1922 г.). – Х.: Издатель – Наркомзем, 1922. – 49 с.

577. Зинченко М. Без певного шляху / М.Зинченко //Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1908. – № 3. – С.24-25.
578. Зинченко М. Борьба за культурне хазяйство / М.Зинченко //Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1908. – № 15-16. – С.38-39.
579. Значение и необходимость праздничных дней в трудовой жизни человека //Руководство для сельских пастырей. Журнал, издаваемый при Киевской Духовной Семинарии. – 1899. – Т. 2. – № 34 (22 авг.). – С.385 – 394.
580. Зюркин В. Товарищества по коллективной аренде и обработке земли / В.Зюркин //Селянин. С.-хоз. экономический и кооперативный журнал. Издаваемый Черниговским Обществом Сельского Хозяйства. – 1915. – № 5-8. – С.95-103.
581. И.В-ский. Сельские письма / И.В-кий //Всероссийский церковно-общественный вестник. – Пг., 1917. – 3 мая.
582. И.Л. О мерах к возвышению религиозно-нравственной жизни нашего простого народа / И.Л. //Руководство для сельских пастырей. Журнал, издаваемый при Киевской Духовной Семинарии. – 1876. – Т. 3. – № 45 (7 нояб.). – С.323 – 330.
583. И.Э. Поучение о том, что не должно бояться встречи со священником / И.Э. //Руководство для сельских пастырей. Журнал, издаваемый при Киевской Духовной Семинарии. – 1860. – Т. 3. – № 40 (29 нояб.). – С.101-105.
584. Иванов В.В. Современная деревня в Харьковской губернии / В.В.Иванов. – Х.: Тип . губ. стат. комитета, 1893. – 28 с.
585. Иващенко В., протоиерей. О свободе и законности / протоиерей В.Иващенко //Херсонские епархиальные ведомости. – 1906. – № 21. – 1 нояб. – Отд. неоф. – С.540-549.
586. Игнатович И.И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения / И.И.Игнатович. – СПб: Издание Л.Ф.Пантелеева, 1902. – 216 с.
587. Игнатъев В. Засев пустующих земель и охрана посевов / В.Игнатъев //Сельский вестник. Народная газета Временного правительства. – 1917. – 23 апр.
588. Иерей. Есть ли нужда для поднятия народного материального благосостояния в уменьшении праздничных дней? / Иерей //Руководство для сельских пастырей. Журнал, издаваемый при Киевской Духовной Семинарии. – 1891. – Т. 2. – № 34 (25 авг.). – С.436 – 449.
589. Иерей. Нива Христова и делатели / Иерей //Руководство для сельских пастырей. Журнал, издаваемый при Киевской Духовной Семинарии. – 1896. – Т. 2. – № 23 (9 июня). – С.137 – 147.
590. Иерей. По поводу холерных беспорядков (Из записок сельского священника) / Иерей //Руководство для сельских пастырей. Журнал, издаваемый при Киевской Духовной Семинарии. – 1892.- Т. 3. – № 38 (20 сент.). – С.61 – 69.
591. Из обращения к духовенству епархии епископа Полтавского и Переяславского Феофана (Быстрова) Март 1917 г. //Российское духовенство и свержение монархии в 1917 году. (Материалы и архивные документы по истории Русской православной церкви) / сост., автор предисловия и комментариев М.А.Бабкин. – М.: Индрик, 2006. – С.98-99.
592. Из обращения к духовенству епархии Киевской духовной консистории. Не позднее 26 марта 1917 г. //Российское духовенство и свержение монархии в 1917 году. (Материалы и архивные документы по истории Русской православной церкви) / сост.,

- автор предисловия и комментариев М.А.Бабкин. – М.: Индрик, 2006. – С.96.
593. Из «Объяснительной записки к отчету государственного контроля по исполнению государственной росписи и финансовых смет за 1910 год» //Россия. 1913 год: Статистико-документальный справочник. – СПб.: БЛИЦ, 1995. – С.58.
594. Из «Объяснительной записки к отчету государственного контроля по исполнению государственной росписи и финансовых смет за 1913 год» //Россия. 1913 год: Статистико-документальный справочник. – СПб.: БЛИЦ, 1995. – С.58-59.
595. Из выступления председателя «Особого совещания...» С.Ю.Витте на заседании 22 января 1905 г. //Сборник документов по истории СССР для семинарских и практических занятий. Период империализма: учеб. пособие. – М.: «Высш. школа», 1977. – С.11-12.
596. Из выступления С.Ю.Витте на 43 заседании Совещания 12 марта 1905 г. //Сборник документов по истории СССР для семинарских и практических занятий. Период империализма: учеб. пособие. – М.: «Высш. школа», 1977. – С.16-18.
597. Из выступления управляющего земским отделом Министерства внутренних дел В. И.Гурко на заседании 22 января 1905 г. //Сборник документов по истории СССР для семинарских и практических занятий. Период империализма: учеб. пособие. – М.: «Высш. школа», 1977. – С.13-14.
598. Из двухнедельной сводки Екатеринославского Губчека за время с 15 июля по 1 августа 1920 г. //Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД, 1918-1939. Документы и материалы: в 4 т. – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 1: 1918-1922 гг. – С.278-279.
599. Из доклада народного комиссара внутренних дел Антонова в ВЧК о политическом положении в Екатеринославской губернии по его личным наблюдениям. 10 июля 1920 г. //Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД, 1918-1939. Документы и материалы: в 4 т. – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 1: 1918-1922 гг. – С.277-278.
600. Из доклада С.Ю.Витте Николаю II по аграрному вопросу 10 января 1906 г. //Сборник документов по истории СССР для семинарских и практических занятий. Период империализма: учеб. пособие. – М.: «Высш. школа», 1977. – С.19-22.
601. Из докладной записки директора Департамента полиции А.А.Лопухина Николаю II о причинах восстания в Полтавской и Харьковской губ. //Крестьянское движение в России в 1901-1904 гг.: сб. док. – М.: Наука, 1998. – С.109.
602. Из информационного бюллетеня № 32 особого отдела Юго-Западного фронта за 5-12 августа 1920 г. //Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД, 1918-1939. Документы и материалы: в 4 т. – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 1: 1918-1922 гг. – С.282-283.
603. Из информационной сводки ... за 15-31 августа 1920 г. //Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД, 1918-1939. Документы и материалы: в 4 т. – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 1: 1918-1922 гг. – С.299-306.
604. Из информационной сводки секретного отдела ВЧК за 1-8 августа 1919 г. //Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД, 1918-1939. Документы и материалы: в 4 т. – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 1: 1918-1922 гг. – С.156-166.
605. Из оперативной сводки секретного отдела ВЧК за 1-15 октября 1920 г. //Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД, 1918-1939. Документы и материалы: в 4 т. – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 1: 1918-1922 гг. – С.322-328.
606. Из оперативных сводок секретного отдела ВЧК. № 181/№ 6 26 октября 1920 //Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД, 1918-1939. Документы и материалы: в

4 т. – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 1: 1918-1922 гг. – С.342.

607. Из определения Св. синода № 1226 «Об изменениях в церковном богослужении в связи с прекращением поминания царствовавшего дома». От 7-8 марта 1917 г.

//Российское духовенство и свержение монархии в 1917 году. (Материалы и архивные документы по истории Русской православной церкви) / сост., автор предисловия и комментариев М.А.Бабкин. – М.: Индрик, 2006. – С.29.

608. Из определения Св. синода № 1599 «Об исправлении богослужебных чинов и молитвословий» 18 марта 1917 г. //Российское духовенство и свержение монархии в 1917 году. (Материалы и архивные документы по истории Русской православной церкви) / сост., автор предисловия и комментариев М.А.Бабкин. – М.: Индрик, 2006. – С.33-34.

609. Из определения Св. синода № 2806 о разрешении священнослужителям, вынужденно оставившим свои места служения, занимать светские должности 5 мая 1917 г. //Российское духовенство и свержение монархии в 1917 году. (Материалы и архивные документы по истории Русской православной церкви) / сост., автор предисловия и комментариев М.А.Бабкин. – М.: Индрик, 2006. – С.48-49.

610. Из обращения Св. синода к народу («Чадам Всероссийской Православной Церкви и всем гражданам Российской Державы») 12 июля 1917 г. //Российское духовенство и свержение монархии в 1917 году. (Материалы и архивные документы по истории Русской православной церкви) / сост., автор предисловия и комментариев М.А.Бабкин. – М.: Индрик, 2006. – С.50.

611. Из постановлений Экстренного съезда духовенства и мирян Черниговской епархии . 1 мая 1917 г. //Российское духовенство и свержение монархии в 1917 году. (Материалы и архивные документы по истории Русской православной церкви) / сост., автор предисловия и комментариев М.А.Бабкин. – М.: Индрик, 2006. – С.167-168.

612. Из резолюции Волынского епархиального съезда духовенства. 21 апреля 1917 г. //Российское духовенство и свержение монархии в 1917 году. (Материалы и архивные документы по истории Русской православной церкви) / сост., автор предисловия и комментариев М.А.Бабкин. – М.: Индрик, 2006. – С.154.

613. Из резолюций Подольского епархиального съезда духовенства и мирян. 18-23 апреля 1917 г. //Российское духовенство и свержение монархии в 1917 году. (Материалы и архивные документы по истории Русской православной церкви) / сост., автор предисловия и комментариев М.А.Бабкин. – М.: Индрик, 2006. – С.156.

614. Из резолюций Полтавского епархиального съезда духовенства и мирян. 3-6 мая 1917 г. //Российское духовенство и свержение монархии в 1917 году. (Материалы и архивные документы по истории Русской православной церкви) / сост., автор предисловия и комментариев М.А.Бабкин. – М.: Индрик, 2006. – С.169-170.

615. Из резолюций собрания духовенства 5-го благочиннического округа Ямпольского уезда Подольской епархии. Вторая половина марта – первая половина апреля 1917 г. //Российское духовенство и свержение монархии в 1917 году. (Материалы и архивные документы по истории Русской православной церкви) / сост., автор предисловия и комментариев М.А.Бабкин. – М.: Индрик, 2006. – С.207.

616. Из резолюций Чрезвычайного собрания духовенства и мирян Екатеринославской епархии. 21-22 марта 1917 г. //Российское духовенство и свержение монархии в 1917 году. (Материалы и архивные документы по истории Русской православной церкви) /

- Сост., автор предисловия и комментариев М.А.Бабкин. – М.: Индрик, 2006. – С.148-149.
617. Из резолюций Чрезвычайного съезда духовенства и мирян Харьковской епархии. 20 мая 1917 г. //Российское духовенство и свержение монархии в 1917 году. (Материалы и архивные документы по истории Русской православной церкви) / сост., автор предисловия и комментариев М.А.Бабкин. – М.: Индрик, 2006. – С.175.
618. Из сельскохозяйственной и экономической печати. К продовольственному кризису в России //Хозяйство. – 1917. – № 47-48-50. – 29 декабря 1917. – С.454-459.
619. Из статьи архиепископа Волынского и Житомирского Евлогия (Георгиевского) Март – май 1917 г. //Российское духовенство и свержение монархии в 1917 году. (Материалы и архивные документы по истории Русской православной церкви) / сост., автор предисловия и комментариев М.А.Бабкин. – М.: Индрик, 2006. – С.131-132.
620. Изгоев А.С. Общинное право (Опыт социально-юридического анализа общинного землевладения, как института гражданского права) / А.С.Изгоев. – СПб.: Типо-Литография «Надежда», 1906. – 160 с.
621. Изгоев С.А. Социализм, культура и большевизм / А.С.Изгоев //Из глубины: сборник статей о русской революции. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. – С.171-153.
622. Ильенков А. К вопросу о народном празднотворении / А.Ильенков //Церковный вестник, издаваемый при С.Петербургской духовной академии. – 1903. – № 18 (1 мая). – С.552 – 554.
623. Ильченко К. Дороговизна в селах / К.Ильченко //Хлебороб. Сельскохозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1916. – № 9-10. – С.215-216.
624. Истомин П., свящ. Единение между пастырями и пасомыми / П.Истомин, свящ. //Херсонские епархиальные ведомости. – 1906. – № 24. – 16 дек. – Отд. неоф. – С.633-637.
625. Итоги хозяйственного строительства УССР за 1923-1924 г. – Х: Издательство Украинский экономист, 1925. – 256 с.
626. І.С-кій, прот. Деревенские подростки и город / І.С-кій, прот. //Всероссийский церковно-общественный вестник. – Пг., 1917. – 4 янв.
627. Из звіту Центральної комісії по боротьбі з наслідками голоду при ВУЦВК про чисельність, харчування, захворюваність та смертність серед голодуючих. 1923 р. //Голод 1921 -1923 рр. в Україні: зб. док. і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – С.202-203.
628. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу / Іларіон, митрополит. – К.: Либідь, 1992. – 698 с.
629. Інструкція Всеукраїнського революційного комітету про завдання ревкомів у будівництві Радянської влади на місцях. 22 грудня 1919 р. //Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920): Зб. док. і матеріалів. – К.: Видавництво АН УРСР, 1957. – С.26-30.
630. Інструкція народних комісарів земельних та внутрішніх справ України про організацію земельних відділів при виконавчих комітетах. 27 лютого 1919 р. // Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. Листопад 1918 – серпень. 1919: зб. док. і матеріалів. – К.: Видавництво АН УРСР, 1962. – С.80-81.
631. К вопросу о праздничных днях //Церковный вестник, издаваемый при С.Петербургской духовной академии. – 1903. – № 31 (31 июля). – С.964 – 965.

632. К вопросу об избыточной рабочей силе в сельском хозяйстве Украины (Доклад секции труда Президиуму Госплана УССР). – Х.: [Госплан УССР], 1926. – 35 с. с прилож.
633. К вопросу об обилии народных праздников //Руководство для сельских пастырей. Журнал, издаваемый при Киевской Духовной Семинарии.- 1891. – Т. 2. – № 28 (14 июля). – С.285 – 291.
634. К.Б. О человеческих документах / К.Б. //Обновленная деревня. Сб. под ред. В.Г. Тана-Богораза. – Л.: Госиздат, 1925. – С.62-70.
635. Каган С. Аграрная революция на Киевщине. К вопросу о социальных и политических процессах на селе /С.Каган. – К.: Госиздат Украины, 1923. – 70 с.
636. Кажанов Н. Некоторые штрихи изменения сельского хозяйства Украины / Н. Кажанов //Народное хозяйство Украины. Очерки и статьи по хозяйственному строительству Украины: сборник второй. – Х., б. и., 1921. – С.53-56.
637. Как живет украинское село? Монографическое обследование Гребенского и Кошеватского районов на Киевщине. – К.: Сорабкоп, 1924. – 136 с.
638. Как пьют в России? //Приходской священник. – 1913. – Апрель. – С.727.
639. Камінський В. Парубоцькі громади на Поділлі, як звичаєво-правний інститут / В. Камінський //Праці комісії для виучування звичаєвого права України / за ред. проф. А.Е. Кристера. – К.: З друкарні Української Академії наук, 1928. – Вип. 2. – С.89-106.
640. Камінський В. Спроба кодифікації звичаєвого права на Україні / В.Камінський //Праці комісії для виучування звичаєвого права України / за ред. проф. А.Е.Кристера. – К.: З друкарні Української Академії наук, 1925. – С.32-53.
641. Карпов Н.И. Крестьянское движение в революции 1905 года. В документах /Н.И. Карпов. – Л.: Гос. изд-во «Печатный двор», 1926. – 276 с.
642. Кассо Л.А. Русское поземельное право / Л.А.Кассо. – М.: Правоведение, 1906. – 260 с.
643. Кауфман А. О земле и земельном вопросе / А.Кауфман //Сельский вестник. Народная газета Временного правительства. – 1917. – 29 апр.
644. Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России. Курс народного университета. Второе дополненное издание / А.А.Кауфман. – М.: Московское научное издательство, 1918. – 267 с.
645. Кауфман А.А. Вопросы экономики и статистики крестьянского хозяйства. М., 1918 . / А.А.Кауфман //Антология социально-экономической мысли в России. Дореволюционный период. – СПб.: Изд-во РХГИ, 2000. – С.540-629.
646. Кауфман А.А. К вопросу о культурно-хозяйственном значении частного землевладения / А.А.Кауфман //Аграрный вопрос. Сб. статей. – М.: Книгоиздательство «Беседа», 1907. – Т. II. – С.42-628.
647. Качинский В. Закон 5-го Всеукраинского съезда Советов о прикреплении земли / В. Качинский. – Х., б. и., 1921. – 18 с.
648. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине / В.Качинский. – Х.: Державне видавництво України, 1922. – Вып. 1.– 107 с.
649. Качинский В. Сельское хозяйство в пролетарской революции / В.Качинский //Хозяйство Украины. Орган Украинского Экономического совета. – 1921. – 6 ноября.
650. Качинский Вл. Социализация сельского хозяйства на Украине / В.Качинский. – К.: Издательство «Борьба», 1919. – 30 с.

651. Качинський В. Аграрний рух за часів гетьманщини / В.Качинський //Літопис революції. Журнал істпарту ЦК КП(б)У. – 1928. – № 2(29). – С.76-95.
652. Качинський В. Селянський рух на Україні в роки революції 1905-1907 рр. – Полтава, б. в., 1927. – 230 с.
653. Качоровский К. Народное право / К.Качоровский. – М.: Молодая Россия, 1906. – 256 с.
654. Київський губернський земельний комітет //Нова Рада. – 1918. – 28(15) березня.
655. Кин Д. Повстанческое движение против деникинщины на Украине / Д.Кин //Летопись революции. – 1926. – № 3-4. – С.70-90.
656. Кисіль Ф. Дописи / Ф.Кисіль //Нова Рада. – 1918. – 21(8) березня.
657. Клюев Н. Порванный невод / Н.Клюев //Последний Лель: Проза поэтов есенинского круга. – М.: Современник, 1989. – С.45-50.
658. Клюев Н. С родного берега / Н.Клюев //Последний Лель: Проза поэтов есенинского круга. – М.: Современник, 1989. – С.24-30.
659. Ключевский В.О. Из черновых материалов к курсу «Западное влияние в России после Петра» / В.О.Ключевский //Неопубликованные произведения. – М.: Наука, 1983. – С.349-364.
660. Коба Г.Л. Новое в хлеборобской жизни / Г.Л.Коба //Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1914. – № 8. – С.344-346.
661. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії /М. Ковалевський. – Іннсбрук: Viblos,1960. – 720 с.
662. Коваленко Г., свящ. Рождество-Богородичная церковь м.Варвы, Лохвицкого уезда / свящ. Г.Коваленко // Полтавские епархиальные ведомости. – 1900. – № 23. – 10 авг. – Ч. неоф. – С.955-965.
663. Коковцов В.Н. Из моего прошлого. Воспоминания. 1903-1909 гг: в 2 кн. / В.Н. Коковцов. – М.: Наука, 1992. – Кн. 1. – 447 с.
664. Комиссия об уменьшении праздничных дней и разгула в народе //Церковный вестник, издаваемый при С.Петербургской духовной академии. – 1875. – № 9 (1 марта). – С.21.
665. Комиссия электрификации Украины (Извлечение из трудов). – Х.: Всеукраинское государственное издательство, 1922. – 254 с.
666. Комиші, Зінківського повіту //Село. Українська народна ілюстрована газета. – 1910. – 17 червня. – № 24.
667. Кондратьев Н.Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции / Н.Д.Кондратьев. – М.: Издательство Наркомзема «Новая деревня», 1922. – 350 с.
668. Коничев М. Первые дни свободы в деревне / М.Коничев //Сельский вестник. Народная газета Временного правительства. – 1917. – 7 мая.
669. Константин, епископ. Воззвание // Херсонские епархиальные ведомости. – 1906. – № 20. – 16 окт. – Отд. официальный. – С.487-488.
670. Корнилов А.А. Крестьянское самоуправление по Положению 19 февраля 1861 г. / А.А.Корнилов //Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное издание. Т. 6. – М.: Издание Т-ва И.Д.Сытина, 1911. – С.37-157.
671. Короленко В.Г. Земли! Земли! Мысли, воспоминания, картины / В.Г.Короленко; публикация и комментарий П.И.Негретова //Новый мир. – 1990. – № 1. – С.168-200.

672. Короленко В. Письма к Луначарскому / В.Короленко; комментарии А.В. Храбровицкого //Новый мир. – 1988. – № 10. – С.198-218.
673. Коротенькі пісні («частушки») років 1917-1925 //Етнографічний вісник. – 1925. – Кн. 1. – С.22-36.
674. Костомаров Н.И. Две русские народности / Н.И.Костомаров; обраб. текста и ред. А.П.Ковалевой; авт. предисл. В.А.Дорошенко. – К.; Х.: «Майдан», 1991. – 72 с.
675. Кранихфельд В.П. Пореформенное крестьянство в беллетристике / В.П. Кранихфельд //Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное издание. – М.: Издание Т-ва И.Д.Сытина, 1911. – Т. 6. – С.303-343.
676. Краснопільський. М-ко Краснопіль /Краснопільський //Село. Українська народна ілюстрована газета. – 1910. – 15 квітня. – № 16.
677. Краткий обзор положения на Украине (по сведениям отдела Юго-Западного фронта на 15-30 апреля). 2 июня 1920 г. //Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД, 1918-1939. Документы и материалы: в 4 т. – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 1: 1918-1922 гг. – С.259-261.
678. Краткий отчет командующего всеми вооруженными силами и уполномоченного РВСР на Украине к V Всеукраинскому съезду Советов Рабочих, Селянских и Красноармейских депутатов //Сборник отчетов народных комиссариатов УССР, уполномоченных народных комиссариатов РСФСР при Совнарком УССР и центральных учреждениях Украины. Х.: Всеукриздат, 1921. – С.3-12.
679. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году. Сборник документов / Под ред. А.Г.Слюсаренко. – Х.: Харьковское книжное изд-во, 1961. – 324 с.
680. Крестьянские движения 1902 года /Материалы по истории крестьянских движений в России под редакцией Б.Б.Веселовского, В.И.Пичета и В.М.Фриче. – М.; Пг.: Государственное издательство, 1923. – 129 с.
681. Крестьянские истории: Российская деревня 20-х годов в письмах и документах /Сост. С.С.Крюкова. – М.: РОССПЭН, 2001. – 232 с.
682. Крестьянское движение в 1917 году. – М.; Л.: Государственное издательство, 1927. – 444 с.
683. Крестьянское движение в России. Июнь 1907 г. – июль 1914 г.: сб. док. / ред. А.В. Шапкарин – М.; Л.: Наука, 1966. – 667 с.
684. Крестьянское движение в России в годы первой мировой войны. Июль 1914 г. – февраль 1917 г.: сб. док. / ред. А.М.Анфимов. – М.; Л.: Наука, 1965. – 605 с.
685. Крестьянское право по решениям Правительствующего Сената. Алфавитный указатель вопросов, разрешенных по Первому, Второму Гражданскому и Уголовному Кассационным Департаментам и по Общему Собранию Правительствующего Сената за 1863-1912 гг. По крестьянским делам / сост. К.Абрамович. – 2-е изд. – СПб.: Юридический книжный склад «Право», Б.г. – 374 с.
686. Крестьянство как свободное сословие. – М.: Типография Т-ва И.Д.Сытина, 1905. – 95 с.
687. Кристер А. Три ступені правоутворення / А.Кристер //Праці комісії для виучування звичаєвого права України / за ред. проф. А.Е.Кристера. – К.: З друкарні Української Академії наук, 1925. – С.54-63.

688. Крицман Л. Героический период Великой русской революции (Опыт анализа т.н. «военного коммунизма») Л.Крицман. – М.: Госиздат, Б.г. – 256 с.
689. Круговой Е.А., крестьянин. Кое-что об «Омельках» / Е.А.Круговой, крестьянин //Хлебороб. Сельско-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1908. – № 1-2. – С.9-11.
690. Кузьменко И. Тишина в деревне... и отрезвление / И.Кузьменко //Хлебороб. Сельско-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1914. – № 16. – С.631-633.
691. Кузьмин-Караваев В.Д. Земство и деревня. 1898-1903. Статьи, рефераты, доклады и речи / В.Д.Кузьмин-Караваев. – СПб.: Библиотека «Общественной пользы», 1904. – 429 с.
692. Кузьмин-Караваев В.Д. Крестьянство и земство / В.Д.Кузьмин-Караваев //Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное издание. – М.: Издание Т-ва И.Д.Сытина, 1911. – Т. 6. – С.277-286.
693. Л.П. с.Боришківці / Л.П. //Село. Українська народна ілюстрована газета. – 1910. – 20 грудня. – № 50.
694. Л.П.М. Летопись церкви села Жерноклев / Л.П.М. // Полтавские епархиальные ведомости. – 1902. – № 18. – 20 июня. – Ч. неоф. – С.817-828; № 29. – 10 окт. – Ч. неоф. – С. 1261-1262; № 31. – 1 нояб. – Ч. неоф. – С.1307-1320.
695. Ларин Ю. У колыбели /Ю.Ларин //Народное хозяйство. – 1918. – № 11. – С.16-23.
696. Лашнюков Ю. Бог и народ /Ю.Лашнюков //Всероссийский церковно-общественный вестник. – Пг., 1917. – 28 июня.
697. Л-в А. Еще о чтениях для народа / А.Л-в //Церковный вестник, издаваемый при С. Петербургской духовной академии. – 1877. – № 5 (29 янв.). – С.4 – 5.
698. Лебедев Б., свящ. Голос духовенства: К реформам прихода / Б.Лебедев, свящ. //Колокол. Ежедневная политическая, общественная и церковная газета. – 1917. – 27 янв.
699. Лебедь Д.З. Итоги и уроки трех лет анархо-махновщины /Д.З.Лебедь. – Х., 1921. – 55 с.
700. Ленин В.И. Аграрная программа социал-демократии в первой русской революции 1905-1907 годов / В.И.Ленин //Полн собр. соч. – Т. 16. – С.193-413.
701. Ленин В.И. Аграрный вопрос в России к концу XIX века / В.И.Ленин //Полн собр. соч. – Т. 17. – С.57-137.
702. Ленин В.И. Герои Бернского Интернационала / В.И.Ленин //Полн. собр. соч. – Т. 38. – С.389-398.
703. Ленин В.И. Гонители земства и аннибалы либерализма / В.И.Ленин //Полн. собр. соч. – Т. 5. – С.21-72.
704. Ленин В.И. Две тактики социал-демократии в демократической революции / В.И. Ленин //Полн. собр. соч. – Т. 11. – С.1-131.
705. Ленин В.И. Две утопии / В.И.Ленин //Полн. собр. соч. – Т. 22. – С.117-121.
706. Ленин В.И. Детская болезнь «левизны» в коммунизме / В.И.Ленин //Полн. собр. соч. – Т. 41. – С.1-104.
707. Ленин В.И. Доклад на собрании большевиков – участников Всероссийского совещания Советов рабочих и солдатских депутатов 4 (17) апреля 1917 г. / В.И.Ленин //Полн. собр. соч. – Т. 31. – С.103-112.

708. Ленин В.И. Доклад о борьбе с голодом //Объединенное заседание ВЦИК, Московского Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов и профессиональных союзов 4 июня 1918 г. / В.И.Ленин //Полн собр. соч. – Т. 36. – С.395-414.
709. Ленин В.И. К вопросу об аграрной политике (общей) современного правительства / В.И.Ленин //Полн собр. соч. – Т. 23. – С.260-277.
710. Ленин В.И. Капитализм в сельском хозяйстве / В.И.Ленин //Полн собр. соч. – Т. 4. – С.89-144.
711. Ленин В.И. «Крестьянская реформа» и пролетарско-крестьянская революция / В.И. Ленин //Полн. собр. соч. – Т. 20. – С.171-180.
712. Ленин В.И. I Всероссийский съезд по внешкольному образованию 6-19 мая 1919 г. / В.И.Ленин //Полн. собр. соч. – Т. 38. – С.327-372.
713. Ленин В.И. Л.Н.Толстой / В.И.Ленин //Полн. собр. соч. – Т. 20. – С.19-24.
714. Ленин В.И. Лев Толстой, как зеркало русской революции / В.И.Ленин //Полн. собр. соч. – Т. 17. – С.206-213.
715. Ленин В.И. М.В.Фрунзе. 18 мая 1921 г. / В.И.Ленин //Полн. собр. соч. – Т. 52. – С. 196-197.
716. Ленин В.И. Новая аграрная политика / В.И.Ленин //Полн. собр. соч. – Т. 16. – С.422-426.
717. Ленин В.И. О голоде (Письмо к питерским рабочим) / В.И.Ленин //Полн. собр. соч. – Т. 36. – С.357-364.
718. Ленин В.И. О свободной торговле хлебом / В.И.Ленин //Полн. собр. соч. – Т. 39. – С.167-170.
719. Ленин В.И. О современном положении и ближайших задачах Советской власти. Доклад на соединенном заседании ВЦИК, Московского Совета рабочих и красноармейских депутатов, Всероссийского совета профессиональных союзов и представителей фабрично-заводских комитетов Москвы 4 июля 1919 г. / В.И.Ленин //Полн. собр. соч. – Т. 39. – С.30-43.
720. Ленин В.И. О черносотенстве / В.И.Ленин //Полн. собр. соч. – Т. 24. – С.18-19.
721. Ленин В.И. От какого наследства мы отказываемся / В.И.Ленин //Полн. собр. соч. – Т. 2. – С.505-550.
722. Ленин В.И. Письма о тактике / В.И.Ленин //Полн. собр. соч. – Т. 31. – С.131-144.
723. Ленин В.И. План брошюры «О продовольственном налоге» / В.И.Ленин //Полн. собр. соч. – Т. 43. – С.379-387.
724. Ленин В.И. Пролетарская революция и ренегат Каутский / В.И.Ленин //Полн. собр. соч. – Т.37. – С.225-338.
725. Ленин В.И. Прощальное письмо к швейцарским рабочим / В.И.Ленин //Полн. собр. соч. – Т. 31. – С.87-94.
726. Ленин В.И. Развитие капитализма в России. Процесс преобразования внутреннего рынка для крупной промышленности / В.И.Ленин //Полн. собр. соч. – Т. 3. – 791 с.
727. Ленин В.И. Речь на III Всероссийском продовольственном совещании 16 июня 1921 г. / В.И.Ленин //Полн. собр. соч. – Т. 43. – С.350-360.
728. Ленин В.И. Речь на Всероссийском съезде транспортных рабочих 27 марта 1921 г. / В.И.Ленин //Полн. собр. соч. – Т. 43. – С.130-144.

729. Ленин В.И. Речь на заседании Московского Совета рабочих и красноармейских депутатов 6 марта 1920 г. / В.И.Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 40. – С.195-202.
730. Ленин В.И. Речь на соединенном заседании ВЦИК, Московского Совета р. и кр. д., ВЦСПС и фабрично-заводских комитетов, посвященном двухлетней годовщине Октябрьской революции, 7 ноября 1919 г. / В.И.Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 39. – С.292-303.
731. Ленин В.И. Речь на фракции РКП(б) VIII съезда Советов в связи с обсуждением доклада всероссийского центрального исполнительного комитета о внешней и внутренней политике 22 декабря / В.И.Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 42. – С.162-171.
732. Ленин В.И. Речь при обсуждении законопроекта СНК «О мерах укрепления и развития крестьянского сельского хозяйства» на фракции РКП(б) VIII съезда Советов 24 декабря / В.И.Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 42. – С.178-184.
733. Ленин В.И. Тезисы ко II Конгрессу Коммунистического Интернационала / В.И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 41. – С.159-212.
734. Ленин В.И. Успехи и трудности Советской власти / В.И.Ленин // Полн. собр. соч. – Т.38. – С.39-73.
735. Ленин В.И. X съезд РКП(б) 8-16 марта 1921 г. / В.И.Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 43. – С.1-127.
736. Ленин В.И. Что такое «друзья народа» и как они воюют против социал-демократов? (Ответ на статьи «Русского Багатства» против марксистов) / В.И.Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 1. – С.125-446.
737. Ленин В.И. Экономика и политика в эпоху диктатуры пролетариата / В.И.Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 39. – С.271-282.
738. Ленин В.И. Экономическое содержание народничества и критика его в книге г. Струве (Отражение марксизма в буржуазной литературе). По поводу книги П.Струве «Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России». СПб. 1994 г. / В.И.Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 1. – С.347-534.
739. Леонтьев А.А. Законодательство о крестьянах после реформы / А.А.Леонтьев // Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное издание. – М.: Издание Т-ва И.Д.Сытина, 1911. – Т. 6. – С.158-199.
740. Леонтьев А.А. Крестьянское право. Систематическое изложение особенностей законодательства о крестьянах / А.А.Леонтьев. – СПб.: Издание книжного магазина «Законоведение», 1909. – 401 с.
741. Леонтьев К. Средний европеец как идеал и орудие всемирного разрушения / К. Леонтьев // К.Леонтьев. Наш современник / сост. Б.Адрианов, Н.Мальчевский. – СПб.: Издательство Чернышёва, 1993. – С.15-39.
742. Лец К.О. К моменту / К.О.Лец // Селянин. С.-хоз. экономический и кооперативный журнал. Издаваемый Черниговским Обществом Сельского Хозяйства. – 1915. – № 1-2. – С.15-19.
743. Лист голови ВУЦВК Г.І.Петровського до голови ВЦВК М.І.Калініна про голод в Україні та неможливість у зв'язку з цим надання продовольчої допомоги Поволжю. 24 травня 1922 р. // Голод 1921 -1923 рр. в Україні: зб. док. і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. С.116-118.
744. Лобачевский В., протоиерей. Летопись прихода с.Ольшанки св.Иоанна Милостивого церкви / В.Лобачевский, протоиерей // Херсонские епархиальные

ведомости. – 1893. – № 3. – 1 февр. – Отд. неоф. – С.37-51.

745. Лосицкий А.Е. К вопросу о об изучении степени и форм распада общины / А.Е. Лосицкий. – М.; Т-во «Печатня С.П.Яковлева», 1916. – 57 с.

746. Лосицкий А.Е. Распадение общины: Распадение общины до указа 9 ноября. Укрепление наделов в личную собственность. Выходы на хутора и отруба / А.Е. Лосицкий. – СПб.: Типо-Литография Н.Л.Ныркина, 1912. – 65 с.

747. Лубны-Герцык Л.И. Движение населения на территории СССР за время мировой войны и революции / Л.И.Лубны-Герцык. – М.: «Плановое хозяйство». Госплан СССР, 1926. – 124 с.

748. Луканов П. *Чего требуют крестьяне* / П.Луканов. – СПб.: Общественная польза, 1906. – 32 с.

749. Любченко Ф. Ведите правильно свое полевое хозяйство / Ф.Любченко //Хлебороб. Сельско-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1914. – № 2. – С.59.

750. Ляде С., свящ. Россия и Запад / С.Ляде, свящ. //Приходской священник. – 1911. – № 4. – С.9-11.

751. м. Богачка //Село. Українська народна ілюстрована газета. – 1910. – 4 лютого. – № 6.

752. М. Гр. Забагато свят / М.Гр. //Село. Українська народна ілюстрована газета. – 1910. – 7 січня. – № 2.

753. м. Добровеличківка //Село. Українська народна ілюстрована газета. – 1910. – 22 липня. – № 29.

754. М.Е. Насколько обоснованы суждения светских людей о вреде, причиняемом благосостоянию крестьян многопразднованием нашей церкви / М.Е. // Руководство для сельских пастырей. Журнал, издаваемый при Киевской Духовной Семинарии. – 1891. – Т. 2. № 24 (16 июня) – С.181 – 186; № 25 (23 июня). – С.223 – 231; № 26 (30 июня). – С. 244 – 250.

755. М.Р-скій. Письма из Украины / М.Р-скій //Сельский вестник. Народная газета Временного правительства. – 1917. – 26 мая.

756. м.Ялтушков. Могилевского уезда //Подольнин. Ежедневная политическая, общественная и сельскохозяйственная газета. – Каменец-Подольский. – 1913. – 19 мая.

757. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 / І.Мазепа. – Мюнхен: Прометей, 1950. – Ч. I : Центральна Рада – Гетьманщина, Директорія. – 209с.

758. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 / І.Мазепа. – Прага: Пробоем, 1942. – Ч.ІІ : Камянецька доба – Зимовий похід. – 232 с.

759. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 / І.Мазепа. – Прага: Пробоем, 1943. – Ч.ІІІ : Польсько-Український союз. Кінець збройних змагань УНР. – 234 с.

760. Макаров Н.П. Крестьянское хозяйство и его интересы / Н.Макаров. – М.: Универсальная б-ка, 1917. – 112 с.

761. Макаров Н. Крестьянское хозяйство и его эволюция / Н.Макаров. – М., б. и., 1920. – Т. 1. – 392 с.

762. Макаров Н. Социально-этические корни в русской постановке аграрного вопроса /Н.Макаров //Южно-Русская сельскохозяйственная газета. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – 1918. – 19(6) декабря. – С.4-8; 26 (13) декабря. – С.4-9.

763. Макаров Н.П. Крестьянское хозяйство России начала века и его интересы /Н. Макаров //Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире :

- хрестоматія : пер. с англ. / сост. Т.Шанин; рус. ред. А.В.Гордона; предисл. к рус. изд. В. П.Данилова. – М. : Прогресс : Прогресс-Академия, 1992. – С.120-125.
764. Мандрика М.І. Дещо за роки 1917 та 1918 / М.І.Мандрика //Український історик. – 1977. – № 1-2. – С.85-95.
765. Мандрівник. По селах та хуторах / Мандрівник //Селянське слово. – 1918. – 21 вересня.
766. Мандрівник. Про безробіття / Мандрівник //Народная жизнь (Екатеринославская земская газета). – 1917. – 14 декабря.
767. Маніфест Всеукраїнського революційного комітету до робітників і селян України. 11 грудня 1919 р. //Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920): зб. док. і матеріалів. – К.: Видавництво АН УРСР, 1957. – С.14-17.
768. Маноцков В.И. О земском представительстве / В.И.Маноцков //Хуторянин. Еженедельное издание, посвященное интересам местного сельского хозяйства, промышленности и торговли. Орган Полтавского общества сельского хозяйства. – 1905 . – 1 декабря. – № 48.
769. Мануилов А. Реформа 19 февраля и общинное землевладение / А.Мануилов //Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное издание. – М.: Издание Т-ва И.Д.Сытина, 1911. – Т. 6. – С.54-75.
770. Мануильский Д. В чем заблуждаются сторонники «средняцкой» идиллии? / Д. Мануильский //Коммунист. Орган ЦК и Харьковского губкома КП(б)У. – 1920. – 14 марта.
771. Мануильский Д. Задача дня (К вопросу об организации сел.-хоз. пролетариата) / Д. Мануильский //Коммунист. Орган Центрального комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины. – 1920. – № 4. – 20 июля. – С.29-31.
772. Мануильский Д. О нашей политике в деревне / Д.Мануильский //Коммунист. Орган Центрального комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины. – 1920. – № 2. – 10 июня. – С.5-8.
773. Марин. Город и деревня (Как анархисты понимают связь города с деревней) / Марин //Путь к свободе. Орган революционных повстанцев Украины (Махновцев). – 1919. – 2 ноября.
774. Маслов П.П. Аграрный вопрос в России. 4-е доп. изд. / П.П.Маслов. – СПб.: Тип. товарищества «Общественная польза», 1908. – Т. I: Условия развития крестьянского хозяйства в России. – 520 с.
775. Маслов П.П. Аграрный вопрос в России. / П.П.Маслов. – СПб.: Тип. товарищества «Общественная польза», 1908. – Т. II: Кризис крестьянского хозяйства и крестьянское движение в России. – 457 с.+ 123 с. прилож.
776. Маслов П.П. Крестьянское движение в России (Аграрный вопрос в России) / П.П. Маслов. Изд. 2-е. – М.: Издание Товарищества «Мир», 1923. – Т. 2. Кн. 1. – 139 с.
777. Материалы к крестьянскому вопросу. Отчет о заседаниях делегатского съезда Всероссийского Крестьянского Союза 6-10 ноября 1905 г. / с вступительной статьей В. Громана. – Б.м.: Книгоиздательство «Новый мир», 1905. – 114 с.
778. Материалы о социально-гигиеническом состоянии украинской деревни /УССР. Центральное статистическое управление. Народный Комиссариат здравоохранения. – Х., 1924. – 68 с.

779. Матеріали засідання Малої Ради 16 квітня 1918 р. //Українська Центральна Рада: док. і мат.: у 2 т. – К.: Наукова думка, 1997. – Т.2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – С.281-284.
780. Матеріали і документи восьмої сесії Центральної Ради. 12-17 грудня 1917 р. //Українська Центральна Рада: док. і мат.: у 2 т. – К.: Наукова думка, 1997. – Т.2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – С.16-38.
781. Махно Н. Воспоминания / Н.Махно. – Репр. воспр. изд. 1929 г. – К.: «Україна», 1991. – (Библиотека репринтных изданий). – Кн. I : Русская революция на Украине (От марта 1917 г. по апрель 1918 год). – 215 с.
782. Махно Н. Воспоминания / Н.Махно; Волин (ред.с предисл.и прим.). – Репр. воспр. изд. 1936, 1937 гг. – К.: «Україна», 1991. – (Библиотека репринтных изданий). – Кн. 2-3 : Под ударами контр-революции (апрель-июнь 1918г.). – 184с.
783. Мацеевич К.А. О распродаже надельной земли / К.А.Мацеевич //Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1914. – № 11-12. – С.487-489.
784. Мацієвич К. Руїна сільського господарства України / К.Мацієвич //Нова Рада. – 1917. – 10, 12, 13, 14 грудня.
785. Мацієвич К. Соціалізація землі на Україні / К.Мацієвич //Нова Рада. – 1918. – 12 січня, 16(3) березня, 21(8) березня, 3 квітня (21 березня).
786. Мемуари Михайла Алексєєва //Мемуари та щоденники. – Ч. 1 / упорядники: А. Бойко, С.Плохій; передмови С.Плохій, А.Бойко, В.Чоп, В.Мільчев //Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2005. – Т. 5. – Кн. 2. – С.489-770.
787. Мережковский Д. Больная Россия: Избранное / Д.Мережковский; [Авт. предисл. и послесл. С.Н.Савельев]. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1991. – 267 с.
788. Метили в ворону, а попали в корову //Сельский вестник. Народная газета Временного правительства. – 1917. – 28 мая.
789. Милорадович В.П. Життьє-бытьє лубенского крестьянина / В.П.Милорадович //Українці: народні вірування, повір'я і демонологія. 2-е вид. – К.: Либідь, 1991. – С.170-348.
790. Милуков П.Н. Воспоминания / П.Н.Милуков; предисл. Н.Г.Думовой. – М.: Политиздат, 1991. – 528 с.
791. Миссионер (на злобу дня) //Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1907. – № 33. – С.748.
792. «Мішочники» //Народная жизнь (Екатеринославская земская газета). – 1917. – 17 ноября.
793. М-ов. К вопросу о народном празднестве / М-ов //Церковный вестник, издаваемый при С.Петербургской духовной академии. – 1903. – № 18 (1 мая). – С.554 – 557.
794. Могилянская С. Последыши вишневого сада (Дворяне после революции) / С. Могилянская //Старый и новый быт / Под ред. В. Тан-Богораз. – Л.: Госиздат, 1924. – С.126-144.
795. На пути к анархии //Всероссийский церковно-общественный вестник. – Пг., 1917. – 26 мая.
796. Назимов В. Риси українського карного права у вироках селянських судів / В. Назимов //Праці комісії для виучування звичаєвого права України / за ред. проф. А.Е. Кристера. – К.: З друкарні Української Академії наук, 1925. – С.74-94.

797. Народная темнота //Селянин. С.-хоз. экономический и кооперативный журнал. Издаваемый Черниговским Обществом Сельского Хозяйства. – 1915. – № 23-24. – С. 452-453.
798. Народное хозяйство в Одесской губернии в 1920 году (Стат.-эк. обзор). – О.: Издание Одесского губернского статистического бюро, 1921. – 67 с.
799. Народное хозяйство Украины в 1921 г.: Отчет Украинского экономического Совета Совету Труда и Обороне. Х., б.и., 1922. – 886 с.
800. Насколько обоснованы суждения светских людей о вреде, причиняемом благосостоянию крестьян многопразднованием нашей церкви //Руководство для сельских пастырей. Журнал, издаваемый при Киевской Духовной Семинарии. – 1891. – Т. 2. – № 24 (16 июня). – С.181 – 186; № 25 (23 июня). – С.223 – 231; № 26 (30 июня). – С.244 – 250.
801. Наш враг //Вестник полиции. Еженедельный журнал с иллюстрациями. – 1916. – № 5. – С.131.
802. Наши голодные перспективы //Наша борьба. Орган губернского комитета и Екатеринославской организации РСДРП (объединенной). – 1917. – 10 ноября.
803. Наши задачи //Всероссийский церковно-общественный вестник. – Пг., 1917. – 7 апр.
804. Невеселі перспективи //Нова Рада. – 1917. – 12 листопада.
805. Нетованный В., священник. К вопросу об улучшении церковных земель / В.Нетованный, священник. //Херсонские епархиальные ведомости. – 1913. – № 1. – 1 янв. – Отд. неоф. – С.12-17.
806. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921. Документы и материалы / Московская высшая школа социальных и экономических наук; Пензенский гос. педагогический ун-т им. В.Г.Белинского; Федеральное архивное агентство; Российский гос. военный архив; Российский гос. архив социально-политической истории / В.Данилов (отв.ред.), В.Данилов (отв.сост.). – М. : РОССПЭН, 2006. – 999 с.
807. Нечто о «фабричном вопросе» //Церковный вестник, издаваемый при С.Петербургской духовной академии. – 1886. – № 1 (4 янв.). – С.5-6.
808. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / І. Нечуй-Левицький. – Репринт. вид. – К.: Обереги, 1992. – 87 с.
809. Никольский В., священник. Реформа прихода / В.Никольский, священник. //Колокол. Ежедневная политическая, общественная и церковная газета. – 1917. – 31 янв.
810. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920-30 років / В.Нолл. – К.: Центр досліджень усної історії та культури РОДОВІД, 1999. – 559 с.
811. Нужно ли платить налоги земству //Сельский вестник. Народная газета Временного правительства. – 1917. – 4 июня.
812. О мерах к возвышению религиозно-нравственной жизни нашего простого народа //Руководство для сельских пастырей. Журнал, издаваемый при Киевской Духовной Семинарии. – 1876. – Т. 3. – № 45 (7 нояб.). – С.323 – 330.
813. О необходимости сокращения праздничных, нерабочих дней //Церковный вестник, издаваемый при С.Петербургской духовной академии. – 1891. – № 43 (24 окт.). – С.675.

814. О постах и праздниках //Церковный вестник, издаваемый при С.Петербургской духовной академии. – 1907. – № 42 (18 окт.). – С.1348 – 1350.
815. О праздничных днях //Церковный вестник, издаваемый при С.Петербургской духовной академии. – 1902. – № 50 (12 дек.). – С.1577 – 1579.
816. О том, что наш простой народ ставит основой своей религиозной жизни внешнюю сторону религии //Руководство для сельских пастырей. Журнал, издаваемый при Киевской Духовной Семинарии. – 1889. – Т. 2. – № 32 (6 авг.). – С.419 – 423.
817. О хлебе //Сельский вестник. Народная газета Временного правительства. – 1917. – 19 окт.
818. Обзор Херсонской губернии за 1905 год. Приложение к всеподданнейшему отчету Херсонского губернатора. – Херсон: Тип. губернского правления, 1906. – 111 с. с прилож.
819. Обзор Херсонской губернии за 1907 год. – Херсон: Тип. губернского правления, Б.г. – 71 с. с прилож.
820. Обзор Херсонской губернии за 1910 год. – Херсон: Тип. губернского правления, Б.г. – 96 с. с прилож.
821. Обзор Херсонской губернии за 1913 год. – Херсон: Тип. губернского правления, Б.г. – 86 с. с прилож.
822. Обращение Народного Секретариата Украины с призывом собирать продовольствие для рабочих и крестьянской бедноты, реквизируя его у помещиков и кулаков. 23 февраля 1918 г. //Гражданская война на Украине: сб. док. и материалов: в 3 т, 4 кн. – К: Наукова думка, 1967. – Т. 1. – Кн. 1. – С.4-5.
823. Общее настроение и особенные проявления религиозно-нравственной жизни населения Киевской епархии во время войны. (Из благочинных отчетов) //Киевские епархиальные ведомости. – 1916. – № 21. – Ч. неоф. – С.474-478.
824. Общее настроение и особенные проявления религиозно-нравственной жизни населения Киевской епархии во время войны. (Из благочинных отчетов) //Киевские епархиальные ведомости. – 1916. – № 23. – Ч. неоф. – С.525-530.
825. Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости //Российское законодательство X-XX вв.: в 9 т. – М.: Юридическая литература, 1989. – Т.7: Документы крестьянской реформы / отв. ред. О.И.Чистяков. – С.37-77.
826. Огановский Н. Богатеет или беднеет наша деревня / Н.Огановский //Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1916. – № 7-8. – С.171-174.
827. Огановский Н.И. Закономерность аграрной эволюции / Н.Огановский. – Саратов: Сотрудничество, 1909. – Ч. 1: Теория капиталистического развития: Общий ход и фазисы аграрной эволюции. – 308 с.
828. Огановский Н.П. Закономерность аграрной эволюции (Выдержки из трехтомного исследования) / Н.П.Огановский. – М.: «Задруга», 1917. – 172 с.
829. Огановский Н. Земельный вопрос и земельная политика / Н.П.Огановский. – М.: «Задруга», 1917. – 30 с.
830. Огановский Н. Революция наоборот (Разрушение общины) / Н.П.Огановский //Антология социально-экономической мысли в России. 20 – 30-е годы XX века. – М.: Academia. – С.40-56.
831. Огановский Н. От натурального к денежному хозяйству / Н.П.Огановский //Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1916. – № 12. – С.

279-280.

832. Озеров И.Х. Алкоголизм и борьба с ним (Атлас диаграмм по экономическим вопросам) / И.Х.Озеров. – 2-е доп. изд. М.Богуславского. – М.: Товарищество типографии А.И.Мамонтова, 1914. – 95 с.+ доп.
833. Оленин Р. Крестьяне и интеллигенция (К характеристике освободительного движения в Малороссии) / Р.Оленин //Русское богатство. – 1907. – № 1. – С.246-266.
834. Оленин Р. Крестьяне и интеллигенция (К характеристике освободительного движения в Малороссии) / Р.Оленин //Русское богатство. – 1907. – № 2. – С.135-169.
835. Определение Св. синода № 1207 «Об обнаружении в православных храмах актов 2 и 3 марта 1917 г.» 6 марта 1917 г. //Российское духовенство и свержение монархии в 1917 году. (Материалы и архивные документы по истории Русской православной церкви) / сост., автор предисловия и комментариев М.А.Бабкин – М.: Индрик, 2006. – С.23-24.
836. Определение Св. синода № 1280 «Об обращении к чадам Православной Церкви с посланием» 9 марта 1917 г. //Российское духовенство и свержение монархии в 1917 году. (Материалы и архивные документы по истории Русской православной церкви) / сост., автор предисловия и комментариев М.А.Бабкин. – М.: Индрик, 2006. – С.31-33.
837. Определение Св. синода № 1893 «О содействии со стороны духовного ведомства успешному распространению «Займа Свободы 1917 года» 29 марта 1917 г. //Российское духовенство и свержение монархии в 1917 году. (Материалы и архивные документы по истории Русской православной церкви) / сост., автор предисловия и комментариев М.А. Бабкин. – М.: Индрик, 2006. – С.39-42.
838. Основной закон о социализации земли, утвержденный ВЦИК. 27 января (9 февраля 1918 г.) //Аграрная политика Советской власти (1917—1918): док. и материалы. – М.: Издательство АН СССР, 1954. – С.135-144.
839. Откуда пошло поверье, что встреча со священником предвещает неудачу //Руководство для сельских пастырей. Журнал, издаваемый при Киевской Духовной Семинарии. – 1912. – Т. 2. – № 35 (26 авг.). – С.394.
840. Отношение кулаков //Известия Николаевского революционного комитета. – 1920. – 6 февр.
841. От редакции //Хлебороб. Сельско-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1916. – № 19-20. – С.441-442.
842. Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – Д.: ВПОП «Дніпро», 1994. – 234 с.
843. Отчет Епархиального противосектантского миссионера Михаила Кальнева о состоянии сектантства в Херсонской епархии и борьбе с ним в местной миссии в 1902 году // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1903. – № 20. – 16 окт. – С.627-654.
844. Отчет Народного Комиссариата внутренних дел УССР за 1920 год //Сборник отчетов народных комиссариатов УССР, уполномоченных народных комиссариатов РСФСР при Совнарком УССР и центральных учреждениях Украины. – Х.: Всеукраиниздат, 1921. – С.3-7.
845. Отчет Народного Комиссариата Социального обеспечения УССР за 1920 год. – Х., б.г. – 12 с.

846. Отчет Центрального Комитета КП(б)У с 1 апреля по 1 ноября к V Всеукраинской партийной конференции. – Х. Б.и., 1920. – 32 С.
847. Очередные задачи пастырского служения в настоящее время. Ч. 5. Пастырское попечение о создании христианско-патриотического настроения среди мирного населения во время войны //Киевские епархиальные ведомости. – 1916. – № 20. – Часть неоф. – С.445-448.
848. П.В.Л-ий. Отец Флор (К пережиткам крестьянской реформы 19 февраля 1861 г.) / П.В.Л-ий. //Приходской священник. – 1913. – Апрель. – С.653-659.
849. Па-в А. Следствия малограмотности среди простого народа и средства к распространению просвещения / Па-в А. //Церковный вестник, издаваемый при С. Петербургской духовной академии. – 1889. – № 37 (14 сент.). – С.635 – 637.
850. Павлов Т. О нашем равноправии / Т.Павлов //Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1916. – № 12. – С.275-276.
851. Павловский Ф., свящ. По вопросу о народных нравах в современной деревне / Ф. Павловский, свящ. //Киевские епархиальные ведомости. – 1913. – № 44. – Часть неоф. – С.1128-1130.
852. Пан Хржановский //Подольнин. Ежедневная политическая, общественная и сельскохозяйственная газета. – Каменец-Подольский. – 1913. – 30 июля.
853. Панов И.О. Голос украинского хлебороба / И.О.Панов //Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1916. – № 15-16. – С.343-345.
854. Пашинківська-Котова О. Агітація на селі / О.Пашинківська-Котова //Робітнича газета. Центральний орган УСДРП. – 1917. – 9 квітня.
855. Педан И.З. Богатеет ли наша деревня? (По поводу статьи А.Бронины) / И.З.Педан //Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1916. – № 24. – С. 569.
856. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. – СПб. Б.и., 1905. – I. – 268 С.+ 89 прилож.
857. Первое Всероссийское совещание по партийной работе в деревне 15-20 ноября 1919 г.: Стеногр. отчет. – Пг.: Государственное издательство, 1920. – 256 с.
858. 1-15 февраля 1915 года //Селянин. С.-хоз. экономический и кооперативный журнал . Издаваемый Черниговским Обществом Сельского Хозяйства. – 1915. – № 3-4. – С.33-37.
859. Перша Всеукраїнська нарада КП(б)У. Харків. 2-4 травня 1921 р. //Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т.1. 1918-1941. – К.: Політвидав України, 1976. – С.130-150.
860. Переживання села //Нова Рада. – 1918. – 3 квітня (21 березня).
861. Перші роковини Центральної Ради. 20 березня 1918 р. //Українська Центральна Рада: док. і мат.: у 2 т. – К.: Наукова думка, 1997. – Т.2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – С.216-219.
862. Петровський Г. Чугуїв, Куп'янськ, Вовча / Г.Петровський //Вісті ВУЦВК. – 1921. – 7 жовтня.
863. Печатное слово //Селянин. С.-хоз. экономический и кооперативный журнал. Издаваемый Черниговским Обществом Сельского Хозяйства. – 1916. – № 1-2. – С.26.

864. Пешехонов А.В. Аграрная проблема в связи с крестьянским движением / А.В. Пешехонов. – СПб.: Изд-во журн. «Русское богатство», 1906. – 136 с
865. Пешехонов А. К вопросу о группировке крестьянских хозяйств по размерам земельного обеспечения / А.Пешехонов //Хозяйство Украины. Орган Экономических Комиссариатов УССР, Южбюро ВЦСПС и Вукопспилки. – 1921. – № 8-9. – 10 июля.
866. Пешехонов А.В. Экономическое положение крестьян в пореформенное время / А.В. Пешехонов //Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное издание. – М.: Издание Т-ва И.Д.Сытина, 1911. – Т. 6. – С.200-248.
867. Письма во власть 1917-1927. Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям / сост. А.Я.Лившин, И.Б.Орлов. – М.: «РОССПЭН», 1998. – 664с.
868. Пихно Д.И. Значение для России хлебных цен (По поводу книги «Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства») / Д.И. Пихно. – К.: Типо-литогр. Высоч. утвержден. Т-ва И.Н.Кушнарев и К°, 1987. – 144 с.
869. Підсумки аграрної революції на Україні. – Х., Б.в., 1923. – 8 с. з додат.
870. Пленум ЦК КП(б)У. Київ. 6-9 квітня 1919 р. //Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т.1. 1918-1941. – К.: Політвидав України, 1976. – С.55-58.
871. Плеханов Г.В. Наши разногласия /Г.В.Плеханов // Избранные философские произведения. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1956. – Т. 1. – С.115-370.
872. Погроми //Нова Рада. – 1917. – 30 вересня.
873. Погроми на Волині //Нова Рада. – 1917. – 7 листопада.
874. Подвинский А. Продукция и товарность сельского хозяйства Украины в 1913 году / А.Подвинский //Хозяйство Украины. Ежемесячный журнал экономического совещания УССР. – Х.: Издательство «Хозяйство Украины», 1926. – № 11-12. – С.173-188.
875. Подвинский А.П. Сельское хозяйство Украины в 1921/22 гг. / А.П.Подвинский //Народное хозяйство Украины в 1921/22 году. – Х.: [ЦСУ УССР], 1923. – 11 с.
876. Пожертвования // Херсонские епархиальные ведомости. – 1906. – № 15. – 1 авг. – Отд. официальный. – С.407-409.
877. Позднеев Д. Борьба с хулиганством / Д.Позднеев //Подольнин. Ежедневная политическая, общественная и сельскохозяйственная газета. – Каменец-Подольский. – 1913. – 30 июля.
878. Положение о сельском состоянии. Особое Приложение к Законам о состояниях //Свод законов Российской империи. Т. IX. Приложение. – СПб., 1912. – 791 с.
879. «Положение о социалистическом землеустройстве и о мерах перехода к социалистическому земледелию», утвержденное ВЦИК 14 февраля 1919 г. // Аграрная политика Советской власти (1917—1918): Документы и материалы. – М.: Издательство АН СССР, 1954. – С.417-431.
880. Положение сельского духовенства //Всероссийский церковно-общественный вестник. – Пг., 1917. – 27 июня.
881. Полтава, 16 октября //Хуторянин. Еженедельное издание, посвященное интересам местного сельского хозяйства, промышленности и торговли. Орган Полтавского

общества сельского хозяйства. – 1914. – 16 окт. – № 42.

882. Попов О. Мобілізація селянських капіталів / О.Попов //Вісті ВУЦВК. – 1921. – 9 грудня.

883. Посников А.С. Указ 15 ноября 1906 года и его последствия /А.С.Посников. – Спб.: Тип. т-ва «Обществ. польза», 1908. – 16 с.

884. Постанови селянського з'їзду в Житомирі //Народна воля. – 1917. – 25 травня (9 червня).

885. Постановление съезда духовенства и церковных старост Лебединского уезда Харьковской губернии. 5 апреля 1917 г. //Российское духовенство и свержение монархии в 1917 году. (Материалы и архивные документы по истории Русской православной церкви) / Сост., автор предисловия и комментариев М.А.Бабкин. – М.: Индрик, 2006. – С.206.

886. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания ХLI очередной 1906 года сессии (с 1-го декабря по 18 декабря 1906 года). – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1907. – 143 с.

887. Поучение в неделю по Просвещении и в неделю о Закхее (Светлые и темные стороны в жизни народа русского) //Проповеди. Приложение к «Руководству для сельских пастырей». – 1912. – Янв. – С.19 – 23.

888. Поучение о том, что не должно бояться встречи со священником //Руководство для сельских пастырей. Журнал, издаваемый при Киевской Духовной Семинарии. – 1860. – Т. 3. – № 40 (29 нояб.). – С.101- 105.

889. Почему у нас так запутан вопрос о воскресно-праздничном отдыхе? //Церковный вестник, издаваемый при С.Петербургской духовной академии. – 1888. – № 46 (10 нояб.). – С.850 – 851.

890. Праздники и народное оскуднение //Церковный вестник, издаваемый при С.Петербургской духовной академии. – 1903. – № 12 (20 марта). – С.353 – 357.

891. Предварительные итоги всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года (По подсчетам, произведенным местными переписными учреждениями). Вып. I. Европейская Россия. Поуездные, погубернские и порайонные итоги. – Пг., б.и., 1916. – 641 с.

892. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского Земского Собрания XXXVIII очередной 1903 г. сессии с 7-го по 21 декабря включительно. – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1904. – 1784 с.

893. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского Земского Собрания XXXX-й очередной 1905 г. сессии (с 19 января по 1 февраля 1906 г.). – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1906. – 1736 с.

894. Прихоженко І. Якої агітації треба селу / І.Прихоженко //Нова Рада. – 1917. – 29 квітня.

895. Пришвин М.М. Дневники / М.М.Пришвин. – М.: Правда, 1990. – 480 с.

896. Продовольственная политика в свете общего хозяйственного строительства Советской власти: Сборник материалов. – М.: Государственное издательство, 1920. – 288 с.

897. Проект декларации Революционной Повстанческой армии Украины (Принят Военно-Революционным Советом армии на заседании 20 октября 1919 года) //Путь к свободе. Орган революционных повстанцев Украины (Махновцев). – 1919. – 22 октября

898. Прокопович С.Н. Аграрный вопрос в цифрах / С.Н.Прокопович. – СПб.: Типография т-ва «Общественная польза», 1907. – 128 с.
899. Прокопович С. Аграрный кризис и мероприятия правительства / С.Прокопович. – М.: Изд-во В.Н.Корфа, 1912. – 337 с.
900. Прокопович С.Н. Война и народное хозяйство / С.Н.Прокопович. – М., Б.и., 1917. – 214 с.
901. Прохоров Г. Из настроений духовенства / Г.Прохоров //Всероссийский церковно-общественный вестник. – Пг., 1917. – 30 июля.
902. Пьяная статистика //Подольнин. Ежедневная политическая, общественная и сельскохозяйственная газета. – Каменец-Подольский. – 1913. – 22 мая.
903. Пьяное зелье //Сельский вестник. Народная газета Временного правительства. – 1917. – 26 мая.
904. Пятаков Г.Л. Защитный цвет контрреволюции / Г.Л.Пятаков //Коммунист. – 1919. – 3 апреля.
905. V Всеукраинская конференция КП(б)У. Бюллетень № 1. – Х., 1920. – 18 ноября.
906. П'ята конференція КП(б)У. Харків. 17-22 листопада 1920 р. //Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т.1. 1918-1941.- К.: Політвидав України, 1976. – С.90-123.
907. Рабочие и продработа //Коммунист. Орган Киевского губернского комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины. – 1920. – 26 октября.
908. Раковский Х.Г. Борьба за освобождение деревни / Х.Г.Раковский. – Х., 1920 – 60 с.
909. Раковский Х.Г. Борьба с атаманщиной / Х.Г.Раковский //Коммунист. Орган Центрального комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины. – 1920. – № 2. – 10 июня. – С.8-9.
910. Революционное движение в России после свержения самодержавия. Док. и материалы. – М.: АН СССР, 1957. – 857 с.
911. Революционные события на Полтавщине 1905-1907 гг. Документы и материалы. – Х.: Обл. изд-во, 1957. – 263 с.
912. Революция на Украине. По мемуарам белых / Н.Н.Попов (ред.), С.А.Алексеев (сост.). – Репр. изд. – М.; Л.: Госиздат, 1930. – XXXII, 435 с.
913. Революция 1905-1907 гг. на Украине: сб. док. и материалов. В 2 т. / ред. коллегия Ф.Е. Лось (отв. ред.) и др. – К.: Госполитиздат УССР, 1955. – Т.1. – 799 с.
914. Резвинский С. Выгодно ли хозяйствовать на полях по новому / С.Резвинский //Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1914. – № 19. – С. 776-777.
915. Резвинский С. Наша трезвость / С.Резвинский //Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1916. – № 17-18. – С.391-393.
916. Резолюция крестьянского съезда Херсонской губернии 3-4 апреля 1917 г. //Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. В 3 т. – К.: Государственное издательство политической литературы УССР, 1957. – Т. 1: Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине. Февраль – октябрь 1917. – С.349-352.
917. Резолюції IV Всеукраїнського з'їзду Рад. 16-20 травня 1920 р. //Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920): зб. док. і матеріалів. – К.: Видавництво АН УРСР, 1957. – С.97-102.

918. Резолюции Чрезвычайного съезда представителей клира и мирян Херсоно-Одесской епархии. 23 апреля 1917 г. //Российское духовенство и свержение монархии в 1917 году. (Материалы и архивные документы по истории Русской православной церкви) / сост., автор предисловия и комментариев М.А.Бабкин. – М.: Индрик, 2006. – С.155.
919. Речь епископа Екатеринославского и Мариупольского Агапита (Вишневого) на собрании представителей епархиальных учреждений и духовно-учебных заведений. Первая половина марта 1917 г. //Российское духовенство и свержение монархии в 1917 году. (Материалы и архивные документы по истории Русской православной церкви) / сост., автор предисловия и комментариев М.А.Бабкин. – М.: Индрик, 2006. – С.87.
920. Риттих А.А. Зависимость крестьян от общины и мира / А.А.Риттих. – СПб.: Типография В.Ф.Киршбаума, 1903. – 217 с.
921. Риттих А.А. Крестьянский правопорядок /Высочайше учрежденное Особое Совец. о нуждах с.-х. пром-сти / А.А.Риттих. – СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1904. – 447 с.
922. Рклицкий М. Главнейшие изменения в скотоводческом хозяйстве Полтавской губернии / М.Рклицкий //Хуторянин. Еженедельное издание, посвященное интересам местного сельского хозяйства, промышленности и торговли. Орган Полтавского общества сельского хозяйства. – 1914. – 20 нояб. – № 47; 27 нояб. – № 48.
923. Рклицкий М. Последняя страница из истории крестьянского землевладения / М. Рклицкий //Хуторянин. Еженедельное издание, посвященное интересам местного сельского хозяйства, промышленности и торговли. Орган Полтавского общества сельского хозяйства. – 1914. – 16 янв. – № 13.
924. Рклицкий М. Экономические последствия переселения (переселение из Полтавской губ. за последнее десятилетие / М.Рклицкий //Хуторянин. Еженедельное издание, посвященное интересам местного сельского хозяйства, промышленности и торговли. Орган Полтавского общества сельского хозяйства. – 1914. – 16 янв. – № 3.
925. Робітник. На хутори! / Робітник //Село. Українська народна ілюстрована газета. – 1910. – 5 серпня. – № 31.
926. Рожков Н.А. Город и деревня в русской истории (Краткий очерк экономической истории России) / Н.А.Рожков. – СПб.: Типография И.Н.Скороходова, 1902. – 84 с.
927. Розанов В.В. Апокалипсис нашего времени / В.В.Розанов. – М.: «Центр прикладных исследований», 1990. – 64 с.
928. Розанов В.В. Около народной души: статьи 1906-1908 гг. / В.В.Розанов //Собр. соч. / под общ. ред. А.Н. Николукина – М.: Республика, 2003. – 447 с.
929. Розмова з М.М.Ковалевським //Нова Рада. – 1918. – 13 квітня (31 березня).
930. Розпорядження Всеросійського робітничого, сільськогосподарського і продовольчого бюро при ВЦРПС Українському військпродбюро про формування в Україні військдружин для поповнення продзагонів. 24 серпня 1921 р. //Голод 1921-1923 рр. в Україні: зб. док. і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – С.33-34.
931. Романов В. Из приходской практики (заметка) / В.Романов // Полтавские епархиальные ведомости. – 1901. – № 5. – 10 февр. – Ч. неоф. – С.212-217.
932. Российское духовенство и свержение монархии в 1917 году. (Материалы и архивные документы по истории Русской православной церкви) / сост., автор предисловия и комментариев М.А. Бабкин – М.: Индрик, 2006. – 504 с.

933. Россия. 1913 год: статистико-документальный справочник. – СПб.: БЛИЦ, 1995. – 416 с.
934. Рубакин Н.А. Этюды о русской читающей публике. Факты, цифры и наблюдения / Н.А.Рубакин. – СПб.: Склад издания в книжных магазинах Н.П.Карабасникова, 1895. – 246 с.
935. Рубель В. Історія... / В.Рубель – Запоріжжя: Тандем-У, 2003. – 132 с.
936. Рудин В. Революция и аграрная реформа / В.Рудин //Киевская мысль. – 1918. – 13 марта.
937. Рудинский Г., свящ. Несколько слов в защиту духовенства / свящ. Г.Рудинский // Полтавские епархиальные ведомости. – 1907. – № 5. – 10 февр. – Ч. неоф. – С.212-220.
938. Рудный. Из крестьянских настроений / Рудный //Наша борьба. Орган губернского комитета и Екатеринославской организации РСДРП (объединенной). – 1917. – 17 января.
939. Руновский П. Заметка о религиозно-нравственной жизни русского народа / П. Руновский //Руководство для сельских пастырей. Журнал, издаваемый при Киевской Духовной Семинарии. – 1881. – Т. 1. – № 4 (25 янв.). – С.101 – 118.
940. Русаневич А. Народный учитель и сельская школа, отношение к ним общества и вводимые в разных губерниях меры к улучшению их положения (факты из школьной жизни и деятельности съездов и земств в России по народному образованию) / Е. Русаневич. – Екатеринослав: Тип. Е.Браиловского, 1903. – 29 с.
941. с.Гуменное. Винницкого у. //Подольнин. Ежедневная политическая, общественная и сельскохозяйственная газета. – Каменец-Подольский. – 1913. – 12 июня.
942. С.И.П. Борьба с расколо-сектантством / С.И.П. //Херсонские епархиальные ведомости. – 1906. – № 18. – 16 сент. – Отд. неоф. – С.467-474.
943. С.И.П. Несколько слов о значении обрядов Православной Церкви / С.И.П. // Херсонские епархиальные ведомости. – 1906. – № 20. – 16 окт. – Отд. неоф. – С.
944. с.Орловка. Гайсинського уезда //Подольнин. Ежедневная политическая, общественная и сельскохозяйственная газета. – Каменец-Подольский. – 1913. – 23 марта.
945. С.Т. Государственное страхование от неурожаев / С.Т. //Подольнин. Ежедневная политическая, общественная и сельскохозяйственная газета. – Каменец-Подольский. – 1913. – 11 июня.
946. с.Харківці, Лохвицького повіту //Село. Українська народна ілюстрована газета. – 1910. – 15 квітня. – № 16.
947. с.Яланець (Поділля) //Село. Українська народна ілюстрована газета. – 1910. – 15 квітня. – № 16.
948. С-берг В. Деревенские поэты / В.С-берг //Обновленная деревня. Сб. под ред. В.Г. Тана-Богораза. – Л.: Госиздат, 1925. – С.48-62.
949. Савенко А. Одичание деревни / А.Савенко //Подольнин. Ежедневная политическая, общественная и сельскохозяйственная газета. – Каменец-Подольский. – 1913. – 3 сент.
950. Савченко М. Из дневника хлебороба / М.Савченко //Хлебороб. Сельскохозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1914. – № 16. – С.633-634.
951. Салтыков А.А. Голодная смерть под фирмой дополнительного надела : К критике аграрного вопроса / А.А. Салтыков. – СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1906. – 226 с.

952. Салтыков-Щедрин М.Е. За рубежом / М.Е.Салтыков-Щедрин //Собрание сочинений: в 20 т. – М.: Художественная литература, 1972. – Т.14. – С.7-243.
953. Самойлович И. Летопись с.Разбишевки, Гадячского уезда, Полтавской губернии / И.Самойлович // Полтавские епархиальные ведомости. – 1900. – № 5. – 10 февр. – Ч. неоф. – С.175-188; № 6. – 20 февр. – Ч. неоф. – С.224-239.
954. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. Год десятый. – Пг., Б. и., 1917. – 673 с.
955. Сборник статистических сведений по Союзу ССР. 1918-1923. – М., 1924. – 481 с.
956. С-в. О том, что наш простой народ ставит основой своей религиозной жизни внешнюю сторону религии / С-в //Руководство для сельских пастырей. Журнал, издаваемый при Киевской Духовной Семинарии. – 1889. – Т. 2. – № 32 (6 авг.). – С.419-423.
957. Свод узаконений и распоряжений Правительства об устройстве сельского состояния и учреждений по крестьянским делам и впоследствии по ним разъяснениями, содержащимися в решениях Правительствующего Сената и в постановлениях и распоряжениях высших правительственных учреждений. Составлен и издан И.Л.Горемыкиным. – Издание третье, дополненное и согласованное с вышедшими по 15 августа 1897 года узаконениями. – СПб.: Типография Д.В.Чигинадзе, 1898. – Т.1 : Положение о сельском состоянии, Особое приложение к т. IX Законов о Состояниях. – Ч.1. – 1859 с.
958. Святловский В. Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908 гг.) / В.Святловский. – 2-е изд. – СПб., 1911. – 152 с.
959. Село Гречківка, Черкаського повіту //Село. Українська народна ілюстрована газета. – 1910. – 15 липня. – № 28.
960. Село Пинчуки, Васильківського повіту //Село. Українська народна ілюстрована газета. – 1910. – 7 січня. – № 2.
961. Сельское хозяйство. 1 сентября 1916 года //Селянин. С.-хоз. экономический и кооперативный журнал. Издаваемый Черниговским Обществом Сельского Хозяйства. – 1916. – № 9-19. – С.165-169.
962. Сельское хозяйство Украины. – Х.: Издательский отдел НКЗ, 1923. – 232 с.
963. Селянин. Деревня после отрезвления / Селянин //Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1914. – № 19. – С.773-776.
964. Селянин. Как мы убрали свой урожай / Селянин //Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1916. – № 21-22. – С.486-489.
965. Селянин. Нарушила ли война течение хлеборобской жизни / Селянин //Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1914. – № 15. – С.585-587.
966. Селянин. Положение женщины в обиходе хлеборобской жизни / Селянин //Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1914. – № 7. – С.296-299.
967. Селянин. Почему хлеборобы не везут на продажу своего хлеба / Селянин //Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1916. – № 23. – С. 536-538.
968. Селянин. Село Велика Бугаївка / Селянин //Село. Українська народна ілюстрована газета. – 1910. – 25 березня. – № 13.

969. Селянинович. Берегите народное достояние / Селянинович //Сельский вестник. Народная газета Временного правительства. – 1917. – 23 апр.
970. Семенченко Д., селянин. Голос хлібороба / Д.Семенченко, селянин //Хлебороб. – Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1908. – № 20. – С.29-30.
971. Сендульский Г., свящ. По поводу одного проекта / Г. Сендульский, свящ. //Херсонские епархиальные ведомости. – 1906. – № 20. – 16 окт. – Отд. неоф. – С.515-520.
972. Скандраков С. Наши хозяева-хлеборобы не любят свою землю / С.Скандраков //Хуторянин. Еженедельное издание, посвященное интересам местного сельского хозяйства, промышленности и торговли. Орган Полтавского общества сельского хозяйства. – 1914. – 4 дек. – № 49.
973. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / П.Скоропадський. – К., Філадельфія, 1995. – 493 с.
974. Смирягин А., свящ. Как предохранить церкви от хищников / А.Смирягин, свящ. //Херсонские епархиальные ведомости. – 1900. – № 1. – Отд. неоф. – С.25-31.
975. Смоленский Н. Современные язычники / Н.Смоленский //Приходский священник. – 1911. – № 4. – С.7-10.
976. Снегирев А. «Борьба со спекуляцией» / А.Снегирев //Наша борьба. Орган губернского комитета и Екатеринославской организации РСДРП (объединенной). – 1917. – 1 декабря.
977. Соборянин. Духовенство и мирянин / Соборянин //Сельский вестник. Народная газета Временного правительства. – 1917. – 7 мая.
978. Соборянин. Церковная опасность / Соборянин //Сельский вестник. Народная газета Временного правительства. – 1917. – 8 июня.
979. Совет крестьянских депутатов. Отрубщики и хуторяне //Сельский вестник. Народная газета Временного правительства. – 1917. – 26 мая.
980. Соколов Вас. С чего начинаются религиозные дела? / Вас. Соколов //Всероссийский церковно-общественный вестник. – Пг., 1917. – 20 июня.
981. Соколов К., свящ. Летопись св.Покровской церкви села Коротяка и его прихода, Елисаветградского уезда, Бобринецкого благочиния / К.Соколов, свящ. //Херсонские епархиальные ведомости. – 1903. – № 8. – 16 апр. – Отд. неоф. – С.250-254.
982. Соколов К.Н. Правление генерала Деникина / К.Н.Соколов //Белое дело: Избранные произведения в 16 книгах. Кубань и Добровольческая армия. – М.: Голос, 1992. – С.5-284.
983. Сообщения о религиозных понятиях простого народа //Церковный вестник, издаваемый при С.Петербургской духовной академии. – 1889. – № 2 (12 янв.). – С.34.
984. «Соціалізація землі» //Нова Рада. – 1918. – 13 березня (28 лютого).
985. «Спасают» отечество //Народная жизнь (Екатеринославская земская газета). – 1917. – 17 ноября.
986. Сталин И.В. Выступление на IV конференции КП(б) Украины 17-23 марта 1920 г. / И.В.Сталин //Соч. – М.: ОГИЗ. Государственное издательство политической литературы, 1947. – Т. 8. – С.294-304.
987. Сталин И.В. К вопросам ленинизма / И.В.Сталин //Соч. – М.: ОГИЗ. Государственное издательство политической литературы, 1948. – Т. 8. – С.13-90.
988. Становище на Поділля //Селянське слово. – 1918. – 21 липня.

989. Староконстантинівський земельний комітет //Робітнича газета. Центральний орган УСДРП. – 1918. – 2 квітня.
990. Стеклов Ю. Михаил Александрович Бакунин. Его жизнь и деятельность / Ю. Стеклов. – М.; Л.: Государственное издательство, 1927. – Т. 3. – 550 с.
991. Степняк-Кравчинский С.М. В лондонской эмиграции / С.М.Степняк-Кравчинский – М.: Наука, 1968. – 448 с.
992. Столыпин П.А. Нам нужна Великая Россия...: полн. собр. речей в Государственной думе и Государственном совете. 1906 – 1911 гг. / П.А.Столыпин; предисл. К.Ф.Шацилло; сост., коммент. Ю.Г.Фельштинского. – М.: Мол. гвардия, 1991. – 411 с.
993. Ступінь грамотності в Україні. Уривок з промови Г.І.Петровського, виголошеної в Державній Думі 20 травня 1913 р. //Історія української культури: зб. матеріалів і документів / Упоряд.: Б.І.Білик, Ю.А.Горбань, Я.С.Калакура та ін.; за ред. С.М. Клапчука, В.Ф.Остафійчука. – К.: Вища шк., 2000. – 607 с.
994. Сульский В. Народные библиотеки и... питейные заведения / В.Сульский //Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1914. – № 2. – С.56-59.
995. Сумцов Н.Ф. Научное изучение колядок и щедривок / Н.Ф.Сумцов // Киевская старина. – 1886. – Кн. 2. – С.237-266.
996. Сумцов Н.Ф. Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии) / Н.Ф.Сумцов //Труды Харьковской предварительной комиссии по устройству XII Археологического съезда. – Х.: Печатное дело, 1902. – Т. 2. – Ч. 1. – С.1-57.
997. Сумцов М.Ф. Слобожане. Історично-етнографічна розвідка / М.Ф.Сумцов. – Х.: Союз, 1918. – 240 с.
998. Суханов Н. Община в советском аграрном законодательстве / Н.Суханов //На аграрном фронте. – 1926. – № 11-12.
999. Суханов Н.Н. Записки о революции: в 3 т. / Н.Н.Суханов. – М.: Политиздат, 1991. – Т. 1. Кн. 1-2. – 383 с.
- 1000.Суханов Н.Н. Записки о революции: в 3 т. / Н.Н.Суханов. – М.: Политиздат, 1991. – Т. 2. Кн. 3-4. – 399 с.
- 1001.Суханов Н.Н. Записки о революции: в 3 т. / Н.Н.Суханов. – М.: Республика, 1992. – Т. 3. Кн. 5-7. – 415 с.
- 1002.Суханов Н.Н. К вопросу об эволюции сельского хозяйства. Социальные отношения в крестьянском хозяйстве России / Н.Н.Суханов. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Издательство Наркомзема «Новая деревня», 1924. – 262 с.
- 1003.Т-г С., свящ. Церковно-земельное дело / С.Т-г, свящ. //Херсонские епархиальные ведомости. – 1910. – № 14. – 16 июля. – Отд. неоф. – С.255-261.
- 1004.Т-ка П. Нужда деревни в газете / Т-ка П. //Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1914. – № 32-24. – С.920-924.
- 1005.Телеграмма и.о. главнокомандующего Одесским военным округом ген. А.Г. Елчанинова министру продовольствия о резком недовольстве населения городов округа повышением твердых цен на хлеб. 7 сентября 1917 г. //Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции: док. и материалы. – Л.: Издательство АН СССР, 1957. – Ч. II : Март-октябрь 1917. – С.346.

1006. Телеграмма председателя продовольственного комитета г. Переяславля Владимирской губ. министру продовольствия с требованием временно воздержаться от проведения в жизнь постановления о повышении твердых цен на хлеб. 2 сентября 1917 г. // Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции: док. и материалы. – Л.: Издательство АН СССР, 1957. – Ч. II : Март-октябрь 1917. – С.344-345.
1007. Телеграмма с распоряжением первенствующего члена Св. синода митрополита Киевского и Галицкого Владимира (Богоявленского). 6 марта 1917 г. // Российское духовенство и свержение монархии в 1917 году. (Материалы и архивные документы по истории Русской православной церкви) / сост., автор предисловия и комментариев М.А. Бабкин. – М.: Индрик, 2006. – С.27.
1008. Тенишев В.В. Административное положение русского крестьянина / В.В. Тенишев. – СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1908. – 164 с.
1009. Тимошевский М., свящ. Внебогослужебные беседы и народные библиотеки, как средство в деле религиозно-нравственного просвещения / свящ. М.Тимошевский // Полтавские епархиальные ведомости. – 1900. – № 5. – 10 февр. – Ч. неоф. – С.189-195; № 6. – 20 февр. – Ч. неоф. – С.240-250.
1010. Титлинов Б. Христианская политика / Б.Титлинов // Всероссийский церковно-общественный вестник. – Пг., 1917. – 14 июня.
1011. Тихомиров Л.А. Монархическая государственность / Л.А.Тихомиров; А.Н. Буханов (ред.), С.М.Сергеев (вступ.ст.), Р.Е.Алейников (ред.). – М. : ГУП «Облиздат», 1998. – 671с.
1012. Товстоліс М. Спільна власність за звичаєвим правом України / М.Товстоліс // Праці комісії з виучування звичаєвого права України. – К.: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1928. – Вип. 2. – С.1-24.
1013. Третій з'їзд КП(б)У. Харків. 1-6 березня 1919 р. // Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К.: Політвидав України, 1976. – Т. 1 : 1918 – 1941. – С.41-51.
1014. Третій Універсал Української Центральної Ради. 7 листопада 1917 р. // Українська Центральна Рада: док. і мат.: у 2 т. – К.: Наукова думка, 1996. – Т.1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. – С.398-401.
1015. Троцкий Л.Д. Итоги и перспективы. Движущие силы революции / Л.Д.Троцкий // К истории русской революции. – М.: Политиздат, 1990. – С.80-110.
1016. Троцкий Л.Д. Как вооружалась революция (На военной работе) / Л.Д.Троцкий. – М.: Высший военный революционный совет, 1924. – Т. II. – Кн. 1. – 476 с.
1017. Троцкий Л.Д. Новый курс / Л.Д.Троцкий // К истории русской революции. – М.: Политиздат, 1990. – С.164-198.
1018. Труды редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах. – СПб.: Типография Министерства внутренних дел, 1903. – Т. I. Свод выработанных комиссией законопроектов. – 443 с.
1019. Труды редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах. – СПб.: Типография Министерства внутренних дел, 1903. – Т. II. Проект положения о крестьянском общественном управлении с объяснениями. – 393 с.
1020. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-западный

- отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским. – СПб., 1872. – Т. 7. – 609 с.
- 1021.Туган-Барановский М.И. Марксизм и народничество / М.И.Туган-Барановский // К лучшему будущему. Сборник социально-философских произведений. – М.: РОССПЭН, 1996. – С.73-75.
- 1022.1917 год в деревне. (Воспоминания крестьян). – М.: Политиздат, 1967. – 288 с.
- 1023.Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921 / О.І.Удовиченко. – К.: Україна, 1995. – 206 с.
- 1024.Україна: статист. справочник. – Б.м.: Центральне статистичне управління УСРР, 1925. – 516 с.
- 1025.Україна: статист. щорічник. 1929. – Х.: [ЦСУ], 1929. – 339 с.
- 1026.Українці: народні вірування, повір'я і демонологія. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1991. – 640 с.
- 1027.Урсуляк К. Свет увидели / К.Урсуляк //Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1916. – № 12. – С.277-279.
- 1028.Успенский Г.И. Без своей воли / Г.И.Успенский //Собр. соч: в 9 т. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1956. – Т. 5. – С.205-224.
- 1029.Успенский Г.И. Власть земли / Г.И.Успенский //Собр. со: в 9 т. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1956. – Т. 5. – С.92-202.
- 1030.Успенский Г.И. Водка и честь / Г.И.Успенский //Собр. соч: в 9 т. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1956. – Т. 5. – С.440-457.
- 1031.Успенский Г.И. Деревенская молодежь / Г.И.Успенский //Собр. соч: в 9 т. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1956. – Т. 5. – С.399-405.
- 1032.Успенский Г.И. Крестьянин и крестьянский труд / Г.И.Успенский //Собр. соч: в 9 т. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1956. – Т. 5. – С.7-96.
- 1033.Успенский Г.И. Не случись / Г.И.Успенский //Собр. соч: в 9 т. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1956. – Т. 5. – С.409-439.
- 1034.Успенский Г.И. Письма с дороги / Г.И.Успенский // Собр. соч: в 9 т. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1957. – Т. 7. – С.277-348.
- 1035.Ф.Б. Крестьянство и земельный вопрос / Ф.Б. //Всероссийский церковно-общественный вестник. – Пг., 1917. – 24 июня.
- 1036.Федоров Д.В. Не падайте духом, хлеборобы... / Д.В.Федоров //Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1916. – № 7-8. – С.169-171.
- 1037.Федоров Д.В. Уважайте чужую собственность / Д.В.Федоров //Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1916. – № 11. – С.248-250.
- 1038.Федорченко С. Народ на войне / С.Федорченко . – М.: Сов. писатель, 1990. – 400 с.
- 1039.Федотов Г.П. Будет ли существовать Россия? / Г.П.Федотов //О России и русской философской культуре. Философы русского послеоктябрьского зарубежья. – М.: Наука, 1990. – С.450-462.
- 1040.Федотов Г.П. О русской церкви / Г.П.Федотов //Полн. собр. статей: в 6 т. – 2-е изд. – Париж: YMCA-PRESS, 1988. – Т. I : Лицо России. Статьи 1918-1930.– С.16-30.
- 1041.Федотов Г.П. С.Петербург, 22 апреля – 5 мая 1918 / Г.П.Федотов //Полн. собр. статей: в 6 т. – 2-е изд. – Париж: YMCA-PRESS, 1988. – Т. I : Лицо России. Статьи 1918-1930. – С.8-11.

1042. Федотов Г.П. Россия и свобода / Г.П.Федотов // Судьба и грехи России. – СПб.: «София», 1992. – Т. 2. – С.276-303.
1043. Фещенко-Чопівський І. Природні багатства України / І.Фещенко-Чопівський. – К.: Всеукраїнський кооперативний виробничий союз, 1919. – Ч. II : Сільське господарство та сільськогосподарська промисловість. – 151 с.
1044. Филоненко Ф., прот. Надо объединяться! / Ф.Филоненко, прот. // Всероссийский церковно-общественный вестник. – Пг., 1917. – 7 апр.
1045. Филоненко Ф., прот. С мест / Ф.Филоненко, прот. // Всероссийский церковно-общественный вестник. – Пг., 1917. – 28 мая.
1046. Фомин П.И. Украина: экономическая характеристика: пособие при изучении экономической географии Украины / П.И.Фомин. – Х.: Научная мысль, 1923. – 179 с.
1047. Хохановский И. Народное мирозерцание в религиозно-моральном и социальном отношениях / И.Хохановский // Руководство для сельских пастырей. Журнал, издаваемый при Киевской Духовной Семинарии. – 1912. – Т. 3. – № 41 (7 окт.). – С.132-144.
1048. Христианство и самосуды // Всероссийский церковно-общественный вестник. – Пг., 1917. – 23 авг.
1049. Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. / П.Христюк. – Відень, 1921. – Т.1. – 152 с.
1050. Хулиганство в деревне // Подолянин. Ежедневная политическая, общественная и сельскохозяйственная газета. – Каменец-Подольский. – 1913. – 5 июля.
1051. Царь в пословицах русского народа // Руководство для сельских пастырей. Журнал, издаваемый при Киевской Духовной Семинарии. – 1895. – Т. 3. – № 38 (17 сент.). – С. 75-76.
1052. Циллиакус К. Революционная Россия. Возникновение и развитие революционного движения в России / К.Циллиакус; пер. с немецкого К.Жихаревой. – СПб.: Издание В.И.Яковенко, 1906. – 295 с.
1053. Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство. Избранные труды / А.В.Чаянов. – М.: «Экономика», 1989. – 491 с.
1054. Чаянов А.В. Война и крестьянское хозяйство / А.В.Чаянов. – М.: Издательство Т-ва Кушнарев и К°, 1914. – 16 с.
1055. Чаянов А.В. Методы изложения предметов / А.В.Чаянов. – М., 1916. – 32 с.
1056. Чаянов А.В. Организация крестьянского хозяйства / А.В.Чаянов // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире : хрестоматия : пер. с англ. / сост. Т.Шанин; рус. ред. А.В.Гордона; предисл. к рус. изд. В.П.Данилова. – М. : Прогресс : Прогресс-Академия, 1992. – С.29-37.
1057. Чаянов А.В. Что такое аграрный вопрос? / А.В.Чаянов // Избранные произведения: Сборник / Сост. Е.В.Серова. – М.: Моск. рабочий, 1989. – С.20-56.
1058. Чаянов и Восток: Реф. сб. – М.: ИНИОН, 1991. – 196 с.
1059. Чего требуют от духовенства? // Всероссийский церковно-общественный вестник. – Пг., 1917. – 29 апр.
1060. Челинцев А.Н. Теоретические основания организации крестьянского хозяйства / А.Н.Челинцев. – Х.: Харьковское общество сельского хозяйства, 1919. – 178 с.
1061. Чельцов М., прот. Защитите сельское духовенство! / М.Чельцов, прот. // Всероссийский церковно-общественный вестник. – Пг., 1917. – 15 апр.

1062. Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине в период Центральной Рады и гетмана / И. Чериковер // Революция на Украине: По мемуарам белых / Н.Н. Попов (ред.), С.А. Алексеев (сост.). – Репр. изд. – М.; Л.: Государственное издательство, 1930. – С.239-276.
1063. Чернышев И.В. Община после 9 ноября 1906 г. Ч. 1. (По анкете Вольного Экономического Общества) / И.В. Чернышев. – Пг.: Тип-я «Экономия», 1917. – 195 с.
1064. Чернышев И.В. *Сельское хозяйство довоенной России и СССР* / И.В. Чернышев. – М.-Л.: Госиздат, 1926. – 199 с.
1065. Черняшевский А., псаломщик. Село Гнилица / псаломщик А. Черняшевский // Полтавские епархиальные ведомости. – 1907. – № 18. – 1 мая. – Ч. неоф. – С.642-646.
1066. Четверта конференція КП(б)У. Харків. 17-23 березня 1920 р. // Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: Пер. з восьмого російс. видання. – К.: Політвидав України, 1976. – Т.1 : 1918-1941. – С.68-93.
1067. Четвертий (об'єднавчий) з'їзд РСДРП. Стокгольм. 10-25 квітня (23 квітня – 8 травня 1906 р. // Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: Пер. з восьмого російс. видання. – К.: Політвидав України, 1978. – Т. I : 1898-1917. – С.134-177.
1068. Чижевський Д.І. Нариси з історії філософії на Україні / Д.І. Чижевський. – К.: Вид-во «Орій» при УКСП «Кобза», 1992. – 230 с.
1069. Чикаленко Е. К вопросу о нуждах сельскохозяйственной промышленности / Е. Чикаленко // Хуторянин. Еженедельное издание, посвященное интересам местного сельского хозяйства, промышленности и торговли. Орган Полтавского общества сельского хозяйства. – 1902. – 3 октября. – № 40.
1070. Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917): у 2 т.: документально-художнє видання / Є. Чикаленко. – К.: Темпора, 2004. – Т. 1. – 428 с.
1071. Чикаленко Є. Щоденник (1918-1919): у 2 т.: документально-художнє видання / Є. Чикаленко. – К.: Темпора, 2004. – Т. 2. – 464 с.
1072. Чикаленко Л. Уривки зі спогадів з років 1919-1920 / Л. Чикаленко // Чикаленко Є. Щоденник (1918-1919). У 2 т.: документально-художнє видання. – К.: Темпора, 2004. – Т. 2. – С.375-455.
1073. Численность сельского населения Екатеринославской губернии на 1 января 1911 года. – Екатеринослав: Тип. К.А. Андрющенко, 1911. – 103 с.
1074. Что-то страшно // Сельский вестник. Народная газета Временного правительства. – 1917. – 28 мая.
1075. Чубинський П.П. Мудрість віків: (Укр. народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського): у 2 кн.: – К.: Мистецтво, 1995. – Кн. 1. – 224 с.
1076. Чубинський П.П. Мудрість віків: (Укр. народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського): у 2 кн.: – К.: Мистецтво, 1995. – Кн. 2. – 224 с.
1077. Чудный К.Г. Богатеет ли наша деревня? / К.Г. Чудный // Хлебороб. Сельскохозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1916. – № 24. – С.570.
1078. Чупров А.И. К вопросу об аграрной реформе / А.И. Чупров // Аграрный вопрос. Сб. статей. – М.: Книгоиздательство «Беседа», 1907. – Т. II. – С.1-43.
1079. Чупров А.И. По поводу Указа 9 ноября 1906 г. / А.И. Чупров. – М.: Изд. М. и С. Сабашниковых, 1908. – 102 с.

1080. Чурбанов Ф. Беднеет или богатеет наша деревня? / Ф. Чурбанов // Селянин. С.-хоз. экономический и кооперативный журнал. Издаваемый Черниговским Обществом Сельского Хозяйства. – 1916. – № 9-19. – С. 216-220
1081. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. (Виклади в Америці) / М. Шаповал. – Прага: Вільна Спілка, 1927. – 324+IX с.
1082. Шаповал М. Соціологія українського відродження / М. Шаповал. – К.: Україна, 1994. – 45 с.
1083. Шаповаливский И. Борзенский уезд / И. Шаповаливский // Селянин. С.-хоз. экономический и кооперативный журнал. Издаваемый Черниговским Обществом Сельского Хозяйства. – 1915. – № 1-2. – С. 22-23.
1084. Шаховцев Д. Хороше начало / Д. Шаховцев // Сельский вестник. Народная газета Временного правительства. – 1917. – 29 апр.
1085. Шипов Н.Н. Алкоголизм и революция / Н.Н. Шипов. – СПб: Тип. Спб. град., 1908. – 79 с.
1086. Шлихтер А. Борьба за хлеб на Украине в 1919 году / А. Шлихтер // Літопис Революції. Журнал істпарту ЦК КП(б)У. – 1928. – № 2 (29). – С. 96-175.
1087. Щадилов О. Аграрна реформа і прогрес сільського господарства / О. Щадилов. – К.: Видавництво «ЦК Селянських спілок», 1918. – 67 с.
1088. Щадилов О. Економічна політика України / О. Щадилов. – Б. м.: Видавництво ЦК Селянських спілок, 1919. – 30 с.
1089. Щадилов О. Землевпорядження та організація трудового господарства на Україні / О. Щадилов. – Х.: Рад. селянин, 1926. – 118 с.
1090. Щербань Т., свящ. Голос сільського священника по поводу предстоящих преобразований приходов русской православной церкви / свящ. Т. Щербань // Полтавские епархиальные ведомости. – 1907. – № 19. – 1 июля. – Ч. неоф. – С. 898-906; № 20. – 10 июля. – Ч. неоф. – С. 936-941.
1091. Эйдеман Р. К вопросу о борьбе с бандитизмом / Р. Эйдеман // Армия и революция. – 1922. – № 2. – С. 3-6.
1092. Эйдеман Р.П. Очаги атаманины и бандитизма / Р.П. Эйдеман. – Х., 1921. – 32 с.
1093. Эйдеман Р.П. Повстанчество и его роль в современной войне / Р.П. Эйдеман // Армия и революция. – 1922. – № 3. – С. 5-11. – № 4. – С. 92-105.
1094. Экономическое расслоение крестьянства в 1917 и 1919 г. – М., Б.и., 1922. – 183 с.
1095. Энгельгардт А.Н. Из деревни: 12 писем, 1872-1887 / А.Н. Энгельгардт. – М.: Мысль, 1987. – 639 с.
1096. Эренбург И. В судный день / И. Эренбург // На тонущем корабле: Статьи и фельетоны 1917-1919 гг. – СПб.: Петербургский Писатель, 2000. – С. 152-154.
1097. Эренбург И. Необычайные приключения Хулио Хуренито. Жизнь и гибель Николая Курбова / И. Эренбург. – М.: Московский рабочий, 1991. – 384 с.
1098. Юбилейный земский сборник / Под ред. Б.Б. Веселовского и З.Г. Френкеля. – СПб.: Издание т-ва О.Н. Поповой, 1914. – 467 с.
1099. Юзефович И., свящ. Памятка православному русскому народу о матерном слове / свящ. И. Юзефович // Полтавские епархиальные ведомости. – 1907. – № 3. – 20 янв. – Ч. неоф. – С. 152-159.
1100. Я.Пр. Жертвуют / Я.Пр. // Сельский вестник. Народная газета Временного правительства. – 1917. – 28 апр.

1101. Якиманский В.А. К итогам аграрной революции на Украине: по данным анкетного обследования 1922 года / В.А.Якиманский. – Х.: ЦСУ, 1924. – 35 с.
1102. Якимович С. З есхатологічних настроїв / С.Якимович // Життя й революція. Щомісячний журнал громадського життя, літератури й науки. – 1926. – № 2-3. – С.113-118.
1103. Яковенко В. Селянин і робітник в часи війни / В.Яковенко // Робітнича газета. Центральний орган УСДРП. – 1917. – 25 липня.
1104. Яковенко И., свящ. Жизнь, как она есть / И.Яковенко, свящ. // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1912. № 18. – С.821.
1105. Яковлев Я. Наша деревня. Новое в старом и старое в новом / Я.Яковлев. – М.: Издательство «Красная Новь». Главполитпросвет, 1924. – 176 с.
1106. Якушкин Н. Голод / Н.Якушкин, Л.Литошенко // Новый энциклопедический словарь / Под общ. ред. акад. К.К.Арсеньева. – СПб.: Ф.А.Брокгауз и И.А.Ефрон, 1913. – Т. 14. – С.40-41.
1107. Янжул И.И. Пьянство как социальный недуг и борьба против него / И.И.Янжул. – СПб.: Просвещение, 1908. – 96 с.

Загальна література

1108. Авраменко А.М. Земельная аренда на Левобережной Украине в конце XIX – начале XX в. / А.М.Авраменко // Россия сельская. XIX – начало XX века / Отв. ред. А. П.Корелин. – М.: РОССПЭН, 2004. – С.163-189.
1109. Авраменко А.М. Соотношение помещичьего и крестьянского землевладения на Левобережной Украине накануне первой русской революции / А.М.Авраменко // Вестник Харьковского университета. – Х.: Вища школа, 1985. – № 268. История СССР и зарубежных стран. – С.38-46.
1110. Аврех А.Я. П.А.Столыпин и судьбы реформ в России / А.Я.Аврех. – М.: Политиздат, 1991. – 286 с.
1111. Агапов О.Д. Метод интерпретации в историческом познании : автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.08 / О.Д.Агапов; Казанский гос. ун-т. – Казань, 2000. – 19 с.
1112. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917-1921 рр.) / Н.Ковальова, С.Корновенко, Б.Малиновський, О.Михайлюк, А. Морозов. – Черкаси: Ант, 2007. – 280 с.
1113. Аграрная Россия: история, проблемы, перспективы: монография / Под общ. ред. В.М. Володина. – Пенза: Изд-во ПГУ, 2007. – 288 с.
1114. Адамец С. Кризисы смертности в первой половине XX века в России и на Украине / С.Адамец [Электронный ресурс] // Население России в XX веке. Научная конференция в ознаменование десятилетия Центра демографии и экологии человека. Москва, 21-22 декабря 1998 года. Тезисы докладов. – М.: ИНП РАН, 1998. – Режим доступа : <http://www.demoscope.ru/center/popul/popul10.html>
1115. Александров В. А. Сельская община в России (XVII – начало XIX вв.) / В.А. Александров. – М.: Наука, 1976. – 322 с.
1116. Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть. – СПб.: «Глаголь», 1994. – 445 с.
1117. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б.Андерсон; В.Морозов (пер.). – 2 вид., перероб. – К.: Критика, 2001.

– 272 с.

1118. Андреева Л.А. Процесс дехристианизации в России и возникновение квазирелигиозности в XX веке / Л.А. Андреева // *Общественные науки и современность*. – 2003. – № 1. – С.90-100.

1119. Анісімов В.В. Земельні громади України (1921-1929 роки) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.В. Анісімов; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1997. – 16 с.

1120. Анкерсмит Ф.Р. История и тропология: взлет и падение метафоры / Ф.Р. Анкерсмит; пер. с англ. М. Кукарцева, Е. Коломоец, В. Катаева. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – 496 с.

1121. Ануфриев Е.А. Российский менталитет как социально-политический и духовный феномен / Е.А. Ануфриев, Л.В. Леская // *Социально-политический журнал*. – 1997. – 5. – С.24-32.

1122. Анфимов А.М. Земельная аренда в России в начале XX века / А.М. Анфимов. – М.: АН СССР, 1961. – 208 с.

1123. Анфимов А.М. Крестьянское движение в России во второй половине XIX века / А.М. Анфимов // *Вопросы истории*. – 1973. – № 5. – С. 15-31.

1124. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство европейской России 1881-1904 / А.М. Анфимов. – М.: Наука, 1980. – 234 с.

1125. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX вв.) / А.М. Анфимов. – М.: Наука, 1969. – 396 с.

1126. Анфимов А.М. Российская деревня в годы первой мировой войны (1914 – февраль 1917 г.) / А.М. Анфимов. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1962. – 383 с.

1127. Анфимов А.М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России. 1881-1904 гг. / А.М. Анфимов. – М.: Наука, 1984. – 232 с.

1128. Анфимов А.М. Тень Столыпина над Россией / А.М. Анфимов // *История СССР*. – 1991. – № 4. – С.112-121.

1129. Аристотель. Политика / Аристотель // *Сочинения*: в 4 т. – М.: Мысль, 1983. – Т. 4. – С.376-644.

1130. Архирейський Д.В. Діяльність воєнних нарад України в 1920-1924 роках (на матеріалах південних губерній) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Д.В. Архирейський, Дніпропетровський держ. ун-т. – Д., 2000. – 216 арк.

1131. Архирейський Д.В. Марш на Захід (останній рейд Нестора Махна) (Частина II) / Д.В. Архирейський // *Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. – Д., 2004. – № 3(35). – С.36-41.

1132. Архирейський Д.В. Поняття «отаманщина» у контексті дослідження української революції 1917-1921 рр. / Д.В. Архирейський // *Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди*. – Д.: ДНУ, 2002. – С.140-145.

1133. Архирейський Д. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. / Д. Архирейський, В. Ченцов // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. – 1999. – № 1/2 (10/11). – 87-127.

1134. Атоян О.Н. В конфликте с государством. Крестьянское правосознание в Украине 1917-1919 годов / О.Н. Атоян. – Луганск: РИО ЛАВД, 2003. – 512 с.

1135. Атоян О.Н. Воля к праву. Исследование махновщины и народного правосознания: Монография / О.Н.Атоян. – Луганск: РИО ЛАВД, 2003. – 530 с.
1136. Атоян О.М. Селянська правосвідомість в історико-правовій реальності 1917-1921 років (на прикладі повстанського руху на чолі з Нестором Махном): автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О.М. Атоян; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. – К., 2008. – 40 с.
1137. Афанасьев М.Н. Клиентелизм и российская государственность: исследование клиентарных отношений, их роли в эволюции и упадке прошлых форм российской государственности, их влияние на политические институты и деятельность властвующих групп в современной России / М.Н.Афанасьев. – 2-е изд., доп. – М.: МОНФ, 2000. – 317 с.
1138. Афанасьев Ю.Н. Как России заново обрести свою историю / Ю.Н.Афанасьев // Судьбы российского крестьянства. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1996. – С. I-XXVI.
1139. Афанасьев Ю.Н. История и современность. Вместо введения / Ю.Н.Афанасьев // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал: в 2 т. / Под общ. ред. Ю.Н.Афанасьева. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1997. – Т. 1. От вооруженного восстания в Петрограде до второй сверхдержавы мира. – С.7-29.
1140. Ахиезер А. Правовые и историко-культурные проблемы двоевластия в России / А. Ахиезер [Электронный ресурс] // Семинар Московского научного фонда. Социокультурная методология анализа российского общества. г. Москва. 13 марта 1997 г. – Режим доступа : <http://scd.centro.ru/mnf.htm>
1141. Ахиезер А. Хозяйственно-экономические реформы в России: как приблизиться к пониманию их природы? / А.Ахиезер // Pro et Contra. – 1999. – Т.4. – № 3. – С.41-46.
1142. Ахиезер А.С. Архаизация в российском обществе как методологическая проблема / А.Ахиезер // Общественные науки и современность. – 2001. – № 2. – С.89-100.
1143. Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России): в 2 т. – 2-е изд., перераб. и доп. / А.Ахиезер. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1998. – Т. 1 : От прошлого к будущему. – 804 с.
1144. Ахиезер А.С. Самобытность России как научная проблема / А.Ахиезер // Отечественная история. – 1994. – № 4-5. – С.3-25.
1145. Бабашкин В.В. Крестьянский менталитет: наследие России царской в России коммунистической / В.В.Бабашкин // Общественные науки и современность. – 1995. – № 3. – С.99-110.
1146. Бабкин М.А. Реакция Русской Православной церкви на свержение монархии в России (Участие духовенства в революционных торжествах) / М.А.Бабкин // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 2006. – № 1. – С.70-90.
1147. Бажанова Е.С. Православие в жизни русских крестьян среднего Урала (XIX – начало XX в.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук. 07.00.02 / Е.С.Бажанова; Ур. гос. ун-т им. А.М. Горького – Екатеринбург, 2006 – 22 с.
1148. Байрау Д. Янус в лаптях: крестьяне в русской революции, 1905-1917 гг. / Д.Байрау // Вопросы истории. – 1992. – № 1. – С.19-31.
1149. Бахтин М.М. К методологии гуманитарных наук / М.М.Бахтин // Эстетика словесного творчества. – 2-е изд. – М.: Искусство, 1986. – С.381-393.

- 1150.Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – 2-е изд. / М.М.Бахтин. – М.: Худож. лит., 1990. – 543 с.
- 1151.Безансон А. Війна більшовиків проти селян / А.Безансон //Всесвіт. – 1993. – № 9-10. – С.128-133.
- 1152.Безансон А. Убиенный царевич: Русская культура и национальное сознание: закон и его нарушение / Ален Безансон; [пер. с фр. М.Антыпко, М.Розанова и Н.Рудницкой; под общ. ред. М.Розанова]. – М.: МИК, 1999. – 216 с.
- 1153.Безгин В.Б. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX – начала XX века) /В.Б.Безгин. – М.-Тамбов: Изд-во Тамб. гос. тех. ун-та, 2004. – 304 с. //www.tstu.ru/pdf/electlib/2004/istoria/bezgin.pdf
- 1154.Бейкер М. Погляд одного історика на розвиток сучасної історіографії Української революції 1917-1920 рр. / М.Бейкер //Україна модерна. – К.; Львів: Критика, 2005. – № 9. – С.69-76.
- 1155.Белый П.Ф. Единство действий в защиту завоеваний революции. Боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920 – 1922 гг.) / П.Ф.Белый, П.С.Дышлевый. – К.: Выща шк. Головное изд-во, 1988. – 155 с.
- 1156.Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П.Бергер, Т.Лукман. – М.: «Медиум», 1995. – 323 с.
- 1157.Бердинских В.А. Крестьянская цивилизация в России / В.А.Бердинских. – М.: Аграф, 2001. – 432 с.
- 1158.Бердяев Н. Новое средневековье. Размышление о судьбе России и Европы / Н. Бердяев. – М.: «Феникс», 1991. – 83 с.
- 1159.Бердяев Н. Судьба России. Опыт психологии войны и национальности / Н. Бердяев // Судьба России: соч. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс; Х.: Изд-во Фолио, 2001. – С.267-476.
- 1160.Бердяев Н. Философия свободы //Бердяев Н. Судьба России: соч. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс; Х.: Изд-во Фолио, 2001. – С.29-264.
- 1161.Бердяев Н.А. Духи русской революции / Н.А.Бердяев //Из глубины: сб. статей о русской революции /С.А.Аскольдов, Н.А.Бердяев, С.А.Булгаков и др. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. – С.55-89.
- 1162.Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н.А.Бердяев. – Репр. воспр. издания УМСА-PRESS, 1955 г. – М.: Наука, 1990. – 224 с.
- 1163.Бердяев Н.А. Русская идея. Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века / Н.А.Бердяев //О России и русской философской культуре. Философы русского послеоктябрьского зарубежья. – М.: Наука, 1990. – С.43-271.
- 1164.Бернштам Т.А. Приходская жизнь русской деревни: очерки по церковной этнографии / Т. А.Бернштам; Российская акад. наук, Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера). – СПб: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та : Петербургское востоковедение, 2007. – 416 с.
- 1165.Бессмертный Ю.Л. Некоторые соображения об изучении феномена власти и о концепциях постмодернизма и микроистории / Ю.Л.Бессмертный //Одиссей. Человек в истории. Представления о власти. – М.: Наука, 1995. – С.5-20.
- 1166.Блок М. Апология истории, или Ремесло историка. 2-е изд., доп. /М.Блок; пер. Е. М.Лысенко; примеч. и ст. А.Я.Гуревича. – М.: Наука, 1986. – 256 с.

1167. Боброва Е.Ю. Основы исторической психологии / Е.Ю. Боброва. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1997. – 236 с.
1168. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах / Д. Бовуа; переклад на укр. З. Борисюк. – К.: Критика, 1998. – 336 с.
1169. Богданов К. О крокодилах в России. Очерки из истории заимствований и экзотизмов / К. Богданов. – М.: НЛЮ, 2006. – 352 с.
1170. Бодрийар Ж. Симулякры и симуляции (реферат В. Фурс) / Ж. Бодрийар // *Философия эпохи постмодерна: Сб. переводов и рефератов.* – Мн., 1996. – С.32-47.
1171. Бойко Е.Д. Борьба органов диктатуры пролетариата за укрепление социалистического строя на Украине / Е.Д. Бойко. – К.: Наукова думка, 1987. – 119 с.
1172. Бокарев Ю.П. «Умом Россию не понять» (поведение крестьян в революционную эпоху) / Ю.П. Бокарев // *Революция и человек: Социально-психологический аспект.* – М.: Изд. центр ИРИ, 1996. – С.80-91.
1173. Бокарев Ю.П. Бунт и смирение (крестьянский менталитет и его роль в крестьянских движениях) / Ю.П. Бокарев // *Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX вв.). Материалы международной конференции.* Москва, 1994. – М.: РОССПЭН, 1996. – С.167-172.
1174. Бокарев Ю.П. Социалистическая промышленность и мелкое крестьянское хозяйство в СССР в 20-е годы: источники, методы исследования, этапы взаимоотношений / Ю.П. Бокарев. – М.: Наука, 1989. – 312 с.
1175. Болебрух А.Г. Художня література в джерелознавчому аспекті / А.Г. Болебрух // *Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Мова науки, термінологія.* – Д., 1997. – С.80 – 87
1176. Болебрух А.Г. Селянське питання в Росії доби пізнього феодалізму: нові історіографічні підходи / А.Г. Болебрух // *Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди.* – Д.: ДНУ, 2002. С.29-35.
1177. Большаков А.М. Деревня. 1917 – 1927. / А.М. Большаков; с предисловием М.И. Калинина и акад. С.Ф. Ольденбурга. – М.: «Работник просвещения», 1927. – 471.
1178. Большой толковый социологический словарь (Collins): пер. с англ. – М.: Вече, АСТ, 2001. – Т. 1 (А-О). – 544 с.
1179. Бордюгов Г.А. «Военный коммунизм»: ошибка или «проба почвы» / Г.А. Бордюгов, В.А. Козлов // *История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории Советского государства.* – М.: Политиздат, 1991. – С.49-117.
1180. Бордюгов Г.А. История и конъюнктура: субъективные заметки об истории советского общества / Г.А. Бордюгов, В.А. Козлов. – М.: Политиздат, 1992. – 352 с.
1181. Борисов В.И. Хлеб, война, революция: продовольственная политика на Юге России в период первой мировой войны и революции (1914-1918) / В.И. Борисов, А.А. Чернобаев. – М.: Архивно-Информационное Агентство; Луганск: Изд. Луганского сельскохозяйственного института, 1997. – 148 с.
1182. Борисов В.І. Продовольча політика на Україні (1917-1920) / В.І. Борисов. – Луганськ: Ред. вид-цтво, відділ Луганського сільгоспінституту, 1991. – 130 с.
1183. Боровик М.А. Анархістський рух в Україні (1917-1921 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / М.А. Боровик; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 2002. – 19 с.

- 1184.Бочаров В.В. Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906-1916 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.В.Бочаров; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2001. – 19 с.
- 1185.Бочаров В.В. Обычное право в российском политическом дискурсе в периоды реформирования отношений собственности на землю / В.В.Бочаров, А.И.Рябкин //Журнал социологии и социальной антропологии. – 2005. – Т. 8. – № 1. – С.149-170.
- 1186.Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв. / Ф.Бродель; пер. с французского докт. ист. наук Л.Е.Куббеля. – М.: Прогресс, 1986. – Т. 1 : Структуры повседневности: возможное и невозможное. – 622 с.
- 1187.Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв. / Ф.Бродель; пер. с французского докт. ист. наук Л.Е.Куббеля. – М.: Прогресс, 1988. – Т. 2 : Игры обмела. – 632 с.
- 1188.Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв. / Ф.Бродель; пер. с французского докт. ист. наук Л.Е.Куббеля. – М.: Прогресс, 1992. – Т. 3 : Время мира. – 679 с.
- 1189.Бродель Ф. Что такое Франция? / Ф.Бродель. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1997. – Кн. 2 : Люди и вещи. – Ч. 2: «Крестьянская экономика» до начала XX в. – 511 с.
- 1190.Буганов А.В. Отношение к русским царям в народном сознании XIX – начала XX веков / А.В.Буганов //Куда идет Россия? Формальные институты и реальные практики / Под общ. ред. Т.И. Заславской. – М.: МВШСЭН, 2002. – С.253-260.
- 1191.Будницкий О. Насколько стихийным было насилие в годы «смуты»? [«Красная смута» на «круглом столе»] / О.Будницкий //Отечественная история. – 1998. – № 4. – С. 139-168.
- 1192.Булдаков В. Путь к Октябрю / В.Булдаков //Октябрь 1917: величайшее событие века или социальная катастрофа? / под ред. П.В.Волобуева. – М.: Политиздат, 1991. – С. 19-49.
- 1193.Булдаков В. Революционное насилие в истории России XX века. Особенности массового сознания в России в кризисные времена / В.Булдаков [Электронный ресурс] //Социокультурная методология анализа российского общества. Независимый теоретический семинар. Москва. 22 апреля 1998 г. Семинар № 18 – Режим доступа : <http://scd.centro.ru/20.htm>
- 1194.Булдаков В. Социальная история России: лечение новыми иллюзиями?: Б. Н. Миронов. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2-х тт. – СПб., 1999: Т. 1. – 548 с.; Т. 2. – 566 с. / В.Булдаков //Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 2000. – Вип. 4. – С.119-137.
- 1195.Булдаков В.П. Имперство и российская революционность. (Критические заметки) / В.П.Булдаков //Отечественная история. – 1997. – № 1. – С.42-59.
- 1196.Булдаков В.П. Имперство и российская революционность. (Критические заметки) / В.П.Булдаков //Отечественная история. – 1997. – № 2. – С.20-47.
- 1197.Булдаков В.П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия / В.П.Булдаков. – М.: Роспек, 1997. – 376 с.
- 1198.Бурдые П. Практический смысл / П.Бурдые; пер. с фр.; общая ред. перевода и послесловие Н.А.Шматко. – СПб.: Алетейя; М.: «Институт экспериментальной социологии», 2001. – 562 с.

- 1199.Бурмага В.П. Взаємовідносини селянства та частин Червоної Армії на Катеринославщині у 1920 р. (в контексті вирішення продовольчого питання) / В.П. Бурмага //Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Д., 2003. – № 3(29). – С.51-56.
- 1200.Буховец О.Г. Ментальность и социальное поведение крестьян / О.Г.Буховец //Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX вв.). Материалы международной конференции. – М.: РОССПЭН, 1996. – С.184-193.
- 1201.Буховец О.Г. Социальные конфликты и крестьянская ментальность в Российской Империи начала XX века: новые материалы, методы, результаты /О.Г.Буховец. – М.: Мосгорархив, 1996 – 398 с.
- 1202.Быстров В. Комментарии / В. Быстров //Генон Р. Очерки о традиции и метафизике /пер. с фр. В.Ю.Быстрова. – СПб.: Азбука, 2000. – С.296-316.
- 1203.Бэйли Ф. Представление крестьян о плохой жизни / Ф.Бэйли //Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире : хрестоматия : пер. с англ. / сост. Т.Шанин; рус. ред. А.В.Гордона; предисл. к рус. изд. В.П.Данилова. – М. : Прогресс : Прогресс-Академия, 1992. – С.211-228.
- 1204.Бяспалая М. Михайлюк, Олександр В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: Інновація, 2007. – 456 с. / М.Бяспалая //Беларускі гістарычны агляд. Навуковы часопіс. – 2007/XIV. – 1-2 (26-27). – С.459-463.
- 1205.Вайнштейн А.Л. Обложения и платежи крестьянства в довоенное и революционное время (Опыт статистического исследования) / А.Л.Вайнштейн; предисл. проф. Н.Д.Кондратьева. – М.: Экономист, 1924. – 157 с. с прилож.
- 1206.Вайсберг Р.Е. Деньги и цены (Подпольный рынок в период «военного коммунизма») / Р.Е.Вайсберг. – М.: Издательство Госплана СССР, 1925. – 161 с.
- 1207.Ващенко А.В. Інститут земських начальників Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / А.В.Ващенко; Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2002. – 18 с.
- 1208.Вебер М. К состоянию буржуазной демократии в России / М.Вебер //Политическая наука. Россия: Опыт революций и современность: проблемно-тематич. сборник. – М.: ИНИОН РАН, 1998. – С.5-121.
- 1209.Вебер М. «Объективность» социально-научного и социально-политического познания / М.Вебер //Избранные произведения: пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – С. 345-415.
- 1210.Вебер М. Основные социологические понятия //Вебер М. Избранные произведения: пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – С.602-643.
- 1211.Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / М.Вебер //Избранные произведения: пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – С.61-272.
- 1212.Вебер О. Из мужиков во французы. Модернизация французской деревни, 1870-1914. Стэнфорд, Калифорния, 1976 [Реферат] / О.Вебер //Отечественная история. – 1997 . – №2. – С.140-148.
- 1213.Величенко С. Ковальова Н., Корновенко С., Малиновський Б., Михайлюк О., Морозов А. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917-1921 рр.). Черкаси: Ант, 2007. – 280 с. / С.Величенко //Україна Модерна. – 2008. – № 2 (13). – К.: Критика, 2008. – С.319-322.

- 1214.Величківський М. Сільське господарство України і колоніальна політика Росії / М. Величківський. – Нью-Йорк: Український господарник, 1957. – 46 с.
- 1215.Верещагин А.Н. Земский вопрос в России (политико-правовые аспекты) / А.Н. Верещагин. – М.: Междунар. отношения, 2002. – 189 с.
- 1216.Верстюк В. Українські фрагменти російської мозаїки про революцію: История национальных политических партий России. – М.: Росспен, 1997. – 406 с.; Л. Г. Протасов. Всероссийское учредительное собрание: история рождения и гибели. – М.: Росспен, 1997. – 368 с.; В. П. Булдаков. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М.: Росспен, 1997. – 376 с. / В.Верстюк //Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 2000. – Вип. 3. – С.107-122.
- 1217.Верстюк В. Чи на війні як на війні?: Россия и Первая мировая война (Материалы международного научного colloquium). – СПб, 1999. – 563 с. / В.Верстюк //Український гуманітарний огляд. – К., 2000. – Вип. 4. – С.52-67.
- 1218.Верстюк В. Ще раз про селянську тему в Українській революції: Андреа Грациози . Большевики и крестьянство на Украине, 1918-1919 годы: очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских восстаниях. – М.: Аиро-XX, 1997. – 199 с. / Верстюк [Електронний ресурс] //Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 1999. – Вип. 2. – Режим доступу : <http://tdcse.iatp.org.ua/Verstiuk2.htm>
- 1219.Верстюк В.Ф. Боротьба трудящого селянства України за зміцнення влади Рад / В. Ф.Верстюк. – К.: Наукова думка, 1984. – 143 с.
- 1220.Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы / В.Ф.Верстюк //Украина в 1917-1921 гг. Некоторые проблемы истории: Сб. науч. тр. – К.: Наукова думка, 1991. – С.102-172.
- 1221.Верстюк В.Ф. «Воєнний комунізм» на Україні / В.Ф.Верстюк //Маршрутами історії. – К.: Політвидав України, 1990. – С.97-134.
- 1222.Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918-1921) / В.Ф.Верстюк. – К.: Наук. думка, 1992. – 368 с.
- 1223.Верстюк В.Ф. Селянство в теорії і політиці більшовизму / В.Ф.Верстюк // Історія українського селянства: нариси в 2 т. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1. – С.555-575.
- 1224.Верстюк В. Українська революція: метафори, предмет, інтерпретація / В. Верстюк //Україна-Росія: діалог історіографій: Матеріали міжнар. наук. конф. / Ін-т історії НАН України, Канад. ін-т. укр. студій Албертського ун-ту (Едмонтон), Сіверський ін-т. регіон. дослідж.; Редкол: В.В.Верстюка (відп. ред.), В.М.Бойко (відп. секр.), С.А.Лепявко, С.М.Плохій. – Київ-Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. – С.128-134.
- 1225.Верт Н. История Советского государства. 1900-1991: пер. с фр. – 2-е изд. / Н.Верт. – М.: ИНФРА-М, Издательство «Весь Мир», 1998. – 544 с.
- 1226.Верховцева І.Г. Волосні земства Правобережної України: перший досвід врядування / І.Г.Верховцева //Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П.Пойди. – Д.: ДНУ, 2002. – С.126-131.
- 1227.Верховцева І.Г. Діяльність земств Правобережної України (1911-1920 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.Г.Верховцева; Ізмаїльський держ. гуманітарний ун-т. – Ізмаїл, 2004. – 240 арк.

- 1228.Верхоляк І.М. Аграрне питання в діяльності українських політичних партій (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.М.Верхоляк; Київський ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1993. – 168 с.
- 1229.Вершина В.А. К вопросу об атомистическом и органистическом понимании природы общества / В.А.Вершина, А.В.Михайлюк //Філософія і соціологія в контексті сучасної культури. Збірник наук. праць. – Д.: РВВ ДНУ, 2001. – С.233-242.
- 1230.Визгин В.П. Ментальность, менталитет / В.П.Визгин //Современная западная философия: словарь. – М.: Политиздат, 1991. – С.176-178.
- 1231.Виноградский В. «Орудия слабых»: неформальная экономика крестьянских домохозяйств / В.Виноградский [Електронний ресурс] //Социологический журнал. – 1999. – № 3-4. – Режим доступа : <http://www.nir.ru/socio/scipubl/sj/sj3-4-99vino.html>
- 1232.Висоцький О. Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок / О. Висоцький. – К.: Основні цінності, 2004. – 272 с.
- 1233.Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визволених змагань (1917-20) / І.Витанович //Український історик. – 1967. – № 3-4. – С.5-60.
- 1234.Вишневский А. «Серп и рубль». Консервативная модернизация в СССР / А. Вишневский. – М.: ОГИ, 1998. – 432 с.
- 1235.Вишневский А. Кризис русской общности и консервативная модернизация в СССР / А.Вишневский [Електронний ресурс] //Социокультурная методология анализа российского общества. Независимый теоретический семинар. г. Москва. 16 сентября 1996 г. Семинар № 5. – Режим доступа : <http://scd.centro.ru>
- 1236.Відкритий лист М.Грушевського до учасників ювілейних зборів з нагоди відзначення його шістдесятиліття. 4 жовтня 1926 р. //Михайло Грушевський: Між історією та політикою (1920 – 1930-ті роки): зб. док. і матеріалів. – К., 1997. – С.82-86.
- 1237.Вільшанська О.В. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О.В.Вільшанська //Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – 56-70.
- 1238.Власюк І. Зміни у розвитку поміщицьких господарств Правобережної України в роки проведення столипінської аграрної реформи (1906-1914 рр.) / І.Власюк //Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. / НАН України; Інститут історії України / О.П. Реєнт (голова ред.кол.). – К., 2004. – Вип. VII. – С.48-54.
- 1239.Власюк І.М. Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906 – 1914 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.М.Власюк; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2001. – 23 С.
- 1240.Власюк І.М. Селянство Правобережної України в період проведення столипінської реформи: зміни в орієнтирах та побуті / І.М.Власюк //Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. / НАН України; Інститут історії України / О.П. Реєнт (голова ред.кол.). – К., 2000. – Вип. I. – С.152-158.
- 1241.Вовк Ю. Українське селянство наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Ю.Вовк //Історія України. – 1999. – № 34. – Вересень.
- 1242.Вовк Ю.І. До питання рентабельності селянських господарств України на рубежі ХІХ-ХХ ст. / Ю.І.Вовк //Український селянин: праці Науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2001. – Вип. 1. – С.53-54.
- 1243.Вовк Ю.І. Оренда землі в період становлення ринкових відносин в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Ю.І.Вовк // зб. наук. праць / за ред. С.В.Кульчицького, А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2005. – Вип. 9. – С.

129-131.

1244.Вовк Ю.І. Українське селянство в соціально-економічній структурі суспільства на початку ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ю.І.Вовк; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2003. – 20 с.

1245.Воглер И. Миф о семейной ферме: господство агробизнеса в сельском хозяйстве Соединенных Штатов. – Боулдер, Колорадо, 1981 [Реферат] / И.Воглер //Отечественная история. – 1998. – № 1. – С.119-131.

1246.Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність / В.Волковинський. – К.: Perlit production ltd., 1994. – 256 с.

1247.Волобуев П.В. Экономическая политика Временного правительства / П.В. Волобуев. – М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1962. – 483 с.

1248.Вольф Э. Крестьянские восстания / Э.Вольф //Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире : хрестоматия : пер. с англ. / сост. Т.Шанин; рус. ред. А.В. Гордона; предисл. к рус. изд. В.П.Данилова. – М. : Прогресс : Прогресс-Академия, 1992 . – С.294-304.

1249.Воробьева Л.В. Пореформенная русская крестьянская община как юридический феномен (1861-1905 гг.): Историко-правовое исследование : автореф. дис. ... канд. юридических наук : 12.00.01 / Л.В.Воробьева; Ин-т государства и права РАН. – М., 2005. – 17 с.

1250.Воронянський О.В. Економічна політика Центральної Ради : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / О.В.Воронянський; Дніпропетровський ун-т. – Д., 1995. – 214 Арк.

1251.Воронянський О.В. Центральна Рада: політика економічного регулювання / О.В. Воронянський //Наукові праці / Інститут сходознавства і міжнародних відносин «Харківський колегіум». – Х., 1996. – Вип. 1. – С.46-66.

1252.Воярж Е.В. Перемены в социокультурном облике российского крестьянства в 1917-1921 гг. : автореферат дис. ... кандидата исторических наук : 07.00.02 / Е.В. Воярж; Моск. пед. гос. ун-т. – М., 2005. – 17 с.

1253.Вронский О.Г. Государственная власть России и крестьянская община в годы «великих потрясений» (1905-1917) / О.Г.Вронский; Моск. пед. гос. ун-т. – М., 2000. – 417 с.

1254.Вульф Э.Р.Ф. Крестьяне. Энглвуд Конфс, Нью-Джерси, 1966 [Реферат] / Э.Р.Ф. Вульф //Отечественная история. – 1993. – №6. – С.82-94.

1255.Выцлан М.А. Индивидуализм и коллективизм крестьян / М.А.Выцлан //Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX вв.). Материалы международной конференции. Москва, 1994. – М.: РОССПЭН, 1996. – С.334-347.

1256.Гавров С.Н. Социокультурная традиция и модернизация российского общества / С.Н.Гавров. – М.: МГУКИ, 2002. – 146 с.

1257.Гадамер Г.-Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики: пер. с нем. / Г.-Г.Гадамер; общ. ред. и вступ. ст. Б.Н.Бессонова. – М.: Прогресс, 1988. – 704 с.

1258.Гайдай Л.І. Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянських господарств Правобережної України 1906-1914 рр. / Л.І.Гайдай //Український історичний журнал. – 1982. – № 7. – С.116-123.

1259.Гамрецкий Ю.М. Хлеб для защиты революции / Ю.М.Гамрецкий //Защита завоеваний социалистической революции. – М.: Наука, 1986. – С.144-154.

- 1260.Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.) / О.І.Ганжа. – К., 2000. – 208 с.
- 1261.Гейстер А. Сельское хозяйство капиталистической России / А.Гейстер. – М.: Издательство Коммунистической Академии, 1928. – Ч. I : От реформы 1861 г. до реформы 1905 г. – 175 с.
- 1262.Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники / Э.Геллнер. – М.: Ad Marginem, 1995. – 222 с.
- 1263.Гелнер Е. Нації та націоналізм; націоналізм / Е.Гелнер; пер. з англ. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.
- 1264.Генон Р. Очерки о традиции и метафизике / Р.Генон; пер. с фр. В.Ю.Быстрова. – СПб.: Азбука, 2000. – 320 с.
- 1265.Георгізов Г.М. Модифікація селянського менталітету за часів НЕПу / Г.М. Георгізов //Український селянин: зб. наук. праць / за ред. С.В.Кульчицького, А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкас. держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С .41-43.
- 1266.Герасименко Г.А. Влияние столыпинской аграрной реформы на обострение классовой борьбы в деревне / Г.А.Герасименко //Великий Октябрь: проблемы истории / отв. ред. чл.-кор. АН СССР Ю.А.Поляков. – М.: Наука, 1987. – С.17-29.
- 1267.Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России / Г.А.Герасименко. – М.: Наука, 1990. – 264 с.
- 1268.Герасименко Г.А. Трансформация власти в России в 1917 г. / Г.А.Герасименко //Отечественная история. – 1997. – № 1. – С.60-76.
- 1269.Герасименко О.В. З історії селянських виступів у Харківській губернії на початку ХХ ст. (1900 – лютий 1917 рр.) / О.В.Герасименко //Український селянин: зб. наук. праць / за ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси: Черкас. держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С.96-99.
- 1270.Герасименко О.В. Селянський рух на Лівобережній Україні (1900 – лютий 1917 рр . : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В.Герасименко; Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького – Черкаси, 2008. – 20 с.
- 1271.Герасимов И. Еврейская преступность в Одессе начала ХХ в.: От убийства к краже? Криминальная эволюция, политическая революция и социальная модернизация / И.Герасимов //Новая имперская история постсоветского пространства: сб. ст. – Казань: «Центр исследований национализма и империй», 2004 . – С.515-516. – (Библиотека журнала “Ab imperio”).
- 1272.Гимпельсон Е.Г. «Военный коммунизм»: политика, практика, идеология / Е.Г. Гимпельсон. – М.: «Мисль», 1973. – 296 с.
- 1273.Гимпельсон Е.Г. Руководящие советские кадры: 1917-1920-е годы / Е.Г. Гимпельсон //Отечественная история. – 2004. – № 6. – С.61-73.
- 1274.Гірц К. Інтерпретація культур: вибрані есе / К.Гірц; пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2001. – 542 с.
- 1275.Гломозда К.Ю. Стан української історіографії та визначення її ролі в сучасному суспільстві / К.Ю.Гломозда //Магістеріум. Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2004. – Вип. 17: Історичні студії / НаУКМА; Редкол.: В .С. Брюховецький та ін. – С.81-91.

- 1276.Гломозда К.Ю. Стан сучасної української історіографії як наукова проблема / К.Ю.Гломозда //Наукові записки. Національний університет «Києво-Могилянська Академія». –К., 2003. – Т. 21: Історичні науки / НаУКМА; Редкол.: В.С. Брюховецький та ін. – С.76-82.
- 1277.Гнатенко П.И. Национальный характер / П.И.Гнатенко. – Д.: Изд-во ДГУ, 1992. – 140 с.
- 1278.Головко В.В. Криза сучасної української історичної науки: теоретичний та історіографічний контекст : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / В.В.Головко; Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2000. – 19 с.
- 1279.Головко В. Критика теорії модернізації в західній гуманітарній думці / В.Головко //Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомч. зб. наук. праць.– К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – Вип. 11. – С.129-143.
- 1280.Головко В. Модернізація або ... «будинок з химерами» (Рецензія на статтю О. Ганжи «Коллективизация сельского хозяйства -модернизация или...?») / В.Головко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомч. зб. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 14. – С.481-488.
- 1281.Головко В. «Модернізація» як метанарратив української історії / В.Головко //Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомч. зб. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – Вип. 9. – С.410-427.
- 1282.Головко В. Російська модернізація: історіографія 2000-х років / В.Головко //Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомч. зб. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 12. – С.3-20.
- 1283.Головченко В. Сільське самоврядування на Україні / В.Головченко //Право України. – 1992. – № 3. – С.34-36.
- 1284.Гололобов И.В. Деревня как не-политическое сообщество: социальная (дис) организация мира собственных имен / И.В.Гололобов //Журнал социологии и социальной антропологии. – 2005. – Т. 8. – № 2. – С.40-49.
- 1285.Гольц Г. Об универсальном и специфическом в истории России / Г.Гольц [Электронный ресурс] //Социокультурная методология анализа российского общества. Независимый теоретический семинар. Семинар № 14. Москва. 24 сентября 1997 г. – Режим доступа : <http://scd.centro.ru>
- 1286.Гордеев Г.С. Сельское хозяйство в войне и революции / Г.С.Гордеев. – М.; Л.: Государственное издательство, 1925. – 208 с.
- 1287.Гордон А.В. Крестьянство Востока: исторический субъект, культурная традиция, социальная общность / А.В.Гордон. – М.: Наука, 1989. – 222с.
- 1288.Гордон А.В. Тип хозяйствования – образ жизни – личность / А.В.Гордон //Крестьянство и индустриальная цивилизация. – М.: Наука. Издательская фирма «Восточная литература», 1993. – С.113-135.
- 1289.Гордон А.В. Хозяйствование на земле – основа крестьянского мировосприятия / А.В.Гордон //Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX в.). Материалы международной конференции. Москва, 1994. – М.: РОССПЭН, 1996. – С.57-74.
- 1290.Горелов М.Є. Цивілізаційна історія України / М.Є.Горелов, О.П.Моця, О.О. Рафальський. – К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2005. – 632 с.
- 1291.Горин А.Г. Обычное право России в начале XX века: Правительственная политика / А.Г.Горин //Правоведение. – 1989. – № 1. – С.43-49.

- 1292.Господаренко О.В. Діяльність місцевих органів влади і самоврядування на Півдні України у 1917-1920 рр.: соціально-економічний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В.Господаренко; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2005. – 18 с.
- 1293.Гоцуляк В.В. Новітня історіографія столипінської аграрної реформи в Україні / В. В.Гоцуляк //Український селянин: зб. наук. праць / за ред. С.В.Кульчицького, А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2004. – Вип. 8. – С. 73-76.
- 1294.Гражданов К.Д. Интеллигенция и крестьянство России в новое время: взаимодействие политических культур / К.Д.Гражданов //Россия в новое время. Образованное меньшинство и крестьянский мир: в поисках диалога. Материалы межвузовской научной конференции 21-22 апреля 1995 г. /Российск. гос. гуманит. ун-т. – М., 1995. – С.14-16.
- 1295.Грамши А. Тюремные тетради. В 3 ч. / А.Грамши; Пер. с ит.– М.: Политиздат, 1991. – Ч. 1. – 560 с.
- 1296.Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине 1918-1919 годы: Очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях /А.Грациози . – М.: АИРО-XX, 1997. – 195 с.
- 1297.Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933 / А.Грациози; пер. с англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 96 с.
- 1298.Грегори П. Экономический рост Российской империи (конец XIX – начало XX вв.): Новые подсчеты и оценки / П.Грегори; пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2003. – 256 с.
- 1299.Гримич М.В. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття / М.В. Гримич. – К. Арістей, 2006. – 560 с.
- 1300.Гримич М.В. Звичаєво-правова традиційна культура українців XIX – початку XX ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.05 / М.В.Гримич; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 30 с.
- 1301.Гримич М.В. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX – початку XX ст. / М.В.Гримич. – К., 2004. – 588 с.
- 1302.Гримич М.В. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія) / М.В.Гримич. – К. Б. в., б.р. – 379 с.
- 1303.Грицак Я. Українська революція, 1914 – 1923 рр.: Нові інтерпретації / Я.Грицак //Україна модерна. – 1997-1998. – № 2-3. – Львів, 1999. – С.254-269.
- 1304.Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст.: навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів / Я.Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
- 1305.Грицюта М.С. Селянство в українській дожовтневій літературі / М. С. Грицюта. – К.: Наукова думка, 1979. – 314 с.
- 1306.Громько М.М. Мир русской деревни / М.М.Громько. – М.: Мол. гвардия, 1991 – 445 с.
- 1307.Громько М.М. Традиционные нормы поведения и формы общения русских крестьян XIX в. / М.М.Громько. – М.: Наука, 1986. – 278 с.
- 1308.Громько М.М. О воззрениях русского народа / М.М.Громько, А.В.Буганов; Ин-т этнологии и антропологии РАН. – М.: Паломникъ, 2000. – 541 с.

- 1309.Гросул В.Я. Истоки трех русских революций / В.Я.Гросул //Отечественная история. – 1997. – № 2. – С.34-54.
- 1310.Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период / Л.Н.Гумилев. – Л.: Наука, 1990. – 279 с.
- 1311.Гурбик А.О. Актуальні проблеми дослідження українського села в епоху середньовіччя та нового часу / А.О.Гурбик //Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С.3-8.
- 1312.Гуревич А.Я. Апории современной исторической науки – мнимые и подлинные / А.Я.Гуревич //Одиссей. Человек в истории. Культурная история социального. 1997. – М.: Наука, 1998. – С.233-250.
- 1313.Гуревич А.Я. «Территория историка» / А.Я.Гуревич //Одиссей. Человек в истории. Ремесло историка на исходе XX века. 1996. – М., 1996. – С.81-109.
- 1314.Гуревич А.Я. Историк конца XX века в поисках метода. Вступительные замечания / А.Я.Гуревич //Одиссей. Человек в истории. Ремесло историка на исходе XX века. 1996. – М., 1996. – С.5-7.
- 1315.Гуревич А.Я. Исторический синтез и Школа «Анналов» / А.Я.Гуревич; РАН. Ин-т всеобщей истории. – Москва: Индрик, 1993. – 327 с.
- 1316.Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – 2-е изд., испр. и доп. / А.Я. Гуревич. – М.: Искусство, 1984. – 350 с.
- 1317.Гуревич А.Я. О кризисе современной исторической науки / А.Я.Гуревич //Вопросы истории. – 1991. – № 2-3. – С.21-36.
- 1318.Гуревич А.Я. Средневековый мир: Культура безмолвствующего большинства / А. Я.Гуревич. – М.: Искусство, 1990. – 398 с.
- 1319.Давыдов А. Нелегальное снабжение российского населения и власть. 1917-1921 гг. : Мешочники / А.Давыдов. – СПб.: Наука, 2002. – 341 с.
- 1320.Давыдов А.Ю. Мешочничество и советская продовольственная диктатура. 1918-1922 годы / А.Ю.Давыдов //Вопросы истории. – 1994. – №3. – С.41-54.
- 1321.Данилов В. Аграрные реформы и аграрная революция в России / В. Данилов //Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире : хрестоматия : пер. с англ. / сост. Т.Шанин; рус. ред. А.В.Гордона; предисл. к рус. изд. В.П.Данилова. – М. : Прогресс : Прогресс-Академия, 1992.– С.310-321.
- 1322.Данилов В. Из истории перестройки: переживания шестидесятника-крестьяноведа / В.Данилов //Отечественные записки. Журнал для медленного чтения. – 2004. – № 1 (16). – С.130-140.
- 1323.Данилов В.П. К вопросу о характере и значении крестьянской поземельной общины в России / В.П.Данилов //Проблемы социально экономической истории России: сб. статей. – М.: Наука, 1971. – С.341-359.
- 1324.Данилов В.П. Крестьянская революция в России, 1902-1922 гг. / В.П.Данилов [Электронный ресурс] //Крестьяне и власть. Материалы конференции. – М.; Тамбов, 1996. – С.4-23. – Режим доступа : <http://ruralworlds.msses.ru/newtexts/danilov1.html>
- 1325.Данилов В.П. Л.Н.Литошенко и его исследование аграрной революции в России / В.П.Данилов //Литошенко Л.Н. Социализация земли в России. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 2001. – С.7-45.
- 1326.Данилов В. П. Община у народов СССР в послеоктябрьский период / В.П.Данилов //Народы Азии и Африки. – 1973. – № 3. – С.42-54.

1327. Данилов В.П. Основные проблемы истории советского доколхозного крестьянства / В.П.Данилов, В.П.Шерстобитов // Проблемы истории советского крестьянства: сбор. науч. работ. – М.: Наука. – 1981. – С.6-30.
1328. Данилов В.П. Основные этапы развития крестьянского хозяйства / В.П.Данилов, Л.В.Данилова, В.Г.Растянников // Аграрные структуры стран Востока: генезис, эволюция, социальные преобразования. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1977. – С.6-48.
1329. Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство / В.П.Данилов. – М.: Наука, 1977. – 319 с.
1330. Данилов В.П. Советская налоговая политика в доколхозной деревне / В.П.Данилов // Октябрь и советское крестьянство. 1917-1927 гг. – М.: Наука, 1977. – С.164-191.
1331. Данилов В.П. Судьбы сельского хозяйства в России (1861-2001 гг.) / В.П.Данилов [Электронный ресурс] // Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 15.-16. května 2002 věnovaný Lubomíru Slezákovi k 70. narozeninám. Studie Slovákého muzea, Uherské hradiště, 7/2002, 107-120. – Режим доступа : <http://ladim.org/st006.php>
1332. Данилова Л.В., Данилов В.П. Крестьянская ментальность и община / Л.В. Данилова, В.П.Данилов // Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX вв.). Материалы международной конференции. Москва, 1994. – М.: РОССПЭН, 1996. – С.22-39.
1333. Дезертирство // Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – С.175-176.
1334. Державний комітет статистики України. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/urban-rural/>
1335. Десятніков І.В. Наймана праця у сільському господарстві України в кінці XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.В.Десятніков; Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького – Черкаси, 2004. – 20 с.
1336. Десятніков І.В. Становище українського селянства як передумова поширення найманої праці у сільському господарстві України в кінці XIX – на початку XX ст. / І.В. Десятніков // Український селянин: праці Науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії України НАН України. – Черкаси. – 2002. – Вип. 5. – С.51-54.
1337. Десятніков І.В. Структура найманих сільськогосподарських робітників України в кінці XIX – на початку XX ст. / І.В.Десятніков // Український селянин: праці Науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії України НАН України. – Черкаси. – 2004. – Вип. 8. – С.164-168.
1338. Десятніков О.В. Еволюція трудових відносин на селі в добу непу : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В.Десятніков; Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького – Черкаси, 2005. – 20 с.
1339. Десятніков О.В. Передумови застосування найманої праці в селянських господарствах України в умовах НЕПу / О.В.Десятніков // Український селянин: зб. наук. праць / за ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси: Черкас. держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2002. – Вип. 5. – С.134-137.
1340. Десятніков О.В. Чисельність наймитів в одноосібних селянських господарствах України у період НЕПу / О.В.Десятніков // Український селянин: зб. наук. праць / за ред.

- С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси: Черкас. держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С.131-134.
- 1341.Десять веков российской ментальности: картина мира и власть /Жидков В.С., Соколов К.Б. – СПб.: Алетейя, 2001. – 636 С.
- 1342.Джеадонг Чой. Личный Надел (Укрепленный надел в личную собственность домохозяев) в России во время Столыпинской аграрной реформы: укрепление, сделка, завещание и наследование, семейный раздел, дробление / Чой Джеадонг //History of the Russian Peasantry in the 20th Century. – Volume 1. – Tokyo, 2002 – 7-32 // www.e.u-tokyo.ac.jp/cirje/research/dp/2003/2003cf189.pdf
- 1343.Дмитриенко В.П. Советская экономическая политика в первые годы пролетарской диктатуры: Проблемы регулирования рыночных отношений / В.П.Дмитриенко. – М.: Наука, 1986. – 252 с.
- 1344.Домников С.Д. Столыпинская программа аграрной модернизации России / С.Д. Домников //Реформаторские идеи в социальном развитии России /Российская академия наук. Институт философии. – М., 1998. – С.244-254.
- 1345.Донченко О.А. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) / О.А.Донченко, Ю.В.Романенко. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
- 1346.Дорожкин А.Г. Столыпинская аграрная реформа в оценках современной германской историографии / А.Г.Дорожкин //Отечественная история. – 2006. – № 2. – С .116-135.
- 1347.Дровозюк С. Духовне життя українського селянства як предмет конкретного історичного дослідження (20-ті роки ХХ ст.) / С.Дровозюк //Український історичний журнал. – 1994. – № 5. – С.61-67.
- 1348.Дровозюк С. Селянський самосуд 1917-1930-х рр. ХХ ст. як соціально-психологічний феномен (історіографічні нотатки) / С.Дровозюк //Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомч. зб. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003.– Вип 10. – С.70-83.
- 1349.Дровозюк С. Соціально-політичні настрої українського селянства у 20-30 рр. ХХ ст.: історіографічний аспект / С.Дровозюк //Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомч. зб. наук. праць.– К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип 12. – С.285-293.
- 1350.Дровозюк С. Соціально-психологічний портрет сільського «активіста» 20-30-х рр. в українській історіографії / С.Дровозюк //Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомч. зб. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – Вип. 9. – С.360-372.
- 1351.Дровозюк С.І. Духовне життя українського селянства в умовах утвердження тоталітарного ладу: історіографія проблеми / С.Дровозюк //Український селянин: праці Науково-дослідного інституту селянства /Інститут історії України НАН України. – Черкаси. – 2001. – Вип. 3. – С.47-51.
- 1352.Дубровский С. Крестьянство в 1917 г. / С.Дубровский. – М.-Л.: Госиздат, 1927. – 148 с.
- 1353.Дубровский С.М. К вопросу об уровне развития капитализма в России и о характере классовой борьбы в деревне в период империализма / С.М.Дубровский //Особенности аграрного строя России в период империализма: Материалы сессии

- Научного совета по проблеме «Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции». Май 1960 г. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1962. – С.5-44.
- 1354.Дубровский С.М. Крестьянское движение в революции 1905-1907 гг. / С.М. Дубровский. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 168 с.
- 1355.Дубровский С.М. Очерки русской революции. Вып. 1. Сельское хозяйство. 2-е изд., доп. и перераб. / С.М.Дубровский. – М.: Издательство Наркомзема «Новая деревня», 1923. – 404 с.
- 1356.Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство в период империализма / С. М.Дубровский. – М.: Наука, 1975. – 398 с.
- 1357.Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века / С.М.Дубровский. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1963. – 599 с.
- 1358.Дудка В.І. Безземельні господарства Полтавщини напередодні революції 1917-120 рр. / В.І.Дудка //Український селянин: праці Науково-дослідного інституту селянства /Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2001. – Вип. 3. – С.203-204.
- 1359.Дудка В.І. Економічна характеристика аграрного сектору Полтавщини 1917-1918 рр. / В.І.Дудка, Л.Г.Дудка //Український селянин: зб. наук. праць / за ред. С.В. Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси: Черкас. держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2002. – Вип. 5. – С.67-72.
- 1360.Дудка В.І., Дудка Л.Г. Роль і місце сільської інтелігенції в аграрній революції 1917-1920 рр. / В.І.Дудка, Л.Г.Дудка //Інтелігенція і влада. Зб. наук. праць. – Одеса: Астропринт, 2002. – Вип. 1 (2). – Ч. 1. – С.181-186.
- 1361.Дудка В.І., Дудка Л.Г. Трансформація великого землеволодіння у Лівобережній Наддніпрянщині напередодні революції 1917-1920 рр. / В.І.Дудка, Л.Г.Дудка //Український селянин: зб. наук. праць / за ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2004. – Вип. 8. – С.205-208.
- 1362.Дюби Ж. Развитие исторических исследований во Франции после 1950 г. / Ж. Дюби //Одиссей. Человек в истории. 1991. – М.: Наука, 1991. – С.48-59.
- 1363.Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм. – М.: Наука, 1991. – 576 с.
- 1364.Дякин В.С. Буржуазия, дворянство и царизм в 1911-1914 гг.: Разложение третьеиюньской системы / В.С.Дякин. – Л.: Наука, 1988. – 229 с.
- 1365.Дякин В.С. Деньги для сельского хозяйства: (Выбор пути экономического развития России. 1892-1914 гг.) / В.С.Дякин //История СССР. – 1991. – № 3. – С.64-82.
- 1366.Егоров В.К. Многоликая Россия: XX век / В.К.Егоров. – М.: Воскресенье, 1998. – 440 с.
- 1367.Емелях Л.И. Антиклерикальное движение крестьян в период первой русской революции / Л.И.Емелях. – М.: Наука, 1965. – 201 с.
- 1368.Емелях Л.И. Крестьяне и церковь накануне Октября / Л.И.Емелях. – Л.: Наука, 1976. – 182 с.
- 1369.Епштейн А.І. Історична наука і формування історичного мислення / А.І.Епштейн //Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукр. наук. конф. – Харків: Інститут історії України НАН України, ХДУ, Авеста, 1995. – С.26-31.

- 1370.Ерасов Б.С. Социальная культурология: учебник для студентов высших учебных заведений /Б.С.Ерасов. – Издание третье, доп. и перераб. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 591 с.
- 1371.Еткіна І.І. Земельне питання в Чернігівській губернії (лютий 1917 – березень 1921 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.І.Еткіна; Чернігівський держ. педагогічний ун-т ім. Т.Г.Шевченка – Чернігів, 2007. – 19 с.
- 1372.Євсеєнко С.А. Селянський рух у 1905-1907 рр. в Україні (Радянська історіографія проблеми) / С.А.Євсеєнко //Український селянин: зб. наук. праць / за ред. С.В. Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2004. – Вип. 8. – С.50-54.
- 1373.Жук С.И. Современная американская историография о крестьянстве пореформенной России / С. Жук, Дж. Брукс //Вопросы истории. – 2001. – № 1. – С.151 – 159.
- 1374.Жук С.І. Західна історіографія та епістемологічні проблеми історичної науки / С.І. Жук //Укр. іст. журн. – 1994. – № 1. – С.45-53.
- 1375.Заброварний Б.Й. Українське село в роки Першої світової війни / Б.Й.Заброварний, О.Г.Михайлюк. – Луцьк: Надстир'я, 2002. – 145 С.
- 1376.Зайнетдинов Ш.Р. Революция, насилие, прогресс (Американский историк о проблемах российской истории) / Ш.Р.Зайнетдинов //Отечественная история. – 1995. – № 5. – С.129-136.
- 1377.Зайцева Л.И. С.Ю.Витте и Россия: по науч. публ. и арх. материалам конца XIX – нач. XX в. / Л.И.Зайцева. – Ч. 1: Казенная винная монополия (1894-1914). – М.: Ин-т экономики РАН, 2000. – 299 с.
- 1378.Захаров А.В.Традиционная культура в современном обществе / А.В.Захаров //Социологические исследования. – 2004. – № 7. – С.105-115.
- 1379.Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918 / П.Захарченко. – К.: ЗАТ «Нічлава», 1997. – 188 + 8 с. іл.
- 1380.Зашкільняк Л.О. Про соціальні функції та ціннісні орієнтації української історіографії XIX і XX ст. / Л.О.Зашкільняк //Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Д., 2003. – № 3 (39). – С.11-14.
- 1381.Заярнюк А. Ідіоми емансипації: «Визвольні» проекти і галицьке село в середині XIX століття / А.Заярнюк. – К.: Критика, 2007. – 336 с.
- 1382.Зверев В.В. Н.Ф.Даниэльсон, В.П.Воронцов: капитализм и пореформенное развитие русской деревни (70-е – начало 90-х гг. XIX в.) / В.В.Зверев //Отечественная история. – 1998. – № 1. – С.157-167.
- 1383.Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография / Д.К.Зеленин. – М.: Наука, 1991. – 511 с.
- 1384.Земельні комітети //Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник / відп. ред. І.Ф.Курас. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1987. – С.213.
- 1385.Земзюліна Н.І. Селянське питання в Україні 1917- 1918 рр. (історіографія проблеми) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Н.І.Земзюліна; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 1998. – 16 с.
- 1386.Земцов Б. Ментальность масс в канун «великих потрясений» / Б.Земцов //Свободная мысль. – 1997. – № 11. – С.80-93.

1387. Зиновьев А.А. Русская судьба, исповедь отщепенца / А.А.Зиновьев. – М.: Центрполиграф, 1999. – 500 с.
1388. Зомбарт В. Буржуа. Этюды по истории духовного развития современного экономического человека / В.Зомбарт. – М.: Государственное издательство, б. г. – 336 с.
1389. Зориков А.Н. Криминогенная обстановка как результат и фактор социальной мобильности в России в начале XX в. / А.Н.Зориков //Революция и человек: быт, нравы, поведение, мораль. М.: Изд. центр ИРИ, 1997. – С.5-11.
1390. Зотова И.О., Новиков В.В., Шорохова Е.В. Особенности психологии крестьянств (прошлое и настоящее) / И.О.Зотова, В.В.Новиков, Е.В.Шорохова. – М.: Наука, 1983. – 168 с.
1391. Зырянов П. Крестьяне не были доктринерами / П.Зырянов //Российский старый порядок: опыт исторического синтеза. «Круглый стол» //Отечественная история. – 2000 . – № 6. – С.68-69.
1392. Зырянов П.Н. Крестьянская община Европейской России в 1907 – 1914 гг. / П. Зырянов– М.: Наука, 1992. – 256 с.
1393. Зырянов П.Н. Полтора века споров о русской сельской общине //Проблемы социально-экономической и политической истории России XIX – XX века / П.Зырянов. – Спб.: Алетейя, 1999. – С.84-89.
1394. Ибрагимова Д.Х. НЭП и Перестройка. Массовое сознание сельского населения в условиях перехода к рынку / Д.Х.Ибрагимова. – М.: Памятники исторической мысли, 1997. – 218 с.
1395. Игнатъев А.А. Ценности науки и традиционное общество / А.А.Игнатъев //Вопросы философии. – 1991. – № 4. – С.3-30.
1396. Ильин В.В. Реформы и контрреформы в России. Циклы модернизационного процесса / В.В.Ильин, А.С.Панарин, А.С.Ахиезер, под ред. В.В. Ильина. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – 400 с.
1397. Ильин Ю.А. Советская власть и крестьянство (октябрь 1917 г. – начало 1921 г.) : автореф. дис. ... д-ра ист. наук. 07.00.02 / Ю.А.Ильин; Иван. гос. ун-т. – Иваново, 1999. – 40 с.
1398. Ионов И.Н. Теория цивилизаций от античности до конца XIX века /Ионов И.Н., Хачатурян В.М. – СПб.: Алетейя, 2002. – 384 с.
1399. История советского крестьянства: в 5 т. – М.: Наука, 1986. – Т. 1 : Крестьянство в первое десятилетие Советской власти. 1921-1927 гг. /Шарапов Г.В. (ответв. ред.) и др. – 455 с.
1400. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: учеб. пособие / И.Н. Данилевский, В.В. Кабанов, О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцева. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998. – 702 с.
1401. Исханов С.М. Революция и человек: социально-психологический аспект. Научн. конф. М., 28-30 нояб. 1994 г. / С.М.Исханов //Отечественная история. – 1995. – № 4. – С .211-213.
1402. Иваненко В.В. Соціально-політичні та національні аспекти голодного лихоліття в Україні міжвоєнної доби / В.В.Іваненко //Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Д., 2004. – № 2 (34). – С.3-9.
1403. Иваненко В.В. Біль і звитяга: XX століття в українському вимірі / В.В.Іваненко. – Д .: «Арт-Прес», 2003. – 332 с.

- 1404.Іваненко В.В. П.П.Пойда та його дослідження аграрної історії України в контексті сучасної історіографічної ситуації / В.В.Іваненко //Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали шостих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д.П.Пойди. – Д.: ДНУ, 2002. – С.5-10.
- 1405.Іваненко В.В., Іщенко І.В. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону: Моногр. / В.В.Іваненко, І.В.Іщенко. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2006. – 280 с.
- 1406.Ігнатова Л.Р. Аграрна реформа П.А.Столипіна та її здійснення в Україні (1906-1914 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л.Р.Ігнатова; Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова – О., 2002. – 19 с.
- 1407.Ісаков П.М. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / П.М.Ісаков; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2001. – 23 с.
- 1408.Історія народного господарства Української РСР: у 3 т. 4 кн. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 1: Економіка досоціалістичних формацій. – 464 с.
- 1409.Історія селянства Української РСР: у 2 т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1: Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. – 552 с.
- 1410.Історія селянства Української РСР: у 2 т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т.2: Від Великого Жовтня до наших днів. – 533 с.
- 1411.Історія України: нове бачення: у 2 т. / Під ред. В.А.Смолія. – К.: Україна, 1996. – Т. 2 / В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань, В.М.Даниленко та ін. – 494 с.
- 1412.Історія українського селянства. Нариси: в 2 т. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.
- 1413.Історія українського селянства. Нариси: в 2 т. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 2. – 654 с.
- 1414.Історія української культури: у 5 т. / Б.Є.Патон (гол. ред.); НАН України. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття /В.С.Александрович, В.Г.Балушок, М.Б.Боянівська та ін.;Я.Д.Ісаєвич (гол. ред.). – 848 с.
- 1415.Історія Української РСР: у 8 т. 10 кн. – К.: «Наукова думка», 1978. – Т. 4: Україна в період імперіалізму (1900-1917). – 531 с.
- 1416.Історія Української РСР. У 8 т. 10 кн.– К.: «Наукова думка», 1977. – Т. 5 : Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917-1920). – 592 с.
- 1417.Іщенко І.В. Розвиток алкогольної ситуації в Україні на тлі НЕПу (1921-1928 рр.): протиріччя та реалії / І.В.Іщенко //Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Д., 2000. – № 2 (10). – С.57-64.
- 1418.Кабанов В.В. А был ли крах столыпинской аграрной реформы / В.В.Кабанов //Россия сельская. XIX – начало XX века /Отв. ред. А.П.Корелин. – М.: РОССПЭН, 2004 . – С.309-330.
- 1419.Кабанов В.В. Аграрная революция в России //Вопросы истории. – 1989. – № 11. – С.8-44.
- 1420.Кабанов В.В. Крестьянская община и кооперация России XX века / В.В.Кабанов; РАН. Ин-т рос. истории. – М., 1997. – 155 с.
- 1421.Кабанов В.В. Крестьянское хозяйство в условиях «военного коммунизма» / В.В. Кабанов. – М.: Наука, 1988. – 304 с.

- 1422.Кабанов В.В. Пути и бездорожье аграрного развития России в XX веке / В.В. Кабанов //Вопросы истории. – 1993. – № 2. – С.34-46.
- 1423.Кабанов В.В. Аграрная революция в России / В.В.Кабанов //Вопросы истории. – 1989. – № 11.
- 1424.Кабытов П.С. Русское крестьянство в начале XX в. / П.С.Кабытов. – Самара: Изд-во «Самарский университет», 1999. – 156 с.
- 1425.Кабытов П.С. Русское крестьянство: Этапы духовного освобождения / П.С. Кабытов, В.А.Козлов, Б.Г.Литвак. – М.: Мысль, 1988. – 240 с.
- 1426.Казарезов В.В. Крестьянский вопрос в России (конец XIX первая четверть XX в.) / В.В.Казарезов. – М.: Колос, 2000. – 472 с.
- 1427.Какурин Н.Е. Как сражалась революция / Н.Е.Какурин. – 2-е изд., уточн. – М.: Политиздат, 1990. – Том первый, 1917-1918 гг. – 272 с.
- 1428.Какурин Н.Е. Как сражалась революция / Н.Е.Какурин. – 2-е изд., уточн. – М.: Политиздат, 1990. – Том второй, 1919-1920 гг. – 431 с.
- 1429.Калашников В.В. Общественно-политическое сознание российского крестьянства начала XX в. в новейшей историографии / В.В.Калашников [Электронный ресурс] //VII Плехановские чтения. 30 мая – 1 июня 2005 г., Санкт – Петербург. Россия в начале XX века: вступление в эпоху исторических преобразований. Материалы к конференции. – Режим доступа : <http://www.nlr.ru:8101/tus/300505/kalash.pdf>
- 1430.Калинин М.И. О деревне / М.И.Калинин. – Л.: Кубуч, 1925. – 149 с.
- 1431.Калиниченко В.В. Доколхозное крестьянское хозяйство Украины в советской историографии / В.В.Калиниченко //Вестник Харьковского университета. – 1987. – № 302: Великий Октябрь и его международное значение. – С.8-86.
- 1432.Калиниченко В.В. Крестьянская поземельная община на Украине в доколхозный период / В.В.Калиниченко //Вестник Харьковского университета. – 1984. – № 226. – С.3-12.
- 1433.Калиниченко В.В. Крестьянское хозяйство Украины накануне перехода Советской страны к нэпу / В.В.Калиниченко //Вестник Харьковского университета. – 1986. – № 296. – С.26-34.
- 1434.Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В.В.Калиниченко. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.
- 1435.Каннингем Д. С надеждой на Собор: русское религиозное пробуждение начала века / Д.Каннингем; перевод с англ. Сидоренко. – Lond. Overseas publ. Interchenge. – 1990. – 354 с.
- 1436.Кантор К.М. История против прогресса (опыт культурно-исторической генетики) / К.М.Кантор. – М.: Наука, 1992. – 150 с.
- 1437.Капитон В.П. Герменевтический анализ «Тараса Бульбы» Н.Гоголя / В.П.Капитон //Філософія. Культура. Життя: міжвузів. зб. наук. праць. – Д.: Наука і освіта, 2001. – Вип. 13. – С.138-170.
- 1438.Капустян А.Т. Украинское крестьянство и власть в первые годы нэпа / А.Т. Капустян //Отечественная история. – 2001. – № 5. – С.165-173.
- 1439.Капустян Г.Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років : дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Г.Т.Капустян; Кременчуцький держ. політехнічний ун-т. – Кременчук, 2003. – 433 Арк.

1440. Карагодин А.В. Изучение пореформенного российского крестьянства в современном западном российеведении: основные концепции, подходы и перспективы : автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.00, 07.00.09 / А.В.Карагодин; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 2001 – 27 с.
1441. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием / С.Г.Кара-Мурза. – М.: Алгоритм, 2000. – 688 с. – (Серия: История России. Современный взгляд).
1442. Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация / С.Г.Кара-Мурза. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – Книга первая. От начала до Великой Победы. – 640 с.
1443. Карлеба А.В. Деформация правосознания населения России и борьба с противоправными проявлениями в условиях Первой мировой войны : 1914-1917 гг. : автореферат дис. ... кандидата исторических наук : 07.00.02 / А.В.Карлеба; Моск. пед . гос. ун-т. – М., 2005. – 17 с.
1444. Карпачев М. Крестьянский менталитет – первопричина или следствие народной нужды? / М.Карпачев [Российский старый порядок: опыт исторического синтеза. «Круглый стол»] // Отечественная история. – 2000. – № 6. – С.74.
1445. Карпачев М.Д. Истоки российской революции: легенды и реальность М.Д. Карпачев. – М.: Мысль, 1990. – 269 с.
1446. Карр Э. История Советской России / Э.Карр; пер. с англ.; предисл. А.П. Ненарокова. – М.: Прогресс, 1990. – Кн. 1: Т. 1, 2: Большевицкая революция. 1917-1923. – 768 с.
1447. Кассирер Э. Опыт о человеке: Введение в философию человеческой культуры / Э. Кассирер // Проблема человека в западной философии. – М.: Прогресс, 1988. – С.3-30.
1448. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму: монографія / Г.В.Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
1449. Касьянова К. О русском национальном характере / К.Касьянова. – М.: Институт национальной модели экономики, 1994. – 267 с.
1450. Кацонис Я. Как делали крестьян отсталыми: Сельскохозяйственные кооперативы и аграрный вопрос в России 1861-1914 / Я.Кацонис; авторский пер. с английского В. Макарова. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 320 с.
1451. Кирдина С.Г. Социокультурный и институционный подходы как основа позитивной социологии в России / С.Г. Кирдина [Электронный ресурс] // Социологические исследования. – 2002. – № 12. – С.28-32. – Режим доступа : <http://www.isras.ru/files/File/Socis/2002-12/Kirdina.pdf>
1452. Киридон А.М. Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917-1930-ті роки) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / А.М.Киридон; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 2006. – 34 с.
1453. Кирьянов Ю.И. Массовые выступления на почве дороговизны в России (1914 – февраль 1917 г.) / Ю.И.Кирьянов // Отечественная история. – 1993. – №3. – С.3-18.
1454. Кислюк К.В. Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції: моногр. / К.В.Кислюк. – Х.: ХДАК, 2008. – 288 с.
1455. Кислюк К.В. Це зручне поняття «історіософія» / К.В.Кислюк // Наукові записки / Національний ун-т «Києво-Могилянська академія». – К, 2004. – Т. 25. Філософія та релігієзнавство. – С.14-18.
1456. Китанина Т.М. Война, хлеб и революция. (Продовольственный вопрос в России. 1914 – октябрь 1917 г.) / Т.М.Китанина. – Л.: Наука, 1985. – 384 с.

1457. Китанина Т.М. Хлебная торговля в России в 1875-1914 гг. Очерки правительственной политики / Т.М.Китанина. – Л.: Наука, 1978. – 288 с.
1458. Ковалев С.Н. Отечественная историография помещичьего хозяйства России (60-е гг.. XIX в. – 1917 г.): автореф. дис. ... канд. экономич. наук: 08.00.03 – история народного хозяйства / С.Н.Ковалев; Московский государственный университет им. М.В.Ломоносова. – М., 1998. – 23 с.
1459. Коваль Р.М. Повернення отаманів Гайдамацького краю / Р.М.Коваль. – К.: Діокор, 2001. – 288 с.
1460. Ковальков О.Л. Обрядовий час в системі міфологічних уявлень традиційного суспільства (на прикладі українського селянства) / О.Л.Ковальков //Український селянин: зб. наук. праць / за ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси: Черкас. держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С.28-30.
1461. Ковальков О.Л. Система трудових заборон у традиційних часових уявленнях українців / О.Л.Ковальков //Український селянин: зб. наук. праць / за ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2004. – Вип. 8. – С.86-90.
1462. Ковальова Н.А. Аграрна політика українських національних урядів (1917-1921 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н.А.Ковальова; Дніпропетровський держ. ун-т. – Д., 1999. – 185 Арк.
1463. Ковальова Н.А. До питання про мотивацію участі українського селянства в революційних подіях 1917-1921 рр.: соціально-економічний і психологічний аспект / Н.А.Ковальова //Український селянин: праці Науково-дослідного інституту селянства /Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2002. – Вип. 5. – С.250-254.
1464. Ковальова Н.А. Трансформація общинних зв'язків в українському селі під час революції і громадянської війни 1917-1921 рр. (На матеріалах Катеринославської губернії) / Н.А.Ковальова //Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П.Пойди. – Д.: ДНУ, 2002. – С.145-150.
1465. Ковальченко И.Д. Аграрный строй России второй половины XIX – начала XX в. / И.Д.Ковальченко. – М.: РОССПЭН, 2004. – 504 с.
1466. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования / И.Д.Ковальченко. – М.: Наука, 1987. – 439 с.
1467. Ковальченко И.Д. Соотношение крестьянского и помещичьего хозяйства в земледельческом производстве капиталистической России / И.Д.Ковальченко //Проблемы социально экономической истории России. Сб. статей. – М.: Наука, 1971. – С.171-194.
1468. Ковальченко И.Д. Столыпинская аграрная реформа (Мифы и реальность) //История СССР. – 1991. – № 2. – С.52-72.
1469. Ковальченко И.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок. XVII – начало XX в.: опыт количественного анализа / И.Д.Ковальченко. – М.: Наука, 1974. – 412 с.
1470. Ковальченко И.Д. Социально-экономический строй помещичьего хозяйства Европейской России в эпоху капитализма / И.Д.Ковальченко, Н.В.Селунская, В.М.Литвинов. – М.: Наука, 1982. – 264 с.
1471. Когон Э. Из истории аграрного движения на Екатеринославщине / Э.Когон //Борьба за Советы на Екатеринославщине. – Д., 1927. – С.53-76.

1472. Кожевин В.Л. Российская революция 1917 года и ментальность больших социальных групп: проблемы изучения / В.Л.Кожевин [Электронный ресурс] // Вестник Омского университета. – 1999. – Вып. 3. – С.78-84. – Режим доступа : <http://www.omskreg.ru/vestnik/articles/y1999-i3/a078/article.html>
1473. Кожин В. Загадочные страницы истории XX века. «Черносотенцы» и революция / В.Кожин. – М.: Прима В, 1995. – 255 с.
1474. Козлова Н.Н. *Заложники слова?* / Н.Н.Козлова // Социологические исследования . – 1995. – № 9. – С.128-136.
1475. Козлова Н.Н. Культура – общество – человек: парадоксы революционного обновления (обзор) / Н.Н.Козлова // Человек и социокультурная среда. Специализированная информация по академической программе «Человек, наука, общество». Комплексные исследования. – М., 1991. – С.214-261.
1476. Козлова Н.Н. Методология анализа человеческих документов / Н.Н.Козлова // Социологические исследования. – 2004. – № 1. – С.14-26.
1477. Козлова Н.Н. Опыт социологического чтения «человеческих документов», или Размышления о значимости методологической рефлексии / Н.Н.Козлова // Социологические исследования. – 2000. – № 9. – С.22-32.
1478. Козлова Н. Социология повседневности: переоценка ценностей / Н.Н.Козлова // Общественные науки и современность. – 1992. – №. – С.47-56.
1479. Козлова Н.Н. Я так хочу назвать кино. «Наивное письмо»: опыт лингво-социологического чтения / Н.Н.Козлова, И.И.Сандомирская. – М.: Русское феноменологическое о-во; Гнозис, 1996. – 225 с.
1480. Козловский В.В. Встреча с профессором Ричардом Пайпсом / В.В.Козловский // Рубеж (альманах социальных исследований). – 1995. – № 6-7. – С.58-74.
1481. Кознова И.Е. Аграрная модернизация в России и социальная память крестьян / И. Е.Кознова // Реформаторские идеи в социальном развитии России / Российская академия наук. Институт философии. – М., 1998. – С.224-243.
1482. Кознова И. Крестьянская память в России XX века / И.Е.Кознова // History of the Russian Peasantry in the 20th Century. – Volume 1. – Tokyo, 2002 – 7-32 // www.e.u-tokyo.ac.jp/cirje/research/dp/2003/2003cf189.pdf
1483. Кознова И.Е. XX век в социальной памяти российского крестьянства / И.Е. Кознова; Российская академия наук. Институт философии. – М., 2000. – 207 с.
1484. Колесник І. Історія науки чи культури? В пошуках нової парадигми історіографії / І.Колесник // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукр. наук. конф. – Харків: Інститут історії України НАН України, ХДУ, Авеста, 1995. – С.42-47.
1485. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття) / І.І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
1486. Колоницкий Б.И. «Демократия» как идентификация: к изучению политического сознания Февральской революции / Б.И.Колоницкий // 1917 год в судьбах России и мира: Февральская революция (От новых источников к новому осмыслению) / отв. ред. П.В.Волобуев. – М., 1997. – С.109-118.
1487. Колоницкий Б.И. Антибуржуазная пропаганда и «антибуржуазное» сознание / Б.И. Колоницкий // Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть. – СПб.: «Глаголь», 1994. – С.188-202.

1488. Колоницкий Б.И. К изучению механизмов десакрализации монархии (Слухи и «политическая порнография» в годы Первой мировой войны) / Б.И. Колоницкий // Историк и революция: сб. статей к 70-летию Олега Николаевича Знаменского / отв. ред. Н.Н. Смирнов. – СПб., 1999. – С. 72-86.
1489. Коляструк О.А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О.А. Коляструк // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 174-184.
1490. Комітети бідноти // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник / відп. ред. І.Ф. Курас. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1987. – С. 266.
1491. Комітети незаможних селян // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник / відп. ред. І.Ф. Курас. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1987. – С. 266-267.
1492. Кон И. Сексуальное поведение россиян в XX веке / И. Кон [Электронный ресурс] // Население России в XX веке. Научная конференция в ознаменование десятилетия Центра демографии и экологии человека. Москва, 21-22 декабря 1998 года. Тезисы докладов – М.: ИНП РАН, – 1998. – Режим доступа : <http://demoscope.ru/popul/popul8.html>
1493. Кондрашин В.В. Голод в крестьянском менталитете / В.В. Кондрашин // Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX в.). Материалы международной конференции. Москва, 1994. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 115-123.
1494. Кондрашин В.В. «Крестьянская революция в России. 1902-1922 гг.»: научный проект и научная концепция (предварительные заметки) / В.В. Кондрашин // Український селянин: зб. наук. праць / за ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С. 70-74.
1495. Кондуфор Ю.Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918-1920 гг.) / Ю. Ю. Кондуфор. – К.: Наукова думка, 1964. – 263 с.
1496. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест; пер з англ. – К.: Либідь, 1993. – 384 с.
1497. Кононенко К.С. Україна і Росія: Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917 – 1969 / К.С. Кононенко. – Мюнхен, 1965 – 535с.
1498. Копиленко М. Місцеве самоврядування і місцева адміністрація Української гетьманської держави / М. Копиленко, О. Копиленко // Місцеве та регіональне самоврядування в Україні. – К., 1992. – Вип. 3. – С. 22 – 26.
1499. Копиленко О. Місцеве самоврядування в УНР: теоретична модель і практика державного будівництва / О. Копиленко, М. Копиленко // Місцеве самоврядування в Україні: історія, проблеми, пропозиції. – К., 1994. – С. 17 – 27.
1500. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України 1917-1920 / О. Копиленко, М. Копиленко. – К.: Либідь, 1997. – 208 с.
1501. Корелин А.П. С.Ю. Витте и аграрный вопрос в России в конце XIX – XX вв. / А.П. Корелин // Экономическая история России XIX–XX вв.: Современный взгляд / Науч. совет РАН по проблемам рос. и мировой экон. истории и др.; отв. ред. В. А. Виноградов. – М.: РОССПЭН, 2001. – 622 с.
1502. Корелин А.П. П.А. Столыпин. Попытка модернизации сельского хозяйства России / А.П. Корелин, К.Ф. Шаццлло // Судьбы российского крестьянства. – М.: Российск. гос.

гуманит. ун-т, 1996. – С.7-55.

1503.Корнилов Г.Е. Создание системы продовольственного обеспечения населения страны в первой половине XX века / Г.Е.Корнилов //History of the Russian Peasantry in the 20th Century. – Volume 1. – Tokyo, 2002 – 33-54. – Режим доступа : // www.e.u-tokyo.ac.jp/cirje/ research/dp/2003/2003cf189.pdf

1504.Корновенко С.В. Соціально-економічна політика Н.Махна в українському селі / С.В.Корновенко //Український селянин: зб. наук. праць / за ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2005. – Вип. 9. – С. 175-179.

1505.Корновенко С.В., Лазуренко В.М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу / С.В.Корновенко, В.М.Лазуренко. – Черкаси: «Ваш дім», Видавець ПП Дикий О.О., 2004. – 188 с.

1506.Корчагова М.Н. Проблемы аграрной истории Октябрьской революции и гражданской войны в англоязычной литературе (Историографический обзор) / М.Н.Корчагова //Отечественная история. – 1994. – № 4-5. – С.205-216.

1507.Косиков Г.К. От структурализма к постструктурализму: (Проблемы методологии) / Г.К.Косиков – М.: Рудомино, 1998. – 188 с.

1508.Кострикин В.И. Крестьянское движение накануне Октября / В.И.Кострикин //Октябрь и советское крестьянство. 1917-1927 гг. – М.: Наука, 1977. – С.10-42.

1509.Котляр Ю. Регіональні аспекти повстанського руху селян 20-х рр. ХХ ст. / Ю.Котляр //Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: міжвідомч. зб. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 13. – С.183-201.

1510.Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917-1925) / Ю.В.Котляр. – Миколаїв-Одеса: «ТОВ Від», 2003. – 194 с.

1511.Котляр Ю.В. Селянство Півдня України в період нової економічної політики (1921 - 1929 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Ю.В.Котляр; Одес. нац. ун-т ім. І.І.Мечникова. – О., 2005. — 34 с.

1512.Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921-1929 рр.) / Ю.В.Котляр. – Одеса: «ТОВ Від», 2004. – 354 с.

1513.Крапивенский С.Э. Социокультурные детерминанты исторического процесса / С.Э.Крапивенский //Общественные науки и современность. – 1997. – № 4. – С.134-142.

1514.Красиков М. Філософія буття слобожанського селянина / М.Красиков [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://etno:webua.org/index.html>

1515.«Красная смута» на «круглом столе» //Отечественная. история. – 1998. – № 4. – С. 139-168.

1516.Красносілецький Д.П. Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УСРР у 1920-1924 роках : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Д.П.

Красносілецький; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича – Чернівці, 2007. – 20 с.

1517.Кремень В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації / В.Кремень, В.Ткаченко. – К.: Видавничий центр «ДрУк», 1998. – 446 с.

1518.Кривко І.М. Земельні громади Південної України (1922-1930 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.М.Кривко; Запорізький держ. ун-т – Запоріжжя, 1999. – 19 с.

1519.Кривко І. Селянські організації в Україні у першій чверті ХХ ст. / І.Кривко, С.Лях //Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомч. зб. наук. праць. – К.:

- Інститут історії України НАН України, 2002. – Вип. 6. – С.251-254.
- 1520.Кризис самодержавия в России. 1895-1917. – Л.: Наука, 1984. – 664 с.
- 1521.Крижанівська О.О. Селянське господарювання / О.О.Крижанівська //Історія українського селянства. Нариси: в 2 т. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1. – С.379-388.
- 1522.Крупина В.О. Білий рух в Україні (1917-1920рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.О.Крупина; НАН України; Інститут історії України – К., 2005. – 17 с.
- 1523.Крылов В.В. Теория формаций / В.В.Крылов. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1997. – 231 с.
- 1524.Крюкова С.С.Предисловие / С.С.Крюкова //Крестьянские истории: Российская деревня 20-х годов в письмах и документах /Сост. и автор прдисл. С.С.Крюкова. – М.: РОССПЭН, 2001. – С.3-11.
- 1525.Кубанин М. Махновщина: Крестьянское движение в степной Украине в годы гражданской войны / М.Кубанин . – Л.: Прибой. Испарт ЦК ВКП (б), 1927 (Б.г.) – 228 с.
- 1526.Кудюкина М.М. Отношение российского крестьянства к власти во второй половине 20-х годов / М.М.Кудюкина [Электронный ресурс] //Российская ментальность: методы и проблемы изучения. Мировосприятие и самосознание русского общества. – М.: Институт российской истории РАН, 1999. – Вып. 3. – С.160-177. – Режим доступа : <http://auditorium.ru/books/744/gl6.pdf>
- 1527.Кузьмин М.Н. Переход от традиционного общества к гражданскому: изменение человека / М.Н.Кузьмин //Вопросы философии. – 1997. – № 2. – С.57-70.
- 1528.Кукушкин Ю.С. Сельские советы и классовая борьба в деревне / Ю.С.Кукушкин. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1968. – 294 с.
- 1529.Куліков В.О. Селянське господарство Харківської губернії в другій половині ХІХ-на початку ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.О.Куліков; Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2005. – 19 с.
- 1530.Кульчицький О. Світовідчужання українця / О.Кульчицький //Українська душа. – К.: «Фенікс», 1992. – С.48-66.
- 1531.Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / С. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.
- 1532.Кульчицький С.В. НЕП в загальноісторичному контексті / С.В.Кульчицький //Український селянин: праці Науково-дослідного інституту селянства /Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2001. – Вип. 3. – С.7-9.
- 1533.Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення / І.Ф.Курас. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
- 1534.Куреньшев А.А. «Революционная война» и крестьянство / А.А.Куреньшев //Отечественная история. – 2001. – № 6. – С.33-46.
- 1535.Куреньшев А.А. Крестьянство в России в период войны и революции 1917-1920 гг. (историографические аспекты) / А.А.Куреньшев //Вопросы истории. – 1999. – № 4-5. – С.148-156.
- 1536.Куреньшев А.А. Крестьянство и его организации в первой трети ХХ века / А.А. Куреньшев; Гос. ист. музей. – М., 2000. – 222 с.
- 1537.Кустарев А. Начало русской революции: версия Макса Вебера / А.Кустарев //Вопросы философии. – 1990. – № 8. – С.119-131.
- 1538.Куташев І.В. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.В.Куташев; Нац. пед. ун-т ім. М.П.

Драгоманова. – К., 2003. – 14 с.

1539.Кучер О.О. Про діяльність постійних нарад по боротьбі з бандитизмом на Україні / О.О.Кучер //Питання історії народів СРСР. – Х., 1971. – Вип.12. – С.68-75;

1540.Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921-1923 рр. / О.О.Кучер. – Х.: Видав. Харківського ун-ту, 1971. – 172 с.

1541.Лавров С.Б. Предисловие / С.Б.Лавров, А.С.Лавров //Вернадский Г.В. Начертание русской истории. – СПб.: «Лань», 2000. – С.5-18.

1542.Лазуренко В.М. Заможне селянство України в умовах НЕПу : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.М.Лазуренко; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2001. – 19 с.

1543.Лазуренко В.М. Особливості участі заможного селянства України у виборчому процесі 1921-1923 роках / В.М.Лазуренко //Український селянин: праці Науково-дослідного інституту селянства /Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2001 . – Вип. 3. – С.236-239.

1544.Ланской Г.Н. Крестьянство и власть в России пореформенного периода / Г.Н. Ланской //Россия в новое время. Образованное меньшинство и крестьянский мир: в поисках диалога. Материалы межвузовской научной конференции 21-22 апреля 1995 г. /Российск. гос. гуманит. ун-т – М., 1995. – С.5-37.

1545.Лапин Н.И. Кризисный социум в контексте социокультурных трансформаций / Н.И.Лапин [Электронный ресурс] //Мир России. – 2000. – Т. IX. – № 3. – С.3-47. – Режим доступа : http://www.ecsoman.edu.ru/images/pubs/2007/01/21/0000300163/2000_n3_p3-47.pdf

1546.Лапин Н.И. Пути России: Социокультурные трансформации. – М.: ИФРАН, 2000. – 194 с.

1547.Лапин Н.И. Социокультурная трансформация России: либерализация versus традиционализация // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2000. – Т. 3. – № 3. – С.32-39.

1548.Латов Ю.В. Экономика вне закона: очерки по теории и истории теневой экономики / Ю.В.Латов. – М.: Моск. общ. науч. фонд, 2001. – 281 с.

1549.Лебедська Н. Сільський сход у системі органів селянського самоврядування Лівобережної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / Н.Лебедська //Юридический вестник. – 2007. – № 1. – С.72-77.

1550.Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии. 1920-1930 годы / Н.Б.Лебина. – СПб.: «Нева»: Летний сад, 1999. – 320 с.

1551.Лебон Г. Психология масс / Г.Лебон //Психология масс: хрестоматия. – Самара: Издательский Дом «БАХРАР», 1998. – С.5-130.

1552.Леви-Брюль Л. Первобытное мышление / Л.Леви-Брюль //Хрестоматия по истории психологии /Под ред. П.Я.Гальперина, А.Н.Жадан. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – С. 237-256.

1553.Левин М. Деревенское бытие: нравы, верования, обычаи / М.Левин //Крестьяноведение. Теория. История. Современность. Ежегодник. 1997. – М., 1997. – Вып. 2. – С.84-127.

1554.Левин М. Российские крестьяне и советская власть. Исследование коллективизации. Нью-Йорк; Лондон, 1975 [Реферат] / М.Левин //Отечественная история. – 1994. -№ 4-5. – С.48-59.

1555. Левин М. Социальные аспекты гражданской войны в России / М. Левин // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал: в 2 т. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1997. – Т. 1 : От вооруженного восстания в Петрограде до второй сверхдержавы мира / под общ. ред. Ю.Н. Афанасьева. – С. 30-56.
1556. Леви-Строс К. Структурная антропология / К. Леви-Строс. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1983. – 536 с.
1557. Лейберов И.П. Революция и хлеб / И.П. Лейберов, С.Д. Рудаченко. – М.: Мысль, 1990. – 222 с.
1558. Леонов С.В. Американские историки о советском обществе времен гражданской войны / С.В. Леонов // Вопросы истории. – 1993. – № 4. – С. 169-176.
1559. Леонтович В.В. История либерализма в России. 1762-1914 / В.В. Леонтович. – М.: Русский путь. Полиграфресурсы, 1995. – 549 с.
1560. Лефевр Ж. Аграрный вопрос в эпоху террора (1793-1794) / пер. К.И. Раткевич; ред. и вступ. ст. проф. П.П. Щеголева; Ленинград. гос. ун-т им. А.С. Бубнова. Исторический факультет. – Л.: Соцэкгиз. Лен. отд-ние, 1936. – 204 с
1561. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму / М.Н. Лещенко. – К.: Наукова думка, 1970. – 304 с
1562. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття / М. Н. Лещенко. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1968. – 204 с.
1563. Лещенко М.Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції / М. Н. Лещенко. – К.: Держполітвидав, 1956. – 188 с.
1564. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. / М.Н. Лещенко. – К.: Наукова думка, 1977. – 360 с.
1565. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський // Повн. збір. творів, архів, студії. – К.; Філадельфія, 1995. – Т. 6. Кн. 1. – 471 с.
1566. Лисий І. Менталітет і духовна культура українців // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 11-12. – С. 37-59.
1567. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе: в 2 тт. – Т. 1. – К.: Основи, 1994. – С. 145 – 171.
1568. Литвак Б.Г. Крестьянское движение в России в 1775 – 1904 гг.: История и методика изучения источников / Б.Г. Литвак. – М.: Наука, 1989. – 256 с.
1569. Литвак Б.Г. О некоторых чертах психологии русских крепостных первой половины XIX в. / Б.Г. Литвак // История и психология. Под ред. Б.Ф. Поршнева. – М.: Наука, 1971. – С. 199-214.
1570. Литвак К.Б. Самогонование и потребление алкоголя в российской деревне 1920-х годов / К.Б. Литвак // Отечественная история. – 1992. – № 4. – С. 74-88.
1571. Литошенко Л.Н. Социализация земли в России / Л.Н. Литошенко. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 2001. – 536 с.
1572. Лич Э. Культура и коммуникация: Логика взаимосвязи символов. К использованию структурного анализа в социальной антропологии / Э. Лич; пер. с англ. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. – 142 с.
1573. Логунов А.П. Образованное меньшинство и крестьянский мир: проблемы раскола и диалога / А.П. Логунов // Россия в новое время. Образованное меньшинство и крестьянский мир: в поисках диалога. Материалы межвузов. научн. конф. 21-22 апреля

- 1995 г. /Российск. гос. гуманит. у-т. – М., 1995. – С.3-6.
1574. Логунов А. Что скрывается за театральными эффектами историка? [«Красная смута» на «круглом столе»] / А.Логунов //Отечественная. история. – 1998. – № 4. – С. 141-142.
1575. Лозовий В. Ідеологічні орієнтації селянства в добу революції (1917-1921 рр.) / В. Лозовий //Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Збірник. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2007. – С.277-288.
1576. Лозовий В.С. Аграрна політика Директорії УНР / В.С.Лозовий //Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С.68-76.
1577. Лозовий В.С. Кам'янецька доба Директорії Української Народної Республіки (червень- листопад 1919 року) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.С.Лозовий; НАН України; Інститут історії – К., 1998. – 188 л.
1578. Лозовий В.С. Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917-1921 рр.) / В.С.Лозовий //Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С.88-94.
1579. Лоо ван дер Х., Райен ван Р. Модернизация как концепт / Х.Лоо ван дер, Р.Райен ван [Електронний ресурс] //Ab Imperio. – 2002. – № 1. – С.78-92. – Режим доступу : <http://abimperio.net/cgi-bin/aishow.pl?state=showa&idart=238&idlang=2&Code=6sYjWsLDV8SmiTmx8RLer6iBL>
1580. Лоренц К. Обратная сторона зеркала. Опыт естественной истории человеческого познания / К.Лоренц; пер. с нем.; под ред. А.В. Гладкого; сост. А.В. Гладкого, А.И. Федорова; послесловие А.И.Федорова. – М.: Республика, 1998. – 493 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/loren4/04.php
1581. Лосский Н.О. Условия абсолютного добра / Н.О.Лосский. – М.: Политиздат, 1991. – 368 с.
1582. Лось Ф.Є. Класова боротьба в українському селі . 1907-1914 / Ф.Є.Лось, О.Г. Михайлюк. – К.: Наукова думка, 1976. – 283 с.
1583. Лотман Ю.М. Семиосфера / Ю.М.Лотман. – СПб.: «Искусство-СПБ», 2000. – 704 с.
1584. Лотман Ю., Успенский Б. О семиотическом механизме культуры / Ю.Лотман, Б. Успенский //Учен. зап. Тартуского ун-та. Труды по знаковым системам. – Тарту, – 1971. – Т. 5. – Вып. 284. – С.144-166.
1585. Лохматова А.И. Произведения художественной литературы как источник по истории крестьянства второй половины XIX века / А.И.Лохматова //Культурологічний вісник. Запоріжжя, 2005. – Вип. 14. – С.17-23.
1586. Лохматова А.І. Катеринославське земство / А.І.Лохматова. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1999. – 200 с.
1587. Лохматова А.І. Пореформена громада як саморегульований соціальний організм південноукраїнського села другої половини XIX століття / А.І.Лохматова //Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С.І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. – С.133- 143.
1588. Лохматова А.І. Участь органів сільського самоуправління у сімейних розподілах селян Південної України у другій половині XIX століття / А.І.Лохматова //Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали четвертих наукових читань, присвячених па

м'яті Д.П.Пойди. – Д.: ДНУ, 2002. – С.85-91.

- 1589.Лурье С.В. Метаморфозы традиционного сознания. Опыт разработки теоретических основ этнопсихологии и их применения к анализу исторического и этнографического материала / С.В.Лурье. – СПб.: Тип. им. Котлякова, 1994. – 288 с.
- 1590.Лурье С.В. Поземельная община как элемент картины мира русских крестьян / С. В.Лурье [Электронный ресурс] //Община и общинная ментальность в истории цивилизации. – М., 1999. – Режим доступа : <http://ethnopsychology.narod.ru/svlourie/articles/obshina.htm>
- 1591.Люкшин Д.И. 1917 год в деревне: общинная революция / Д.И.Люкшин //Революция и человек: Социально-психологический аспект. – М.: Изд. центр ИРИ, 1996. – С.115-141.
- 1592.Люкшин Д.И. Вторая русская смута: крестьянское измерение / Д.И.Люкшин. – М.: АИРО-XXI, 2006 – 142 с.
- 1593.Лях Р.Д. Проблеми аграрної історії України 1917-1940 рр. / Р.Д.Лях //Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. – К., 1997. – Ч. 2. – С.5-11.
- 1594.Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917-1923 рр.) / Р.Д.Лях. – К.-Донецьк: Вища школа, 1975. – 118 с.
- 1595.Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу / Р.Д. Лях. – К.: Вища школа, 1990. – 127 с.
- 1596.Магочій П.Р. Історія України / П.Р.Магочій. – К.: Критика, 2007. – 640 с.
- 1597.Маймескулов Л.Н. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918-1922) / Л.Н. Маймескулов, А.И.Рогожин, В.В.Сташис; под ред. М.Н.Голушко. – 2-е изд., перераб. и доп. – Х.: «Основа», 1990. – 345 с.
- 1598.Майстренко В.С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.С.Майстренко; Харківський держ. ун-т – Х., 1997. – 17 с.
- 1599.Макаренко В.П. Русская власть (теоретико-социологические проблемы) / В.П. Макаренко. – Ростов-на-Дону: Издательство СКНЦ ВШ, 1998. – 447 с.
- 1600.Мак-Ки А. Сухой закон в годы первой мировой войны: причины, концепция и последствия введения сухого закона в России. 1914 – 1917 гг. / А.Мак-Ки //Россия и первая мировая война (Материалы международного научного colloquiuma. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – С.147 – 159.
- 1601.Малахов В.С. Герменевтический круг / В.С.Малахов //Современная западная философия: словарь / сост.: Малахов В.С., Филатов В.П. – М.: Политиздат, 1991. – С.76-77.
- 1602.Малиа М. В поісках істинного Октябрія (размышления о советской истории, западной советологии и новой книге Ричарда Пайпса) / М.Малиа //Отечественная история. – 1992. – № 4. – С.178-187.
- 1603.Малик Я.Й. Білшовицький тоталітаризм в українському селі. Перша спроба впровадження (жовтень 1917 – березень 1918 рр.) / Я.Й.Малик. – Львів: Ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 1996. – 152 с.
- 1604.Малик Я.Й. Впровадження радянського режиму в українському селі (1919-1920) / Я.Й.Малик. – Львів: Ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 1996. – 267 с.
- 1605.Малиновский Б. Магия, наука и религия / Б.Малиновский; пер. с англ. – М.: «Рефл-бук», 1998. – 304 с.

- 1606.Малиновський Б.В. Аграрна політика центральних держав в Україні, літо-осінь 1918 р.: збереження та збір врожаю / Б.В.Малиновський //Український селянин: зб. наук. праць / за ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2004. – Вип. 8. – С.208-211.
- 1607.Мальт М. Деникинщина и крестьянство / М.Мальт //Пролетарская революция. Исторический журнал Истпарта. – 1924. – № 4 (27). – С.144-177.
- 1608.Малявский А.Д. Вторая социальная война в российской деревне в 1917 г. (март – октябрь) / А.Д.Малявский //Великий Октябрь: проблемы истории / отв. ред. чл.-кор. АН СССР Ю.А.Поляков. – М.: Наука, 1987. – С.45-57.
- 1609.Мандра А. Конец крестьянства. Продолжение размышлений о конце крестьянства: двадцать лет спустя. Париж, 1984 [Реферат] / А.Мандра //Отечественная история. – 1994. – №2. – С.33-42.
- 1610.Манхейм К. Избранное: социология культуры / К.Манхейм. – М.; СПб.: Университетская книга, 2000. – 501 с.
- 1611.Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта / К.Маркс, Ф.Энгельс //Соч. 2-е изд. – Т. 8. – С.119-217.
- 1612.Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Том первый. Кн. I: Процесс производства капитала / К.Маркс, Ф.Энгельс //Соч. – 2-е изд. – Т. 23. – 907 с.
- 1613.Маркс К. Капитал. Критика политической экономии / К.Маркс, Ф.Энгельс //Соч. – 2-е изд. – Т. 25. – Ч.II. – 551 с.
- 1614.Маркс К. Классовая борьба во Франции с 1848 по 1850 г. / К.Маркс, Ф.Энгельс //Соч. – 2-е изд. – Т. 7. – С.5-110.
- 1615.Маркс К. наброски ответа на письмо В.И.Засулич / К.Маркс, Ф.Энгельс //Соч. – 2-е изд. – Т. 19. – С.400-421.
- 1616.Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года / К.Маркс, Ф.Энгельс //Из ранних произведений. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1956. – С.517-642.
- 1617.Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1857-1859 гг. / К.Маркс, Ф.Энгельс //Соч. – 2-е изд. – Т. 46. – Ч. I. – 559 с.
- 1618.Маркс К. Манифест Коммунистической партии / К.Маркс, Ф.Энгельс //Соч. – 2-е изд. – Т. 4. – С.19-459.
- 1619.Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.І.Мармазова; Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 1998. – 16 с.
- 1620.Мармазова Т.І. Історіографія повстанського руху в Україні під проводом Н.І. Махна (1918-1921 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т.І.Мармазова; Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 2003. – 19 с.
- 1621.Марочко В.І. Зернова проблема та «криза хлібозаготівель» / В.І.Марочко //Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. К.: Наукова думка, 2003. – С.265-277.
- 1622.Марочко В.І. Модернізація українського суспільства перехідного періоду 1920-30-х рр.: історико-теоретичний аспект / В.І.Марочко //Український селянин: зб. наук. праць / за ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси: Черкас. держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С.144-146.
- 1623.Марочко В.І. Соціально-економічний уклад в українському селі / В.І.Марочко //Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. К.: Наукова думка, 2003. – С.

245-255.

1624.Мартынчук И. Символическая социальная реальность: методологические подходы и практический опыт изучения / И.Мартынчук, Н.Соболева //Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 3. – С.126-146.

1625.Маслов М.П. Діяльність громадських організацій України щодо подолання голоду початку 20-х рр. ХХ ст. / М.П.Маслов, В.М.Смирнов //Український селянин: зб. наук. праць / за ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси: Черкас. держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С.130-131.

1626.Масненко В.В. Селянство в історичній концепції Михайла Грушевського / В.В. Масненко //Український селянин: зб. наук. праць / за ред. С.В.Кульчицького, А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2004. – Вип. 8. – С. 47-50.

1627.Мацузато Кимитака. Столыпинская реформа и российская агротехнологическая революция / Мацузато Кимитака//Отечественная история. – 1992. – № 6. – С.194-200.

1628.Мединська Ю.Я. Колективне несвідоме як глибинна детермінанта етнічного менталітету : автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Ю.Я.Мединська; Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. – О., 2005. – 20 с.

1629.Медушевский А. Стратегии решения аграрного вопроса в России / А. Медушевский //Отечественные записки. Журнал для медленного чтения. – 2004. – № 1 (16). – С.8-33.

1630.Мейс Дж. Привид Чайнова / Дж.Мейс //День і вічність Джеймса Мейса. Видання перше / за загальною редакцією Л.Івщиної. – К.: ЗАТ «Українська прес-група», 2005. – С.245-246.

1631.Мерль Ш. Аграрный рынок и новая политика. Зарождение государственного управления сельским хозяйством в Советском Союзе. 1925-1928 гг. Вена, 1981 [Реферат] / Ш.Мерль //Отечественная история. – 1995. – №3. – С.104-116.

1632.Мигаль Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921-1925 роки) / Б.К.Мигаль. – Х.: Вища школа, 1974. – 168 с.

1633.Миколаєнко І.М. Історіографія діяльності земських установ України (1864-2001 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / І.М.Миколаєнко; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 2003. – 20 с.

1634.Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А.Миллер. – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с.

1635.Милов Л.В. Великорусский пахарь и особенности российского исторического процесса / Л.В.Милов. – М.: РОСПЭН, 1998. – 573 с.

1636.Миллюков П. Почему большевики взяли верх? / П.Миллюков //Октябрь 1917: величайшее событие века или социальная катастрофа. – М.: Политиздат, 1991. – С.157-182.

1637.Миллюков П.Н. История второй русской революции / П.Н.Миллюков. – К.: Книгоиздательство «Летопись», 1919. – Т. 1: Борьба буржуазной и социалистической революции. – Вып. 1 : Противоречия революции. – 128 с.

1638.Минарик Л.П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX – начала ХХ вв. – М.: Советская Россия, 1971. – 141 с.

1639.Минц И.И. История Великого Октября: в 3 т. / И.И.Минц. – М.: Наука, 1967. – Т. 1: Свержение самодержавия. – 930 с.

1640. Минц И.И. Уроки гражданской войны в России и современность / И.И. Минц // Защита Великого Октября. – М.: Наука, 1982. – С.7-23.
1641. Миронов Б.Н. Главные социальные организации крестьянства, городского сословия и дворянства / Б.Н. Миронов [Электронный ресурс] // Acta Slavica Iaponica. – 1998. – Vol. 16. – Режим доступа : <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/publicn/acta/16/boris/mironov-1.html>
1642. Миронов Б.Н. Отношение к труду в дореволюционной России / Б.Н. Миронов // Социологические исследования. – 2001. – № 10. – С.99-108.
1643. Миронов Б.Н. «Послал Бог работу, да отнял черт охоту»: трудовая этика российских рабочих в пореформенное время / Б.Н. Миронов // Социальная история. Ежегодник. 1998-1999. – М.: РОССПЭН, 1999. – С.246-286.
1644. Миронов Б.Н. Преступность России в XIX – начале XX века / Б.Н. Миронов // Отечественная история. – 1998. – № 1. – С.24-42.
1645. Миронов Б.Н. Пришел ли постмодернизм в Россию? Заметки об антологии «Американская руссистика» / Б.Н. Миронов // Отечественная история. – 2003. – № 3. – С. 135-146.
1646. Миронов Б.Н. Социальная история России периода Империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. / Б.Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 1. – 548 с.
1647. Миронов Б.Н. Социальная история России периода Империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. / Б.Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 2. – 566 с.
1648. Михайличенко Д.Ю. Політика «воєнного комунізму» і українське селянство, 1919 р. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Д.Ю. Михайличенко; ХАрк.нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2002. – 20 с.
1649. Михайлюк А.В. Амбивалентность смеха и сакральность в культуре / А.В. Михайлюк // Δοξα / Докса. Збірник наукових праць з філософії та філології. – О.: ООО Студия «Негоциант», 2001. – Вип. 1. – С.21-27.
1650. Михайлюк А.В. Интеллигенция и крестьянство Украины (февраль – октябрь 1917 г.) / А.В. Михайлюк // Интеллигенция и мир. Российский междисциплинарный социально-гуманитарный журнал. – 2008. – № 1. – С.50-60.
1651. Михайлюк А.В. Исторический источник: информация и смысл / А.В. Михайлюк // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Д.: ДНУ, 2000. – Вип. 8. – С.50-55.
1652. Михайлюк А.В. Историческое познание как осмысление прошлого / А.В. Михайлюк // Філософія. Культура. Життя: міжвузів. зб. наук. праць. – Д.: Дніпропетровський державний фінансово-економічний інститут, 2002. – Вип. 19. – С. 168-174.
1653. Михайлюк А.В. К проблеме двоеверия и обрядоверия в отечественной культуре / А.В. Михайлюк // Філософія. Культура. Життя: міжвузів. зб. наук. праць. – Д.: Дніпропетровська державна фінансова академія, 2005. – Вип. 25. – С.268-272.
1654. Михайлюк А.В. Н.А. Бердяев и история революции в России / А.В. Михайлюк // Метаморфози свободи: спадщина Бердяєва у сучасному дискурсі (до 125-річчя з дня народження М.О. Бердяєва): Український часопис російської філософії. Вісник Товариства російської філософії при Українському філософському фонді. – К.: Вид.

ПАРАПАН, 2003. – Вип. 1. – С.289-295.

1655.Михайлюк А.В. Об амбивалентности культуры / А.В.Михайлюк //Філософія. Культура. Життя: міжвузів. зб. наук. праць. – Д.: «Системні технології», 2000. – Вип. 7. – С.17-30.

1656.Михайлюк А.В. Образ царя в крестьянском мировоззрении (кон. XIX – нач. XX вв.) / А.В.Михайлюк //Філософія. Культура. Життя: міжвузів. зб. наук. праць. Спеціальний випуск. – Д.: Дніпропетровська державна фінансова академія, 2007. – С.88-93.

1657.Михайлюк А.В. Проявления элементов карнавала (балагана) в революционных событиях в России и Украине (1917-1920 гг.) / А.В.Михайлюк //Філософія. Культура. Життя: міжвузів. зб. наук. праць. – Д.: «Системні технології», 1999. – Вип. 3. – С.90-104.

1658.Михайлюк А.В. Революция в России как проявление кризиса религиозного сознания / А.В.Михайлюк //Колізії синтезу філософії і релігії в історії вітчизняної філософії (до 180-річчя Памфіла Юркевича та 130-річчя Семена Франка): Український часопис російської філософії. Вісник товариства російської філософії пр Українському філософському фонді.– Полтава: АСМІ, 2007. – Вип. 7. – С.453-460.

1659.Михайлюк А.В. Революция и карнавал / А.В.Михайлюк //Гуманітарний журнал. – 2004. – № 3. – С.15-22.

1660.Михайлюк А.В. Революция и регенерация культуры / А.В.Михайлюк //Філософія. Культура. Життя: міжвузів. зб. наук. праць. – Д.: Наука і освіта, 2002. – Вип. 14. – С.11-44.

1661.Михайлюк О. Гетьманська держава і селянство: причини конфронтації / О. Михайлюк //Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19-20 травня 2008 р. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2008. – С.256-266.

1662.Михайлюк О. Інтелігенція і «пробудження» села в 1917 р. / О.Михайлюк //Україна в революційних процесах перших десятиліть XX століття. Збірник. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2007. – С.265-277.

1663.Михайлюк О. Об'єкт та предмет історичного дослідження: до проблеми визначення / О.Михайлюк //Гуржіївські історичні читання: зб. наук. праць. – Черкаси, 2007. – С.84-87.

1664.Михайлюк О.В. Бюрократія, інтелігенція, напівінтелігенція в революційному процесі першої чверті XX ст.: генетична спорідненість та протиріччя / О.В. Михайлюк //Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія.– Д.: РВВ ДНУ, 2001. – Вип.6. – С.49-55

1665.Михайлюк О.В. Вплив освіти новоєвропейського типу на культуру селянства України (початок XX ст.) / О.В.Михайлюк //Український селянин: зб. наук. праць / за ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2005. – Вип. 9. – С.51-54.

1666.Михайлюк О.В. Деякі особливості менталітету українського селянства в передреволюційний період (кінець XIX – початок XX ст.) / О.В.Михайлюк //Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П.Пойди. – Д.: ДНУ, 2002. – С.96-101.

1667. Михайлюк О.В. «Друга Пасха»: сприйняття селянами Лютневої революції 1917 р. / О.В.Михайлюк //Український селянин: зб. наук. праць / за ред. А.Г.Морозова. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С.249-251.
1668. Михайлюк О.В. Історія і міф як способи осмислення минулого (до проблеми генетичної спорідненості та відмінності) / О.В.Михайлюк //Філософія. Культура. Життя: міжвузів. зб. наук. праць. – Д.: Дніпропетровський державний фінансово-економічний інститут, 2003. – Вип. 22. – С.307-320.
1669. Михайлюк О.В. Кантівська теорія пізнання і сучасна епістемологічна ситуація в історичній науці / О.В.Михайлюк //Філософсько-антропологічні студії' 2004: Спецвипуск. – К.: «Стилос»; Д.: РВВ ДНУ, 2004. – С.335-346.
1670. Михайлюк О.В. Культурно-ціннісний підхід та об'єктивність історичного пізнання (Про обґрунтування культурної самобутності засобами історичної науки) / О.В. Михайлюк //Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 1999. – № 1(3). – С.58-66.
1671. Михайлюк О.В. Модернізована еліта і традиціоналістський народ: проблема становлення національної свідомості на східноукраїнському ґрунті (кінець ХІХ – перша чверть ХХ ст.) / О.В.Михайлюк //Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Історія України. – № 504. – Х., 2001. – С.17-23.
1672. Михайлюк О.В. Праця як ритуал в селянській культурі / О.В.Михайлюк //Український селянин: зб. наук. праць / за ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2004. – Вип. 8. – С.83-86.
1673. Михайлюк О.В. Про деякі особливості взаємин Радянської влади і українського селянства в революційний період. (1917 – середина 20-х рр.) / О.В.Михайлюк //Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Прем'єр, 2001. – Вип. ХІІІ. – С.102-124.
1674. Михайлюк О.В. Про деякі особливості релігійної ситуації на Україні в період революції та громадянської війни (1917-1920 рр.) / О.В.Михайлюк //Вісник технологічного університету Поділля. Науковий журнал. – Хмельницький, 1999. – № 6. – С.26-29.
1675. Михайлюк О.В. Про деякі особливості соціальної психології часів революції та громадянської війни (1917-1920 рр.) / О.В.Михайлюк //Збірник наукових праць молодих вчених ДДУ. Історія. – Д.: ДДУ, 1999. – Вип. 1. – С.85-93.
1676. Михайлюк О.В. Про застосування культурно-генетичного методу до інтерпретації революційного процесу в Російській імперії / О.В.Михайлюк //Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Д.: РВВ ДНУ, 2002. – Вип.9. – С.193-197.
1677. Михайлюк О.В. Про об'єктивність історичного пізнання та місце історичної науки в самовизначенні культури / О.В.Михайлюк //Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. – О., Л., К., 1999. – Ч. 2 : ХХ століття. – С.100-107.
1678. Михайлюк О.В. Про стан сучасної української історіографії революції та громадянської війни / О.В.Михайлюк //Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Д., 2000. – № 3 (11). – С.38-45.
1679. Михайлюк О.В. Революція та загострення соціокультурного антагонізму між містом і селом / О.В.Михайлюк //Український селянин: праці Науково-дослідного

інституту селянства / Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2001. – Вип. 3. – С.221-224.

1680. Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси: монографія / О.В. Михайлюк. – Д.: ТОВ «Інновація», 2007. – 456 с.

1681. Михайлюк О.В. Селянство як уявлена спільнота / О.В. Михайлюк // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали шостих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д.П. Пойди. – Д.: ДНУ, 2004. – С.21-28.

1682. Михайлюк О.В. Соціокультурний аспект дослідження історії селянства України революційного періоду / О.В. Михайлюк // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали п'ятих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д.П. Пойди. – Д.: ДНУ, 2004. – С.96-101.

1683. Михайлюк О.В. Столипінська аграрна реформа в контексті процесів розселення сільського господарства на теренах Російської імперії / О.В. Михайлюк // Український селянин: зб. наук. праць / за ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С.25-29.

1684. Михайлюк О.В. «Українська революція» чи «Російська революція на Україні»? / О.В. Михайлюк // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2000. № 5 (13). – С.70-76.

1685. Михайлюк О.В. Феномен інтелігенції як продукт модернізації традиційного суспільства / О.В. Михайлюк // Інтелігенція і влада. Зб. наук. праць. – Одеса: Астропринт, 2002. – Вип 1 (2). – Ч. 2. – С.49-54.

1686. Михайлюк О.В. Щодо «політичної програми» селянства України в період революції та громадянської війни / О.В. Михайлюк // Український селянин: зб. наук. праць / за ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкас. держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С.103-106.

1687. Михайлюк О.В. Щодо ролі національного чинника в формуванні політичної поведінки українського селянства часів революції та громадянської війни / О.В. Михайлюк // Український селянин: праці Науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2002. – Вип. 5. – С.247-250.

1688. Михальченко М.І. Українська цивілізація: методологічний аспект аналізу / М.І. Михальченко // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: Зб. наук. праць / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень; журнал «Діалог. Історія, політика, економіка» №5 / І.Курас (відп.ред.). – К., 2004. – С.63-76

1689. Мицюк О.К. Аграрна політика (1800-1925 рр.) / О.К. Мицюк. – Подєбради: Видання «Вид. Т-ва при Укр. Госп. Академії в ЧСР», 1925. – Т. 2. – Ч. I. – 272 с.

1690. Мірза-Авакянц Н. Селянські розрухи на Україні 1905-1907 року / Н. Мірза-Авакянц. – Х.: Державне видавництво України, 1925. – 71 с.

1691. Мовчан О.М. Голод 1921-1923 рр.: «генеральна репетиція» 1933-го / О.М. Мовчан // Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 220-245.

1692. Можейко М.А. Модернизации концепция / М.А. Можейко // Всемирная энциклопедия: философия ХХ век / главн. научн. ред. и сост. А.А. Грицанов. – М.: АСТ; Мн.: Харвест, Современный литератор, 2002. – С.477-480.

1693. Мойсієнко В.М. Характерні риси правового статусу селянства в пореформений час / В.М. Мойсієнко // Український селянин: праці Науково-дослідного інституту

- селянства / Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2001. – Вип. 3. – С.177-179.
1694. Мокшин Г.Н. Василий Павлович Воронцов / Г.Н.Мокшин // Вопросы истории. – 2003. – № 9. – С.57-73.
1695. Мороз О.Г. Українське селянство у першій половині ХХ століття (Трагедія і героїзм) / О.Г.Мороз, М.М.Злупко. – Львів: Універсум, 1997. – 165 с.
1696. Морозов А. О.В. Михайлюк. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси. – Д.: ТОВ «Інновація», 2007. – 456 с. / А.Морозов // Український селянин: зб. наук. праць / за ред. А.Г.Морозова. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С.366-368.
1697. Морозова О.М. «Эгалитаризм», «коллективизм» и «трудолюбие» русского народа: неочевидная очевидность / О.М.Морозова [Электронный ресурс] // Cogito. Альманах истории идей. – Ростов н/Д.: ТМЦ «Логос», 2007. – Вып. 2. – С.407-427. – Режим доступа: <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=2179&level1=main&level2=articles>
1698. Москаленко В. Соціально-психологічні засади економічної культури особистості / В.Москаленко // Соціальна психологія. – № 4 (24). – С.3-16.
1699. Московичи С. Наука о массах / С.Московичи // Психология масс: хрестоматия. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ», 1998. – С.397-534.
1700. Мосс М. Очерк о даре / М.Мосс // Общества. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии / пер. с фр., послесл. и коммент. А.Б.Гофмана; Рос. акад. наук, Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н.Миклухо-Маклая. – М.: Восточная литература, 1996. – С.83-222.
1701. Мотенко Я.В. «Куркульство» як активний учасник селянського руху в Харківській губернії (1917-1921 рр.) / Я.В.Мотенко // Проблеми історії та археології України: зб. матеріалів Міжнарод. наук. конф. до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові 25-26 жовтня 2003 р. – Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. – С.67 – 170.
1702. Мэйси Д. Земельная реформа и политические перемены: феномен Столыпина / Д. Мэйси // Вопросы истории. – 1993. – №4. – С.3-18.
1703. Мэйси Д.А.Дж. Аграрные реформы Столыпина как процесс: центр, периферия, крестьяне и децентрализация / Д.А.Дж.Мэйси // Россия сельская. XIX – начало XX века / отв. ред. А.П.Корелин. – М.: РОССПЭН, 2004. – С.251-283.
1704. Мякотин А.А. Религия в жизни русской деревни 1920-х годов / А.А.Мякотин [Электронный ресурс] // Научно-практическая конференция «VIII Иоанновские чтения». – Режим доступа: <http://www.saminfo.ru/~samds/Text/Vertical/Library/Joann/Texts/2003/13.htm>
1705. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І.Нагаєвський. – К.: Укр. письменник, 1993. – 413 с.
1706. Наше Отечество. Опыт политической истории. – М.: ТЕРРА, 1991. – Ч. II / Кулешов С.В., Волобуев О.В., Пивовар Е.И. и др. – 620 с.
1707. Неклюдов С.Ю. От составителя // «Наивная литература»: исследования и тексты / сост. С.Ю.Неклюдов. – М., 2001. – С.4-21.
1708. Непіпенко Л.П. Політична культура Радянської України періоду непу : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л.П.Непіпенко; Харк.нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х.,

2000. – 20 С.

1709.Нестеров О.В. Селянський повстанський рух на Правобережній Україні : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В.Нестеров; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 19 с.

1710.Нефедова Т. Хозяйство российской деревни и население / Т.Нефедова //Город и деревня в Европейской России: сто лет перемен. Памяти В.П. Семенова-Тян-Шанского. – М.: ОГИ, 2001. – С.285-302.

1711.Нечитайло В.В. Селянство як природне явище / В.В.Нечитайло //Український селянин: зб. наук. праць / за ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2005. – Вип. 9. – С.9-11.

1712.Нізова Л.В. Століпінський етап створення державно-монополістичного управління / Л.В.Нізова //Український історичний журнал. – 2008. – № 3. – С.101-123.

1713.Никольский С.А. Аграрный курс России (Мировоззрение реформаторов и практика аграрных реформ в социально-историческом, экономическом и философском контекстах) / С.А.Никольский. – М.: Колосс, 2003. – 375 с.

1714.Никольский С.А. Аграрная экономика, сельская общность и проблема социально-экономических укладов / С.А.Никольский // Вопросы философии. – 2000. – № 12. – С.16-27.

1715.Никольский С.А. Сознание крестьянства и аграрные модернизации России / С. А.Никольский // Свободная мысль. – 1993. – № 9. – С.3-14.

1716.Новейшая история Отечества. XX век: в 2 т. – М.: Гуманитарный изд. центр «ВЛАДОС», 1999. – Т. 1. – 496 С.

1717.Новикова Л.Г. П.Холвист. Вести войну, ковать революцию: континуум кризиса в России, 1914-1921 / Л.Г.Новикова //Отечественная история. – 2004. – № 6. – С.169-171.

1718.Нойман О. Український опір антиєврейським акціям (на прикладі третьої хвилі погромів) / О.Нойман //Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. – О., Л., К., 1999. – Ч. 2 : XX століття. – С.320-324.

1719.Носевич В.Л. Традиционная белорусская деревня в европейской перспективе / В.Л.Носевич. – Минск: Тэхналогія, 2004. – 350 с.

1720.Нуждина А.А. Социокультурное развитие российской деревни во второй половине XIX – начале XX вв. : на материалах губерний Верхнего Поволжья : автореферат дис. ... кандидата исторических наук : 07.00.02 / А.А.Нуждина; Иван. гос. ун-т. – 24 с.

1721.Обертрайс Ю. Введение / Ю.Обертрайс //Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920—1950-е годы) //Материалы междунар. научн. конф. (Харьков, сентябрь 2003 г.): сб. докладов. – Х.: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. – С. 3-18.

1722.Обласова О.І. НЕП в житті селян Катеринославщини (джерела і методи дослідження) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06/ О.І.Обласова; Дніпропетровський держ. ун-т. – Д., 1997. – 18 с.

1723.Оболенская С.В. Народное чтение и народный читатель в России конца XIX в. / С. В.Оболенская //Одиссей. Человек в истории. Культурная история социального. 1997. – М: Наука, 1998. – С.204-232.

1724. Овдін О.В. Столипінська аграрна реформа на Катеринославщині (1906-1916 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В.Овдін; Дніпропетровський національний ун-т – Д., 2004. – 193 арк.
1725. Овечкин В.В. Дезертирство из Красной армии в годы гражданской войны / В.В. Овечкин // Вопросы истории. – 2003. – №3. – С.108-115.
1726. Ольшевский В.Г. Финансово-экономическая политика Советской власти в 1917-1918 гг.: тенденции и противоречия / В.Г.Ольшевский // Вопросы истории. – 1999. – № 3. – С.28-45.
1727. Омелянчук И.В. Черносотенное движение в Российской империи (1901-1914 гг.) : автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / И.В.Омелянчук; Воронеж. гос. ун-т. – Воронеж, 2006. – 46 с.
1728. Омелянчук І.В. Чорносотенний рух на Україні в 1904-1914 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.В.Омелянчук; Київський ун-т ім. Т.Шевченка – К., 1997. – 18 с.
1729. Омелянчук І. Чорносотенний рух в Україні на початку ХХ століття / І.Омелянчук // Сучасність. – 1997. – № 12. – С.86-93.
1730. Онацький Є. Українська емоційність / Є.Онацький // Українська душа. – К.: «Фенікс», 1992. – С.36-47.
1731. Онищук С.В. Исторические типы общественного воспроизводства: политэкономия мирового исторического процесса / С.В.Онищук. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1995. – 149 с.
1732. Опыт российских модернизаций XVIII – XX века / отв. ред. Алексеев В.В. – М.: Наука, 2000. – 246 с.
1733. Орлов И.Б. Устная история: генезис и перспективы развития / И.Б.Орлов // Отечественная история. – 2006. – № 2. – С.136-148.
1734. Орлова И.Б. Евразийская цивилизация. Социально-историческая ретроспектива и перспектива / И.Б.Орлова. – М.: Издательство НОРМА, 1998. – 280 с.
1735. Орлова Э.А. Объяснение униформности и многообразия культур в культурной антропологии: Введение в проблему / Э.А.Орлова // Человек и социокультурная среда. Специализированная информация по академической программе «Человек, наука, общество». Комплексные исследования. – М., 1991. – С.5-54.
1736. Осипова Т.В. Классовая борьба в деревне в период подготовки и проведения Великой Октябрьской Социалистической революции. – М.: Наука, 1974. – 351 с.
1737. Осипова Т.В. Крестьянский фронт в гражданской войне / Т.В.Осипова // Судьбы российского крестьянства. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1996. – С.90-161.
1738. Осипова Т.В. Российское крестьянство в революции и гражданской войне / Т.В. Осипова. – М.: Стрелец, 2001 – 397 с.
1739. Осокина В.Я. Социалистическое строительство в деревне и община. 1920-1933. – М.: Мысль, 1978. – 176 с.
1740. Отношение к прошлому – ключ к будущему. Материалы международного симпозиума «Куда идет Россия?» // Отечественная история. – 1999. – № 6. – С.78-89.
1741. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М.: АН СССР, 1954. – 554 с.
1742. Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917-1937. – К.: Наукова думка, 1987. – 238 с.

- 1743.Павленко Ю. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: навч. посібник для студ. гуманіт. фак-тів вузів / Ю.В.Павленко. – 2-е вид., стереотип. – К. : Либідь, 2000. – 360 с.
- 1744.Павлишин О. Історіографія української революції 1917-1921 рр. / О.Павлишин //Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми /За ред. Л. Зашкільняка. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2004. – С.168-183.
- 1745.Павлюк С.П. Традиційне хліборобство України: Агротехнічний аспект / С.П. Павлюк. – К.: Наукова думка, 1991. – 222 с.
- 1746.Павлюченко С.А. Веселие Руси: революция и самогон / С.А.Павлюченко //Революция и человек: быт, нравы, поведение, мораль. – М.: Изд. центр ИРИ, 1997. – С. 124-142.
- 1747.Павлюченко С.А. Военный коммунизм в России: власть и массы / С.А. Павлюченко. – М.: Русское книгоиздательское товарищество – История, 1997. – 272 с.
- 1748.Павлюченко С.А. Крестьянский Брест или предыстория большевистского Нэпа / С.А.Павлюченко. – М.: Русское книгоиздательское т-во, 1996. – 299 с.
- 1749.Пайпс Р. Россия при старом режиме / Р.Пайпс. – М.: «Независимая газета», 1993. – 421 с.
- 1750.Пайпс Р. Русская революция: в 2 ч. / Р.Пайпс.– М.: РОССПЭН, 1994. – Ч. 1. – 398 с
- 1751.Пайпс Р. Русская революция: в 2 ч. / Р.Пайпс.– М.: РОССПЭН, 1994. – Ч. 2. – 584 с
- 1752.Панарин А.С. Россия в цивилизационном процессе (между атлантизмом и евразийством) / А.С.Панарин; Ин-т философии РАН. – М., 1994. – 262 с.
- 1753.Панарин А.С. Смысл истории / А.С.Панарин //Вопросы философии. – 1999. – № 9. – С.3-21.
- 1754.Панченко А.А. Фольклор и религиозная культура русских мистических сект (XVIII – начало ХХ вв.) : автореф. дис. ... д-ра филологич. наук: 10.01.09 – фольклористика / А.А.Панченко; Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом) РАН – СПб., 2002. – 31 с.
- 1755.Панченко А.М. О русской истории и культуре / А.М.Панченко. – СПб.: Азбука, 2000. – 464 с.
- 1756.Панченко П.П. Аграрна історія України: навч.посібник / П.П.Панченко. – К. :Просвіта, 1996. – 360 с.
- 1757.Парамонова М.Ю. «Несостоявшаяся история»: Аргумент в споре об исторической объективности? Заметки о книге А.Деманда и не только о ней / М.Ю.Парамонова //Одиссей. Человек в истории. Культурная история социального. 1997. – М: Наука, 1998 . – С.336-358.
- 1758.Первая революция в России: взгляд через столетие. – М.: Памятники исторической мысли, 2005. – 602 с.
- 1759.Першин П.Н. Аграрная революция в России. Историко-экономическое исследование / П.Н.Першин. – М.: Наука, 1966. – Кн. 1 : От реформы к революции. – 490 с.
- 1760.Першин П.Н. Аграрная революция в России. Историко-экономическое исследование / П.Н.Першин. – М.: Наука, 1966. – Кн. 2 : Аграрные преобразования Великой Октябрьской социалистической революции (1917-1918 гг.). – 576 с.

- 1761.Першин П.Н. Участковое землепользование в России. Хутора и отруба, их распространение за десятилетие 1907-1916 гг. и судьба во время революции (1917-1920 гг.) / П.Н.Першин. – М.: Издательство Наркомзема «Новая деревня», 1922. – 52 с.
- 1762.Петров В.И. Непокорившиеся кайзеровскому нашествию / В.И.Петров. – М.: Наука, 1988. – 208 с.
- 1763.Петров. Сельскохозяйственное производство России в мировую войну / Петров //Война и революция. – 1927. – № 6. – С.83-95.
- 1764.Петровська Н.В. Сільське правління в лівобережних губерніях Наддніпрянської Уукраїни (друга половина ХІХ ст.) / Н.В.Петровська //Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. – Одеса: Юридична література, 2007. – Вип. 36. – С.268-274.
- 1765.Пивоваров Ю.С. Истоки и смысл русской революции / Ю.С.Пивоваров [Электронный ресурс] //Полис. Научный и культурно-просветительский журнал. – 2007. – № 5. – Режим доступа : <http://www.politstudies.ru/fulltext/2007/5/4.htm>
- 1766.Пивоваров Ю.С. Русская мысль и Русская Революция / Ю.С.Пивоваров //Политическая наука. Россия: Опыт революций и современность: проблемно-тематич. сборник. – М.: ИНИОН РАН, 1998. – С.122-254.
- 1767.Пиріг Р.Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією / Р.Я. Пиріг; Інститут історії України НАН України. – К., 2008. – 209 с.
- 1768.Пиріг Р.Я. Земельна реформа Павла Скоропадського: німецький вплив / Р.Я. Пиріг //Український селянин: зб. наук. праць / за ред. А.Г.Морозова. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С.9-15.
- 1769.Пиріг Р.Я. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі / Р.Я.Пиріг // Український історичний журнал. – 2006 . – №3. – С.68-84.
- 1770.Підгаєцький В.В. Теорія і методологія джерелознавства з історії України ХХ століття: Конспект лекцій / В.В.Підгаєцький. – Д.: ДДУ, 1996. – 76 с.
- 1771.Побережников И.В. Переход от традиционного к индустриальному обществу: теоретико-методологические проблемы модернизации / И.В.Побережников. – М.: РОССПЭН, 2006. – 240 с.
- 1772.Погребинский А.П. Сельское хозяйство и продовольственный вопрос в России в годы первой мировой войны / А.П.Погребинский //Исторические записки. – М., 1950. – Т. 31. – 37-60.
- 1773.Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866-1900) / Д.П.Пойда. – Д.: Днепропетровский горный институт им. Артема, 1960. – 487 с.
- 1774.Покровский М. Очерки по истории революционного движения в России ХІХ – ХХ ст. Курс лекций / М.Покровский. – М.: Красная новь, 1924. – 232 с.
- 1775.Полани К. Два значения термина «экономический» / К.Полани //Неформальная экономика: Россия и мир. – М.: Логос, 1999. – С.498-504.
- 1776.Поланьи К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / К.Поланьи; пер. с англ. А.А. Васильева и др.; под общ. ред. С.Е. Федорова. – СПб.: Алетейя, 2002. – 320 с.
- 1777.Політична історія України. ХХ століття: у 6 т. – К.: Генеза, 2003. – Т. 2 : Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920) / В.Ф.Солдатенко (кер.), В.Ф. Верстюк. – 488 с.

1778. Політична історія України. ХХ століття: у 6 т. – К.: Генеза, 2003. – Т. 3 : Утвердження радянського ладу в Україні (1921-1938) / С.В.Кульчицький (кер.), Ю.І. Шаповал, В.А.Греченко та ін. – 448 с.
1779. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси / Д.В. Архієрейський, О.Г.Бажан, Т.Б.Бикова, С.І.Білокінь, О.Д.Бойко; НАН України; Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2002. – 950 с.
1780. Політологічний енциклопедичний словник: навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.
1781. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України.: у 2 т. / Н.Д.Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1993. – Т. 2. – 606 с.
1782. Поляков Ю.А. Переход к нэпу и советское крестьянство / Ю.А.Поляков. – М.: Наука, 1967. – 452 с.
1783. Поляков Ю.А. Советская страна после окончания гражданской войны: территория и население / Ю.А.Поляков. – М.: Наука, 1986. – 272 с.
1784. Попович М. Нарис історії культури України / М.Попович. – 2-е вид., випр. – К.: «АртЕк», 2001. – 728 с.
1785. Портнова Т.В. Селянство в уявленнях української інтелігенції 60-80-х років ХІХ століття : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т.В.Портнова; Дніпропетровський держ. ун-т. – Д., 2008. – 211 арк.
1786. Портнова Т.В. У кривому дзеркалі: тексти української інтелігенції про селянство ХІХ ст. / Т.В.Портнова // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали шостих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д.П.Пойди. – Д.: ДНУ, 2007. – С.56-59.
1787. Поршнев Б.Ф. Социальная психология и история / Б.Ф.Поршнев. – 2-е изд., доп. и испр. – М.: Наука, 1979. – 232 с.
1788. Поршнев Б.Ф. Феодализм и народные массы / Б.Ф.Поршнев. – М.: Наука, 1964. – 279 с.
1789. Поршнева О.С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы первой мировой войны / О.С.Поршнева. – М.: РОССПЭН, 2004. – 368 с.
1790. Поспеловский Д. Русская православная церковь: испытания начала ХХ века / Д. Поспеловский // Вопросы истории. – 1993. – № 1. – С.42-54.
1791. Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: історіософія світової та української історії ХVІІ – ХХ століть / В.А.Потульницький. – К.: Либідь, 2002. – 480 с.
1792. Потульницький В.А. Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть / В.А.Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С.3-20.
1793. Прилуцький В. Опір молоді тоталітарному режиму в УСРР (1920-1927 рр.) / В. Прилуцький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – Вип. 6. – С.273-283.
1794. Присяжнюк Ю.П. «Нариси історії села Колодистого, Тальнівського району, Черкаської області» Ю.Г.Поліщука як джерело дослідження історії українського селянства ХІХ – першої половини ХХ ст. (антропологічний підхід) / Ю.П.Присяжнюк // Український селянин: зб. наук. праць / за ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси: Черкас. держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С.14-16.

- 1795.Присяжнюк Ю.П. «Праця» як цінність у колективній психології українських селян посткріпосницької епохи (на матеріалах Наддніпрянської України) / Ю.П.Присяжнюк //Україна модерна. – Львів, 2001. – № 6. – С.47-58.
- 1796.Присяжнюк Ю.П. Вплив ментальності українського селянства на рівень його освіченості у другій половині ХІХ ст. / Ю.П.Присяжнюк //Історія України. – 2000. – № 3.
- 1797.Присяжнюк Ю.П. Вплив ринкової трансформації суспільства на ментальні імперативи українських хліборобів посткріпосницької епохи / Ю.П.Присяжнюк //Український селянин: праці Науково-дослідного інституту селянства /Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2001. – Вип. 3. – С.173-177.
- 1798.Присяжнюк Ю.П. До проблеми ролі селянства в збереженні національної ідентичності українців (ХІХ – початок ХХ ст.) / Ю.П.Присяжнюк //Український селянин: праці Науково-дослідного інституту селянства /Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2001. – Вип. 1. – С.78-81.
- 1799.Присяжнюк Ю. Ментальність і ремесло історика. Методологічна парадигма селянознавчих студій в Україні на зламі ХХ-ХХІ ст. / Ю.П.Присяжнюк. – Черкаси: «Вертикаль», ПП. Кандич С.Г., 2006. – 122 с.
- 1800.Присяжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Ю.П.Присяжнюк //Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С.23-33.
- 1801.Присяжнюк Ю.П. Освіченість як атрибут етнокультури українського селянства Наддніпрянської України: тенденції еволюції та перші спроби осмислення феномена на початку ХХ ст. / Ю.П.Присяжнюк //Український селянин: зб. наук. праць / за ред. С.В. Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2004. – Вип. 8. – С.110-113.
- 1802.Присяжнюк Ю.П. Українське селянство ХІХ-ХХ ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм: навч. посібник для студентів історичних факультетів / Ю.П. Присяжнюк. – Черкаси: Відлуння – плюс, 2002. – 120 с.
- 1803.Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Ю.П.Присяжнюк.– Черкаси: «Вертикаль», ПП Кандич С.Г., 2007. – 640 с.
- 1804.Продразверстка //Гражданская война и военная интервенция в СССР: энциклопедия. – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – С.476-477.
- 1805.Пропп В.Я. Русские аграрные праздники. Опыт историко-этнографического исследования / В.Я.Пропп. – М. Лабиринт, 2006. – 176 с.
- 1806.Проскурякова Н. Столыпинская реформа: выход из кризиса / Н.Проскурякова //Отечественные записки. Журнал для медленного чтения. – 2004 – № 1 (16). – С.157-171.
- 1807.Протасов Л.Г. Всероссийское Учредительное собрание и демократическая альтернатива / Л.Г.Протасов //Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть. – СПб.: Глаголь, 1994. – С.134-148.
- 1808.Протасов Л. Незабываемый 1917-й: историографические заметки /Л.Протасов //Україна-Росія: діалог історіографій: матеріали міжнар. наук. конф. / Ін-т історії НАН України, Канад. ін-т. укр. студій Албертського ун-ту (Едмонтон), Сіверський ін-т. регіон. дослідж.; редкол: В.В.Верстюка (відп. ред.), В.М.Бойко (відп. секр.), С.А.

- Лепявко, С.М.Плохий. – К.-Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. – С.115-127.
- 1809.Пэллот Дж. Разрушила ли общину Столыпинская реформа? / Дж.Пэллот //Отечественные записки. Журнал для медленного чтения. – 2004. – №1 (16). – С.172-187.
- 1810.Рабинович С.Е. С.Орликов – «Дезертирство в Красной армии и борьба с ним».
1926. Н.Мовчин – «Комплектование Красной армии» – гл. VI – «Дезертирство и борьба с ним». 1926. / С.Е.Рабинович //Война и революция. – 1927. – № 6. С.188-191.
- 1811.Раєвський С.М. Сільське господарство Лівобережної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / С.М.Раєвський; Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова – К., 2006. – 20 с.
- 1812.Рева І.М. Селянський рух на Лівобережній Україні 1905-1907 рр. / І.М.Рева. – К.: Радянська школа, 1964. – 162 с.
- 1813.Редфилд Р. Большая и малая традиции / Р.Редфилд //Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире : хрестоматия : пер. с англ. / сост. Т.Шанин; рус. ред. А.В.Гордона; предисл. к рус. изд. В.П.Данилова. – М. : Прогресс : Прогресс-Академия, 1992. – С.200-201.
- 1814.Редфилд Р. Крестьянство как социальный тип / Р.Редфилд //Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире : хрестоматия : пер. с англ. / сост. Т.Шанин; рус. ред. А.В.Гордона; предисл. к рус. изд. В.П.Данилова. – М. : Прогресс : Прогресс-Академия, 1992. – С.70-71.
- 1815.Редфилд Р. Малое сообщество. Крестьянское общество и культура. Издательство Чикагского университета, 1960 [Реферат] / Р.Редфилд //Отечественная история. – 1994. – №6. – С.7-18.
- 1816.Редькіна О.А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині ХІХ-початку ХХ століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.А.Редькіна; Запорізький держ. ун-т – Запоріжжя, 2002. – 19 с
- 1817.Реєнт А.П. Рабочий класс Советской Украины на завершающем этапе гражданской войны (1920 г.) / А.П.Реєнт. – К.: Наукова думка, 1984. – 168 с.
- 1818.Реєнт О. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.) / О.Реєнт. – К.: Інститут історії НАН України, 2003. – 340 с.
- 1819.Реєнт О.П. Більшовизм і українська революція 1917-1920 рр. Спроба визначення динаміки і характеру соціальних процесів / О.П.Реєнт. – К., 1994. – 39 с.
- 1820.Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України ХІХ – початку ХХ століття: стан і перспективи розробки / О.П.Реєнт //Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. / НАН України; Інститут історії України / О.П. Реєнт (голова ред.кол.). – К., 2000. – Вип. I. – С.6-38.
- 1821.Реєнт О.П. Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспекти / О.П.Реєнт //Історія України. – 1999. – № 13.
- 1822.Реєнт О.П. Кризові тенденції в аграрному секторі економіки у роки першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / О.П.Реєнт //Український селянин: зб. наук. праць / за ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси: Черкас. держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С.101-103.
- 1823.Реєнт О.П. Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси: Монографія. – Дніпропетровськ: Інновація, 2007. – 456 с. / О.

- П.Реєнт //Український історичний журнал. – 2009. – № 2. – С.224-226.
- 1824.Реєнт О.П. Сільське господарство України в роки Першої світової війни / О.П. Реєнт //Український селянин: зб. наук. праць / за ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2004. – Вип. 8. – С.194-205.
- 1825.Реєнт О.П. Соціальне життя села в Україні в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. / О.П.Реєнт //Історія українського селянства. Нариси: в 2 т. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1. – С.367-379.
- 1826.Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О.П.Реєнт //Український історичний журнал. – 1999. – №3. – С.3-22.
- 1827.Реєнт О.П. Світова війна 1914-1918 рр. і українське селянство //Історія українського селянства / О.П.Реєнт, І.Г.Патер //Історія українського селянства. Нариси: в 2 т. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1. – С.473-524.
- 1828.Реєнт О. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / О.Реєнт, О.Сердюк //Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. / НАН України; Інститут історії України / О.П. Реєнт (голова ред.кол.). – К., 2004. – Вип. VII. – С.5-47.
- 1829.Реєнт О.П. Перша світова війна і Україна / О.П.Реєнт, О.В.Сердюк. – К.: Генеза, 2004. – 480 с.
- 1830.Реєнт О.П. Столипінська аграрна реформа / О.П.Реєнт, О.В.Сердюк //Історія українського селянства. Нариси: в 2 т. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1. – С.388-407.
- 1831.Реєнт О.П., Янишин Б.М. Україна в період першої світової війни: історіографічний аналіз / О.П.Реєнт, Б.М.Янишин //Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С.3-37.
- 1832.Репина Л.П. Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории / Л.П.Репина //Одиссей. Человек в истории. Ремесло историка на исходе ХХ века. 1996. – М., 1996. – 25-38.
- 1833.Репина Л.П. Культурная память и проблемы историописания (историографические заметки) / Л.П.Репина. – М.: ГУ ВШЭ, 2003. – 44 с. (Препринт WP6/2003/07)
- 1834.Рефлективное крестьяноведение. Десятилетие исследований сельской России / под ред. Т.Шанина, А.Никулина, В.Данилова. – М.: МВШСЭН; РОССПЭН, 2002. – 592 с.
- 1835.Решодько П.Ф. Селянський рух у Харківській губернії (березень-січень 1918 р.) / П.Ф.Решодько. – Х.: Вид-во ХАрк.ун-ту, 1972. – 170 с.
- 1836.Рибалка І. Великий Жовтень і зміни соціальної структури селянства України / І. Рибалка // Український історичний журнал. – 1987. – № 11. – С.38-52.
- 1837.Рибалка І.К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.) / І.К.Рибалка. – Х.: Вид-во ХАрк.ун-ту, 1967. – 192 с.
- 1838.Рибалка І.К. Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції / І.К.Рибалка, Ф.Г.Турченко // Український історичний журнал. – 1981. – № 11. – С.20-33.
- 1839.Рикер П. Герменевтика и метод социальных наук / П.Рикер //Герменевтика. Этика. Политика. – М.: АО «КАМІ» – Изд. центр Academia, 1995. С.3-18.
- 1840.Рогалина Н.Л. Аграрный кризис в российской деревне начала ХХ века / Н.Л. Рогалина //Вопросы истории. – 2004. – № 7. – С.10-22.

- 1841.Роджеро А.Н. Герменевтика и научная рациональность (понимание как методологическая проблема культурно-исторических исследований) / А.Н.Роджеро //Труды семинара по герменевтике (Герменеус): сб. науч. тр. – О.: Принт Мастер, 1999. – Вып. 1. – 7-25.
- 1842.Розвиток народного господарства Української РСР. 1917-1967: в 2 т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1 : (1917-1937). – 460 с.
- 1843.Розенберг У.Г. Создание нового государства в 1917 г.: представление и действительность / У.Г.Розенберг //Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть. – СПб.: «Глаголь», 1994. – С.76-148.
- 1844.Розов А.Н. Священник в духовной жизни русской деревни / А.Н.Розов. – СПб.: Алетейя, 2003. – 253 с.
- 1845.Романов В.Н. Историческое развитие культуры. Проблемы типологии / В.Н. Романов. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 192 с.
- 1846.Российский старый порядок: опыт исторического синтеза. «Круглый стол» //Отечественная история. – 2000. – № 6. – С.43-93.
- 1847.Россия в новое время. Образованное меньшинство и крестьянский мир: в поисках диалога. Материалы межвузовск. научн. конф. 21-22 апреля 1995 г. / Рос. гос. гуманит. ун-т. – М., 1995. – 102 с.
- 1848.Россия и первая мировая война (Материалы международного научного коллоквиума). – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – 563 с.
- 1849.Рубач М.А. Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в украинской деревне к 1917 г. / М.А.Рубач //Особенности аграрного строя России в период империализма: Материалы сессии Научного совета по проблеме «Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции». Май 1960 г. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1962. – С.45-63.
- 1850.Рубач М. До історії радянського будівництва на Україні в період громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919 рр.) / М.Рубач //Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919 рр.): зб. док. і матеріалів. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С.ІІ-XXXІІ.
- 1851.Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции / М.А.Рубач. – К.: Изд-во АН УССР, 1957. – 457 с.
- 1852.Рубльов О.С. Українські визвольні змагання 1917-1920 рр. / О.С.Рубльов, О.П. Реєнт. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 320 с. (Серія «Україна крізь віки». – Т. 10)
- 1853.Русавська В.А. Гостинність в українській побутовій культурі ХІХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 17.00.01 / В.А.Русавська ; Київський нац. ун-т культури і мистецтв. – К., 2007. – 19 с.
- 1854.Руткевич М.Н. Теория нации: философские вопросы / М.Н.Руткевич //Вопросы философии. – 1999. – № 5. – С.19-32.
- 1855.Рязанов В.Т. Экономическое развитие России. Реформы и российское хозяйство в ХІХ-ХХ вв. / В.Т.Рязанов. – СПб.: Наука, 1998. – 796 с.
- 1856.Савченко С. Сучасна українська історіографія: спроба характеристики / С. Савченко //Сучасність. – 1999. – № 11. – С.127-131.

- 1857.Савченко С.В. «З нації в селяни», або черговий замах на «національні міфи» / С.В. Савченко //Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: зб. наук. праць. – Д., 2008. – № 3 (39). – С.353-368.
- 1858.Савченко С.В. Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: соціокультурні процеси. – Дніпропетровськ: Інновація, 2007. – 456 с. / С.В.Савченко //Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 2008. – Т.СCLVI. – С.736-744.
- 1859.Садохин А.П. Этнология: учебник / А.П.Садохин. – М.: Гардарики, 2002. – 256 с.
- 1860.Сажко В.В. Проблеми аграрних перетворень в Україні у 1900-1913 роках: історико-політичний аспект: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.В. Сажко; Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2005. – 22 с.
- 1861.Санборн Д. Беспорядки среди призывников в 1914 г. и вопрос о русской нации: новый взгляд на проблему / Д.Санборн //Россия и первая мировая война (Материалы международного научного коллоквиума). – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – С.202-215.
- 1862.Сапронов П.А. Культурология: курс лекций по теории и истории культуры / П.А. Сапронов. – СПб.: СОЮЗ, 1998. – 560 с.
- 1863.Сарпова О.В. Философия исторического познания в трудах школы «Анналов»: Франция, 1929-1994 : дис. ... канд. философ. наук: 09.00.03 / О.В.Сарпова; Ур. гос. ун-т им. А.М. Горького. – Екатеринбург 2004. – 162 с.
- 1864.Світленко С.І. Селянська проблематика в поглядах українських просвітителів ХVІІІ ст. / С.І.Світленко //Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали шостих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д.П.Пойди. – Д.: ДНУ, 2007. – С.29-35.
- 1865.Свищев М.А. Мелкое производство в 20-е годы / М.А.Свищев //НЭП: приобретения и потери: сб. ст. – М.: Наука, 1994. – С.175-185.
- 1866.Селіхов Д.А. Аграрне законодавство царської Росії в Україні епохи капіталізму (ІІ пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Д.А.Селіхов; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2002. – 20 с.
- 1867.Селунская Н.Б. Страницы аграрной истории России в прочтении западных ученых / Н.Б.Селунская, Е.Б.Шашина //Отечественная история. – 1992. – № 4. – С.191-194.
- 1868.Семененко В.І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917-1922 роки) / В.І.Семененко. – Х.: Основа, 1995. – 400 с.
- 1869.Семенникова Л.И. Россия в мировом сообществе цивилизаций. 2-е изд., испр. и дополн / Л.И.Семенникова. – Брянск: «Курсив», 1996. – 526 с.
- 1870.Сенчакова Л.Т. Крестьянские наказания и приговоры 1905-1907 годов / Л.Т. Сенчакова //Судьбы российского крестьянства. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1996. – С.56-89.
- 1871.Сенчакова Л.Т. Крестьянское движение в революции 1905-1907 гг. / Л.Т. Сенчакова. – М.: Наука, 1989. – 264 с.
- 1872.Сергієнко Ю.Г. Формування торгово-промислової та сільськогосподарської буржуазії в Україні у другій половині ХІХ ст.: регіональний аспект / Ю.Г.Сергієнко //Український селянин: зб. наук. праць / за ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси: Черкас. держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С.85-87.
- 1873.Сергійчук В. Уся правда про єврейські погроми. Мовою невідомих документів і матеріалів / В.Сергійчук. – К.: Козаки, 1996. – 122 с.

- 1874.Сиви Р.И. Голод в крестьянских обществах. Гринвуд пресс, 1986 [Реферат] / Р.И. Сиви //Отечественная история. – 1995. – №4. – С.5-14.
- 1875.Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / С. М.Сидельников. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 289 с.
- 1876.Сидельников С.М. Аграрная реформа Столыпина: учебн. пособие. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – 335 с.
- 1877.Сидоров А.Л. Экономическое положение России в годы первой мировой войны / А.Л.Сидоров. – М.: Наука, 1973. – 655 с.
- 1878.Симоненко Р. Доповідь англійського віце-консула в Києві про земельні передбачення III Універсалу Центральної Ради / Р.Симоненко //Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомч. зб. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – Вип. 6. – С.41-46.
- 1879.Симонова М.С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции / М.С.Симонова. – М.: Наука, 1987. – 253 с.
- 1880.Симуш П.И. Мир таинственный. Размышления о крестьянстве / П.И.Симуш. – М.: Политиздат, 1991. – 255 с.
- 1881.Скальський В.В. Образ Центральної Ради у свідомості селян на початковому етапі Української революції / В.В.Скальський //Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С.46-59.
- 1882.Скирда А. Нестор Махно. Казак Свободы (1888 – 1934). Гражданская война и борьба за Вольные Советы в Украине. 1917 – 1921. / А.Скирда. – Париж: Громада, 2001. – 352 с.
- 1883.Скотнікова Л.С. Аграрні відносини в українському селі у 20-30 роках ХХ століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л.С.Скотнікова; НАН України; Інститут історії України. – К., 2000. – 19 с.
- 1884.Скотт Дж. Оружие слабых: повседневное сопротивление и его значение / Дж. Скотт //Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире : хрестоматия : пер. с англ. / сост. Т.Шанин; рус. ред. А.В.Гордона; предисл. к рус. изд. В.П.Данилова. – М. : Прогресс : Прогресс-Академия, 1992. – С.285-287.
- 1885.Скотт Дж. С. Благими намерениями государства. Почему и как провалились проекты улучшения человеческой жизни / Дж.Скотт; пер. с англ. Э.Н. Гусинского, Ю.И . Турчаниновой. – М.: Университетская книга, 2005. – 576 с.
- 1886.Скотт Дж. С. Моральная экономика крестьянства. Восстание и выживание в Юго-Восточной Азии. Нью-Хэвн; Лондон: Изд-во Йельского ун-та, 1976 [Реферат] / Дж.С. Скотт //Отечественная история. – 1992. – №5. – С.5-17.
- 1887.Скрипник М. Історія пролетарської революції на Вкраїні: короткий начерк з портретами / М.Скрипник. – Х.: Червоний шлях, 1923. – 85 с.
- 1888.Слепнев И.Н. Монарх, крестьянство и вопрос о земле в начале ХХ в. / И.Н. Слепнев //Куда идет Россия? Формальные институты и реальные практики / под общ. ред. Т.И. Заславской. – М.: МВШСЭН, 2002. – С.261-266.
- 1889.Смирнов М.А. Отечественная преступность и общественно-политическая ситуация в России во второй половине XIX – начале ХХ века : 1861-1917 гг.: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. / М.А.Смирнов. – Кострома, 2006. – 221 с.
- 1890.Смирнова З.В. Социальная философия А.И.Герцена / З.В.Смирнова. – М.: Наука, 1973. – 292 с.

- 1891.Сміт Е.Д. Національна ідентичність / Е.Д.Сміт ; пер. з англійської П.Таращука. – К.: Основи, 1994. – 224 с.
- 1892.Смолий В.А. Передмова / В.А.Смолий //Історія українського селянства. Нариси: в 2 т. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1. – С.5-6.
- 1893.Собственность на землю в России: История и современность / под общ. ред. Д. Ф. Аяцкова. – М.: РОССПЭН, 2002. – 592 с.
- 1894.Советское прошлое: поиски понимания («Круглый стол») //Отечественная история . – 2000. – № 4. – С.90-120.
- 1895.Современные концепции аграрного развития (Теоретический семинар) //Отечественная история. – 1992. – № 5. – С.3-31.
- 1896.Современные концепции аграрного развития (Теоретический семинар) //Отечественная история. – 1994. – № 2. – С.31-59.
- 1897.Сокирська В.В. Особливості впровадження століпінської аграрної реформи на Уманщині в дослідженнях Г.Ю.Храбана / В.В.Сокирська //Український селянин: зб. наук. праць / за ред. А.Г.Морозова. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С.20-22.
- 1898.Соколов В. Православна церква в роки громадянської війни / В.Соколов. – Х.: Держвидав України, 1930. – 68 с.
- 1899.Солдатенко В. Голодний тридцять третій: суб'єктивні думки про об'єктивні процеси / В.Солдатенко //Дзеркало тижня. – 2003. – 28 червня – 4 липня – № 24 (449).
- 1900.Солдатенко В. Новітні видання і дослідження з історії української революції (1917-1920 рр.) / В.Солдатенко //Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: зб. наук. праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора: в 2 т. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Т. 1. – С.237-305.
- 1901.Солдатенко В. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917-1920 рр. в Україні / В.Солдатенко //Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття: збірник. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2007. – С.5-24.
- 1902.Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.) / В.Ф.Солдатенко. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», Видавничий центр «Просвіта», 1999. – 508 с.
- 1903.Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія / В.Ф. Солдатенко. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 1997. – 416 с.
- 1904.Солоневич И.Л. Народная монархия / И.Л.Солоневич. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 608 с.
- 1905.Сорокин П. Основные черты русской нации в двадцатом столетии / П.Сорокин //О России и русской философской культуре. Философы русского послеоктябрьского зарубежья. – М.: Наука, 1990. – С.463-489.
- 1906.Сорокин П. Современное состояние России / П.Сорокин // Общедоступный учебник по социологии. Статьи разных лет. – М.: Наука, 1994. – С.418-491.
- 1907.Сорокин П.А. Главные тенденции нашего времени / П.А.Сорокин; пер. с англ., сост. и предисл. Т.С.Васильева. – М.: Наука, 1997. – 351 с.
- 1908.Сорокин П.А. Социология революции / П.А.Сорокин //Человек. Цивилизация. Общество / общ. ред., сост. и предисл. А.Ю.Сагомонов; пер. с англ. – М.: Политиздат,

1992. – С.266-294.
- 1909.Сорокин П.А. Структурная социология / П.А.Сорокин //Человек. Цивилизация. Общество / общ. ред., сост. и предисл. А.Ю.Сагомонов; пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – С.156-220.
- 1910.Социально-экономический строй крестьянского хозяйства европейской России в эпоху капитализма: (Источники и методы исслед.) / И.Д.Ковальченко, Т.Л.Моисеенко, Н.Б.Селунская. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 222 с.
- 1911.Социокультурная методология анализа российского общества. Независимый теоретический семинар. г. Москва. 9 октября 1996 г. Семинар № 6 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://scd.centro.ru>
- 1912.Социокультурная методология анализа российского общества. Независимый теоретический семинар. г. Москва. 21 октября 1998 г. Семинар № 21 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://scd.centro.ru>
- 1913.Старцев В.И. Внутренняя политика Временного правительства первого состава / В.И.Старцев. – Л.: Наука, 1980. – 256 с.
- 1914.Степаненко В. Общественная трансформация в социокультурной модели интерпретации / В.Степаненко //Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003. – №4. – С.89-109.
- 1915.Степаненко Г.В. Православне парафіяльне духовенство на українських землях Російської імперії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.) / Г.В. Степаненко //Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С.45-65.
- 1916.Степин В.С. Генезис социогуманитарных наук / В.С.Степин // Вопросы философии. –2004. – №3. – С.41-43.
- 1917.Степун Ф.А. *Дух, лицо и стиль русской культуры* / Ф.А.Степун //Вопросы философии. – 1997. – № 1. – С.154-165.
- 1918.Степун Ф.А. Чаемая Россия / Ф.А.Степун; Русский Христианский гуманист. ин-т; А.А. Ермичев (сост.и послесловие). – СПб.: Изд-во РХГИ, 1999. – 477 с.
- 1919.Стецюк В.Б. Земська політика українських урядів (1917-1920 рр.) / В.Б.Стецюк //Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917-1921 рр.: Матеріали Всеукр. наук. конференції. Кам'янець-Подільський, 6-7 грудня 2007 р. / ред. кол.: Смолій В.А. (співголова), Завальнюк О.М. (співголова), Реснт О.П. та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – С.130-143.
- 1920.Стрижков Ю.К. Принятие декрета о продовольственной разверстке и его осуществление в первой половине 1919 г. / Ю.К.Стрижков //Октябрь и советское крестьянство. 1917-1927 гг. – М.: Наука, 1977. – С.131-163.
- 1921.Субтельний О. Україна: історія / О.Субтельний; пер. з англ. Ю.І.Шевчука; вст. ст. С.В.Кульчицького. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
- 1922.Суворова Л.Н. За «фасадом» «военного коммунизма»: политическая власть и рыночная экономика / Л.Н.Суворова //Отечественная история. – 1993. – № 4. – С.48-59.
- 1923.Сусоров В.Д. Аграрне питання в Україні: причини, прояви, шляхи розв'язання (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / В.Д.Сусоров; Херсонський технічний університет. – Херсон, 1997. – 38 с.
- 1924.Сухова О.А. Социальные представления и поведение российского крестьянства в начале ХХ века. 1902-1922 гг.: По материалам Среднего Поволжья : дисс. ... докт. историч. наук: 07.00.02 / О.А.Сухова; Сам. гос. ун-т. – Самара, 2007. – 654 с.

- 1925.Сушко В.А. Міжпоколінна трансформація статевих ідеалів та стереотипів в українському суспільстві ХХ ст. / В.А.Сушко //Проблеми історії та археології України: зб. матеріалів Міжнародної наук. конф. до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові 25 – 26 жовтня 2003 р. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. – С.134 – 137.
- 1926.Такеси Мацamura. Дробление крестьянских хозяйств Правобережной Украины в первой половине XIX в. и характер крестьянского землевладения / Мацamura Такеси [Электронный ресурс] //Acta Slavica Iaponica (Acta Slavica Iaponica), issue: 21 / 2004, pp. 67-87. – Режим доступа : <http://www.cceol.com> – CEEOL Takeshi Matsumura – Microsoft Internet Explorer
- 1927.Тан В. *Старый и новый быт* / В.Тан //Старый и новый быт / под ред. В.Тан-Богораз. – Л.: Госиздат, 1924. – С.5-25.
- 1928.Тан В.Г. Обновленная деревня / В.Тан //Обновленная деревня: сб. под ред. В.Г. Тана-Богораза. – Л.: Госиздат, 1925. – С.3-15.
- 1929.Тарновский К. Н. Социально-экономическая история России, начало ХХ в.: советская историография середины 50-х – 60-х гг. / К.Н.Тарновский; АН СССР, Ин-т истории СССР. – М.: Наука, 1990. – 292 с.
- 1930.Телицын В.Л. «Бессмысленный и беспощадный»?..: феномен крестьянского бунтарства 1917 – 1921 гг. / В.Л.Телицын. – М.: РГГУ, 2003. – 335 с.
- 1931.Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П.П.Теличук. – К.: Вид-во КГУ, 1973. – 184 с.
- 1932.Темірова Н.Р. Добродійницька діяльність поміщиків України / Н.Р.Темірова //Український селянин: праці Науково-дослідного інституту селянства /Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2001. – Вип. 1. – С.74-75.
- 1933.Темірова Н. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н.Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 320 с.
- 1934.Темницкий А.Л. Социокультурность как научная категория и методология исследований в трансформирующемся обществе / А.Л.Темницкий [Электронный ресурс] // Тезисы докл. II Всероссийской научн. конф. Сорокинские чтения – 2005 «Будущее России: стратегии развития». – М.: МГУ, 2005. – Режим доступа : <http://lib.socio.msu.ru/l/library?e=d-000-00---0sor--00-0-0-0prompt-10---4-----0-11--1-ru-50---20-help---00031-001-1-0windowsZz-1251-00&a=d&cl=CL1&d=HASHda9426d24ec8afd05703c8.5.4.40>
- 1935.Терела Г.В. Аграрна політика Української Держави П.Скоропадського : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Г.В.Терела; Запоріж. держ. ун-т. – Запоріжжя, 2000. – 18 с.
- 1936.Терещенко Ю.И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. Очерк истории экономической политики (1917-1920) / Ю.И.Терещенко. – К.: Наукова думка, 1986. – 255 с.
- 1937.Тимченко Ж.П. Советы крестьянских депутатов на Украине (январь-март 1918 г.) / Ж.П.Тимченко //Социалистическое строительство на Украине в годы гражданской войны. – К.: Наукова думка, 1986. – С.61-84.
- 1938.Тишков В.А. Забыть о нации (Пост-националистическое понимание национализма) / В.А.Тишков //Вопросы философии. – 1998. – № 9. – С.3-26.

1939. Тишков В.А. Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии / В.А.Тишков. – М.: Наука, 2003. – 542 с.
1940. Ткаченко В. Україна на межі цивілізацій (історико-політологічні розвідки) / В. Ткаченко, О.Реснт; НАН України, Ін-т історії України. – К., 1995. – 159 с.
1941. Ткаченко В.М. Україна: проблеми самоорганізації: Начерки новітньої доби / В. М.Ткаченко, О.П.Реснт, В.М.Головатюк. – К., 1996. – 104 с.
1942. Токарев А.С. История зарубежной этнографии: учеб. пособие / А.С.Токарев. – М.: Высш. школа, 1978.—352 с.
1943. Токвиль А. де. Старый порядок и революция / А. де Токвиль; пер. с фр. М. Федоровой. – М.: Моск. философский фонд, 1997. – 249 с.
1944. Токць С. Беларуска вёска ў эпоху зьменаў: Другая палова XIX – пешая траціна XX ст. / С.Токць. – Менск: Тэхналогія, 2007. – 308 с.
1945. Томпсон П. Голос прошлого. Устная история. / П.Томпсон; пер. с англ. – М.: Изд-во «Весь мир», 2003. – 368 с.
1946. Томпсон Э.-П. Плебейская культура и моральная экономия. Статьи из английской социальной истории XVIII и XIX вв. [Реферат] / Э.-П.Томпсон //История ментальностей , историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – М. Б. и., 1996. – С.180-198.
1947. Топорнин Б.Н. Разделение властей и государственная организация / Б.Н.Топорнин //Разделение властей и парламентаризм. – М.: Институт государства и права РАН, 1992. – С.3-49.
1948. Торнер Д. Крестьянская экономика как социальная категория / Д.Торнер //Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире : хрестоматия : пер. с англ. / сост. Т.Шанин; рус. ред. А.В.Гордона; предисл. к рус. изд. В.П.Данилова. – М. : Прогресс : Прогресс-Академия, 1992. – С.75-83.
1949. Трапезников С.П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос: в 2-х т. – 2-е доп. изд. – М.: Мысль, 1974. – Т. 1 : Ленинские аграрные программы в трех революциях. – 567 с.
1950. Трапезников С.П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос: в 2-х т. – 2-е доп. изд. – М.: Мысль, 1976. – Т. 2 : Исторический опыт КПСС в осуществлении ленинского кооперативного плана. – 645 с.
1951. Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921-1922 гг.). – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1964. – Ч. 1. – 311 с.
1952. Троцук И.В. Нарратив как междисциплинарный методологический конструктив в современных социальных науках / И.В.Троцук //Вестник РУДН. Серия Социология . – 2004. – № 6-7. – С.56-74.
1953. Трошин А.А. Теоретические основы деструкции в обществе (на материале истории России XIX века) / А.А.Трошин [Электронный ресурс] //Социокультурная методология анализа российского общества. Независимый теоретический семинар. г. Москва. 9 октября 1996 г. Семинар № 6. – Режим доступа : <http://scd.centro.ru>
1954. Тульцева Л.А. Божий мир православного крестьянина / Л.А.Тульцева //Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX в.). Материалы международной конференции. Москва, 1994. – М.: РОССПЭН, 1996. – С.294 – 305.
1955. Турченко Г.Ф. Перша світова війна й українська революція під кутом зору синергетики / Г.Ф.Турченко //Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Прем'єр, 2001.– Вип. XIII. – С.70-91.

1956. Турченко Г.Ф. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.) / Г.Ф. Турченко. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – 324 с.
1957. Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине / Ф.Г. Турченко. – К.; О.: Вища школа, 1987. – 199 с.
1958. Турченко Ф.Г. Магістралі й глухі кути української революції / Ф.Г. Турченко, Г.Ф. Кривоший // Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). – Запоріжжя: «Просвіта», 1998. – С.3-64.
1959. Турченко Ф.Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ ст. – 1921 р.): Історичні нариси / Ф.Г. Турченко, Г.Ф. Турченко. – К.: Генеза, 2003. – 304 с.
1960. Титорский А.В. Хозяйственная деятельность русских крестьян: нормативная практика: автореферат дис. ... кандидата исторических наук: 07.00.07 / А.В. Титорский; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М., 2003 – 22 с.
1961. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство. Основні поняття чистої соціології / Ф. Тьоніс. – К.: Дух і літера, 2003. – 262 с.
1962. Тэрнер В. Символ и ритуал / В. Тэрнер. – М.: Наука, 1983. – 277 с.
1963. Тюкавкин В.Г. Великорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа / В. Г. Тюкавкин. – М.: Памятники исторической мысли, 2001. – 304 с.
1964. Тюкавкин В.Г. Крестьянство России в период трех революций. Кн. для учителя / В. Г. Тюкавкин, Э.М. Щагин. – М.: Просвещение, 1987. – 207 с.
1965. У поході за волею (селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 році) / П.П. Захарченко, Н.І. Земзюліна, О.В. Нестеров. – К.: ЗАТ «НІЧЛАВА», 2000. – 176 с.
1966. Уварова Н.А. Миросприятіє ярославського і нижегородського крест'янства в кінці ХІХ – началі ХХ в. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Н.А. Уварова; Ярославський гос. пед. ун-т. – Ярославль, 2004. – 19 с.
1967. Удод О. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства / О. Удод // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. Збірник наукових праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора. В 2-х тт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С.286-313.
1968. Удод О.А. Історія: осягнення духовності / О.А. Удод. – К.: Генеза, 2001. – 192 с.
1969. Удод О.А. Роль історичної науки у формуванні духовних цінностей українського народу: 1920-30-і рр. : автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.06 / О.А. Удод; Дніпропетровський ун-т. – Д., 2000. – 35 с.
1970. Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / редрада: В.М. Литвин (голова) та ін.; редкол.: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.
1971. Українська революція і державність (1917-1920 рр.). – К.: Парламентське видавництво, 1998. – 247 с.
1972. Українська РСР в період громадянської війни. 1917- 1920 рр.: в 3 т. – К.: Політвидав України, 1970. – Т. 3. – 461 с.
1973. Українська етнологія: навч. посібник / за ред В.Борисенко. – К.: Либідь, 2007. – 400 с.

- 1974.«Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К.: НАН України. Інститут історії України, 1999. – Ч. І. – 203 с.
- 1975.Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В.Ф.Солдатенко (керівник). – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 576 с.
- 1976.Успенский Б.А. Антиповедение в культуре древней Руси / Б.А.Успенский //Избр. труды. – М.: Гнозис, 1994. – Т. 1. – С.321-332.
- 1977.Успенский Б.А. Мифологический аспект русской экспрессивной фразеологии / Б. А.Успенский // Избр. труды. – М.: Гнозис, 1994. – Т. 2. – С.67-161.
- 1978.Успенский Б.А. История и семиотика /Б.А.Успенский //Этюды о русской истории. СПб.: Азбука, 2002. – С.9-76.
- 1979.Успенский Б.А., Живов В.М. Царь и Бог: Семиотические аспекты сакрализации монарха в России / Б.А.Успенский, В.М.Живов //Успенский Б.А. Избр. труды. – М.: Гнозис, 1994. – Т. 1. – С.110-218.
- 1980.Устименко В.М. Етносоціальні процеси в Україні та етносоціальна політика Центральної Ради / В.М.Устименко //Проблеми вивчення історії української революції / НАН України; Інститут історії України / В.Ф. Верстюк (відп. ред.). – К., 2007. – Вип. 2. – С.68-89.
- 1981.Ушаков Н.М. Власть и крестьяне России на путях модернизации (ХІХ – начало ХХ века): проблемы историографии / Н.М.Ушаков. – Астрахань: Астраханский гос. педагогический университет, 2001. – 170 с.
- 1982.Файджес О. Крестьянские массы и их участие в политических процессах 1917-1918 гг. / О.Файджес //Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть. – СПб.: «Глаголь», 1994. – С.230-237.
- 1983.Февр Л. Бои за историю / Л.Февр; пер. А.А.Бобовича и др.; ст. А.Я.Гуревича; коммент. Д.Э.Харитоновича. – М.: Наука, 1991. – 629 с.
- 1984.Федотова В.Г. Модернизация «другой» Европы / В.Г.Федотова; Рос. акад. наук, Ин-т философии. – М.: ИФРАН, 1997. – 253 с.
- 1985.Федотова В.Г. Судьба России в зеркале методологии / В.Г.Федотова //Вопросы философии. – 1995. – № 12.
- 1986.Фей Сяодун. Крестьянство как образ жизни / Фей Сяодун //Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире : хрестоматия : пер. с англ. / сост. Т.Шанин; рус. ред. А.В.Гордона; предисл. к рус. изд. В.П.Данилова. – М. : Прогресс : Прогресс-Академия, 1992. – С.72-74.
- 1987.Ферро М. Символика и политика во время революции 1917 г. / М.Ферро //Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть. – СПб.: «Глаголь», 1994. – С.366-371.
- 1988.Филд Д. Размышления о наивном монархизме в России от эпохи Пугачева до революции 1905 г. / Д.Филд [Електронний ресурс] //Экономическая история. Обзорение / под ред. Л.И.Бородкина. – М., 2002. – Вып. 8. – С.110-115. – Режим доступа : <http://www.hist.msu.ru/Labs/Ecohist/OB8/field.htm>
- 1989.Фирсов Б.М. Структуры повседневной жизни русских крестьян конца ХІХ века (опыт этносоциологического изучения) / Б.М.Фирсов, И.Г.Киселева //Социс. – 1992. – № 4. – С.3-14.

- 1990.Фирсов С. Русская церковь накануне перемен (1890-1918 гг.) / С.Фирсов. – М.: «Духовная библиотека», 2002. – 623 с.
- 1991.Філіпович М. Смертельна загроза чи нові перспективи? (Про постмодернізм в історіографії) / М.Філіпович //Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 2008. – Вип. 13. – С.9-29.
- 1992.Флоровский Г. (прот.) Пути русского богословия / прот. Г.Флоровский. – Париж: YMCA-PRESS, 1983. – 600 с.
- 1993.Франк С.Л. Религиозно-исторический смысл русской революции / С.Л.Франк //Русское мировоззрение. – СПб.: Наука, 1996. – С.119-137.
- 1994.Френкин М.С. Трагедия крестьянских восстаний в России 1918-1921 гг. / М.С.Френкин. – Иерусалим: «Лексикон», 1987. – 251 с.
- 1995.Фромм Э. Бегство от свободы / Э.Фромм. – М.: Прогресс, 1990. – 269 с.
- 1996.Фрэнк С. Народная юстиция, история и культура русского крестьянства 1870-1900 [Реферат] //История ментальностей, историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – М., 1996. – С.233-239.
- 1997.Фурсов А.И. Концепция «моральной экономики» крестьянина и ее критика / А.И.Фурсов //Народы Азии и Африки. – 1984. – № 2. – С.27-38.
- 1998.Фурсов А.И. Крестьянство в общественных системах: опыт разработки теории крестьянства как социального типа – персонификатора взаимодействия универсальной и системной социальности / А.И.Фурсов //Крестьянство и индустриальная цивилизация. – М.: Наука. Издательская фирма «Восточная литература», 1993. – С.56-112.
- 1999.Хаймсон Л. Исторические корни февральской революции / Л.Хаймсон //Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть. – СПб.: «Глаголь», 1994. – С.20-36.
- 2000.Хаймсон Л. Развитие политического и социального кризиса в России в период от кануна первой мировой войны до февральской революции / Л.Хаймсон //Россия и первая мировая война (Материалы международного научного colloquium). – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – С.17-33.
- 2001.Хантер Г., Ширмер Я.М. Аграрная политика необольшевизма и альтернатива. (Гл. VI из книги; Hunter H., Szyrmer J. M. Faulty Foundations. Soviet Economic Policies. 1928-1940. Princeton, 1992.] //Отечественная история. – 1995. – № 6. – С.145-165.
- 2002.Харитонов В.Л. Лютнева революція 1917 р. на Україні / В.Л.Харитонов. – Х.: Видавництво Харківського університету, 1966. – 259 с.
- 2003.Харитонов В.Л. Б.Н.Миронов. Социальная история России периода Империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. Том 1 (548 с.) и Том 2 (566 с.) – СПб., 1999. / В.Л.Харитонов //Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С.205-207.
- 2004.Харченко Т.О. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській державі (квітень – грудень 1918 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т.О.Харченко; ХАрк.нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. — Х., 2000. — 20 С.
- 2005.Хвостова К.В. История: проблемы познания / К.В.Хвостова //Вопросы философии. – 1997. – № 4. – С.61-71.
- 2006.Хевеши М.А. Толпа, массы, политика: ист.-филос. очерк / М.А.Хевеши; Рос. акад. наук. Ин-т философии. – М., 2001. – 222 с.

- 2007.Химка І.-П. Історія, християнський світ і традиційна українська культура: спроба ментальної археології / І.-П.Химка //Україна модерна. – 2001. – № 6. – Львів, 2001. – С.7-24.
- 2008.Хмель І.В. Аграрные преобразования на Украине 1917-1920 гг. / И.В.Хмель; АН УССР. Ин-т истории. – К.: Наукова думка, 1990. – 237 с.
- 2009.Хміль І. Наростання селянського екстремізму в Україні (березень – жовтень 1917 р.) / І.Хміль, І.Куташев //Проблеми вивчення історії Української революції. – К., 2002. – С.53-76.
- 2010.Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 года / Э.Хобсбаум; пер. англ. А.А. Васильева. – СПб.: Алетейя, 1998. – 305 с.
- 2011.Хобсбаум Э. Разбой как социальное явление / Э.Хобсбаум //Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире : хрестоматия : пер. с англ. / сост. Т.Шанин; рус. ред. А.В.Гордона; предисл. к рус. изд. В.П.Данилова. – М. : Прогресс : Прогресс-Академия, 1992. – С.288-289.
- 2012.Хобта С.В. Теория модернизации: генезис, эволюция и современное состояние / С. В.Хобта //Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Д., 2006. – № 3(47). – С.103-106.
- 2013.Ходяков М.В. Децентрализм в промышленной политике регионов России: 1917-1920 гг. / М.В.Ходяков. – СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 2001. – 300 с.
- 2014.Хок Л.С. Мальтус: рост населения и уровень жизни / Л.С.Хок //Отечественная история. – 1996. – № 2. – С.28-54.
- 2015.Хоменко Т.О. Історіографічне дослідження діяльності земств Наддніпрянської України у сфері модернізації сільськогосподарського виробництва періоду другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Т.О.Хоменко, М.А.Якименко //Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. / НАН України; Інститут історії України / О.П. Рєнт (голова ред. кол.). – К., 2003. – Вип. VI. – С.406-411.
- 2016.Хом'як Т. М.Хвильовий про Махна і махновщину / Т.Хом'як //Бористен. Літературно-мистецький, публіцистичний та науково-популярний щомісячник. – 1999. – № 2(92). – С.12-13.
- 2017.Хорова В. До проблеми української ментальності. Замість передмови / В. Хорова //Українська душа. – К.: «Фенікс», 1992. – С.3-35.
- 2018.Царство натовпу (із історії Великої Французької революції по книзі Лебона і Тарда) / Наук.-інформ. підприємство «Пошук»; відп. ред. З.І.Тимощенко. – К., 1991. – 24 с.
- 2019.Царь и царство в русском общественном сознании. Мировосприятие и самосознание русского общества / отв. ред. А.А. Горский. – М.: ИРИ РАН, 1999. – Вып. 2. – 179 с.
- 2020.Цимбаев Н.И. До горизонта – земля! (К пониманию истории России) / Н.И. Цимбаев //Вопросы философии. – 1997. – № 1. – С.18-42.
- 2021.Цимбалістий Б. Родина і душа народу / Б.Цимбалістий //Українська душа. – К.: «Фенікс», 1992. – С.66-96.
- 2022.Человек и социокультурная среда. Специализированная информация по академической программе «Человек, наука, общество». Комплексные исследования. – М., 1991. – 262 с.

- 2023.Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В.В.Ченцов. – Тернопіль: Збруч, 2000. – 482 с.
- 2024.Черныш Н., Ровенчак О. Социокультурный подход в социогуманитарных науках: обмен смыслами / Н.Черныш, О.Ровенчак // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 4. – С.92-103.
- 2025.Черняк Е.Б. Цивилиография: наука о цивилизации / Е.Б.Черняк; Рос. акад. наук, Ин-т всеобщ. истории. – М.: Междунар. отношения, 1996. – 381 с.
- 2026.Чоп В. Нестор Иванович Махно / В.Чоп. – Запорожье: РА «Тандем У», 1998. – 84 с.
- 2027.Чоп В.М. Махновський рух в Україні 1917-1921 рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою : автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.М.Чоп; Запорізь. держ. ун-т. – Запоріжжя, 2002. – 19 с.
- 2028.Шанин Т. Идея прогресса / Т.Шанин //Вопросы философии. – 1998. – № 8. – С.33-37.
- 2029.Шанин Т. Крестьянский двор в России / Т.Шанин //Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире : хрестоматия : пер. с англ. / сост. Т.Шанин; рус. ред. А.В.Гордона; предисл. к рус. изд. В.П.Данилова. – М. : Прогресс : Прогресс-Академия, 1992. – С.29-37.
- 2030.Шанин Т. Крестьянство как политический фактор / Т.Шанин //Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире : хрестоматия : пер. с англ. / сост. Т.Шанин; рус. ред. А.В.Гордона; предисл. к рус. изд. В.П.Данилова. – М. : Прогресс : Прогресс-Академия, 1992. – С.269-278.
- 2031.Шанин Т. Обычное право в крестьянском сообществе / Т.Шанин //Куда идет Россия? Формальные институты и реальная практика / под общ. ред. Т.И. Заславской. – М.: МВШСЭН, 2002. – С.267 – 273.
- 2032.Шанин Т. Определяя крестьянство. Oxford Basil Blackwell, 1990 [Реферат] //Отечественная история. – 1993. – № 2. – С.7-16.
- 2033.Шанин Т. Понятие крестьянства / Т.Шанин //Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире : хрестоматия : пер. с англ. / сост. Т.Шанин; рус. ред. А.В. Гордона; предисл. к рус. изд. В.П.Данилова. – М. : Прогресс : Прогресс-Академия, 1992 . – С.8-20.
- 2034.Шанин Т. Почему до сих пор не умер русский народ? / Т.Шанин [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.mses.ru/shanin/index.html>
- 2035.Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905-1907 гг. → 1917-1920 гг. / Т.Шанин; пер. с англ. – М.: «Весь Мир», 1997. – 560 с.
- 2036.Шанин Т. Сельская Россия / Т.Шанин //Куда идет Россия?.. Социальная трансформация постсоветского пространства / под общ. ред. Т.И. Заславской. – М.: Аспект Пресс, 1996. – Вып. III. – С.440-448.
- 2037.Шанин Т. Социально-экономическая мобильность и история сельской России 1905-1930 гг. / Т.Шанин //Социологические исследования. – 2002. – № 1. – С.30-40.
- 2038.Шанин Т. Формы хозяйства вне систем / Т.Шанин //Вопросы философии. – 1990. – №8. – С.109-115.
- 2039.Шанин Т. Четыре с половиной аграрных программы Ленина / Т.Шанин //Отечественные записки. Журнал для медленного чтения. – 2004. – № 1 (16). – С.188-214.

2040. Шапошнікова Н.О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / Н.О.Шапошнікова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 174 с.
2041. Шаравара Т.О. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (1864-1917 рр.): історіографія : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Т.О.Шаравара; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 2005. – 19 с.
2042. Шартъе Р. Интеллектуальная история и история ментальностей: двойная переоценка? / Р.Шартъе [Електронний ресурс] //Новое литературное обозрение. – 2004. – № 66. – Режим доступу : <http://magazines.russ.ru/nlo/2004/66/shart2-pr.html>
2043. Шацкий Е. Утопия и традиция / Е.Шацкий; пер. с польск.; общ. ред. и послесл. В. А.Чаликовой. – М.: Прогресс, 1990. – 456 с.
2044. Швецова А.В. Національний характер як предмет соціально-філософського аналізу : автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.03 / А.В.Швецова; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1999. – 35 с.
2045. Шевченко В.М. Мобілізація колективної земельної власності на Півдні України у 1905-1914 рр. / В.М.Шевченко //Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П.Пойди. – Д.: ДНУ, 2002. – С.62-69
2046. Шевченко В.М. Приватна власність на землю в межах Лівобережної України 1906 -1914 рр. (за результатами попередніх досліджень) / В.М.Шевченко //Український селянин: зб. наук. праць / за ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси: Черкас. держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С.99-101.
2047. Шевченко В.М. Селянська реформа і питання економічного розвитку Лівобережної України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / В.М.Шевченко // Український історичний журнал. – 1981. – №11. – С.61-66.
2048. Шестаков А.В. Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед Октябрем 1917 г. / А.В.Шестаков. – Л.: Прибой, 1927. – 191 с.
2049. Шишкин В.А. Власть, политика, экономика. Послереволюционная Россия (1917-1928 гг.) / В.А.Шишкин. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1997. – 339 с.
2050. Шкуратов В.А. Историческая психология на перекрестках человекознания / В.А. Шкуратов //Одиссей. Человек в истории. 1991. – М.: Наука, 1991. – С.103-114.
2051. Шмелев Г.И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в ХХ веке / Г.И. Шмелев. – М.: Наука, 2000. – 255 с.
2052. Шмеман А., прот. Исторический путь православия / прот. А.Шмеман. – Париж: YMCA-PRESS, 1985. – 389 с.
2053. Шпекторенко І.В. Державна політика у галузі хлібозаготівель в Україні у роки першої світової війни 1914-1918 рр. (На матеріалах Катеринославської губернії) : автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.В.Шпекторенко; Дніпропетровський державний університет. – Д., 1998. – 16 с.
2054. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории / О.Шпенглер; пер. с нем.; вступ. ст. и примеч. К.А.Свасьяна. – М.: Мысль, 1993. – Т : 1: Гештальт и действительность. – 663 с.
2055. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории / О.Шпенглер; пер. с нем. С.Э.Борич; науч. ред. О.Н.Шпарага; худ. обл. М.В.Драко. – Мн.: ООО «Попурри», 1999. – Т. 2 : Всемирно-исторические перспективы. – 720 с.

2056. Штейнберг И. Останется ли в России крестьянин? / И. Штейнберг // Отечественные записки. Журнал для медленного чтения. – 2004. – № 1 (16). – С. 50-59.
2057. Шютц А. Смысловая структура повседневного мира: Очерки по феноменологической социологии / Альфред Шютц; [пер. с англ. А.Я. Алхасова, Н.Я. Мазлумяновой]; Фонд «Обществ. мнение». – М.: Ин-т Фонда «Обществ. мнение», 2003. – 336 с.
2058. Щедровицкий Г.П. Процессы и структуры мышления. Курс лекций / Г.П. Щедровицкий [Электронный ресурс] // Из архива Г.П. Щедровицкого. – М.: «Путь», 2003 – Т. 6. – Режим доступа: <http://psylib.ukrweb.net/books/shchhg02/>
2059. Щербакова О.В. Историчний досвід організації сільського шкільництва в Україні в підросійську та радянську добу (60-ті рр. XIX ст. – 80-ті рр. XX ст.) / О.В. Щербакова, Л. Л. Прокопенко // Український селянин: зб. наук. праць / за ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2004. – Вип. 8. – С. 131-133.
2060. Элиаде М. Мифы, сновидения, мистерии / М. Элиаде; пер. с англ. – М.: REFL-book, К.: Ваклер, 1996. – 228 с.
2061. Эммонс Т. Проблема социальной интеграции («слияния сословий») в русском земстве / Т. Эммонс // Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX в.). Материалы международной конференции. Москва, 1994. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 203-214.
2062. Энгельс Ф. Введение к брошюре «О социальном вопросе в России» / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. – 2-е изд. – Т. 18. – С. 566-568.
2063. Энгельс Ф. Конституционный вопрос в Германии / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. – 2-е изд. – Т. 4. – С. 42-62.
2064. Энгельс Ф. Николаю Францевичу Даниельсону в Петербург. Лондон, 24 февраля 1893 г. / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. – 2-е изд. – Т. 39. – С. 32-35.
2065. Энгельс Ф. Николаю Францевичу Даниельсону в Петербург. Лондон, 17 октября 1893 г. / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. – 2-е изд. – Т. 39. – С. 127-130.
2066. Энгельс Ф. Эмигрантская литература / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. – 2-е изд. – Т. 18. – С. 501-848.
2067. Энгельштейн Л. Ключи счастья: Секс и поиски путей обновления России на рубеже XIX и XX веков / Л. Энгельштейн. – М.: ТЭРРА, 1996. – 572 с.
2068. Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920—1950-е годы) // Материалы междунар. научн. конф. (Харьков, сентябрь 2003 г.): сб. докладов. — Х.: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. – 364 с.
2069. Эрде Д. Политическая программа анархо-махновщины / Д. Эрде // Летопись революции. – 1930. – № 1. – С. 41-63.
2070. Эрде Д. Программа анархо-махновщины / Д. Эрде // Летопись революции. – 1930. – № 2. – С. 28-49.
2071. Эткин А. Бремя бритого человека, или Внутренняя колонизация России / А. Эткин // Ab Imperio. 2002. – № 1. – С. 265-299.
2072. Эткин А. Русская литература, XIX век: роман внутренней колонизации / А. Эткин // Новое литературное обозрение. – 2003. – № 59. – С. 103-125.
2073. Эткин А. Фуко и тезис внутренней колонизации: постколониальный взгляд на советское прошлое / А. Эткин // Новое литературное обозрение. – 2001. № 49. – С. 50

-74.

- 2074.Эткинд А. Эрос невозможного: развитие психоанализа в России / А.Эткинд. – М.: Гнозис; Прогресс-Комплекс, 1994. – 376 с.
- 2075.Юрганов А. Источниковедение культуры в контексте развития исторической науки / А.Юрганов [Электронный ресурс] //Россия XXI. – 2003. – № 3. – Режим доступа : http://www.russia-21.ru/XXI/RUS_21/ARXIV/2003/yarganov_2003_03.htm
- 2076.Юрганов А. Источниковедение культуры в контексте развития исторической науки / А.Юрганов [Электронный ресурс] //Россия XXI. – 2003. – № 4. – Режим доступа : http://www.russia-21.ru/XXI/RUS_21/ARXIV/2003/yarganov_2003_04.htm
- 2077.Юрій М.Ф. *Соціокультурний світ України*: монографія / М.Ф.Юрій. – Вид. 2-е. – К.: Кондор, 2004. – 738 с.
- 2078.Яворський М. Коротка історія України / М.Яворський; з передмовою Х. Раковського. – Видання п'яте. – Х.: Держ. вид-во України, 1929. – 143 с.
2079. Яворський М. Україна в епоху капіталізму / М.Яворський. – Х.: Держ. вид-во України, 1925. – Вип. III : В суперечах імперіялізму. – 308 с.
- 2080.Яворський М.І. Історія України в стислому нарисі / М.Яворський. – Х.: Державне видавництво України, 1928. – 339 с.
- 2081.Яворський М.І. Сучасні течії серед української історіографії / М.Яворський //Криза сучасної буржуазної науки та марксизм: збірник /Укр. ін-т марксизму-ленінізму . – Б.м.: Дердавне видавництво України, 1929. – С.18-38.
- 2082.Якименко М.А. Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861-1917 рр.) / М.А.Якименко //Український селянин: праці Науково-дослідного інституту селянства /Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2001. – Вип. 3. – С.131-135.
- 2083.Якименко М.А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму / М.А.Якименко //Український історичний журнал. – 1991. – № 2. – С.54-63.
- 2084.Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) / М.А.Якименко //Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С.3-14.
- 2085.Яковенко И.Г. Власть в русской традиционной культуре: опыт культурологического анализа / И.Г.Яковенко [Электронный ресурс] //Социокультурная методология анализа российского общества. Независимый теоретический семинар. Семинар № 3. Москва. 26 июня 1996 г. – Режим доступа : <http://scd.centro.ru>
- 2086.Яковенко И.Г. Россия и Запад: диалектика взаимодействия / И.Г.Яковенко //Россия и Европа в XIX-XX веках. Проблемы взаимовосприятия народов, социумов, культур: сб. научн. трудов. – М.: Институт российской истории РАН, 1996. – С.8-20.
- 2087.Яковенко И.Г. Цивилизация и варварство в истории России / И.Г.Яковенко //Общественные науки и современность. – 1996. – № 4. – С.87-97.
- 2088.Яковенко Н. В кольорах пролетарської революції: В.А.Смолій, В.С.Степанков, Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) /Серія «Україна крізь віки», т. 7. – К.: Альтернативи, 1999. 351 с.+ 53 іл. / Н.Яковенко //Український гуманітарний огляд. – Критика, 2000. – Вип. 3. – С.58-78.
- 2089.Яковенко Н. Вступ до історії / Н.Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 475 с.

- 2090.Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії / Н.Яковенко //Дух і література. – 1998. – № 3-4. – С.113-124.
- 2091.Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н.Яковенко. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.
- 2092.Якунин В.К. О предмете и социальной функции исторической науки / В.К.Якунин //Гуманітарні проблеми освіти: зб. наук. праць. – Д.: ДУ, 1992. – С.97 – 101.
- 2093.Якунин В.К. Методология истории: поиск новых основ / В.К.Якунин, А.Г. Болебрух //Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Д., 2002. – № 2 (10). – С.3-10.
- 2094.Яров С.В. Крестьянин как политик: крестьянство северо-запада России в 1918 – 1919 гг.: политическое мышление и массовый протест / С.В.Яров. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – 168 с.
- 2095.Яров С.В. Массовое сознание в 1917-1920 гг.: формы политизации / С.В.Яров //Проблемы социально-экономической и политической истории России XIX – XX века. – СПб.: Алетейя, 1999. – С.510-520.
- 2096.Confino M. Russian Customary Law and the Study of Peasant Mentalities // The Russian Review. – 1985. – Vol. 44, No. 1. January. – P.35-43.
- 2097.Donnorummo R.P. The Peasant of Central Russia: Reactions to Emancipation and the Market, 1850-1900. – New York, London: Garland Publishing, 1987. – 427 p.
- 2098.Engel B.A. Russian Peasant Views of City Life, 1861-1914. / Barbara Alpern Engel //Slavic Review. – 1993. – Vol. 52, No. 3. – P.446-459.
- 2099.Frierson C.A. Crime and Punishment in the Russian Village: Rural Concepts of Criminality at the End of the Nineteenth Century // Slavic Review. – 1987. – Vol. 46, No. 1. – P.55-69.
- 2100.Hobsbawm E. Primitive Rebels, Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries / E. Hobsbawm. – L., Manchester Univ. Press. 1959. – 210 p.
- 2101.Redfield R. Peasant society and culture: an anthropological approach to civilization / Robert Redfield. – Chicago: University of Chicago Press, 1956. – 163 p.
- 2102.Redfield R. The Little Community and Peasant Society and Culture / Robert Redfield . – Chicago: University of Chicago Press, 1960. – 288 p.
- 2103.Thomas W.I. Chłop polski w Europe i Ameryce / W.I.Thomas, F.Znanięcki. – Warszawa, 1976. – T. 4: Dezorganizacja i reorganizacja w Polsce. – 561 s.
- 2104.Worobec Christine D. Conceptual Observations on the Russian and Ukrainian Peasantries / Christine D. Worobec //Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600-1945), ed. by Andreas Kappeler, Zenon E. Kohut, Frank E. Sysyn, and Mark von Hagen. – Edmonton, Alta: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2003. – P.256-276.
- 2105.Worobec C.D. Peasant Russia: Family and Community in the Post-Emancipation Period / C.D.Worobec. – Princeton: Princeton University Press, 1991. – 257 p.
- 2106.Zhuk S. Russia's Lost Reformation. Peasants, Millennialism, and Radical Sects in Southern Russia and Ukraine, 1830-1917. – Washington: D.C.: Woodrow Wilson Center P, 2004. – 457 p.
- 2107.Znanięcki F. Współczesne narody / Florian Znanięcki ; Dzieło tytułowe przeł. z ang. Zygmunt Dulczewski; wstęp Jerzy Szacki. – Warszawa: PWN, 1990. – 413 s.

